

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OAD

VI/I

HAZİRAN 2023

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YILDA İKİ DEFA YAYINLANAN
ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

YIL/YEAR: 2023 CİLT/VOLUME: VI SAYI/ISSUE: I (HAZİRAN 2023)

YIL/YEAR:2023

CİLT/VOLUME:6

SAYI/ISSUE:1

SAHİBİ/ OWNER

Doç. Dr. Murat SERDAR

mserdar61@live.com

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Murat KEÇİŞ / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Sorumlu Editor / Editor in Chief)
Doç. Dr. Murat SERDAR / Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Sorumlu Editor / Editor in Chief)

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN / T.C. Kültür Varlıklarını Koruma Kurumu (Genel Türk Tarihi)
Doç. Dr. Erkan ATAK / Sakarya Üniversitesi (Türk-İslam Sanatları)
Doç. Dr. Fatih DURGUN / İstanbul Medeniyet Üniversitesi (Ortaçağ Avrupa Tarihi)
Doç. Dr. Fatma İNCE / İnönü Üniversitesi (Selçuklu Tarihi)
Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK / İstanbul Üniversitesi (Türk-İslam Devletleri)
Doç. Dr. Özlem GENÇ / Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Ortaçağ Avrupa Tarihi)
Doç. Dr. Suna ÇAĞAPTAY / Bahçeşehir Üniversitesi (Bizans ve Orta Çağ Mimarlık Tarihi ve Arkeolojisi)
Doç. Dr. Turgut AKYÜZ / Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi (İlahiyat)
Dr. Dirk KRAUSMÜLLER / Universität Wien (Bizans Tarihi)
Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA / Yozgat Bozok Üniversitesi (Bizans Sanatı)
Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA / Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Ortaçağ Batı Edebiyatı)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ/ENGLISH LANGUAGE EDITORS

Prof. Dr. Arda ARIKAN / Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA / Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Murat HANAR / Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Pınar SAVAŞ / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

SEKRETERYA

Umut BARUTLU / Akdeniz Üniversitesi
Duygu AKKUŞ / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Ece UYSAL / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Müjdat NAMDAR / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Sare BODUR / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Deniz Ece KAHVECİ / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Yaren PEKAĞAÇ / Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Sefa AKYAZI / Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Birkan AKGÜL / Ondokuz Mayıs Üniversitesi

e-ISSN

2667-4882

YAZIŖMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Murat SERDAR Tokat GaziosmanpaŖa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü TaŖlıçiftlik YerleŖkesi/60250-
Tokat-TÜRKİYE

Tel: 0356-2521616 Dahili: (3160)

E-posta / E-mail: mserdar61@live.com

DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Doç. Dr. Murat SERDAR

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ

ORTAÇAĞ

Dergimizde yayımlanan yazılar **ITHENTICATE** benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, **ULAKBİM TR DİZİN, CROSSREF, EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX, INDEX COPERNICUS, RESEARCH BIB, İSAM, GOOGLE SCHOLAR, ASOS, JOURNAL FACTOR, ROOTINDEXING, COSMOS İF, DRJİ ve SCIENTIFIC INDEXING SERVICES** tarafından dizinlenmektedir.

© Ortaçağ AraŖtırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Ortaçağ AraŖtırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalik Bakır	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah Ekinci	Harran Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah Kaya	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdullayeva Xurşud Lütfuliqızı	Uzeyir Hacıbəyli Bakı Musiqi Akd., Azərbaycan
Prof. Dr. Adnan Çevik	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Alena Catovic	Saray Bosna Üniversitesi, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Birsnel Küçüksipahioğlu	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cengiz Tomar	Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Dmitry Korobeynikov	Albany New York Devlet Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Ebru Altan	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ekrem Kalan	Alanya Alaaddin Keykubad Ün., Türkiye
Prof. Dr. Emzar Kakhidze	Batum Şota Rustaveli Devlet Ün., Gürcistan
Prof. Dr. Ergin Ayan	Ordu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Eva Csaki	Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Macaristan
Prof. Dr. Galina Mikiniene	Vilnius Üniversitesi, Litvanya
Prof. Dr. Irina Rudolfovna Gusach	Azak Tar., Ark. Ve Pal. Müzesi-Rezervi, Rusya
Prof. Dr. İlhan Erdem	Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İlyas Gökhan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Kazım Paydaş	Harran Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Leszek Ślupecki	Leszek Ślupecki, <u>Rzeszów</u> Üniversitesi, Polonya
Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa Uyar	Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Rustam Shukurov	Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya
Prof. Dr. Veronika Tsibenko	Güney Federal Üniversitesi, Rusya

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr. Aydın Usta

Prof. Dr. Güray Kırpık

Prof. Dr. Mustafa Alican

Prof. Dr. Mustafa Demirci

Prof. Dr. Tarık Tolga Gümüş

Doç. Dr. Ayşe Atıcı Arayancan

Doç. Dr. Sefer Solmaz

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün, Türkiye

Gazi Üniversitesi, Türkiye

Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye

Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Mersin Üniversitesi, Türkiye

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Altan Çetin	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan Göksu	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Ömer Özden	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı Yazıcı	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Kazım Paydaş	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Subaşı	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Tarık Tolga Gümüş	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Tülay Metin	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz Unat	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf Ayönü	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrazak Gültekin	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Özdal	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Yılmaz	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Kozan	Samsun Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Mıynat	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Ayla Oğuz	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal Koç	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Coşkun Baba	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Derya Coşkun	Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Ensar Macit	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih Bayram	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Fatime Gül Koçsoy	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Gonca Yayan	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan Temir	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. İbrahim Balık	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Kürşat Yıldırım	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kutlu	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Tural	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Şahin	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Mutlu Adak	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Nihat Durmaz	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Özkan Dayı	Bayburt Üniversitesi
Doç. Dr. Pınar Kaya Tan	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Sayime Durmaz	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Selim Demirci	Trabzon Üniversitesi
Doç. Dr. Seyfettin Kaya	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Seyit Özkutlu	Yakın Doğu Üniversitesi
Doç. Dr. Sine Demirkıvıran	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Tuba Tombuloğlu	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay Yürekli	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Zafer Duygu	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Alkayış	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Denknalbant Çobanoğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt Özata	Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt Güneş	Milli Savunma Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra Çıplak	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy Solmaz	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hazal Ceylan Öztürker Demir	Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Turan	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan Haykıran	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay Atık	Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kutlu Akalın	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Bölükbaşı	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Görür	Hacı Bayram Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Sami Özdil	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin Çeken	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Aylar	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nihal Demirkol Azak	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nihat Fırat	Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur Işık	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Çakır	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Siren Çelik	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şakir Turan	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şükran Yaşar	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan Karaimamoğlu	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Türker Uygur	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Güngörmez	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Züriye Oruç	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Başak Kuzakçı	Yeditepe Üniversitesi
Dr. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu	Serbest Tarihçi

Editörden

Değerli Bilim insanları,

2023 yılının Haziran ayında Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (OAD) olarak yeni bir sayı ile karşınızda olmaktan mutluluk duymaktayız. Çok yoğun bir dönemin ardından yeni sayımızın heyecanını yaşamaktayız. Bilim insanlarımızın yoğun ilgisi ve alakası için teşekkürü bir borç biliriz. Dergi yayın politikamız gereği Orta Çağ'da Doğu ve Batı dünyasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili yayınlara yer verebiliyoruz. Bundan dolayı bu sayımıza dahil edemediğimiz ve bazılarını geri çevirmek zorunda olduğumuz değerli çalışmalar için affınıza sığınıyoruz.

OAD her geçen gün hedeflerini gerçekleştirmede bir adım daha atmakta ve bu hususta bünyesine yeni sekreteriyalar katmaktadır. Bu sayıdan itibaren bizlerle olacak olan Umut Barutlu, Duygu Akkuş, Ece Uysal, Müjdat Namdar, Yaren Pekağaç, Sefa Akyazıcı, Birkan Akgül, Sare Bodur ve Deniz Ece Kahveci'ye hoş geldin diyoruz.

OAD'ın elinizdeki bu sayısında her biri kıymetli ve uzun uğraşlar sonucunda hazırlanmış 23 araştıma makalesi, 1 çeviri makale olmak üzere 24 yayına rastlayacaksınız. Dergimizin bu sayısının hazırlanmasında önemli katkıları olan başta yazarlarımız olmak üzere farklı üniversitelerden hakemlerimize ve de makale kabul ve hakem sürecinde büyük emekleri olan dergi ekibimize sonsuz teşekkürler...

Bilimle Kalın ...

OAD Editörleri

Prof. Dr. Murat KEÇİŞ –Doç. Dr. Murat SERDAR

| OAD | ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yayın Etiği

OAD'a yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, yayımdan önce intihal denetiminden geçirilir. İntihal denetiminde, benzerlik oranının %20'nin üstüne çıkması gerekmektedir.

OAD'a gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmaması veya yayınlanmak amacı ile gönderilmemiş olması gerekir. Sempozyumlarda sunulan bildiriler basılmamış olmak şartı ile yayımlanabilir.

Bilimsel Araştırma Etiği

Verilerin elde edilmesinde, analizinde, yorumlanmasında ve sonuçlara ulaşılmasında bilimsel yöntemlerle hareket edilir. Bilimsel olmayan sonuçlar araştırma sonucu olarak gösterilemez.

Araştırma sürdürülürken ulusal ve uluslararası anlaşmalara bağlı kalınması ve yetkili makamlardan izin alınması gerekmektedir.

Çalışmalarda elde edilen verilerin, yetkililerin izin verdiği ölçüde ve biçimde kullanılması gerekmektedir. Sunulmaması gereken verilerin gizli kalması esas olmalıdır.

Araştırmacılar, araştırma sonucunda oluşabilecek olumsuz durumları ilgili kişilere ve kurumlara bildirmekle yükümlüdürler. Her araştırmacı, oluşabilecek bu olumsuz durumlar sebebiyle araştırmaya katılmama hakkına sahiptir.

Yayın Etiği

Bilimsel araştırma ve yazım aşamasında çalışmaya herhangi bir katkısı olmayan kişiler, yazar olarak gösterilmemelidir.

Yazar(lar), etik sayılmayan davranışlar olarak belirtilen sorumsuz yazarlık, korsanlık, uydurmacılık, çoklu yayın, bölerek yayınlama, taraflı kaynak, taraflı yayın, insan-hayvan etiğine aykırılık gibi durumlardan kaçınılmalıdır.

Yazar(lar), aday makalenin yazım aşamasında, dergide belirtilen atıf sistemine uygun hareket etmelidir.

Yayınlanmamış veya sunulmamış çalışmalar kaynak olarak gösterilmemelidir.

Herhangi bir çalışmanın tümü veya bir bölümü, izin alınmadan veya kaynak gösterilmeden (intihal) yayımlanamaz.

Yazar(lar), -varsa- çalışmanın finansal kaynaklarını belirtmelidir.

Hakem Etiği

Hakem(ler); mutlaka aday makalenin hitap ettiği alanlarda uzman kimseler olmalıdır. Eleştirilerini objektif ve açık bir biçimde yapmakla yükümlüdür. Kendi kişisel çıkarları/görüşleri doğrultusunda hareket etmemeli, gerekirse hakemlik yapmayı kabul etmemelidir. Hakemlik sürecinde metinlerin kişiye özel olduğu göz önünde bulundurularak üçüncü şahıslarla paylaşılmamalıdır. Hakemlik sürecindeki aday makaleden kendi çalışmaları için bilgi aktarımı yapmamalı, herhangi bir akademik/kişisel çıkar gözetmemelidir. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Derginin bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarını da göz önünde bulundurmalıdır.

Editör Etiği

Editör(ler); aday makalenin konusuna uygun en az iki hakem atamakla yükümlüdür. Kötü hakemlik sürecini dikkate alarak hakem(ler) ve sorumlu yazar arasındaki iletişimi sağlamalıdır. Hiçbir yazar ve hakem arasında ayrımcılık yapmadan ilişkilerini şeffaf ve objektif bir biçimde sürdürmelidir. Buldukları konuyu kendi bireysel ve akademik çıkarları doğrultusunda kullanmamalıdır. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Bilimsel araştırma, yayın ve hakem etiklerini de göz önünde bulundurmalıdır.

Publication Ethics

All articles submitted to OAD are checked for plagiarism before publication. The similarity rate should not exceed 20 %.”

Articles should not have been published elsewhere or be simultaneously considered for publication in another journal. Papers presented at a symposium may be submitted for publication provided that they have not been published.

Scientific Research Ethics

Scientific methods should be used in obtaining data, analyzing, interpreting and obtaining the results. Unscientific results cannot be shown as research results.

While conducting the research, it is necessary to adhere to national and international agreements and to obtain permission from the competent authorities.

The data obtained in the studies should be used to the extent and in the form allowed by the authorities. It should be essential that the data that should not be submitted remain confidential.

Researchers are obliged to inform the relevant persons and institutions about any negative situations that may arise as a result of the research. Every researcher has the right not to participate in the research due to these adverse situations that may occur.

Publication Ethics

Persons who have not contributed to the study during the scientific research and writing phase should not be shown as authors.

Author (s) should avoid situations such as irresponsible authorship, piracy, fabrication, multicast, split publishing, biased source, biased publication, and human-animal ethics, which are stated as unethical behavior.

The author (s) should act in accordance with the citation system specified in the journal during the writing of the candidate article.

Unpublished or unpublished works should not be cited as references.

All or part of any work cannot be published without permission or giving reference (plagiarism).

The author (s) should indicate the financial sources of the study, if any.

Reviewer Ethics

Reviewer(s); must absolutely be experts in the fields that the candidate article addresses. Reviewer is obliged to make his/her criticism objectively and clearly. Reviewer should not act in line with his/her own personal interests / views, and if necessary, should not accept to act as reviewer. During the refereeing process, considering that the texts are personal, they should not be shared with third parties. The candidate in the refereeing process should not transfer information from the article for his / her own studies and should not seek any academic / personal benefit. They should give clear and detailed reasons for the candidate articles to be rejected. He/she should also take into account the scientific research and publication ethics.

Editorial Ethics

Editor (s); the candidate is obliged to appoint at least two reviewer appropriate to the subject of the candidate article. They should ensure the communication between the reviewer (s) and the responsible author, taking into account the blind review process. They should maintain their relations in a transparent and objective manner without discrimination between any author and reviewer. They should not use their position for their own personal and academic interests. They should give clear and detailed reasons for the candidate articles to be rejected. They should also consider scientific research, publication and reviewer ethics.

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELER

Murat TANRIKULU	Şerif el-İdrisi, Kral Roger, Kitabı' r Rucar ve Tabula Rogeriana Üzerine <i>On Sharif al-Idrisi, King Roger, Kitabı' r Rucar and Tabula Rogeriana</i>	1-26
Arslan DURDU	Sultan Melikşah' ın Cihan Hâkimiyeti Telâkkisi Doğrultusunda Ermenilere Karşı Tutumu <i>Sultan Melikshah's Attitude Towards Armenians in Line with the Conception of World Domination</i>	27-40
Hülya TAFLI DÜZGÜN Melis KUTLU GİRGİN	Orta Çağ Anglo-Norman Romanslarında Kadın Şifacılar <i>Female Healers in The Medieval Anglo-Norman Romances</i>	41-54
Ahmet SAĞLAM	Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi <i>Great Seljuk Influence on the Mamluk Land Regime</i>	55-81
Talat KOÇAK	Geç Antik Çağ Roma ve Doğu Roma Hukukunda Kölelikle İlgili Kanunlar Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation of the Laws on Slavery in Roman and Eastern Roman Law in Late Antiquity</i>	82-94
Şafak HORZUM	İngilizce Yazının İlk Kadın Yazarı Norwichli Julian ve Görülerinin Ortaçağ İngiliz Yazınındaki Yeri <i>Julian of Norwich, the First Woman Writer in English, and the Place of Her Visions in Medieval English Literature</i>	95-106
Mustafa ŞAHİN	Orta Doğu' da Yeniden Timurlu Korkusuna Yol Açan İki Savaş: Eleşkirt ve Selmas <i>The Two Battles that Caused the Timurid Fear Again in the Middle East: Eleşkirt and Salmas</i>	107-139
Asiye ABDURRAHMANOĞLU Sayime DURMAZ	Otorite Aktarımı Adına Siyasi Gereçeklerle Evlilik Kurumunun Kullanılması ve Kalıtsal Ardılık: Outremer Örneği (1099-1291) <i>Use of Marriage for Political Reasons for Transfer of Authority and Hereditary Succession: The Case of Outremer (1099-1291)</i>	140-167
Ayşegül BEKMEZ	Anadolu Mimarisinde İlhanlı Hükümdarlarının İzleri <i>Traces of Ilkhanid Rulers in Anatolian Architecture</i>	168-186
Firdevs ÖZEN	Ebü Sa' id Bahâdur Han Döneminde (1317-1335) İlhanlı Devleti' ni Sarsan Bir İç İsyan: Moğol Emîrlerinin İsyanı (1319) <i>An Internal Revolt that Shaken Ilkhanid State in the Era of Abū Sa' id Bahâdur Khan (1317-1335): The Revolt of the Mongol Amīrs (1319)</i>	187-198
Neslihan NOM	Bizans Tıbbi Düşüncesinin Bir Eleştirisi: Timarion Hicvi <i>A Critique of Byzantine Medical Thought: Timarion's Satire</i>	199-211
Meryem DOYGUN	İsmâil Cürçânî' nin Zâhîre-i Hârezmşâhî (ذخیره خوارزمشاهی) Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî (حمى يومى) <i>T Humma-yi Yevmî Ismâ il Djurdjānī' s Work Entitled Dhakhīra-i Khwārazmshāhī</i>	212-231
Nihal GEZEN	İktidar ve Ölüm: Memlûk Devleti' nde Sultanların Ölüm Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1250-1517) <i>Power and Death: A General Evaluation on the Causes of Death of the Sultans in the Mamluk State (1250-1517)</i>	232-246
Kemal TAŞCI	Serman/Seryan Savaşı (514/1120) Beylikler Dönemi Türkiyesi' nde Mengüceklî - Artuklu - Selçuklu - Danişmendî - Bizans İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası <i>The Battle of Serman/Seryan (514/1120) a Breaking Point in Mangujakid - Artukid - Seljukid - Danishmendid - Byzantin Relations in Turkey of the Principaties Period</i>	247-299
Kaan KAPLAN	Doğu' nun El-Cezeri' si ile Batı' nın Leonardo da Vinci' si Arasındaki İlişki <i>The Relation Between Al-Jazari of The East and Leonardo Da Vinci of The West</i>	300-311
Havva SEBETCİ	Şiddet İkliminde Kılıç ile Kalemın Keskinliği: Cluny Manastır Başrahibi Muhterem Peter Örneği <i>The Sharpness of the Sword and the Pen in the Climate of Violence: The Case of Peter the Venerable, the Abbot of Cluny Monastery</i>	312-325
Mehmet Fatih IŞIK Zeynep YILMAZ KURT	Bilim İnsanı ve Bir Filozof Olarak Hypatia <i>Hypatia as a Scientist and a Philosopher</i>	326-336
Kemal Ramzan Haykıran	Nazilli Kestel' de Kasım Bey Türbesi <i>Kasım Bey Tomb in Nazilli Kestel</i>	337-345
Yasemin AKTAŞ	XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Doğu Akdeniz Kentlerini ve Kıbrıs' ı Etkileyen Depremler <i>Earthquakes Affecting East Mediterranean Cities and Cyprus from Early 12th Century to Late 13th Century</i>	346-370
Tahsin KORKUT	Turabdin Bölgesi İnziva Sütunları (Estuno) (Mor Ya' kup Manastırı İnziva Sütunu Örneği) <i>Columns of Seclusion in Turabdin Region (Estuno) (Example of Mor Ya' kup Monastery Column of Hermitage)</i>	371-398
Hakan DEMİR	Modern Çek Cumhuriyeti' nin Öncüsü Olarak IX-XIV. Yüzyıllar Arasındaki Çek Devleti <i>The Czech State between IX-XIV. Centuries as the Predecessor of Modern Czech Republic</i>	399-410

Sema GÖKENÇ GÜLEZ	Çin'in Tang Dönemi İpek Yolu Yönetim Stratejisinde Geçiş İzni Sistemi: "Guosuo Zhidu (过所制度)"	411-426
	China Tang Dynasty Silk Road Governance Strategy: "Guosuo System (过所制度)"	
Cüneyt GÜNEŞ	On Birinci Yüzyılda Bir Keşişin İzinden: Patmoslu Christodoulos ve Güneybatı Anadolu'nun Türkleşmesiyle İlgili Bazı Tespitler	427-446
	On the Trail of a Monk in the Eleventh Century: Christodoulos of Patmos and Some Findings About Turkization of Southwest Anatolia	

ÇEVİRİ MAKALELER

Yazar: Ahmed HÂMEYÂR Çevirmen: Mustafa AYLAR	Hicri VI. Yüzyıl'da Rey Kabirlerine Ait İki Yazılı Demir Levha <i>Two Inscribed Iron Plates Belonging to the Tombs of Rayy in the 6th Century Hijri</i>	447-451
---	---	---------

Şerif el-İdrisi, Kral Roger, Kitabı' r Rucar ve Tabula Rogeriana Üzerine

On Sharif al-Idrisi, King Roger, Kitabı' r Rucar and Tabula Rogeriana

Murat TANRIKULU

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Murat Tanrikulu

Çankırı Karatekin Üniversitesi <https://ror.org/011y7xt38>
Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Çankırı, Türkiye

ORCID: [0000-0003-1384-5152](https://orcid.org/0000-0003-1384-5152)
e-mail: mtanrikulu@karatekin.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.09.2022
Kabul/Accepted: 18.01.2023

Atf: Tanrikulu, Murat, “Şerif el-İdrisi, Kral Roger, Kitabı' r Rucar ve Tabula Rogeriana Üzerine”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 1-26.

Citation: Tanrikulu, Murat, “On Sharif al-Idrisi, King Roger, Kitabı' r Rucar and Tabula Rogeriana”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 1-26.

Öz-Şerif el-İdrisi, Orta Çağ Batı İslam geleneğinin en önemli temsilcilerinden biridir. Kendinden önceki İslam coğrafyacılarının aksine çalışmalarında Batlamyus'u örnek almış ve haritalarında yedi iklimi olduğu gibi gösteren tek Müslüman bilim insanı olmuştur. Batı kaynaklarını ve özellikle Batlamyus'u çok iyi bilen müellif aynı zamanda İslam coğrafya eserlerini de takip edebilmiştir. Irak ve Belh coğrafya okulu müelliflerinin eserleri, Halife Me'mun dönemi eser, çeviri eser ve haritaları ile Türk bilim insanlarının çalışmaları bunlar arasındadır. Bu anlamda müellif, hem Batı hem de Doğu kaynaklarını oldukça iyi etüt etmiş bir bilim insanıdır. Ortaya koyduğu eser ve çizdiği haritalar da bunun doğru bir yansıması olarak her iki kültür çevresinin sentezi durumundadır. Onu döneminin en önemli coğrafyacıları arasına sokan da açık bir biçimde bu özelliğidir. Eserinde yer verdiği dünya haritası, İslam anlayışına uygun olarak güneye dönüktür. Tüm ökümen ve anökümen alanlar hem Hristiyan hem de İslam kutsal topraklarının çevresinde yer alır. İdrisi haritaları, kıyı şekilleri bakımından diğer İslam coğrafyacılarının haritalarına oranla daha ayrıntılıdır. Bununla birlikte girinti ve çıkıntıların gösteriminde detaylandırmaya gitmemiş, böylece birebir suretten de kaçınmıştır. İdrisi, eserini Sicilya'da, Kral Roger'ın sarayında ve onun desteğiyle kaleme almış, bitirdiğinde de ona atfetmiştir. Makalenin konusunu eserin yazılış süreci ve eserle hedeflenen amaçlar oluşturmaktadır. Yöntem olarak doküman analizi ve hermeneutikten yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler- İdrisi, Kral Roger, Sicilya, Kitabı' r Rucar, Tabula Rogeriana

Abstract - Sharif al-Idrisi is the only scientist among Islamic geographers who does not belong to a school and shows seven climates on his maps in accordance with the Ptolemy tradition. The author, who knew the previous Western sources and especially Ptolemy very well in his works, was also able to follow the Islamic geography works published before him. These include the works of the authors of the Balkh and Iraqi geography schools, the works and translations of the Caliph Me'mun period, maps and the works of Turkish scientists. In this sense, the author is a Muslim scientist who has studied both Western and Eastern sources very well. The work he produced and the maps he drew are a vere accurate reflection of this, as a synthesis of both cultural environments. It is this characteristic that put him among the most important geographers of his time. al-Idrisi wrote his work in Sicily, at the court of King Roger and with his support, and when he finished writing he attributed it to him. The subject of this article is the writing process and the aims aimed of this work. As a method, document analysis and hermeneutics were used.

Keywords- Idrisi, King Roger, Sicily, Kitabı' r Rucar, Tabula Rogeriana.

EXTENDED ABSTRACT

According to various studies, Idrisi was born in Sebte (Ceuta) in 493 (1100). He completed his education in Cordoba. However, his birthplace, Sabbath, still continues to be debated. Idrisi started traveling when he was sixteen. He first visited Asia Minor, then the south coast of France, and from there he went to England. He traveled to Spain and North Africa. Then, in 1138, he came to Palermo at the invitation of King Roger. He spent the next of his life in this city and died here. II. Roger was born in 1095, the second son of Count Roger de Hautaville (Roger I) and Adelaide de Montferrat. Roger I died in 1101. The older brother Simon, who was still a child, also passed away soon after. Roger turned sixteen in 1112. He became Count of Sicily and Calabria, ruling in a predominantly Arabic-speaking and Muslim city. Roger was ambitious and had ambitions greater than the dukedom. He had to make political moves to become king, but it would not be an easy task. He finally achieved Papal approval from Pope Anacletus and was crowned King of Sicily in a lavish ceremony at Palermo on Christmas Day 1130. But Roger was a parvenu (upstart). That is, he was viewed as a monarch without a proper royal pedigree. Thereupon, Roger tried to make up for his lack of elite lineage through marriage ties established with high-ranking families, and married three noble women. Despite the noble marriages, the dissidents not only attacked Roger with their armies but also waged a propaganda war against him. They labeled him an upstart king, usurper, and tyrant of Sicily. In short, Roger faced a legitimacy crisis, at least for his rivals. Constantly condemned and belittled Roger II responded with a powerful image-building program to strengthen both his own and his kingdom's legitimacy against his enemies. This program involved producing artworks, inscriptions and written texts depicting the king as a legitimate and powerful ruler. It would be a more accurate approach to evaluate al-Idrisi's work in the context of the construction of Roger's kingdom. Because Nüzhetül-mustâk was part of the royal program. For, as stated, Idrisi wrote his text in the name of King Roger with a discourse of legitimacy and an act of image formation, and immediately in the introduction, "This is al-Idrisi's tribute to the king in the Book of Roger." word is included.

Sharif al-Idrisi is the only scientist among Islamic geographers who does not belong to a school and shows seven climates on his maps in accordance with the Ptolemy tradition. The author, who knew the previous Western sources and especially Ptolemy very well in his works, was also able to follow the Islamic geography works published before him. These include the works of the authors of the Balkh and Iraqi geography schools, the works and translations of the Caliph Me'mun period, maps and the works of Turkish scientists. In this sense, the author is a Muslim scientist who has studied both Western and Eastern sources very well. The work he produced and the maps he drew are a very accurate reflection of this, as a synthesis of both cultural environments. It is this characteristic that put him among the most important geographers of his time. The world map he includes in his work is oriented to the south in accordance with the understanding of Islam. All ecumenical and anocuminal areas are located around both Christian and Islamic holy lands. Al-Idrisi's maps are more detailed in terms of coastal features compared to the maps of other Islamic geographers. However, no detail has been made in the representation of the recesses and protrusions, and with this approach, one-to-one correspondence has been avoided. al-Idrisi wrote his work in Sicily, at the court of King Roger and with his support, when he finished writing he attributed it to him. The subject of this article is the writing process and the aims of On Sharif al-Idrisi, King Roger, Kitabu'r Rugar and Tabula Rogeriana.

GİRİŞ

XI. ve XII. yüzyılda Batı Akdeniz'de coğrafi bilgi alışverişi basit düzeyde ve anlaşılır bir süreç değildi. Orta Çağ ve erken modern döneme ait coğrafya ve haritacılık eserleri, içinde üretildikleri kültürlerin, özellikle de dinin belirgin izlerini taşıyordu. Orta Çağ ve erken modern Akdeniz'in kısmen dini ve politik farklılıklara dayanan düşmanlıklarla karakterize edilen durumu, oluşturulan bilimsel metinlerin ve haritaların tarafsız belgeler olarak okunmasını güçleştiriyordu. Dini meselelerin ötesinde, İslam ve Avrupa-Hristiyan dünyalarındaki bilimsel coğrafi ve kartografik gelenekler önemli ölçüde farklılık gösteriyordu; bunun sonucu olarak yararlanılan kaynakların dışında aralarında bir benzerlikten ya da karşılaştırmadan söz etmek de olanaklı değildi. Kaynakların çok önemli bir kısmı da Batı'nın skolastik düşünceyle neredeyse bütünüyle terk ettiği Helenistik dönemin bilimsel birikimine aitti. Bu durum aslında coğrafya bilimiyle uğraşanların dünyayı betimlemek ve anlamak için tamamen yeni yollarla yüzleşmeleri gerektiği anlamına geliyordu.

İdrisi, aslında böyle bir kaotik ortamın bilim insanıydı ve XII. yüzyılın en kayda değer bilimsel gelişmeleri arasında kaleme alınan kapsamlı coğrafya eserine de bu durum yansımıştı. Batı İslam dünyasının aynı zamanda bir asilzadesi olan Şerif el-İdrisi, Sicilya Kralı II. Roger (1130-1154)'ın davetine uyarak başkent Palermo'ya gelmiş ve kendisi için darülharp bir ortama yerleşmiştir (?). Burada bilimsel çalışmalarını yürüten müellif, kralın teşvikiyle gümüş disk üzerinde yuvarlak bir dünya haritası çizmiştir. Bu haritanın açıklamalarını içeren ilave 70 parça harita ve *Nüzhet el- Müştâk fi İhtirâk el-Âfâk* adını verdiği bir dünya coğrafyası kitabı yazmıştır. Ayrıca II. Roger'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kral I. William (1154-1161) için de *Nüzhet el- Müştâk*'ın kısaltılmış bir sürümü olan *Üns el-Mühec ve-Ravd el-Furec* adlı eseri ve 72 parça ilave haritayla kaleme almıştır. Gümüşten yapılmış yuvarlak dünya haritası (Tabula Rogeriana), 1160 yılında isyancılar tarafından parçalanarak paylaşılmıştır. Buna rağmen Dünya haritasının ve parça haritaların kopyaları ve bu kopyalamanın son ürünü olarak coğrafya eserinin altı adet yazma nüshası içerisinde günümüze ulaşmıştır.¹

Amaç ve Yöntem

Çalışmada amaç; Akdeniz ve Sicilya'nın dile getirilen kaotik durumu, Arap ve Norman hâkimiyeti, Kral Roger'in ekonomik, politik, stratejik, emperyal hedefleri ile İdrisi'nin ünlü eseri ve gümüş bir küre üzerine nakşettiği dünya haritasını ortaya koyma sürecindeki olayların analizidir. Yöntem olarak; farklı yazılı kaynakların incelenmesi esasına dayalı doküman analizinden yararlanılmıştır. Bu aşamada yerli ve daha çok Batılı kaynaklar taranmış ve konuya uygun bölümlere atıfta bulunulmuştur. Konunun bütüncül bir yaklaşımla yorumlanması aşamasında hermeneutikten yararlanılmıştır. Zira hermeneutik, sosyal bilimlerin kuruluşu ve gelişmesi sürecinde ortaya çıkmış bir yaklaşımdır. Geçmiş Helenistik Döneme kadar uzanmakla birlikte tarihsel ve toplumsal bilimlerde anlamayı ve yorumu öne çıkartan hermeneutik XIX. yüzyılda biçimlendiği söylenebilir. Günümüz sosyal bilim araştırmalarında, anlama ve yorumlama üstüne yapılan vurgularla hermeneutik etkinlik, önemli bir canlanma göstermiştir.²

Bulgular

1. XI. ve XII. Yüzyılda Sicilya ve İtalya'da Genel Durum

Üçgene benzer şeklinden eski adı Trinacria olan Sicilya (Şekil 2), M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Greklerin ticaret kolonileri kurduğu bir adaydı. Syracuse (Siraküza), Messina, Naksos ve Megara Hyblaea gibi kentlerin ilk temellerini atanlar da onlardı. Ardından Roma döneminde Helenistik yaşam tarzıyla karışık bir Latin hâkimiyeti ve Yunancayla birlikte seçkinlerin konuştuğu iki dilli bir yapı V. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. VI. yüzyıl ortalarına kadar Sicilya, çeşitli barbar krallıklarının kontrolünde kaldı. Jacka (2019)'nın naklettiği bilgilere göre; "Bizans'ın Sicilya'da bütünüyle kontrolü sağlamasından sonra imparatorluğun diğer bölgelerinden adaya göçler yaşandı. Sicilya'daki Müslüman dönemi ise 827 yılında, Bağdat'taki Abbasi halifesi adına İfrikiye'yi yöneten Ağlebi Emiri Ziyadet-Allâh ile Sicilya'daki Bizans Deniz Komutanı Euphemius ve Sicilya'nın Strategos'u (askeri vali) Konstantin Souda arasındaki zorlu mücadelelerden sonra başladı. İfrikiye, Sicilya Boğazı'nın hemen güneyindeki al-Mağrib al-Adna olarak bilinen Tunus, Cezayir ve Libya'nın Akdeniz kıyı kesimini kapsayan bir bölgeydi. Müslüman güçler, VII. yüzyıldan beri buradan Sicilya kıyılarına baskın düzenlemelerine

¹ Fuat Sezgin; *İslam'da Bilim ve Teknik I.*, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2007. s. 36

² Sevra Firincioğulları; *Sosyal Bilimler ve Hermeneutik Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. Sosyoloji Dergisi*, 2016, S. 33, s. 37-48.

rağmen, hiçbir zaman tutunacak sağlam bir yer bulamamışlardı.³ Nihayet Euphemius ve Constantine Souda arasındaki hâkimiyet mücadelesi, Müslümanlara fırsat veren bir güç boşluğu yarattı. Bundan yararlanan Müslümanlar, adanın batı ve güneybatısındaki Val di Mazara'yı ele geçirdi. Adanın kıyı bölgelerinin bütünüyle Müslümanların kontrolünün altına girmesi, yirmi yıl kadar sürdü.⁴ Bunu dağ içlerindeki Val di Noto ve Val Demone'nin kontrolü izledi. 860'lı yıllara gelindiğinde Ağlebi kontrolü ada genelinde büyük ölçüde sağlandı. Syracuse, 878 yılına kadar düşme de, adadaki Müslüman yönetimi boyunca Val di Mazara ağırlıklı olarak Müslüman kaldı, Val di Noto daha az böyleydi ve Val Demone'de Hristiyanlık hâkim dindi.

909 yılından itibaren Kuzey Afrika'da Fatımilerin yükselişi ile birlikte Ağlebilerin gücü azaldı ve Sicilya 910'da Fatımilerin kontrolüne girdi. Ada Fatımilere bağlı Güney Arabistanlı bir kabile olan Kelbilerin yönetimine bırakıldı. Kelbi liderleri, 948'de Sicilya emiri olarak fiilen adanın yönetimini üstlendiler. Kelbi dönemi, Müslüman yönetimi altındaki Sicilya'nın en müreffeh dönemiydi. Bu dönemde yalnızca tahıl üretimine dayalı Sicilya tarımı çeşitlendirildi ve yeni tarım teknikleri uygulandı.⁵ Ahmad (1975)'a göre;

“Sicilya, hem Doğu hem de İtalya ana karası ile olan bağlantıları sayesinde on yıllar boyunca devam edecek olan bir refah dönemi yaşadı. Adayı yönetmek için gelen Müslümanlar, yanlarında adada var olan Yunan gelenekleriyle benzer, iyi işleyen bir ilim geleneğini getirdiler. İfrikiye'ye gelip yerleşen ilk Müslüman yerleşimciler, Keyrevan gibi Kuzey Afrika'da yer alan merkezlerin yanı sıra Kahire, Şam ve Bağdat gibi Müslüman Doğu'nun entelektüel merkezleriyle de yakın ilişkilere sahipti. Sicilya zenginliği nedeniyle bu bölgelerden bir göç dönemi yaşadı ve yeni gelenlerin önemli bir bölümünü entelektüeller oluşturuyordu.”⁶

Kelbi yönetimi kentin Müslüman sakinleriyle tamamen uyum içinde değildi. Arap kökenliler ve Kuzey Afrikalı Berberiler ile Sünni ve Şii gerilimlerinin yanı sıra adanın yönetimini bozan kanlı veraset çatışmaları sürmekteydi. Sicilya, XI. yüzyılın ortalarına, son Kelbi emirinin görevden alındığı ve küçük prensliklere bölündüğü bir atmosferle girmişti. Büyük bir keskinlikle, bu durum Viking kökenli Norman paralı askerlerin 'kiralık kılıçlarının' kendileri için fetihle bulunmalarını sağlayan bir fırsattı.⁷

Adanın en önemli kenti Palermo'ydu. Ledger (2016)'in naklettiğine göre kent, son iki yüzyılın büyük bir bölümünde Sicilya'nın başkenti olmuştu. Önce Ağlebiler (831-909), daha sonra Fatımiler (909-948) ve Kelbiler (948-1072) gibi İfrikiye ile kökenleri ve yakın bağları bulunan Müslüman hanedanlar tarafından yönetiliyordu. Fatimi ve Kalbilerin yönetimi altında, Palermo kenti Akdeniz ticaretinin merkezi haline gelmişti. Yeni yöneticiler de yanlarında hem dil hem de din getirmişlerdi ve 1060 yılına gelindiğinde, adanın Norman fethi arifesinde, Sicilya nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşuyordu. Sadece adanın kuzeydoğusundaki dağlık Val Demone önemli bir Hristiyan nüfusa sahipti. Palermo'da hâlâ çok sayıda Hristiyan ve Yahudi yaşıyordu. Muhtemelen her kesim Arapça konuşuyordu ancak sakinlerinin çoğunluğu yine de Müslümandı. Nitekim İbn-i Havkal 970'li yıllarda adayı ziyaret ettiğinde, sadece Palermo'da 300 cami saydığını, bunların kentin dar bir kıyı şeridinde yer alması nedeniyle birbirine yakın hatlar üzerinde toplandığını belirtti. Palermo'daki en büyük caminin 7000 kişiye kadar ibadet kapasitesinin olduğunu iddia eden İbn-i Havkal'a göre 1050'de kent, 350.000 kişilik büyük bir nüfusa sahipti. Aynı dönemde Roma, yaklaşık 35.000 nüfusuyla onda biri kadardı. Londra'nın nüfusu 25.000, Paris'in nüfusu ise 20.000'di. Sadece 450.000 nüfuslu bir kent olan Cordoba (Kurtuba) ile 500.000 nüfuslu Konstantinopolis Palermo ile karşılaştırılabilirdi.⁸

Normandiya'dan ve Fransa'nın diğer bölgelerinden şövalyelerin Güney İtalya'ya ve Sicilya'ya gelişleri 999 gibi erken bir tarihte rastlar. Ancak, I. Haçlı Seferi (1095-1099) gibi XI. yüzyıl boyunca Avrupa'yı kuşatan bir olgunun parçası olarak gelenlerin sayısında önemli bir artış yaşandı. Böylece Güney Avrupa, Eski Karolenj İmparatorluğu topraklarından aristokrat bir diasporanın, toprağa aç, daha

³ Katherina Adelaide Jacka, *The Book of Roger and the Creation of the Norman State*. Faculty of Arts and Social Sciences. Unpublished Philosophy Doctoral Thesis, The University of Sydney, 2019, s. 9-11.

⁴ Alex Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009, s. 13.

⁵ Aziz Ahmad; *History of Islamic Sicily*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1975, s. 38-39.

⁶ Ahmad, *History of Islamic Sicily*...s. 41.

⁷ Gordon S. Brown, *The Norman Conquest of Southern Italy and Sicily*. Jefferson: McFarland & Co. Inc. Publishers, 2003, p. 9.

⁸ Jeremy Francis Ledger, *Mapping Mediterranean Geographies: Geographic and Cartographic Encounters between the Islamic World and Europe, c. 1100-1600*. Unpublished Philosophy (History) Doctoral Thesis. At the University of Michigan, 2016, s. 32.

az soylu Normanların bencil ve riskli bir yayılcılık sürecine girdi.⁹ Bu, topraksızların toprak sahibi olması için bir fırsattı.

II. Roger'in mensubu olduğu Hauteville ailesinin Güney İtalya'ya peyder pey gelmeye başlaması ise 1035'e rastlar. Önce Amca Robert Guiscard olmak üzere Hauteville kardeşler görünüşe göre kutsal topraklara giden dindar hacılar olarak 1035'ten itibaren Güney İtalya'ya geldikleri görülür. Ancak Hauteville kardeşler kısa bir süre sonra Güney İtalya'nın çalkantılı yerel siyasetine karışıp Capua ve Salerno prensleri, Napoli Dükü ve Lombard Melus'un oğulları da dâhil olmak üzere yerel Latin, Lombard ve Bizans hükümdarları için birer paralı asker olarak çalışmaya başladılar. İlerleyen süreçte bu Norman paralı askerlerinin kiralık kılıçları kendi fetih hareketlerine dönüştü. 1053'te Norman orduları, Papa ve Bizans İmparatorluğu'nun birleşik güçlerini Civitate Savaşı'nda yenerek Papa IX. Leo'yu esir aldılar.¹⁰ 1057'de Norman kuvvetlerinin lideri olarak kardeşi Humphrey'in yerine geçen Robert Guiscard, Sicilyalı Normanların Bizans İmparatorluğu'na bağlılığını tamamen sona erdirdi ve 1059'da Melfi Konseyi'nde Puglia ve Calabria Kontu unvanı karşılığında kendisini papalık vassalı yaptı.¹¹

II. Roger'a ebeveynleri tarafından hatırı sayılır bir miras bırakıldı. Babası I. Roger (1040–1101) Calabria ve Sicilya'da bir kontluk kurmuştu ve bu da ona Avrupa'nın benzeri yöneticileri için arzu edilen bir müttefik olmasına olanak sağlamıştı. Küçük bir Norman asilzadesi olan Hautevilleli Tancred'in on iki oğlunun en küçüğü olarak I. Roger, herhangi bir mirasa güvenemezdi. 1055'te servetlerini Güney İtalya'da arayan ve bulan kardeşlerini takip etti. 1090'larda, Catania Katedral Manastırı'na yerleşmiş bir Norman olan Geoffrey Malaterra, I. Roger'ın odakta olduğu Sicilya'nın Normanlar tarafından fethi hakkında bir tarih yazdı. Gelecekteki kontunun genç yaşta güneye geldiğini bildirdi. Sicilya'nın Normanlar tarafından fethi otuz yılı aşkın bir süre içinde gerçekleşmiş ve bazı kentler ve kasabalar ancak meydan muharebelerinden sonra teslim olurken, diğerleri barışçıl bir şekilde anlaşmayı tercih etmişti. Fethi kolaylaştıran önemli faktörlerden biri, farklı mezhepleri benimsemiş olan Müslümanlar arasındaki bölünmüş yapıydı. Bu da onların en büyük zayıflıklarıydı. I. Roger ve kardeşi Robert Guiscard'ın liderliğindeki Normanlar, ele geçirdikleri her kente bu durumdan faydalandılar ve Müslüman toplulukların liderleriyle teslim olma koşullarını görüştüktan sonra, Müslüman toplulukların bir haraç ödeyerek *ehl-i dimnma tebaası* haline geldiği çeşitli anlaşmaları kabul ettiler. Normanlara verecekleri cizye karşılığında I. Roger, onlara korumanın yanı sıra belirli haklar ve ayrıcalıklar tanıdı. Tanınan haklar arasında inançlarını yaşama, Norman yasalarıyla çelişmemek kaydıyla kendi yasalarını uygulama ve bu yasalara göre yargılanma hakları vardı. Böylece bu politikayla bir süreklilik düzeyi ve sorunsuz bir güç aktarımı sağlanmasında amaçlanıyordu. Üstelik fetih tamamlanmadan dahi Normanlar, önceki yöneticilerin geleneklerini zaman kaybetmeden kendi yönetimlerine uyarlamaya başladılar. Örneğin Robert Guiscard, 1072'de Palermo'yu ele geçirdikten sonra (Şekil 1), Hicri 466 (1073-1074) tarihini içeren Arapça yazıtlı altın paralar sipariş etti. Paraların bir yüzünde "şehadet" yani Müslüman inancının yemin ve ifadesi, diğerinde "Sicilya'nın Maliki Büyük Dük Robert'in emriyle" ifadesi yer almaktaydı.¹²

⁹ Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization, and Cultural Change, 950-1350*. Princeton: Princeton University Press, 1994, s. 24

¹⁰ Brown, *The Norman Conquest...* s. 9.

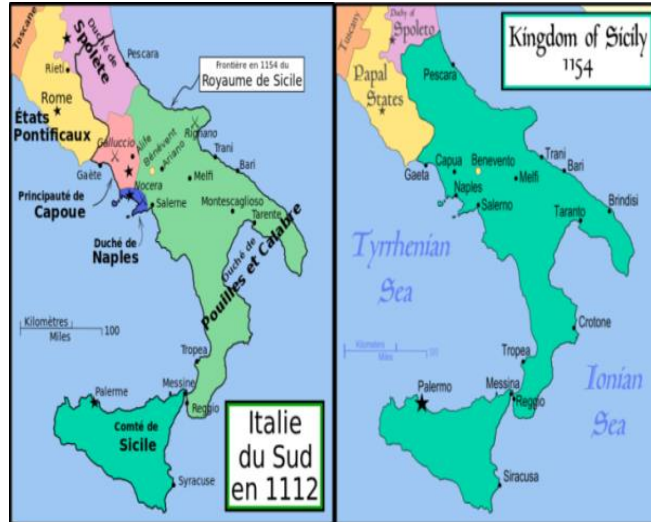
¹¹ Graham A Loud, *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*. Harlow, UK: Longman, 2000, s. 188-189.

¹² Jeremy Johns, *Arabic administration in Norman Sicily*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 33-34.

Şekil 1: Robert Guiscard ve I. Roger'ın 1072'de Palermo'yu ele geçirmelerinin ardından Müslüman yöneticilerin kentin anahtarını yeni sahiplerine sunma töreni (Anonim)

Robert Guiscard 1084 yılında öldü ve toprakları unvanıyla birlikte kardeşi I. Roger'a kaldı. Baba I. Roger da 1101 yılında öldü. Ancak baronların ayaklanmaları ve Güney İtalya'daki istikrarsızlık ne Robert Guiscard'ın ne de I. Roger'ın ölümlerinden önce çözülebilmemiş değildi. Güney İtalya'yı istikrarsızlaştıran bu sorunlar, II. Roger'ın tahta birlikte miras alacağı ve uzun yıllar çözmek için uğraşacağı kanlı bir sorundu. Bütün bunlara rağmen tahta annesinin naipliğinde çok uluslu, çok dilli bir hoşgörü ortamında yetişmiş olan II. Roger geçti. İyi bir eğitim almış olan II. Roger, babasının politikasını izleyerek Sicilya Müslümanları arasındaki bölünmüşlükten olabildiğince yararlandı ve güçsüzlüklerini kendi yararına kullandı. Böylece görece hoşgörü ortamını sürdürmeyi ve devletini büyütmeyi başardı (Şekil 2). II. Roger ile ilgili süreç ilerleyen satırlarda ve farklı noktalara temasla devam edecektir.

Şekil 2: II. Roger'in tahta çıktığı 1112'de ve öldüğü 1154'te Sicilya ve İtalya (Anonim).

2. Şerif el-İdrisi

İdrisi, İdrisiler hânedanının kurucusu I. İdris'in soyundandır. İdrisilerin soyunun doğrudan Hz. Muhammed'den geldiği ileri sürülmüştür. Bu soyu, İslam'ın peygamberine kadar götürülen silsile ise Hz. Ali'nin evladı Hz. Hasan aracılığıyla Fas şeriflerinin bir kolunu meydana getiren İdris b. Abdullah'a dayanır. Şerif unvanı da bu soylu bağdan gelir. İdrisi'nin ailesi ise İdrisi hanedanının (788-974) ve İdrisilerin İberya kolu olan Hammudilerin (1016-1058) soyuna dayanmaktaydı. Hammudiler,

Endülüs'te Emevî hanedanının artık iyice zayıflamaya başladığı sırada ortaya çıkan ve *mülûkü't-tavâifin* adı verilen kırka yakın küçük devletçik arasında en önemlilerinden biri olarak yer almıştır. Şerif olmaları nedeniyle halifelik iddiasında bulunmuşlar ve kısa süreli de olsa hüküm sürmüşlerdir. Hammudi hanedanı bu kısa süre içinde Cordoba (Kurtuba) ve Malaga'yı yönetmiştir. Üç Hammudi meliki en-Nasır, el-Me'mun ve el-Mûte'li şeriflikleri ve Berberilerin desteğiyle hilafet iddia etmişler ancak bu unvanlarını sadece 8 yıl 7 ay taşıyabilmişlerdir. Daha sonra hüküm sürdükleri kentlerden iç karışıklıklar nedeniyle sürülmüşlerdir.¹³

İdrisi, çeşitli araştırmalara göre Hicri 493 (1100) yılında Sebte (Ceuta)'de doğmuş ve öğrenimini de Kurtuba'da tamamlamıştır.¹⁴ Ancak doğum yeri olduğu söylenen Sebte hala tartışılmaya devam etmektedir. Zira Diplomat ve Coğrafyacı Leo Africanus ya da Arapça adıyla Hasan el-Vezzan (d. 1494-ö. 1554?); İdrisi'nin aslında Batı Sicilya kıyısındaki Madara'da doğduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte ölümünden yüzyıllar sonraki kaynaklarda Arap olduğu ısrarla bildirilmesine rağmen künyesinden bir Türk bilim insanı olduğu anlaşılan İzzeddin Aybeg bin Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363)'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı tarih ve biyografi alanındaki eserinde¹⁵ İdrisi hakkında bilgiler mevcuttur. Safedî, İdrisi'nin babası Muhammed b. Abdallah b. el-Ali İdrisi'nin XI. yüzyılın yaklaşık ikinci yarısında İspanya'daki siyasi çekişmelerden dolayı Sicilya'ya sığındığını ve İdrisi'nin burada doğduğunu, I. Roger'ın sarayında geleceğin kralı olacak olan oğul Roger ile birlikte büyüdüklerini belirtir. Hatta Anniese Nef ve Allaoua Amara gibi müellifler de İdrisi'nin gerçekten İtalya'da doğmuş olabileceğini öne sürmektedirler.¹⁶

İdrisi'nin hayatıyla ilgili yaşadığı döneme ait hiçbir kayıt sözü edildiği gibi günümüze ulaşmamıştır. Bizzat kendisi dahi kendi eserlerinde hayatı hakkında çok az şey açıklamıştır. Bu nedenle Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ta verdiği bilgiler esas olarak dönemin tarihsel kayıtlarına sadık olduğu ve İdrisi'nin kendisi hakkında ortaya koyduğu çok az bilgiyle çelişmediği için kabul edilir değerdedir. Daha da önemlisi, Safedî eserinde İdrisi'nin yanı sıra ailesinin diğer üyeleri ve Kral II. Roger hakkında da ayrı bölümlerde bilgiler sunmuştur. Safedî, İdrisi'yi, Roger'ın sarayının yeni ve önemli bir üyesi yapmak için gayret gösterdiği, hızlı öğrenen ve Hz. peygamberin soyundan gelen bir adam olarak anlatmıştır. Kral II. Roger ise kozmopolit bir kent olan Palermo'da doğmuş ve büyümüştür. Dönem itibarıyla hem Sicilya hem de Palermo, tıpkı Endülüs ve Kurtuba gibi Arapça konuşan nüfusun yoğunluğuyla birlikte İslam bilim ve kültür seviyesinin oldukça yüksek olduğu bir yerdir. Bütün bunlar onu bu kaynaktan bilim öğrenmeye aktif olarak teşvik etmiştir. Özünde Kral Roger da açık görüşlü ve bilime ilgi duyan biriydi. Bottom'un Abdillâh es-Safedî'den naklettiğine göre Roger, İdrisi'nin Palermo'ya gelişinin koşullarını anlattığı bölümde şöyle söylemektedir;

“Roger, Frenklerin Kralı, Sicilya Lordu... Felsefe biliminin (ehl-i ulum el-falsafiya) insanların aşığıydı ve *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk* kitabının yazarı el-Şerif el-İdrisi'yi yeryüzünün görüntüsünün şekli üzerinde bir şeyler oluşturmak için çağıran oydu. İdrisi saraya geldiğinde kral misafirini şerefle karşıladı ve onu yüceltmek için her türlü çabayı gösterdi. İdrisi, kraldan yapmayı tasarladığı küreyi inşa etmek için metal istedi. Kral Rocer, 400.000 dirhem (1480 kg) ağırlığında gümüş getirtti ve İdrisi, gümüşle gök küresine (eflâk) benzer küreler yaptı. Onları özel bir şekilde düzenleyerek üst üste monte etti. Roger, hayranlıkla onu eliyle kavradı. Gümüşün yalnızca üçte birinden biraz fazlası kullanıldığı ve üçte ikisi kaldığı için, kral kalan kısmı ona ödül olarak verdi. Buna 100.000 dirhem ve Barselona'dan kraliyet kalitesinde Rum mallarıyla dolu bir gemi ekledi. Bunun üzerine kral ondan kendisine yakın bir yere yerleşmesi için ricada bulundu. Onu ikna etmek isteyen kral: ‘Sen halifelerin kapısından (beyt-ül-hilafe) ve eğer Müslümanlar arasında olsaydın onların kralları seni öldürmeye çalışırdı. Burada benimle kalırsan, hayatın için hiçbir şeyden korkun olmayacak’ dedi. İdrisi, kralın bu teklifini kabul etti ve kral onun için

¹³ Mehmet Özdemir, Hammudiler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1999, C. 15, s. 496-497; Muhammed Razük, İdrisiler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2000, C. 21, s. 495-497.

¹⁴ Ramazan Şeşen, *İdrisi Şerif*, TDV İslam Ansiklopedisi, C 21, 2000, s. 493-495; Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*. 36-37.; Murat Tanrikulu; *Haritaya Davet*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2017, s. 85-86; Murat Tanrikulu; Şerif el-İdrisi ve İbn Haldun'da Yedi İklim Anlayışı: Farklı Yaklaşımlar, Farklı Nedenler. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 2023; 23(1), s. 263-289.

¹⁵ İsmail Durmuş, *Safedî*. *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 35. 2008, s. 447.

¹⁶ Anniese Nef, and Allaoua Amara, Al-İdrisi et les Hammuides de Sicile: nouvelles donnees biographiques sur l'auteur du Livre de Roger. 2001, *Arabica* 48 (1), s. 121-127.

krallara layık bir gelir sağlamayı güvence altına aldı. İdrisi, bir katıra binmiş olarak kralın yanına giderdi. O gelince kral tahtından iner ve beraber otururlardı.¹⁷

Gümüşten yapılmış yuvarlak dünya haritası (Tabula Rogeriana) önceden değinildiği gibi 1160 yılında isyancılar tarafından parçalanarak paylaşılmıştır.¹⁸

İdrisi'nin doğum yeri ve genel olarak yaşamıyla ilgili belirtildiği üzere farklı iddialar ileri sürülmüştür. Bu iddiaların nedenlerinden biri, elbette ki İdrisi ve II. Roger arasındaki sağlam dostluğu anlamlandırma çabasıdır. Şüpheye açık olmakla birlikte Safedî'nin birlikte büyüdükleri ya da yetiştirildiklerine dair bilgisi de bu anlamda önem arz etmektedir. Zira ileride tekrar değinileceği gibi İdrisi'nin katırla saraya gelmesine müteakip kralın tahtından inerek yanına gitmesi ve birlikte oturmaları çocukluğa dayanan çok eski bir dostluğun işareti olabilir. Yoksa radikal bir Hristiyan olan kral, çok sonra tanıdığı Arap kökenli Müslüman bir bilim insanına neden bu kadar iltimas göstermiş olsun? Bunun nedeni ya da nedenleri kralın, yine ileride değinilecek olan sosyal, politik ve stratejik hedefleri midir? Şu an için varsayımların ve bu soruların yanıtları makalenin bütünde gizlidir ve okur bu yanıtlara makaleyi okuduktan sonra ancak ulaşabilir bilgisini vererek konuya tekrar dönelim. Aynı zamanda bir seyyah olan İdrisi on altı yaşındayken seyahat etmeye başlamıştır. Önce Küçük Asya (Anadolu)'yu ziyaret etmiş, ardından Fransa'nın güney kıyılarını gezmiş ve buradan İngiltere'ye gitmiştir. İspanya ve Kuzey Afrika'da çıktığı uzun seyahatlerden sonra 1138 yılında Sicilya'nın Norman Kralı II. Roger (1130-1154)'in ya davetine uyan bir misafir ya da sadece bir seyyah olarak Palermo'ya gelmiştir. Yaşamının sonraki bölümlerini bu kentte geçirmiş ve burada ölmüştür.

İdrisi'nin 1138'de Palermo'ya geldiği bu şekilde bilinmektedir. Ancak o dönemde Arapça, Latince ya da diğer Avrupa dillerinde kaleme alınmış kaynaklarda, çağdaşı İbn Bîşrûn ve İmâdüddin el-İsfahânî ile İdrisi hakkındaki Safedî'ye ait olanlar dışında hayatıyla ilgili oldukça az kaydın günümüze ulaşmasının arkasında sonraki araştırmacılara göre birbirinden çok farklı nedenler vardır. Bazılarına göre İdrisi'nin bu şekilde ihmal edilmesini, Sicilya'da yaşaması, Kral II. Roger ve onun halefi olan I. William'ın hizmetinde bulunmasına bağlamaktadırlar. Şeşen ise bunun asıl nedeninin, daha çok o devirde fazla gözde bir bilim olmayan coğrafya ve botanik sahalarda çalışmasıyla ilişkilendirmekte ve İmâdüddin ile Safedî'nin özellikle onun edipliği üzerinde durmasını da bunun başlıca delili olarak göstermektedir.¹⁹ Şeşen'in öne sürdüğü bu tez, botanik için geçerli olsa da coğrafya için geçerli değildir. Zira Batı'da değil belki ama özellikle İslam ülkelerinde VII. ve X. yüzyıllar arasında süren İslam Altın Çağı henüz sona ermiş olmasına rağmen bu çağın parlayan yıldızı coğrafya bilimi, diğer bilimlerin çok önünde yer almaya ve rağbet görmeye devam etmiştir.

İdrisi'nin dünya hakkındaki bilgisi, kralın coğrafya yazarını Palermo'ya yerleşmeye davet etmesine yol açtığı dile getirildiği biçimiyle neredeyse sabittir. Nitekim bu rivayette İdrisi'nin Akdeniz kıyılarını aşip Sicilya Kralı'na kadar ulaşmış bir ünü vardı. Diğer yandan Ledger'in farklı kaynaklardan naklettiğine göre; Sicilya ve Palermo ile Kuzey Afrika topraklarının tamamıyla olmasa da özellikle bu kıyı şeridinin büyük bir kısmı arasında diplomatik ve ticari bağlar mevcuttu. Görünen o ki kral, İdrisi'nin derin bilgisinin bedelini içtenlikle ödemeye istekliydi ve saraya yakın bir yerde yerleşme davetini kabul etmesinden sonra daha fazlasını da ödemeye hazırды. Burada Safedî'nin verdiği bilgileri doğrulamak mümkün olmasa dahi en az bir kaynağın, daha sonra benzer bilgileri ileri sürmesi de kayda değerdir. XVI. yüzyılda yine İtalya'dan yazan Leo Afrikanus, Araplar arasında bazı ünlü şahsiyetler üzerine yazdığı biyografi koleksiyonunda ve İdrisi'nin kısa anlatımında Roger'ın kendisine Palermo'daki sarayına yakın kalması için adeta yalvardığını, bunun için kendisine bir kale teklif ettiğini iddia etti.²⁰ Burada Roger'ın entelektüelliği ve hatta dünyayı İdrisi'nin bildiği gibi öğrenme hevesi de vurgulanmalıdır.

3. II. Roger ve Bir Krallığın İnşası

II. Roger, Kont Roger de Hautaville (I. Roger) ile Adelaide de Montferrat'ın ikinci oğulları olarak 1095 yılında Palermo'da dünyaya geldi. Baba I. Roger, 1101 yılında öldü. Henüz bir çocuk olan ağabeyi Simon da çok geçmeden yaşamını kaybetti. Artık tahtın tek varisi henüz beş altı yaşlarında bir çocuk

¹⁷ Jerry Brotton, *A History of the World in Twelve Maps*. England: Penguin Group, 2012, s. 70-71

¹⁸ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 37.

¹⁹ Şeşen, *İdrisi Şerif*, TDV İslam Ansiklopedisi... s. 493-405.

²⁰ Ledger, *Mapping Mediterranean Geographies...* s. 45.

olan II. Roger'dı. II. Roger hakkındaki biyografik bilgiler oldukça önemlidir ve öncelikle ona hem dost hem de düşman olan Latince kaynaklardan gelmektedir. Kral II. Roger'ın çocukluğu hakkında, annesinin başbakanı Sicilyalı Christodoulos tarafından Calabria'da eğitim görmüş olması dışında pek bir şey bilinmemektedir. Greko-Bizans kültürü eğitimi ise hocası ve bu kültürün görünüşte büyük bir etki yarattığı annesi Adelaide'in ısrarlı çabasıyla şekillenmiştir.²¹ Roger'ın Yunanca, Arapça veya her ikisini de konuşabilmesi konusunda bir takım iddialar mevcuttur. Ancak, gençliğinde bu dillerle muhatap kaldığına dair kanıtlar önemli olsa da, tamamen ikinci derecedir.²²

Roger, tahta geçemeyecek kadar küçüktü. Bu aşmada annesi Adelaide, yaşı gelene kadar naiplik yaptı ve Norman hükümetinin Palermo'daki tahtının temellerini oluşturmakla meşgul oldu. Roger'ın vakanüvisi Teleseli Alexander'a göre, "Roger'a amcası Kont Henry tarafından Palermo'nun bir kral için en uygun kent olduğu söylenmişti..." Roger 1112'de on altı yaşına bastı. Çoğunluğu Arapça konuşan ve Müslüman olan bir kentte bulunan yönetimiyle Sicilya ve Calabria Kontu oldu. Sicilya ve Palermo'nun artık yeni bir kontu vardı. Haskins, Norman tarihi için önemli bir eser olan *The Normans in European History*'de, II. Roger yönetimindeki Sicilya'dan şöyle söz etmektedir. "...Latin, Yunan ve Arap uygarlığı başka hiçbir yerde barış ve hoşgörü içinde yan yana yaşamadı ve Rönesans ruhunun, hükümdarların politikasında daha açık bir şekilde ifade edildiği başka hiçbir yer yoktu."²³

II. Roger hırslı bir insandı ve kontluk ya da düklükten daha büyük emelleri vardı. Kral olmak için siyasi hamleler yapması gerekiyordu ancak bu hiç de kolay bir iş olmayacaktı. Bu hamleler arasında egemenliği altındaki toprakları genişletmekte vardı. İlk iş olarak öz amcası olan Robert Guiscard'ın (ö. 1085) torunlarından miras kalan Apulia (Puglia) topraklarına gözünü dikti. 1127'de Robert'in hayatta kalan son varisi Duk William öldüğünde, Roger fırsatı yakaladı ve yasal varisi olarak toprakların kendi himayesine geçtiğini iddia etti. Ancak Papa II. Honorius, papalık vassalı olan William'ın varis bırakmadan öldüğüne inanıyordu ve bu nedenle arazinin papalığa kaldığını iddia ediyordu. Roger, hâkimiyet sağlamak ve toprakları güvence altına almak için Puglia'ya bir ordu gönderdi. Sonraki üç yıl boyunca Roger'ın ordusu, inatçı kent baronlarını ve ardından bir papalık ordusunu mağlup etti.²⁴

Bu zaferler sonrasında Kont Roger, kral olmak için yeni Papa Anacletus'tan Papalık onayı almayı başardı. 1130'un Noel gününde Palermo'da cömert bir törenle Puglia Dükü, Capua Prensi ve bu aşamada Sicilya'nın aktif rol almasıyla Sicilya ve İtalya Kralı olarak papalık atamasıyla taç giydi. Seçilen gün, 800 yılında Roma'da Aziz Petrus Bazilikası'nda Charlemagne (Şarlman)'nin Kutsal Roma İmparatoru olarak taç giyme töreniyle aynı güne denk getirilmiş ve yine geçmişe bir atıfta bulunulmuştu. Bu hareket dahi buna dair kesin bir kanıt olmamakla birlikte Batı Roma İmparatorluğu'nun prestijini taklit etmek için tasarlanmış olabilir. Kesin olarak bildiğimiz şey ise taç giyme töreninin Doğu ihtişamıyla kutlandığı, Sicilya tacının zenginliğini ve ihtişamını sergileyen, Alman ve Bizans imparatorlarının taç giyme törenlerine rakip olan çarpıcı bir gösteri olduğudur (Şekil 3).²⁵

Ancak yeni bir krallığın oluşumu dile getirildiği gibi basit bir iş de olmadı. Zira II. Roger'ın papalık onayıyla kral olması cüretkâr bir hareketti. Çünkü Roger bir parvenu yani sonradan görmeydi. Avrupa'nın diğer krallarınca köklü bir kraliyet soyağacı bulunmayan hükümdar olarak görülüyordu. Kraliyet unvanını, daha sonra "papa karşıtı" olarak kabul edilen Melus'tan devralmıştı. Sicilya, Calabria ve Puglia'da kurduğu krallığın ise tarihte bir örneği yoktu. Daha da kötüsü, Bizanslılar, Papalık ve Kutsal Roma İmparatoru, Roger'ın krallığını kurduğu toprakların haklı olarak kendilerine ait olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu da onu, güçlü ve meşru düşmanlarla doğrudan çatışmaya soktu. Papalık da daha önce tanıdığı bu yöndeki yasal düzenlemeyi (meşruiyeti) tanımayı reddetti.²⁶

XI. yüzyılda Güney İtalya ve Sicilya'ya yerleşen Normanlar, genel olarak çok çeşitli stratejilerle bölgede iktidar kurmakla ilgilenen pragmatik insanlardı. Bunlar arasında, egemen sınıfı çeşitli şekillerde politik, ekonomik, askeri olarak desteklemeyi ve eksik kalan soyluluğu yükseltmeyi amaçlayan iyi seçilmiş evlilik ittifakları da yer alıyordu. Aristokrat evlilikler aile meseleleriydi ve II. Roger istisna

²¹ Houben, *Roger II of Sicily...* s. 26.

²² Alex Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009, s. 124.

²³ Charles Homer Haskins, *The Normans in European History II*. New York: Ungar. 1959, p. 235.

²⁴ Dawn Marie Hayes, *Roger II of Sicily: Family, Faith, and Empire in the Medieval Mediterranean World*. Brepols Publishers, 2020, s. 111-114.

²⁵ Hubert Houben, *Roger II of Sicily: A Ruler Between East and West*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 29-30-54.

²⁶ Ledger, *Mapping Mediterranean Geographies...* s. 27-30.

değildi. Kralın bu yöndeki çalışmasının ve Leon-Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun kızı Prenses Elvira ile evliliğinin arkasında olabilecek motivasyonun nedeni de buydu. Elvira ile evliliğini anlamamanın bir yolu da Hristiyanların ve Müslümanların barış içinde bir arada yaşamalarını sağlamaya olan ilgisiydi. Houben'in ifadesiyle; "*Onun (Elvira) geçmişi göz önüne alındığında, kocasını barış içinde birlikte yaşayan Hristiyanlar ve Müslümanlara karşı hangi eğilim içinde olması gerektiğine dair hazır hale getirmiş olabilir. Anavatanında böyle bir uyum geleneği zaten vardı.*"²⁷ Zira VI. Alfonso, Müslüman Endülüs'ü Normanların yardımıyla Hristiyan İspanya yapma yolunda çok önemli ilerlemeler kaydetmiş ve ülkesinde kalan Müslümanlarla Hristiyan halkın kendince barış içinde yaşadığı bir düzen kurmuştu. Diğer yandan kilisenin misyonerlik faaliyetleriyle Müslümanların günahkâr ruhlarının kurtarılması için Hristiyanlaştırılmaları da hedeflenen bir durumdu. Ancak II. Roger, Müslümanların Hristiyanlaştırılması konusunda belki de cizye vergi gelirlerini kaybetme korkusundan ve köle azat nameleri hazırlamaya VI. Alfonso kadar hevesli değildi.²⁸

Hanedan belirsizliğinde Roger'ın potansiyel müttefiklerinin biraz sınırlı olduğu göz önüne alındığında, Fransa yalnızca doğal bir seçenek olarak değil, aynı zamanda mevcut birkaç seçenekten biri olarak ön plana çıkıyordu. Kralın ilk karısı Elvira 1135'te öldü ve kral bir süre dul kaldı. Birlikte beş oğulları ve bir kızları olmuştu. Bu yüzden Sicilya tahtının geleceği güvende görünüyordu. Ancak, 1130'lu yılların sonu ve 1140'lı yıllar Roger'a birbiri ardına bir oğlunu kaybettiği için büyük zorluklar sundu. Önce 1138'de Tancred'in ölümüne katlandı. 1144'te Alfonso, kısa bir süre sonra Henry (belki de aynı yıl) ve son olarak 1148'de kendi adını taşıyan Roger öldü. Özellikle adaşının kaybı zor bir darbeydi. Çünkü Roger, beş oğlu arasında taht için düşünülen tek oğluydu. 1150'ye gelindiğinde sadece William kalmıştı ve Hugo Falcandus'un naklettiğine göre; "*bu krallık için çok talihsiz bir kaderdi.*" William, yetenekleri sınırlı da olsa babasının ölümünden sonra I. William olarak 1154'te tahta geçecekti.²⁹

Kralın Elvira'dan doğan beş oğlundan dördü belirtildiği üzere peş peşe ölmüş ve yalnızca William kalmıştı. Bu da kraliyetin geleceği için bir tehlikeydi. William'dan sonra bir varis yoktu. Hem soyluluğunu sağlamlaştırmak, hem de yeni varislerin doğması için 1135'te ölen Elvira'dan on beş yıl sonra kral, Burgundy Dükü II. Odo'nun kız kardeşi Sibylla ile evlendi. Ancak Sibylla 1151'de bir düşük sonucu öldü. Roger bu kez Rethel Kontu Gunther ve Namurlu Beatrice'in kızı Beatrice ile evlendi. Beatrice'in II. Roger'ın hanedanına atalarının ağırlığını sağlamak için ihtiyaç duyduğu türden bir soyu vardı. Beatrice, Roger'in ölümünden hemen sonra kızı Constance'ı doğurdu. Kral, sağlığında akrabalık bağlarını genişletmesine olanak tanıyan Batı Avrupalı eşlerle elde edeceği oblik güç araçlarını büyük Akdeniz'in siyasi işlerini etkileyebilecek biçimde kullanmayı seçti. Özellikle bu birlikteliklerin devlet inşasına nasıl yardım ettikleri görülen bir durumdu ve Roger'ın Bizans'ı ele geçirmek gibi daha büyük emelleri de vardı.³⁰

Bir hanedan, II. Roger'ın yaptığı gibi zaman içinde seçkin soy eksikliğini üst düzey ailelerle kurulan evlilik bağları sayesinde giderebilirken, yüzyıllardır çeşitli güçler tarafından sahiplenilen ve sahiplenilmeye devam edilen bir bölgede yeniden otorite kurmak, tahmin edebileceği gibi oldukça zor bir görevdi. Soylu evliliklere rağmen muhalifleri sadece ordularıyla Roger'a saldırmakla kalmadı, aynı zamanda ona karşı bir propaganda savaşı da üstlendiler. Sonradan görme bir kral, gaspçı ve Sicilya Tiranı olarak etiketlediler. Kısacası Roger, en azından rakipleri açısından bir meşruiyet kriziyle karşı karşıya kaldı. Sürekli olarak kınanan ve küçümsenen II. Roger, düşmanlarına karşı hem kendi ve hem de krallığının meşruiyetini güçlendirmek için güçlü bir imaj oluşturma programıyla karşılık verdi. Bu program, kralı meşru ve güçlü bir hükümdar olarak tasvir eden sanat eserleri, yazıtlar ve yazılı metinler üretmeyi içeriyordu. Bütün bunlar; II. Roger'ın topraklarında yaşayan kendi tebaasına, yani Yunanca, Gallo-Romance, Latince ve Arapça konuşan Hristiyanlara, Müslümanlara, Yahudilere ve krallığı ziyaret edecek veya II. Roger'ın yönetimi altında üretilen metinleri okuyabilecek herkese yönelikti. Taç giydiği Palermo'daki Santa Maria Dell'ammiraglio Kilisesi (Martorana)'nin narteks olarak adlandırılan giriş bölümündeki mozaik de böyle bir çabanın eseri idi. Bu mozaikte Roger, Hz. İsa tarafından taçlandırılan bir Bizans imparatoru tören kıyafetleri içinde görünmektedir. Kıyafetler üzerindeki tek fark Roger'ın

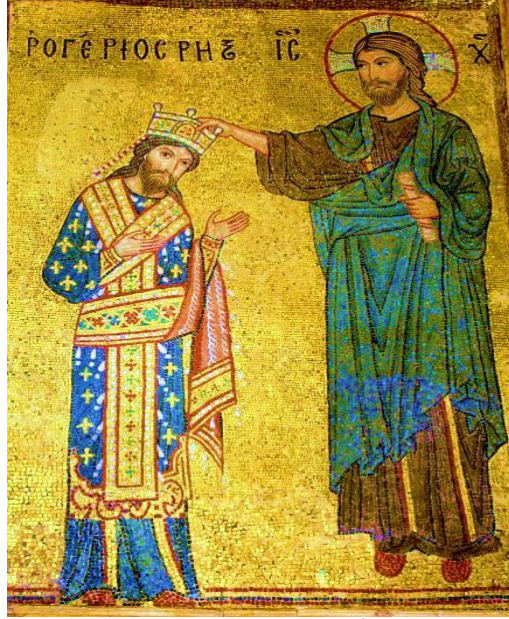
²⁷ Houben, *Roger II of Sicily...* s. 35.

²⁸ Hayes, *Roger II of Sicily...* s. 25-70.

²⁹ Hayes, *Roger II of Sicily...* s. 158-159.

³⁰ Hayes, *Roger II of Sicily...* s. 64-158-159.

kıyafetindeki zambak çiçeği (Fleur-de-lis) motifleridir. Ancak zambak dışındaki imgelerden bazıları, Bizans iktidar imgelerinden taklitle ödünç alınmış imgelerdi. Norman mozağında Roger'ın Mesih'e çarpıcı bir benzerlik taşıdığı da gözlerden kaçmamaktadır. İster tesadüf ister tasarım olsun, yüzlerinin benzerliği Roger'ın insan ve Tanrı arasındaki bir alanda var olduğunu göstermektedir (Şekil 3).³¹ Diğer yandan kral, kendine tabi olan farklı uluslardan nüfusunu da bu anlamda göz önünde bulundurmuştur. Örneğin, Arapça yazıtlarla yazılmış madeni paralar da bastırdı ve yine egemenliğini herhangi bir dünyevi otoriteye değil, Tanrı'nınkiyle ilişkilendirdi. Bazı sikkelerin ön yüzünde “*al-mu'tazz billah malik Rujar al-mu'azzam (Tanrı aracılığıyla güçlü, Kral Roger, yüceltilmiş)*” ifadesi yer almaktadır. Diğer yüzünde Yunan harfleri “*IC XC NI KA*” ile çevrili bir Hristiyan haçı tasvir edilerek “*Iesus Christos nika (İsa Mesih fethedecek)*” ifadesiyle birlikte Arapça “*nasir al-nasraniya (Hristiyanların koruyucusu)*” unvanını bastırmıştır.³²

Şekil 3: Sicilyalı II. Roger'ı (Yunanca harflerle Rogeros Rex) İsa Mesih'ten (IC), Martorana, Palermo'dan tacı alırken gösteren bir mozağın detayı (Anonim)

Kral, mezar taşlarını dahi bu amaçla kullanmış ve rahibinin annesinin mezar taşını farklı dillerin alfabeleriyle yazdırmıştır. Mezar taşının Palermo kentindeki konumu da önemlidir. II. Roger'ın krallığı bölgede tanınan bir siyasi güç haline geldiğinde, Palermo, Orta Çağ Avrupa'sının her yerinden bilginleri ve konukları kralın sarayına ve en azından sarayını ziyaret etmeye çekti. Mezar taşının II. Roger'ın otoritesini meşrulaştırmak ve desteklemek için tasarlanmış bir kente yerleştirilmesi, kültürel birlik ve monarşik otoriteye hizmet eden bir obje olmasının dışında kralın Roma Papası ile olan güçlü bağlantısını sergilemek için de geniş bir fırsat sağladı. Bu aynı zamanda II. Roger'ın ayrıntılı siyasi gündemini ve XII. yüzyılda baskın bir siyasi etki olarak Orta Çağ Sicilya'sının oldukça dikkatli bir şekilde inşasını göstermektedir. Mezar taşı, diğerlerinin Hıristiyanlığa geçişini teşvik eden ve Kral II. Roger'ın Katolik Kilisesi'ne sadakatinin politik olarak türetilmiş yanılması gösteren bir Sicilya propagandası parçası olarak varlığını sürdürmekteydi. Bu nedenle krallığı ve kral olarak yönetme hakkı için meşru bir temel sağlıyordu (Şekil 4).³³

Roger'ın Rahip Grisandus'un 1149'da ölen annesi Anna için dile getirilen amaçla yaptırılmasını emrettiği Arapça, Latince, Yunanca ve İbranice kitabeleri olan dört dilli mezar taşında şu ifadeler yer almaktaydı;

“Anne, Rahip Grisandus'un annesi, egemen majestelerinin rahibi, yüce yüce yüce, en kutsal, muhteşem, Tanrı aracılığıyla güçlü, her şeye gücü yeten, gücü sayesinde güçlü, İtalya,

³¹ Houben, *Roger II of Sicily...* s. 113-114; Hayes, *Roger II of Sicily...* s. 145.

³² Ledger, *Mapping Mediterranean Geographies...* s. 30-32.

³³ Sarah MacAllan, *Object study—The Tombstone of Anne: A case study on multilingualism in twelfth-century Sicily*. ANU Historical Journal II: Number 1. Published by ANU Press, 2019, s. 1-5.

Lombardiya, Calabria'ya, Sicilya ve Afrika'ya hükmeden, Roma papasının savunucusu olan, Hristiyan inancının koruyucusu-Tanrı saltanatını uzatsın! Cuma günü, Vespers zamanında, 20 Ağustos 543 (1148 AD)'te öldü ve Büyük Katedral (camiye)'e gömüldü. Oradan oğlu, 544 yılının 20 Mayıs akşamının ilk saatinde (1149 AD) Cuma günü, bu Aziz Mikail Kilisesi'ne şefaft dualarıyla, buraya taşıdı ve mezarının üzerine bu kiliseyi inşa etti ve ona Aziz Anne Kilisesi adını verdi. Anne (leydimiz), Meryem, (Mesih'in annesi. Böylece Allah bunu okuyana merhamet etsin) ve onun rahmetini dilesin. Amin. Amin. Amin..."³⁴

Şekil 4: II. Roger'ın Rahibi Grisandus'un annesi Anna için yaptırılan ve dört dilde yazılmış mezar taşı.³⁵

Roger'ın İtalya'da iktidarı pekiştirdiği ve şimdi daha uzaktaki kampanyaları düşündüğü bir dönemde başlayan kompozisyonu, hayatının son on beş yılını kapsamakta ve şaşırtıcı güç arayışına dair içgörü sağlamaktadır. Bu zamana kadar birçok engeli aşmıştı. Bunların arasında, Avrupa'nın asaleti için çok önemli olan seçkin soyağacının olmaması da vardı. Ayrıca çok tartışmalı topraklardan yeni bir devlet kurdu. Kral soy eksikliğini telafi etmek için, her iki konuda da ona yardımcı olacak özenle seçilmiş evliliklere girdi. Elvira, bir şekilde babasının, VI. Alfonso'nun kontrol ettiği ve daha sonra yöneteceği bir bölge olan İspanya'yla sıkı bir akrabalık bağı kurmasına yardım etti. Hautevilles'in Burgundy soyu ile olan ilişkisini güçlendirmeye de yardım etmiş olabilir. Hugh Capet'in atası olduğunu iddia eden Sibylla, İkinci Haçlı Seferi'nin başarısız olduğu ve bazı Batı Avrupalı liderlerin yeni bir Haçlı Seferini seferber etmeye çalıştığı dönemde, onu Haçlı seferi kahramanlığıyla bilinen bu dukalığa da bağladı. Üçüncü ve son eşi Charlemagne'nin soyundan gelen Beatrice ise Kudüs'ün Latin Krallığı'nı yöneten ve Antakya Prensiği'nin ardıllığını etkileyen aile olan Rethel soyunun bir üyesi olarak onu Haçlı Seferlerine daha da yakından bağladı. Kralın annesi dahi bu uğurda Kudüs kralıyla kısa süren ve aşağılanmayla biten bir evlilik yapmıştı. Roger'ın yaşamı boyunca elde ettiği siyasi ve sosyal ilerleme derecesi şaşırtıcıydı. Bütün bunlar karşılaştığı bazı engellerin üstesinden gelmesine yardımcı oldu.³⁶

4. II. Roger'ın Krallık İnşasında Şerif el-İdrisi, Nüzhetü'l-müştaşk ve Dünya Haritası'nın Yeri

II. Roger'ın krallığı, değinildiği gibi zamanının diğer Hristiyan hükümdarlıkları arasında bir anormallikti. Dindaşları, harem ve hadım edilmişlerle dolu oryantal yaşam tarzı hakkında yorum yaparak, aşağılayıcı bir şekilde onun için şunları söylüyorlardı; "yarı dinsiz kral" ve "Sicilya'nın vaftiz edilmiş Sultanı." Aslında O, Yunan ve Arap eğitimciler tarafından eğitilmiş, bilimsel araştırmalara hevesli olan bir entelektüeldi ve İdrisi'nin en ünlülerinden biri olduğu Müslüman âlimler topluluğuna sahipti. Palermo'daki görkemli bir sarayda uzun boylu, koyu saçlı, sakallı ve şişman Roger, krallığını diplomasi, acımasızlık, bilgelik ve becerinin dengeli bir karışımıyla yönetti. Bu da birçok tarihinin, krallığını Orta Çağın en iyi yönetilen Avrupa devleti olarak adlandırmasına neden oldu. Zamanının çoğunu geçirdiği sarayı, Avrupa'da hiçbir ilgi görmeyen filozoflar, matematikçiler, doktorlar, coğrafyacılar ve şairlerle dolu olan adeta zengin bir koleksiyonu. Bu bilginler arasında yer alan İdrisi

³⁴ MacAllan, *Object study...* s. 1-5.

³⁵ Sarah MacAllan, *Object study...*

³⁶ Hayes, *Roger II of Sicily...* s. 185.

de kralı hakkında; “*Bilgisinin kapsamı tarif edilemez. İlimler hakkındaki bilgisinde de bir sınır yoktur, öylesine derin ve akıllıca bir arzıyla onların her özelliğini incelemiştir. Daha önce hiçbir prensin fark etmediği kişisel yeniliklerden ve çok muhteşem icatlardan sorumludur.*” diyecektir. Roger’ın coğrafyaya olan ilgisi, Avrupa’da yeni uyanan bir bilimsel merakın ifadesiydi, ama kaçınılmaz olarak yardım için Müslüman bir bilim insanına döndü. Zira Hristiyan Avrupa’nın harita yapımına yaklaşımı, bilimsel araştırmalardan ziyade gelenek ve efsaneye dayanmaktaydı. Bu nedenle hac kitaplarını, İncil tefsirlerini ve diğer eserleri göstermek için kullanılan ikonografiler ve piktogramlarla hala sembolik ve çokça hayalperestti.³⁷

II. Roger için 1139 yılında önemli bir dönüm noktası geçilmiş, Sicilya Kralı, Apulia Dükü ve Capua’nın komutanı olarak ilan edileli neredeyse on yıl olmuştu. Bundan sonrası belki de daha önemliydi. Uzun süredir bağımsız bir Akdeniz hükümdarıydı ve otoritesini öne sürerek krallık vizyonunu daha da ileriye taşımakla ilgileniyordu. Buna iddialı bir inşa programı, kapsamlı devlet idaresi reformu, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz’deki Bizans toprakların ele geçirerek Norman topraklarını genişletme girişimleri de dâhildi. Bu girişimlere paralel olarak II. Roger’ın; İdrisi ve ekibinin bütün Avrupa, Afrika ve tüm Akdeniz havzası hakkında sunacağı gerçek ve geçerli bilgilere gereksinimi vardı. Roger’ın Kitabı bu anlamda ayrı bir öneme sahipti. Dile getirilenlerin paralelinde İdrisi’nin kaleme aldığı Nüzhetü’l-müştâk’ını da II. Roger’ın krallığının inşası bağlamında değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira Nüzhetü’l-müştâk, kraliyet programının bir parçasıydı. Çünkü belirtildiği gibi, İdrisi metnini Kral Roger adına bir meşruiyet söylemiyle ve bir imaj oluşturma eylemiyle yazmıştır. Eserin hemen girişinde “*Bu, el-İdrisi’nin Roger’ın Kitabı’ndaki krala övgüsüdür.*” sözü yer almaktadır. Araştırmacılar uzun zamandır eserin önsözünü Kral II. Roger için bir methiye olarak görüyorlardı. Ledger (2016) de eserin önsözü ve Nüzhetü’l-müştâk’ın tüm diğer bölümlerinin, rakipleri tarafından II. Roger’a karşı yöneltilen belirli eleştirilere cevap niteliğinde olduğunu iddia etmektedir. Diğer yandan Roger’ın bunu yaparak hem dünyayı öğrenebileceği bir bilim insanı olması hem de halifelik iddiasında bulunabilecek yüce bir soydan gelmesi gibi nedenlerle İdrisi’nin Kuzey Afrika fetihlerinde getirebileceği avantajları dikkate aldığını ve bundan faydalanmayı amaçladığını da göstermektedir.³⁸

Roger’ın hükümetinin merkezi olan Sicilya, Norman devletinin kuruluşunda stratejik bir rol oynadı. Roger ve danışmanlarının adayı, yakın çevresindeki ve genellikle düşman olan topraklarla ilgili bağlamını doğru bir şekilde anlamaları da zorunluydu. Coğrafi büyüklüğüne göre İdrisi’nin Sicilya tarifi, Roger Kitabı’ndaki en uzun tek bölümdür. Bu bölümde ada; kıyı ile iç kesimdeki yerleşmeler ve bunları birbirine bağlayan ulaşım ağıyla bir bütün olarak anlatılır. Jacka’ya göre İdrisi, Sicilya’daki Arapça yer adlarının (toponimi) bilinen tek kaynağıdır.³⁹ Eser; mesafeler, tahkimatlar, tarım, ticaret, doğal kaynaklar ve topografya hakkında eşi görülmemiş düzeyde ayrıntılı bilgi sağlar. Eserde Sicilya’yı verimli, yemyeşil ve müreffeh bir yer olarak sunmaya yarayan çok çeşitli üstün sıfatlar kullanır. Bazı sıfatların kullanımı ise adanın çeşitli yerleşmelerinin kolayca savunulabilir ve zapt edilemez durumunu göstermek için tasarlanmış görünmektedir (Şekil 5).⁴⁰

³⁷ World Maps of al-İdrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

³⁸ Ledger, Mapping Mediterranean Geographies... s. 29-30-31.

³⁹ Jacka, *The Book of Roger*... s. 2-3.

⁴⁰ Jacka, *The Book of Roger*... s. 2-3.

Şekil 5: Nüzhetü'l-müştâk'ta IV. İklim, 2. Bölgede yer alan Sicilya haritası (Ek-Tablo 1).⁴¹

II. Roger'ın krallığı Sicilya, İtalya anakarası ve İfrikiye'den oluşuyordu. Toprakları Akdeniz'in derin sularıyla birbirinden ayrılıyordu. Bu coğrafi gerçeklik, Kralın su kütleleriyle ayrılan ek toprakları kontrol etmek için daha da büyük riskleri üstlenmesine neden oluyordu. Akdeniz'in güney kıyıları, ortaya koydukları tehlikelerle uzun zamandır biliniyordu. Yine de bu zorluklara rağmen Roger iyi bir konumdaydı. Çok az güç onu tehdit edebilir durumdaydı. Alman ve Bizans imparatorlukları, Roger'ı devirmek için gerekli olacak türden bir deniz gücüne sahip değillerdi ve her ikisi de Roger'ın Sicilya krallığını başarılı bir şekilde istila edebilmek için başka bir İtalyan deniz gücünün kaynaklarına güvenmek zorunda kalacaklardı. X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar deniz teknolojisinde meydana gelen değişiklikler Sicilya deniz gücünü kademeli olarak geliştirdi. Bizans keşif gemilerinden esinlenen Batı teknolojisi, yavaş yavaş *dromon* (İtalyan tarzı kadirga)'un yerini alan *galea* tarzı kadirgayı üretti. Geçiş, biraz zaman alsa da bu yenilikler Normanların İtalya'sında başlamış gibi görünüyor. Yine de bu yeniliklerin en azından bir kısmının Roger'ın filosuna fayda sağlayacak kadar erken gerçekleşmiş olması da mümkündür. Akdeniz'in diğer bölgelerinde kalıcı bir varlık oluşturmak için gerekli teknolojiye sahip olduğuna inanması da kralı daha öz güvenli kılıyordu. Kralın gittikçe karmaşıklaşan krallığını ve ötesindeki toprakları daha iyi anlama arzusu, Roger'ın İdrisi'yi *Kitab Nüzhetü'l-müştâk*'ı yazması için görevlendirdiği on yıl sonra açıkça belli oldu. Gerçekten de Roger'ın krallığının kaderi böyle bir bilgiye bağlıydı. Elbette Roger'ın Sicilya'nın ötesindeki toprakları, kendisinin ve donanmasının denizlerde güvenli ve verimli bir şekilde gezinebilmelerini gerektiriyordu. Ancak adanın yolları çok kötü olduğundan Sicilya'nın kendisi için dahi bunu talep etti. Örneğin, Palermo'dan Messina'ya karadan 155 millik bir yolculuk yapmak yaklaşık bir ay sürebiliyordu. Bu mesafe gemiyle, sadece sekiz gündü, hatta rüzgârların elverişli olması durumunda hemen hemen iki gün daha kısalabiliyordu. Roger'ın Kitabı'nın tamamlanması on beş yıl sürdü ve İdrisi, Roger'ın tüm zaman boyunca sürece dâhil olduğunu savunuyor. Günümüze ulaşamayan bu çabaların ürünü ise; yedi iklimi, topraklarını ve bölgelerini, kıyı şeritlerini ve hinterlandını, körfezlerini ve denizlerini, nehirlerini, suyollarını ve yerlerini, yaşanılan ve ıssız kısımlarını, oradaki her yöre arasında ne kadar mesafe olduğunu gösteren gümüş üzerine kazınmış bir haritaydı. Çizim tahtasında görünen sürüme göre sık kullanılan yollar boyunca belirlenmiş millerde veya kesin olarak doğrulanmış mesafelerdeki kentler ve bilinen limanlar bu haritada yer alıyordu. Roger'ın bilinen dünyanın coğrafi bilgisini kodlamaya çalışırken yaptığı yatırım ve gösterdiği sabrın ödülü, işte bu olağanüstü eserdi.⁴²

Roger'ın, İdrisi'yi sarayına davet etmesinin stratejik bir davet olduğu ve bu davetin Roger'a İspanya ve Kuzey Afrika hakkında hayati bilgiler sağlamak için tasarlandığı açıktır. Roger, böyle soylu bir Müslüman aydınını görevlendirerek kendisini Müslüman tebaaya sevdirmek istemiş de olabilir. Ancak İdrisi'nin Roger'ın ölümünden sonra Sicilya'da kalmaya devam etmesi, Norman sarayının güvenini ve saygısını da bir bütün olarak elde etmede başarılı olması yanında Roger'ın Kitabı'nda güvenilir bilgiler sunduğunu göstermektedir. Burada dikkate alınması gereken şey, Roger'ın, kitabın kendisini, dile getirildiği biçimde devreye alma nedenleridir. Kral, bu kitabın adının *Kitab Nüzhetü'l-*

⁴¹ World Maps of al-Idrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

⁴² Hayes, *Roger II of Sicily...* s. 122.

müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk (Dünya'nın Bölgelerini Geçmek İsteyen İnsanlar İçin Eğlence Kitabı) olmasını emretmişti. Eser Hicri 548 yılında (1154) tamamlandı ve Müellif el-Şerif el-İdrisi, eserin başlığının kaynağını da Sicilya Kralı II. Roger'a atfetti. İdrisi büyük bir alçak gönüllülikle şöyle devam etti; “(Kitapta) emre itaat ediyorum ve (kral tarafından verilen) taslağı takip ediyorum.” Kral II. Roger görünüşe göre projeyi tasarlamış ve on beş yıl önce, yaklaşık 1139 yılı civarında, krallığının en güçlü olduğu bir dönemde, araştırmalarına başlamıştı. Geçen on beş yıllık süreçte ise Sicilya, Calabria ve Puglia topraklarını hâkimiyeti altında birleştirdi. Ardından kendisinin Papalık tarafından resmiyette kral olarak tanınmasının yanı sıra hem kendisi hem de torunları için Sicilya ve Güney İtalya toprakları üzerinde lortluk garantisi veren bir anlaşma olan Mignano Antlaşması'nı imzaladı. Bu arada bugünkü Tunus kıyılarında yer alan Jerba (Cerbe) adasını ele geçirmesiyle Sicilya'nın güneyinde kalan Kuzey Afrika sahil şeridini fethetmeye de başlamıştı.⁴³

Safedi'nin, Roger'ın dünya imajı hakkındaki bilgisi nedeniyle İdrisi'yi Palermo'ya çağırdığını açıkça iddia ettiğine değinilmişti. Ancak, burada İdrisi gibi kendisi de bir Hristiyan sarayında bulunmuş olması ve yalnızca Afrika'yı ele aldığı çalışmasındaki gibi coğrafi bir açıklama yazmakla görevli bulunması göz önüne alınarak, Leo Africanus'un duruma bakışına bakmaya değerdir. Leo, İdrisi'nin verdiği tüm bilgilerden kralın özellikle “daha önce hiç Latince yazılmamış olan şeyleri takdir ettiğini” yazdı. Leo, İdrisi ile kendi destekçileri arasındaki bilgi eşitsizliğini kesinlikle anlamış görünüyor. Aslında, İdrisi kendisiyle birlikte Sicilya'ya; İncil'deki eserlere, Pliny ve Macrobius'un yazılarına ya da Latince coğrafi bilginin bilinen diğer metinlerine, yani Sicilya sarayının Latince ve diğer Avrupa dillerini konuşan çevrelerinin aşına olabileceği metin türlerine dayanmayan bir coğrafi bilgi getirmişti. Ortaya koyduğu eser daha ziyade; Helenistik metinlere, özellikle Batlamyus'un *Geographike Hiyphesis* ve *Almagest*'ine dayanan, IX. yüzyıldan itibaren çok sayıda Müslüman âlimin kaleme aldığı coğrafi eserlere ek olarak, ayrı bir Arap-İslam coğrafya geleneğinin ürünüydü.⁴⁴

Eserini yazarken yararlandığını belirttiği İslam Altın Çağının müellifleri, çeviriler yoluyla hem Doğu ve hem de Batlamyus'un da dâhil olduğu Batı kaynaklarına vakıf oldukları halde bu kaynaklardan İdrisi'nin yaptığı gibi doğrudan yararlanma yoluna gitmemişler ve kendi bölge (kişver) yöntemlerini geliştirmişlerdi. İdrisi, neden bu müellifler gibi bölge metodunu eserinde doğrudan uygulamaktan kaçındı? Bu ve benzeri soruların yanıtları tam olarak verilemese de son dönem Batı kaynaklı çalışmalarda konuya değinilmiştir. Aslında buraya kadar anlatılanlarda da bu vardır ve II. Roger'ın kişiliğinde saklıdır. Zira dile getirildiği gibi II. Roger, kozmopolit bir ülkenin kralıydı ancak aynı zamanda dinine çok sadık bir Hristiyan'dı. Fethettiği Sicilya kentlerinde bilim, tarım ve ticaret genel olarak Müslümanların elindeydi ve bunlar daha çok varlıklı ve elit kesimi oluşturuyordu. Museviler ve Hristiyanlar da iyi işleyen hoşgörü ortamında varlıklarını barış içinde sürdürüyorlardı. II. Roger, krallığını inşa ederken başlangıçta bu düzeni korumayı seçti. Ancak aynı zamanda bir Norman'dı ve Normanlar savaşçı ve şövalyelik geçmişlerine atıfta bulunan acımasızlıklar da gösterebiliyorlardı. Amca Robert Guiscard ve Baba I. Roger döneminde kulakları, burunları, elleri ve kolları kesilmiş insanların papalığa şikâyetleri kayıt altına alınmıştı. II. Roger da benzer zulümlerde ebeveynlerini aratmazdı. Bu konuda verilecek iki örnek hem İdrisi'nin hem de eseri *Nüzhetü'l-müşâtâk*'in hangi şartlarda yazıldığını anlamamızı kolaylaştıracaktır. 1153 yılının Aralık ayında İdrisi'nin *Nüzhetü'l-müşâtâk*'ı tamamlama emrini aldığı iddia etmesinden sadece bir ay önce, Kral Roger, bizzat Mehdiyeli Philip olarak bilinen yüksek rütbeli bir hadımın yargılanmasına başkanlık etti. O yılın başlarında Philip'in komutasındaki Sicilya filosu, daha önce Hammadid'in kontrolü altındaki bir sahil kasabası olan Bone'ye (Günümüzde Cezayir'in kuzeydoğusunda yer alan Annaba kenti) saldırmıştı. Kasabayı boyun eğdirdikten ve Sicilya yanlısı bir vali atadıktan sonra Philip, Palermo'ya dönüş için yelken açtı. Fakat yolda döneklelikle suçlandı ve tutuklandı. Başkente döndükten sonra yargılandı. Roger, Philip'i “kendi üvey oğlu” olarak görse de, yine de “şeytanın gizli bir şövalyesi gibi” davrandığı için onu yakılarak ölüme mahkûm etti. Philip, Hristiyan olma görünümünü korumakla birlikte aklında ve eyleminde tamamen bir Saracen (Seraken/Müslüman) ve bir haindi. Salernolu Tarihçi Romauld, olayları yaklaşık yirmi yıl sonra Latince olarak kaydetti. Philip, “Hristiyanlardan nefret ediyordu, ama putperestlere (Müslümanlara) çok değer veriyordu.” I. Roger'ın yönetimindeki pek çok kişi gibi, Philip de genç yaşta Hristiyanlığa geçmiş bir hadımdı. Olay Müslüman tarihçi İbn el-Atir (ö. 1233) tarafından yaklaşık yarım yüzyıl sonra yazılan

⁴³ Jacka, *The Book of Roger*... s. 63.

⁴⁴ Ledger, *Mapping Mediterranean Geographies*... s. 45..

bağımsız bir Arapça eserde de ele alındı. Atir, burada naklettiği rivayette, Philip'in "Bone Müslümanlarına gösterdiği hoşgöründen dolayı tutuklandığını" ileri sürdü. Philip ve diğer hadımlar "Müslüman olmakla ve onu gizlemekle suçlandılar" ve istisnasız tüm hadımlar diri diri yakarak ölümle cezalandırıldılar.⁴⁵

Bir Palermo sakini olarak İdrisi, bu davanın ve sonuçlarının kesinlikle farkındaydı. Nitekim birkaç yıl içinde Palermo'da dinler arası gerilim yükselecek ve 1160'ta Müslümanların katledilmesine yol açacaktı.⁴⁶ Böylece Sicilya, Endülüs'ün akıbetine uğrayacak ve zaman içinde Müslüman kimliğini bütünüyle kaybetme sürecine girecekti. Bu dinler arası gerilim ve düşmanlık ortamında dünyayı betimlemekle görevli olan İdrisi de kendisini zor durumda bulacaktı. Bir yandan, görev basitti: sadece dünya hakkında bilgi toplamak, Roger'a ve sarayına bir metin halinde sunmak zorundaydı. Diğer yandan bu bilgiyi toplayacağı coğrafya eserleri dünyayı belli bakış açılarıyla temsil ediyordu. Çok bağlı olduğu Arapça metinlerin tamamı, İslam dünyası için Müslüman müellifler tarafından kaleme alınmıştı ve bu nedenle İslam toprakları ayrıcalıklı kılınmıştı. Latin coğrafi tezleri ise dünyayı Hristiyan bakış açısıyla sunma eğilimindeydi. Fakat görüldüğü gibi İdrisi, bir yandan Hristiyan hamisi ve onun sarayının, diğer yandan da hem muhtemel Müslüman okurlarının hem de kendisinin yazdıklarını akılda tutarak ve ikili izleyici kitlesinin hassasiyetlerini gözetererek dengeli bir eser ortaya koymak zorundaydı. Buna rağmen Philip'in duruşmasında da görüldüğü gibi, İdrisi için dahi gerçek tehlikeler vardı. Eğer İdrisi, kaynaklarının gereği İslami bakış açısına fazlaca eğilimli bir dünya imajı sunsaydı kendisini tehdit altında bulabilirdi.⁴⁷ Bütün bunlar göstermektedir ki İdrisi'ye gösterilen saygı ve geçilen iltimas daha çok bir inşa propagandasının ürünüydü (?).

5. Nüzhetü'l-müştâk'ın Kaynakları

İdrisi Sicilya'ya yerleştiğinde, II. Roger coğrafi projeleriyle ilgili niyetlerini açıkça belirtti. Ona; "Ülkelerin hikâyelerini kitaplar aracılığıyla değil, doğrudan gözlem yoluyla araştırmak istiyorum" dedi. Birlikte; bilge, akıllı ve işinin ehli insanları seçtiler. Roger onları doğu, batı, güney ve kuzey ülkelerine gönderdi ve kendi gözleriyle gördüklerini istişare yaparak çizimleri için yanlarına haritacılar verdi. Onlara araştırmalarını, bilinmeye değer şeyleri ayrıntılarıyla kavramalarını ve yazmalarını emretti. Onlardan herhangi biri bir şekil veya harita ile geri gelirse, o zaman İdrisi istediğini tamamlayıncaya kadar onu kaydedirdi. Bütün bu bilgileri bir kompozisyon halinde topladı ve bu da Şerif el-İdrisi'nin *Nüzhetü'l-müştâk* kitabına dönüştü.⁴⁸

Projeyi yürütmek üzere Roger, kendisinin yönetici, İdrisi'nin ise daimi sekreter olduğu, görevi bilgi toplamak ve analiz etmek olan bir coğrafyacılar akademisi kurdu. Egemenliği altındaki her bölgenin ve bunun dışındaki dünyanın sınırlarını, iklimini, yollarını, topraklarını sulayan nehirlerini ve kıyılarını yıkayan denizlerini bütün ayrıntılarıyla bilmek istiyordu. Aralarında 10'u İslam dünyasından 12 bilim insanı olan akademi, önceki coğrafyacıların eserlerini inceleyerek ve karşılaştırarak işe başladı. Müslümanların coğrafya alanına hâkim olmalarının nedeni basitti: Ekonomi. Orta Çağ Avrupa'sı hem siyasi hem de ticari olarak parçalanmış ve dar görüşlü haledeyken, İslam dünyası ise din ve kültürün yanı sıra gelişen uzun mesafeli bir ticaret üzerinde birleşmişti. Müslüman tüccarlar, hacılar ve yetkililer, yol boyunca rotaları, seyahat koşullarını ve kentleri tanımlayan güzergâhlar ya da yol kitapları yazdılar ve kullandılar. Bu kitapların ilk yazarlarından İbn Hurdazbih, Kudame bin Cafer, Yakubi, Mesudi gibi bazıları İdrisi'nin listesindeydi. İdrisi'nin İslam öncesi döneme ait başvurduğu iki coğrafyacıdan biri, bir ciltlik tasviri coğrafya eserinin de yazarı olan V. yüzyılın popüler İspanyol Tarihiçisi Paulus Orosius'tu. Diğer de klasik coğrafyacılar arasında saygın bir yeri bulunan, II. yüzyılda yazdığı Coğrafya adlı eseri, Avrupa'da bütünüyle kaybolmuş ve unutulmuşken İslam bilim çevrelerince yapılmış Arapça bir çevirisiyle yeniden hatırlanacak olan Batlamyus'tu.⁴⁹

Kral, İdrisi ve diğer coğrafyacılar topladıkları coğrafya eserlerini uzun uzun inceledikten sonra, bunların tutarsızlıklarla ve eksikliklerle dolu olduklarını gözlemlediler. Bunun üzerine daha özgün araştırmalara başvurmaya karar verdiler. Sicilya'nın işlek ve kozmopolit limanları böyle bir soruşturma

⁴⁵ Ledger, *Mapping Mediterranean Geographies...* s. 125-126.

⁴⁶ Metcalfe, *The Muslims of Medieval Italy...* s. 181-183.

⁴⁷ Ledger, *Mapping Mediterranean Geographies...* s. 125-126.

⁴⁸ İzziddin Aybeg bin Abdillâh es-Şafedi, *al-Waḫī bi'l-wafayāt*, (ed. Hellmut Ritter). Wiesbaden, 1982, 1: 93.

⁴⁹ World Maps of al-İdrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

için ideal bir olanak sağladı. Palermo, Messina, Catania ya da Sirakuza'ya yanan istisnasız her geminin mürettebatı ve yolcuları ziyaret ettikleri yerler sorgulanmadan bırakılmadı. Yıllarca sürecek olan bu uygulamalardan kurtulabilen gemi neredeyse hiç olmadı. Akademinin ajanları limanlara dağıldılar. Limanlarda özellikle egzotik bir bölgeyi ziyaret etmiş bir gezgin, keşiş, tacir ve benzeri ne bulurlarsa Palermo'daki saraya İdrisi hatta Kral Roger tarafından sorgulanmak üzere götürdüler. Onlara; ülkenin iklimi, nehirleri ve gölleri, dağları, kıyı yapıları, toprağı neydi ve nasıldı? Yolları, binaları, anıtları, mahsulleri, el sanatları, ithalatı, ihracatı ve harikaları nelerdi? Sonunda kültürü, dini, gelenekleri ve dili neydi? Gibi sorular soruldu. Ayrıca, bilginin eksik olduğu bölgelere bilimsel seferler yapıldı. Ressamlar ve haritacılar bu seferlere eşlik etti, böylece ülkelerin görsel bir kaydı yapılabilirdi. Bu araştırma sırasında İdrisi ve Roger, yolcuların üzerinde anlaştıkları gerçekleri koruyarak ve çelişkili bilgileri ortadan kaldırarak verileri karşılaştırdılar. Materyal toplama ve değerlendirme süreci 15 yıl sürdü; bu süre zarfında, İdrisi'ye göre, “*kral coğrafyacılarla kişisel olarak görüşmemekte, bütün astronomik koordinatları, tabloları ve güzergâhları ayrı ayrı titizlikle incelemekte, kitaplara ve toplanan farklı görüşlerin geçerli olup olmadığına bakmaktaydı.*” Sonunda 15 yıllık uzun coğrafi çalışma bitmiş ve harita yapımına başlanmıştı. İlk olarak, İdrisi'nin yönetiminde hazırlanan bir çizim tahtası üzerinde çalışmanın kopyası üretildi. Önceden hazırlanmış olan tablolardaki bilgiler takip edilerek pusulalar yardımıyla haritaya yerleştirildi. Ardından neredeyse 400 kilodan daha ağır olan gümüş, hem kolay şekillendirilebildiği hem de kalıcı olması için seçildi ve 80 inç (2,03 m) çapında harika bir disk inşa edildi. İdrisi, diskin sadece dünyanın şeklini sembolize ettiğini açıkladı. Bu açıklamada:

“Dünya bir küre gibi yuvarlak ve sular ona uymakta ve herhangi bir değişikliğe uğramadan üzerinde doğal denge içinde korunmaktaydı. Bir yumurtadaki yumurta sarısı gibi uzayda sabit durumdaydı. Hava onu her taraftan çevreliyordu... Tüm canlılar dünya yüzeyinde kararludur, hava ışığı çeker, Yer ağırdır, mıknatıs gibi demiri çeker.” diyordu.⁵⁰

Yorumundan da anlaşılacağı gibi İdrisi, Dünya'nın yuvarlak olduğunu düşünüyordu. Yalnız da değildi. Kolumbus zamanına kadar herkesin dünyanın düz olduğuna inandığına dair hala popüler bir yanlışın aksine, en az MÖ V. yüzyıldan beri birçok bilim insanı Dünya'nın bir küre gibi olduğuna inanıyordu. Diskte, İdrisi'nin kendi hesabına göre, yaşanabilir dünyanın yedi ikliminin sınırlarını işaret eden çizgiler, “usta işçiler tarafından” Batlamyus'un doğuya ve batıya doğru uzattığı ve Kuzey Kutbu'ndan Ekvator'a kadar enlemlerle sınırlanan keyfi bölünmelerle kesildi. Ekvatorun güneyinde, keşfedilmemiş bir ılıman bölgenin, bilinen kuzeyden geçilemez ölümcül bir sıcak alanla ayrıldığı düşünülüyordu. İdrisi'nin hazırladığı taslağın ardından gümüşçüler ülkelerin, okyanusların, nehirlerin, körfezlerin, yarımadaların ve adaların ana hatlarını planisfere aktardılar.⁵¹

Eldeki bu bilgilere rağmen İdrisi'nin haritalarını nasıl yaptığına, kaynaklarına ve bütün çalışmalarının coğrafya tarihi açısından önemine ilişkin sorular çoktandır tartışılmakta ve bir hayli farklı şekilde de yanıtlanmaktadır. Burada da bazıları ele alındığı gibi haritaların nasıl oluşturulduğuna ilişkin soruların tartışılmasında, hemen hemen sürekli olarak şu varsayımdan hareket edilmiştir: İdrisi, Batlamyus'un dünya haritasını model olarak önünde bulundurmuş olmalıdır. Oysa Sezgin'e göre bu olanaklı değildir. Zira Sezgin, 1980'lerin sonlarında bulunmuş olan, Halife el-Me'mun (198-218/813-833) coğrafyacıları tarafından yapılmış dünya haritası ve parça haritaların bu tartışmalar sırasında göz önüne alınmasının mümkün olmadığını belirtmekte⁵² ve muhtemel kaynaklar hakkında şunları söylemektedir:

“Aslında harita çizimine bir girişten ibaret olan Batlamyus Coğrafyası, çok büyük bir ihtimalle hiçbir harita içermemekteydi. Batlamyus'a atfedilen haritalar XIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla geçiş döneminde Bizanslı Maximos Planudes tarafından, Batlamyus'un kitabındaki koordinatlar temel alınarak ve muhtemelen el-Me'mun coğrafyacılarının dünya haritasından istifade edilerek kazanıldı. Bugün biz, el-İdrisi'nin, el-Me'mun haritalarını model olarak göz önünde bulundurduğunu ispat edebiliriz. Enlem-boylam ağının ortadan kaldırılması ve yerine sehven yedi iklimi gösteren eşit aralıklı paralellerin konulması gibi göze çarpan bazı hatalar ve

⁵⁰ Abu-Abdallah Muhammad Ibn-Muhammad İdrisi, *Opus geographicum sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant.”* Edited by Enrico Cerulli, Francesco Gabrieli, Giorgio Levi Della Vida, Luciano Petech, Giuseppe Tucci, Alessio Bombaci, Umberto Rizzitano, Roberto Rubinacci, and Laura Veccia Vaglieri. Vol. 1-9. 9 vols. Leiden: E. J. Brill, 1970. S. 7-8.

⁵¹ World Maps of al-İdrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

⁵² Sezgin; *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 37-38.

sapmalar bir yana bırakılırsa, el-İdrisi'nin haritası, öncüsü olan dünya haritasını birçok açıdan aşmaktadır. Örneğin, Avrupa, özellikle Akdeniz bölgesi nispeten daha iyi gösterilmiş, Kuzeydoğu Asya tamamen yeniden şekillendirilmiş, Orta Asya da gölleri ve ırmaklarıyla daha gelişmiş düzeyde ortaya konulmuştur. Bunun ardından şöyle bir soru belirir: Aslında yerinde yürütülmesi ve nesiller boyu devam etmesi gereken bir çalışmayı kaçınılmaz kılan bir haritayı nasıl olur da bir coğrafyacı Sicilya'da oturduğu yerden gerçekleştirebilmiştir? Ben, böyle bir çalışmanın sonucunun (haritalar da içeren) kitap olarak el-İdrisi'ye gerçekten ulaşmış bulunduğu inanıyorum. Bu kitap Hanaḥ (Gagan veya Canaḥ) b. Ḥaḫan el-Kimaki isimli birisi tarafından kaleme alınmıştır ve el-İdrisi bu eseri kendi kaynaklarından biri olarak zikretmektedir. Görüldüğü kadarıyla Kimak Türklerinden bir hükümdarın coğrafi-kartografik eseri olan bu kitap, Arap-İslam kartografi geleneği içerisinde oluşmuş bulunan "haritası yapılacak yerde uzun süreli veri toplama" yöntemini esas almıştır. el-İdrisi'deki Kuzey ve Kuzeydoğu Asya sunumu, el-Me'mun coğrafyacılarınıninkine nispetle oldukça yenidir –tabî ki sözde Batlamyus haritalarını burada dile getirmeye bile gerek yok– ve XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'da çizilmiş dünya haritalarının çoğunda bu şekil görülmektedir. Bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar hiçbir coğrafya tarihçisi, Avrupa haritalarındaki bu Asya formunun nereden geldiği sorusunu sormamıştır. Kanaatimce el-İdrisi'nin dünya haritası, yetersizliklerine rağmen, el-Me'mun haritasının, Arap-İslam kültür çevresinde ortaya çıkışından beri kartografinin geçirmiş olduğu gelişimi takip etmemize olanak tanımaktadır."⁵³

Nüzhetü'l-müşṭâk'ın kaynakları arasında belki de en son olarak İslam'ın kutsal kitabı Kur'an yer alır. Arap coğrafyacılar, Erken Helenistik dönem ve daha sonra Batlamyus'tan ödünç aldıkları iklim anlayışını kendi özgün yaklaşımlarıyla haritalarında göstermişlerdi. İdrisi'nin de çizdiği haritasında yedi iklimi kullandığı burada açıklanmıştı. Bagrow'a göre bu yediye bölünme, yedi rakamının Kurani bir gizeme sahip olduğu düşünüldüğünden sembolik bir anlam kazandı ve Müslümanlar tarafından çok sevildi.⁵⁴ İslam bilim çevrelerine Helenistik dönem eserlerinin çevirileriyle ulaşan Yer'in yedi iklime bölünmesi fikri, Kuran'da Bakara (29), İsra (44), Mü'minun (17-86), Fussilet (12), Talak (12), Mülk 3, Nuh (15), Nebe (12) gibi sekiz sure ve dokuz ayette, gök ve yerin yedi kat olarak uyum içinde yaratıldığından söz edilmesi nedeniyle neredeyse tereddütsüz kabul görmüş ve uygulanmıştır.⁵⁵ İslâm coğrafyasının zirveye çıktığı döneme atfen İdrîsî'nin dünya haritası da benzer bir kabul ile çizilmiştir. Ayrıca *Nüzhetü'l-müşṭâk*'ta yer alan yetmiş haritadan her biri mensup olduğu yedi iklimin onda birine karşılık gelmektedir. Böylece Batlamyus'a göre meskûn olan dünyanın İslam anlayışına göre tam bir haritası oluşturulabilmiştir. Eserin ülkemizdeki bir muhtasarına (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 688) eklenen haritalarda ise ekvatorun güneyindeki sekizinci iklim denilen yerler de gösterilmiştir.⁵⁶

6. Nüzhetü'l-müşṭâk ve Dünya Haritası

1154'te, eserin bitimine birkaç hafta kala II. Roger öldü. Haritalarla birlikte eserin el yazmaları Latince ve Arapça olarak tamamlandı. II. Roger, bu kitabın adının *Nüzhetü'l-müşṭâk fi'htirâkı'l-âfâk* olmasını istemişti. Ancak İdrisi, Arapça *Kitab al Rudjar*, diğer bir adlandırmayla *The Book of Roger (Roger'in Kitabı)*, haritaya ise *Tabula Rogeriana* adını verdi. Kitaba, *71 harita eşlik ediyordu. Bu haritalardan biri dünya haritasıydı. Diğerleri ise her biri yedi iklimi temsil eden 10 bölümün 70 bölgesel güzergâh haritasından oluşuyordu* (Şekil 4-5). Büyük gümüş planisfere eşlik eden kitap, dikkat çekiciydi çünkü bu risalenin planı basit bir biçimde şöyleydi: Bir küre olarak çevresini 22.900 mil olarak hesaplanan Dünya'nın kısa bir açıklamasından sonra bu kürenin dile getirildiği üzere yumurtadaki yumurta sarısı gibi iklimler, denizler ve körfezleriyle birlikte uzayda sabit kaldığı sonucuna varıldı. İdrisi, dünya yüzeyinin bölgelerini uzun ve ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Yedi iklimi sırayla ele alır ve her iklimi on uzunlamasına bölüme böler. Böylece yetmiş bölüm belirlenmiş ve her bölümü ayrı ayrı gösteren bir harita ile ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bir araya getirildiğinde, bu haritalar Batlamyus tasarımına benzer dikdörtgen bir dünya haritası oluşturur (?). Roger'ın Kitabı, Orta Çağda üretilen ilk genel coğrafya kitabı ve dünyanın en ayrıntılı tanımıydı. Eser, Batlamyus'un ana meridyenindeki ilk

⁵³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s. 37-38.

⁵⁴ Leo Bagrow, *History of Cartography*. Revised by R. A. Skelton, C. A. Watts, 1964, s 311.

⁵⁵ Bkz. Kuran

⁵⁶ Mahmut Ak, İklim. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1998, C. 22, s. 28-30.

iklimin ilk bölümü olan Kanarya Adalarından başlayarak, yaşanabilir dünyayı sistematik bir biçimde tanımlayan muazzam bir görev üstlendi. İdrisi yaptığı haritaları farklı bir şekilde tanımlamıştır. Bilinen dünyanın uzanımını boylam itibarıyla 160⁰ olarak düşünmüş ve bölgeyi, her biri 16⁰ genişlikte on kısma bölmüştür (Şekil 6-7, Ek-Tablo 1). Enlem itibarıyla ise, bilinen dünyayı en uzun günün uzunluğuyla belirlenen yedi 'iklim' e ayırmıştır. Her bölüme genel bir bölge anlatımı ile başlanmakta, ardından önemli kentlerin bir listesi, kentler arası mesafeler ve her kent için bir açıklama verilmektedir; "Fez'den Ceuta'ya, Cebelitarık Boğazı'ndan kuzeye doğru yedi gün. Fez'den Tilemcen'e bu güzergâhı takip eden dokuz gün: Fez'den Büyük Sebou Nehri'ne doğru dönün.⁵⁷" gibi.

Şekil 6: İdrisi'nin yedi iklime göre çizilmiş ve İslam geleneğine göre güneyin üstte olduğu dünya haritası⁵⁸

Arapça yazılmış harita, Avrasya kıtasını bütünüyle kapsamakla birlikte Afrika kıtasının yalnızca kuzey kısmını göstermektedir. Harita altta kuzey olacak biçimde güneye yönlendirilmiştir. Roger'ın da buna bir itirazının olmadığı anlaşılmaktadır. Hazırlanışını takip eden üç yüzyıl boyunca istisnasız en doğru dünya haritası olarak kabul edilmiştir. II. Roger dünya haritasını altı-yedi ayak çapında (182-200 cm) gümüş bir disk üzerine çizdirdi. Gümüş, farklı kaynaklarda farklı değerler verilmekle birlikte yaklaşık olarak 400-450 kilo ağırlığındaydı. İdrisi'nin eserleri arasında yer alan *Nüzhetü'l-müşâk fi'htirâkı'l-âfâk* kendi zamanının coğrafi ve sosyolojik bilgisinin bir özeti kadar üzerindeki yetmiş harita ile kendi seyahatlerinde derledikleriyle birlikte sonradan derlenen dokümanların açıklamalarını da içeriyordu. *Kharitat al-alam al-ma'mour min al-ard* (Arz'ın mamur bölgelerinin haritası) üzerinde dünyayı yedi bölgeye (zon) ayırdığına değinilmişti. İlk zon ekvatorun 23 derece enlemine kadar uzanıyordu. Bu zonun güneyinde aşırı sıcaklar nedeniyle insan yaşamına uygun olmayan bir *torrid* (sıcak) zon yer alıyordu. En kuzeydeki yedinci zonu 54 ila 63 derece arasında olan bölge oluşturuyordu. Bu zonu soğuk ve kar nedeniyle yaşanmaz bir *frigide* (soğuk) zon takip ediyordu. Bir ve yedinci zonlar arasında insan yaşamını ve uygarlığı destekleyen *temperate* (ılıman) zonlar bulunmaktaydı. Bu zonlar arasında en uygunu ise üç, dört ve beşinci zonlardı.

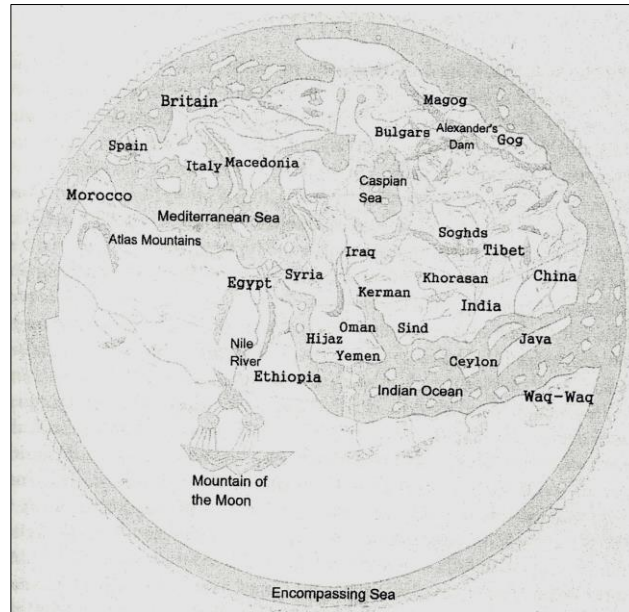
İdrisi, çalışmanın kaynakları arasında gösterdiği Irak ve Belh okulları müelliflerinin ökümeni böldüğü bölge tasnifini eserinde uygulamadı. Müslüman bir coğrafyacı olarak Dünya haritasının merkezine yalnızca ökumen baz alınarak kutsal toprakları ya da Babil'i koymadığı gibi Sicilya ya da Palermo'yu da koymadı. Ancak, bu haritaya dikkatle bakıldığında ve hem ökümen hem de anökümen alanlar birlikte değerlendirildiğinde hem Hristiyanlığın hem de İslam'ın kutsal topraklarının tam merkezde olduğu görülür. Dile getirildiği gibi döneminin genel bir kabulle en ünlü coğrafyacı olan

⁵⁷ Andras Rona-Tas, *Hungarians and Europe in the early Middle Ages*. Budapest, 1999), s. 71.

⁵⁸ World Maps of al-İdrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

İdrisi'nin bunu tesadüfen yaptığı düşünülemez. Bu ancak akıllıca izlediği denge politikasının bir sonucu olmalıdır (Şekil 6-7).

İdrisi, Asya'nın, Avrupa'nın ve Afrika'nın üç eski bölümünü yeniden adlandırdı. Daha sonra bunların her birini sistematik olarak tanımladı. Bölgelerini, kentlerini, sınırlarını listeledi ve çevresindeki denizler ve topraklarla ilişkisini açıkladı. İdrisi'nin yaşadığı dönemin yaygın bir biçimde kabul görmüş Avrupa haritaları daha çok T-O varyantı haritalardı. Bu haritalarda Yer, Akdeniz ile birlikte Nil ve Don (Tanais) nehirleri tarafından üç ayrı kıtaya bölünmüş olarak tasvir ediliyordu. Üç tarafı okyanusla çevrili olan Asya, batıda Avrupa ile temas halindeydi. Harita doğuya dönüktü. Bu şekilde, diğer iki kıtadan iki kat kadar büyük olan bu kıta haritanın üst tarafında yer alıyordu. Bu doğu oryantasyonu çoğu Orta Çağ atlasının ortak özelliği durumundaydı. Avrupa, kuzeyde Don nehri ile başlamakta ve güneyde Akdeniz'de sona ermekte, Afrika ise İskenderiye'den başlamakta ve batıda okyanusa kadar uzanmaktaydı. II. Roger, eğer Latin kökenli ya da Romen dillerinden herhangi birini konuşan bilim insanlarından böyle bir coğrafya eseri talep etseydi, muhtemelen T-O tasarımına sahip bir eserle ya da buna yakın bir varyasyonla karşılaşabilirdi. Fakat İdrisi bunların hiçbirini *Nüzhetü'l-müştâk*'ta uygulamadı. Gerçekten de, Asya ve Avrupa kelimeleri eserde hiç yer almaz. Yalnızca İfrikiye adı yer alır ki bu da tüm Afrika topraklarına değil, Tunus, Cezayir ve Libya'nın Akdeniz kıyı kesimini kapsayan Kuzey Afrika'nın bir bölümünü ifade eder. İdrisi, Batı düşüncesinde mitolojiyle desteklenen ve kuvvetli bir yer edinen üç kıta modelini benimsememiş ve kullanmamıştır. Bu da eserin oluşturulduğu ortam düşünüldüğünde eserdeki önemli yeniliklerden biridir.⁵⁹ Yer'in üç kıtaya bölünme yaklaşımını reddeden İdrisi, bir Müslüman coğrafyacı olarak seleflerinden de çok iyi bildiği Batlamyus'un yedi iklim zonunu eserinde bazı düzeltmelerle uygulamaya karar verdi. Bunun için *Nüzhetü'l-müştâk*'ta aynen şöyle söylüyordu; “*Âlimler, Dünya'nın bu meskûn mahallerini, her biri batıdan doğuya, ekvatora paralel uzanan yedi iklime böldüler. Bu iklimler, doğal çizgiler değil, astronomi biliminde işaretlenmiş ve bulunan hayali çizgilerdir.*”⁶⁰

Şekil 7: İdrisi'nin Dünya Haritası'nda yer adları (Harita kuzey üstte olacak şekilde döndürülmüştür).⁶¹

İdrisi'nin haritasının çizildiği dönemde Hristiyan ve İslam bilim çevrelerinde yarattığı etki net olarak bilinmese de yüzyıllar sonra yeniden keşfedilmesiyle yarattığı etki oldukça büyük olmuştur. Harita özellikle XX. yüzyılda çok sayıda araştırmada yeniden ele alınmıştır. İçinde bulunduğumuz yüzyılda da İdrisi'ye, *Nüzhetü'l müştâk*'a ve haritasına olan ilgi devam etmektedir. Bu çalışmaların bazıları sonraki çalışmaları zincirleme biçimde olumsuz etkileyecek yaklaşım yanlışlıkları içermeleriyle de gündemdedir. Böyle bir yaklaşım yanlışlığı Konrad Miller tarafından ortaya konmuş ve bu da Sezgin tarafından tespit edilmiştir (Şekil 8). Konuya ilişkin olarak Sezgin (2007); “*Şerif el-İdrisi dünya*

⁵⁹ Ledger, Mapping Mediterranean Geographies... s. 95.

⁶⁰ Idrisi, *Opus geographicum sive...* s. 9.

⁶¹ World Maps of al-Idrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

haritasının, kartografya tarihi açısından yeniden değerlendirilmesi ve özellikle bir olgunun açığa kavuşturulmasının gerektirdiğini"⁶² bildirmekte ve şu fikirleri ileri sürmektedir:

"el-İdrisi'nin Coğrafya'sının bazı el yazmalarında bize kadar ulaşan ve birçok kez kopyalanmaktan dolayı yıpranan dairesel dünya haritası, Konrad Miller'in takdire şayan Mappæ arabicæ (1926-1931) adlı çalışmasından önce çok az sayıda oryantalist tarafından biliniyordu. Miller kitabında dairesel dünya haritasının ve parça haritaların bize kadar ulaşmış kopyalarını ve aynı zamanda parça haritaları birleştirmek suretiyle bir dünya haritası yayınladı. el-İdrisi'nin dairesel bir dünya haritası çizdiğini bizzat kaydetmesine ve bu haritanın birçok el yazmasında bize kadar ulaşan kopyalarının dairesel olmalarına rağmen, Miller bu dünya haritasının dikdörtgen şeklinde olması gerektiğine kanaat getirmişti (Katalog III, s. 28). Orijinali yeniden elde etmek için 70 adet dikdörtgen parça haritayı bir araya getirerek birleştirme yoluyla el-İdrisi'nin orijinali kaybolan dünya haritasını bu şekilde ortaya koymanın doğruluğuna kendisini inandırmıştı. Miller tarafından yayınlanan bu dörtgen şeklindeki dünya haritası geniş çapta yaygınlık kazanmıştır (Şekil 8)."⁶³

Sezgin, Miller tarafından dile getirildiği biçimde oluşturulan bu haritada dünyanın kuzey kısmının, ekvatorial bölgelerin genişliğini aldığını, böylece küreselliğin ortadan kaldırıldığını, buna bağlı olarak kartografik "resmin" bütünüyle deforme edildiğini, aynı zamanda Kuzey Asya ve Afrika'nın bilinen şekillerinin de bu deformasyon sonucu kaybolduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Miller gibi bir bilim insanın İdrisi'den yaklaşık 830 yıl sonra, ulaşılan bilimsel seviyeyi de göz ardı ederek böyle bir yaklaşım yanlışlığına düşmesi oldukça şaşırtıcıdır. Yaklaşım yanlışlığının muhtemel ve mantıklı nedenleri arasında Miller'in bir teolog, arkeolog, kartografya tarihçisi, doğa bilimcisi ve hatta matematiki coğrafyacı olmasına rağmen bu çalışmada bir coğrafyacı yaklaşımı sergilememesi yer alabilir. Sezgin (2007), konuyu bu anlamda ele almış ve şu tespitlerde bulunmuştur;

"Burada söz konusu olan haritayı Miller'in el-İdrisi'nin parça haritalarına dayanarak elde ettiğini, kitabın içerisinde bize kadar ulaşan dünya haritasının ise dairesel olduğunu ve ikisi arasında oldukça büyük farkların bulunduğunu bilenlerin sayısı çok azdır. Elektronik bilgi işleme yardımıyla parça haritaları dikey olarak derecelendirme ve bir stereografik projeksiyona aktarma girişiminde bulduk, bize ulaşan küresel dünya haritası bu işlem sırasında gerektiğinde tamamlayıcı olarak kullanıldı. İnanıyoruz ki bizim oluşturduğumuz harita el-İdrisi'nin tasavvurlarını daha iyi yansıtmaktadır ve bu nedenle bir poster halinde yayınladık. el-İdrisi'nin kitabının metinsel içeriğine ilişkin şunlar söylenebilir: Biz, onun Arapça kaynakları yoluyla, Avrupa ülkeleri coğrafyası konusunda çok geniş bilgiler elde etmekteyiz. Keza el-İdrisi'nin Sicilya, İtalya, Fransa, Almanya, İskandinav, Slav ve Balkan ülkeleri haritaları Avrupalı Arabistler tarafından çok ciddi bir şekilde incelenmiştir (Şekil 8-9)."⁶⁴

Şekil 8: İdrisi tarafından Kral II. Roger için 1154'te çizilen bölgesel haritaların Alman Bilim İnsanı Konrad Miller tarafından birleştirilmesiyle oluşturulmuş dünya haritası.⁶⁵

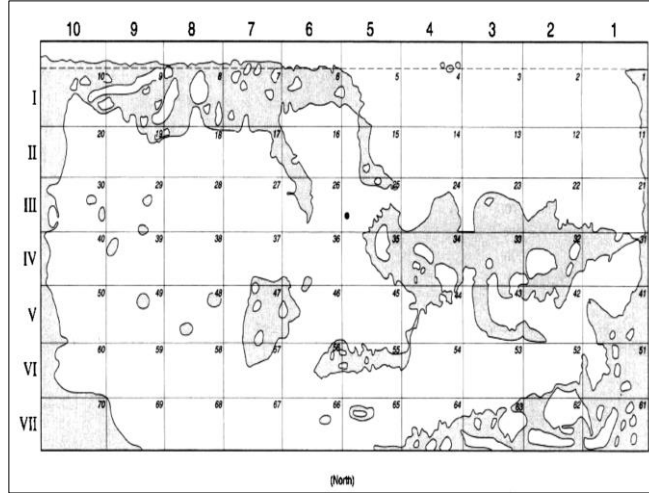
⁶² Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.37-38.

⁶³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.37-38.

⁶⁴ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.38.

⁶⁵ Konrad Miller, *Mappæ arabicæ: Arabische Welt- und Länderkarten des 9.-13. Jahrhunderts*, 6 vols. Stuttgart, 1926-31, Band 1, Heft 3.

Konrad Miller'in bir araya getirerek oluşturduğu haritanın basitleştirilmiş indeksinde iklim numaraları dikey eksen üzerinde yer almaktadır (Şekil 9). On bölüme ayrılan bu iklimlerin bölüm numaraları ise en üsttedir. Ardışık sayılar bazen kesite atıfta bulunmak için kullanılır ve her bölümün haritasının sağ üst köşesinde gösterilir. Bu bölümlenmeye göre *Nüzhetü'l-müştâk*'ta konu edinen yedi iklime bölünmüş Dünya Haritası ve her iklimin ona bölünmesiyle elde edilen yetmiş bölgenin haritası verilen yer adları Ek-Tablo 1'de görülmektedir. Tablo, haritada ve indekste olduğu gibi kuzeye dönük olarak ve doğudan batıya doğru bir dizilişle verilmiştir (Ek-Tablo 1).

Şekil 9: Miller'e göre *Nüzhetü'l-müştâk*'taki iklimler ve bölge haritalarının indeksleri.⁶⁶

Nüzhetü'l-müştâk'ta belirtildiği gibi eser, Roger'ın ölümünden hemen sonra tamamlansa da gümüş üzerine nakşedilen haritanın tamamlanması daha öncedir. Zira Safedî, Kral II. Roger'ın daveti üzerine İdrisi'nin Palermo'ya gelişinin koşullarını anlattığı ve gümüş küre üzerine haritayı nakşettiği bölümde yaşananları daha önce de belirtildiği gibi şöyle nakletmektedir;

“...Şerif el-İdrisi'yi yeryüzünün görüntüsünün şekli üzerinde bir şeyler oluşturmak için çağıran oydu. İdrisi saraya geldiğinde kral misafirini şerefle karşıladı ve onu yüceltmek için her türlü çabayı gösterdi. İdrisi, kraldan yapmayı tasarladığı küreyi inşa etmek için metal istedi. Kral Rocer, 400.000 dirhem (1480 kg) ağırlığında gümüş getirtti ve İdrisi, gümüşle gök küresine (eflâk/felekler) benzer küreler yaptı. Onları özel bir şekilde düzenleyerek üst üste monte etti. Roger, hayranlıkla onları eliyle kavradı. Gümüşün yalnızca üçte birinden biraz fazlası kullanıldığı ve üçte ikisi kaldığı için, kral kalan kısmı ona ödül olarak verdi. Buna 100.000 dirhem ve Barselona'dan kraliyet kalitesinde Rum mallarıyla dolu bir gemi ekledi...⁶⁷”

Gümüşten yapılmış yuvarlak dünya haritası *Tabula Rogeriana* zikredildiği üzere 1160 yılında çıkan bir isyanda isyancılar tarafından parçalanarak paylaşılmış ve günümüze ulaşmamıştır.⁶⁸ Çeşitli el yazmalarındaki haritalarla ilgili ve kronoloji hakkında ise kesin olarak çok az şey bilinmektedir. *Nüzhetü'l-müştâk* üzerinde yapılan çalışmalarda daha çok belirli bir bölge üzerinde durulmuş ve İdrisi'nin bu bölgeyi nasıl haritaladığına, analiz ve tasvir ettiğine odaklanılmıştır. Bilim insanları, İdrisi'nin eserinin farklı versiyonları arasında yeniden ilişki kurma ve kronoloji oluşturmaya çalıştılar ancak benzer şekilde kapsamlı haritalar üzerinde henüz araştırma yapılmadı.⁶⁹ Hem bir Müslüman hem de bir şerif olan İdrisi, bire bir suret yapmanın dinen yasak olması nedeniyle çizdiği şekil ve haritalarda buna olabildiğince dikkat göstermiştir. Bununla birlikte İdrisi'nin haritaları, kıyı, iç ve diğer yer şekillerinin gösterimi bakımından kendinden önceki İslam coğrafyacılarının özellikle Irak ve Belh coğrafya ekollerinin haritalarına oranla daha ayrıntılıdır. Ancak yine de yer şekillerinin gösteriminde detaylandırmaya gidilmemiş ve bu yaklaşımla Yer'in bire bir suretini yapmaktan kaçınılarak dine uygun davranılmıştır (Şekil 7-8-9-10).

⁶⁶ World Maps of al-İdrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

⁶⁷ Brotton, *A History of the World...* s. 70-71; es-Safedî, *al-Wâfi bi'l-wafayat...* s. 173-174.

⁶⁸ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik I*, s.37.

⁶⁹ Ahmad, *History of Islamic Sicily...*s. 163.

Şekil 10: İdrisi'nin gümüş küre üzerine işlenmiş haritanın rekonstrüksiyonu.⁷⁰ Bu rekonstrüksiyon, orijinal küre ve haritanın aksine kuzey üstte olacak biçimde yönlendirilmiştir.

SONUÇ

Şerif el-İdrisi, Kral II. Roger ve adına yazılan eserleri konu alan bu çalışmada ortaya çıkan sonuç; içinde bulunulan ortamın, müellifin ve sponsorunun bir devletin ve bir eserin inşa edilme sürecinde farklı nedenlerle farklı hareket tarzları sergilediklerinin görülmesi olmuştur. Normanlar, ana vatanlarından uzak, çok uluslu bir yapıda, farklı dinlerin inananlarının bulunduğu, farklı dillerin konuşulduğu bir Akdeniz adasında devletlerini inşa ederken coğrafi bilginin ne kadar önemli olduğunu görmüşlerdir. Bu bilgi, devletin inşasında olduğu gibi sürdürülebilirliğinde de hayati önemde olmuştur. Aynı zamanda İdrisi'nin eseri bir propaganda aracı olarak da kullanılmıştır. Burada kullanılan sponsor kavramı özenle seçilmiştir. Zira bu kavram, kendini tanıtmak amacıyla sanat ve kültürel etkinliklerin giderlerinin tümünü ya da belirli bir bölümünü karşılamak anlamındadır ve kralın yaptığı işin tam karşılığıdır. Kral, üzerlerine atılan asil bir soydan gelmeme ile özellikle sonradan görme suçlamalarını bertaraf etmenin yolları arasında bilimi ve İdris'nin bilimsel çalışmalarını da önemli bir propaganda aracı olarak görmüştür. Durum kral için böyleyken İdrisi için daha çok bilimsel kaygılar söz konusu olmuştur. Aynı zamanda radikal bir Katolik olan II. Roger, bu yolda zaman zaman acımasız uygulamalara da imza atmıştır. Kralın sarayında ve bu şartlar altında İslam kültürüyle yetişmiş bir coğrafyacı olarak İdrisi'nin yapabilecekleri arasında çok fazla seçenek yoktur. Ya başarılı bir denge politikası takip edecek ya da Hristiyanlık ve İslam kültürü arasında bocalayarak başarısız olacaktır. Başarısızlık sonucunda başına gelebileceklerin örneklerine ise sarayda ve Sicilya'nın genelinde bizzat şahit olmuştur. Bu nedenlerle müellif, çok hassas bir denge politikası izlemiş, böylece her iki dinin değerlerini de göz önünde bulundurarak döneminin en ileri düzeyiyle eserini kaleme almış ve haritalarını çizmiştir. Eserin ve haritaların başarısı, dile getirilen denge politikasının bir sonucudur. Bu sayede esere ve haritalara kralla birlikte hangi dinin mensubu bakarsa baksın kendinden bir şeyler görebilmiştir. Son söz olarak İdrisi, ortaya koyduğu eseriyle ünü çağlar aşan, unutulmaz bir bilim insanı olurken eserlerini atfettiği II. Roger de bu sayede kendisine papalık ve diğer krallar tarafından yöneltilen bütün aşağılayıcı suçlamaların ötesinde unutulmaz bir kral olmuştur.

⁷⁰ World Maps of al-İdrisi, <http://www.myoldmaps.com/>

Ek-Tablo 1: Şerif el-İdrisi'nin Yedi İklim ve Yetmiş Bölgesi

İklimler ve Bölgeler	10. Bölge	9. Bölge	8. Bölge	7. Bölge	6. Bölge	5. Bölge	4. Bölge	3. Bölge	2. Bölge	1. Bölge
I. İklim	Çin Denizi Hindistan	Mozambik Madagaskar Sumatra	Mozambik Sri Lanka	Hint Okyanusu Kenya ve Tanzanya	Somali Yemen	Habeşistan	Nubia (Mısır, Nijer) Habeşistan Mısır	Mali Nubia	Mali Gana Nijer	Atlantik Fas Senegal Moritanya
II. İklim	Çin	Hindistan Çin	Hindistan	Belucistan Sind Doğu İran	İran Körfezi Umman	Kızıldeniz Mekke Medine	Gd. Mısır Vahaları	Kuvar Vahası Gb. Libya	Gb. Libya Çad	Sahra
III. İklim	Çin	Tibet Tonguz	Özbekistan Türkmenistan	Gd. İran	Bahreyn Umman Irak	Kızıldeniz Arabistan Damskus (Şam) Antakya	Mısır Nil Nehri	Doğu Libya	Cezayir Tunus Libya	Okyanusun Kuşattığı Sahra Fas
IV. İklim	Orta Asya	Orta Asya	Orta Asya	İran	Ermenistan Azerbaycan Irak İran	Rodos Kıbrıs Suriye	Ege Adaları Mora	Kalabria Korfu Kefolenya	Sardinya Korsika Sicilya	Fas İspanya
V. İklim	Gog-Mogog (Yecüc-Mecüc)	Hazar Denizi	Hazar Denizi	Hazar Denizi	Ermenistan Azerbaycan	Anadolu	Romanya Marmara Denizi	İtalya Adriyatik	Burgonya (Fransa)	Kuzey Endülüs Gaskonya
VI. İklim	Gog-Mogog	Kıpçak Ülkesi Türk Ülkesi Gog-Mogog	Gog-Mogog	Hazar Denizi	Bulgaristan	Karadeniz Rusya	Makedonya Rusya	Bohemya Macaristan Polonya Romanya	Fransa Almanya İngiltere	Britanya
VII. İklim	Gog-Mogog ve mücavir alanları	Gog-Mogog	Bilād Kufra (?)	Hazar Denizi	Bulgaristan	Kuzey Rusya	Rusya Finlandiya	Polonya İsveç Finlandiya	İngiltere İskoçya İrlanda	Atlantik ve Yerleşilmemiş Atlantik adaları

(Kaynak: Miller ve Jacka'dan yararlanarak M. Tanriku tarafından hazırlanmıştır)

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin

Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Ahmad, Aziz; *History of Islamic Sicily*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1975, ss. 38-39.
- Ak, Mahmut; *İklim*. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998, C. 22, s. 28-30.
- Akay Bozdoğan, Emel; *Orta Çağ Coğrafyasının Zirvesi Şerif El İdrisi*. Yeditepe Yayınları. İstanbul, 2021.
- Bagrow, Leo; *History of Cartography*. Revised by R. A. Skelton, C. A. Watts, 1964, p. 311.
- Bartlett, Robert; *The Making of Europe: Conquest, Colonization, and Cultural Change, 950-1350*. Princeton: Princeton University Press, 1994, s. 24.
- Brotton, Jerry; *A History of the World in Twelve Maps*. England: Penguin Group, 2012, pp. 70-71.
- Brown, Gordon S; *The Norman Conquest of Southern Italy and Sicily*. Jefferson: McFarland & Co. Inc. Publishers, 2003, s. 9.
- Chiarelli, Leonard C; *A History of Muslim Sicily*. Venera: Midsea Books, 2011, p. 72.
- Durmuş, İsmail; *Safedî*. TDV, İslam Ansiklopedisi, C. 35. 2008, ss. 447-450.
- es-Şafedî, İzziddîn Aybeg bin Abdillâh; *al-Wāfi bi'l-wafayât*, (ed. Hellmut Ritter). Wiesbaden, 1982, 1: ss. 163-164.
- Fıncıoğulları, Sevrâ; Sosyal Bilimler ve Hermeneutik Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *Sosyoloji Dergisi*, 2016, S. 33, ss. 37-48.
- Haskins, Charles Homer; *The Normans in European History II*. New York: Ungar. 1959, s. 235.
- Hayes, Dawn Marie; *Roger II of Sicily: Family, Faith, and Empire in the Medieval Mediterranean World*. Brepols Publishers, 2020, ss, 25-75.
- Houben, Hubert; *Roger II of Sicily: A Ruler Between East and West*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 24.
- Idrisi, Abu-Abdallah Muhammad Ibn-Muhammad; *Opus geographicum sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant."* Edited by Enrico Cerulli, Francesco Gabrieli, Giorgio Levi Della Vida, Luciano Petech, Giuseppe Tucci, Alessio Bombaci, Umberto Rizzitano, Roberto Rubinacci, and Laura Veccia Vaglieri. Vol. 1-9. 9 vols. Leiden: E. J. Brill, 1970.
- Jacka, Katherina Adelaide; *The Book of Roger and the Creation of the Norman State*. Faculty of Arts and Social Sciences. Unpublished Philosophy Doctoral Thesis, The University of Sydney, 2019.
- Johns, Jeremy; *Arabic administration in Norman Sicily*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, ss. 33-34.
- Ledger, Jeremy Francis; *Mapping Mediterranean Geographies: Geographic and Cartographic Encounters between the Islamic World and Europe, c. 1100-1600*. Unpublished Philosophy (History) Doctoral Thesis. At the University of Michigan, 2016.
- Loud, Graham A; *The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman Conquest*. Harlow, UK: Longman, 2000, ss. 188-189.

- MacAllan, Sarah; *Object study-The Tombstone of Anne: A case study on multilingualism in twelfth-century Sicily*. ANU Historical Journal II: Number 1. Published by ANU Press, 2019.
- Metcalfe, Alex; *The Muslims of Medieval Italy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009, p. 124.
- Miller, Konrad; *Mappae arabicae: Arabische Welt- und Liinderkarten des 9.-13. Jahrhunderts*, 6 vols. Stuttgart, 1926-31, Band 1, Heft 3.
- Nef, Annilese and Amara, Allaoua; Al-Idrisi et les Hammuides de Sicile: nouvelles donnees biographiques sur l'auteur du Livre de Roger. 2001, *Arabica* 48 (1), ss. 121-127.
- Özdemir, Mehmet; *Hammudiler*. TDV İslam Ansiklopedisi, 1999, C. 15, ss. 496-497.
- Razük, Muhammed; *İdrisiler*. TDV İslam Ansiklopedisi, 2000, C. 21, s. 495-497.
- Rona-Tas, Andras; *Hungarians and Europe in the early Middle Ages*. Budapest, 1999), p. 71.
- Sezgin, Fuat; *İslam'da Bilim ve Teknik I*, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, 2007.
- Şeşen, Ramazan; *İdrisi Şerif*, TDV İslam Ansiklopedisi, 2000, C 21, s. 493-495.
- Tanrikulu, Murat; *Haritaya Davet*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2017, s. 85-86.
- Tanrikulu, Murat; Şerif el-İdrisi ve İbn Haldun'da Yedi İklim Anlayışı: Farklı Yaklaşımlar, Farklı Nedenler. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 2023; 23(1), s. 263-289.
- World Maps of al-Idrisi, <http://www.myoldmaps.com/> (Erişim Tarihi: 03.5.2022).

Sultan Melikşah'ın Cihan Hâkimiyeti Telâkkîsi Doğrultusunda Ermenilere Karşı Tutumu

Sultan Melikshah's Attitude Towards Armenians in Line with the Conception of World Domination

Arslan DURDU

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Arslan DURDU

ORCID: [0000-0003-4105-4227](https://orcid.org/0000-0003-4105-4227)
e-mail: arslandurdu@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.08.2022
Kabul/Accepted: 14.01.2023

Atf: Durdu, Arslan, “Sultan Melikşah’ın Cihan Hâkimiyeti Telâkkîsi Doğrultusunda Ermenilere Karşı Tutumu”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 27-40.

Citation: Durdu, Arslan, “Sultan Melikshah's Attitude Towards Armenians in Line with the Conception of World Domination”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 27-40.

Öz- Türk Fütihat felsefesinin ana kaynağını ve temel noktasını cihan hâkimiyeti telâkkîsi oluşturmaktadır. Tarihin çeşitli dönemlerinde bazı Türk hakanları, hükümdarları ve sultanları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Türk hükümdarlarının zihinlerinde tarihin en geç devirlerinden itibaren genel bir düşünce olarak var olan Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsi, Sultan Melikşah’a ata mirasıdır. Sultan Melikşah, cihan hâkimiyeti telâkkîsi çerçevesinde fetih hareketlerini yürütmüş, bu doğrultuda siyasi, sosyal ve ekonomik politikalarını hayata geçirmiştir. Anadolu’nun bazı bölgelerinde yaşayan Ermeniler, Selçuklu Türkleri daha Anadolu’ya gelmeden önce Bizans ve Arapların hâkimiyeti altında yaşıyorlardı. Fakat Ermeniler, Bizans İmparatorluğu yönetimi altında baskı ve zulme maruz kalmışlardır. Ermenileri Bizans’ın bu baskı ve zulmünden kurtaran, onlara insanca yaşama hakkı tanıyan Selçuklu Türkleri olmuştur. Bu araştırmada Ermenilerin Selçukluların hâkimiyeti altına girişi ve Sultan Melikşah’ın Ermenilere karşı tutum ve davranışları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler- Selçuklular, Sultan Melikşah, Cihan Hâkimiyeti Telâkkîsi, Ermeniler, Philaretos.

Abstract - The main source and main point of the Turkish Conquest philosophy is the notion of world domination. It has been tried to be realized by some Turkish khans, rulers and sultans in various periods of history. The concept of Turkish world domination, which has existed as a general idea in the minds of Turkish rulers since the latest periods of history, is the ancestral legacy of Sultan Melikshah. Sultan Melikshah carried out the conquest movements within the framework of the concept of world domination and implemented his political, social and economic policies in this direction. Armenians living in some parts of Anatolia were living under the rule of Byzantium and Arabs even before the Seljuk Turks came to Anatolia. However, Armenians were subjected to oppression and persecution under the rule of the Byzantine Empire. It was the Seljuk Turks who saved the Armenians from this oppression and persecution of Byzantium and gave them the right to live humanely. In this research, the entry of the Armenians under the domination of the Seljuks and the attitudes and behaviors of Sultan Melikshah towards the Armenians will be evaluated.

Keywords- Seljuks, Sultan Melikshah, Conception of World Domination, Armenians, Philaretos.

EXTENDED ABSTRACT

It was a requirement of their national character and religious beliefs that the Seljuk sultans, who acted in line with the notion of world domination, were tolerant towards non-Muslim minorities. In the view of world domination, there is no understanding of conquest based on material reasons and without borders. The aim of the conquest is world peace, the establishment of justice on earth and the elimination of threats to the state. The Turks, who established their national character in the geography of the countries they conquered, brought superior civilization to every region they went to, and succeeded in capturing not only Muslims but also many non-Muslim nations.

As a matter of fact, the Armenians, who had been fighting for their survival under the religious and political pressure of Orthodox Byzantium for centuries, got the tolerant patrons they wanted in the eyes of the Seljuks. It is possible to understand how tolerant and liberal the religious policies of the Seljuks were, especially when considering the oppressive religious policy towards their coreligionists, using the sectarian difference of the Byzantines as an excuse. For example, Armenian, Assyrian and Rafizi Christian Pavlikians in Eastern Anatolia were extremely complaining about the Byzantine state's policy of forcible orthodoxy. When they saw the tolerant attitude of the Seljuks, they accepted them as saviors for themselves and their religion. These pressures and persecutions by Byzantium had good results for the Seljuks in the future. One of the best examples of this is the Battle of Manzikert. IV. Romanos Diogenes prepared a new army against the Turks, including Armenians in this army. However, the Armenians left the battlefield in the Battle of Manzikert due to the discomfort they felt from the pressure and violence policy of Byzantium against them.

Sultan Melikshah's view of Turkish world domination enabled the whole world to respect the Seljuk state and to accept its power and authority. Sultan Melikshah displayed a tolerant attitude towards Christians and Jews in line with the Turkish world domination concept. Armenians were among the Seljuk people in this period. They maintained their social existence as subject to the Seljuks and conveyed their social and religious expectations to the Seljuk ruler. Although this is the general view, he has also benefited from them in some special cases and when necessary in state affairs. The presence of 7000 Armenian soldiers in Sultan Melikshah's army is an indication that the state does not see Armenians as a danger. The peaceful, liberal and humanitarian attitude of Sultan Melikshah towards the Armenians was reflected positively in all Christian sources. Christian sources always speak highly of him.

As a result, all these records show that when we look at the initial phase of Turkish-Armenian relations, the Armenians living in the Anatolian geography did not know the newly arrived Turks. Although the early Armenian sources refer to the Seljuks with expressions such as bloodshed, barbarian, bloodsucker, these are expressions brought by the war. The Seljuk sultans have always been tolerant towards the Armenians, and as a result of the humane and just practices brought by the concept of world domination, they have given them freedom in terms of religion, politics, social and economic aspects.

GİRİŞ

Eski tarihlerden beri Türkler savaşı bir ulus olarak anılmışlardır. Türk devlet ve hâkimiyet felsefesinin ana temelini cihan hâkimiyeti oluşturur. Cihan devleti kurma fikri Türk hükümdarlarının asli görevlerinden biri olmakla beraber Türk hükümdarları tarafından tarih boyunca gerçekleştirilmeye çalışılan temel gayedir.¹ Türk hükümdarları servet düşkünlüğü, şan ve şeref kazanma gibi basit nefsi duygular nedeniyle savaflara girmemiştir. Girişilen bu savaflar doğrudan doğruya insanı temel alan felsefi bir düşünceye dayanır.² Bu felsefi düşüncenin temel hedefi, “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafı Türk hâkimiyetine alıp adaletle yönetmektir.

Cihan hâkimiyeti, tarih boyunca çeşitli Türk başbuğları, hakanları ve sultanları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bundan sebeple tarihin en eski devirlerden itibaren Türklerin zihinlerinde genel bir düşünce olarak yaşayan bu fikir, Selçuklular devrinde de geçerliliğini koruyordu.³ Cihan hâkimiyeti telâkkîsinin ana gayesi dünya üzerinde barış ve sükûneti sağlamaktır. Türk hükümdarlarının fütuhatları, uygulamaları, adaleti, din, inanç ve ırk ayrımı gözetmeden tüm insanlara hoşgörüyü muamele etmesi, “devlet halk içindir” ilkesine dayanır. Türk hükümdarları “Kul, hizmet ettiği zaman Bey olur” düşüncesine sahiptirler. Görevlerini yerine getirmediklerinde ise Tanrı'nın kendilerinden hesap soracağı sorumluluk bilinci ile hareket ederlerdi.⁴ Tanrı'nın cihan hâkimiyetini kendilerine emanet ettiğine inanırlar. Bu yüzden Türk hükümdarları bir hanedanın, sınıfın ya da yalnızca bir ulusun değil hâkim oldukları tüm kavim ve dinlerin koruyucusu olduklarını düşünüyordular.⁵

Kuruluşundan itibaren yönünü batıya çeviren Selçuklular, burada Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda düzenli ve planlı bir fetih siyaseti uygulamaları sayesinde Anadolu'yu yurt haline getirmişlerdir. Sultan Tuğrul liderliğinde Selçuklu beyleri, 1040 yılında düzenledikleri kurultayda yeni fethedilecek ülkeleri tespit ettiler. Fethedilecek ülkeleri aralarında pay ettikten sonra harekete geçtiler. 431-447/1040-1055 yılları arasında, karşılaştıkları yerel yönetimleri ve devletleri ortadan kaldırdılar veya kendilerine ilhak ettiler. Bu sayede tüm İran coğrafyasında hâkimiyet tesis ettikten sonra şimdiki Irak ve Anadolu hudutlarına dayandılar.⁶ Fethettikleri bölgelerde Selçuklu devlet müesseselerini tesis ettiler. Hazırladıkları sosyal, siyasî, ekonomik, kültürel ve dinî siyasetlerini uygulamaya koydular. Aynı zamanda Anadolu coğrafyasına da sefer ve akınlar tertip ettiler. Malazgirt savaşı ve akabinde Anadolu'nun fethi aynı amacın zafer halkalarındandır. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (1072-1092) saltanat yılları arasında cihan hâkimiyeti telâkkîsi zirveye çıkmıştır. Büyük bir imparatorluğun hâkimi olan Melikşah, ata mirası cihan hâkimiyeti telâkkîsini her zaman bir menzil daha öteye taşımak için çaba göstermiştir.⁷ Nitekim cihan hâkimiyeti telâkkîsi Melikşah'ın başarılı fetihleri, siyasî, sosyal, dini ve ekonomik politikaları sayesinde zirveye ulaşmıştır.

Selçuklulardan önce Anadolu'ya hâkim olan Bizans imparatorları, Gregoryen mezhebine mensup Ermenilere karşı oldukça katı bir siyaset izlemişlerdir. Tehcîr siyaseti bu uygulamaların başında gelmektedir. Örneğin; Monofizit inanca sahip olan Ermeniler bu siyasete maruz kalanlar arasındadır.⁸ Bu tehcîr siyaseti X. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam etmiştir. Uzun süre Bizans idaresi altında yaşayan Ermeniler, istedikleri gibi hareket edememişlerdir. Bizans, Ermeni prensliklerini kendine

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 246; Abdülkadir Donuk, “Eski Türkler’de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: XVII, 1982, s. 106.

² İbrahim Kafesoğlu, “Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: II, 1971, s. 5.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 347.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 247; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 828; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 74; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 55.

⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 10

⁶ Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 24; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I. (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157))*, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s. 91.

⁷ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 209.

⁸ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 292-293. Urfalı Mateos: “Bu devirde İmparator Dugitz, St. Grigor’un katolikosluk makamını Ermenistan’dan kaldırmak gibi kötü bir fikre tutuldu...”, “...Romalılar saldırılarını artırdılar ve kutsal makama hücum etmeye başladılar. Onlar bu makamı ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalketon (Kadıköy konsilini takip edenler) mezhebine sokmak istiyorlardı...” Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure-Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 112-113.

bağlama siyasetini takip etmiştir. Bu siyaset ile Selçukluların fetih hareketlerine karşı tedbirler almaya çalışmıştır. Ermeniler, Selçuklular ile Bizans arasında bir tampon bölge görevi görmektedir. Bizans'ın Ermeni prensliklerini ortadan kaldırma ve göçe zorlama gibi sert tutumlar sergilemesi, Selçukluların Anadolu'ya daha kolay hâkim olmalarının önünü açmış ve Selçukluların, Bizans sınırlarına kadar fetih hareketlerinde bulunmalarına katkı sağlamıştır.⁹ Selçukluların Anadolu'yu fethinden sonra durum değişmiş, Ermeniler Türklerin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bizans'ın baskısı altında özellikle de dini açıdan ezilen Ermeniler, Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsinin getirdiği hoşgörü ve adalet altında daha rahat bir yaşam sürdürmüşlerdir.

Ali Sevim; “Bizans İmparatorlarının, Ermenilere karşı sefer düzenlediğini, topraklarını ele geçirdikten sonra Ermeni halkını Orta Anadolu ve Kilikya taraflarına sürgün ettiklerini” zikretmektedir. Buna rağmen Ermeni krallıkları ve prenslikleri Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletlerine tâbî olan diğer müslim ve gayri müslimler gibi iç işlerinde tamamen bağımsız olarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir.”¹⁰

1016-1071 Yılları Arasında Selçukluların Anadolu Fetihleri ve Ermenilerle İlişkileri

Türkler, Anadolu'yu fethetmeden evvel Ermeniler bir müddet Arapların bir müddet de Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹¹ Ermeniler, bu tarihlerde siyasi bir birlikten yoksundurlar. Gazneli ve Karahanlı devletlerinin baskıları altında iyice sıkışan Selçuklu Beyleri kendilerine yeni bir yurt aramaya başlamışlardır.¹² 407-412/1016-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in tertip ettiği keşif seferi, Anadolu'ya gerçekleştirilen ilk Oğuz akını olarak kabul edilir.¹³ Bu keşif seferi sırasında Türklerle Ermeniler ilk kez karşı karşıya gelmişlerdir. Çağrı Bey, bu seferde Horasan içinden geçerek Ermeni Krallığının hâkimiyeti altında olan Vaspurakan bölgesine ulaşmıştır. Ermeniler, Çağrı Bey'in bu hareketine karşı Kral Senekerim'in oğlu David ve kumandan Şapuh ile Becni Kalesi kumandanı Vasak'ın emrindeki kuvvetlerden oluşan ordu hazırlamışlardır. Tertip ettikleri bu ordu ile Çağrı Bey'in komutasındaki birliklere karşı savaşa tutuşmuşlar ancak başarısız olmuşlardır. Nitekim Çağrı Bey, Ermenileri hezimete uğrattıktan sonra bölgede kayda değer bir güce rastlamamıştır. Bölgede bir müddet kalmış, çok sayıda ganimet elde ettikten sonra geri dönmüştür.¹⁴ Çağrı Bey'in yaptığı bu sefer neticesinde, Oğuz boyları için Batı'ya bir yol açılmıştır. Açılan bu yol sayesinde Türk hâkimiyeti Batı yönünde gelişecek ve cihan devleti olma yolunda adımlar atılacaktır. Selçuklular, batıyı kızıl elma olarak hedef belirlemişlerdir. Çağrı Bey'in Ermeni Krallığı üzerine yapmış olduğu bu keşif seferi, Selçukluların ileride bölge üzerinde takip edecekleri siyasetlerinin şekillenmesine yardımcı olmuştur. Çağrı Bey'den sonra Anadolu'ya Türkmen akınları devam etmiştir. Bu Türkmen akınları arasında, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler tarafından yapılan akınlar vardır.¹⁵

Selçuklular, Dandanakan (1040) meydan muharebesinde büyük bir zafer kazanmışlardır. Râvendî'nin; *Cihâna hâkim olma yolunda savaşan Selçuklu reislerinde hükümdarlık tecelli etti ve Oğuzlar bağımsızlık elde ettiler*¹⁶ sözü Selçukluların Türk Cihan hâkimiyeti telâkkîsi ile hareket ettiklerinin en güzel örneklerinden biridir. Bu zaferin ardından gün geçtikçe artan ve genişleyen “Türk Göçü” Selçuklu reislerinin liderliğinde Azerbaycan, Ön Asya ve Anadolu'ya doğru yayılacaktır.

⁹ Işın Demirkent, Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu”, *Tarih Dergisi*, S: XXXIII, 1982, s. 145; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 20; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I*, (Haz. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 30.

¹⁰ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 41

¹¹ Mehmet Ersan, “Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, S: I, 2010, s. 148.

¹² Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 19.

¹³ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 48; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, (Trc. ve not. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 26-27; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1115-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, *60. Doğu Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 259-274; Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak (Ortaçağda Türk Şehri)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 21.

¹⁴ Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, s.28; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 20-21; Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 32.

¹⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 23-28.

¹⁶ Râvendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 100; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2017, s. 37.

Cihan hâkimiyeti telâkkîsi uygulamalarından biri, yeni fethedilecek ülkelerin muhtelif bölgelerine tayin edilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesidir.¹⁷ Bu uygulama örneklerini; Göktürk kitabelerinde fethi düşünülen bölgelere Tiginler gönderilmesi, Uygur destanında kardeşlerin belli bölgelere sevk edilmesi ve Oğuz destanındaki ok motifi gibi geleneklerde görebilmekteyiz. Nitekim Selçuklu Beyleri, Dandanakan muharebesinin hemen akabinde Merv şehrinde bir kurultay topladılar. Yeni fethedilecek yerlere kendi aralarından yöneticiler seçtiler. Cihan devleti olma yolunda yeni fethedilecek ülkelerini kendi aralarında üleştirip iş bölümü yaptılar. Sultan Tuğrul, Türk fütihat felsefesinin ana gayesi olan cihan hâkimiyeti telâkkîsini gerçekleştirmek adına Anadolu'ya Selçuklu şehzadelerini gönderdi. Selçuklu şehzadelerinden İbrahim Yınal, Dicle nehri kıyılarına kadar olan bölgeleri fethetti. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Aras nehrini geçip Ermeni ve Gürcü memleketlerini ele geçirdi. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ise Vaspurakan Bölgesine girdi. Fakat Hasan Bey, Bizans'ın kuvvetleri ile yaptığı savaşta şehit oldu (1048).¹⁸ İbrahim Yınal, Bizans sınırları içine girip önce Erzen şehrine yürümüştür. Türklerin kuvvetli hücumları karşısında dayanamayan Bizans, 18 Eylül 1048'de Hasankale savaşında mağlup edilmiştir. Selçuklular bu sayede, Malazgirt savaşı evveli Bizans'a karşı önemli bir zafer kazanmışlardır.¹⁹

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, 1049 yılında Kars üzerine tertip ettiği seferden netice alamamıştır. Fakat Vanand bölgesine girmiş (1053) ve bu bölgenin merkez üssü Kars'ı muhasara altına almıştır. Kars kralı Bagratlı Gagik Abas (1029-1064), şehrin iç kalesine çekilmiştir. Hayatını, haremını ve hazinelerini kurtarmasına rağmen 6 Ocak 1054 tarihinde Kutalmış'ın Kars şehrini ele geçirmesine engel olamamıştır. Kutalmış şehri yağmalamış, birçok esir alarak Azerbaycan'a dönmüştür.²⁰ Tuğrul Bey 1054 yılında ordusunun başında Doğu Anadolu bölgesine gelmiş ve Kars valisi Gagik Abas ile savaşa girişmiştir. Tuğrul Bey, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu askeri birlikleri ortadan kaldırmıştır.²¹ Ardından Malazgirt Kalesi'ni de kuşatmıştır. Malazgirt Kalesini, bu sırada Bizans İmparatoru Monamakhos tarafından vali olarak görevlendirilen Ermeni Vasil savunmaktadır. Selçuklu ordusunun hücumlarına direnen kale savunucuları kalenin fethedilmesini engellemişlerdir.²² Türk akınları bu kadarla sınırlı kalmayıp bundan sonraki süreçte artarak devam etmiştir. Çeşitli Selçuklu emirleri bölgede fetih hareketlerinde bulunmuşlardır.

Tuğrul Bey'in vefatından (455/1063) sonra yaşanan taht mücadelelerini kazanıp Selçuklu tahtına geçen Sultan Alparslan, hükümdarlığının ilk senesinde Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesine büyük bir sefer düzenledi. Kafkasya bölgesi fethedilirse ilerleyen yıllarda Anadolu'ya yapılacak seferlere köprü vazifesi görecekti. 22 Şubat 1064 yılında Sultan Alparslan Rey'den yola çıktı. Aras nehrini geçtikten sonra ordusunu iki kısma ayırdı. Oğlu Melikşah ve Nizâmülmülk'ün komutasına bir miktar kuvvet verip güneybatı tarafına gönderirken, kendisi kalan diğer kuvvetlerle kuzeye hareket etti. Melikşah ve Nizâmülmülk'ün emrindeki ordu, Sürmari ile Meryemnişin'i ele geçirip Ahalkalak tarafına giden Alparslan'a katılmak için hareket etti.²³ Melikşah ve Nizâmülmülk'ün kuvvetlerini de ordusuna dahil eden Sultan Alparslan, Doğu Anadolu içlerine girdi. Bizans'ın hâkimiyeti altındaki bölgenin en

¹⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 347.

¹⁸ Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 41.

¹⁹ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, Cilt:1, S: II, İstanbul, 1937, s. 171, 175; Michael Chamich, *History of Armenia by Father Michael Chamich*, Cilt: II, (Nşr. J. Avdall), Calcutta, 1827, s. 138; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (Çev. B. Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 44; Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 42; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, IX, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları İstanbul, 1991, s. 415.

²⁰ Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ortaçağ*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 164.

²¹ E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 179; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 584; Sevim, *Genel Çizgileriyle...*, s. 15; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 164.

²² Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 101-103; Simbat, *Başkumandan Simbat Vekâyinâmesi (951-1134)*, Türk Tarih Kurumu, (Basılmamış Nüsha), Ankara, (ty), s. 35-36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 33.

²³ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, X, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 49-50; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III Alparslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 15-16; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 154-155; Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971, s. 120-127.

korunaklı şehri Ani'yi muhasara etti.²⁴ Bir aydan daha uzun süren kuşatma ve çetin geçen mücadeleler neticesinde şehir Selçuklular tarafından fethedildi.²⁵ Ermeni kaynakları bu kaybı fazlaca abartmaktadır. Dönemin dünyaca tanınan merkezi Ani'nin fethi Müslümanlar arasında mutluluğa, Hıristiyanlar arasında ise üzüntüye sebep oldu. Halife Kâim Biemrillâh, övgü dolu bir mektubu Sultan Alparslan'a göndererek tebrik etti ve kendisine "Ebu'l-Feth" lakabı verdi.²⁶ Yine bu sıralarda cihan hâkimiyeti telâkkîsi gayesiyle Gümüştekin, Salar-ı Horasani Afşin ve Ahmetşah gibi Selçuklu kumandan ve emirleri Anadolu'yu fethetmekle görevlendirildi.²⁷

Görevlendirilen bu emir ve kumandanların bir kısmı Kayseri, Karaman ve Malatya'ya bir kısmı ise Urfa, Siverek, Ergani, Adıyaman, Antakya, Halep Gaziantep şehirlerine ve şehirlerin civarlarına akınlarını devam ettirdiler.²⁸ Selçukluların Anadolu üzerine yaptıkları bu ilk seferlerde Türkler ve Ermeniler birbirlerini tanıma süreci içindedirler. Daha sonraki yıllarda ise Türk Cihan hâkimiyeti telâkkîsinin uygulamaları Anadolu coğrafyası üzerine yoğunlaşacaktır. Bu sayede dostane ilişkiler hızlı gelişmiştir.

Bizans ile Selçuklular arasında yapılan ve Selçukluların zaferiyle sonuçlanan Malazgirt Savaşı (1071) Türklere Anadolu'nun kapılarını açmıştır.²⁹ Selçuklular, Malazgirt Zaferiyle Doğu Anadolu bölgesine tamamen hâkim olurken, Bizans'ın karşı koyma gücü de kırılmıştır. Sultan Alparslan, Bizans'ın savaşın ardından imzalanan antlaşma şartlarını ifâ etmemesi üzerine komutanlarını Anadolu'nun fethi ile görevlendirmiştir. Bu sayede Türk akıncı birlikleri kuvvetli bir savunma ile karşılaşmadan Anadolu içlerine ve zamanla Marmara sahillerine kadar erişme fırsatı buldular. Ermeniler, Malazgirt Zaferinden önce Selçuklu akınlarını göz ardı etmemişler, güçleri yettiği kadar Türkler ile mücadele içine girmişlerdir.³⁰ Fakat Bizans'ın Ermenileri iskân siyaseti bölgenin mukavemetini kırmış, Selçuklu emir ve komutanlarının ilerlemesine kolaylık sağlamıştır.³¹ Rumlar ise Anadolu'da Türk hâkimiyetini kabul etmiş görünüyordular. Netice itibarıyla Anadolu'nun etnik ve dini yapısı değişmeye başladı.³² Hıristiyan ahali, Sultan Alparslan'ı "Sultanü'l-Adil" unvanı ile zikreder olmuş; en büyük yenilgiyi Alparslan'a karşı almalarına rağmen Ermeni, Süryani ve Bizans kaynakları Alparslan'ın adaletini ve yüksek insanlık niteliklerini övmüşlerdir.³³

Sultan Melikşah'ın Ermenilere Karşı Tutumu

Ermenilerin Anadolu'da Selçuklu hâkimiyeti altında yaşamaya başlamaları, Sultan Melikşah devrine denk gelmektedir. Melikşah'ın saltanat döneminde Ermeniler, huzur ve sükûnet içinde yaşamışlardır. Şimdiye kadar muhtelif nedenlerle Selçuklular ile mücadele içinde olan Ermeniler, Selçukluların bu topraklar üzerinde nasıl bir idare sistemi tesis edeceklerini beklemeye başlamışlardır.³⁴ Ermeniler, Selçuklu yönetimi altında Türk hâkimiyet felsefesinin kendilerine sunduğu hak ve hürriyetleri kullanmışlardır. Bu değişim tek bir şahsın karakteristik özelliklerine bağlanarak açıklanamaz. Ermenilerin, Türklere olan bakış açısının değişmesi Melikşah'ın saltanat dönemine denk gelir. Fakat bu Melikşah'ın önceki Selçuklu sultanlarından farklı bir idari felsefi görüşe ve erdeme sahip

²⁴ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 119-121; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt: I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 316-317; Kirakos Ganjakets, *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians*, (Nşr. R. Bedrosian), New York, 1986, s. 83; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, X, s. 51-52; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 41; Edouard Dulaurier, *Recherches sur la Chronologie Armenienne*, Cilt: I, Paris, 1859, s. 297; Chamich, *History of Armenia...*, s. 150.

²⁵ Simbat, *Başkumandan Simbat...*, s. 40; Aristakes Lastivertc, *Aristakes Lastivertc'i's History*, nşr. R. Bedrosian, New York, 1985, s. 61,162; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fi Târîhi'l-âyân'da Selçuklular*, (Trc. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 135.

²⁶ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 317; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 42.

²⁷ Sevim, Genel Çizgileriyle..., s. 42-44; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 152-154.

²⁸ Sevim, *Genel Çizgileriyle...*, s. 17-18.

²⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 75.

³⁰ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 165.

³¹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e...*, s. 572.

³² Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (Trc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), TTK, Ankara, 1992, s. 58.

³³ Süryani Mihail, *Vekâinâme*, Cilt: II, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu, (Basılmamış Nüsha), s. 27; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 137; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 65.

³⁴ İbrahim Tellioglu, *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2015, s. 16.

olduğu manasına gelmemektedir.³⁵ Çünkü kendisi de halefleri gibi aynı düşünceyle yani Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsi hedefi doğrultusunda hareket etmektedir. Bu yüzden yalnızca Ermeni toplumuna değil, dünya insanlığına aynı felsefi düşünce ile baktığı unutulmamalıdır.

Sultan Melikşah'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde, Bizans İmparatorluğu tarafından Antakya ve Malatya bölgesine komutan olarak görevlendirilen Philaretos tarafından Maraş merkezli bir Ermeni prensliği kuruldu. Philaretos, Bizans imparatorluğunun Malazgirt savaşını kaybetmesinin ardından Bizans ile bağlarını koparmıştır. Anadolu'daki otorite boşluğundan istifade ederek bu bölgede eşkıyalık ve soygunculuk yapan elli kişilik bir Ermeni grubuyla tanışıp onların başına geçmiştir. Neticede Philaretos, hem Bizans tarafından zorla göç ettirilen hem de doğudan gelen Selçuklu akınları sebebiyle topraklarını terk etmek zorunda kalan ve başlarında belli bir siyasî otorite bulunmayan başıboş hareket eden Ermeni gruplarını etrafında toplayıp, Maraş ve çevresini ele geçirerek burada prenslik kurmuştur.³⁶ Bizans hâkimiyetini kabul etmeyip, bağımsız bir şekilde faaliyetlerini devam ettiren Philaretos, kısa bir sürede Keysun ve Ra'bân olmak üzere birçok şehir ve kaleyi ele geçirdi.³⁷ Bizans valisi Leon'un idaresi altındaki Urfa'yı 1077 yılında ele geçirip Malatya'daki Gabriel'i de kendisine bağladı.³⁸ Philaretos, 1078 yılında gücünün zirvesine ulaştı. Yeni Bizans İmparatoru Nikephoros Botaneiates ile iyi ilişkiler kurdu. Kral olarak tanınmak için İmparator'a tâbi olmayı kabul ettiği görülmektedir.³⁹ Nitekim Philaretos, Bizans İmparatoru'na tâbi olması koşuluyla Küropalates⁴⁰ rütbesine yükseltildi.⁴¹ Philaretos kendisine verilen bu rütbeden sonra hâkimiyet sahasını genişletme fırsatını eline geçirmiştir. Ermeni prensi Vasak -Antakya dükü- 1079 yılında Rumlar tarafından katledilince Vasak'ın askerleri şehri Philaretos'a teslim etmişlerdir.⁴² Philaretos bu sayede hâkimiyet alanını Kilikya bölgesine kadar genişletmiştir.⁴³

Bizans'ın karışıklıklar içinde olduğu bu dönemde Kutalmışoğulları: Mansur, Süleyman Şah, Alp-İlek ve Dulat ile Artuk Bey, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu Mehmed gibi diğer Selçuklu beyleri ve komutanları da Anadolu'da fetih hareketlerine devam ediyorlardı.⁴⁴ Kutalmışoğullarının Anadolu'ya nasıl ve ne zaman geldiği konusunda tarihçiler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Fakat Kutalmışoğullarının Anadolu'nun fethi ile görevlendirilmesi cihan hâkimiyeti telâkkîsinin bir gerekliliğidir diyebiliriz. Selçuklu Devleti hükümdarları cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda fetih siyasetlerini yürütmüştür. Fethedilecek ülkelere gönderilecek hanedan üyelerinin belirlenmesi fetih siyasetinin başında gelir. Süleyman Şah ile Bizans imparatorluğu arasında imzalanan Dragos Suyu antlaşması (1081) ile ülkenin batı hudutlarındaki tehlike emniyet altına alınmış ve fetih yönü doğu taraflarına çevrilmişti.⁴⁵ Süleyman Şah'ın Anadolu fütuhatında bulunması ve Türkiye Selçuklu Devletini kurması, Sultan Melikşah'ın gücü sayesinde. Süleyman Şah'ın artan gücü ve fetihlerinin genişletilmesinden endişe duyan Philaretos, Melikşah'ın desteğini kazanmak için girişimlere başlayacaktır.

Philaretos, takip ettiği katı siyasetle Ermenileri bıktırılmış, oğlunun kendinden nefret etmesine neden olmuştu. Hatta oğlunu da hapsedirmiştir. Bu durum Philaretos'un sonunu hazırladı. Philaretos,

³⁵ İbrahim Tellioglu, *Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 131.

³⁶ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 147; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 83-84; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 167; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasî İlişkiler", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: I, S: II, 2012, s. 75.

³⁷ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 331; Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı, Malatya, 2013, s. 40.

³⁸ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 155; Mihail, *Vekainâme*, s.37.

³⁹ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁴⁰ Küropalates: Genellikle saray muhafızlarının komutanına verilen bir rütbe iken İmparator Iustinianos döneminden itibaren rütbelerin en yükseği sayılmaya başlanmıştır. Daha sonraları bu rütbe bir onur nişanesi olarak verilmiştir. Bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 232

⁴¹ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁴² Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 152-153

⁴³ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s. 90.

⁴⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 84-85; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 323-324; Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 126; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, C: VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 668; Arslan Durdu, "Sultan Melikşâh'ın Fetih Siyaseti ve Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2016, s. 77.

Antakya'da yerine İsmail adında birini bırakarak Urfa'ya doğru yola çıktı.⁴⁶ Bu durumu fırsata çeviren Philaretos'un oğlu Barsam⁴⁷ ve Antakya valisi, Antakya halkını babasının zulmünden kurtarmak için Süleyman Şah'a ricada bulundular. Süleyman Şah ordusu ile Antakya önlerine geldi. Gece karanlığından istifade edip şehre girmeyi başardı ve Antakya şehrini fethetti (1085).⁴⁸ Süleyman Şah fethin ardından, Sultan Melikşah'a haber göndererek şehri ele geçirdiğini haber verdi.⁴⁹ Antakya'yı fetheden Selçuklu ordusu ahaliden kimsenin evine girmemiş, kimsenin malına, canına ve ırzına dokunmayarak Türk hâkimiyet ve adalet anlayışını göstermişlerdi. Bu cömertlik karşısında çok memnun olan Hıristiyan halk, Bizans'a karşı Selçukluları tercih etmişlerdir.⁵⁰ Antakya şehri Türkiye Selçuklu Devleti aracılığı ile Büyük Selçuklu Devletine bağlanmıştır. Süleyman Şah'ın fetihleri sayesinde Türk hâkimiyeti Akdeniz kıyılarından Karadeniz kıyılarına, Ege denizine ve Çanakkale'ye kadar uzanmaktadır.⁵¹ Sultan Melikşah'ın cihan hâkimiyeti telâkkîsi düşüncesi doğrultusunda Anadolu toprakları zaman içinde fethedilmiş ve Türk vatani haline getirilmiştir.

Philaretos, Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethettiği sırada şehirde değildi. Fetih haberini duyar duymaz telaşa kapıldı ve eski prenslik merkezi olan Maraş'a çekilmek zorunda kaldı. Fetihler bununla sınırlı kalmadı. Bu esnada Dânişmend Gazi Malatya'yı muhasara ederken, Selçuklu Emîrlerinden Buldacı da Philaretos'un hâkimiyeti altındaki Yukarı Ceyhan, Ra'bân, Keysun ve Elbistan şehirlerini fethetti (1085). Philaretos Antakya, Ra'bân, Keysun ve Elbistan gibi hâkim olduğu şehirleri kaybetmesi üzerine çare aramaya başladı.⁵² Melikşah'ın desteğini almak ve daha önce kendisine ait olan şehirleri geri istemek için beraberinde götürdüğü değerli hediyelerle Sultan'ın yanına gitmiş ve el-Cezire'de Melikşah'ın huzuruna çıkabilmiştir.⁵³ Önceden hâkim olduğu toprakları tekrar geri alabilmek adına din değiştirip Müslüman olduğunu söyleyen Philaretos'a, Sultan Melikşah iktâ olarak Urfa'yı verdi. Fakat oğlu Barsam ve şehir halkının karşı çıkması neticesi vazgeçilerek Maraş'a tayin edilmiştir (1086-1087). Philaretos, bir müddet sonra Maraş'ta vefat etmiş ve kurmuş olduğu prenslik de sona ermiştir.⁵⁴

Kafkasya üzerine yapılan seferler, Büyük Selçuklu Devletinin kuzey sınırlarını emniyet altına alma siyasetinin temelini oluşturur. Kafkasya coğrafyası bu nedenle Selçuklu sultanları tarafından her zaman devletin batı siyaseti içerisinde kendisine yer bulmuştur. Melikşah, Kafkasya ve Arran bölgesinin yönetimini Azerbaycan genel valisi Kutbuddin İsmail'e verdi. Neticede Azerbaycan Melikliği kurularak devletin Batı siyaseti bir esasa bağlanmıştır. Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsine göre insanlar arasında dil, din ve ırk ayrımı yapılmazdı. Sultan Melikşah, Kafkasya bölgesinde bu felsefe doğrultusunda hareket etmiş ve muhtelif zümreleri kendi inançlarında özgür bırakmıştır. Cihan hâkimiyeti telâkkîsi esaslarına göre devlet siyaseti güden Sultan Melikşah, fethettiği ülkelerde bulunan gayrimüslimlerin milli kimliklerine, inançlarına ve kültürlerine hoşgörülü davranmıştır. Örneğin; Sultan Melikşah 1090 yılında huzuruna çıkan Ermenilerin önde gelenlerden bir grubu çok iyi karşılamış "Tüm kilise, manastır ve rahiplerin vergi ödememeleri" hususunda bir menşur vermiştir. Sultan Melikşah'ın bu fermanı, Vali Kutbeddin İsmail tarafından yerine getirildi. Vali Kutbeddin İsmail, ilk önce vergileri kaldırdı. Ermenilerin yaşadığı yerleri bayındır hale getirdi, onların manastır ve kiliselerini Selçuklu Devleti koruması altına aldı. Kutbeddin İsmail'in bu tutum ve davranışlarından dolayı Urfalı Mateos; "iyi, merhametli ve imar edici bir şahıstı. O, Ermenistan topraklarını idaresi altına aldı. Memlekette imar faaliyetlerine başladı, ülkedeki manastırları İranlıların kötülüklerine rağmen korumuştur"⁵⁵ ifadelerini

⁴⁶ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 147; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 331; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 88; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh...*, s. 104-105.

⁴⁷ M. Halil Yinanç, bu ismi eserinde hem Barsam hem de Varsam olarak zikretmektedir. Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 98, 101,125.

⁴⁸ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 162; Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler H.430-538/1038-39-1143-44)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 29; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 14; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 297, Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 99.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Târîh*, X, s. 128; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 89; Abdülkerim Özyayın, "Melikşâh", *DİA*, Cilt: XXIX, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, s. 55; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, Cilt: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 105.

⁵⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 330-331; Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 100.

⁵¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 85; Durdu, "Sultan Melikşâh'ın Fetih Siyaseti...", s. 76.

⁵² Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁵³ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.283.

⁵⁴ Mihael, *Vekâinâme*, s. 31; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 333.

⁵⁵ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 179, 181-182; Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi...", s. 184.

zikretmektedir. Sultan Melikşah ile yapılan bu müzakerenin ardından Ermeniler, Selçukluların Hıristiyan düşmanı olmadığı kanısına varmışlardır. Ermeni halkının zihninde Selçuklu Devletine karşı önceden var olan ön yargılar ve korkular artık nihayete ermiştir.

Hıristiyan müelliflerin kayıtlarında Türkler hakkında zikredilen betimlemelerin de yavaş yavaş değişime uğradığı görülmektedir. Evvelki Selçuklu sultanlarını kan dökücü ve Hıristiyan düşmanı gibi sözlerle nakleden Ermeni tarihçilerinin yazım üslubu değişmiştir. Netice itibariyle Hıristiyanlar, Sultan Melikşah'ı adil, barışçıl ve merhametli bir hükümdar olarak zikretmişlerdir.⁵⁶ Sultan Melikşah, Antakya seferi (1086) ve Bağdad'a gidişi esnasında da halka iyilikle yaklaşmış, yol üzerindeki bütün şehirlerde ticarî faaliyetleri zora sokan vergileri kaldırmıştır. Ermeni ve Gürcü müellifleri, cihanın hakimi Melikşah'ın kalbinin tüm Hıristiyanlara karşı sevgiyle dolup taşıdığını, fethettiği memleketlerin halklarına baba şefkati ile yaklaştığını, bu nedenle de birçok ülkenin kendi istekleri ile onun hâkimiyeti altına girdiğini nakleder ve onu "adil sultan" lakabı ile zikrederler.⁵⁷ Bir Ermeni kaynağı da Melikşah'ın üstün beşerî özellikleri, gönülleri fethetmesi ve artan gücü sayesinde eğer ömrü yetse idi Avrupa'yı da fethedeceğini zikreder.⁵⁸ Ermeni tarihçi Simbat; "Cihanın fatihi Melikşah'ın Ermenilerin yaşadığı bölgelere girdiğini, "nazik" ve "merhametli" davranışları sebebiyle herkes tarafından sevildiğini zikreder. Melikşah'ın Antakya şehrine hâkim olduktan sonra Akdeniz kıyılarına ulaştığı kayıtlarını da nakleden Simbat, Selçuklu hükümdarının emriyle Urfa'nın kuşatıldığını basit bir dille zikretmektedir. Oysaki aynı şehri almaya çalışan Alparslan hakkında hiç iyi şeyler zikretmiyordu.⁵⁹ Simbat, din adamı olmamasının verdiği özgüvenle olsa gerek Melikşah'ı "Tanrı seven" bir hükümdar olarak tanımlar.⁶⁰ Diğer Ermeni meslektaşları en yumuşak cümlelerle Selçukluları "dinsiz" ve "sapkın" gibi ifadelerle betimlerken o da ara sıra benzer tanımlamalar kullanırdı. Müverrih Vardan, Alparslan'ı "bütün memleketleri kana boyayan" bir hükümdar olarak tanımlarken Melikşah'ın Akdeniz bölgesine kadar olan yerlere hâkim olmasını zikrederken ise ona "fatih" unvanı vermekte imtina etmez.⁶¹ Nitekim Alparslan hakkındaki bu ifadelerin altında yatan nedenler onun Ermenilerin hâkim olduğu Ani şehrini fethetmesidir diyebiliriz. Bu ifadelerin çoğu savaş esnasında cereyan eden ifadelerdir. Haksız yere kan dökmek Alparslan gibi cihan hâkimiyeti düşüncesine sahip adaletli, hoşgörülü, gittiği her yere barış ve huzur götürmeye çalışan bir sultanın karakteristik bir özelliği olamaz. Çamiçyan, Melikşah'ın 1086 yılında Bizans'ı Doğu Anadolu'dan tamamen çıkarmak için sefere çıktığını ve Bizans'ın, Melikşah karşısında herhangi bir direniş gösteremediğini zikretmektedir.⁶² Yine Ermeni müellif Ani'li Samuel, Sultan Melikşah "milletimizi o kadar çok seviyordu ki dua ve takdislerimizi talep ediyordu" diye zikretmektedir.⁶³

Sultan Melikşah 1092 yılında vefat etmiştir. Vefatının ardından dönemin Hıristiyan kaynakları, ondan övgüyle bahsetmişlerdir. Örneğin; Urfalı Mateos, "onun iyi, merhametli ve Hıristiyanlara sevgi gösteren biri olduğunu ve Ermenistan'ı barış ve huzura kavuşturduğunu" ifade ettikten sonra "herkesin babası, tüm insanlara merhamet gösteren ve hoşgörü sahibi yüce Sultanın vefatı, tüm cihanı büyük bir yasa boğdu"⁶⁴ diye zikretmektedir. Simbat, 1092 yılında Melikşah'ın öldüğünü zikrederken, onun "güzel" ve "iyi" bir insan olduğunu, onun zamanında Ermeni kilise ve manastırlarını özgürce hareket ettiğini nakleder.⁶⁵ Ortaçağ İslam tarihi kaynakları ise Melikşah'ın adaleti, kudreti, doğruluğu ve iyeliklerini vurgulamaktadırlar.⁶⁶ Reşidüddin Fazlullâh, "Sultan Melikşah'ın adalet ve siyaseti o kadar kusursuzdu ki onun zamanında zulme uğramış kimse yoktu. Zulüm ve haksızlığa uğrayanları görmezden

⁵⁶ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 178; Samuel d'Ani, *Tables Samuel d'Ani Chronologiques*, Fransızca'ya çev. M. F. Brosset, St. Petersbour, 1876, s. 449-451; Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Nşr. R. Bedrosian), New Jersey, 2005, s. 45.

⁵⁷ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 171; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 218.

⁵⁸ Samuel d'Ani, *Tables Samuel d'Ani Chronologiques*, s. 449.

⁵⁹ Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 44.

⁶⁰ Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 45.

⁶¹ Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi...", s. 180.

⁶² Chamich, *History of Armenia...*, s. 167.

⁶³ Samuel, *Tables Samuel d'Ani*, s. 451, 455.

⁶⁴ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 178.

⁶⁵ Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 38.

⁶⁶ Metin, *Selçuklu Çağında...*, s.76.

gelmez onlar ile yüz yüze konuşur, dinler ve her birine hakkını verirdi” diye ondan övgüyle bahsetmektedir.⁶⁷

Ermeni kaynakları, Selçuklu hükümdarı Melikşah’a ayrı bir değer vermekte tereddüt etmemektedir. Çünkü o zamana kadar diğer Selçuklu hükümdarları tarafından sözlü olarak bazı şeyler vaat edilse de uygulamada Melikşah kadar cömert davranan hükümdara rastlamamıştır. Nitekim bu uygulamalar, Selçuklu hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan Ermenilerin karşılaştıkları ilk devlet uygulamasıydı.⁶⁸ Melikşah’ın hâkimiyeti altında büyük değer görmeleri de Melikşah’ın bu övgüye mahzar olmasına neden olmuştur. Melikşah’tan zikreden hiçbir Ermeni kaynağında olumsuz bir ifadeye rastlamak mümkün değildir. Fakat bütün bu zikredilen güzel methiyelere rağmen Ermeniler, şartlar oluştuğunda Türk hâkimiyetinden ayrılmanın yollarını aramışlardır.

SONUÇ

Cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda hareket eden Selçuklu sultanlarının gayrimüslimlere hoşgörü çerçevesinde davranmaları onların milli karakterleri ve dini inançlarının bir gereği idi. Cihan hâkimiyeti telâkkîsinde maddî sebeplere dayanan bir fetih anlayışı yoktur. Fetihden amaç yeryüzünde dünya barışı, adaletin kurulması ve devlet için tehdit öğelerinin ortadan kaldırılmasıdır. Tüm dünya insanları arasında kardeşlik, barış ve huzuru sağlama görevlerinin kendilerine Tanrı tarafından bahşedildiğini düşünen Türk hükümdarları, gittikleri yerlerde kurtarıcı olarak görülmüşlerdir. Fethettikleri ülkelerin coğrafyasında kendi milli karakterlerini inşa eden Türkler, gittikleri her coğrafyaya üstün medeniyet unsurları götürmüşlerdir. Sadece Müslümanları değil gayrimüslim birçok milleti de nüfuzları altına almayı başarmışlardır. Selçuklu hükümdarlarının Malazgirt zaferinden önce veya sonra da takip ettikleri siyasetin ana hedefi Anadolu’yu Türkleştirmek, İslamlaştırmak ve Türk yurdu haline getirmek olmuştur.

Nitekim, yüz yıllardır Bizans’ın dinî ve siyasî baskıları altında ezilen Ermeniler, Selçuklu Devleti’nin himayesinde arzu ettikleri yaşam şartlarını elde etmişlerdi. Bilhassa Bizans’ın kendi dindaşlarına mezhep farkını bahane ederek uyguladığı dini siyaset ile Selçukluların uyguladığı dini siyaset karşılaştırıldığında Selçukluların ne kadar hoşgörülü ve özgürlükçü olduğunu görebilmekteyiz. Örneğin, Bizans impartorluğu Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeni, Süryanî ve Rafizî Hıristiyan Pavlikyanları zorla Ortodoksların siyaseti takip ediyordu. Bunlar, Bizans’ın güttüğü bu siyasetten aşırı derece şikayetçi idiler. Selçukluların hoşgörü siyaseti ile karşılaştıklarında, Selçukluları hem kendileri hem de dinleri için kurtarıcı görmüşlerdir. Bizans’ın uyguladığı bu baskı ve zulümler Selçuklular adına ileride güzel sonuçlar doğurmuştur. Bunun en güzel örneklerinden biri de Malazgirt Savaşıdır. IV. Romanos Diogenes’in Selçuklulara karşı yeni hazırladığı ordu içerisinde Ermeniler de bulunmaktadır. Fakat Ermeniler, Bizans’ın uyguladığı baskı ve şiddet siyasetinden duydukları rahatsızlık nedeniyle Malazgirt Savaşı’nda savaş alanını terk etmişlerdir.

Sultan Melikşah’ın cihan hâkimiyeti telâkkîsi, tüm cihanın Selçuklu devletine olan saygısının artmasını, kudreti ve hâkimiyetini kabul etmesini sağlamıştır. Sultan Melikşah, cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda Hıristiyanlara ve Musevilere karşı hoşgörülü bir tutum sergilemiştir. Melikşah gayrimüslim halklara hoşgörülü davranıp, onlara özgürce yaşama ve ibadetlerini yerine getirme hakkı vermiştir. Ermeniler Selçuklu halkı içerisinde yaşıyorlardı. Hayatlarını Selçuklulara tâbi olarak sürdürmüşlerdir. Siyasi, sosyal ve dinî konulardaki isteklerini Selçuklu hükümdarına ulaştırıyorlardı. Toplumdaki genel manzara bundan ibarettir. Fakat bazı hususi durumlarda ve lazım olduğunda devlet teşkilatı içinde onlardan faydalanılmıştır. Sultan Melikşah’ın ordusunda yedi bin Ermeni askerin görev alması, devletin Ermenileri potansiyel bir tehlike olarak görmediğinin bir göstergesidir. Sultan Melikşah’ın Ermenilere karşı barışçıl, özgürlükçü ve insani tutumu tüm Hıristiyan kaynaklarına olumlu bir şekilde yansımıştır. Hıristiyan kaynakları ondan her zaman övgüyle bahsetmektedirler.

Netice itibariyle bütün bu tarihi kayıtlar bize ifade etmektedir ki; Anadolu’da yaşayan Ermeniler yeni gelen Türkleri tanııyorlardı. İlk dönem Ermeni kaynakları her ne kadar Selçuklulardan kan dökücü, barbar, kan emici gibi ifadelerle bahsetseler de bunlar savaşın getirdiği ifadelerdir. Selçuklu sultanları her seferinde Ermenilere karşı hoşgörülü olmuş, cihan hâkimiyeti telâkkîsinin getirdiği

⁶⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi’ü’t-tevârih*, (Haz. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s. 91.

⁶⁸ Telliöğlü, *Ermeni Kaynaklarının...*, s. 132.

insancıl ve adaletli uygulamalar neticesinde onlara dini, siyasi, sosyal ve ekonomik yönden serbestlikler tanıdıklarıdır.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Gregory; *Abû'l-Farac Tarihi I*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Ahmed b. Mahmud; *Selçuknâme*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge KültürSanat, İstanbul, 2011.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Anetsi, Samuel; *Tables Samuel d'Ani Chronologiques*, (Fransızca'ya çev. M. F. Brosset), St. Petersburg, 1876.

Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed; *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler H.430-538/1038-39-1143-44)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Bryennios, Nikephoros; *Tarihin Özü*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

- Cahen, Claude; *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (Trc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Chamic, Michael; *History of Armenia by Father Michael Chamich*, Cilt: II, (Nşr. J. Avdall), Calcutta, 1827.
- Demirkent, Işın; "Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, S: XXXIII, 1982, ss.133-146, 1982.
- Donuk, Abdülkadir; "Eski Türkler'de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: XVII, 1982, ss.103-152.
- Dulaurier, Edouard; *Recherches sur la Chronologie Armenienne*, Cilt: I, Paris, 1859.
- Durdu, Arslan; *Sultan Melikşah'ın Fetih Siyaseti ve Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Ersan, Mehmet; "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, S: I, 2010, ss.147-154.
- Ersan, Mehmet; "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ortaçağ*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss.161-202.
- Fazlullâh, Reşîdüddîn; *Câmi'ü't-tevârîh*, (Haz. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.
- Ganjakets, Kirakos; *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians*, (Nşr. R. Bedrosian), New York, 1986.
- Genç, Reşat; *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Gökhan, İlyas; "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasî İlişkiler", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: I, S: II, 2012, ss.70-108.
- Grousset, Rene; *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Güngör, Erol; *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Honigmann, Ernst; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- İbnü'l-Esîr; *El Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, Cilt IX-X, (Çev. Abdülkerim Özyayın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim; "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1115-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, ss.259-274.
- Kafesoğlu, İbrahim; "Melikşah", *İA*, C: VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979, ss.665-673.
- Kafesoğlu, İbrahim; "Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: II, 1971, ss.1-16.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Kırzıoğlu, Fahrettin; "Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971, ss.111-139.
- Koca, Salim; "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.823-844.

- Koca, Salim; *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- Komnena, Anna; *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Köymen, M. Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III Alparslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Lastivertc, Aristakes; *Lastivertc 'i's History*, (Nşr. R. Bedrosian), New York, 1985.
- Mateos, Urfalı; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Metin, Tülay; *Selçuklu Çağında Yaşamak (Ortaçağda Türk Şehri)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.
- Metin, Tülay; *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı, Malatya, 2013.
- Mihail, Süryanî, *Vekainâme*, Cilt: II, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu (Basılmamış Nüsha).
- Mirhând, Muhamed b. Hâvendşâh; *Ravzatu's-safâ*, (Trc. ve Not. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Ocak, Ahmet; *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatar Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ostrogorsky, George; *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim; "Melikşah", *DİA*, Cilt: XXIX, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, ss.54-57.
- Özgülendi, Osman G.; *Selçuklular I, (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157))*, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan; *Sultan Alp Arslan*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2016.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman; *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Sevim, Ali; "Süleyman Şah I", *DİA*, Cilt: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, ss.103-105.
- Sevim, Ali; *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Sevim, Ali; *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî; *Mir'âtü'z-zamân fi Târîhi'l-âyân'da Selçuklular*, (Trc. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Smbat; *Başkumandan Sımbat Vekâyinâmesi (951-1134)*, Türk Tarih Kurumu, (Basılmamış Nüsha), Ankara.
- Sparat, Smbat; *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Nşr. R. Bedrosian), New Jersey, 2005.
- Tellioğlu, İbrahim; *Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Tellioğlu, İbrahim; *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2015.
- Turan, Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

- Turan, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- Turan, Osman; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Vardan, Müverrih; "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, Cilt:1, S: II, İstanbul, 1937, ss.154-258.
- Yazıcızâde, Ali; *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil; *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Cilt: I, (Haz. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Zonaras, Ioannes; *Tarihlerin Özeti*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008,

Orta Çağ Anglo-Norman Romanlarında Kadın Şifacılar

Female Healers in The Medieval Anglo-Norman Romances

Hülya TAFLI DÜZGÜN¹

Melis KUTLU GİRGİN²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Hülya TAFLI DÜZGÜN

¹Erciyes Üniversitesi <https://ror.org/047g8vk19>

Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölüm,
Kayseri, Türkiye

²Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi
<https://ror.org/01fxqs415>

Rektörlük Kütahya, Türkiye

ORCID: [0000-0001-8513-7951](https://orcid.org/0000-0001-8513-7951)

e-mail: hulyatafli@gmail.com

M.K.G. ORCID: [0000-0003-4074-5798](https://orcid.org/0000-0003-4074-5798)

M.K.G. e-mail: melis.kutlu@ksbu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 27.08.2022

Kabul/Accepted: 14.01.2023

Atf: Taflı Düzgün, Hülya; Kutlu Girgin, Melis “Orta Çağ Anglo-Norman Romanlarında Kadın Şifacılar”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 41-54.

Citation: Taflı Düzgün, Hülya; Kutlu Girgin, Melis “Female Healers in The Medieval Anglo-Norman Romances”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 41-54.

Öz- Tarih boyunca temel tıp bilimlerinde cinsiyet farklılıkları kadın şifacıları olumsuz etkilemiştir. Kadınların yaratıcılığı, şifacılığı ve doğası, yaratılış mitlerine de konu olan toprak ve bitkilerle ilişkilendirilmiştir. Kadınlar, özellikle toplumsal cinsiyet ayrımcılığına maruz kaldıkları Orta Çağ'da, genellikle dini, sosyal ve ekonomik nedenlerle olumsuz tasvirlenmiştir. Kadın şifacılar genellikle sihir ve mucize gibi çeşitli soyut tedavi yöntemlerini uygulama ile ilişkilendirilse de, bu şifacıların tıbbi bilimlerdeki bilgilerini uygulama yöntemleri proto-modern tıpa örnek teşkil etmiştir. Ataerkil ve dini baskılara rağmen kadın şifacılar varlıklarını korumuş, tıbbi bilimleri uygulamış ve bu alanda de yetilerinin olduğunu gözler önüne sermiştir. Bu makale, kadın şifacıların iki Anglo-Norman romanlarında özellikle de Gui de Warewic ve Boeve de Haumtone'da nasıl ve niçin önem arz ettiğini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bir başka deyişle bu çalışma Orta Çağ Avrupa'sında iyileştirme yöntemlerinin temsillerini ve kadın şifacıların temel tıp bilimlerini uygulaması sürecindeki konumunu irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler- Orta Çağ, İngiltere, Tıp, Edebiyat, Kadın, Şifa.

Abstract - Throughout history, gender differences in medicine severely and adversely affected women healers. Women's creativity, healing, and nature were associated with the earth and plants and were the subject of creation myths. Women were generally oppressed for religious, social, and economic reasons, especially during the Middle Ages, and suffered from gender discrimination. While female healers were usually associated with magic and miracles, they put the knowledge of medicine into practice, and their applications could be considered proto-modern medicine. Despite the patriarchal and religious oppressions, gifted women healers continued to exist and did not leave the field of medicine. This paper explores how and why two Anglo-Norman romances, particularly Gui de Warewic and Boeve de Haumtone portray female healers. In other words, this paper examines the representations of medical treatments in medieval Europe and the continuity of the existence of female healers in medieval England.

Keywords- Middle Ages, England, Medicine, Literature, Female, Healing.

EXTENDED ABSTRACT

Throughout history, gender differences in medicine severely and adversely affected women healers. The creativity and healing nature of women was associated with the earth and plants, which were the subject of creation myths worldwide. Women were generally oppressed for religious, social, and economic reasons, especially during the Middle Ages when they suffered from gender discrimination. However, female healers applied the knowledge of medicine, which could be considered proto-modern medicine, against various abstract treatments and medical applications such as magic and miracles. Despite all this severe patriarchal and religious oppression, women healers continued to exist and did not leave the field of medicine in which they were gifted. There were two different approaches to women in the Christian tradition. The first was the myth of Eve as the great seductress of Adam, notoriously tainting womanhood. Because of her sinful actions, men were punished, and Jesus Christ sacrificed his life for the salvation of humanity. In other words, a woman created the problem for a man, and another man solved it. As a result of this religious belief, women were to be dominated and subjugated by men. Otherwise, they could easily resist and lead humanity to evil.

With the dissemination of Christianity, women in Europe were confined to their homes, deprived of their right to speak, entrusted only with domestic duties, and ousted from all authoritative positions. Women healers were also greatly affected by this change and intense pressure and had to leave all branches of medicine to men. Secondly, their attitude towards the Virgin Mary as a holy woman, the mother of Jesus Christ, could not be like Eve as a seductress or evil. The Saviour of humankind can not be associated with the original sin of Eve. That is why his mother's virginity overshadowed her motherhood and creativity. She had to be pure, naive, nurturing, and selfless, like Mother Nature, who does not need a man to give birth. They forced people to feel sympathy for the Virgin Mary as the mother of their holy Saviour, which was a clear expression of patriarchal oppression. Women had two sides: one was deceitful and evil, the other pure, naive and selfless. Medieval women were dehumanised with these opposite qualities: evil or virtuous. The grave difference and alteration of women and the woman healer's status are not rigid as considered. This was a process of becoming and changing according to the circumstances of the historical periods. The process had two entirely dual oppositions: women had the highest status in society in ancient times, and they had the lowest status in the Middle Ages. In the ancient periods, they were worshipped and praised by both sexes. Yet, they were restricted and subdued in the medieval period. Although women healers were also heavily affected by patriarchal and religious oppression, they had never abandoned their natural relationship with healing and medicine. The historical process of women healers had a transitional period when some could still practise their medical knowledge with both sexes. At the same time, the others are oppressed by patriarchal and religious society.

Medieval literature, particularly Anglo-Norman literature, show little interest in the representation of women. There are representations of women in the Anglo-Norman literature, but female healers are overlooked. In the present study, women healers naturally gifted in medicine are examined in *Gui de Warewic* and *Boeve de Haumtone*. Gui and Boeve always need female partners. These heroes cannot complete their sentimental journey without these female companions. Felice, for instance, is a noblewoman trained by her tutors from Toledo, rejects Gui, and sends him off to battle to become a social equal in *Gui de Warewic*. After his journey to knighthood is complete, she accepts him. She cures his mental weakness, for healing is not only a physical matter but also a spiritual one, as body and soul treat for a full recovery. Likewise, Josiane acts as a healer in *Boeve de Haumtone*, and her healing power through the use of stones, herbs, or care and feeding resembles the ancient healing goddesses and the Virgin Mary. In the Middle Ages, medicine is segregated by gender; female healers take care of women and children in addition to childbearing. While medieval Christian teachings provide information about women to heal women and children, few romances suggest more than that. Thus, this paper concentrates on two Anglo-Norman literary works that focus on the portrayal of the female healer and examines the representations of these treatment methods in medieval Europe and the existence of female healers.

INTRODUCTION

Gender problems always exist in the history of humankind, and women, in particular, continue to be subjected to strong pressures in professional and social spheres. These oppressions can be found in mythological, historical, religious, and literary works. Early on, women are restricted and forced to do housework, which exclude them from fields of work, professions, and scientific disciplines.¹ However, these restrictions are lifted by women's persistence, and they enter and begin to lead scientific fields over time. Besides these fields, one of the oldest scientific disciplines is medicine, which women dominate before the brutal patriarchal and religious oppression of women. The wise women are the ones who know about diseases, herbs, treatments, and the care and birth of children. This is unsurprising given the prestigious social status of women since the early periods of human history. As for the creation myth, the association of birth and death with the earth reinforce women's position. The ignorance of man's function in fertilisation reinforces this mythological notion and the supremacy of women. Despite the few male representations in the archaeological finds of cave paintings and funerary figurines, an abundance of female figures symbolising production and fertility underlines the superiority of women in the Palaeolithic and Neolithic periods.² Eliade Mircea explains that women dominate humanity with their knowledge of agriculture and herbalism:

Women and feminine sacrality are raised to the first rank. Since women played a decisive part in the domestication of plants, they became the owners of the cultivated fields, which raises their social position and creates characteristic institutions, such as, for example, matrilocation, the husband being obliged [sic] to live in his wife's house.³

The origins of the Western understanding of healing are found in the Hellenistic and early Roman periods. Temples are used for healing purposes, which are considered miracles.⁴ Asclepius is the ancestor of physicians and has the same healing method as the straight divine conception in the night.⁵ The deity then heals them directly or through his representatives, the sacred serpents and dogs, through an epiphany or sacred dreams. His statue, with a magic wand, a snake and a dog at his feet, is in the temple at Epidaurus.⁶ Those seeking divine assistance are expected to spend the night in the temple.

These prehistoric examples reflect the powerful status of the healers through their absolute strength and their relationship with nature. Common people respect and praise them and see them as connected to the invisible realms. However, the tremendous climate changes harm these simple people who worship Mother Nature and other healing goddesses. No matter how long they worship the goddesses, their condition deteriorate. The seasons change, and the soil rebels against all their wishes and prayers. The diseases and famine are challenging for them. They pray more and more to these goddesses and Mother Nature, but again nothing change, and this time they attribute the acts of war to Mother Nature. But, this does not change the results. These goddesses and Mother Nature are replaced by other gods who are fierce, violent, and strong physically. They have more luck fighting against harsh circumstances than the female goddess of healing and Mother Nature. With the advent of monotheistic religions, particularly Christianity, these gods are eventually replaced by male gods.⁷ During this process, all healing practices performed by women are banned and considered magic or sorcery.

¹ In the Middle Ages, labour was segregated according to gender. Men's and women's duties in public and domestic spaces were strictly defined in accordance with their gender identities from their childhood onwards. Oya Bayılıtmış Öğütçü, "Toplumsal Cinsiyetin Edimselliği ve Ortaçağ Nasihatnamaları [Gender Performativity and Medieval Conduct Books]", *İngiliz Edebiyatında Toplumsal Cinsiyet* [Gender in English Literature], (Eds. Huriye Reis and Aytül Özüm), Hacettepe University Press, Ankara, 2017, ss. 35-36.

² Patricia C. Rice, "Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood?", *Journal of Anthropological Research* 37, no. 4, 1981, ss. 402-414.

³ Mircea Eliade, *A History of Religious Ideas*, The University of Chicago Press, Chicago, 1988, s. 40.

⁴ Howard Clark Kee, *Medicine, Miracle, and Magic in New Testament Times*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 67.

⁵ Kee, *Medicine*, s. 67.

⁶ Epidaurus was an important trade centre in ancient Greece, located on the eastern shore of the Argolid in the northern Peloponnese, and is famous for its temple to Asclepius, the god of healing, which dates from the 4th century BCE. Richard Allan Tomlinson, Epidaurus in *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

⁷ J. Achterberg, *Woman as Healer*, Rider, London, 1990, s. 28.

Healing in Medieval Christian Tradition

The rise and dissemination of Christianity change and reverse the status of women, especially in Europe, though Jesus himself attacks the patriarchy and praises his female followers, which astonishes his contemporaries.⁸ He chooses the most loving and maternal images from the Jewish tradition and consider God as androgynous, who is both father and mother.⁹ However, towards the end of 200 AD, these feminine images are deliberately chosen in the book later entitled the New Testament.¹⁰ The criterion necessary for fully developing the woman as a healer - her creation with a sacred image - is thus found in early Christian beliefs. Under these conditions, the female correlation between spirituality and the healing profession develop naturally. Moreover, the work of the women healers of that time reflects the ancient religious teaching: the most obvious manifestation of love is the satisfaction of the physical and spiritual needs of all, without any distinction between rich and poor. The most respected healer in this period is Fabiola, a close follower of St Jerome. However, her growing reputation means a great danger and threat to her in Christian society. Especially the attitude and quotes of her close mentor, St Jerome, about female healers creates a strong foundation for Christianity's misogynistic approach.¹¹ However, the first 1000 years -after Jesus's birth- are considered the calm before the storm and the beginning of the Dark Ages.

Both Christianity and pagan traditions mark these periods. To clarify the difference between Jesus's miracles and magic, any kind of procedure is considered magic and rejected. Accordingly, secular healing with herbs, stones, procedures, and devices is considered natural or white magic.¹² Healing with forbidden and evil rituals and procedures such as bloodshed and summoning the dead is rejected as dark magic by the religious authorities. According to the religious authorities, healers who do not adhere to religious teachings, are considered wise women. Their healing methods are considered white magic.¹³ These wise women have extensive knowledge and the ability to use indigenous and dangerous herbs such as highly risky alkaloids. All their knowledge and healing procedures are carried out in secret.¹⁴ This confidentiality is related to the knowledge of treatments and considered magic. For example, they are able to brew some treatments that induce uterine contractions during labour, abortions in unwanted pregnancies, or produce a placebo effect. However, their power and knowledge inevitably irritate the Christian authorities.

In addition to these particular types of healing, there are two different approaches to women in the Christian tradition. The first is the myth of Eve as the great seductress of Adam, notoriously tainting womanhood. Because of her sinful actions, all human beings are punished, and Jesus Christ sacrifices his life for the salvation of humanity. In other words, a woman creates the problem for a man, and another man solves it. As a result of this belief, women are to be dominated and subjugated by men. Otherwise, they cannot easily resist and lead humanity to evil. With the dissemination of Christianity, women in Europe are confined to their homes, deprived of their right to speak, entrusted only with domestic duties, and ousted from all authoritative positions. Women healers are also greatly affected by this change and intense pressure and have to leave all branches of medicine to men.

Secondly, it is their attitude towards the Virgin Mary as a holy woman, the mother of Jesus Christ. The Saviour of humankind cannot be associated with Eve's original sin.¹⁵ That is why his mother's virginity overshadows her motherhood and creativity.¹⁶ She has to be pure, naive, nurturing, and selfless, like Mother Nature, who does not need a man to give birth. They force people to feel sympathy for the

⁸ Achterberg, *Woman as Healer*, s. 38.

⁹ Achterberg, *Woman as Healer*, s. 39.

¹⁰ Achterberg, *Woman as Healer*, s. 39.

¹¹ Friedrich, Heer, *The Medieval World: Europe, 1100-1350*, translated by Janet Sondheimer, Weidenfeld and Nicolson, London, 1962, s. 322.

¹² Katharine, Park, "Medicine and Society in Medieval Europe, 500-1500", *Medicine in Society*, 1992, s. 64.

¹³ Corinne Saunders, *Magic and the Supernatural in Medieval English Romance*, D.S. Brewer, Cambridge, 2010, s. 117.

¹⁴ Achterberg, *Woman as Healer*, s. 42.

¹⁵ It is also for this reason that Christine de Pizan cites Virgin Mary as the queen of her allegorical city of ladies in her *The Book of the City of Ladies*, Oya Bayılmış Öğütçü, "Christine de Pizan'ın *Kadınlar Şehri Kitabı* ve İdeolojik Bir Aygıt Olarak Edebiyat [Christine de Pizan's *The Book of the City of Ladies* and Literature as an Ideological Apparatus]", *Batı Edebiyatında İdeoloji – Ideology in Western Literature*, (Eds. Ertuğrul İşler, et al.), Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2012, s. 571.

¹⁶ Achterberg, *Woman as Healer*, s. 53.

Virgin Mary as the mother of their holy Saviour, which is a clear expression of patriarchal oppression. Women have two sides: one is deceitful and evil, the other pure, naive and selfless. They have to be fixed with these opposite qualities: evil or virtuous, which dehumanise medieval women. The grave difference and alteration of women and women healers' status are not rigid as considered. This is a process of becoming and changing according to the circumstances of the historical periods. The process has two entirely dual oppositions: women have the highest status in society in ancient times, while they have the lowest in the Middle Ages. In the ancient periods, they are worshipped and praised by both sexes. Yet, they are restricted and subdued in Medieval Europe. Although women healers are also heavily affected by patriarchal and religious oppression, they have never abandoned their natural relationship with healing and medicine. The historical process of women healers has a transitional period when some can still practise their medical knowledge with both sexes. At the same time, the others are already oppressed by patriarchal and religious society.

Medieval literature, particularly Anglo-Norman literature, shows little interest in the representation of gifted women. While, there are representations of women in Anglo-Norman literature, female healers are overlooked. In the present study, women healers who are naturally gifted in medicine will be examined in *Gui de Warewic* and *Boeve de Haumtone*. Gui and Boeve always need female partners to support them. These heroes cannot complete their sentimental journey without these female companions. Felice, for example, a noblewoman trained by her Toledo tutors, initially rejects Gui and sends him off to battle to become a social equal in *Gui de Warewic*. After his journey to knighthood is complete, she accepts him. She cures Gui's mental weakness, for healing is not only a physical matter but also a spiritual one, as body and soul are one and must both be treated for a full recovery. Similarly, Josiane acts as a healer in *Boeve de Haumtone*, and her healing power through the use of stones, herbs, or simply care and feeding resembles the ancient healing goddesses and the Virgin Mary.¹⁷ In the Middle Ages, medicine is segregated by gender; female healers look after women's and children's health in addition to childbearing.¹⁸ These areas are left to women because male healers are restricted. While medieval Christian teachings provide information about women who are only allowed to heal women and children, few Anglo-Norman romances seem to suggest more than that.

The Female Healer in *Gui de Warewic*

In *Gui de Warewic*, Felice's spiritual healing of heartbreak is significant. It leads Gui to a hopeless and incurable disease, a lovesickness. In the Anglo-Norman romance, the author describes this illness so that no doctors can cure it, only the person who causes it. The distance and difference between the two sexes are emphasised in the literary narratives as in the case of Felice. Linda E. Mitchell argues that medieval women are oppressed and forced into silence by a male-dominated society, and women hold important positions as queens, urban matrons, and nobles.¹⁹ Amy Livingstone also points out the power of nobles and their active social role in the Middle Ages.²⁰ Although female identities are less important than male ones in the medieval imagination, this is overlooked in the few literary narratives. Felice is a noblewoman, she is well educated by tutors who are from Toledo. As an intelligent and wise woman, expresses her intelligence through arrogance:

'She was courteous and learned, instructed in all the arts: her tutors, all hoary and white-haired, had come from Toledo and taught her astronomy, arithmetic, and geometry. She had a very proud heart'.²¹

¹⁷ Diane Watt, "Mary the Physician", *Medicine, Religion and Gender in Medieval Culture*, (Ed. Naoë Kukita Yoshikawa), D.S Brewer, Cambridge, 2015, s. 27.

¹⁸ Monica Green, "Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 14, no. 2, 1989, s. 435.

¹⁹ Linda E Mitchell, "Sources for the History of Medieval Women", *Women in Medieval Western European Culture*, (Ed. Linda E. Mitchell), Routledge, New York, 2011, s. X.

²⁰ Amy Livingstone, "Powerful Allies and Dangerous Adversaries; Noblewomen in Medieval Society", *Women in Medieval Western European Culture*, (Ed. Linda E. Mitchell), Routledge, New York, 2011, s. 8.

²¹ Judith Weiss, *Boeve de Haumtone and Gui De Warewic: Two Anglo-Norman Romances*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, 2008, s. 98. Judith Weiss, *Boeve de Haumtone and Gui De Warewic: Two Anglo-Norman Romances*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, 2008, ss. 97-98. Weiss' modern English edition will be used.

Curteise ert e enseigné,
 De tuz arz ert enletré
 Ses meistres esteient venuz
 De Tulette, tuz blancs chanuz
 Ki l'aperneient d'astronomie
 D'arismatike, de jeometrie
 Mult par ert fere de corage.²²

She is well educated and superior to the lay women of medieval England. The portrayal of her tutors also emphasises the high quality of her education, as they are all very wise. As Corinne Saunders states, Toledo was one of the most important cities where occult sciences were taught, along with Salerno, Verona, and Naples.²³ The occult sciences originated in the Arabic tradition of education, include seven independent arts such as music, astronomy, geometry, grammar, rhetoric, dialectic, and arithmetic, in addition to the magical arts such as astrology and sorcery.²⁴ Because of her education, she emphasises her superior status, which makes her incredibly proud. She does not accept love from ordinary men. The man she will marry must be her equal. This is the reason why she mercilessly rejects Gui several times:

Aren't you that Gui who is son of Seneschal Sequart? Now, I think you are really fool for asking me for love; you're certainly too bold. (...) Am I not your lord's daughter? You do me great dishonour when you are so foolish as to ask me to become your beloved.²⁵

Dune estes vus iço Gui
 Fiz estes al senescal Sequart?
 Mult vus tienc ore a musart
 Quant d'amur m'avez requis
 Trop estes certes hardis.
 ...
 Dune sui jo fille vostre seigneur?
 Mult me faites grant deshonor
 Quant me requerez de folie
 Que jo seie vostre amie.²⁶

She reflects her education through arrogance and distinguishes herself from other healers because she first ails, then heals him. As Achterberg states, the best way to show love and affection is to satisfy all mental and physical needs.²⁷ She becomes the reason for Gui's heartbreak; then she provides the solution and the path to his healing. Gui's lovesickness for Felice leads him into depression and madness:

I certainly don't want to live! Most of all, I want to die, for that would please me. Oh death, what keeps you? I am so defeated by love! Why don't you come and take me? I've quite gone out of my mind. I'll never again have joy in my life, and I certainly don't care who hears it. I've well deserved to die,

²² *Gui de Warewic* is extant in sixteen MSS and fragments. Alfred Ewert, *Gui de Warewic*, Roman du XIIIe Siècle, Paris: É. Champion, 1933, ll. 63-69. Ewert's Anglo-Norman edition will be used.

²³ Saunders, *Magic and the Supernatural*, s. 104.

²⁴ Saunders, *Magic and the Supernatural*, s. 104.

²⁵ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s.101.

²⁶ Ewert, *Gui de Warewic*, ll. 334-38; ll. 343-46.

²⁷ Achterberg, *Woman as Healer*, s. 39.

when the woman who hates me more than anything else is the very one, I love more than my life. This will make me go quite mad.²⁸

Vivre certes mes ne ruis!
 Sur tote rien morir desir
 Car ço me vendreit a pleisir.
 Ahi! mort, u demuers tu?
 Ja m'at amur si vencu!
 Pur quei ne viens e si me prens?
 De tut ai mes perdu les sens
 De ma vie n'avrai mes joie
 Ne me chaut certes qui l'oie.
 La mort ai deservi bien,
 Quant cele qui me het sur tote rien
 Aim plus que ne faz ma vie
 Ço me turnera a grant folie.²⁹

The Count is concerned about his health and sends doctors to heal him. The doctors inquire about his illness, to which he replies that it is highly resistant to treatment. However, this process of heartbreak acts as a catalyst for Gui's development into a hero. He goes to Felice and begs her to murder him. Gui faints while pleading, but Felice does not care of him. Further to his countless faints, Felice pities on him. She promises to recover him if he becomes a splendid, polite, famous, and brave knight. She will offer her hand if he comes back to Warwick with all these qualities. Gui must be her equal by achieving victories in battles and tournaments and returning with glory. When he returns with this glory, Felice accepts him, and they marry.

The Female Healer in *Boeve de Haumtone*

In *Boeve de Haumtone*, the cure refers to the heroine, the Saracen princess Josiane. The text reflects her wisdom, affection, and ability to heal people. The first approach Josiane confronts is the description of the Saracens.³⁰ The Saracens are described as ignorant, faithless, and vicious, and this provides a glimpse to the interactions between the crusaders and the Saracens.³¹ In the text, Boeve often curses and denigrates Josiane's father, Hermine, and other Saracens due to their religion and prophet. For instance, when Josiane's father asks Boeve to marry Josiane, he refuses and curses her;

'King' said the child 'you talk foolishly. Not for all the land in heathen parts nor your daughter with it, rosy-cheeked as she is, would I renounce Jesus son of Mary. Mahomet can't even do as much as an ant, for an ant can move and he can't. Shame on him who trusts in Mahomet'³²

'Rois', ceo dist l'emfes, "vus parlez de folie;
 ke pur tut la tere ke est en paenie
 ne pur ta file ov tut, ke taun test colorie,

²⁸Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 101.

²⁹Ewert, *Gui de Warewic*, ll. 406-16.

³⁰See Hülya Taflı Düzgün, "Sarazenler: Pagan, Müslüman, Türk Çıkması": *Ortaçağda Anadolu'dan İngiltereye: Antakya'nın Şarkısında Türkler, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019, s. 24.*

³¹For further information regarding the Saracen and crusader interactions, see Hülya Taflı Düzgün, "Paiens unt dreit? Reversed dichotomy and the East in Boeve de Haumtone and Bevis of Hampton", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 47, no. 4, 2020, ss. 560-578.

³²Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 32.

ne vordrai reneier Jhesu, le fiz Marie.

Mahun ne put taunt fere con la formie,

Ke la formie mut, e si ne fet il mie.

Honi seit de son cors ki en Mahun se afie!”³³

Saracens are usually portrayed negatively in order to praise Christian tradition and culture, and such a portrayal is a result of the Christian curse. Saracens are referred to in the text as Turks, Persians, Arabs, Ottomans, and Mohammedans.³⁴ This also emphasises another level of Western ignorance about the Middle Eastern cultures. While the Middle East is associated with various cultures and religions, the *jongleur* cannot differentiate the diversity and portrays the Saracens as if they are same and synonymous. In addition to the portrayal of the male Saracens, the definition of Josiane as a Saracen princess is very significant, because the emphasis on her skin colour, intelligence, and behaviour does not correspond to the traditional portrayal of the male Saracen:

‘The king was an old man, advanced in years. He had a beautiful, wise, and very young daughter called Josiane; no rose in the shade had a more lovely coloring.’³⁵

Lui rois estoit veuz homme e de grant age,

il out une file, que bele fu e sage,

Josiane out a noun, mult estoit de juvene age,

Plus fut ele colouré ke rose en umbrage.³⁶

The description of her colour emphasises her ethnicity. The medieval audience can easily understand that she is a Saracen. As a Saracen princess, she is abducted many times by other Saracen kings and used as a political commodity among them. One of them is Brademund, the king of Damascus. He is described with his pagan soldiers and swears to Mohammed that he will abduct Josiane:

Hermine’ said Brademund, ‘give me your daughter. By Mahomet, if you refuse, I’ll leave you neither castle nor city, nor even half a foot of your land. Josiane shall lie by my side, and then she’ll be given in grief and shame to the poorest man in my land!’³⁷

“Hermine”, dist Brademound, “vostre file me donez,

e, par Mahomet! si vus la deveez,

jeo ne vus lerrai chasteus ne citez

ne de vostre tere ne mie demi pez;

Josiane girra delez le moun costé,

e puis serra doné a doel e a vilté

a le plus mauveis ke seit en ma tere trouvé!”³⁸

Brademund is a fierce, arrogant king who gets everything he wants by threats or invading of lands. He is a typical Saracen king in European medieval imagination. Hermine, Josiane's father, is also a Saracen king, and described as a symbol of wisdom, virtue and compassion. As a Saracen king, his reactions are unusual to the Christian boy, Boeve. Significantly, the text juxtaposes the two opposing sides of Saracen men - the fierce and the wise. The female representations have both opposing sides. The first is Boeve's wicked Christian mother, a deceiver and seductress. When he recounts his mother's

³³ The Anglo-Norman Boeve is extant in two MSS: the fourteenth-century Paris, Bibliothèque Nationale, MS nouv. acq. ff. 4352 and the thirteenth-century MS Firmin Didot. Stimming's Anglo-Norman edition will be used. Albert Stimming, *Der Anglonormannische Boeve de Haumtone*, Halle, Bibliotheca Normannica, 1899, ll. 399-405.

³⁴ Geraldine Heng, *The Invention of Race in the European Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, s. 110.

³⁵ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 32.

³⁶ Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 370-73.

³⁷ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 34.

³⁸ Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 503-509.

betrayal of her husband and her country, he curses her: ‘I am indeed the son of a whore, because my mother is a whore’³⁹, Fiz a une puteine su jeo verrement, / Que ma mere est puteine, si com jeo entent.⁴⁰ Her treachery and wickedness have similarities with the biblical myth of Eve, while the Saracen Josiane is described with similarities to the Virgin Mary. She is a virgin who heals people and gives birth without the support of a man. On the other hand, she accepts patriarchal and religious authority by being baptised.

Furthermore, her wisdom is represented by her knowledge of medicine and healing. She demonstrates her knowledge and education in several ways. First, she cares for full of affection and nurses Boeve many times when he returns from a battle. She also stands by him whenever he needs help. While she is in love with Boeve, she is forced to marry Yvori de Monbraunt. She manages to preserve her virginity with a magic belt when Yvori offers his hand:

Then a powerful and warlike king arrived, called Yvori de Monbraunt, with fifteen kings, all crowned, as his vassals. He came to King Hermine asking for his daughter, and Hermine most graciously consented. Josiane the beautiful heard him; in all her life she had never been so wretched. She had learnt little magic; she made a tight belt of silk.⁴¹

A taunt i vint un roi fort e combataunt,
L’en le apele Yvori de Munbraunt,
Quinze rois out suz li tuz coroune portaunt
il vint al roi Hermine sa file demaundaunt,
Hermine li graunta mult deboneirement.
Josiane le entent od le cors avenaunt,
unkes ne fu si dolent jour de son vivaunt.
Ele out apris aukes de enchaumentement,
Une ceinture fist de seie bien tenaunt.⁴²

In Christianity, virginity is very significant for women as a sign of grace, nobility, superiority, loyalty, innocence, and purity. By this belt, no man can ever approach her. While her ability is associated with so-called magic, her education includes occult sciences and magical arts in Eastern educational tradition. That is why the Patriarch first questions her virginity when he talks to Boeve. When Boeve re-encounters Josiane, he echoes the Patriarch’s words:

And there is something else I must tell you: I recently made my confession to the Patriarch and he ordered me not to take a wife unless she were, without deceit, a virgin. If you were a virgin, it would be great: you have been seven whole years with Yvori.⁴³

E une altre chose vus voil conter
Jeo me confessay al patriare l’altr’er
E il me comanda, ke je ne preise mulier,
Si ele ne fust pucele sanz fauser;
E si vus fussez pucele, se serroit a merveiler
vus avez esté o Yvori set ans plener.⁴⁴

³⁹ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s.30.

⁴⁰ Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 278-79.

⁴¹ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 43.

⁴² Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 992-1000.

⁴³ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 53.

⁴⁴ Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 1474-79.

The main reason is to associate Josiane with the Virgin Mary, and portray her Saracen value for the sympathy of the Christians. On the other hand, the Saracen Josiane resembles the Virgin Mary who heals people.⁴⁵ As Taflı Düzgün suggests, women are sometimes considered seductress, evil, sentimental, irrational, and restrained in Western medieval cultures.⁴⁶ Under the authority of the church, women can practise their healing arts. However, they are only allowed to deal with gynaecology, obstetrics, and children. Only male physicians care for male patients, while nuns are allowed to treat only women and children. Jeanne Achterberg notes that women healers spend much of their time assisting pregnant women, observing births and deaths, and healing and caring for sick children.⁴⁷ In contrast to the gendered division of medicine, Josiane and Felice heal men in different ways in both texts.

Women as healers are accepted and respected by the Virgin Mary, who is recognised as a doctor and associated with childbearing and healing medicine.⁴⁸ Josiane gives birth to her twin sons alone, and her long-term treatment of Sabaoth's severe wounds is consistent evidence of her healer persona. Josiane heals Sabaoth in seven years:

‘She took good care of Sabaoth the warrior for a full seven years and three months’⁴⁹; mult garda bien Sabaoth li guerrier / jeskes a set ans e trois mois pleners.⁵⁰

She uses herbs, stones, and some remedies to heal Sabaoth. Besides healing others, she also manages her birth giving process without any support. During childbearing, she does not allow men to help her:

My lord,’ she said, ‘certainly not! It’s neither right nor a custom, nor have we ever heard of a man seeing a woman giving birth’ Go away, withdraw from here, and leave the decision to God; St. Mary will be at the delivery. They left, miserable and unsmiling. Josiane stayed in the shelter; the moment was propitious, and she gave birth to two sons.⁵¹

“Sire”, dist ele, “ma foi, nany!
N’e dreit ne lei, ne nus ne avum oi,
k’enfant de femme dust home ver.
Alez vus en, celez vus de ci,
Si lessez dameden convener;
Sente Marie serra a le departer.”
Il se turnent dolent e sanz riz.
Josian est en la loge remis;
Oure fu bon, si enfante deus fiz.⁵²

She asks her husband and Terri to leave her alone for birth giving. In other words, she creates a safe zone for herself where she can give birth alone. However, the process of giving birth without help is very laborious. It is both her natural healing instinct and her medical knowledge that help her give birth. Josiane becomes her midwife and healer during the birth, which is only possible with her medical knowledge. In addition, the birth in the forest is also a great symbol of the healer's strong relationship with nature like Mother Earth, who needs no one to reproduce and have children. However, during this strong portrayal of a healer, Josiane is depicted with a religious doctrine, worshipping the Virgin Mary instead of Mother Earth. Simone de Beauvoir explains that the patriarchal and religious oppression of

⁴⁵ Watt, *Mary the Physician*, s. 27.

⁴⁶ Hülya Taflı Düzgün, "A Model Of Sheela Na Gig In Lybeaus Desconus And The Squire Of Low Degree?" *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, no. 2 2014, s.73.

⁴⁷ Achterberg, *Woman as Healer*, s. 54.

⁴⁸ Watt, *Mary the Physician*, s. 27.

⁴⁹ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 77.

⁵⁰ Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 2787-88.

⁵¹ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 75.

⁵² Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 2702-10.

women, and the depiction of the Virgin Mary are symbols of women's inferiority during the Middle Ages:

For the first time in history, the mother kneels before her son; she freely accepts her inferiority. This is the supreme masculine victory, consummated in the cult of the Virgin – it is the rehabilitation of a woman through the accomplishment of her defeat.⁵³

Like the Virgin Mary, Josiane accepts her inferiority to men by first trying to prove her virginity and then being baptised. She tries to be defined and oppressed by patriarchy and Christianity. From the beginning of the text, Boeve's repeated rejection of her is further evidence of her inferiority. Although she receives no positive response from Boeve, she cares for and nurses him:

‘Swiftly Josiane removed the knight’s armour. She led him into a fine chamber above and an upper room when he was disarmed. She brought him meat, which he needed, and she began to carve it’.⁵⁴

Ignelement Josiane desarme le chevaler.

Quant il fust desarmé, ele li va mener

En une bele chaumbre desuz un soler;

Viaunde li aporte, dount il out mester,

Ele meimes comença la viaunde a trencher.⁵⁵

The fact is that this is another kind of healing. Josiane offers help and support physically or spiritually. While she is in love with Boeve, he rejects her and she cries most of the time. She needs a partner to complete her, for, without him, she is torn. For instance, Boeve decides to take back his land after she is baptised. When she learns of his plans, she cries and reproaches herself:

Josiane saw this and began to weep. She came to Boeve: ‘You are much to blame for wanting to leave me here behind you; now princes and their knights will come and take me by force, and I won’t be able to stop them’.⁵⁶

Josian li voit si comence a plurer;

Ele vint a Boun: “mult estes a blamer,

Kant vus me volez ci après vus lesser;

Ore vendrunt se princes e ses chevalers;

Par force me prendrunt, ne purrai veyer”.⁵⁷

Medieval Christian teachings provide information about women being allowed to heal women and children. Josiane heals men, reflecting her uniqueness. Above all, Josiane's education and Eastern origins are important in understanding her so-called otherness. Josiane, like her ancestors and healing goddesses, has been closely connected to the earth, plants, and treatments. She is wise and an expert in healing men. This assumption is only confirmed by Josiane's treatment of Sabaoth, as she heals him within seven years without a miracle or magic. Her treatment takes place over time.

CONCLUSION

While the gifted female healers have prestige since the early periods of human history, this is usually overlooked in medieval Christian tradition and literary narratives. With the dissemination of Christianity, women in Europe are confined to their homes, deprived of their right to speak, entrusted only with domestic duties, and ousted from all authoritative positions. Women healers are affected by this suppression and leave all branches of medicine to men, and this is reflected both in European medieval history and literature. However, the wise women as healers –in the case of Felice in *Gui de*

⁵³ Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, Jonathan Cape, London, 1958, s. 160.

⁵⁴ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 37.

⁵⁵ Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 663-67.

⁵⁶ Weiss, *Two Anglo-Norman Romances*, s. 62.

⁵⁷ Stimming, *Boeve de Haumtone*, ll. 1983-87.

Warewic and *Josiane* in *Boeve de Haumtone* are exceptional and are aware of diseases, herbs, treatments, and the care and birth of children. *Felice* and *Josiane* are powerful, educated, wise, and the gifted healers.

The Anglo-Norman literary tradition is male-dominated, with brutal and lengthy battle scenes related to the crusades and religious concerns originating from the *chanson de geste* tradition, however these two powerful women attract attention with their knowledge and healing abilities. *Felice* and *Josiane* assist the heroes in completing their journey and maturing spiritually and physically. In addition, these two female characters are powerful representations of medieval healers because of their natural talents for healing. *Gui de Warewic* introduces *Felice*, who heals *Gui's* heartbreak and helps him on his way to becoming a hero, so she is considered a spiritual healer, and she performs spiritual healing. She does not need sympathy from men. She reflects her education and wisdom through arrogance. She pushes the hero beyond his abilities and then heals him spiritually. Through her education with very wise teachers from Toledo, she represents a robust attitude towards men, and as a noblewoman, she demands her future husband to be her equal. As a natural healer and wise woman, she cures a disease that no male doctors can cure. Healing is a physical and spiritual feat; as mentioned earlier, women healers treat people regardless of their socio-economic status or gender. *Boeve de Haumtone* portrays the healer as *Josiane*. Although she is a Saracen princess, she heals people from different gender, ethnicity, or religion. However, the audience witnesses her healing mentally and physically and performing some magical feats she has learned. In particular, the scene with the magic belt underlines her wisdom and knowledge of occult sciences, which come from the Eastern educational tradition. On the other hand, the fact that she gives birth to twins without help significantly strengthens her medical knowledge. *Josiane's* last healing achievement, the long-term treatment of *Sabaath*, substantiates her medical expertise as a wise healer.

Thus, the women's impressive knowledge of plants represents them. Such knowledge of herbs gives them authoritative healing power so that they are revered, praised, and respected by people. However, patriarchal and religious oppression compromise this superior status over time. Although male doctors marginalise female healers, women never abandon their inborn talents in the Middle Ages. Two female healers defy oppression and retain their knowledge and healing power in these two Anglo-Norman texts. Both *Felice* and *Josiane*, through intense training, know to reveal their identities in the patriarchal medieval world. They reflect their identity without malice, brutality, and violence, which opposes male representations. They are the symbols of nurturing, compassion, initiating life as mothers, and healing, mentally and physically, regardless of any limitations. Both heroines heal the opposite sex and reject the sexual division of medicine.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

WORKS CITED

- Achterberg, J, *Woman as Healer*, Rider, London, 1990.
- Bayılıtmış Ögütçü, Oya. “Toplumsal Cinsiyetin Edimselliği ve Ortaçağ Nasihatnameleri [Gender Performativity and Medieval Conduct Books]”, *İngiliz Edebiyatında Toplumsal Cinsiyet [Gender in English Literature]* (Eds. Huriye Reis and Aytül Özüm), Hacettepe University Press, Ankara, pp. 2017. 35-59.
- Bayılıtmış Ögütçü, Oya. “Christine de Pizan’ın Kadınlar Şehri Kitabı ve İdeolojik Bir Aygıt Olarak Edebiyat [Christine de Pizan’s *The Book of the City of Ladies* and Literature as an Ideological Apparatus]”, *Batı Edebiyatında İdeoloji – Ideology in Western Literature* (Eds. Ertuğrul İşler, et al) Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2012, pp. 565-572.
- Beauvoir, Simone de, *The Second Sex*, Jonathan Cape, London, 1958.
- Eliade, Mircea, *A History of Religious Ideas*, The University of Chicago Press, Chicago, 1988.
- Ewert, Alfred, *Gui de Warewic*, Roman du XIIIe Siècle, É. Champion, Paris, 1933.
- Green, Monica; “Women’s Medical Practice and Health Care in Medieval Europe”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 14, no. 2, 1989, pp. 434–73.
- Heer, Friedrich, *The Medieval World: Europe, 1100-1350*, translated by Janet Sondheimer, Weidenfeld and Nicolson, London, 1962.
- Heng, Geraldine, *The Invention of Race in the European Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019.
- Kee, Howard Clark, *Medicine, Miracle, and Magic in New Testament Times*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Kee, Howard Clark, *Miracle in the Early Christian World: A Study in Sociohistorical Method*, Yale University Press, New Haven, 1983.
- Kramer, Samuel Noah, *Sumerians*, University of Chicago Press, London, 1963.

- Livingstone, Amy; “Powerful Allies and Dangerous Adversaries; Noblewomen in Medieval Society”, *Women in Medieval Western European Culture*, (Ed. Linda E. Mitchell), Routledge, New York, 2011, pp. 7-30.
- Mitchell, Linda E; “Sources for the History of Medieval Women”, *Women In Medieval Western European Culture*, (Ed. Linda E. Mitchell), Routledge, New York, 2011, pp. IX-XIV.
- Park, Katharine; “Medicine and Society in Medieval Europe, 500-1500”. *Medicine in Society*, 1992, pp. 59–90
- Rice, Patricia C.; “Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood?”, *Journal of Anthropological Research* 37, no. 4, 1981, pp. 402–14.
- Saunders, Corinne, *Magic and the Supernatural in Medieval English Romance*, D.S. Brewer, Cambridge, 2010.
- Stimming, Albert (ed.), *Der Anglonormannische Boeve de Haumtone*, Bibliotheca Normannica, Halle, 1899.
- Taflı Düzgün, Hülya, “Paiens unt dreit? Reversed dichotomy and the East in Boeve de Haumtone and Bevis of Hampton”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 47, no. 4, 2020, ss. 560-578.
- Taflı Düzgün, Hülya, "A Model of Sheela Na Gig In Lybeaus Desconus and The Squire of Low Degree?" *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, no. 2 2014, ss.73-86.
- Taflı Düzgün, Hülya, *Ortaçağda Anadolu'dan İngiltereye: Antakya'nın Şarkısında Türkler, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019.*
- Taylor, Henry Osborn, *The Medieval Mind a History of the Development of Thought and Emotion in the Middle Ages*, Harvard University Press, Cambridge, 2013.
- Tomlinson, Richard Allan, Epidaurus in *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Watt, Diane; “Mary the Physician”, *Medicine, Religion and Gender in Medieval Culture*, (Ed. Naoë Kukita Yoshikawa), D.S Brewer, Cambridge, 2015, pp. 27–44.
- Weiss, Judith; “Beginnings: Anglo-Norman Romance”, *A Companion to Romance from Classical to Contemporary*, (Ed. Corinne Saunders), Blackwell Publishing, Oxford, 2004, pp. 26–44.
- Weiss, Judith (ed.), *Boeve de Haumtone and Gui De Warewic: Two Anglo-Norman Romances*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, 2008.
- Yoshikawa, Naoë Kukita, *Medicine, Religion, and Gender in Medieval Culture*, D.S. Brewer, Cambridge, 2015.

Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi

Great Seljuk Influence on the Mamluk Land Regime

Ahmet SAĞLAM

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Ahmet SAĞLAM

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
<https://ror.org/04xk0dc21>

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Burdur, Türkiye

ORCID: [0000-0002-9002-529X](https://orcid.org/0000-0002-9002-529X)

e-mail: ahmetsaglam352@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.08.2022

Kabul/Accepted: 14.01.2023

Atıf: Sağlam, Ahmet, "Memlûk Toprak Rejiminde Büyük Selçuklu Etkisinin Değerlendirilmesi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 55-81.

Citation: Sağlam, Ahmet, "Great Seljuk Influence on the Mamluk Land Regime", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 55-81.

Öz- Askeri iktâ' düzeni İslâm devlet geleneğinde bir çeşit toprak yönetim biçimidir. Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde toprağa bağlı ordu-devlet düzeninin tesisinde önemli bir unsurdur. Selçuklu veziri Nizâmülmülk idari iktâ' düzenini devletin çıkarlarına uygun ıslah ederek askeri iktâ' düzenine dönüştürür. Selçuklulardan Eyyûbîlere tevarüs eden bu düzen Memlûk devrinde devlet yapısı ile uyumlu gelişme gösterir. Doğrusu Selçuklu askeri iktâ' düzeninin tam anlamıyla tatbiki Mısır'da Memlûk döneminde mümkün olmuştur. Makalemizde Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde uygulanan askeri iktâ' düzenine dair şarkiyatçıların görüşlerinden bahsedip Selçuklu ve Memlûk devrinde düzenin işleyişi ve sonuçları üzerine değerlendirmeler ve bazı tespitlerde bulunacağız.

Anahtar Kelimeler- Selçuklular, Nizâmülmülk, Memlûk Türk Devleti, İktâ', Toprak.

Abstract - İqta', which is a kind of land administration in the Islamic state tradition has been an important element in the establishment of the army-state order as a military iqta' regime in the medieval Turkish-Islamic states. The Seljuk vizier Nizâmülmülk transformed the administrative iqta' system into a military iqta' regime by reforming it in line with the interests of the state. The military iqta' regime, which was inherited from the Seljuks to the Ayyubids, was developed in accordance with the state structure during the Mamluk period. The full application of the Seljuk military iqta' order was carried out in Egypt during the Mamluk period. In our article, we will make evaluations and determinations about the operation and results of the Seljuk and Mamluk periods while talking about the different views of orientalists on the military iqta' regime applied in the medieval Turkish-Islamic states.

Keywords- Seljuks, Nizâmülmülk, Mamluk Turkish State, İqta', Land.

EXTENDED ABSTRACT

The iqta' order that developed specific to the Islamic state and social structure has nothing to do with feudalism. Agricultural farmers pay customary land taxes. These land revenues are also collected on the account of the relevant senior soldier or official in return for state service. The owner of iqta' also pays tribute tax on his total income. In addition, he has no savings or control over the farmer and his labor. Therefore, iqta' is an institution specific to the Islamic state and society. Iqta' stands out with its income value called ibre. The military iqta' system developed by the Seljuk vizier Nizâmülmülk found its answer in the Mamluk Turkish State. And this order, in its most developed form, was implemented during the third reign of the an-Nasir Muhammad and remained in force until the end of the state.

The Buyids, who dominated Iraq, started to implement the military iqta' order in 334/946, since it was impossible to maintain the order with the ancestor given as a salary to the administrative-military cadres since the early periods of Islam. and it had an important function as a tool to make a centralized state structure dominant. After leaving the Oghuz Yabgular State as a member of the Oghuz Kınık tribe, the Seljuks established an independent state under their own will and administration as Oghuz Turks after an intense struggle in Transoxiana, Harezm, and Khorasan under the leadership of Tuğrul and Çağrı Bey. However, Tolunoğulları, İhşidis, Samanis and Ghaznavids, after their founders became high-ranking soldiers or administrators as the son of an emirs of Mamluk origin, evaluated the conditions well in the current political structure and entered the process of statehood. In this respect, the Seljuk state order, which had a different political structures from these states, which made good use of the opportunities and where individual effort that required talent came to the fore. It carries elements of Turkish state tradition, Islamic state structure and Iranian state organization. It was a reformist nature. They modified and implemented the military iqta' order, and the founder of the order, Nizâmülmülk, Sultan Alparslan and his son Sultan Melikşah achieved significant success by applying the military iqta' order in the conquered regions. The establishment of the central authority and the resettlement of the Turkmens after their dispatch to the conquered regions are part of the order. Its aim is to make the state dominant and strong in the person of the sultan in the vast land of the country without dividing the country among the members of the dynasty, and to find a solution to the homeland and pasture problem of the Oghuzes with an organized arrangement under the control of the state. Especially in the conquered regions such as the Caucasus and Anatolia, it was aimed to allocate iqta' to the Turkmen lords, settle the Turkmen and Islamize the region and to make the conquests permanent. The lords, who were also the rulers of the lands of Iqta and living off the income of these lands, gradually tried to make their region prosperous to feed more soldiers and for the welfare of the people. Obviously, public works and activities after the resettlement are important issue that will serve the centralist state understanding. However, in addition to all these, many events such as the Crusades, the throne fights after the Sultan Melikşah, the weakening of the central government, the attempts of independence by taking advantage of the strengthening and development of the local lords who settled in the tribe, and the Western activities led the Seljuks to turn into branch states and principalities. In fact, besides all these developments, the military order strengthened the necessary infrastructure for the Turkification and Islamization of Anatolia and became an important element in the struggle against the Crusaders. The political-military order, which was fortified for a quarter of a century, brought success in the struggle against the Crusaders and Mongols for two centuries, and Anatolia became the homeland of the Oghuz Turks.

The Seljuk military iqta' order was applied to make the conquered regions permanent and in this regard, it was modeled by the Ayyubids, Mamluks and Ottomans. Sultan Baybars arranged the military iqta' order in Egypt as the Ayyubid legacy. After eliminating the Mongol threat and danger, Baybars fortified the Mamluk regime by appointing the Mamluk-origin emirs like himself to senior administrative and military positions in Egypt.

In fact, the military iqta' order was applied in the medieval Turkish-Islamic states as an important element in the shaping of the military structure aimed at establishing a state order. The military iqta' order has been the main element that strengthens the state order. The Mamluk Turkish State, which applied this order very well, established a strong centralized state in Egypt and Syria and was successful against the Crusaders and Mongols. Undoubtedly, the share of the iqta' system is important in the establishment of the central authority, the of the Crusader occupations and elimination of the Mongol

invasions throughout the century from the foundation of the state. Finally, it is known that this order was applied under the name of timar by the contemporary Ottomans and the Mamluk land regime was a model in this regard.

GİRİŞ

Tarım, insanoğlunun tarih boyunca temel geçim kaynağı olduğu gibi sanayi toplumu öncesinde devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birisidir. Tarihte bölge ve dönemlere göre teşkil edilen birçok toprak yönetim biçimi vardır. İktâ', bu hususta Orta Çağ İslâm devlet kurumlarından birisidir. Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla başlayan özellikle Halife Ömer döneminde şekillenen İslâm toprak rejimi, fethedilen topraklardaki insanların hak ve hukukunu dikkate alan mülkiyet, toprak ve vergi düzeni olarak tanzim edilmiş, iktâ' düzeninin ilk uygulamaları tatbik edilmiştir.¹ Bu düzenin amacı İslâmiyet'in yayılmasını hızlandırmak, ölü toprakları ihya etmek ve fetihleri teşvik etmektir. Daha sonra Halife Ömer, fethedilen Irak, İran, Suriye ve Mısır'da toprak gelirlerini askere maaş olarak tahsis etmiştir. Halife, bu arazileri işletme ve tasarrufunu önceki sahiplerine bırakmış, fatihlerin toprak mülkiyetinin önüne geçmiştir. Arazi sahibi bölge sakinleri fetih öncesinde olduğu gibi kendi topraklarını işlemeye devam etmişlerdir. Kuşkusuz bu uygulama ile üretimde süreklilik ve vergilerin düzenli tahsil edilmesi amaçlanmıştır. Toplanan bu vergiler devlet hizmeti karşılığında maaş olarak tahsis edilmiş, düzen gelişerek model teşkil etmiştir.² Bunun yanında ilk dönemler tahsis edilen topraklar özel mülkiyete dönüştüğü³ gibi aynı ailelerin tasarrufunda kalanlar da vardır.⁴ Sahipsiz kalan yerler ise vergi (haraç-öşür) karşılığında şahıslara terk edilmiştir.

Makalemizde iktâ' hususunda temel bilgiler verip Selçuklu iktâ'sından özellikle feodalite ile mukayese ederek mâhiyetinin anlaşılmasını daha sonra Memlûk dönemi tatbiki ve bu düzenin devlet ve toplum hayatına etkilerini ele alacağım. Tanımına baktığımızda iktâ', Orta Çağ İslâm devletlerinde toprak yönetimi ve gelirleriyle ilgili bir müessesenin adıdır. İktâ', kamu tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesi⁵ ya da muayyen toprak parçaları üzerinde devlete ait vergilerin kısmen veya tamamen hizmet karşılığı ordu mensuplarına terk edilmesidir.⁶ Özetle, “Devletin toprak gelirlerinin devlet hizmeti karşılığında kişilere kısmen tahsis edilmesidir.”

İktâ', toprak yönetimi ile vergi tahsilinin birlikte icrasıdır. Yani toprak geliri olarak tahsil edilen vergi; devlet hizmeti karşılığında üst düzey devlet adamlarına maaş olarak tahsis edilir. Bu noktada hem vergi tahsili için bir yöntem, hem de maaş tahsisi olarak bir ödeme biçimidir. Esasen İslâm siyaset, hukuk, vakıf, cihad, haraç türü birçok eser toprak yönetimi ile vergilere dair önemli bilgiler verir. Doğrusu toprak gelirleri olarak Müslümanlardan alınan öşür ile gayrimüslimlerden alınan haraç vergisi idari bir tasarruf ile devlet hizmetindeki memurlara tahsis edilmiştir.

İktâ'ın yukarıdaki tanıma uygun bir şekil alması Abbasiler devridir. Selçuklular dönemine değin aynı mantıkla iktâ'lı toprakların tahsisi yapılmıştır.⁷ Kurumsal bir mâhiyet kazanmasıyla ilgili Osman Turan, ilk devirler devlet memurlarına tahsis edilen iktâ'ların zamanla askeri iktâ'ya dönüşünden bahisle iki noktaya temas eder. Ücretli asker olarak hizmet veren Türklerin Abbasi devlet işlerinde söz sahibi olmalarıyla iktisadi zaafın bu noktada etkili olduğuna dikkati çeker. Maaş yerine doğrudan arazi gelirlerini tahsil eden komutanlar zamanla bu toprakları iktâ' olarak kendilerine tahsis etmişlerdir.⁸ Doğrusu İslâm tarihinde askeri hizmetlerde ilk devirler Araplar etkili olurken Abbasiler devri ile Horasanlılar daha sonra da Türkler (Etrâk) etkili olmaya başlamışlardır. Bu durumun zamanla siyasi ve askeri politikalarda önemli gelişmeleri ve değişimleri de beraberinde getirdiği bilinir.

İslâm toplumunda ilk devirler “katî'a” olarak bilinen idari iktâ', X. Yüzyılın ortalarından XVI. Yüzyılın başlarına değin yürürlükte kalan askeri iktâ' düzenine evrilmiştir. İktâ', sadece toprak düzeni

¹ El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bak. Yay. Ankara 2002, s. 15, 16, 23, 28, 29, 40, 105, 183, 412; Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s. 214-216; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ' fi Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut: 1915, c. XIII, s. 104-106, 113, 119-122; Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, I-II, Dârü Sâdir, Beyrut t.y., c. I, 96-97.

² Osman Turan, “İktâ”, *İA*, c. V/2, İstanbul 1992, s. 950.

³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Bulak 1302, s. 58, 60, 62; Mustafa Demirci, “İktâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2000, c. XXII, s. 44.

⁴ Demirci, “İktâ”, s. 44.

⁵ Demirci, “İktâ”, s. 43.

⁶ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötügen Yay., İstanbul 1999, s. 80-81.

⁷ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s. 219-222; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ'*, c. XIII, s. 123-131.

⁸ Osman Turan, “İktâ”, *İA*, c. V/2, İstanbul 1992, s. 951.

değil aynı zamanda İslâm devlet düzeni ve toplum hayatı ile yakın bağlantılıdır. Sultan ile iktâ' sahipleri, iktâ' sahipleri ile çiftçiler arasında sıkı bir münâsebet vardır. İlk çıkış noktası olarak idari mevkilerde görevli memurlara maaş olarak tahsis edilirken, zamanla orduyu besleyen, her zaman hazır asker ihtiyacını karşılayan toprağa bağlı ordu düzenine dönüşmüştür. Nizam, son aşamada mali açıdan ordu ve toprak idaresi olarak karşımıza çıkar.

İktâ' düzeninde mülkiyeti devlete ait toprakların işletmesi çiftçi ya da köylüye aittir. Toprak, işleyen tasarrufundadır. Toğrağı işleyen köylü ya da çiftçiler hiç kimsenin tasallutunda değildir. Yani toprağı işleyen köylü sınıfı, bu toprağın geliri kendisine tahsis edilen devlet hizmetindeki memur ya da askerin tasallutu altında değildir. Köylü ile iktâ' sahibi arasındaki bu münâsebetin mâhiyeti devlet tarafından tanzim edilen bir düzen ile çiftçinin hakları korunmuştur. Nizâmülmülk, Siyasetnâme'sinde bu hususa açıkça temas ederek, iktâ' sahibi olan kişilerin vergisini tahsil etmelerinin dışında reayadan bir şey almaya haklarının olmadığı, aksi bir durumda iktâ'sına el konulacağına⁹ dair açıkça tehdit eder. Yine Anadolu Selçuklu devri tarihçisi İbn Bîbî'nin, "İktâ' sahiplerinin çiftçiden bir kuşkanadı fazla talepte bulunmasına imkân yoktur",¹⁰ kaydı iktâ' sahipleri ile toprakları işletenler arasındaki ilişkiyi özetlemektedir.

İktâ' düzeninin esas amacının üretim ve üretimin sürekliliğidir. Arazi ıslahı, yeni tarım alanlarının kazanılması ve elbette üretimi teşvik etmek düzenin asıl gayesidir. İlk dönem İslâm kaynaklarında *ihyâü'l-mevât* yani *ölü toprağı ihya etmeyi amaçlayan* bir üslup ile ifade edilen bu uygulama daha çok ürün olarak işletme sahibine kâr ve kazanç sağlarken devlet hazinesine de daha fazla gelir getirmektedir.

Makalemizin konusu Mısır ve Suriye'ye üç asra yakın hükmeden Memlûk iktâ' düzeninde Sekçuklu etkisidir. Bu noktada Mısır'da Nil nehrinin suladığı bereketli toprakların gelirleri eskiçağlardan beri idari/askeri hizmetlere karşılık tahsis edildiğine dair bilgiler vardır.¹¹ Müslümanların bölgeye hâkim olmasıyla toprak gelirleri idari mevkilerin geliri olarak yöneticilere tahsis edilmiştir.¹² Mısır'da iktâ' arazilerinin gelirinin askeri hizmetlere karşılık tahsis edilmesi Selçuklu bakiyesi Zengîler adına bölgede faaliyet yürüten Salâhaddin Eyyûbî tarafından teşkil edilmiş, nizam Eyyûbîler'den Memlûk Türk Devleti'ne miras kalmıştır.¹³ Nureddin Zengî'nin iktâ'sının oğluna miras kalması da Eyyûbîler için model olmuştur.¹⁴ Bu anlamda Fatımîler'den miras alınan hususiyetler söz konusu olsa da Salâhaddin Eyyûbî'nin devlet düzeni esasen iktâ' düzenine dayanır.¹⁵ Öyle ki, Sultan Mısır ve Suriye topraklarını yakınlarına iktâ' olarak tahsis etmiş ve bu düzen miras yoluyla evlatlarına intikal ederek devletin sonuna değin sürmüştür. Doğrusu iktâ'lı toprakların sahibi olan hanedan mensupları bu toprakları miras yoluyla idare etmişler, hatta bu yüzden merkezi devlet yapısı kalıcı olarak kurulamamıştır.

Kalkaşendî (ö. 1418), Eyyûbî devri iktâ' tevcihlerine dair detaylı bilgiler verirken¹⁶ Hassanein Rabie, Eyyûbî devri iktâ' tevcihlerini beş maddede özetler.¹⁷ Üçü Salâhaddin Eyyûbî devrinde kardeşi Turanşâh'a Kûs, Asvân, Ayzâb gibi bölgelerin iktâ' tevcihi,¹⁸ yeğeni Tâceddîn Ömer'e 579/1183 yılında Mısır ve Suriye'de birçok yeri, yine kardeşi el-Âdil'e 580/1184-5 tarihine ait Mısır, Suriye, el-Cezîre ve Diyarbakır bölgesinin tevcihidir.¹⁹ Diğer ikisi Mısır'ın Haçlılar tarafından işgal edildiği Memlûk kuruluş dönemidir. Ancak tatbikleri mümkün olmamıştır.²⁰ Eyyûbî iktâ' düzeni hanedan üyelerine tahsis edilen

⁹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (Çev. Mehmet Taha Ayar), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 41.

¹⁰ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 90; Sadı S. Kucur, "İktâ'", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXII, s. 48.

¹¹ Aristoteles, *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul 2002, s. 212-213; Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara 1992, s. 187; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 53.

¹² Demirci, "İktâ'", s. 43.

¹³ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 86-88; Tsugitaka, *State*, s. 10.

¹⁴ Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 216; a.mlf, *el-Mevâzu ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr el-Ma'rûf bi'l-Hıtati'l-Makrîziyye* (Muhammed Zeynühhüm-Medîhatü's-Şarkâvî), Mektebe Mednûlâ, Kahire 1997, c. III, s. 72.

¹⁵ Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta's and Fallahun*, Leisen-New York-Köln 1997, s. 42, 44-45.

¹⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. XIII, s. 117-150.

¹⁷ Hassanein Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A. H. 1169-1341 A.D.", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Edt. Michael A. Cook), London 1970, s. 130.

¹⁸ Makrîzî, *Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, Kitabü'l-Mevâz ve'l-İtibâr fî Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrut, B. t. y., c. II, s. 37.

¹⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, c. III, s. 144-147.

²⁰ Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt", s. 130-131.

topraklarda sürdürülen bir idare biçimi olarak öne çıkar. Memlûk iktâ' düzeni Eyyûbîlerden miras alınmıştır. Başta sultan olmak üzere kurumlara, üst düzey emirlere tahsis edilmiştir. Memlûk saltanatı Eyyûbîlerden farklı olarak bir hanedan olmadığından Mısır ve Suriye'de tanzim edilen iktâ' düzeni hanedan ya da aile üyelerine tahsis edilmemiş, kurumlar dikkate alınarak yönetici adına tahsil edilmiştir. Bu düzen ile tesis edilen üniter bir devlet yapısının teşkilinde askeri iktâ' düzeni faal rol oynamıştır.

Memlûk iktâ' düzeni Selçuklu askeri iktâ' düzeninin gelişmiş şeklidir. Bölge Mısır olunca eski çağlardan beri yapılan ve her yıl tekrarlanan kadastro çalışmaları önemlidir. Mısır'da hayatın bir parçası olan toprak ve su ile ilgili yoğun uğraşların bilimsel birçok gelişmeye zemin hazırladığı bilinir. Dolayısıyla bu alanda özellikle kadastro çalışmalarıyla alakalı bilgiler nesilden nesle tecrübelerle aktarılmıştır. Mısır'ın bereketli topraklarında Selçuklu mirası askeri iktâ' düzeni tatbik edilmiştir. Tesis edilen merkezîyetçi devlet anlayışı esasen Nizâmülmülk'ün kendi devrinde kurmayı amaçladığı toprağa bağlı ordu-devlet düzenidir. Kendine özgü şartlar taşıyan Memlûk rejimi bu nizam ile anlam kazanmıştır.

Memlûk askeri iktâ' düzenini oluşturan bileşenler İslâm toprak hukuku, Selçuklu askeri iktâ' düzeni ve Mısır ülkesidir. Bu hususta önce Selçuklu askeri iktâ' düzeninden, sonra iktâ' ile feodalite mukayesesinden en son Mısır ve Suriye'de Memlûk askeri iktâ' düzeni için yapılan ravk yani kadastro çalışmalarından bahsederek Memlûk askeri iktâ' düzeninin şekillenmesinde Selçuklu etkisini ortaya koyalım.

Selçuklu İktâ' Düzeni

Selçuklu veziri Nizâmülmülk çağdaşı ve geçmiş devletlerin tecrübelerinden yararlanarak iktâ' düzenini geliştirmiş, Selçuklu devlet politikalarına uygun yeniden yapılandırmıştır. Sultan Melikşah'ın ilk dönemlerinde başlayan bu nizamın tatbiki zamanla ülke geneline yayılmış, böylece nizam köylü için refah getirirken, ordu düzeninin ülke genelinde teşkil edilmesinde etkili olmuştur.²¹ Osman Turan, Anadolu'daki askeri iktâ' düzeninin eski Türk devlet geleneğindeki ülke topraklarının Hakan'ın malı olduğunu kabul eden anlayıştan ilham alındığına işaret eder. Ayrıca Anadolu'nun mevcut iktisadi yapısı ile Türkmenlerin yaşam biçimi dikkate alınarak tanzim edildiğini, nihai olarak askeri iktâ' düzeninin iskân, üretim ve Anadolu'nun Türk-İslâmlaşması gibi toplumsal yapıyı etkileyen olumlu sonuçlarına değinir. Kısaca Selçuklu iktâ' düzeni kendine özgü siyasi, askeri ve mali unsurların iç içe olduğu bir toprak düzenidir.²² Selçuklular Kafkaslar ile Anadolu gibi fethettiği bölgelerle ele geçirilen İslâm ülkelerinde askeri iktâ' düzenini uygulamışlardır.²³ Selçuklu hâkimiyetini tesis etmek için bölgeye sevk ve iskân edilen Türkmenler üzerinde kontrol mekanizması işlevi de gören bu düzen fetihlerin de kalıcı olmasını sağlamıştır. Bu bakımdan siyasi-askeri amaçlar güdülmüştür.

Mısır özelinde Kahire tarihçisi denilince akla gelen Makrîzî (öl. 1442), *el-Hıtat*²⁴ adlı eserinde iktâ' düzeni hakkında bilgiler verir. Eyyûbî veziri Kâdî Fâdîl'in günümüze ulaşmayan çalışmalarından²⁵ naklen askeri iktâ' düzeninin banisi olarak Nizâmülmülk'ü gösterir.²⁶ Sultan Baybars devrinde Mısır'da tatbik edilmeye başlanan Memlûk iktâ' sının özgün bir düzen olduğunu, ne Fatimîler devrinde ne de öncesinde Memlûk Türk Devleti'ndeki gibi uygulanmadığından söz eder.²⁷ Yine Makrîzî, İslâm tarihinde Emevîler, Abbasîler ve Fatimîler'in Halife Ömer devrinden beri tahsil edilen haraç vergisinin divanlar, emirler, askerler ve diğer görevli memur sınıfının giderleri için harcanıldığını, ilk defa Nizâmülmülk tarafından bu gelirlerin orduya dağıtıldığını yazar. Bu düzen sayesinde de ülke

²¹ Turan, "İktâ'", 953; Kucur, "İktâ'", s. 47.

²² Turan, "İktâ', s. 953; Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi, Mülkiyet Şekilleri", *Belleken*, c. XII, sayı: 47, 1948, s. 573.

²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazamü fi Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümemi*, c. XVI, (Thk. Muhammed Andülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, s. 154; Turan, "İktâ'", s. 953.

²⁴ Makrîzî, *Hıtat*, I-II, Beyrut, B. t. y. ; a. g. e. , I-III, (Thk. Muhammed Zeynühum-Mediha eş-Şarkâvî), Kahire 1997; Fuad Seyyid Eymen, "Makrîzî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 449-450.

²⁵ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 85-86; a.mlf. (1997), c. I, s. 250. Ayrıca Hassanein Rabie, Makrîzî'nin Kâdî Fâdîl'a ait *Kitâbü Müteceddidât* adlı günümüze ulaşmayan eserinden nakiller yaparak *Hıtat* adlı eserinde konuya temas ettiğini yazar. *The Financial System of Egypt A.H.564-741/1169-1341*, London 1972, s. 12-14. Kuşkusuz Kâdî Fâdîl, Fatimîler ve sonrasında Eyyûbîler devri inşa divanının başında görev almış, özellikle Salâhaddin'in devletini kurarken hizmetleri mühimdir. Kalemi ile Salâhaddin'e hizmet etmiştir.

²⁶ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 95; a.mlf. (1997), c. I, s. 274.

²⁷ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 85; a.mlf. (1997), c. I, 248.

topraklarının genişleyip geliştiğine iktâ'lı toprakların bayındır hale gelip arazilerdeki verimin arttığına dikkati çeker.²⁸

Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninde öne çıkan özellikler nelerdir? Her şeyden önce geçmişte uygulanan idari iktâ' ile nadir de olsa bazı bölgelerde örneğin Büveyhîlerde tatbik edilen askeri iktâ' modellerinin terkididir. Ancak Selçuklu coğrafyasında Türk devlet ve toplum yapısının özellikleri dikkate alınarak kendine özgü tatbiki olduğu²⁹ da bir gerçektir. Bu minvalde düzen sadece idarecilerin değil aynı zamanda ordu mensuplarına da gelir kaynağı olarak tahsis edilmiştir. Bu düzeni öncekilerden farklı kılan en önemli özellik toprağa bağlı ordu düzeninin doğmasıdır. Orduya gelir kaynağı olarak tanzim edilen bu düzen sayesinde merkezi bütçeye gerek kalmadan yerel imkânlarla birliklerin ihtiyaçları karşılanmış, sadece başkentteki özel birlikler merkezi bütçeden finanse edilmiştir.³⁰ Bunun yanında eyaletlerin merkezi hükümete karşı güçlenmesini engelleyecek tedbirlerin alındığı görülür.³¹

Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzenini kurmasında Selçuklu devlet yapılanması ve takip edilen siyasetin etkili olduğu muhakkaktır. Selçuklular, bir Oğuz Türkmen boyu olarak devleti İslâmi ve İrani unsurlar taşır. Doğrusu Selçuklular; etnik köken-inanç-bölge merkezli bir devlet anlayışı geliştirmişlerdir. Bu bakımdan Selçuklu devlet yapısı, kadim Türk devlet geleneği ile İrani/Fars kurumsal devlet yapılarının İslam devlet yapılanması ile uyumlu teşkilidir.³²

Türk devlet geleneğinde ülke topraklarının hanedan üyelerinin ortak malı telâkkisinin yanında eyaletlerde aşırı güçlenen Türkmen beylerinin yarı bağımsız siyasi yapıları söz konusu olup zamanla bağımsız birer siyasi yapıya dönüşürler. Bu noktada Selçuklular bir Türk devlet geleneği olan ülkenin hanedanının ortak malı olduğuna dair yönetim anlayışı yerine merkezi hükümetin teşekkül edilmesinde³³ askeri iktâ' düzenini takviye edici bir unsur olarak kullanır. Selçuklu iktâ' düzeni İslâm toprak hukuku ile Türk hâkimiyet anlayışının bir terkibi olarak tanzim edilmiştir.

Tuğrul ve Çağrı Beyler dönemi devletin hem kuruluş hem de yükseliş dönemleridir. Öyle ki, hem bey hem de sultan unvanını kullanan Tuğrul, çok kısa bir sürede Türk ve İslâm coğrafyasında en büyük siyasi güç olmuştur. Abbasi halifesi ile örtüşen çıkarları gereği İslâm coğrafyasında siyasi birliği tesis edecek ilhak merkezli bir dış politika, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da gaza ve cihat merkezli fetih politikası yürütülmüş, varisleri de bu politikayı sürdürmüşlerdir. Askeri zaferler Selçukluların himayesine giren zayıf Abbasi hilafetinin hukuki meşruiyeti ile birleşince siyasi-askeri güç olarak Selçuklular, dini-hukuki unsur olarak Abbasi Halifesi siyaset sahnesindeki yerini almıştır. Bu iki unsurun birleşmesi sonucu Selçuklular ile İslâm coğrafyasında yeni bir devir ve dönem başlamıştır. Bu gelişmeler sayesinde İran'da devlet kuran Oğuz Türklerinin dâhiyane bir üst aklın eseri olarak değerlendirebileceğimiz sevk ve iskân politikası ile Kafkaslara, Doğu Anadolu'ya, Irak, Suriye ve Filistin'e soydaşları Oğuz Türkmen boylarını yerleştirmişlerdir. Bu iskân politikasında amaç ele geçirilen bölgelerde kalıcı olmaktır. Türkler artık aileleriyle, maiyetleriyle yeni yurtlarına taşınmıştır. Oğuzların gelişi daha önce Bizans ordularında asker olarak imparatorluğun sınır güvenliğini sağlayan yine Abbasi, Fatimî ya da Büveyhî özel birliklerinde yer alan Türklerden tamamen farklıdır. Selçuklu Türkleri kendi devletlerinin varlığı için bölgededirler. Bizzat kendileri hem idareci hem de asker olarak kendi irade ve idarelerinde yani kaderleri kendi ellerindedir. Selçuklu Oğuz Türklerinin başarıları soydaşları olan diğer Oğuz boylarının kendilerine katılarak yeni fethedilen bölgelere yerleşmesiyle sonuçlanıyordu. İşte burada askeri iktâ' düzeninin bu iskânları organize edip kontrol ettiği gibi merkezietçi bir devlet yapılanmasının teşkiline hizmet eden bir mekanizma işlevi gördüğü aşikârdır. Selçuklular Horasan'da kurulduktan sonra genişleyerek İran-Irak-Suriye-Filistin bölgesine hâkim Şii Büveyhîler, Şii-İsmaili Fatimîler ve Sünni Abbasilerin hâkimiyet sahalarını ele geçirmişler ve bu geniş İslâm coğrafyasında siyasi birliği tesis etmeye dönük mücadele vermişlerdir. Maveraünnehr'in

²⁸ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 95; a.mlf., (1997), c. I, s. 274-275.

²⁹ Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku..." s. 573. Ayrıca Nizâmülmülk'ün Selçuklu iktâ'ındaki rolü için bkz. Erkan Göksu, "Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü", *USAD*, Bahar 2018; (8): ss.147-164.

³⁰ Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018, s. 86-88; a.mlf., *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 141.

³¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 41, 193; Göksu, *Gulâm*, s. 152-154.

³² Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslam Feodalizmi", *Bellekten*, Cilt: V-Sayı:19-Yıl:1941, s. 332.

³³ Osman Gazi Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, c. V, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 249-264.

kuzeybatısından Hazar Denizi ile Aral Gölü kuzey havzalarındaki bozkırlarda yaşayan Oğuz boyları fethedilen bu yeni bölgelerde ihtiyaç duydukları otlak ve yurt sorununa özellikle de Kafkaslar, Suriye ve Anadolu'da kalıcı olarak çözüm bulmayı başarmışlardır. Otlak ve yurt arayan kalabalık Türkmen gruplarını zorunlu iskânâ tâbi tutarak başıboş gezip asayiş sorunu olmaları engellenmiş, hatta iskân edildikleri³⁴ toprakların işletilmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Bu topraklarda askeri iktâ' düzeni merkezi otoritenin tesisi için önemli bir işlev görmüştür.

Selçuklu askeri iktâ' düzeninde toprakların mülkiyeti ile bu toprakları işleyenlerin hüviyetinden bahsedelim. Topraklar hukuken sultanın, fiilen işletenlerin mülkiyetindedir. Toprakların mülkiyeti hukuken sultana ait olsa da işletenler üzerinde hiçbir tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Mahsullerden alınan vergiler ise muayyen olup kayıt altına alınır. Sık sık teftiş edilen iktâ'lı toprakların devri, intikali imkânsızdır. Ölenler ve ayrılanlar kaydedilir.³⁵ Osman Turan bu bilgilere ilave olarak toprağı işleyen reâyâ ile idari ve askeri unsurlar arasındaki münâsebetten, birliktelikten söz edip³⁶ bu düzen ile devletin maaş ödemedi orduyu beslediği, Türkmen boylarını iskân ederek toprağı ve devlete bağladığını, böylece üretimin arttığına dikkati çeker.³⁷ Öyle ki, olağanüstü artış gösteren hazine gelirleri sayesinde 400.000 kişilik devasa bir ordunun kurulması mümkün olmuştur.³⁸

Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninin amacı ya da amaçları nelerdir? Düzenin temel amacı toprağı bağlı ordu yapısını tesis etmektir. Bu anlamda fethedilen bölgelerdeki yerler devlete hizmeti geçen beylere tevcih edilir. Buralara Türkmenler sevk ve iskân edilerek fethin kalıcılığı sağlanır. Hatta bölgenin bayındır hâle getirilmesinde bu düzenin etkisi vardır. Bu düzenin en önemli amacı ise iktâ' tevcih edilen beylerin ya da hanedan mensubu emir ya da meliklerin olası başkaldırılarını engelleyen merkezi otoriteyi ülke genelinde tahkim etmek için önemli payanda vazifesi görür. Nitekim Sultan Melikşah devrinde Nizâmülmülk askeri iktâ' düzeni ile amaçlarına ulaşır. Nizâmülmülk çeyrek asırdan fazla yürüttüğü vezaret görevi sırasında iktâ' düzenini uygulamada çok başarılı sonuçlar alır. Bu konuda Siyasetnâme adlı eserinde malumat verir. Ülke geneline iktâ' düzenini yaygınlaştırmış, Kafkasların ve özellikle de Anadolu'nun fethi sonrası buralarda Türk iskân ve İslâmlaşması çok kısa bir sürede olmuştur. Sultan Melikşah sonrası taht kavgaları baş göstermiş, iktâ' sahipleri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. İç politikada Sultan Melikşah sonrası taht kavgaları devleti derinden sarsmıştır. Özellikle Anadolu'da ve Suriye'de Haçlı seferlerine karşı mücadelelerde elde edilen başarılar beyliklerin bağımsız hareket etmesini meşrulaştırmıştır. Neticede çok kısa süre de olsa Nizâmülmülk'ün tatbik ettiği askeri iktâ' düzeni sonuçları itibari ile muazzam başarılar sağlamıştır.

Günümüz Selçuklu tarihi araştırmacılarından Erkan Göksu, Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninin tahliline dair Sultan Melikşah ve vezir Nizâmülmülk sonrası gelişmeleri dikkate alarak sonuçlarına farklı yaklaşır. Esasen düzenin merkezi otoriteyi tesis etmek ve Türkmenleri iskân etmek için yapıldığını ve başarılı olduğunu belirtir. Ancak sonuç olarak bunun böyle olmadığını ifade eder. Türkmen beylerinin yeni fethedilen özellikle de Selçuklu otoritesinin sağlanamadığı uç bölgelere yerleştiğini ve bu durumun bahse konu âmillerden değil yeni coğrafyanın siyasi, iktisadi ve içtimai şartlarından dolayı olduğunu vurgular. Yine boy beylerinin bağımsızlık teşebbüslerini dikkate alarak istisnalar dışında gulâm kökenli idari ve askeri ricale iktâ' tevcihi yapıldığına işaret eder.³⁹ Aslında bu ifadelerle yumuşak ve zayıf noktalara temas etmiştir. Nizâmülmülk sonrası devleti tehdit eden birçok gelişme vardır. Başkentte Selçuklu taht kavgaları, Haçlı seferleri, Bâtını faaliyetleri, şube devletlerin bağımsızlık teşebbüsleri gibi iç ve dış politikayı etkileyen önemli gelişmeler belirir. Nihayetinde Anadolu'nun Türk iskân ve İslâmlaşma siyasetinde söz konusu askeri iktâ' düzeninin payı asla göz ardı edilemez. Erkan Göksu, askeri iktâ'nın merkezileşmede, fethedilen bölgelerdeki toprak hukukunun tanziminde, hususiyle idari, askeri, iktisadi ve içtimai hayatın birçok alanında etkisine dikkati çeker.⁴⁰

Sonuç olarak Nizâmülmülk, bu düzeni değişen ve gelişen Türk devlet telakkisine göre tadil etmiştir. Askeri iktâ' düzenine görevler yüklemiştir. Motor işlevi gören düzen idari, askeri, zirai, iktisadi

³⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 141-167; Göksu, *Nizâmülmülk*, s. 154-156.

³⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 41, 193; Göksu, *Türkiye*, s. 88; a.mlf., *Gulâm*, s. 141-142.

³⁶ Turan, "İktâ", 592-594.

³⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1997, s. 312.

³⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 238-239.

³⁹ Göksu, "Nizâmülmülk", s. 157-158.

⁴⁰ Göksu, "Nizâmülmülk", s. 157-158.

ve iskân meselesi gibi birçok sahada etkili olmuştur. Sultan Tuğrul döneminde şekillenen devlet yapılanması iyi işleyen iktâ' düzeni ile kısa sürede Sultan Alparslan ile oğlu Sultan Melikşah dönemlerinde devlet, güçlü merkezi otoriteye sahip küresel bir güce kavuşmuştur. Horasan'da kuruluşundan itibaren Selçuklu toprakları batı sınırlarının kuzey yönünde fetih, güney yönünde de ilhak politikası noktasında genişlemiş, kısa bir sürede Karadeniz ve Akdeniz'e uzanan geniş bir coğrafyada Nizâmülmülk'ün tadil ettiği bu düzen olumlu sonuçlar vermiştir. Ancak Sultan Melikşah sonrası ortaya çıkan taht kavgalarının yanı sıra önce Haçlılar yüzyıl sonra Moğollar ortalığı kasıp kavurmuştur. Burada dikkat çekici husus yarım yüzyıl taarruz sonrası iki asır boyunca savunma politikası güdülmüş, yarım asırdaki fetih, iskân, iktâ' sayesinde iki asır boyunca Anadolu ve Suriye'de başarılı savunma savaşları çıkarılmıştır. Nihayetinde Anadolu Türk yurdu olmuş, meşruiyet ve aidiyet temelinde Batılılar Anadolu'ya Türkiye demişlerdir.

İktâ' Düzeni ve Feodalite

İktâ' düzeni ve tatbikine dair öne çıkan hususlardan sonra hem Selçuklu hem Memlûk devri iktâ' düzeninin mâhiyetinin anlaşılması adına feodalite hakkında bilgi verip mukayese etmek anlamlı olacaktır. İktâ' ile feodalite üzerine birçok çalışma yapılmış, hatta mukayese edilmiştir. Yanlış bir ifade olarak iktâ' yerine "İslâm feodalizmi" kavramı kullanılmıştır. Bu konuda İslâm devlet düzeni ve toplum hayatına dair çalışmalar yürüten Fuad Köprülü (ö. 1966) ile Sato Tsugitaka (ö. 2011)'nin çalışmalarını dikkate alarak görüşlerine değinelim. Bu bilgilerin Orta Çağ İslâm toprak rejimi hakkındaki çalışmaların seyri ve meseleye yaklaşım tarzı hakkında malumat vereceği kuşkusuzdur.

İktâ' ile feodalite'nin karşılaştırılması ve benzer sistem olduklarına dair geçmiş yüzyılın öncesinde başlayan çalışmalar vardır. Doğrusu her ikisi de farklı bölgelerde ve farklı toplum yapılarında ortaya çıkmış ve zamanla şekillenmiş toprak rejimleridir. Bariz farklılar vardır. Toprak ve işlenmesi dışında benzer hususlar yok denecek kadar az olup toprağın mülkiyeti ve tasarrufu hususunda ayrı ayrı özellikler taşırlar. İktâ' sahibi topraklarını devretme, vakfetme, miras bırakma tasarrufuna sahip olsa da köylü ya da çiftçi olan üreticilerin emekleri üzerinde hâkimiyet, yönetim ve yargı hususunda hiçbir tasarrufları ya da hakları yoktur. Bu topraklardaki köylüler ya da çiftçiler devlete karşı mutlak vergilerini iktâ' sahibi hesabına öderken iktâ' sahibi de bu gelirden dolayı oşür olarak devlete vergisini öder. Bu anlamda üreticinin emeğine el konulan, hatta üretimi düzenleyen Batı *fief*'inden çok farklıdır. Fief, Avrupa feodal sisteminde derebeyine tahsis edilen topraklardır. İktâ' sahibi ise sadece devletin koyduğu sabit vergileri belli bir toprak parçası üzerinden kendi hesabına tahsil edebilmektedir. Batı *beneficium*'dan da çok farklıdır. Beneficium, görev süresince toprağın vergileri dâhil tüm getirisi üzerinde hak sahibi kılan bir temlik düzenidir. İktâ' düzeni ile feodal düzen arasında uzak-yakın bir ilişki bulunmamaktadır.⁴¹

Batılı birçok oryantalist Orta Çağ İslâm toprak yönetimine dair çalışmalar yürütmüştür. İktâ', tımar ve diğer toprak yönetimlerinin taklit ya da özgün olduğuna dair yapılan bu çalışmalar kendi içinde sıkı bir tenkide uğramıştır. Bu çalışmaları bir bütün olarak ele alıp değerlendiren Fuad Köprülü, şarkiyatçıların yaptığı çalışmaları tenkit etmekle kalmaz, tarih biliminin kendi disiplini noktasında söz konusu çalışmaları değerlendirir.

Fuad Köprülü, Türkiye'de tarihçiliğe üslup ve usul kazandıran duayen isimlerdendir. Köprülü, 1938 Eylül ayında Zürih'de sunduğu Fransızca bildirinin Türkçe yayımlanan *Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi*⁴² adlı makalesinde İslâm toprak rejimine dair şarkiyatçıların ya da oryantalistlerin çalışmalarını tenkit eder. Köprülü, makalesinin başında İslâm tarihinin siyasi ve toplumsal meselelerine dair 19. yy. Avrupasında önemli çalışmalar yapıldığından övgüyle söz ederken bu çalışmaların Batılı sömürge amaçlarına hizmet eden bir saik ile yapılmasından yakınıdır. Hepsi tarafından ittifakla "*İslâm feodalizmi*" tanımının yapılmasını hatta isimlendirmede hemfikir olmalarına rağmen düzenin kökeni, işleyişi ve sonuçlarına dair farklı düşündüklerine dikkati çeker. Kısaca tutarsızlıklar vardır.

Köprülü, öncelikle 1800'lerden beri toprak rejimine dair yapılan çalışmaları özetlemiş, konuyla alakalı üslup ve usul açısından araştırmacıların takip etmesi gereken yöntemlerden söz etmiştir. Bu hususta C. H. Becker ile P. Wittek'in görüşlerine yer vererek Becker'in İslâm feodal sistemine dair çalışmalarının sahaya özgü doğru bir metodolojisinin oluşmasına katkı sağladığından bahisle konuyu

⁴¹ Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 2010, s.203.

⁴² Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, Cilt: V, Sayı.19, 1941. s. 319-334.

ele alış biçiminden övgüyle söz etmiştir. Becker, iktâ' düzenini iki kısımda Abbasiler devri ile Selçuklu Türkleri devri olarak ayrı ayrı değerlendirir. Mısır ülkesinde ise bu evrenin Salâhaddin ile başladığına değinir. Ayrıca Becker, Selçuklu iktâ' düzeninin Eyyübî ve Memlûk devri askeri feodalite'ye evrildiğinden bahisle bunun Batı feodalitesi ile bir alakasının bulunmadığını açıkça ifade eder. Yine Memlûk devri kurumları üzerinde çalışan Gaudefroy Demonbynes, Memlûk feodalizmi ile Batı feodalizmi arasındaki ayrılıkların benzeyişlerden çok fazla olduğunu ayrıca Memlûk iktâ' 'sı ile tâbiilik olan fief arasında bir alanın bulunmadığına dikkati çeker.

Köprülü tespitlerini sürdürür. M. N. Poliak'a göre İslâm devletlerinde birbirinden farklı birçok feodal sistemlerin var olduğu ve bunların askeri karakterleri dışında benzer yanlarının pek bulunmadığını belirtir. Örneğin Mısır'da Eyyübî ile Memlûk feodalitesi çok farklıdır. Poliak, Becker'in yukarıdaki taksimini tenkit ederek bu tespitin örneğin Mısır için geçerli olmadığını, İslâm coğrafyasındaki feodal sistemlerin benzer ve aykırı hatlarına temas eder. Ayrıca Poliak, Makrîzî'ye atfen Memlûk iktâ' nizamında Moğol-İslâm-Batı etkisinden söz ederek Moğol mirası olduğunu savunur.⁴³ Yine Suriye'de Haçlı etkisiyle feodalitenin inşasına dikkati çeker. Köprülü bu konuda Yakubowsky, J. Deny ile Osmanlı Tımar sistemi üzerine çalışan Wittek'in çalışmalarını takdir etmesinin yanında nihai olarak bu çalışmaların çok iptidai kaldığını söylemekten çekinmez.

Köprülü söz konusu çalışmalardan bahsettikten sonra meseleyi üç başlıkta hülâsa eder. Öncelikle Türk-İslâm feodalizminin genel mâhiyeti hakkında bilgi edinmek için toprak mülkiyet hukuku, fıkıh ve siyaset kitapları yanında bölgelerin siyasi, iktisadi ve toplumsal yapılarının dikkate alınmasının gerekliliğine değinir. İkinci olarak XI. Yüzyıl ile başlayan İslâm coğrafyasında Selçuklu devri tetkiklerin Mısır ve Suriye hâriç yetersiz kaldığını, Eyyübî ve Memlûk devri Mısır ve Suriye tarihine dair yoğun çalışmaların varlığına dikkati çeker. Son olarak Osmanlı tımar sistemi üzerine de feodal mâhiyette yapılan çalışmalar olduğunu belirtir.

Köprülü özet mâhiyetinde bahsettiği bu çalışmaların yetersiz ve tezlerinin çürük olduğunu, konunun tam olarak anlaşılabilmesi adına toprak mülkiyeti için hukuki ve iktisadi münâsebetlerin toplumda önemli olduğu ancak İslâm toprak rejiminin mâhiyeti ve gelişimi için de bunların yetersizliğinden yakınır. Köprülü, bu canlı toplumsal hayatın ve dinamik yapının ortaya çıkarılması için neler yapılması gerektiğine dair tavsiyede bulunur. Öncelikle Abbasi devri toprak rejimini ele alırken İslâm coğrafyasının doğu kısmının Mavraünnehir, İran, Afganistan hususiyile Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar hatta Büyük Selçuklular sonra Harezmsahlar devletlerinin siyasi ve toplumsal şartlarının ihmal edildiğini belirtir. Oysa bu bölgelerin feodal müessesenin tetkiki bakımından Mısır ve Suriye'den daha önemli olduğunu bunun yanında W. H. Moreland'ın Müslüman Hint toprak rejimine dair monografisini bu konuda istisna olarak gösterir.

İslâm toprak rejimine dair yapılan çalışmalar bölge ve dönemlerle sınırlı toprak mülkiyeti ve askeri iktâ' araştırmalarıdır. Önceki çalışmaları sentezleyen Becker'in ilk kez Nizâmülmülk tarafından teşkil edilen askeri iktâ' düzeninin Osmanlı tımar sistemi için model teşkil ettiğini ve bu düzenin Selçuklu devlet teşkilâtının sağlam yapısına bağlaması hususunda Bündârî⁴⁴ ve Makrîzî'den naklen Nizâmülmülk'ün askeri iktâ' düzeninin banisi olduğuna dair tezini Köprülü tenkit eder. Daha önce yaptığı bir çalışmaya atfen bu konuda daha geniş ve hususi bir tetkikin zorunluluğuna değinir. Poliak'ın Siyasetnâme'den naklen Becker'i tenkit amaçlı Selçuklu askeri fieflerin Gazneli Mahmud tarafından ihdas edildiğini söylemesini yine bu toprak rejiminde Becker gibi Moğol nüfuzunu dillendirmesinde tenkite tenkit ile yaklaşır. Gazneliler hakkındaki çalışmaların aynı coğrafyada kurulmuş Tahiriler, Saffariler ve Samaniler devrinin bu konuda tetkikinin şart olduğu ayrıca Siyasetnâme kaydının bu hususta açık olmadığını belirtir. Gazneliler ile Selçuklular Türk devletleridir. Siyasi ve toplumsal yapının özellikle idareci sınıfın etnik farklarının dikkate alınması gerekliliği ortadadır. Gazneliler İran

⁴³ Makrîzî, bu bilgilerin yanında Mısır'da tanzim edilen Memlûk iktâ' nizamının orijinal olduğunu ne Fatımiler devrinde ne de öncesinde Memlûk Türk Devleti'ndeki gibi mevcut iktâ' nizamının uygulanmadığını yazar. Makrîzî, *Httat*, c. I, s. 85; a.mlf., (1997), c. I, 248.

⁴⁴ Künyesi Kıvâmüddin Ebû İbrahim el-Feth b. Alî Muhammed en-Bündârî el-İsfehânî olan Bündârî (ö. 643/1245), 1072-1134 yılları arası vâki hadiseler ve hatıralar tarihi olan Selçuklu veziri Anuşirven b. Hâlid el-Kâşânî'nin kaleme aldığı *Fütûru Zemâni's-Sudûr ve Sudûru Zemâni'l-Fütûr* adlı Farsça eseri *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nühbetü'l-Usrâ* adıyla Arapça'ya çevirdiği başına ve sonuna ilavelerle 1194 yılına kadar yazdığı eserdir. Eserin *Tevârihu Âli Selçûk* adıyla basımı yapılmıştır. Abdülkerim Özeydin, "Bündârî", c. VI, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, s. 489-490.

güneydoğusu ile Afganistan'da kurulmuş Sasani-İslâm geleneğinde devlet yapısına sahiptir. Selçuklular ise Türkmenlerin yoğun ve kalabalık göçleriyle takviye edilmiş, bozkır geleneğinde bir devlettir. Türkmen sevk ve iskân politikası devletin varlık politikasıdır. Gazneliler için bu durum söz konusu değildir. Kısaca bu sahalarda araştırmalar derinleştirilmelidir.

Köprülü, Becker'in çalışmalarını tenkit ettiği kadar takdir eder. Köprülü meselenin ortaya konulması için etraflı ve teferruatlı bir çalışmadan söz eder. Becker gibi Poliak'ın da Memlûk devri odaklı çalışmalarında beklentinin karşılanmadığını ancak İslâm toprak rejiminin çok farklı oluşunu kabul etmesi dinamik bir realitenin farkına vardığından bahisle hakkını teslim eder. Yine farklı toprak yapılarının benzerlik ve aykırılıklarını ihtiyatla mukayese etmesini takdirle karşılayıp analiz yapmanın tarihçiye kazandıracağı faydanın farkına varmasını yararlı görür. Ancak tüm bunların yanında ne Becker gibi sıkı bir mantıkla geniş bir yelpazeden meseleye yaklaşımı vardır, ne de J. Deny'nin sağlam tetkik ve belge kullanım metodu söz konusudur. Bunların yanında Poliak, Orta Çağ İslâm iktisat ve toplum tarihine dair köylü-kentli hayatını ele almaktadır. Ancak bunlar da gelişigüzel yüzeysel bilgiler içermekte olup oradan buradan toplanmış, yanlış tespitler içerdiğinden bahseden Köprülü bu durumdan yakınmaktadır.

Köprülü, Orta Çağ İslâm iktisat ve toplum tarihi çalışmalarının yapılmadığını, birçoğu yazma olan mevcut dökümanların tasnif, tetkik ve tefsir ederek bir devletin iç politikasını tespit etmenin zor olduğunu kabul ediyor. Ancak Poliak'ın A. Mez, W. Barthold, L. Massignon gibi sınırlı araştırmacıların eserlerinden istifade etmemesinin mazeret kabul edilemeyeceğini, dahası sınırlı malzeme ile geniş ve karışık bir konuda feodalite ile mukayeseler yaparak sebep sonuç izahlarına kalkışmasının yanlış olduğunu ileri sürer. Köprülü sözünü esrigemeden Poliak'ın usul açısından daha işin başında başarısız olduğuna hükmeder.

Fuad Köprülü, makalesinin başında tenkit ettiği "İslâm feodalizmi" kavramına üçüncü kısımda değinir. Konuya usul ve üslup açısından açıklık getirir, tavsiyelerde bulunur. Tarih terminolojisinin öncelikle neticesiz tartışmalar yerine ıstılahların anlamlarının ne olduğunun, nasıl kullanılması gerektiğinin anlaşılması gerektiği hususunu vurgular. Öyle ki bu kavramları bölge ve dönem merkezli dikkatli kullanmak gerekir. Kavramlar kültürlere ve bölgelere göre değişkenlik gösterirler. Bu konuda dikkatli olmak gerekir. İslâm toplumu ve iktisadi tarihine dair çalışmaların eksikliği ortada iken böyle temelsiz ifadelerin kullanımı yanlıştır. Öncelikle İslâm siyasi, iktisadi, içtimai hayata dair araştırmaların yapılması, kurumların, iktisadi yapıların nasıl geliştiği, siyasi ve içtimai şartları dikkate alarak ortaya konulması gerekir. Sonra mâhiyetini öğrendiğimiz yapılar ve kurumlar bir başka toplumun bilinen yapıları ve kurumları ile mukayese imkânı ortaya çıkabilmelidir. Köprülü, tam malumat sahibi olmadığımız bir yapıyı isimlendirmenin hatta bunun farklı bir kültürdeki yapı ile benzerliğini iddia etmenin yanlışlığını metodolojik açıdan ortaya koymaya çalışır.

Köprülü, o dönem Batı merkezli yapılan çalışmaları genel mâhiyetini değerlendirirken İslâm feodalizmi ile uğraşan şarkiyatçıların çok yüzeysel olarak İslâm toprak meselesi ve askeri tımarlarla meşgul olduklarına değinir. Oysa Batı feodalizminde sadece fief bile siyasi ve içtimai yapının tamamını kapsayacak şekilde izah edici bir unsur olmadığına hâkeza İslâm toplum yapısının hukuki, iktisadi ve içtimai yapısını Selçuklu örneğinde izaha çalışır. Çok farklı kamu hukuku, hâkimiyet anlayışı, toprak mülkiyeti anlayışı, merkezde ve yerelde idari yapılanmalardan bahseder. Sonra Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah devri vezir Nizâmülmülk'ün tesis ettiği Sasani devlet geleneğinin merkezi hükümet ve kurumlarda tezahür etmesine devlet anlayışı ve geleneğindeki değişimlere temas eder. Bunun yanında Anadolu beyliklerinde Bozkır geleneğinin devam ettiğine dikkati çeker. Doğrusu bu devlet yapısının tam olarak kavranılmadan Selçuklu feodal mâhiyetini kavramanın imkânsızlığını vurgular. Yine Selçuklu devleti ile alakalı Oğuz Türkmen gruplarının hukuki yapıları ve toplumsal vaziyetleri ki Selçuklular kuruluştan itibaren küçük gruplara ayırarak ayrı ayrı sahalara iskân ederek hudutlarda yeni fetihler için organize edilmişlerdir. Kuşkusuz Selçuklular askeri asaletе dayanan aristokratik bir teşekküldür.

Fuad Köprülü'nün eksikliğinden dem vurduğu hususlar ve çalışmalar üzerine yerli yabancı birçok araştırma yapılmıştır. Çalışmalar yapıldıkça boşluklar tespit edilmiş, günümüzde de gelişen ve değişen bakış açılarıyla söz konusu çalışmalar daha dar ve farklı disiplinler altında ele alınmaktadır. Esasen bu çalışmalar sayesinde tarihi realiteye muvafık meselelerin anlaşılır bir üslupla ele alınması mali, hukuki,

iktisadi alanlarda donanımlı tarihçilerin araştırma konusu yapması doğası gereğidir. Doğrusu üslup ve usul açısından meselenin halli kaynak yetersizliğinden bazen tam olarak mümkün olamamaktadır. Neticede bu durum kesin olmayan tahminler üzerine tezler ileri sürmeye kapı aralamaktadır. Son olarak Mısır ve Suriye tarihinin kaynak bakımından diğer bölgelere kıyasla tür ve nitelik açısından şanslı olduğu doğrudur. Fuad Köprülü bu hususu bir asır önce vurgulamıştır. Maalesef bu konuda da günümüzde dil terminolojisi bakımından donanımlı araştırmacıların azlığı söz konusudur.

Köprülü'den yarım asır sonra Sato Tsugitaka Mısır ve Suriye tarihi Eyyûbi ve Memlûk devri askeri iktâ' düzenini geniş bir perspektifte ele almış, kıymetli çalışmalar yapmıştır. Tsugitaka, Fuad Köprülü'nün açık ve net ifadelerden kaçınarak zamana bıraktığı hususları sanki Köprülü'den devralmışçasına aynı üslup ile meseleye yaklaşmış, kentli köylü toplumun her kesimini dikkate alarak toprak rejimini geniş bir perspektifte değerlendirmiştir. Tespitlerini de açıkça ifade etmiştir. Örneğin İslâm feodalizmi ifadesine şiddetle karşı çıkar. Yarım yüzyıl sonra tarihi kaynaklara ulaşımın kolaylığı ve bakış açılarının değişmesi hususunda fevkalade gelişme göstermesine rağmen Köprülü'nün konuya dair ileri sürdüğü tezlerin Tsugitaka tarafında da dillendirilmesi Köprülü realitesini ortaya koymaktadır. Kaldı ki, Tsugitaka'nın kaynakçasında Köprülü yoktur. Dahası Tsugitaka'nın Uzakdoğulu birisi olması hasebiyle tespitleri daha da önem kazanmaktadır.

Sato Tsugitaka'nın İslâm devlet ve toplum tarihine dair *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta's and Fallahun*,⁴⁵ adlı çalışması bu alanda önemlidir. Tsugitaka, iktâ' düzenine dair yapılan çalışmalara değinmiş, tespit ve tenkitleriyle bu minvalde görüşlerini, düşüncelerini paylaşmıştır. Şarkiyatçıları tenkit hususunda ölçülü bir üslup kullanan Köprülü'nün aksine Tsugitaka ünlü şarkiyatçı A. K. S. Lambton'un imalı yaklaşımını yeri geldiğinde hatırlatır; "*Bir Avrupalı, İslâm tarihini ancak bu kadar açıklayabilir(!)*".⁴⁶

Tsugitaka, iktâ' düzeninin Orta Çağ İslâm devlet düzeninde ve toplum hayatında önemli bir yeri olduğunu vurgular ve dikkat çekici tespitlerde bulunur. X. Yüzyılın ortalarından XVI. Yüzyılın başlarına değin askeri iktâ' düzeninin geçerli olduğunu, bu dönemde İslâm toplumunda sûfi önderlerin köy, kasaba ve kentlerde toplumu dini organizasyon ve faaliyetlerle organize ederken askerler ya da iktâ' sahipleri köylü ve kentli üzerinde geniş bir etkiye sahip olduğuna değinir. İktâ' düzeni sadece toprak düzeni değil aynı zamanda İslâm devlet düzeni ve toplum hayatı ile yakın bağlantılıdır. Bu dönem iki önemli toplumsal münâsebet söz konusudur. Sultan ile iktâ' sahipleri arasındaki ilişkiler diğeri iktâ' sahipleri ile çiftçiler arasındaki ilişkilerdir. Kendilerine iktâ' tahsis edilen emirler sultana askeri hizmetleri karşılığında iktâ' bölgesindeki köylülerden vergi tahsili yetkisine sahiptirler.⁴⁷

Tsugitaka, Avrupalı bazı bilim adamlarının iktâ' düzenini Orta Çağ Avrupa feodalizmi ile karşılaştırarak *İslâm feodalizmi* tanımını yadırgar. Hatta bazı Arap araştırmacıların şarkiyatçılardan etkilenerek bu kavramı kullanmasından da yakındır. İslâm ve Avrupa toplumlarının mukayesesinde bilinçli bir çarpıtma olduğu, İslâm toplum yapısının geleneksel Avrupa algısını kullanarak izah etmenin zorluğuna dikkati çeker. Orta Çağ Müslüman kentlerinde geleneksel toplumsal yapının ve askeri iktâ' düzeninin geçerli olduğu devirde çok önemli iki hususu hatırlatarak farklı iki hususa temas eder. En önemlisi köle kökenli (gulâm ya da memlûk-bir ara hürriyetinden yoksun kalmış) askerlerin idari mevkilere yükselmesi diğeri monetarist/paracı bir ekonomik düzenin (kontrollü para arzı) bu dönemde gelişmeye devam etmesidir. Bunun yanında idari, askeri ve ekonomik yapıda öne çıkan farklılıklara dikkati çeker.⁴⁸ Kısaca aynı dönemin şartları Batı toplum yapısından çok çok farklıdır. Doğrusu iktâ' sahibi emirler gulâm ya da memlûk kökenlidir. Bu askerleri köle asker olarak tanımlayan Batılılar nasıl oluyor da Batı toplumunda asla mümkün olmayan bu yapının var olduğu toplumu feodal düzen olarak ifade ediyorlar? Şaşkınlık vericidir. Özellikle Memlûk devri siyasi yapısına baktığımızda memlûk kökenli askerler idari ve askeri mevkilerde istihdam edilmişler, hatta devlet başkanı olmuşlardır. Böyle bir siyasi düzenin karşılığı Batı devlet ve toplumlarında yoktur. Sato Tsugitaka'nın bu görüşlerine katkı sunması bakımından şu husus çok açıktır. Feodal düzen Avrupa'yı geriletirken özellikle Haçlı seferleri bu düzenden kurtulmak için fırsat olarak görülmüştür. Bunun aksine askeri iktâ' düzeni Memlûk Türk Devleti'nde benzeri bir toprak rejimi olan tımar sistemi de Osmanlı Devleti'nde siyasi otoritenin ve

⁴⁵ Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta's and Fallahun*, Leisen-New York-Köln 1997.

⁴⁶ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁴⁷ Tsugitaka, *State*, s. VII-vii.

⁴⁸ Tsugitaka, *State*, s. VIII

istikrarın mali kaynağı, dinamik ve statik bir unsur olarak önemli hizmetler ve işlevler görmüştür. Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyıl başlarına değin bu düzen başarılı bir şekilde yürümüştür. Unutmamalym ki, Osmanlı fetihleri bu düzenin faal olduğu devirlerde vaki olmuştur.

Tsugitaka, Orta Çağ Avrupa feodalite düzeni ile iktâ' düzenini mukayese ederken bahsettiğimiz farklılar dışında özel bir duruma dikkati çeker. Askeri iktâ' düzeninin ortaya çıkışını bölgenin siyasi, askeri ve iktisadi şartlarına bağlar. Gelişen, değışen ve dönüşen bir devlet ve toplum hayatından yani dinamik bir yapıdan bahseder. Dolayısıyla feodalite sözcüğüne karşılık olarak iktâ' nın kullanılmasına şiddetle karşı çıkar. İktâ' düzeninin askeri bir unsura dönüşmesini Köprülü gibi Türklerle ve iktisadi yapının zayıflamasıyla ilişkilendirir. Türkler gulâm ya da memlûk adıyla ilk dönemler askeri bir unsur olarak İslâm coğrafyasındaki varlıklarını IX. Yüzyılın ortalarından itibaren güçlendirirler. Bunun yanı sıra başkent Bağdat'tan uzak bölgelerde Mısır'da Tolunoğulları, İran'da Samaniler adıyla bölgesel bağımsız birer siyasi güç olurlar. Bu gelişmeler Abbasilerin siyasi ve mali yönden zayıflamasına yol açar. Nihayet Irak'a hâkim olan Büveyhîler, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri idari-askeri kadrolara maaş olarak verilen *atâ* ile düzenin sürmesinin imkânsız oluşundan dolayı iktâ' düzenini 334/946 yılında tatbika başlatırlar. Esasen Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle görev yaptığı devrin (334-356/946-967) başında zorunlu olarak iktidarının istikrarı için ilk iş olarak askeri iktâ' düzenini uygular. Selçuklular Bağdat'a hâkim oldukları 447/1055 yılı sonrası bu düzeni miras alırlar. Bu hususta Tsugitaka, Köprülü ile hemfikirdir. Her ikisi de kaynak yetersizliğinden dem vurur. Tsugitaka, Huseynî⁴⁹ ile Makrîzî'nin askeri iktâ' düzeninin Nizâmülmülk tarafından başlatıldığına dair görüşlerine kaynak eksikliğinden mesafeli yaklaşır. Ayrıca Büveyhîler ile erken Selçuklu iktâ' düzenleri arasındaki farkı açıklayacak kaynak eksikliğine de işaret eder. Sonra alan araştırmacılarının konuya dair düşüncelerini tartışmaya açar.⁵⁰

Orta Çağ İslâm tarihine dair önemli çalışmalar yürüten Claude Cahen, devlet ricaline bağlı askerlere arazi geliri tahsisi olarak Büveyhî iktâ' düzeni ile Selçuklu iktâ' düzeninin benzerliğine değinir. Özellikle A. K. S. Lambton'un Selçuklu iktâ' düzenine dair çalışmasına⁵¹ atfen düzenin üretkenliğine dikkat çekip Batı Avrupa feodalitesi'nden çok farklı boyutuna temas eder. Bunun yanında Selçuklu iktâ' düzenini üç noktada özetler. Devlet yönetimi sultan ve hanedan üyelerine tahsis edilen iktâ'lı topraklar üzerinde yoğunlaşmış, iktâ'lı toprakların yönetimi ile vergi tahsilatı birlikte yürütülmüş ve iktâ' Büveyhîlerden miras alınmıştır. Ancak Büveyhîlerde sınırlı olan iktâ' dağıtımı Selçuklular devrinde emirlere tahsis edilerek Irak ve İran'da yaygınlaştırılmıştır. Bu emirlerin topraklar üzerinde sahip olduğu haklar ve güç varislerine aktarılmıştır. Nizâmülmülk idari ve askeri iktâ' terkihi ile iktâ' sahiplerini kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak Sultan Melikşah (ö. 485/1092)'ın ölümü sonrası atabegler ve yerel beyler iktâ' düzeni sayesinde bağımsızlık kazanarak siyasi birer güç olmuşlardır.⁵² Tsugitaka, Lambton'un Nizâmülmülk'ün idari ve askeri iktâ' yı birleştirdiğine dair görüşüne katılırken bu iki unsurun birleşme sürecini açıkça ifade etmediğinden yakındır. Shimada'nın *State ve Society in Islam*, adlı çalışmasında bu hususu açıkladığından bahisle idari iktâ' sahiplerinin hakları askeri iktâ' ya bağlı olarak zayıflatıldığını, sonuç olarak idari iktâ' nın askeri hizmetleri de ikame etme zorunluluğunun ortaya çıktığından bahseder.⁵³

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'de iktâ' sahibinin haklarını ve görevlerini belirtir. İktâ'ların her iki yılda ya da üç yılda bir değıştirilmesinden ve gerektiğinde bölge yöneticilerinin denetlenmesinden bahseder. Nizâmülmülk'ün bu sözleri Shimada'nın tespitini destekleyici mâhiyette olsa da Nizâmülmülk öncesi dönemde bile idari iktâ' sahiplerinin sultana karşı askeri hizmetten muaf olduklarına işaret eden Tsugitaka bu tespiti kuşkuyla yaklaşır. Alanın bir diğeri önemli araştırmacısı

⁴⁹ Köprülü'nün Bündârî diye bahsettiği kaynak ile Tsugitaka'nın söz ettiği Huseynî'nin aynı kaynak olduğu düşünülür. Tsugitaka'nın kaynakçasında geçen *Huseynî*'nin eserine ait künye şöyledir. Ebû'l-Hasan el-Huseynî (ö. 622/1225), *Ahbâru'd-Devleti'l-Selçûkiyye*, ed. M. Iqbâl, Lahor 1933. Bu kaynak ile daha önce Fuad Köprülü'ye atfen adını zikrettiğimiz Bündârî'nin eseri *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye/Tevârihu Âli Selçûk* adıyla meşhur eser ya da eserlerin aynı olduğu düşünülür. Ayrıca Huseynî ve eseri hakkında Osman Gazi Özgüdenli tarafından hazırlanan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* maddesi konuya dair Ali b. en-Nâsir el-Huseynî (ö. 590/1194 sonrası)'nin *Zübdetü't-Tevârih* adlı eseri günümüze ulaşmamış ancak birçok tarihçinin yararlandığı malumatını verir. Bu eserden iktibas edilerek müellifi meçhul *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye* adlı eser hazırlanmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "Huseynî Ali b. Nâsir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-1, 2016, s. 572-573.

⁵⁰ Tsugitaka, *State*, s. 6.

⁵¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953.

⁵² Tsugitaka, *State*, s. 4-8.

⁵³ Tsugitaka, *State*, s. 8.

Lambton'a atfen idari iktâ'nın doğu eyaletlerinde *vilâye*, *riyâse* ve *niyâbe* adıyla batı eyaletlerinde ise iktâ' olarak isimlendirmesine ise temkinli bakar. Lambton'un idari iktâ' olarak isimlendirdiği Büveyhî valilerinin iktâ'larının sorumlu oldukları bölgenin bir bölümünden daha geniş olmadığını ayrıca Selçuklu tarihi kaynaklarında *vâli* sözcüğünün *muqtâ/iktâ' sahibi* kavramından çok farklı kullanıldığını ifade ederek Lambton'u tenkit eder. Konuyla alakalı Nizâmülmülk tarafından tatbik edilen iktâ' reformlarının yeniden ele alınmasının gerekliliğine ve idari iktâ'nın gerçek mâhiyetinin ne olduğuna dair yeni araştırmalara olan ihtiyacı vurgular.⁵⁴ Tsugitaka, Nizâmülmülk'ün idari ve askeri iktâ' nizamlarını birleştirdiğini açıkçabelirir.

Fatımîler döneminde emirler ile üst düzey memurlar katî'a ya da iktâ' denilen toprakların sahibi idiler. Ancak askeri bir hizmet zorunluluğu olmayıp sadece öşür vermekle mükelleftirler.⁵⁵ Fatimî iktâ' düzeni Büveyhî ile Selçuklu devri askeri iktâ' düzenleri farklıdır. Fatimî iktâ' ofisi yıllık gelir takvimine dayalıdır. Bununla birlikte Salâhaddîn'in askeri iktâ' düzeninin Mısır'da teşekkül etmesine yardımcı olmuştur.⁵⁶ Zengîler devri iktâ' düzeni Selçuklu devrinde olduğu gibi vergilerin tahsil edilmesi ile sınırlıdır. Bunun yanında askerler toprakları sabit olarak ellerinde bulundurur. Hatta çocuklarına özel mülk gibi miras bırakabilirler.⁵⁷ Nitekim Zengî iktâ' düzeni Salâhaddin Eyyübî ile Mısır'a gelir.⁵⁸

Tsugitaka, A. N. Poliak'ın Eyyübî ve Mısır iktâ' düzenini İslâm feodalizmi olarak tanımlamasına ve Becker'in askeri olmayan bir yapıdan askeri bir nizama dönüştüğüne dair tespitlerine katılmaz. İslâm'da çeşitli feodal sistemler arasındaki benzer ve farklı özelliklerin açığa kavuşturulmasına odaklanır. Poliak, Becker'in İslâm dünyasında farklı dönem ve bölgelerdeki iktâ' nizamlarını değişimlerle ortaya koymasını faydalı bulur. Ancak köylülerin iktâ' sahibinin yetkisi altında toprağa bağlı olmalarından ayrıca lordlarından ödünç tohum alıp toprak vergisi ödemek zorunda kalmalarından dolayı iktâ' düzenindeki köylüleri serflerle eş tutmasını eleştirir. Tsugitaka, konu hakkında tespit ve tenkitlerini aktarıp konuyla alakalı Lambton'un Poliak'ı eleştirirken kullandığı bir cümlesini alıntı yaparak son cümleyi; '*Bir Avrupalı'nın İslâm tarihini açıklaması*'⁵⁹ şeklinde imalı/alaylı bir cümle ile tenkit eder.

Tsugitaka, iktâ' düzenine dair araştırmacıların görüşlerine değinerek, Lambton ile aynı görüşte olan Claude Cahen, iktâ' düzeni ile Avrupa feodalizmini mukayeseli bir bakış açısı ile daha detaylı ele almış ve Memlûk devri Mısır'daki iktâ' düzenini dört özelliği ile açıklamıştır. (1) İktâ' sahiplerinin iktâ' geliri edinmesi ve sultana karşı icra ettiği askeri hizmetinin yönetim tarafından keskin bir şekilde kontrol edilmesi, (2) iktâ' nın miras bırakılmayışı, (3) iktâ' nın hayat boyu tahsisinin nadiren oluşu, (4) iktâ' sahibinin iktâ' topraklarında bağımsız hareket etmesidir. Cahen'e göre Selçuklu'nun son dönemlerinde olduğu gibi Suriye'de iktâ'lı topraklar miras bırakılmıştır. Mirasçılar bölgelerinde bağımsız hareket etmişlerdir. Oysa iktâ' düzeni Memlûk Mısır'ında tamamen farklıdır.⁶⁰

Tsugitaka, Mısır'da tanzim edilen Memlûk iktâ' düzenine dair Hassanein Rabie'nin iki çalışmasında kullandığı farklı kavramlara atfen üslup farkına dikkati çeker. Poliak'tan etkilenen Mısırlı bazı araştırmacılar dâhil Rabie'nin Mısır Eyyübî devri iktâ' sahiplerini feodal lord olarak⁶¹ göstermesinden yakınıdır. Daha sonra Rabie'nin Salâhaddîn'in Mısır'a girişinden en-Nâsır Muhammed devri 715/1315 yılında yapılan ravk çalışmalarına değin zengin kaynak kullanarak özenle ele aldığı yeni çalışmasında⁶² bahse konu iktâ' düzenindeki Mısır toplumu için feodalite, fief ve lord gibi sözcükleri kullanmadığına, bunları farklı kavramlarla ifade ettiğine dikkati çeker.

I. M. Lapidus,⁶³ Orta Çağ İslâm toplumunu farklı bir açıdan ele alarak Halep, Dımaşk ve Kahire odaklı çalışmasında iktâ' sahibi memlûk kökenli emirlerin aynı zamanda ticareti ellerinde tutarak

⁵⁴ Tsugitaka, *State*, s. 8.

⁵⁵ Rabie, *The Financial System of Egypt*, s. 26-27.

⁵⁶ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁵⁷ İbn Vâsıl, *Miğferricü'l-Kürüb fi Ahbâri Beni Eyyüb*, (Thk. Dr. Cemaleddin eş-Şeyyâk), c. I, Kahire 1953, s. 280; Tsugitaka, *State*, s. 10; Makrizî, *Hitat*, c. II, s. 216.

⁵⁸ Tsugiate, *State*, s. 10.

⁵⁹ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁶⁰ Tsugitaka, *State*, s. 11.

⁶¹ H. M. Rabie, *en-Nüzümü'l-Mâliye fi Mısri Zemâni'-Eyyübiyyîn*, Kahire 1964.

⁶² Rabie, *The Financial System of Egypt*, s. 26-72.

⁶³ I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967. Bu kitabın konusunun özeti şu makededir. "Muslim Urban Society in Mamluk Syria", A. H. Hourani & S. M. Stern eds. *The Islamic City*, Oxford 1970, ss. 195-205.

istikrarlı Memlûk rejiminin şehir hayatında ulema ile işbirliği yaptığına dair bir düşünceye odaklanır. Tsugitaka, bu görüşü tenkit ederek Memlûk emirlerinin iktâ'yı kontrol edip yönetimindeki rollerine dair bu tespitin pek anlaşılır olmadığını, bunun yanında çalışmanın eksikliğine temas eder. Bir bütün olarak Lapidus'un büyük şehirleri dikkate alarak hazırladığını, kentlerin tamamının, köylülerin hatta bedevilerin kısaca kırsal toplumun ihmal edildiğini belirtir.⁶⁴ Bu noktada Tsugitaka, kırsal kesimi de kapsayan bir çalışma yaparak toplu bakış açısıyla önemli bir boşluğu doldurduğundan söz eder.

Sato Tsugitaka, çalışmasında Memlûk devri askeri iktâ' düzenini köylü-kentli herkesi hatta göçebeleri de içine alacak şekilde genel bir bakış açısıyla kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Doğrusu zengin kaynak kullanımı, sahaya dair önceki çalışmaların tenkit etmenin yanı sıra tespitleri hatta yeni çalışmalara olan ihtiyacı vurgulayan, alan araştırmacılarına ufuk kazandıran önemli bir boşluğu dolduran kıymetli bir çalışmadır.

Memlûk İktâ' Düzeni

Selçuklu askeri iktâ' düzeni ile feodalitenin mukayesesi sonrasında Memlûk iktâ' düzeninden bahsedelim. Memlûk Türk Devleti, askeri iktâ' düzenine göre tertip edilmiş bir devlettir.⁶⁵ Bir başka ifade ile Memlûk saltanat yapısı toprağa bağlı ordu devlet düzeni olup Selçuklu dönemi tanzim edilen askeri iktâ' düzeninin Memlûk dönemi Mısır ve Suriye'de tatbikidir. Orta Çağ İslâm devletlerinden farklı bir iktâ' düzeni bu dönem (1250-1517) uygulanır. Bu anlamda Mısır ülkesinin gelirleri sultan, emirler ve ordu için tahsis edilir. Mısır ülkesi iktâ'lı, vakıf, mülk ve çorak topraklardan oluşur. Kuşkusuz Mısır topraklarının büyük bir çoğunluğu iktâ'lı topraklar olup verimli arazilerdir.⁶⁶ Makrîzî, "Emevi ve Abbasi halifeleri, Mısır arazisini, kendi adamlarına iktâ' ediyorlardı. Fakat bu uygulama günümüzdeki gibi değildi, Mısır'ın harac gelirleri, askerlere (maaşlarına) ve diğer zaruri giderlere sarf edildikten sonra artanı hazineye kalıyordu. İktâ' edilen arazi onu iktâ' edenin mülküydü. Sultan Salâhaddin zamanından itibaren günümüze kadar gelen uygulamada ise Mısır arazisinin tamamı sultan ve onun emirleri ile askerlerine iktâ' edilmektedir". O, böylece iktâ' düzenindeki değişimi özetlemekte; iktâ'ın askerin maaşı olarak umumileşmesini anlatmakta, "harac arazisi" ve "mülk arazi" de dahil olmak üzere araziye muhtelif türlere ayırmakta ve böylece çiftçinin toprağa bağlı hayatına işaret etmektedir.⁶⁷

Makrîzî, Mısır'da tatbik edilen Memlûk devri iktâ' düzenini daha ileri bir noktaya taşır. "Bilesin ki, ne Fatımîler devrinde ne de öncesinde emirler döneminde, günümüz Türk Devleti'nde olduğu gibi Mısır ülke toprakları askerler için iktâ' olarak tahsis edilmedi."⁶⁸ Bu ifadeler Memlûk askeri iktâ' düzeninin mâhiyetini özetlemekte, tatbik edilen bu düzenin bölge ve döneme özgü olduğunu vurgulamaktadır. Daha önce de değindiğimiz üzere Memlûk askeri iktâ' düzeni, Selçuklularla başlayan Eyyübîlerden miras alınan iktâ' düzeninin en gelişmiş hâlidir. Düzenin tesisinden ve bu hususta gelişmelerin seyrinden bahsedelim.

Memlûk Türk Devleti'nin siyasi yapısı üç özelliği ile öne çıkar. Hanedan anlayışının olmadığı, güçlü ve nüfuzlu emirlerin iktidarda söz sahibi olduğu ve merkezîyetçi devlet yapısıdır. Kuşkusuz askeri iktâ' düzeni bu sıra dışı siyasi yapıyı güçlü kılan en önemli âmillerden birisidir. Bu düzen sayesinde Mısır ve Suriye'de merkezîyetçi bir devlet yapısı inşa edilmiş, Eyyübî devri parçalanmış siyasi yapılar vâki olmamıştır. Memlûk sınıfına mensup emirler iktâ' düzeni sayesinde güçlenmişlerdir. Bu düzen Memlûk devlet yapısının teşkil edilmesinde ve sorasında iktidarın istikrarı için önemli bir unsur olmuştur. Bu anlamda aşağıda izah edeceğimiz ravklar ile iktâ' düzeninde gelir dağılımı yeniden düzenlenmiştir. Kuşkusuz Haçlılar ve Moğollar karşısında elde edilen zaferlerde askeri iktâ' düzeni⁶⁹ ile tahkim edilen ordu-devlet düzeninin haklı payı vardır. Kaynaklarda "el-Iktââtü'l-ceyşiyye", "hubz", "ahbâzü'l-ümerâ ve'l-halka ve'l-ceyş" tabirleri ile ifade edilen iktâ'lar, Memlûkler devri Mısır'da emirler ve askerlerin gelir kalemlerini ifade eder.⁷⁰

⁶⁴ Tsugitaka, *State*, s. 12-13.

⁶⁵ Çetin, *Askeri Teşkilât*, s. 59.

⁶⁶ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 91; a.mlf., (1997), c. I, s. 263, 288.

⁶⁷ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 97. A. Durî, "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", (Ter. K. Y. Koprman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin), *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXV, S. 39, 2006, s.222.

⁶⁸ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 85; a.mlf., *Hıtat*, (1997), c.I, s. 248.

⁶⁹ Memlûk iktâ' düzenine dair daha geniş malumat için bkz. Ahmet Sağlam, *Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ'*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

⁷⁰ Çetin, *a.g.e.*, s. 59.

Memlûk rejimi ya da saltanat yapısı kendine özgü şartlar içerisinde gelişmiştir. Haçlı işgalleri ve Moğol istilâları karşısında başarılı olan memlûk kökenli askerler başta saltanat makamı olmak üzere devletin idari ve askeri kadrolarında söz sahibi olmuşlardır. Memlûk kökenlilerin sultan olması zamanla teamüle dönüşmüş, nihayetinde emirler arasındaki mücadele hız kazanarak saltanat değişimleri kanlı olmuştur. Dolayısıyla güçlü ve nüfuzlu her emir sultan olmak için mücadele vermiştir. Şüphesiz emirleri güçlü kılan en önemli âmil emirlerin bol verimli, bereketli iktâ'lı arazilerden alınan vergilerin deruhte ettikleri mevkilerin gelirleri olmasıdır. Doğrusu mali yönden önemli bir kaynaktır. Bu noktada Memlûk saltanat yapısında sultanın güç ve otoritesini tesis etmek, istikrarı sağlamak için Mısır'da geçmişi asırlar öncesine dayanan ravk çalışmaları yapılır. Amaç sultan ve çevresini ekonomik açıdan güçlendirip diğer emirleri zayıflatmaktır. Bu amaçla düzenlenen iki ravktan Husâmî ravkî akâmetle sonuçlanırken Nâsırî ravkî amacına ulaşır.

Sultan Husâmeddîn Lâçîn⁷¹ devri tanzim edilen “er-Ravkü'l-Hüsâmî” (697/1298) iktidarın değişimi ile akim kalmıştır. Sultan en-Nâsır Muhammed⁷² devri “er-Ravku'n-Nâsırî” (713-725/1313-1325) adlı ravk çalışması devletin sonuna değin yürürlükte kalmıştır. Ravk nedir? Bundan bahsedelim. Ravk, yaklaşık her otuz yılda hatta belirli zaman aralıklarıyla kayıtları yenilenen tahrir çalışmalarından farklıdır. Mısır'da çok eski çağlara giden bu tahrir çalışmalarında arazi ölçümü ve arazi gelirleri ile ilgili verilerin kaydedilmesinde ravk'ın tahrir'den daha fazlası olduğu görülür. Kıpti kâtipler bu işlerde faal görev alırken⁷³ tahrir çalışmalarına dair genel mâhiyette bilgileri Mısır maliye tarihçileri İbn Memmâtî ve Mahzûmî vermektedir. Arazi tahririnden bahisle mahsül tahmini, vergi takdiri ve tahsil sürecinde görev alacak delil, mâsih (ölçücü), şâhid, âmil, müşrif unvanlarını taşıyan sorumlu görevliler ile bu işlerde görev alan diğer kişiler hakkında bilgi verirler.⁷⁴

Ravk üç hususiyeti ile öne çıkar. Öncelikle tahrir işlemleri, sonra gelir tespiti yani “ibre” tanzimi, en sonunda iktâ'lı arazi gelirlerinin sultan, emirler ve ordu mensuplarına gelir olarak tahsis işlemleridir. Kısaca ravk; arazi tahriri, ibre tanzimi ve gelir tahsisi işlemlerinin birlikte icrasıdır. Bunun sonucunda Mısır'da iktâ'lı arazilerin gelirinin sultan, emirler ve halka askerlerinin payına düşen hisselerin “kırât” olarak genel mâhiyette taksimidir. Konuyu açalım. Tahrir, ülke topraklarındaki ekili-dikili araziler ile otlakların ölçüm ve gelirlerinin sayısal verilerinin tespit edilmesidir. Bu anlamda köy köy, kent kent yerleşim birimlerinin arazilerinin ölçümü, tahmini gelirlerinin tespiti ve tahsil edilecek vergi miktarının kayıt altına alınması tahrir işlemleridir. Tahrir görevlileri arazi tahriri, vergi tahmini ve tahsili için “cerîde”, “sicil”, “mükellefe” adı verilen defter ve tezkireler tutarlar. Tahrir sonrası haraç tahmin işlerine “ibre” denir.⁷⁵

Mısır toprakları kırât olarak 24 kırât'a taksim edilip gelirleri devlet ricali ve ordu için pay edilmiştir. Başta sultan olmak üzere ümera ve ordu birliklerinin gelir kaynakları pay edilen iktâ'lı arazi gelirleridir. Mısır'da Orta Çağ İslâmî dönemde yedi kez ravk çalışması kayıtlarda yer alır. Salâhaddîn

⁷¹ Husâmeddîn Lâçîn (ö. 699/1298) ve saltanat dönemi hakkında bkz. Ahmet Sağlam, “Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1298): Memlûkler'de Meşrûfî bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/1, 2017, s.155-190.

⁷² Memlûk Sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun abisi Eşref Halil'in suikastla öldürülmesinin ardından 693/1293 yılında 9 yaşında tahta oturmuş ve bir yıl geçmeden tahttan uzaklaştırılmıştır. Hanedan tarafından yönetilmeyen üst düzey güçlü ve nüfuz sahibi emirlerin işgaline her zaman açık Memlûk tahtı işgali başaracak emir ortaya çıkıncaya kadar durumu idare etmek için vefat etmiş sultanın çocukları bir süre tahta kalır ve böylece sükûnet geçici de olsa tesis edilir idi. Ancak gerekli şartlar oluşunca çocuk yaşta sultanlar yaşlarının küçüklüğü bahanesi ile tahttan uzaklaştırılırdı. En-Nâsır Muhammed de birinci saltanat dönemi (693-694/1293-1294) sonrası tahttan uzaklaştırılmıştır. Ardından önce Ketboğa (694-696/1294-1296) daha sonra da Lâçîn (696-698/1296-1299) kısa süreliğine sultan olmuşlardır. Sultan Lâçîn'in suikastla öldürülmesinin ardından en-Nâsır Muhammed bu defa ikinci kez 14 yaşlarında tekrar tahta oturur. Gâzân'ın Suriye seferleriyle öne çıkan ikinci saltanat dönemi on yıl sürer (698-708/1299-1309). Bu dönemde en-Nâsır Muhammed bu kez kıdemli emirlerin elinde kukla olarak hüküm sürer. Sonuçta tahtı terk etmek zorunda kalır. Üçüncü ve son kez oturduğu saltanat dönemi boyunca (709-741/1310-1341) kendi otoritesini tesis etmiş ve özelde Memlûk Türk Devleti'nin genelde Mısır tarihinin en haşmetli yılları olarak tarihteki yerini almıştır. Şüphesiz bu durum onun geçmiş dönemlerinde elde ettiği tecrübeler ışığında tesis edilmiştir. En-Nâsır Muhammed'in saltanat dönemleri hakkında bkz. Ahmet Sağlam, *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

⁷³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I-III, ter. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, c. I, s. 618.

⁷⁴ Cengiz Kallek, “Haraç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 71-88.

⁷⁵ Kallek, “Haraç”, s. 71-88.

Eyyübî devri yapılan ravk çalışması Memlûk kuruluş döneminde de geçerliliğini sürdürmüştür.⁷⁶ Sultan Baybars devri bazı reformist düzenlemeler söz konusu olsa da Eyyübî iktâ' düzeni esasta yürürlükte kalmıştır. Bu son uygulamaya baktığımızda toplam 24 kırat'tan 4 kırat sultan için tahsis edilirken, 10 kırat emirler için 10 kırat da halka emirlerine tahsis edilmiştir.⁷⁷ Bu gelir dağılımında sultanın geliri ile emirlerin gelirleri arasında çok aşırı bir fark olmadığı, dengeli bir taksim gözetildiğini söylemek mümkündür.

Husâmî ravkî ile Sultan'ın amacı 4 kırat'ı kendisine tahsis ettikten sonra emirler ve halka askeri için toplamda 11 kırat tahsis etmek, 9 kırat ile de ordu istihdam etmektir. Makrîzî'ye göre emirler ile halka askerinin gelirleri eşitlenerek 10 kıratda tertip edilmiştir. Bir kırat ise geliri az olanlara takviye için ayrılmıştır.⁷⁸ İbn Tağrıberdî bu bilgilerin yanı sıra 4 kırat sultan için 14 kırat emirler ve halka askerleri için tahsis edildiğini, 2 kıratın da gelirinin azlığından şikâyet edenler ya da emirlerden veya halka komutanlarından geliri az olanlar için tahsis edilmek üzere tedbir amaçlı ayrıldığını nakleder.⁷⁹ İbn Tağrıberdî'nin kaydı Mısır'ın 20 kırat parçaya taksim edildiği ve bu taksim üzerinden pay edildiğini hatta bazı toprakların Lâçîn'in suikasta kurban gitmesi sebebiyle dağıtılmadığını, doğrusu bu ravkın yarım kaldığını söylemek mümkündür. Sonuç olarak Husâmî ravkî Lâçîn'in siyasi bir cinayete kurban gitmesiyle amacına ulaşmamıştır.

Sultan en-Nâsır Muhammed devri er-Ravkü'n-Nâsırî adıyla düzenlenen iktâ' düzeni ise devletin sonuna değin sürmüştür. Bu hususta Makrîzî, bu nizamın Sultan Berkuk devrine değin (784/1382) devam ettiğinden⁸⁰ bahsetmiş olsa da son dönem Memlûk kaynaklarından İbn İyas (ö. 930/1520) devletin sonuna değin yürürlükte kaldığından söz eder.⁸¹ Bunun yanında Hassanein Rabie, İbn Cî'an'ın *Kitâbü Tühfeti's-Seniyye* adlı eserini kaynak göstererek Berkuk sonrası dönemde de değişiklik olmaksızın bu nizamın verilerinin devletin sonuna değin kullanıldığına dikkat çeker.⁸² Yine Sato Tsugitaka, XV. yüzyılda yaşayan Muhammed el-Esedî (ö. 854/1450)'nin toplumsal ve ekonomik meselelere dair kaleme aldığı *et-Teyşir ve'l-İçtima* adlı eserinde Nâsırî ravkının Sultan Berkuk devrine kadar toplum refahını teşvik eden adil bir yönetim ile köylere zenginlik ve refah getirdiğinden bahseder.⁸³ Dolayısıyla *er-Ravkü'n-Nâsırî* ile tanzim edilen iktâ' düzeninin devletin yıkılışına kadar yürürlükte kaldığı anlaşılıyor. Nâsırî ravkî önce 713/1313 yılında Suriye'de⁸⁴ daha sonra da 715/1315 yılında Mısır'da yapılır.⁸⁵ Son olarak Suriye sahillerinde ve Halep bölgesinde yapılarak ülke genelinde tahrir çalışmaları tamamlanır.⁸⁶

Makrîzî ve İbn Tağrıberdî, bu önemli bilgilerin yanı sıra Mısır'ın tahririnin yapılp iktâ'lı toprakların yeniden tanzim edilmesine esaslı gerekçe olarak şunları kaydeder. en-Nâsır Muhammed'i birinci ve ikinci saltanat dönemleri boyunca baskı altına alan Üstâdâr Baybars el-Çaşnigî ile Nâibü's-Saltana Sâlâr'ın memlûklerinin ve Burciye emirlerinin artan gelirlerini Makrîzî yıllık 800-1000 dinar,⁸⁷

⁷⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Huseyn Şemseddin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1992, c. IX, s. 24.

⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihî ve Vefeyâtü'l-Ekâbîr ve'l-A'yân min Ebnâihî = Târîhu'l-Cezerî*, I-III, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûri, Beyrut 1998, c. I, s. 389-390; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. I, s. 842; Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 92; İbn İyas, *Bedâi'u'z-Zuhûr, fî Vekâi'i'd-Dühûr*, (Thk. Muhammed Mustafa), Kahire 1975, c. I, s. 397.

⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *Târîh*, c. I, s. 390; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 842; a.mlf., *Hutat*, c. I, s. 88; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 92.

⁷⁹ İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 93.

⁸⁰ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 91.

⁸¹ İbn İyas, *Bedâi'u'z-Zuhûr*, c. I, s. 446.

⁸² Rabie, *The Financial*, s. 55.

⁸³ Tsugitaka, *State*, s. 161.

⁸⁴ Nüveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-iseKureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI, thk. Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez, c. XXXII-XXXIII, thk. Üstaz İbrahim Şemseddin, Beyrut 2004, c. XXXII, s. 157-158; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 127; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 31.

⁸⁵ İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiu'l-Gurer*, c. IX, *ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sireti'l-Meliki'n-Nâsır*, (Thk. Hans Robert Roemer), Kahire 1960, s. 286-287; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 174; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 149-150; Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88-91; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 36.

⁸⁶ Suriye ve Mısır'ın ardından Trablus ve Halep'te de gerçekleşmiştir. Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 195; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 176-177, 264.

⁸⁷ Makrîzî, *Hutat* ta dinar olarak verirken, *Sülûk*'ta ve İbn Tağrıberdî *Nücûm* adlı eserinde miskal ifadesini kullanmıştır. Ağırlık olarak bir miskal ortalama 4.25 gramdır. (Hayat Nâsır, *a.g.e.*, s. 264.) Eski bir ağırlık ve para ölçü birimi olan miskal hakkında detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Miskal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXX, Ankara 2005, s. 182-183.

İbn Tağriberdî ise 300-1000 dinar/miskal arasında verir.⁸⁸ Bunun önüne geçmek için çare olarak ravk çalışmasının yapılarak iktâ' tanziminin yeniden yapılandırılması şeklinde yorumlarlar. Hatırlatmakta yarar var. Sultan en-Nâsır Muhammed ikinci saltanat dönemi (698-708/1299-1309) boyunca birinci saltanat dönemi (693-964/1293-1294)'nde olduğu gibi kukla konumunda bir sultandır. Genç ve tecrübesiz Sultan, devletin başına babası Kalavun'un memlûkleri tarafından geçirilmiştir. Abisi Eşref Halil'in suikastla öldürülmesi sonrası yaşanan taht mücadelelerinde üst düzey emirlerin kendi aralarındaki güç dengesi gözetilmiş, çare olarak tahta oturtulmuştur. Bir yıl süren birinci saltanatı sonrasında önce Zeyneddin Ketboğa daha sonra da Husâmeddin Laçın tahta oturmuş, ancak istikrarsızlık Laçın'ın suikastla öldürülmesiyle devam etmiştir. Memlûk saltanat yapısında güçlü, nüfuzlu ve devlet idaresinde usta olan her emir tahta oturabilir. Ancak yaklaşık on yıl süren ikinci saltanat döneminde en-Nâsır Muhammed sözde sultan olup iktidar Üstâdar Baybars el-Çaşnigîr ile Saltanat nâibi Seyfeddin Salar'ın elindedir. Doğrusu fırsatını bulduklarında tahta oturacak olan bu iki emir arasında güç dengesi söz konusudur. Kıdemli emirler (memâlîk-i bahriyye) Sâlâr ile hareket ederken Kalavun'un memlûkü olan ve sayıca daha fazla olan Burcî memlûkleri (memâlîk-i burciyye) de Baybars ile beraber hareket etmektedir. Hatta Baybars el-Çaşnigîr en-Nâsır Muhammed'in takıyye yaparak tahttan kendini azledip Kerak'e çekilmesini fırsat olarak değerlendirir. Gelişmeler üzerine fırsatı hemen değerlendiren Baybars tahta oturur ve yaklaşık bir yıla yakın (708-709/1309-1301) tahta kalır. Doğrusu Sultan en-Nâsır Muhammed'in üst düzey emirlerin baskısı altında geçen bu dönemini; "Baybars ve Sâlâr'ın tahakkümünde, her türlü tasarruftan yoksun, istediğini yiyip içemeyen, babasının bıraktığı vakıfların geliri olmasa muhtaç duruma düşecek zavallı bir sultan" cümleleri özetlemektedir.⁸⁹

Sultan üçüncü kez bu defa kendi politik kişiliğinin becerisi sayesinde tahta oturduğu başkentte kıdemli emirlerin nüfuzunu ve gücünü kırmak için bu ravkı uygular. Kuşkusuz emirlerin ekmekleri olan iktâ'ları ellerinden alındığı takdirde önü alınamaz fitne ateşinin yol açacağı faciaların önüne geçmek için önce bu ravkı düşündüğü⁹⁰ bir gerçektir. Şüphesiz tahrir çalışmalarıyla Sultan'ın amacı ülke topraklarının yüzölçümünü, ekili, dikili ve otlak arazilerin sayısal verileri yanında emirlerin payına düşen hisselerini öğrenmektir. Ancak tahrir sonrasında iktâ' topraklarının emirler arasındaki dağılım paylarını yeniden düzenlemek esas amaçtır.⁹¹ Özellikle Husâmeddin Lâçın'ın Mısır'da yaptırdığı tahrir sonrası dağıtılan iktâ'lar emirlerin ve halka komutanlarının gelirlerini yarı yarıya düşürmüştü,⁹² Lâçın'ın ölümüyle bu ravk amacına ulaşmadığı gibi Mısır'da ordu zayıflamış, asker sayısı da azalmıştır. Kaldı ki, bu dağıtımdan kimse memnun kalmamıştır.⁹³

Memlûk dönemi mali çalışmalarıyla tanınan Hassanein Rabie, Sultan en-Nâsır Muhammed'in ravk ile amaçlarını şöyle sıralar. Mısır arazisinin kadastrounu yaptırarak tarım yapılan ve yapılmayan arazilerin tahmini ölçüm verileri ile hangi vergiden ne tür gelir elde edildiğini tespit ettirmek, iktâ' gelirleri arasında yer alan bazı vergileri kaldırmak, geniş iktâ' alanlarını iptal etmek ya da azaltmak, nihayetinde Sultan'ın kendi hâsları olan iktâ'lı topraklarını artırmaktır.⁹⁴

Nâsırî ravkına dair Makrîzî, günümüze ulaşmayan "Câmi'ü's-Sîreti'n-Nâsiriyye" adlı eserden ve en-Nâsır Muhammed devrini konu alan diğer eserlerden naklen söz konusu tahrir çalışmalarını ve iktâ' nizamının tanzimine dair mufassal bilgiler verir.⁹⁵ Elbette dönemin çağdaşı olan tür ve nitelik açısından zengin çeşitli birçok kaynak bu ravk çalışmasından bahseder. Ayrıca bu ravk çalışması sayesinde ordu teşkilât yapısı ve sayıları hakkında malumat sahibi olduğumuzu hatırlatalım. Kuşkusuz bu bilgiler müstesna olarak Memlûk tarihinde yer alırlar.

Sultan en-Nâsır Muhammed emirlere iktâ'larını dağıtmadan önce kendi geliri olacak hâslarını belirler. Cîze ve çevresi, Menfelut, Kûmü'l-Ahmer, Merc ve Hâsus'un dışında 10 kırata balığ bölgenin iktâ'sını da kendisi için tahsis eder. Sultan kendi hâslarını ve iktâ'lı topraklarını ayırdıktan sonra

⁸⁸ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 43; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 35.

⁸⁹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 43; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 175, c. IX, s. 33-35.

⁹⁰ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 146-147; Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 88; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 33-36.

⁹¹ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 150.

⁹² Yapılan tahrir ile 24 parçaya ayrılan Mısır topraklarının 24/4'ü sultana, 24/10'u ümeraya kalan on parça da halka askerlerine pay edilmiştir. Baybars, *et-Tuhfe*, s. 152; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. I, s. 841-845; Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 90-95.

⁹³ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. VIII, s. 95.

⁹⁴ Rabie, *The Financial System*, s. 53.

⁹⁵ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 88-91.

emirlerin iktâ'larını özel olarak görüşerek tahsis eder. Öncelikle Dîvânü'l-Ceyş'e başvuruda bulunan emirlerin durumu incelenir daha sonra iktâ' tevcihi uygun görülenler kayıt altına alınır. İktâ' tevcih edilmesi uygun görülmeyen yaşlı emirler için maaş bağlanır. Sultan en-Nâsır Muhammed kalede inşa ettirdiği eyvanda 22 Zilhicce 715/18 Mart 1316 Perşembe günü iktâ' belgelerini sahiplerine dağıtmaya başlar.⁹⁶ Her gün iki emire tahsis etmek suretiyle toplamda iki yüz iktâ'nın dağıtımı 716-Muharrem/1316-Mart ayında tamamlanır.⁹⁷

Sultan en-Nâsır Muhammed'in iktâ' tevcih işlemleri pratikte şöyle gerçekleşir. Divan görevlileri önce kendisine iktâ' tahsis edilmesini isteyen emirin başvurusunu alır. Başvuruya dair gerekli inceleme yapıldıktan sonra iktâ' tahsis edilmesi uygun ise Nâzîrû'l-Ceyş imzalı *misal* adlı bir belge hazırlanır. Belge sarayda Dâru'l-Adl adlı salonda tertip edilen özel oturumda Sultan'a takdim edilir. Bu takdim bir anlamda iktâ' tahsisinin uygun olduğu anlamına gelir. Sultan belgenin en üst kısmına *yüktebü* yani "yazıla" kaydını düşmesiyle resmen onaylanmış olur. Daha sonra Nâzîrû'l-Ceyş, Sultan'ın kaydının altına iktâ' tevcihinin mezkûr emire tahsisinin onaylandığına dair gerekenin yapılması için derkenar kaydını yazar ve emrindeki kâtiplere verir. Günün tarihi atılıp evrakı tescil eden kâtip muhafazası için emirin dosyasına saklarken söz konusu emire verilmek üzere "murabba"⁹⁸ denilen dört köşeli bir kâğıt divana özgü gerekli muameleden sonra inşa divanına sevk edilir. Burada emir için "menşur" denilen Sultan'ın tuğrası baskılı iktâ' beratı hazırlanarak bizzat Sultan tarafından emire teslim edilir.⁹⁹ Sultan tarafından onaylanan menşur belgesi ile bir emire iktâ'lı arazisini tevcih edilmiş olur.¹⁰⁰

Tevcih edilen iktâ' beratında, iktâ olarak tahsis edilen toprağın yüzölçümü, yerini belirten bilgiler, yıllık olarak ayni ve nakdi geliri, varsa her türlü hayvan sayısı, ticari değeri olan eşya ya da gelir getiren emtia vs. bilgiler bu belgede kayıtlıdır. Emir görevinde kaldığı ve yaşadığı müddetçe iktâ'sının geliri ile geçimini temin eder.¹⁰¹ İktâ' geliri nakdi ya da ayni olarak tahsil edilir. Bu tahsilat içinde gayrimüslimlerden alınan cizye/kelle vergisi, varisi bulunmayan miras malı ve vakıf malı dâhil değildir.¹⁰² Bunun yanında Sultan en-Nâsır Muhammed son ravk sonrası iktâ' tahsisinde cizye gelirlerini iktâ' gelirleri arasında saymıştır.¹⁰³

Değerlendirme ve Tespitler

Memlûk devlet yapısında hükümet ve ordu mensuplarının en önemli gelir kaynağı iktâ'lı topraklardır.¹⁰⁴ Yine idari ve askeri kadrolardaki emirler ve nizami birliklerin komutanı olan halka¹⁰⁵ komutanları ve askerlerinin gelirleri tamamen iktâ'lı topraklardan elde edilir. Dolayısıyla iktâ' düzeni sadece toprak düzeni değil aynı zamanda ordu düzeni ile ilgilidir. Durum bu olunca iktâ' düzeni askeri bir yapıyı besleyen ana unsur olarak devlet yapısının belkemiğidir. Gerek divanlarda görev alan emirler gerekse askeri hizmetlerde görev yapan emirler ve maiyetindeki askerler idari ve askeri hizmetlerinin karşılığında bu toprakların geliri ile geçimlerini temin etmişlerdir. Doğrusu iktâ' tahsisi daha çok askeri hizmetlerde kullanılır. Nitekim bu düzene askeri iktâ' düzeni denilmesinin sebebi budur. Nüveyrî iktâ' gelirleriyle hizmet gören unsurları iktâ' erbabı olarak tanımlar. Peki iktâ'erbabı kimlerdir? Mevkilerine göre emirler, sultan memlûkleri, halka askerleri, Türkmen beyleri ve Urbân/Bedevi Arab önderlerdir.¹⁰⁶ İktâ'lı topraklar adı geçen erbabın gelir kaynaklarıdır.

⁹⁶ Nüveyrî, *Nihâye*, c. XXXII, s. 173; İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, c. IX, s. 286; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 153; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 90; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 43. Makrîzî, 715 yılının Muharrem ayından Safer ayına kadar devam ettiğini aktarır. Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 207.

⁹⁷ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 155; a.mlf., *Hıtat*, c. I, s. 90; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 45.

⁹⁸ Kare şeklinde düzenlenmiş özel resmi bir evrak olan murabba hakkında bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 154-155.

⁹⁹ Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 156; Ömerî, *Mesâlik*, c. III, s. 300-301; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 154-155; Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 217.

¹⁰⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 157.

¹⁰¹ Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 156-157; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 90.

¹⁰² Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 153-154.

¹⁰³ Nüveyrî, *Nihâye*, c. XXII, s. 174; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 90; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 36.

¹⁰⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 14.

¹⁰⁵ Kaynaklarda *Ecnâdü'l-Halka* olarak zikredilen ve Memlûk nizami birliklerini oluşturan iktâ'lı askerlerdir. Tımarlı sipahiler de diyebileceğimiz bu askerler savaş dönemlerinde Mukaddemü'l-Elf yani Binbaşılar komutasında yüzler emirliği rütbesine haiz komutanlar tarafından sevk ve idare edilirler. Günümüzdeki nizami birliklerin karşılığıdır. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. IV, s. 15, 16, 50-53; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 422-429; İsmail Yiğit, "Halka", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara 1997, s. 360-362; Çetin, *a.g.e.*, s. 118-123.

¹⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâye*, c. VIII, s. 151.

Selçuklularda Sultan Alparslan devri başlayan Suriye'ye Oğuz/Türkmen sevk, iskân ve iktâ' tahsis politikası¹⁰⁷ Zengî,¹⁰⁸ Eyyübî ve Memlûk dönemlerinde devam etmiştir. Türkmenler iskân edildikleri bölgelerin kendilerine iktâ' olarak tahsisi karşılığında muayyen vergi ödeme ve savaşlarda asker bulundurma yükümlülüğünü yerine getirmişlerdir. Doğrusu Türkmenler Suriye'de Haçlılar ve Moğollara karşı mücadelede önemli roller üstlenmişler, Memlûk askeri yapısının önemli bir unsuru olmuşlardır.

Salâhaddîn Eyyübî'nin tanzim ettiği askeri iktâ' düzeni ile Mısır ve Suriye toprakları hanedan üyeleri arasında taksim edilmiştir.¹⁰⁹ Nureddin Zengî'nin iktâ' sının oğluna miras kalması Eyyübîler için model teşkil etmiş,¹¹⁰ Salâhaddîn Eyyübî sonrası iktâ' taksimine dayalı bağımsız siyasi yapılar Suriye'de merkezîyetçi anlayış yerine bağımsız eyaletleri ortaya çıkarmış, kendi aralarında sık sık çatışmalar vaki olmuştur. Haçlılarla ittifak kuran Eyyübî melikleri diğer Eyyübî melikliği ile savaşmışlardır. Çıkar hesapları her şeyin önündedir. Moğolların bölgeye inmesiyle de çatışmalar içinden çıkılmaz bir durum almıştır. Tüm bu gelişmeler Memlûk rejiminin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Esasen Sultan Melikşah sonrası Selçuklu iç politikasında vâki benzer çatışmalarla Eyyübîler de yüzleşmiştir. Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'sinde tanzim ettiği usullere aykırı olarak iktâ'lı topraklar her iki devlette hem sahiplerinin ellerinde kalıcı olmuş, hem de miras bırakılarak merkezîyetçi devlet yapısı tamamen bozulmuştur. İşte bu yüzden Nizamülmülk'ün tanzim ettiği askeri iktâ' düzeni tam olarak Memlûk askeri iktâ' düzeninde karşılık bulmuştur. Açıkçası Haçlı işgalleri ve Moğol istilâları ile bölgedeki karmaşık Eyyübî idaresi Memlûk Türk Devleti'nde iktâ' düzeninin şekillenmesinde esaslı bir rol oynamıştır. Eyyübîlerin parçalanmış bir siyasi yapı arz etmelerinin arkasında ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında iktâ'lı topraklarının taksimi ve bu toprakları bağımsız olarak yönetmeleridir.

Sultan Baybars Moğol tehdit ve tehlikesini bertaraf ettikten sonra Suriye'de Eyyübî hanedan mensubu *sâhib* unvanlı meliklerin ya da yöneticilerin varlıklarına siyasi ve askeri çıkarları açısından göz yummuş, tasfiyelerini zamana bırakmıştır. Bunlar Musul'da el-Melikü's-Sâlih, Humus'ta el-Melikü'l-Eşref, Hama'da el-Melikü'l-Mansûr, Kerak'ta el-Melikü'l-Muğîs 661/1263'lere kadar bağımsız olarak bölgelerini yönetmişlerdir.¹¹¹ Sultan Baybars söz konusu *sâhiblerin* yerine memlûk kökenli emirleri nâib olarak atayarak Memlûk rejimini kurmayı başarmıştır. Sadece Hama'da Eyyübî ailesine mensup Memlûk Devleti'nin bir nâibi olarak Ebû'l-Fidâ 742/1341 yılına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Esasen geçmişten alınan dersler yeni devrin şekillenmesinde etkili olmuştur. Sultan Baybars, bölgedeki Türkmenlerin ile Moğol istilâsından kaçan mülteci Türkmen gruplarını Gazze ile Antakya arasına ve Çukurova bölgesine, Haçlıların işgal ettiği yerlere yerleştirerek bölgenin demografik yapısı şekillendirmiş, Türkmenlere iktâ'lar tahsis edilmiştir.

Sultan Baybars, Eyyübî mirası askeri iktâ' düzeninin aksayan yönlerini tadil ederek yeniden düzenlemiştir. Açıkçası daha önce iktâ' topraklarının miras bırakılması önemli bir problem oluştururken Memlûk rejiminin en temel özelliği ile kökten çözülmüştür. Nedir bu özellik? Memlûk rejiminde memlûk kökenli emirlerin çocuklarının idari ve askeri hizmetlerden uzak bir hayat sürmesidir. Bu çocuklar babaları gibi memlûk sınıfından değildir. Topluma karışmışlar, genelde ilmi faaliyetlerle uğraşmışlardır. Bu insanlar Memlûk devlet ve toplum hayatında "evlâdü'n-nâs"¹¹² adıyla şöhret bulmuşlardır. Memlûk sınıfından farklı bir statüleri vardır. Memlûk askeri yapısını insan kaynağı ülke dışından meblağ karşılığında alınan ve sisteme dahil olan insanlardır. Kısa süreliğine de olsa hürriyetinden yoksun bırakılmış insanlardır. Esaret öne çıkan vasıflarıdır. Memlûk kimliğine haiz ıtk mevâlî olan hukuki yapıları ile mevlâsı olan sultan ya da emire hayatı boyunca sadakat gösterir. Mısır ülkesinde doğan çocukları ise sıradan insanlardır. Tamamen farklı hüviyetleri söz konusudur. İstisnalar

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, s. 154; Turan, "İktâ", s. 953.

¹⁰⁸ Bedreddin el-Aynî, *es-Seyfü'l-Mühenned fî Sireti'l-Meliki'l-Müeyyed Şeyhu'l-Mahmûd*, Thk. Fehim Muhammed Ulvi Şeltût, Kahire 1998, s. 26; Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Oğuzlar", Osmanlı Araştırmaları XXXIII, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I, s. 26. Suriye'ye Türkmenlerin ne zaman geldiğine dair erken dönem kaynaklardaki bilgilerin tartışması için bakınız. Abdülkadir Turan, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/1, 2018, S. 205-234.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, s. 154; Turan, "İktâ", s. 953.

¹¹⁰ Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 216; a.mlf., (1997), c. III, s. 72.

¹¹¹ Tsugitaka, *State*, s. 78-80.

¹¹² Memlûk emirlerinin hür olarak doğan oğullarından teşekkül eden sosyal ve askeri bir grup. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Evlâdü'n-Nâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, 1995, s. 525-526; Çetin, *a.g.e.*, s. 133-136.

kaideyi bozmaz kabilinden bu adı konulmamış gelenek teamüle dönüşmüştür. Bu hususta Sultan Kalavun, emirler Toruntay ile Ketboğa'nın karşılıklı kızlarıyla evlendirdikleri oğulları için halka askerine ait iktâ' topraklarından tahsis taleplerine çok sert bir şekilde karşı çıkmıştır.¹¹³ İktâ' topraklarının miras bırakılmadığı gibi sadece görev başında olduğu sürece tahsis edilmiştir. Nihayet her sultan değişikliğinde mevkilere yeni emirlerin atanmasıyla görev değişiminin yapılması ve böylece merkezi otoriteden taviz vermeyen bir yapının kalıcı hâle gelmesi söz konusudur.

Sultan Kalavun Suriye'de Haçlılarla mücadele için ayrıldığı Mısır'da nâib olarak bıraktığı Emir Zeyneddîn Ketboğa'ya yazdığı tezkirede¹¹⁴ şehrin can ve mal güvenliğinden vali, iktâ' sahibi emirler ile diğer memurları sorumlu tutar. Yine iktâ'lı arazilerin bakımı, sulama faaliyetlerini bu kişilere tevdi etmektedir. Ayrıca Mısırlı köylülere toprak ve tohum tahsisi söz konusudur. Üstelik iktâ' sahiplerinin köylülerin ihtiyacı olan sulama sistemini temin etmeleri gerekir. Sonuçta Mısır tarımı idari işlerle yakın bağlantılıdır. Doğrusu adil bir yönetim ile tarımsal refah arasında bağlantı vardır.¹¹⁵

Mısır'da Memlûk Türk Devleti'nin zirve devrinde Nâsırî ravkı sonrası tanzim edilen iktâ' düzeni Mısır devlet ve toplum hayatında önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Sultan, önceki iki saltanat döneminde kazandığı devlet tecrübesi ile Memlûk rejiminin aksayan yönlerini tespit etmiştir. Devletin kuruluşundan itibaren sık sık vaki istikrarsızlıkların kaynağını bizzat yaşayarak öğrenmiştir. Mevcut iktâ' düzeninin bu anlamda payı âşikâr olup ıslah edilmesi elzemdır. Nitekim Sultan üçüncü saltanat döneminde güç-otorite-kontrol merkezli bir iktidar anlayışını tesis etmede söz konusu ravkı mali açıdan destekleyici ve tamamlayıcı bir unsur olarak düşünmüş, yönetimde söz sahibi emirlerin gelirlerini dengelemiş ayrıca halkı kucaklayan mali açıdan rahatlatan reformları yürürlüğe koymuştur. Yönetim ve halk nezdinde yapılan mali bir çalışma söz konusudur. Hâliyle devlet yapısı ve toplum hayatında değişimler de beraberinde gelmiştir. Sultanlık için basamak olarak kullanılan saltanat nâibliğini önce işlemez hâle getirmiş daha sonra da kaldırmıştır. Yine mali işlerden sorumlu vezirliği kaldırıp hâs nâzırlığı inşa ederek sadece kendi gelir gider kalemlerine bakan bir kurum ihdas etmiştir. Siyasi yapıda Sultan geniş yetkilerle donattığı ordu divanına bakan Nâzırü'l-Ceyş ve mali divanına bakan Nâzırü'l-Hâs ile devlete hükmeden bir yapıya evirmiştir. Bu iki kurumun yöneticileri emirleri kontrol işlevi görmüştür.

Sultan, Selçukluların geliştirdiği askeri iktâ' yı amacına dönük uygulamış ve böylece devlet gücünü hâkim kılmıştır. Nizâmülmülk'ün Türkmenlerin sevk ve iskânını temin etmek, geniş coğrafyada merkezîyetçi devlet anlayışını hâkim kılmak, yerel beylerin güçlenmesini engellemek için geliştirdiği bu düzen esasen en gelişmiş bir biçimde en-Nâsır Muhammed devri Memlûk Mısır'ında karşılık bulmuştur. Sultan bu alandaki tatbik ile bahse konu amaca ulaşmış, bir daha hiç bir emir tahtına göz dikecek cesareti bulamamıştır. 30 yılı boyunca iktidarı istikrara kavuşmuştur. Bu düzenin en-Nâsır Muhammed sonrası devam ettiğini oğullarının ve torunlarının uzun süre iktidarda kalmasını sağlayan önemli bir âmil olmasını sağlamıştır.

Nâsırî ravkı sultan ve yakın çevresinin iktidarına mali kaynak sağlarken toplumsal hayatta ne gibi yansımaları olduğuna değinelim. En önemlisi vergi alanında reformlar yapılmış, haraç, cizye ve ziyâfe'ye dayanan bir iktâ' vergi sistemi kurmuştur. Meks denilen birçok gümrük ve halk üzerine bindirilen ve kalıcı hale getirilen vergiler kaldırılmıştır.¹¹⁶ Çiftçiler kaldırılan bu vergiler sayesinde aşırı vergi yükünden kurtulmuştur.¹¹⁷ Nâsırî ravkı sonrası tanzim edilen iktâ' düzeninde köylülere ekmeleri için toprak tahsis edilmiş, hatta ihtiyaçları olan tohum ve para temin edilmiştir. Geçici fakat kalıcı vergiler ilga edilmiş, geliri bol verimli araziler Sultan'ın payına tahsis edilmiş, bunun için gerekli hukuki prosedür tanzim edilerek hazineden alım satım işlemleri tamamlanmıştır.¹¹⁸

Taşrada vergi toplamakla görevli sayısız kâtip, müstevfi ve nâzırların görevine 715/1315 yılında son vermiştir. Mübaşirler sadece sultanın gelirlerini tahsil etmek için gitmiştir. Amaç halktan haksız

¹¹³ Makrîzî, *Hitat*, c. II, s. 216; a.mlf., (1997), c. III, s. 72.

¹¹⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, S. 91-98.

¹¹⁵ Tsugitaka, *State*, s. 236.

¹¹⁶ Makrîzî, *Hitat*, c. I, s. 89-90; a.mlf., *Sülûk*, c. II, s. 153-154; Tsugitaka, *State*, s. 156-157.

¹¹⁷ Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of Nasir Muhammad b. Qalawûn, 1310-1341*, Leiden 1995, s. 143.

¹¹⁸ Tsugitaka, *State*, s. 160-161.

yere toplanan vergi tahsilinin önüne geçmektir.¹¹⁹ Söz konusu vergilerin kaldırılmasıyla ilgili Makrîzî, emirlerin payına düşen vergi miktarının fazla oluşundan dolayı önce söz konusu vergiler iptal edildiğini daha sonra iktâ' düzeninin tanzimi ve tahsisinin icra edildiğine dikkati çeker.¹²⁰

Mısır ve Suriye'deki iktâ'lı topraklar bu ravk sayesinde çoğalmış, Sultan'ın baraj ve sulama çalışmaları sonucu verim artmış, gelirler ikiye katlanmıştır.¹²¹ Taşan Nil nehir sularının tahribatından korunmanın yanında tarım alanlarının sulanmasına dönük çabalar söz konusudur. Bu anlamda Sato Tsugitaka, Mısır'da XII-XIV. yüzyıllar arasında sulama çalışmalarına dair yürütülen faaliyetlerin çizelgesini verir. Bu çizelgede Sultan en-Nâsir Muhammed devri yapılan halîç, köprü, kanal çalışmalarını yıl yıl adlarıyla ve kaynaklarıyla görmek mümkündür. Dimyat (708/1308), el-Cîze (713/1313), Bûlâk (723/1323) köprü inşaatları ile en-Nâsirî Halîç'inin (724/1324) bakım ve onarımı, el-İskenderiye Halîç'inin bakım ve onarımı (710/1311) ayrıca iki farklı tarihte (725/1325; 738/1338) yapılan kazım çalışmalarıdır. Yine Şibîn kemerleri (735/1335) ile Nil'den Birketü'l-Habeş (741/1341)'e yeni bir halîç inşa edilmesidir.¹²² Elbette daha birçok irili ufaklı su kemerleri, su kanalları, köprü ve halîçlerin bakım, onarım ve yapımı söz konusudur. Bu çalışmalar sonucunda 25 000 feddân yeni tarım alanları kazanılmıştır.¹²³

Hassanein Rabie, en-Nâsir Muhammed devri altın dinarın para olarak dolaşımının artmasını iki noktada açıklar. Uzun saltanat döneminin etkisine dikkat çekerek bu dönem tarımda, iç ve dış ticarete parlak bir devrin varlığına ve bu zenginliğin ülkedeki altın dinarların sayısının artışına olan etkisinden söz eder. İkinci olarak da en-Nâsir Muhammed'in politik kişiliğinin etkisinin altın dinarların artışında etkili olmuştur.¹²⁴ Muhammed el-Esedî (ö. 854/1450) daha önce değindiğimiz üzere mezkur eserinde Nâsirî ravkının Sultan Berkuk devrine kadar toplum refahını teşvik eden adil bir yönetim ile köylere zenginlik ve refah getirdiğinden bahseder.¹²⁵ Yine konuyla alakalı araştırmalarıyla tanınan Amalia Levanoni, Sultan'a ait iktâ'lardaki çalışmaların tarım üretiminde verimi artırdığını ve endüstrinin önemli ölçüde geliştiğine dikkati çeker.¹²⁶ Yine iktâ' sahiplerinin kırsal ekonomiyi yaşadıkları şehirlere taşıyarak kent ekonomisini yönetmeleri ile sonuçlanmıştır.¹²⁷ Kırsalda çalışanların günlük ticari hayattaki rolleri çok fazladır. İktâ' nizamının bu zenginlikte payı muhakkaktır. Tüm bu çalışmalar sonucu Sultan elde ettiği aşırı zenginliğini halkı ile paylaşmış ve toplum yararına birçok yapı inşa etmiştir. Dönemin müellifleri bu imar faaliyetlerini¹²⁸ detaylı verir. Modern araştırmacılar hayranlıkla bahseder.¹²⁹

Nâsirî ravkına dair özet mâhiyetinde şunları söylemek mümkündür. İktâ' gelirlerinin askerlerin rütbelerine göre ya da vali, vergi müfettişi gibi memurların mevkilerine göre iktâ' tahsisinin yapıldığından söz etmek mümkündür. Dahası sultan tarafından iktâ'ların değişimi, tahsisi gibi meseleler bundan böyle artık çok kolay bir şekilde yapılır. Bu durum iktidarın iktâ'lı topraklardan beslenmesini pekiştirir.¹³⁰ Nâsirî Ravkı Mısır ordu nizamını da şekillendirmiş, güçlü askeri yapı siyasi yapının istikrarına hizmet etmiştir.¹³¹ Esasen düzenin yeniden tanziminin en önemli gayelerinden birisi de budur. Sultan ile iktâ' sahipleri, iktâ' sahipleri ile çiftçiler arasında bir münâsebet kurulduğundan bahseden Sato Tsugitaka, bu konuyu eserinde detaylı olarak işlemiştir. Neticede Nâsirî ravkı sonrası tanzim edilen

¹¹⁹ Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 89-90; a.mlf., *Sülûk*, c. II, s. 153-154; Tsugitaka, *State*, s. 156-157.

¹²⁰ Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 217.

¹²¹ Tsugitaka, *State*, s. 149-150.

¹²² Tsugitaka, *State*, s. 228.

¹²³ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 231; Levanoni, *A Touring Point*, s. 145.

¹²⁴ Rabie, *The Financial System*, s. 189.

¹²⁵ Tsugitaka, *State*, s. 161.

¹²⁶ Levanoni, *A Touring Point*, s. 142-143.

¹²⁷ Tsugitaka, *State*, s. 149-150.

¹²⁸ Şemseddin eş-Şücâî, *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsirî Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve Evlâdihî*, (Thk. Barbara Schafer), Wiesbaden 1977, s. 113-117; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 538-546; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, c. IX, s. 137-147, 245-246.

¹²⁹ D. Behrens-Abouseif, "Al-Nasir Muhammad and Al-Asraf Qaytbay-Patrons of Urbanism", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubids and Mamluk Eras*, (Leuven: 1995), s. 267-284; Philipp Speiser, "The Sultan al-Nasir Muhammad Madrasah in Cairo: Restoration and Archaeological Investigation" *Mamlūk Studies Review*, XII/2, (2008), ss. 197-221; Howayda al-Harithy, "The Patronage of al-Nâsir Muhammad ibn Qalâwûn, 1310-1341", *Mamlūk Studies Review* IV, (2000), ss. 219-244.

¹³⁰ Tsugitaka, *State*, s. 156.

¹³¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IV, s. 14.

iltâ' düzeni siyasi, askeri, mali ve toplumsal yapıda etkili olmuş, bu düzen Makrîzî'ye göre Sultan Berkuk devrine (784/1382),¹³² İbn İyas'a göre devletin sonuna değin yürürlükte kalmıştır.¹³³

Son olarak şu noktayı vurgulayalım. en-Nâsır Muhammed vefatıyla ayyuka çıkan emirler arasındaki mücadeleler söz konusudur. Doğrusu Memlûk rejimine özgü sıkıntılar yeniden nüksetmiştir. Ancak iktâ' düzeni sayesinde merkezi otorite devletin sonuna değin sürdürülmüştür. Bunun yanında devlet ve toplum hayatını etkileyen veba salgını köy ve kent hayatını kırıp geçirmiş, nüfus azalmıştır.¹³⁴ Açıkçası Mısır'da iktâ' düzeninde zamanla bozulmalar olduğu, özellikle Nâsırî ravkı ile halka askerlerinin giderek inkıza uğradığı bilinir. Makrîzî bu hususa değinmiş, özellikle Memlûk rejiminin nizâmî birlikleri olan halka askerlerinin iktâ' larını terk edip ticaretle uğraşmalarına ve bunun neticesinde iktâ' lı toprakların harap durumuna işaret etmiştir.¹³⁵ Bu meyanda Muhammed el-Esedî Orta Çağ'da kaos ortamlarına sebep olan gelişmeleri dört maddede sıralamıştır. Toprak idaresinin ihmâli, köylerde serseri-eşkiya gruplarının türemesi, vergi tahsildarlarının keyfî ve zorba davranışları son olarak bazı idari görevlerin para karşılığında satılmasıdır.¹³⁶ Yine el-Esedî'nin toplumsal kargaşa ve karışıklığa sebep olan gelişmeleri önce toplumsal daha sonra askeri ve siyasi karışıklığa yol açan hadiseler olduğuna işaret eder. Çağdaşı Makrîzî ise *İğâsetü'l-Ümmeti bi Keşfi'l-Ğummeti* adlı eserinde¹³⁷ Mısır'da kıtlık ve hayat pahalılığına neden olan gelişmeleri şöyle sıralar. Birincisi idari bozulmadır. Vezir, vali ve kadı gibi üst düzey memurların rüşvet almadan iş yapmamları idari bozulmaya yol açar. İkincisi yüksek vergilerdir. İktâ' sahiplerinin her yıl haraç vergisini artırması ve bu verginin iki yılda on katına ulaşmasıdır. Son olarak piyasada bakır paraların dolaşmasıdır ki, ekonomik çöküşün habercisidir. Mısırlı köylüler iktâ' sahipleri ile yaptıkları bir anlaşmaya dayalı olarak ekim için kendilerine toprak ve tohum tahsis edilir. Üstelik iktâ' sahipleri köylülerin ihtiyacı olan sulama sistemini temin etmeleri gerekmektedir. Sonuçta Mısır'da tarım ile idari işler yakın bağlantılıdır. Adil yönetim ile tarımsal refah arasında bağlantı vardır. Sato Tsugitaka, bu konuda Makrîzî'yi haklı bulur.¹³⁸

SONUÇ

İslâm devlet düzeni ve toplum yapısına özgü gelişen iktâ' düzeninin feodalite ile ilgisi olmadığı gayet açıktır. İktâ' düzeninde ziraat işleriyle uğraşan çiftçiler mutat toprak gelir vergilerini öderler. İktâ' lı toprakların ibre adında değeri belirlenip tahsil edilerek iktâ' sahibine tahsis edilir. İktâ' sahibi olan bu kimseler de toplam geliri üzerinden haraç vergisini öder. Bunun yanında iktâ' sahiplerinin çiftçi ve emeği üzerinde hiçbir tasarrufu ve tasallutu yoktur. İktâ', İslâm devlet ve toplum yapısına özgü bir kurumdur.

Irak'a hâkim olan Büveyhîler, İslâmiyet'in ilk dönemlerinden beri idari-askeri kadrolara maaş olarak verilen atâ ile düzeni yürütmenin imkânsızlığından askeri iktâ' düzenini 334/946 yılında uygulamaya başlamışlardır. Selçuklular Nizâmülmülk önderliğinde nizâmı geliştirerek fethedilen bölgelerde iskân başta olmak üzere bölgenin Türk-İslâmlaşması ve özellikle merkeziyetçi bir devlet yapısını tesis etmek için önemli bir unsur olarak geliştirmişlerdir. Selçuklular, Oğuzların Kınık boyuna mensup olarak Oğuz Yabgular Devleti'nden ayrıldıktan sonra Maverâünnehir, Harezm derken Horasan'da Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde yoğun bir mücadele sonrası Oğuz Türkleri olarak bağımsız kendi irade ve idareleri altında bir devlet kurmuşlardır. Oysa Tolunoğulları, İhşidiler, Samaniler, Gazneliler kurucuları memlûk kökenli bir emirin oğlu olarak üst düzey bir asker ya da yönetici olduktan sonra mevcut siyasi yapı içerisinde şartları iyi değerlendirerek devletleşme sürecine girmişlerdir. Bu bakımdan imkânları iyi değerlendiren, kabiliyet gerektiren bireysel çabanın öne çıktığı bu devletlerden farklı bir siyasi yapıya sahip Selçuklu devlet nizâmı; Türk devlet geleneği, İslâm devlet yapılanması ve Fars/İrani devlet teşkilâtına mahsus unsurlar taşır. İslahatçı bir yapıya sahiptir. Askeri iktâ' düzenini tadil edip tatbik etmişler, nizâmın banisi Nizâmülmülk, Sultan Alparslan ve oğlu Sultan

¹³² Makrîzî, *Hutat*, c. I, s. 91.

¹³³ İbn İyas, *Bedâiu'z-Zühûr*, c. I, s. 446.

¹³⁴ Tsugitaka, *States*, s. 15.

¹³⁵ Makrîzî, *Hutat*, c. II, s. 218-219; a.mlf., (1997), c. III, s. 77-79.

¹³⁶ Abdul Azim Islahi, "Al-Asadi and his work al-Taysir: A study of his socia-economic ideas", *Islamic Economics Institute*, 2016, s. 9-10.

¹³⁷ Bu eser hakkında bkz. M. Fatih Yalçın, "İktisâdî Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi: Makrîzî ve *İğâsetü'l-'umme* Adlı Eseri", *İslâm İlim ve Düşünce Tarihi* *Geleceği*, editör: Sezai Engin, (Endülüs Yayınları, İstanbul 2019), ss. 60-79.

¹³⁸ Tsugitaka, *State*, s. 237-239.

Melikşah devri fethedilen bölgelerde askeri iktâ' düzenini tatbik ederek önemli başarılar elde etmişlerdir. Merkezi otoritenin tesis edilmesini ve Türkmenlerin fethedilen bölgelere sevk edilip iskân edilmesi düzenin bir parçasıdır. Amacı ülkenin hanedan üyeleri arasında parçalanmadan ülke genelinde sultanın şahsında devletin hâkimiyetini tesis etmektir. Oğuzların yurt ve otlak sorununa devlet kontrolünde organizeli bir şekilde çare bulmaktır. Özellikle Kafkaslar ve Anadolu gibi fethedilen bölgelerde Türkmen beylerine iktâ' tahsisi ile Türkmenlerin iskânı ve bölgenin İslâmlaştırılarak fetihlerin kalıcı olması hedeflenmiştir. İktâ'lı toprakların aynı zamanda yöneticisi olan ve bu toprakların geliri ile geçinen beyler tedricen daha çok asker beslemek ve halkın refahı için bölgesinin bayındır hâle gelmesine gayret göstermişlerdir. Açıkçası iskân sonrası bayındırlık faaliyetleri merkezîyetçi devlet anlayışına hizmet edecek mâhiyette önemli bir husustur. Ancak tüm bunların yanında Haçlı seferleri, Sultan Melikşah sonrası taht kavgaları, merkezi hükümetin zayıflaması, boy olarak yerleşen yerel beylerin güçlenip gelişmelerini fırsat bilerek bağımsızlık teşebbüsleri, Batınî faaliyetleri gibi pek çok hadise Selçukluların şube devletlere ve beyliklere dönüşmesine yol açmıştır. Doğrusu tüm bu gelişmelerin yanında askeri iktâ' düzeni Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması yönünde gerekli altyapıyı tahkim etmiş, Haçlılara karşı mücadelede önemli bir unsur olmuştur. Çeyrek asırda tahkim edilen siyasi-askeri düzen iki asır boyunca Haçlılar ve Moğollara karşı mücadelede başarı getirmiş, Anadolu Oğuz Türklerine vatan olmuştur.

Selçuklu askeri iktâ' düzeni fethedilen bölgelerin kalıcı olması için uygulanmış ve bu hususta Eyyübîler, Memlûkler ve Osmanlılar tarafından model alınarak geliştirilmiştir. Sultan Baybars, askeri iktâ' düzenini Eyyübî mirası olarak Mısır'da devam ettirmiştir. Baybars, Moğol tehdit ve tehlikesini bertaraf ettikten sonra Mısır'da kendisi gibi memlûk kökenli olan emirleri üst düzey idari ve askeri görevlere atayarak Memlûk rejimini tahkim etmiş, siyasi ve askeri çıkarları için Suriye'de Eyyübî meliklerinin varlıklarına bir müddet göz yummuş, tasfiyelerini zamana bırakmıştır. Çok geçmeden 1263'lerden sonra memlûk kökenli emirleri eyaletlere nâib olarak atayarak Mısır'dan sonra Suriye'de de Memlûk rejimini kurmayı başarmıştır. Memlûk kökenli emirlerin görev başında kaldıkları sürece iktâ' tahsis edilmiş, yerlerine de oğulları ya da yakınları asla geçirilmemiştir. Açıkçası önemli bir problem Memlûk rejiminin en temel özelliği ile kökten çözülmüştür.

Doğrusu Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün geliştirdiği askeri iktâ' düzeni tam anlamıyla tatbiki Memlûk Türk Devleti'nde karşılık bulmuştur. Bu hususta askeri iktâ' düzeni devlet düzeni kurmayı amaçlayan askeri yapının şekillenmesinde önemli bir unsurdur. Askeri iktâ' düzeni devlet düzenini tahkim eden payanda görevini icra etmektedir. Memlûk Türk Devleti bu nizamı çok iyi uygulayıp Mısır ve Suriye'de merkezi güçlü bir devlet kurarak Haçlılar ve Moğollara karşı başarılı olmuştur. Devletin kuruluşundan itibaren yüzyıl boyunca merkezi otoritenin tesisinde, Haçlı işgallerinin son bulmasında Moğol istilâlarının bertaraf edilmesinde kuşkusuz iktâ' düzeninin payı önemlidir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Abdul Azim Islahi; "Al-Asadi and his work al-Taysir: A study of his socia-economic ideas", *Islamic Economics Institute*, 2016, s. 9-10.
- Aristoteles; *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul 2002.
- Bedreddîn el-Aynî; *es-Seyfü'l-Mühenned fî Sireti'l-Meliki'l-Müeyyed Şeyhu'l-Mahmûd*, Thk. Fehîm Muhammed Ulvî Şeltût, Kahire 1998.
- D. Behrens-Abouseif, "Al-Nasır Muhammad and Al-Asraf Qaytbay-Patrons of Urbanism", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubids and Mamluk Eras*, (Leuven: 1995), s. 267-284.
- El-Belâzurî; *Fütûhu'l-Büldân* (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bak. Yay. Ankara 2002.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Çetin, Altan, "Memlûkler Devrinde Oğuzlar", *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I, s. 23-33.
- Durî, A., "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", (Ter. K. Y. Koprıman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin), *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXV, S. 39, 2006, s.221-238.
- Demirci, Mustafa; "İktâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2000, c. XXII, s. 44.
- Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Bulak 1302.
- Eymen, Fuad Seyyid; "Makrîzî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 449-450.
- Göksu, Erkan, "Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'nın Şekillenmesindeki Rolü", *USAD*, Bahar 2018; (8): ss.147-164.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018.
- Göksu, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 141.
- al-Harithy, Howayda, "The Patronage of al-Nâşir Muḥammad ibn Qalāwūn, 1310-1341", *Mamlûk Studies Review IV*, (2000), ss. 219-244.
- İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara 1992.
- İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer*, c. IX, ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sireti'l-Meliki'n-Nâsır, (Thk. Hans Robert Roemer), Kahire 1960.

- İbn Haldun; *Mukaddime*, I-III, ter. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn İyas; *Bedâi' u 'z-Zuhûr, fî Vekâi' i 'd-Dühûr*, (Thk. Muhammed Mustafa), Kahire 1975.
- İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Huseyn Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1992, c. IX, s. 24.
- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, (Thk. Dr. Cemaleddin eş-Şeyyâk), c. I, Kahire 1953.
- İbnü'l-Cezerî, *Târîhu Havâdisi 'z-Zemân ve Enbâihî ve Vefeyâtü'l-Ekâbîr ve'l-A'yân min Ebnâihî = Târîhu'l-Cezerî*, I-III, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûri, Beyrut 1998.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazamü fî Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümemi*, c. XVI, (Thk. Muhammed Andülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 71-88.
- Kalkaşendî; *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut: 1915.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 2010.
- Köprülü, Fuad, "Ortaçaman Türk-İslam Feodalizmi", *Belleten*, Cilt: V-Sayı:19-Yıl:1941, s. 319-334.
- Kucur, Sadi S., "İktâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXII, s. 48.
- Lambton, A. K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953.
- Lapidus, I. M., "Muslim Urban Society in Mamluk Syria", A. H. Hourani & S. M. Stern eds. *The Islamic City*, Oxford 1970, ss. 195-205.
- Levanoni, Amalia, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of Nasır Muhammad b. Qalawûn, 1310-1341*, Leiden 1995.
- Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye İslâmîda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr fî Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut t.y.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *el-Mevâizu ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr el-Ma'rûf bi'l-Hitâti'l-Makrîziyye* (Muhammed Zeynüühüm-Medîhatü'ş-Şarkâvî), Mektebe Mednûlâ, Kahire 1997.
- Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (Çev. Mehmet Taha Ayar), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Nüveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-İse Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI, thk. Dr. Necip Mustafa Fevvaz, Dr. Hikmet Keşlî Fevvaz, c. XXXII-XXXIII, thk. Üstaz İbrahim Şemseddin, Beyrut 2004.
- Özaydın, Abdülkerim; "Bündârî", c. VI, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, s. 489-490.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, c. V, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 249-264.
- Özgüdenli, Osman Gazi; "Hüseynî Ali b. Nâsır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-1, 2016, s. 572-573.
- Rabie, Hassanein, *en-Nüzûmü'l-Mâliye fî Mısri Zemâni'l-Eyyûbiyyîn*, Kahire 1964.
- Rabie, Hassanein, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A. H. 1169-1341 A.D.", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Edt. Michael A. Cook), London 1970.

- Rabie, Hassanein, *The Financial System of Egypt A.H.564-741/1169-1341*, London 1972.
- es-Seyyid, Seyyid Muhammed, “Evlâdü’n-Nâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, 1995, s. 525-526.
- Sağlam, Ahmet, “Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1298):Memlûkler’de Meşrûti bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/1, 2017, s.155-190.
- Sağlam, Ahmet, *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
- Sağlam, Ahmet, *Memlûklerde Toprak Yönetimi İktâ*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.
- Speiser, Philipp, “The Sultan al-Nasir Muhammad Madrasah in Cairo: Restoration and Archaeological Investigation” *Mamlûk Studies Review*, XII/2, (2008), ss. 197-221.
- Şemseddin eş-Şücâi, *Târîhu’-l-Meliki’n-Nâsiri Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve Evlâdihî*, (Thk. Barbara Schafer), Wiesbaden 1977.
- Tsugitaka, Sato, *State and Rural Society in Medieval Islam, Sultans, Muqta’s and Fallahun*, Leisen-New York-Köln 1997.
- Turan, Abdülkadir; “Nüreddin Mahmud Zengî’nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/1, 2018, s. 205-234.
- Turan, Osman; “İktâ”, *İslam Ansiklopedisi*, V/2, s. 949-959.
- Turan, Osman, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, *Bellekten*, c. XII, sayı: 47, 1948, s. 549-574.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1997.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötügen Yay., İstanbul 1999, s. 80-81.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötügen Yay., İstanbul 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Yalçın, M. Fatih, “İktisâdî Buhranlar Üzerinden Sultan Eleştirisi: Makrîzî ve İğâsetü’l-‘umme Adlı Eseri”, *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*, editör: Sezai Engin, (Endülüs Yayınları, İstanbul 2019), ss. 60-79.
- Yiğit, İsmail, “Halka”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara 1997, s. 360-362.

Geç Antik Çağ Roma ve Doğu Roma Hukukunda Kölelikle İlgili Kanunlar Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Laws on Slavery in Roman and Eastern Roman Law in Late Antiquity

Talat KOÇAK

Öz- Roma hukuku, dünya hukuk sistemleri içerisinde, etkisini günümüzde de hissettiren önemli bir hukuk ekolüdür. İlk Çağ halklarında var olan köleci sistem ilk devirlerden itibaren Roma ve Doğu Roma toplumlarında da kendine yer bulmuştur. Bu bağlamda Roma hukuku külliyyatında kölelikle ilgili kanunlar epeyi bir yer tutmaktadır. Özellikle Codex Theodosianus, Corpus Iuris Civilis ve Ecloga'da Roma ve Doğu Roma'da köleci sistemin işleyişi hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Hristiyanlığın kabulünden sonra bazı yeni azat etme yöntemleri Roma hukuk külliyyatında yer bulsa da köleci sistemde bir değişiklik olmamıştır. Makalede kronolojik olarak Geç Antik Çağ'da, Roma ve Doğu Roma hukukunda kölelikle ilgili kanunların geçirdiği değişim ve dönüşüm üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler- Kölelik, Roma Hukuku, Digesta, Ekloga, Hristiyanlık.

Abstract - Among the world's legal systems, Roman law is an important school of law that still has an impact today. The slavery system, which existed in the First Age civilizations, has also found its place in Roman and Eastern Roman societies since the early ages. In this context, laws related to slavery take an important place in the Corpus of Roman law. It is possible to find information about the functioning of the slavery system in Rome and Eastern Rome, especially in the Codex Theodosianus, Corpus Iuris Civilis, and Ecloga. Although some new methods of liberation were included in the Corpus of Roman law after the adoption of Christianity, there was no change in the slavery system. In this article, we will chronologically focus on the change and transformation of the laws regarding slavery in Roman and Eastern Roman law in Late Antiquity.

Keywords- Slavery, Roman Law, Digesta, Ecloga, Christianity.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Talat KOÇAK

Afyon Kocatepe Üniversitesi <https://ror.org/03a1crh56>

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye

ORCID: [0000-0003-4030-7966](https://orcid.org/0000-0003-4030-7966)

e-mail: talatkocak@gmail.com

Başvuru/Submitted: 09.11.2022

Kabul/Accepted: 17.04.2023

Atf: Koçak, Talat, "Geç Antik Çağ Roma ve Doğu Roma Hukukunda Kölelikle İlgili Kanunlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 82-94.

Citation: Koçak, Talat, "An Evaluation of the Laws on Slavery in Roman and Eastern Roman Law in Late Antiquity", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 82-94.

EXTENDED ABSTRACT

Slavery institution has been applied in many states since the first age. Relations between slaves and other social classes, which are important elements of social life in Rome, have an important place in law. In Roman law, slaves are included in the subject of property law. Slaves were seen as a member of the household during the first periods when their numbers were low. This relatively privileged situation changed over time. There was an increase in the number of slaves in direct proportion to the victories gained during the imperial period. This increase had a negative effect on the legal and social status of the slaves. The increase in the number of slaves made it even more difficult for slaves to be freed. A certain coefficient was introduced in the mass freeing operations. The aim here was the anxiety of breaking the established rules of Rome by being of different nationalities and being too much. However, their masters' rights over slaves were further expanded.

In Rome, slave resources are examined under two headings. These are called slavery through birth and loss of liberty. If a person was born from a slave mother and father, he would continue his life as a slave. Although there are many varieties of slavery through the loss of liberty, this matter generally means that prisoners captured in wars continue their lives as slaves. Obtaining slaves through wars was the most common method in Rome. Because according to the Romans, “All non-Roman barbarian tribes are slaves”.

According to Roman law, marriages between slaves were not considered legitimate marriages. Children born in a situation defined as the actual merger were registered as the property of the master. The transformation of the actual mergers between slaves into a legally recognized marriage was achieved by the slaves gaining freedom.

It was possible for a slave to gain freedom in Roman law. In general, this freedom could be gained by the method of freeing. There were different kinds of emancipations such as Manumissio Testamento (with testament), Manumissio Vindicta (with sticks), Manus Censu (with censor approval), Manumissio Ecclesia (in church). After the acceptance of Christianity, the method of emancipation in the church started to be applied frequently.

Apart from being freed there were many ways to gain freedom. For example, if the owner treated the slave cruelly, the slave was freed. Freedom could be bestowed on slaves who had served their empire greatly and acted as heroes in the war.

In time, the class of free people was formed in Roman society. A slave freed in Roman law did not have the same rights as an innate Roman citizen. First of all, the old slaves who belonged to the freed class in Roman society had to be respectful of their former masters. If they made an agreement on terms of working or paying some money after being freed in exchange for their freeing, they had to fulfill this obligation. He was again included in the freed slave class who did not fulfill these obligations.

However, the freed men could not become senators. In addition, they were forbidden to marry free citizens until the end of the republican period. This ban was eliminated by the enactment of the laws that regulated marriage during the Augustus period (Lex Iulia de Mariendis Ordinibus). Apart from the rights reserved by his master, the difference between the freedmen and the free-born people completely disappeared during the Justinian period in the field of private law and public law. Neither the negative laws regarding the status of the freedmen were included in the next law studies.

There are many laws related to slavery in law studies, such as the Law of the Twelve Tables, Codex Theodosianus, Corpus Juris Civilis and Ecloga. Chronologically, there is an improvement in the rights of slaves in the mentioned law studies. There are two main reasons for this. The first one is that, it is difficult to obtain cheap and easy slaves because the conquests stopped when the Roman Empire reached its natural border. The other reason is that Christianity is a state religion in Rome.

GİRİŞ

Kölelik, en geniş tanımlamayla bir kişinin başka bir kişinin malı olması anlamına gelmektedir. Eskiçağ devletlerinin tamamında görülen bu uygulama günümüzde artık yasa dışıdır ve uygulanmamaktadır. Eskiçağ toplumlarında insanlar hürler ve köleler olarak ikiye ayrılmaktadır. Mezkûr devirde hukuk bakımından hür kişiler hakların sahibi (obje), kölelerse hakların konusu (süje) içerisinde değerlendirilirdi¹.

İlk devirlerden itibaren kölelik kurumu bazı iktisadi ve toplumsal gereklilikler sonucu ortaya çıkmıştır. Roma hukukunda kölelik belirli bir sistematik içerisine oturtulmuştur. Hristiyanlığın devlet dini olmasından sonra ilgili kanunlarda kölelere yönelik müspet olarak değerlendirilebilecek bazı değişiklikler yapılmıştır.

Roma Toplumunda Köleliğin Kaynakları

Roma toplumunda köleliğe neden olan unsurlar, Geç Antik Çağda aynen devam etmiştir. Roma toplumu üzerine yapılan araştırmalarda kölelerin sayılarına net istatistiki bilgiler maalesef yoktur². Kesin olan tek şey sayılarının Roma'nın iç ve dış politikasıyla doğru orantılı olarak zaman zaman artıp azaldığıdır³.

Başlangıçta sosyolojik açıdan kölelerin durumu oldukça iyiydi. Hukuken olmasa da kendilerine ailenin bir ferdi gibi muamele ediliyordu ve ailenin reisi sayılan babanın hâkimiyetinde (*patria potestas*) kendilerine özgür kişilerden çok farklı davranılmıyordu. Köleler aile reisinin denetimi altındaki diğer aile bireyleriyle hanenin sorumluluklarını paylaşıyorlardı. Bu durumun temel nedeni, ilk devirlerde Romanın bir tarım toplumu olmasıydı. Dolayısıyla ailenin diğer fertleriyle birlikte köleler de ailenin ekonomik faaliyetlerine destek oluyorlardı. Böylelikle köleler, başlangıçta sayıları az olmasının verdiği avantajla, toplumsal açıdan aile efradıyla yakın ilişkiler geliştirebildiler⁴. Sahibin köle üzerindeki hukuki durumu için aile evladının durumundan farklı olarak "*dominica potestas*" deniyordu. Zamanla bu iki hâkimiyet hakkı kölelerin aleyhine farklılaşmıştır⁵.

Doğum Yoluyla Kölelik

Köle bir annenin veya anne-babanın çocuğu köledir⁶. Çünkü Roma hukukunda bir kölenin hür bir kimseyle ilişkisi, kabul edilemez bir durumdur. Bu durum meşru evlilik sayılmadığı gibi, köle bir kadından doğan çocuk köle olurdu. Bununla birlikte özgür bir kadından doğan çocuk, babası köle dahi olsa bazı küçük istisnalar dışında hukuk önünde hür bir birey olarak kabul edilirdi⁷.

Hürriyetin Kaybedilmesiyle Kölelik

Savaşlar yoluyla veya özel bir durum neticesinde cezalandırılma yoluyla oluşan kölelik olarak ikiye ayrılır⁸. Savaşta esir düşme sonucunda oluşan kölelik, Roma İmparatorluğu'nda köleci sistemi besleyen bir fiili durum oluşturmuştur⁹. Roma İmparatorluğu savaş meydanlarında zaferler kazandıkça başta başkent olmak üzere devletin sınırları içerisindeki bütün şehirlerde köle sayısı artmıştır.

MÖ II. yüzyıl, antik dünya halkları için anarşi ve kargaşa dolu bir dönemdir. Bu devir Roma için fetihler ve zaferler çağıdır. Savaş meydanlarında kazanılan zaferler ülkenin demografik yapısında değişim ve kölelerde artış olmasının en önemli sebebidir. Bu durumun bir sonucu olarak Roma

¹ Gülnihal Bozkurt, "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38 (3), 1981, s. 65.

² Henrik Mouritsen, "Slavery and Manumission in the Roman Elite: A Study Of the Columbaria of the Volusii and teh Statilii", *Roman Slavery and Roman Material Culture*, (Ed. Michele George), Toronto, 2013, s. 43.

³ Roma'nın savaş meydanlarında kazandığı zaferle doğru orantılı olarak köle sayısında bir artış olmuştur. Bkz. Bülent Tahiroğlu, "Roma Hukukunda Azad Etmenin Tahditleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (4), 1973, s. 523.

⁴ Özcan Karadeniz, *Roma Hukuku*, Ankara, 1977, s. 131.

⁵ Bülent Tahiroğlu - Belgin Erdoğan, *Roma Hukuku Meseleleri*, İstanbul, 1982, s. 30.

⁶ Şakir Berki, *Roma Hukuku*, Ankara, 1949, s. 109.

⁷ Ziya Umur, *Roma Hukuku*, İstanbul, 1974, s. 353

⁸ Serpil Altop, *Roma Hukuku'nda Kölelik*, İstanbul, 2002 s. 26-32.

⁹ Romalılara göre Romalı olmayan "*tüm barbar kavimler köle olarak yaratılmıştır*". Topluma hâkim olan bu genel kanıdan dolayı Romalılar askeri seferlerin sonucunda elde edilen ucuz iş gücü olarak gördükleri esirlerin ülkeye getirilmesini iktisadi açıdan olumlu karşılıyorlardı. Çünkü bu durum köle fiyatlarının düşmesi anlamına geliyordu. Bkz. Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik*, İstanbul, 2010, s. 16.

toplumunda lüks yaşam ve sefahat artmıştır¹⁰. Uzun süren savaşlar neticesinde ele geçirilen savaş esirlerine zalimce davranıldığı bilinmektedir. Roma İmparatoru Octavianus (*Augustus*) (MÖ 27-MS 14) döneminde kısmen sağlanan barış ortamı¹¹ sayesinde, savaşların azalmasından dolayı pazarlara getirilen köle sayısı azalmıştır. Bu durum kölelere daha insancıl muamele edilmesinin yolunu açmıştır¹².

Askerlik hizmetinden kaçan Roma vatandaşları (*infrequens, indelectus*) köle durumuna düşerdi. Roma Devletini yönetme yetkisine sahip olan *magistra*'lar, onları Roma halkının menfaatleri icabı satışa çıkartır ve asker kaçağı, satın alan kimsenin kölesi olurdu¹³.

XII Levha Kanunları'na göre bir kimse borcunu hâkim kararıyla ödemeye mecbur edildiği (*iudicatus*) ya da *magistra* huzurunda borcunu kabul ettiği (*confessio in iure*) halde borcunu ödemezse, alacaklısı tarafından özgürlüğüne el koyma yoluyla (*manus iniectio*) köle gibi satışa çıkartılabildi. Fakat bir Roma vatandaşının Roma toprakları içerisinde köle olması kanunen yasak olduğu için bu satış devletin sınırlarını oluşturan Tiber Nehri'nin öteki kıyısında yapıyordu¹⁴.

20 yaşından büyük özgür bir Romalı kendini köle olarak sattırırsa köle durumuna düşerdi¹⁵. Bu durumun temel sebebi, bazı Romalıların kendini arkadaşı vasıtasıyla köle gibi 3. şahıslara sattırıp, daha sonra özgür olduğunu kanıtlayıp serbest kalması ve alınan parayı kendi aralarında paylaşarak haksız kazanç elde etmeleriydi. Bu kötü niyetli mali çıkar sağlama durumu karşısında Roma hukukunda bir caydırıcı ilke olarak, satılan kişinin köleliğinin tescillenmesi sağlanmıştır¹⁶.

İşledikleri suçlardan dolayı bazı ağır cezalara çarptırılmış olan kişiler de köle olurdu. Örneğin kamuya dair işlenen bir suçtan dolayı çarmıha gerilme veya kılıçla idam edilme, ömür boyu maden ocaklarında çalışma, gladyatörle dövüşme gibi cezalar¹⁷ alanlar da köle durumuna düşerlerdi¹⁸.

MS 52 yılına tarihlenen bir kanuna göre bir köleyle sahibinin yasaklamasına ve tüm uyarılara rağmen cinsel ilişkiye giren hür bir Roma vatandaşı kadın köle olurdu. Bu kanun büyük tartışma yaratmış ve İmparator *Iustinianus* (MS 527-565) devrinde yürürlükten kaldırılmıştır¹⁹.

Kölenin Hukuki Durumu

Roma hukukunun geçirdiği tüm evrelerde köleler şahıs olarak tanımlanmamıştır. Romalılar bu durumu "*servus nullum caput habe*" (kölenin şahsiyeti yoktur) sözüyle ifade etmişlerdir²⁰. Hak ehliyetleri olmadığı için borç altına giremezler, davacı ve davalı olamazlardı²¹. Efendisinin malı (*res mancipi*²²) statüsündeydi ve eşya hukukunun konusu içerisinde değerlendiriliyordu²³. Malik; kölenin

¹⁰ Umur, *Roma Hukuku*, s. 358.

¹¹ J. W. Rich, "Augustus, War and Peace", *Augustus*, (Ed. Jonathan Edmondson), Edinburgh, 2009, s. 137-164.

¹² Malay, *Çağlar Boyu...*, s. 18.

¹³ Karadeniz, *Roma Hukuku*, s. 134.

¹⁴ Umur, *Roma Hukuku*, s. 360.

¹⁵ Keith R. Bradley, "Roman Slavery and Roman Law", *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, 15 (3), 1988, s. 482.

¹⁶ Altop, *Roma Hukuku'nda...*, s. 35-36.

¹⁷ Burada unutulmaması gereken şey bu kişilerin belirli kimselerin kölesi olmayıp, çarptırıldıkları cezaların kölesi (*servitus poene*) olduklarıdır. Umur, *Roma Hukuku*, s. 361.

¹⁸ Karadeniz, *Roma Hukuku*, s. 133.

¹⁹ Altop, *Roma Hukukunda...*, s. 36.

²⁰ H. Cahit Oğuzoğlu, *Roma Hukuku*, Ankara 1956, s. 57.

²¹ Edgar S. Shumway, "Freedom and Slavery in Roman Law", *The American Law Register (1898-1907)*, 49 (11), 1901, s. 637; Şahin Akıncı, *Roma Hukuku Dersleri*, Konya, 2014, s. 165.

²² Eski Devir ve Klasik Devir Roma Hukukunda sosyal ve ekonomik açıdan en kıymetli mal grubuna verilen isim. Bir tarım toplumu olan Roma'da özellikle çiftçilikle ilgili ehemmiyeti bulunan şeyler (İtalya arazisi, İtalya arazisi üzerindeki tarımsal irtifak hakları, köleler, boyun ve sırt gücünden yararlanan yük ve çeki hayvanları) bu kategori içerisinde. Paul Koschaker, *Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları*, (Çev. Kudret Ayiter), Ankara, 1971, s. 110.

²³ Umur, *Roma Hukuku*, s. 361.

üzerinde maddi tasavvurda bulunabilir²⁴, suç işlerse cezalandırabilir, hatta hayatına son verebilirdi²⁵. Bu mutlak hâkimiyet (*dominica potestas*) köle kaybolursa veya kaçsa dahi yine devam ediyordu. Köle efendisi tarafından terk edilirse bu hakkından vazgeçmiş oluyordu. Fakat haklar bakımından kölenin durumunda bir değişiklik olmuyor, hukuken terkedilmiş mal (*res derelictae*) hüviyetiyle yaşamını sürdürmeye devam ediyordu²⁶.

Köleler şahıs sayılmadığı için kanun önünde geçerli bir evlilik yapmaları mümkün değildi. Onların evlilikleri hukuki sonuçları olmayan fiili birleşmelerden ibaretti²⁷. Hür bir kişiyle kölenin birleşmesine *contubernium* adı verilir²⁸. Gerek *contubernium* gerekse köleler arasında olan birleşmelerde evlilik, hürriyetin elde edilmesi neticesinde resmiyet kazanırdı²⁹.

Codex Theodosianus'da bulunan hüküm kölelerle birliktelik noktasında oldukça tavizsiz ve tartışmasızdır. (C. Th. 4. 12. 1.)

“Hür bir kadın, bir kölenin elinden veya başka bir kişiden şiddet görürse ve bir köle erkekle rızası dışında birleşirse kanunun gerektirdiği şekilde intikamı alınır. Ancak bir kadın kendi şerefli konumuna ilişkin düşüncesizce davranırsa, hürriyetinden yoksun bırakılır ve çocukları, dost hayatı yaşadığı kölenin efendisinin köleleri olur.”³⁰

Sınıflar arası keskin ayırmadan dolayı oluşan köle ile evlilik hususu Hristiyanlığın etkisiyle yumuşamıştır³¹. İlk Hristiyan yasa kitabı olarak kabul gören, İmparator III. Leo (717-741) döneminde kodifiye edilen yasaların yer aldığı *Ecloga*'ya göre (E. 8. 1. 3.) köle “efendisi tarafından özgür biriyle evlendirilirse özgür olur”. Tabii burada bile kölenin efendisinin onayıyla evlendirilmesi şarttır.

Bazı yetenekli köleler Roma toplumunda efendisinin verdiği sermayeyle (*peculium*) ticaret yapabiliyorlardı. Verilen bu anapara hukuken efendiye, fiilen köleye aitti. Bu uygulama ticari istidadı olan kölelere görece bir özgürlük sağlamıştı. Nitekim motivasyonu artırmak için bazı malikler yapılan ticarete köleyi kâra ortak ediyorlardı. Bu uygulama sayesinde uzun vadede köle hürriyetini efendisinden satın alabiliyordu³².

Hâkimiyeti altında tuttuğu kölesine sermaye veren bir efendi³³, yalnızca *peculium* ile sınırlı olarak kölenin ticaret sırasında yaptığı bütün borçlardan sorumluydu. Alacaklıların köle sahibine açtığı

²⁴ Cicero “Şayet birisi denizdeyken (gemideki herhangi bir) yükünü atmak mecburiyetinde kalırsa, oldukça kıymetli olan atını mı, yoksa ucuz ve değersiz olan kölesini mi atmalıdır? Kişisel mal varlığı birini, insanlık ise diğerini gerektirir” demiştir. Bkz. Erkan Kurul, “Rhodos’luların Denizcilik Yasası: Nomos Rhodion Nautikos”, *Cedrus: Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, C. II, 2014, s. 527. Denizcilikle ilgili Roma’da kullanılan Rodos Denizcilik Yasası’nın bazı maddeleri kölelerle ilgilidir. Bu maddeler Geç Antik Çağ’da, III. Leo’nun yasa çalışmalarında, noktasına dokunulmadan aynen muhafaza edilmiştir Talat Koçak, “Geç Antik Çağ’da Doğu Roma (Bizans) Hukukunun Tarihi Seyri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 2019, s. 131).

²⁵ *Codex Theodosianus*'da efendinin köleyi geçerli bir sebep yoksa öldürmesi cinayet sayılıyordu. Böyle durumda köle sahibi yargılanıyordu. (C. Th. 9. 12. 1) “Eğer bir efendinin bir köleyi hafif değnekle dövmesi gerekiyorsa veya onu gözaltına almak amacıyla zincire vurursa, böyle bir durumda köle ölürse malik hukuk önünde cinayetle suçlanamaz. Çünkü zaman sınırlamaları ve yasal yorumların tüm değerlendirmelerini kaldırıyoruz. Efendi gerçekte kendi hakkını ölçsüz kullanamayacak, ancak köleyi keyfi olarak değnek veya taş darbesiyle öldürmesi durumunda, köleyi iple asılmasını emrederse, utanç verici bir emir vererek yüksek bir yerden attırırsa, zehirletirse, genel cezalar uygulayarak bedenini yaralarsa, vahşi hayvan pençeleriyle uzuvlarını kestirirse, (kölenin) bedenini yakarak ya da canavarca barbar vahşeti ile bedenleri ve uzuvları kan revan içinde takatsız bırakarak işkencelerle öldürürse cinayetten suçlu olacaktır.”

²⁶ Ziya Umur, *Roma Hukuku Lüğati*, İstanbul, 1975, s. 180.

²⁷ Fulya İlçin Gönenç, *Roma Hukukundan Kadın*, İstanbul, 2010, s. 93.

²⁸ Adolf Berger, “Contubernium”, *Encyclopedic Dictionary Of Roman Law*, Philadelphia, 1953, s. 415.

²⁹ Kudret Ayiter, *Roma Aile Hukuku*, Ankara, 1963, s. 11.

³⁰ *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, (Latince'den İngilizce'ye Çeviren: Clyde Pharr v.d.), New Jersey 1952, s. 92.

³¹ Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'na etkisi için bkz. Arthur Cushman McGiffert, “The Influence of Christianity upon the Roman Empire”, *The Harvard Theological Review*, 2(1), 1909, s. 28-49.

³² Akıncı, *Roma Hukuku*, s. 169.

³³ Köleci sistem olmayan bir ekonomide, emek miktarını kişi kendi belirler. Tüketim kararlarını kendisi alır. Bununla birlikte, köleci sistem ekonomisinde, hem bir köleden çıkarılacak emek miktarı hem de onun tüketim veya beslenme alışkanlığı köle sahibi tarafından belirlenir. Yoram Barzel, “An Economic Analysis of Slavery”, *The Journal of Law & Economics*, 20 (1), 1977, s. 87.

davalara *actio de peculio* adı veriliyordu. Nitekim bu durum gemi sahipleri (*exerciter navis*) için de geçerliydi. Bir gemi sahibi, gemisinin sevk ve idaresi için bir köleyi kaptan (*magister navis*) tayin ederse, geminin bütün idare ve ekonomik işlerinden kaynaklanan sıkıntılardan dolayı armatöre dava açılabilirlerdi (*actio exercitoria*)³⁴.

Köleler, efendilerin *auctoritas*'i³⁵ ile pagan tanrılarına adak (*votum*) yapabilirlerdi. Ancak dileği gerçekleşip, adaklarını yerine getirmedeğ i takdirde bunun sorumluluğu yine efendiye aitti³⁶.

Köleler insan olması itibariyle suç işlediklerinde kamu otoritesi tarafından cezalandırılırlardı. Bu cezalandırma işlemi onun hukuk önünde bir şahıs olarak görüldüğü anlamına gelmez. Bu yargılamalardaki genel amaç kölelerin yasa dışı davranışlarının önlenmesiydi. Kölelere verilen cezalar özgür insanlara verilenlerden daha ağırdı. Roma toplumunda köle sayısındaki artış, efendilerin kölelerden çekinmeye başlamalarına neden olmuş, bu yüzden çok ağır hükümler içeren yasalar ortaya çıkmıştır. Örneğin MS 10 yılında çıkartılmış olan *Senatus Consultum Silanianum*³⁷, kölelerin sahiplerini öldürmelerinin önüne geçmek adına oldukça şiddetli hükümler içermektedir. Bu yasaya göre, malik öldürülmüş ve öldürenin kim olduğu bulunamamışsa bütün köleler işkenceye tabi tutulurdu. İşlenen cinayet sırasında efendisinin yardımına koşmadığı anlaşılan bütün köleler ölüme mahkûm edilirdi. Bununla birlikte katili haber veren köleyse, *magistra* tarafından özgürlüğüne kavuşturulurdu³⁸.

Roma Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi

Roma Hukukunda kölenin hür vatandaş haline gelmesiyle ilgili birçok uygulama mevcuttur. Bu uygulamaları azat etme ve diğer özgür kalma yolları şeklinde iki ana başlık altında toplamak mümkündür³⁹.

Azat Etme (Manumissio)

Kölenin sahibinin isteğiyle özgürlüğünü elde etmesine azat etme (*manumissio*) denir. Roma hukukunda bu yolla özgürlüğünü kazananlara azatlı manasında *libertus* adı verilmiştir. *Libertus* durumunda olanları, hür durumda hür doğanlardan (*ingenuus*) daha aşağı görülür, farklı bir kategoride değerlendirilirdi⁴⁰.

Kölenin birden fazla sahibi varsa özgür olmak için diğer ortakların da onayı gerekmektedir. Yalnız birisinin azat etmesiyle köle özgürlüğüne kavuşamaz, sadece onun hissesi diğer maliklerin üzerine intisap ederdi. *Iustinianus* döneminde hissedarlara uygun görülen bir bedel karşılığı kölenin azat edilebilmesine olanak sağlayan yasalar çıkartıldı⁴¹.

Roma hukukunda azat etme yöntemi iki başlık altında incelenebilir.

Ius Civile'nin Azat Etme Yöntemleri

Roma hukukunun eski hukuk dönemi diye adlandırdığımız evresinde köle sadece dört yöntemle azat edilebilirdi.

³⁴ Türkan Rado, *Roma Hukuku Dersleri Borçlar Hukuku*, İstanbul, 1978, s. 206-207.

³⁵ *Potestas*'a benzeyen bir hâkimiyet şekli. Bir malı devredenin devralana karşı borçlu bulunduğu durumlar için kullanılırdı. Umur, *Roma Hukuku Lüğati*, s. 26.

³⁶ Umur, *Roma Hukuku*, s. 364.

³⁷ İşlenen cinayetin kimin tarafından işlendiği belli olmayan durumlarda, malikin hâkimiyetinde bulunan bütün kölelerin işkenceye tabi tutulmasına, bu işleme rağmen katil yine ortaya çıkmamışsa yardıma koşmayan bütün kölelerin ölüme mahkûm edilmelerini kararlaştıran *senatus* kararı. Adolf Berger, "Silanianum", *Encyclopedic Dictionary Of Roman Law*, Philadelphia, 1953, s. 699.

³⁸ Umur, *Roma Hukuku*, s. 364-365.

³⁹ Efendilerinden memnun olan bazı köleler azat edilmeyi istemiyorlardı. Onlar kadar şanslı olmayan kölelerden bir kısmı ise intihar ediyordu. Ölen bir kölenin cesedi iki saat içinde şehir dışına çıkarılırdı. Tafsilat için bkz. Dan-El Padilla Peralta, "Slave Religiosity in the Roman Middle Republic", *Classical Antiquity*, 36 (2), 2017, s. 354-355.

⁴⁰ Koschaker, *Roma Hususi*..., s. 78; Özcan Çelebican, "Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 43 (1), 1993, s. 309.

⁴¹ Umur, *Roma Hukuku*, s. 367.

-Manumissio Vindicta: *Digesta*'nın 40. Bölümün 2. Maddesi 25 alt başlıkla bu konuya ayrılmıştır⁴². Değnekle azat etme yöntemi olarak tanımlanan bu muamele, farazî bir hürriyet davası üzerinden uygulanırdı. Malik, yanına bir arkadaşını ve özgür bırakmak istediği kölesini alarak *magistra* huzuruna gelirdi. Köle sahibinin arkadaşı (*adsertor libertatis*⁴³) bir değnekle kölenin başına dokunarak “bu adamın özgür olduğunu iddia ediyorum” derdi. Buna mukabil efendinin sessiz kalması neticesinde *magistra* köleyi azat ederdi⁴⁴.

-Manumissio Testamento: *Vasiyetname* yoluyla azat etme yöntemi Roma toplumunda sık görülen bir uygulamadır. Malik vasiyetnamesinde ölümünden sonra olmak koşuluyla bir köleyi azat edebilirdi. Bu tür azat etme yöntemi bir şarta bağlı olarak da yapılabilirdi. Vasiyetnamedeki hükümlere göre köle ya sahibi ölünce direkt özgürlüğünü kazanıyor ya da mirasçılara bu durum bir mükellefiyet olarak yükleniyordu. Vasiyetname yoluyla birden fazla köleyi azat etmek mümkündü. Fakat uygulamaya imparatorluk devrinde bir sınırlama getirilmiştir⁴⁵.

Roma'nın ilk devirlerinde köle sahibi kişiler istedikleri sayıda köleye özgürlük verebiliyorlardı. Zaman içerisinde köle sayısının artmasına doğru orantılı olarak azatlı sayısında artış oldu. Roma toplumunda azatlı sayısının artması bazı sosyal problemleri beraberinde getirdi. Azat edilen köleler Roma vatandaşlığını kazanıyorlar ve bu durum eski ayrıcalıklı vatandaşların hoşuna gitmiyordu. Getirilen kölelerin kültürleri, dilleri, inançları Romalıların davranış şekillerinden çok farklıydı. Mevcut durum toplumun yapısını bozmaya başlamıştı⁴⁶.

Augustus devrinde çıkartılan *Lex Fufia Caninia* uyarınca vasiyetname ile azat etme yöntemiyle ilgili başka bazı kısıtlamalar getirildi⁴⁷. Eğer bir kişinin iki kölesi varsa bunları serbestçe özgür bırakabilirdi. Ama ikiden ona kadar kölesi varsa yarısını, ondan otuza kadar kölesi varsa üçte birini, otuzdan yüze kadar kölesi varsa dörtte birini azat edebilirdi. Bununla birlikte azat edilecek köle sayısı yüzü aşamazdı⁴⁸.

Codex Theodosianus'un Suriye'de Arap Hristiyanları arasında rahat uygulanabilmesi için oluşturulan (Suriye Roma Kodu) el kitabının 22. maddesi vasiyetname yoluyla azat etmeyi düzenler. Azat etme oranları *Lex Fufia Caninia* ile aynıdır⁴⁹.

MS 4 yılında çıkartılan *Lex Aelia Sentia*⁵⁰ uyarınca 20 yaşından küçük bir kişinin vasiyetnameyle azat etme yöntemini uygulaması yasaklandı. Bu tarz kısıtlamalar, tamamen olmasa da büyük ölçüde *Iustinianus* döneminde ortadan kaldırılmıştır. Bunun temel sebebi, Hristiyanlığın köleliğe sıcak bakmamasıdır. Ayrıca savaşların azalmasıyla 1. Yüzyıldan itibaren köle sayısında bir düşüş meydana gelmiş, bu durum yasalara da yansımıştır⁵¹.

Devam eden süreçte III. Leo döneminde, kölenin vasiyetname yoluyla azat edilmesi uygulamasına devam edilmiştir. Kanunun 8. bölümünün 2. maddesine göre (E. 8. 1. 2.) “*Ve yine bir köle vasiyetname veya varisin onayı ile kafasına bir pannus giyerse ve ölenin arkasından cenazeyi takip ederse özgür*

⁴² *The Digest Of Justinian*, C. 3., (Latince Metinden İngilizceye Çeviren: Watson A.), Pennsylvania, 1998, s. 425-428.

⁴³ Hürriyet davasında kölenin hür mü yoksa köle mi olduğunu tayin edecek olan şahide verilen isim. Adolf Berger, “Adsertio”, *Encyclopedic Dictionary Of Roman Law*, Philadelphia, 1953, s. 351.

⁴⁴ Umur, *Roma Hukuku*, s. 367.

⁴⁵ Karadeniz, *Roma Hukuku*, s. 142-143.

⁴⁶ Akıncı, *Roma Hukuku...*, s. 176.

⁴⁷ Selahattin Eren, “Roma Hukukunda Köle Mülkiyetinin Sınırları”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23 (3), 2017, s. 294.

⁴⁸ Umur, *Roma Hukuku*, s. 371.

⁴⁹ Yusuf Ziya Kavakçı, *Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku*, Ankara, 1975, s. 22.

⁵⁰ Alan Watson, “Roman Slave Law and Romanist Ideology”, *Phoenix*, 37 (1), 1983, s. 55.

⁵¹ John Madden, “Slavery in the Roman Empire Numbers and Origins”, *Classics Ireland*, 3, 1996, s. 127; Karadeniz, *Roma Hukuku*, s. 146.

olduğunun işaretidir”⁵². *Ecloga*’nın ilgili maddesinden de anlaşılacağı üzere burada vasiyetname yoluyla azat etmede bütün teferruatlar ortadan kalkmıştır.

Manus Censu: *Censor*’ların beş yılda bir yaptıkları sayımlar sırasında köle, efendisinin onayıyla kendisini hür kişilerin olduğu listeye yazdırırdı⁵³. Bu uygulama diğer azat etme yöntemleriyle kıyaslanınca en zahmetsiz olanıydı. İlerleyen zamanda bu tür azat etme sistemi ortadan kalkmıştır⁵⁴.

Manumissio Ecclesia: Hristiyanlığın kabulünden sonra⁵⁵ *Manumissio Vindicta*’nın yerine uygulanmaya başlanmıştır. Bu uygulamaya göre malik, kölesiyle birlikte kiliseye gelir ve onu azat ettiğini beyan ederdi. İmparator *Constantinus* (272-337) döneminde uygulanmaya başlayan bu uygulama, II. *Theodosius* (408-450), *Iustinianus* (527-565) ve III. *Leo*’nun (717-741) kanunnamelerinde kendine yer bulmuştur.

Suriye-Roma Kodunun 23. ve 43. maddeleri kilisede azat etme yöntemini düzenler. 43. maddeye göre: “Kölesini şehirde azat işine bir piskopos ve kâhinlerden 6 papaz, köyde ise piskoposun orada bulunan vekili ve oradaki bütün papazlar, 5 ayrı papaz daha ve bütün köylüler şahit olmalıdır ve azat etme vesikasında toplanmalıdır; eğer böyle bir azat etme varsa köle hürdür; kâhinler hazır bulunmamişsa hürriyete kavuşmamıştır; hâlâ köledir”⁵⁶.

Ecloga’da benzer şeyleri ifade eden maddeye göre (E. 8. 1. 1.), “Özgürlük bir köleye ya toplumun önünde kilisede efendisi tarafından azat edildiği bildirildiğinde ya da amacını bilen beş arkadaşı önünde; beş arkadaş bulunmazsa üç kişi önünde herkes tarafından bilinen isimleriyle imzaladıkları bir resmî kâğıt doğrultusunda verilir. Ya da efendisi tarafından yukarıda söylenen üç ya da beş şahidin de imzaladığı bir belgeyle özgürlükleri tevdi edilir”⁵⁷.

Hem Suriye-Roma Kodu’nda hem de *Ecloga*’da hürriyetine kavuşturma uygulamasının, şahitlerin imzası bulunan bir vesika ile kayda alınması şart koşulmuştur. Suriye-Roma Kodu’nda şahitlerin din adamı olması zorunlu tutulurken *Ecloga*’da şahitlerin din adamı olması zorunluluğu yoktur.

Praetor Hukukuna Göre Azat Etme Yöntemleri:

Manumissio inter amicos: Köle sahibi dostlarının önünde bir köleye özgürlük bahsettiğini söylerse *praetor* onu özgür olarak kabul ediyordu⁵⁸.

Manumissio per mensam: Malik kölesini birlikte yemek yemek için sofraya davet ederse, bu onun kölesini azat etmek istediğinin işareti sayılıyordu. Böyle bir durumda köle yine özgür kabul ediliyordu⁵⁹.

Manumissio per epistulam: Malik yanında olmayan kölesine artık özgür olduğunu beyan eden bir mektup gönderirse, *praetor* hukukuna göre mektup kölenin eline geçtiği anda özgürlüğü geçerlilik kazanırdı⁶⁰.

⁵² E. Hanson Freshfield, *A Manuel Of Roman Law the Ecloga Published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople A. D. 726*, Cambridge 1926, s. 88-89.

⁵³ Prosedüre göre beş yılda bir yapılan ve yaklaşık 18 ay süren nüfus sayımı sırasında köleler bu yöntemle özgür kalabiliyordu. Cumhuriyet devrinde *dictator*, *magistra*, *praetor*, *principatus* devrinde *propraetor* ve *praefectus Aegypti* mezkûr azat işlemini gerçekleştiriyordu. G. Burcu Günveren, “Ius Civile’nin Tanıdığı Azat Etme Muameleleri ve Özel Hukuk Bakımından Sonuçları”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 76(2), 2018, s. 536.

⁵⁴ Şakir Berki, *Roma Hukuku*, Ankara, 1949, s. 114.

⁵⁵ Geç Antik Çağ’da Hristiyanlığın Roma’da devlet dini olmasından sonra köleci sisteme bakış iki temel üzerinde şekillenmiştir: Kölelerin yaygın olarak azad edilmesi ve savaş esirlerinin fidyelerinin ödenerek esaretlerine son verilmesi. Bu açıdan Hristiyanlık, Roma’da köleci sistemle ilgili olarak radikal bir paradigma değişimine gitmemiştir. Aksine kölelerin çektiikleri acılar Hz. İsa’nın yaşadığı acılarla özdeşleştirilmiş ve cennette bunun mükâfatının alınacağı dillendirilmiştir. Hristiyan din adamları, kölelere isyan yerine sabrı tavsiye ederek bu düzenin devamına dolaylı da olsa katkı sağlamışlardır. Bkz. Baha Yiğit Sayın, *Roma’da Köle ve Hukuku*, İstanbul, 2020, s. 405.

⁵⁶ Kavakçı, *Suriye-Roma...*, s. 28.

⁵⁷ *Ecloga*’nın 8. Bölümü kölelikten bahseder. Özgür olarak doğan birine ‘*eleutheros*’, özgürlüğü verilen birine ise ‘*apeleutheros*’, esaret altındaki birine ‘*oiketes*’ ve köle olan birine ise ‘*doulos*’ denirdi (Freshfield, *A manuel of...*, s. 34).

⁵⁸ Oğuzoğlu, *Roma Hukuku*, s. 61.

⁵⁹ Altop, *Roma Hukukunda...*, s. 89.

⁶⁰ Karadeniz, *Roma Hukuku*, s. 143.

Praetor hukukuna göre yapılan bu üç azat etme şekli şahitler huzurunda ve yazılı belgeyle yapılmasına rağmen, *Ius Civile*, bu azat etme yöntemlerini kabul etmiyor ve köle yine özgürlüğünü kazanamıyordu. Bu hakkaniyetsiz ve hukuksuz durum karşısında, köleyi geri almak için başvuran efendi veya mirasçısının başvurusunu *praetor* reddetmekteydi. Böylelikle zaman içerisinde *praetor* onayıyla yaşayan yeni bir azatlı sınıfı ortaya çıktı. Roma hukukçuları bu fiili durum karşısında MS 19 yılında bu zümreye dâhil olan azatlılar için yeni bir kanun çıkarttılar. *Lex Lunia Norbana* adı verilen bu kanunla *praetor* hukukuna göre azat edilenler *Ius Civile* hukukuna göre de artık özgür sayılmışlardır⁶¹.

Diğer Özgür Bırakma Yöntemleri:

Yukarıda bahsettiğimiz hükümlerin dışında, bazı istisnai durumlarda köleler özgürlüklerini kazanabiliyorlardı. Özel bazı kanunların ve imparatorluk emirnamelerinin kabul etmiş olduğu bu yöntemlerin en önemlileri şunlardır:

-Roma İmparatorluğuna büyük hizmeti geçen bir köleye, devlet özgürlüğünü bahsedebiliyordu. Örneğin sahibini öldüren kişiyi tespit etmiş, asker kaçağının yerini haber vermiş olan bir köleye ödül olarak özgürlük verilebiliyordu⁶²

Savaşta büyük kahramanlık göstermiş bir köle de özgür olabiliyordu. *Ecloga*'ya göre (E. 8. 4. 1.) “*Düşman tarafından savaş esiri haline getirilmiş bir köle, devlet için kahramanlık yapmışsa, hemen özgürleştirilir. Fakat düşman tarafından savaş esiri haline getirilmiş ve devlet için herhangi bir kahramanlık yapmamışsa, beş yıl benzer şekilde köle olarak hizmet eder ve bu zaman dolana kadar özgür olamaz.*”

-Artık eli ayağı tutmaz olmuş bir köleyi sahibi terk ederse, köle hukuken olmasa da fiilen özgür olmuş kabul edilirdi⁶³.

-Kölesine karşı tuzak kuran, zalimce davranan ve hakkaniyetli davranmayan kimseleri cezalandırmak maksadıyla, köleler hür sayılırdı⁶⁴.

-Yirmi sene dürüstlük içerisinde, hüsnüniyetle yaşamış bir köle zaman aşımından mütevellit (*praescriptio longi temporis*) özgür kabul edilirdi⁶⁵.

-Belirli bir süre sonunda özgürlük verileceğine dair söz verilmiş bir köle, o vakit geldiğinde hür olarak değerlendirilirdi⁶⁶.

-Hristiyanlığın devlet dini olmasından sonra Hristiyan olmayan birinin Hristiyan kölesi kanun önünde azatlı olurdu. Bu yasak özellikle Yahudilere karşı çok keskin uygulanmıştır *Ecloga*'nın ekler kısmı Yahudilerin ve sapkın olarak değerlendirilen kişilerin köle sahibi olmasını yasaklamıştır⁶⁷.

Yine kilise hizmetinde rahip veya keşiş olmak için giren bir köle belirli bir müddetin sonunda özgür kişiler arasına girebiliyordu. Kilisede vaftiz olan bir köle de Hristiyanlığı kabul ettiği için hür kabul ediliyordu. *Ecloga*'da bununla ilgili çok açık bir hüküm vardır. (E. 8. 1. 4.) “...ayrıca efendisi ya da ev sahibesi ya da onların rızasıyla çocukları Kutsal Vaftiz töreninde vaftiz babalığı yaparlarsa köle özgür bir birey haline gelebilir. Efendisinin bilgi ve rızası dâhilinde rahip veya keşiş olan yukarıda ismi geçen kişiler de efendileri tarafından özgürlükleri verilmiş kişiler grubuna dâhil olurlar.”

⁶¹ Altop, *Roma Hukukunda...*, s. 90.

⁶² Salvatore Di Marzo, *Roma Hukuku*, (Çev. Ziya Umur), İstanbul, 1954, s. 39.

⁶³ Umur, *Roma Hukuku*, s. 370.

⁶⁴ Karadeniz, *Roma Hukuku*, s. 144.

⁶⁵ Umur, *Roma Hukuku Lügatı*, s. 164.

⁶⁶ Altop, *Roma Hukukunda...*, s. 105.

⁶⁷ “26- (Hristiyan kölelere sahip olan ve onları sünnet eden heretik, Yahudi ya da paganlara yasaklanan kurullarla ilgili). Sebebi ne olursa olsun bir Yahudi, Hristiyan bir köleye ya da diğer heretik uluslardan olan bir köleye sahip olamaz. Eğer o bunu yapar ve onu sünnet ederse, devlet köleyi azat eder ve sahibi idam edilir. Bir pagan, Yahudi ya da Samaritan ve Ortodoks Hristiyan olmayan herhangi biri, Hristiyan köleye sahip olamaz. Ayrıca bu tarz bir köle azat edilir ve efendisi *Res Privata* 'ya (İmparatorun özel mülkünden de sorumlu olan ekonomi kurumu) 30 altın ceza olarak öder.”

Azatlı (Liberti) Sınıfının Hukuki Durumu

İlk devirlerde *patronuslar* azatlıyı yeniden köle yapma haklarından mahrumdu. Klasik devir sonrası hukuk döneminde efendilerine nankörlük etmiş, iyilikbilmez azatlıları yeniden köle etme hakkı tanındı⁶⁸.

Roma hukukunda azat edilmiş bir köle doğuştan özgür olan bir Romalıyla aynı haklara sahip değildi⁶⁹. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi her şeyden önce Roma toplumunda azatlı sınıfına mensup olan eski köleler eski efendilerine karşı saygılı olmak zorundaydılar. Şayet azat edilmeleri karşılığında özgür kaldıktan sonra bir miktar daha çalışmak veya para ödemek gibi şartlarla bir anlaşma yapmışlarsa bu mükellefiyeti yerine getirmek durumundaydılar. Bu yükümlülükleri yerine getirmeyen bir azatlı yeniden köle sınıfına dâhil oluyordu⁷⁰.

Bu hüküm *Iustinianus* yasalarından sonra da aynen devam etmiş ve azatlının *patronus*'a saygı gösterme zorunluluğu geç dönem Roma hukuku yasalarında da uygulanmıştır. *Ecloga*'nın ilgili maddesinde (E. 8. 3.) “Özgürleştirilmiş erkek, devlet görevlisi bile olsa, onu özgürleştiren kişiye veya çocuklarına karşı aşağıdaki suçlardan herhangi birini işlerse efendisi tarafından tekrar köle haline getirmekle cezalandırılır. Eğer kasıtlı bir şekilde onlara fiziksel şiddet uygularsa, hakaret ederse veya itaatsiz davranırsa, herhangi bir sebeple önemsiz olsa bile onları incitirse veya onlara komplo kurarsa tekrar köle haline getirilebilir” hükmünün yer alması bu zorunluluğun sonraki devirlere kadar varlığını devam ettirdiğinin kanıtı niteliğindedir.

Bununla birlikte azatlılar senatör olamıyordu. Ayrıca özgür kimselerle cumhuriyet döneminin sonuna kadar evlenmeleri yasaktı. Bu yasa *Augustus* döneminde evliliği düzenleyen yasa maddelerini içeren (*Lex Iulia de Mariendis Ordinibus*) kanunların yürürlüğe girmesiyle ortadan kaldırıldı⁷¹.

Azatlılarla doğuştan hür kişiler arasındaki fark efendisinin saklı tuttuğu haklar dışında özel hukuk ve kamu hukuku alanında *Iustinianus* döneminde tamamen ortadan kalkmıştır⁷². Sonraki yasa çalışmalarında da azatlıların durumuna dair olumsuz kanunlara yer verilmemiştir.

SONUÇ

Köleci sistem, bütün ilk çağ toplumlarında olduğu gibi Roma toplumunda da önemli bir yer tutmaktaydı. Bunun temel sebebi, endüstrinin köleci sistem üzerinden dizayn edilmesidir. Krallık dönemindeyken bir tarım toplumu hüviyetinde olan Roma, iş gücü olarak kölelere ihtiyaç duymaktaydı. Devam eden süreçte kölelerin sayısındaki artış, toplumun genel kültürel düzeyinde bir değişime neden olduğu görülmüştür.

Roma, cumhuriyetten imparatorluğa geçtikten sonra kölelerin sosyal statülerinde bir gerileme yaşanmıştır. Bundan dolayı köle mülkiyetinin sınırları kanunlarla, kesin çizgilerle belirlenmiştir. *Iustinianus* döneminde kaleme alınan kanunnamelerde köle sahiplerinin, köleler üzerindeki haklarında sınırlandırmaya gidilmiştir. Roma ve Doğu Roma Hukukunun ilgili kanun metinlerinde kölenin insan olma olgusu göz ardı edilemese de mal olma vasfı değişmemiş ve köleye hak ehliyeti tanınmamıştır.

Köleler, Roma'nın ilk yıllarından itibaren tarımla uğraşan ailelerin bir ferdi gibi görülmüştür. Zaman içerisinde devletin sınırlarını genişletmesiyle, dünyanın değişik yerlerinden getirilen farklı kültürlerden köleler Roma toplumunda görülmeye başlanmıştır. Bu da hukuk metinlerinde farklı sınıflandırmalarla anılan köle guruplarının anılmasına neden olmuştur.

⁶⁸ Karadeniz, *Roma Hukuku*, s. 147.

⁶⁹ Bazı durumlarda özgür bırakılmış yetenekli bir köle yine efendisinin hizmetinde, zanaatkâr, kişisel hizmetçi veya farklı bir pozisyonda çalışabiliyordu. Ramsay MacMullen, “Late Roman Slavery”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36 (3), 1987, s. 360.

⁷⁰ Akıncı, *Roma Hukuku...*, s. 177.

⁷¹ Gönenç, *Roma Hukukunda...*, s. 103.

⁷² Umur, *Roma Hukuku*, s. 408.

Roma İmparatorluğu'nun doğal sınırlarına ulaşmasından sonra köle arzında kıtlık yaşanmıştır. Bununla birlikte artık mesleklerin toplumda yerleşmesi ve tarım toplumundan ticaret toplumuna geçişle birlikte kölelerle ilgili hukuk maddelerinde bir yumuşama görülmüştür.

Hristiyanlığın Roma İmparatorluğunda devlet dini olmasıyla kölelikle ilgili hukuk maddelerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Özellikle azat etme yöntemlerinde bazı kolaylıklar getirilmiş ve Geç Antik Çağ'da, *Iustinianus* ve *III. Leo* devri kanunnamelerinde, azatlıların haklarında müspet manada iyileştirmeler yapılmıştır. Fakat Hristiyanlığın kabulünden sonra da köleci sistem yok olmamıştır. Roma hukukunda kölelikle ilgili yasalar, tarihi süreç içerisinde yapılan küçük değişikliklerle var olmaya devam etmiştir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

Akıncı, Şahin, *Roma Hukuku Dersleri*, Konya, 2014.

Altop, Serpil, *Roma Hukuku'nda Kölelik*, İstanbul, 2002.

Ayiter, Kudret, *Roma Aile Hukuku*, Ankara, 1963.

Barzel, Yoram, "An Economic Analysis of Slavery", *The Journal of Law & Economics*, 20 (1), 1977, s. 87-110.

- Berger, Adolf, “Contubernium”, *Encyclopedic Dictionary Of Roman Law*. Philadelphia 1953, s. 415.
- Berger, Adolf, “Silanianum”, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia 1953. s. 699.
- Berger, Adolf, “Adsertio”, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 351.
- Berki, Şakir, *Roma Hukuku*, Ankara, 1949.
- Bozkurt, Gülnihal, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38 (3), 1981, ss. 65-103.
- Bradley, Keith R., “Roman Slavery and Roman Law”, *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, 15 (3), 1988, ss. 477-495.
- Çelebican, Özcan, “Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 43 (1), 1993, ss. 299-311.
- Di Marzo, Salvatore, *Roma Hukuku*, (Çev. Ziya Umur), İstanbul, 1954.
- Eren, Selahattin “Roma Hukukunda Köle Mülkiyetinin Sınırları”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23 (3), 2017, ss. 283-322.
- Freshfield, Edwin Hanson, *A Manuel of Roman Law the Ecloga Published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople A. D. 726*, Cambridge 1926.
- Günveren, G. Burcu, “Ius Civile’nin Tanıdığı Azat Etme Muameleleri ve Özel Hukuk Bakımından Sonuçları”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 76(2), 2018, ss. 529-557.
- Gönenç, Fulya İlçin, *Roma Hukukundan Kadın*, İstanbul, 2010.
- Humphreys, Mike, *The Laws of the Isaurian Era*, Liverpool, 2017.
- Karadeniz, Özcan, *Roma Hukuku*, Ankara, 1974.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku*, Ankara, 1975.
- Koschaker, Paul, *Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları*, (Çev. Kudret Ayiter), Ankara, 1971.
- Koçak, Talat, “Geç Antik Çağ’da Doğu Roma (Bizans) Hukukunun Tarihi Seyri” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 2029, ss. 125-132.
- Kurul, Erkan, “Rhodos’luların Denizcilik Yasası: Nomos Rhodion Nautikos”, *Cedrus: Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, C. II, 2014, ss. 527-529.
- Macmullen, Ramsay, “Late Roman Slavery”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 36 (3), 1987, ss. 359-382.
- Madden, John, “Slavery in the Roman Empire Numbers and Origins”, *Classics Ireland*, 3, 1996, ss. 109-128.
- Malay, Hasan, *Çağlar Boyu Kölelik*, İstanbul, 2010.
- Megiffert, Arthur Cushman, “The Influence of Christianity upon the Roman Empire”, *The Harvard Theological Review*, 2(1), 1909, ss. 28-49
- Mouritsen, Henrik, “Slavery and Manumission in the Roman Elite: A Study Of the Columbaria of the Volusii and teh Statilii”, *Roman Slavery and Roman Material Culture*, (Ed. Michele George), Toronto, 2013, ss. 43-68.
- Oğuzoğlu, Hüseyin Cahit, *Roma Hukuku*, Ankara, 1956.
- Peralta, Dan-El Padilla, “Slave Religiosity in the Roman Middle Republic”, *Classical Antiquity*, 36 (2), 2017, ss. 317-369.

Rado, Türkan, *Roma Hukuku Dersleri Borçlar Hukuku*, İstanbul, 1978.

Rich, J. W, “Augustus, War and Peace”, *Augustus*, (Ed. Jonathan Edmondson), Edinburgh, 2009, s. 137-164.

Sayın, Baha Yiğit, *Roma’da Köle ve Hukuku*, İstanbul, 2020.

Shumway, Edgar S., “Freedom and Slavery in Roman Law”, *The American Law Register* (1898-1907), 49 (11), 1901, ss. 636-653.

Tahiroğlu, Bülent, “Roma Hukukunda Azad Etmenin Tahditleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (4), 1973, ss. 521-546.

Tahiroğlu, Bülent- Belgin, Erdoğan, *Roma Hukuku Meseleleri*, İstanbul, 1982

The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions, (Latince İngilizceye Çeviren: Clyde Pharr v.d.), New Jersey, 1952.

The Digest of Justinian, C. 3., (Latince Metinden İngilizceye Çeviren: Watson A.), Pennsylvania 1998.

Umur, Ziya, *Roma Hukuku*, İstanbul, 1974.

Umur, Ziya, *Roma Hukuku Lügati*, İstanbul, 1975.

Watson, Alan, “Roman Slave Law and Romanist Ideology”, *Phoenix*, 37 (1), 1983, ss. 53-65.

İngilizce Yazının İlk Kadın Yazarı Norwichli Julian ve Görülerinin Ortaçağ İngiliz Yazınındaki Yeri

Julian of Norwich, the First Woman Writer in English, and the Place of Her Visions in Medieval English Literature

Şafak HORZUM

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Şafak HORZUM

Dumlupınar Üniversitesi <https://ror.org/03jtrja12>

Yabancı Diller Yüksekokulu İngilizce Mütercim ve-
Tercümanlık Bölümü, Kütahya, Türkiye

ORCID: [0000-0003-4114-0387](https://orcid.org/0000-0003-4114-0387)

e-mail: shafakhorzum@gmail.com

Başvuru/Submitted: 25.11.2022

Kabul/Accepted: 18.02.2023

Atf: Horzum, Şafak, “İngilizce Yazının İlk Kadın Yazarı Norwichli Julian ve Görülerinin Ortaçağ İngiliz Yazınındaki Yeri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 95-106.

Citation: Horzum, Şafak, “Julian of Norwich, the First Woman Writer in English, and the Place of Her Visions in Medieval English Literature”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 95-106.

Öz- Bu makale, on dördüncü yüzyılın sonları ve on beşinci yüzyılın başlarında yaşamış ve bir kadın yazar olarak İngiliz yazınında ilk edebî eseri vermiş Norwichli Julian'ı (Julian of Norwich) ve *Revelations of Divine Love* (İlahi Aşkın Vahiyleri) eserini, Ortaçağ İngiliz toplumunun tefekkür ve kadın anlayışı çerçevesinde incelemektedir. Resmi eğitim almamış bir kadın olan Julian'ın Hıristiyanlık inancıyla bağdaşan görüşleri aracılığıyla kaleme aldığı eserinin iki versiyonu bulunmakta olup her iki versiyon kıyaslandığında, yazarın zaman içerisinde değişen ve gelişen edebî üslubu ile karşılaşılmaktadır. Makalede, yazarın doğal ve sohbetvari üslubu, İngilizce edebiyatın ilk kadın yazarının, kendi dönemindeki erkek yazarlardan ayrıldığı nokta olarak tartışılmaktadır. Buna istinaden, Julian'ı Norwich'teki bir manastırda münzevi hayat sürmeye iten ve bir ruhban otoritesi olmasını sağlayan en önemli özellik, eserinde bahsettiği ilahi görüşler içerisinde Hıristiyanlık inancındaki Tanrı-İsa birleşimini Ortaçağ'daki eril tasavvurlardan arındırması ve bu bileşik ilahi figürü yüce anne karakteri ile yeniden inşa etmesidir. Bu sebeple, bu çalışma, Norwichli Julian'ı İngilizcede eser vermiş ilk kadın yazar olarak tanıttikten sonra, *Revelations of Divine Love* eserinde kullandığı üslubu ve bu eserindeki ilahi figürleri annelik teması altında kadın özelliklerle nasıl bezediğini irdeleyecek ve bu eserindeki biçimini çağdaşı olan erkek yazarların üslubuyla kıyaslayarak verecektir.

Anahtar Kelimeler- Ortaçağ İngiliz Nesri, Kadın Yazını, Norwichli Julian, *Revelations of Divine Love*, İlahi Görüler.

Abstract - This article examines Julian of Norwich, who lived in the late fourteenth and early fifteenth centuries and produced the first literary work as a woman writer in English literature, and her work entitled *Revelations of Divine Love* within the framework of the Medieval society's understandings of devotion and woman. There exist two versions of this work which were written through the visions compatible with the Christian faith by Julian, a formally uneducated woman. In the article, the natural and conversational style of the authoress is taken as her main distinction as the first female writer of English literature highly differed from her male contemporaries at the time. Based on this, the most important feature that pushed Julian to lead a life of a recluse in a monastery in Norwich and to become a devotional authority is that she purifies the God-Christ union in Christianity from the masculine aspects of the divine as practiced in the Middle Ages and reconstructs this divinity as the supreme mother character in the interpretations of her own showings. For this reason, after introducing Julian of Norwich as the first woman writer to write in English, this study will examine the style she used in her *Revelations of Divine Love* and how she adorns the supposedly male divine figures with female features under the theme of motherhood in this work, whose authorial style is compared to her male contemporaries in literature.

Keywords- Medieval English Prose, Women's Writing, Julian of Norwich, *Revelations of Divine Love*, Divine Visions.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims first to examine the life and the writing career of Julian of Norwich (1343–after 1416), who lived in the high Middle Ages of England and produced the first literary work as a woman writer in English literature. Second, it endeavors to analyze her work entitled *Revelations of Divine Love* (c. 1373) within the framework of Medieval society’s understandings of religious devotion and the status of women in this divine devotional condition. While analyzing her work, this article underlines the fact that there are two versions of *Revelations of Divine Love* written by Julian of Norwich, a formally uneducated woman: The Short Text and the Long Text. The fact that there exist two texts of the same book means that the woman author actually revised, edited, and added commentaries on the previous version of her work, although this work is an articulation of her divine visions compatible with the Christian faith. For this reason, the analysis in this study uses the method of discursive close reading of *Revelations of Divine Love* as well as the method of interpreting it within the context of its period. In the article, the natural and conversational style of the authoress is taken as the focal distinction between the Short Text and the Long Text. While the first shorter version is aimed to address the clergy group and upper classes of English society, the Long Text endeavors to reach more crowded masses consisting of common people. This significant change of the audience in the latter version also indicates how the first female writer of English literature differed from her famous male contemporaries such as Geoffrey Chaucer (c. 1340s–1400), William Langland (c. 1332–c. 1386), the Gawain poet (14th c.) and John Gower (c. 1330–1408) at the time. Based on this, the most important feature that pushed Julian the woman writer to lead a life of a recluse in a monastery in Norwich and to become a devotional authority is that she purifies the figure of the God–Christ union from the masculine aspects of the divine as practiced in the Middle Ages. This way, she reconstructs this divine combination of God and Christ as the supreme mother character in the interpretations of her own showings. Her feminization of this divine figure creates a renewed portrayal of a punitive and paternal divinity which is in line with the hetero-patriarchal norms and conventions of the Christian Middle Ages. Hence, as the first female writer to write in English, Julian of Norwich occupies a special place in medieval English society as a reclusive mystic. Julian’s literary style in *Revelations of Divine Love* turns out to be more inclusive and to be aimed at the illiterate public than those of her male contemporaries. In this work, the purification of the divine figure from its punitive masculinity and its redefinition as a protective and nurturing mother makes a significant difference in the patriarchal structure of the period. Especially within the early years of the European reformation, the writer achieves to strip the frightening aspects of the God-Christ figure off and re-embellishes it with more approachable and comprehensible characteristics. As a result, Julian of Norwich could not be silenced by the fearsome authorities of the Roman Catholic Church which held the power to excommunicate her due to her revisionist account of the supreme divine. Last but not the least, this article aims to contribute to Turkish Medieval scholarship in relation to Medieval English society and literature because Julian the mystic and recluse from Norwich and her work *Revelations of Divine Love* are subjects that have not been studied in Turkish before and have not been introduced to Turkish readers. Thus, this study is hoped to bridge the gap of research on the aforementioned period and writer as well as to be a source for research on medieval English literature and translation in Türkiye.

GİRİŞ

İngiliz yazınının ilk kadın yazarı olan Norwichli Julian (Julian of Norwich, 1343–1416’dan sonra), Ortaçağ’da on dördüncü yüzyılın sonları ile on beşinci yüzyılın başları arasındaki dönemde yaşamıştır. Julian, Ortaçağ İngiliz edebiyatının zirvesini oluşturan Geoffrey Chaucer (y. 1340’lar–1400), William Langland (y. 1332–y. 1386), Gawain şairi (14. yüzyıl) ve John Gower (y. 1330–1408) gibi pek çok etkili eser üretmiş dönemin mühim İngiliz yazarlarının çağdaşı konumundadır. “[K]adın için belirlenen rollerin dışına çıkmanın özellikle cesaret istediği bir dönemde”¹ Latince ve anadilde eser veren ilk Alman kadın şair Hrotsvit (y. 935–y. 1000), Fransalı Marie (Marie de France, 12. yüzyıl) ve Christine de Pizan (1364–y. 1430) gibi Ortaçağ Avrupası’nın öncü kadın yazarları, Norwichli Julian ve ardından gelen diğer Ortaçağ İngiliz kadın yazarlarını hem işledikleri konular hem de biçimleri bakımından önemli ölçüde etkilemişlerdir.² Julian’la hemen hemen aynı dönemde eserler vermiş tek kadın yazar olan Barking başrahibesi Suttonlu Katherine (14. yüzyıl), Latince yazılan ve kilise öğretilerini içeren litürji tiyatrosunun oyunlarını kaleme almıştır. Julian’ın ardından gelen iki kadın yazarın da İngiliz dilinde orijinal eserler ürettiği bilinmektedir. Yine bir başrahibe olan Juliana Berners (y. 1388–15. yüzyıl), bir kadından yazması beklenmeyecek konular olan avcılık, balıkçılık ve armacılık üzerine on beşinci yüzyılın sonlarında iki kitap yayımlamıştır. Julian’la yüz yüze görüşme imkânı bulmuş bir mistik olan Margery Kempe (y. 1373–1438’dan sonra) ise otobiyografisini yazan ilk İngiliz kadın yazardır.³ Yazma eyleminin erk ve erillikle doğrudan ilişkili olduğu düşünülen bu dönemde hem Norwichli Julian hem diğer kadın yazarların İngilizce eserler vermesi adeta devrim niteliğinde eylemler olarak görülebilir.

Bilindiği üzere Ortaçağ İngiliz toplumu son derece heteroataerkil ve normatif bir yapıya sahiptir. Bunun başlıca nedeni olarak, semavi dinlerdeki inanışa göre yaratılmış ilk kadın addedilen Havva’nın insanlığın işlediği ilk günah olan Tanrı’nın buyruğuna itaat etmeme yönündeki aktif rolü sebebi, dolayısıyla Ortaçağ Hıristiyanlık inanışı gösterilebilir. Buna istinaden, bu dönemde kadınların erkeklere kıyasla ruhen ve ahlâken zayıf olduğu kabul edilmiştir. Ortaçağ İngiliz toplumu da, bu Hıristiyan kadın anlayışının bir sonucu olarak, hayatın her alanında kadınlardan ziyade erkekleri ön planda tutmuştur. Huriye Reis, Ortaçağ İngiliz toplumunun dünya görüşünü, “her ne kadar kadınların din yoluyla otorite ve güç uygulamasına olanak sağlasa da, kadınlara boyun eğdiren ve kadınların öğrenme deneyimi ile ilahi olanı egemen ataerkil ideolojiye tabi kılan, toplumsal cinsiyet açısından bölünmüş bir dünya”⁴ ekseninde tanımlar. Haliyle, yazma ve edebî üretim de bu dünya görüşünden nasibini almıştır. Sandra Gilbert ve Susan Gubar’ın da belirttiği üzere, bu dönemde “metnin yazarı onun babasıdır, yaratıcısıdır ve estetik anlamda egemendir.”⁵ Yaşamın hemen her alanında erkeğe öncelik ve yetki verildiği bir çağda, Norwichli Julian, eserinde dile getirdiği üzere, Tanrı’nın kendisine bahşettiği görüler yoluyla hem bir kadın yazar hem de bir ilahiyatçı olabilmıştır. İlahi görülerin kutsal kabul edilmesi, onun ve eserinin erkeklerce de kabul görmesini sağlamıştır. Böylesine cinsiyet farkı gözetilen bir topluma rağmen, Julian’ın kendi ana dilinde yazılı bir eser vermesi ve bu eseri gözden geçirerek düzeltip yeniden yayımlaması önemli bir başarıdır. Bu bağlamda, bu makale, Norwichli Julian’ın İngilizce eser vermiş ilk kadın yazar olarak on dördüncü ve on beşinci yüzyıllardaki önemini vurgulamayı, erkek meslektaşlarına kıyasla farklı yazarlık biçimini incelemeyi ve verdiği tek eser *Revelations of Divine Love* (İlahi Aşkın Vahiyeleri, y. 1373) yapıtında Hıristiyanlık inancında erilleştirilmiş yüce ilahi figürün yüce kadın figürüne dönüşümünü tartışmayı amaçlamaktadır.

¹ A. Deniz Bozer, “Giriş: Ortaçağ ve On Yedinci Yüzyıl Arasında Yazmış İngiliz Kadın Yazarlara Genel Bir Bakış”, *Ortaçağdan On Yedinci Yüzyıla İngiliz Kadın Yazarlar*, (Ed. A. Deniz Bozer), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, s. 1.

² Bozer, “Giriş”, ss. 6–7.

³ Margery Kempe’in yaşamı ve eseri *The Book of Margery Kempe* (Margery Kempe’in Kitabı, y. 1436) içinde aktarılan ortaçağ kadınlarının evlilik ve gündelik yaşantılarına dair daha fazla bilgi için bkz. Kübra Vural Özbey, “The Spiritual Development of a Medieval Woman: *The Book of Margery Kempe*”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 2022, ss. 11–19.

⁴ Aksi belirtilmediği sürece, İngilizceden Türkçeye yapılan çeviriler yazara aittir. Huriye Reis, “[S]he was evry aferd’: Pilgrimage and Medieval Women in *the Book of Margery Kempe*”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(2), 2005, s. 160.

⁵ Sandra Gilbert ve Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, Yale University Press, New Haven, 1979, s. 6’dan aktaran ve çeviren: Bozer, s. 1.

Revelations of Divine Love'ın İki Sürümü Arasındaki Farklar

Norwichli Julian'ın tek eseri olan *Revelations of Divine Love* başlıklı nesrin iki sürümü bulunmaktadır: bir on beşinci yüzyıl el yazmasında bulunan ve daha eski sürüm olan Kısa Metin (Short Text) ile on altıncı yüzyıl sonları ve on yedinci yüzyıl başlarında yazılmış el yazmalarında keşfedilen daha yakın tarihteki hali Uzun Metin (Long Text).⁶ Kısa Metin, Uzun Metin'le kıyaslandığında, yazarın halen olgunlaşmaya devam ettiği dönemde yazıldığı anlaşılır. Eserin iki hali karşılaştırıldığında, Uzun Metin “bir mistiğin kendi deneyimleri ile bu deneyimlerinin yorumunu içeren kendi yazılarını edebî bir bakışla gözden geçirerek düzelttiğine”⁷ işaret etmektedir. Eleştirmenlerin uzlaştığı üzere, bir eseri bu şekilde gözden geçirerek düzeltme eylemi göstermektedir ki Julian yaşamı boyunca görüşlerinin üzerinde düşünüp taşınmış, bu vahiylerle⁸ ilgili anlayışını geliştirmiş ve geliştirdiği bu düşüncelerle anlayışı Uzun Metin'de ortaya koymaktan sakınmamıştır.⁹ Kısa Metin'de yazarın kişisel yaşam deneyimlerini ve topluma dair görüşlerini bulabiliyorken, Uzun Metin'deki anlatı tam anlamıyla nesnelleştirilip yazarın kişisel yorum, duygu ve düşüncelerinden arındırılmıştır. A. C. Spearing ve B. A. Windeatt bu farkları açıklarken, yazarın Uzun Metin boyunca “okurlarını yalnızca vahiylerle odaklanmaya yönlendirdiğini”¹⁰ belirtirler; zira Julian, “yıllar boyunca vahiyler üstüne tefekkür ettikten sonra, bu kadın mistiğin” Kısa Metin'de detaylı bir şekilde anlattığı hasta yatağındaki hisleri gibi kendine ait kişisel “orijinal detayların asıl söyleyecekleriyle çok da alakalı olmadığı kanaatine vardığını”¹¹ vurgulamaktadır. Bu sebeple, “zamanın, edebî hünerin, zekanın ve tefekkürün süzgecinden geçen deneyimleri sunması” münasebetiyle Uzun Metin, “gayıptan haberler veren bir görüş sahibinin değil, bir yazarın eseri”¹² olarak kabul edilir. Bu nesnelleştirme farkı, her iki metnin başlangıçlarının kıyaslanmasında doğrudan kendini göstermektedir. Kısa Metin, Julian'ın “Tanrı'nın 1413 yılında hala hayatta olan . . . Norwich'te bir münzevi” olarak kendini tanıtmaya ve “Tanrı'nın armağanı olan üç lütfü kendisi için dilediğini”¹³ ifade etmesi ile başlar. Öte yandan, Uzun Metin “basit, cahil bir mahluğa”¹⁴ bahsedilen “bir dizi vahyin tek tek” özetini veren adeta bir içindikiler listesine benzeyen “kitap bölümleri betimlemesiyle”¹⁵ başlamaktadır. Okur, gözden geçirilmiş ikinci anlatı olan Uzun Metin boyunca, metin içerisinde Julian'ın bilinçli bir şekilde kullanmayı tercih ettiği sıfatlar, zarflar ve şahıs zamirleri yoluyla yazarın ibadet deneyimlerine yönelik tutumunun ve bu deneyimleri sergilemesinin değişimlerini hızla fark edebilmektedir.

İki metin arasındaki ayrım, Julian'ın hitap ettiği hedef kitledir. Bu hedef kitle, Julian'ın özellikle okuryazar aristokrasi ve ruhban sınıflarına yönelik eserlerini kaleme alan Chaucer, Langland ve Gower gibi erkek çağdaşlarıyla kıyaslandığında daha dikkat çekici hale gelir. Julian'ın bu eserinde hitap ettiği toplumsal kesimin, Kısa Metin'de seslendiği “tefekkür halinde bir hayat sürmeyi dileyen tüm erkekler ve kadınlar” olduğu görülmektedir. Yazara göre, bu düşünceye yatkın Hıristiyanların eserde bahsedilen vahiylerden/görülerden “haberdar olması gerekmektedir.”¹⁶ Dindaşlarına seslenen yazar, “kendi gördüklerinin onlar tarafından da görülüp bilinmesini”¹⁷ dilemektedir. Bu din yoldaşları, “Julian'ın kendisi gibi, Ortaçağ'daki tefekkür hayatının en yüksek biçimi kabul edilen bir hizmet olan münferit bir

⁶ Bu metinler dipnotta belirtilen göndermelerde KM ve UM olarak kısaltılacaktır. Her iki metnin bulunduğu eser için bkz. Julian of Norwich, *Revelations of Divine Love*, (Çev. Elizabeth Spearing), Penguin, London 1998.

⁷ B. A. Windeatt, “Julian of Norwich and Her Audience”, *The Review of English Studies*, 28(109), 1977, s. 1.

⁸ Bu makaledeki vahiy ifadesi görü kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Hıristiyanlık'taki ve bu makale kapsamındaki vahiyler, İslam inancındaki Hz. Cebrail aracılığıyla peygamberlere gönderilen vahiylerle aynı anlama gelmemektedir.

⁹ A. C. Spearing, “Introduction”, *Revelations of Divine Love*, (Yaz. Julian of Norwich), (Çev. Elizabeth Spearing), Penguin, London, 1998, ss. viii, xi–xii; Windeatt, “Julian of Norwich”, s. 1.

¹⁰ Spearing, “Introduction”, s. ix.

¹¹ Windeatt, “Julian of Norwich”, s. 1.

¹² Lynn Staley Johnson, “The Trope of the Scribe and the Question of Literary Authority in the Works of Julian of Norwich and Margery Kempe”, *Speculum*, 66(4), 1991, s. 833.

¹³ Julian of Norwich, *Revelations* KM, 1. bölüm.

¹⁴ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 2. bölüm.

¹⁵ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 1. bölüm.

¹⁶ Julian of Norwich, *Revelations* KM, 4. bölüm.

¹⁷ Julian of Norwich, *Revelations* KM, 7. bölüm.

hayat tarzını sürdüren inanç sahibi küçük bir erkek ruhban grubundan”¹⁸ oluşmaktadır. Yazar, Uzun Metin’de hedef kitlesini daha da genişletmekte, bu münzevi kadının görülerini daha uzun ve açıklayıcı bir şekilde yorumlayarak sıradan halka seslenmektedir.¹⁹ Detaylı açıklamalar yaparak neden bu görülerini yazma ihtiyacı hissettiğini şöyle izah eder: “Eğer Tanrı’yı daha doğru bir şekilde sevmekteyseniz bu vahiyler benden ziyade sizin için gönderilmiş demektir. Bunu alimlere söylemiyorum, çünkü onlar bunu zaten iyi bilirler; ama bunları eğitimsiz olanlarınıza, size destek olmak ve sizi teselli etmek için söylüyorum: hepimizin desteğe ihtiyacı vardır.”²⁰ Eserdeki sadelik ve alçakgönüllülüğe yönelik çok kapsamlı bu değişim, okurundan üstün veya her şeyi bilen bir yazarın soğuk mesafeli tavrını ve biçimini ortadan kaldırır ve böylece onun herkese ulaşmasını ve herkes tarafından ulaşılabilir olmasını sağlar.

Bir Kadın Yazar Olarak Norwichli Julian ve Erkek Çağdaşlarından Farkı

Yazarın edebî gücünü ve söylemini ayrıntılı incelemeden önce, İngiliz edebiyatının ilk kadın yazarı olan Julian’ın kişisel geçmişinin kısaca açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Norwichli Julian’ın hayatıyla ilgili detaylı ve net bilgilere resmî kaynaklardan ulaşılamasa da, çoğu zaman bir rahibe olduğu düşünülmektedir;²¹ ne var ki Kısa Metin’deki yatak döşek hastalık zamanının anlatısındaki detaylarda vefat ettiği zannedilerek mahalle papazının yazarın evine yanında bir oğlan çocuğu ile getirilmesi seküler bir aile ortamına işaret etmektedir: “Beni izleyen diğerleriyle birlikte ayakta duran annem, çoktan öldüğümü düşündüğünden gözlerimi kapatmak üzere elini yüzüme doğru getirdi.”²² Julian, Sister (Rahibe) Benedicta [Ward]’un ikna edici bir şekilde detaylandığı üzere, büyük olasılıkla “genç yaşta dul kalmış bir kadın” yahut – daha az ihtimalle – evlenmediği için aile evinde kalan bir kadındır.²³ Ayrıca [Ward], vahiylerde annelik temasının odak noktası olmasının, yazarın o dönemde “evli kadınlardan beklendiği üzere en az bir çocuk doğurmuş olmasına” işaret ettiğini de ileri sürer.²⁴ Sonraları, muhtemelen görülerinin de etkisiyle, “daha büyük manevi mükemmelliğe ulaşmak amacıyla sabit bir yerde [İngiltere’deki Norwich’te] manastıra kapanarak yalnız bir hayat süren”²⁵ basit bir münzevi olarak ruhban yaşamına tam anlamıyla başlamıştır. Münzevi hayatını takiben yaptıkları ve ne zaman vefat ettiği bilinmemekle birlikte, 1394 ile 1416 arasında kaleme alınmış ve ondan bahseden vasiyetler ile anılar incelendiğinde anlaşılmaktadır ki 1420’lere kadar hayatta kalmıştır.²⁶ Tüm bu varsayımlara ve araştırmalara dayanarak, Uzun Metin’i kaleme almadan önceki yıllarında Hıristiyan tutuculuğundan gelebilecek herhangi bir sapkınlık suçlamasına karşın kendisini korumak için olduğu kadar, ruhban sınıfındaki erkek akranlarıyla rekabet etmek için de kendini geliştirmiş olduğunu söylemek gayet mümkündür.

Norwichli Julian, erkek çağdaşlarına kıyasla eserinde farklı bir üslup sergiler. Bu fark, temel olarak Ortaçağ Avrupası’nda kız çocuklarından esirgenen resmî eğitim yoksunluğu ile doğrudan ilişkilidir. Bilindiği üzere, bu dönemin eğitimi çoğunlukla ruhban sınıfının hakimiyetinde ve Latince olarak yürütülüp, dönemin şövalyelerini ve derebeylerini ortaya çıkaran savaş eğitiminin entelektüel karşılığı niteliğinde olup eril merkezli öğrenimden ibarettir. Bu halde, çağın eğitim anlayışı “münazara uygulamaları yapmayı, tartışmalarda muhalefet, kavgacı, muzaffer ya da mağlup olmayı vurgulamaktadır.”²⁷ Caroline Walker Bynum, Julian’ın hem kendi eserindeki hem de okurlarına hitap edişindeki üslup farkını şöyle açıklar:

¹⁸ Sarah Salih ve Denise N. Baker, “Introduction”, *Julian of Norwich’s Legacy: Medieval Mysticism and Post-Medieval Reception*, (Ed. Sarah Salih – Denise N. Baker), Palgrave Macmillan, New York, 2009, s. 3.

¹⁹ Salih ve Baker, “Introduction”, ss. 4–5; Spearing, “Introduction”, s. viii.

²⁰ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 9. bölüm.

²¹ Denise Nowakowski Baker, *Julian of Norwich’s Showings: From Vision to Book*, Princeton University Press, Princeton, 1994, s. 37.

²² Julian of Norwich, *Revelations* KM, 10. bölüm.

²³ Sister Benedicta [Ward], “Julian the Solitary”, *Julian Reconsidered*, (Ed. Kenneth Leech – Sister Benedicta [Ward]), SLG Press, Oxford, 1988, s. 17.

²⁴ [Ward], “Julian the Solitary”, s. 24.

²⁵ Spearing, “Introduction”, ss.x–xi.

²⁶ Ufuk Ege Uygur, “Ortaçağ Avrupası’nda ve İngiltere’de Kadın Yazarların Söylemleri”, *Ortaçağdan On Yedinci Yüzyıla İngiliz Kadın Yazarlar*, (Ed. A. Deniz Bozer), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, s. 54; [Ward], “Julian the Solitary”, ss. 19, 29.

²⁷ Spearing, “Introduction”, s. xvii.

Kadınların yazılarındaki daha açık ve deneyime dayalı tarzın bir nedeni, kadınların genellikle üniversitelerde öğretilen skolastik Latince değil, yerel dilde – yani konuşarak büyüdükleri dillerde yazmalarıdır. Kadınların eserleri, bilhassa da görüleriyle ilgili anlatıları, kendileri tarafından kaleme alınmaktan ziyade dikte edilmiştir (yani sözle aktarılmıştır) – bu durum, kadınların daha söylemsel, sohbetvari, bütünsel, deneyimsel, empatik ve özyansıtımlı üslubuna dair açıklamalardan açıkça bir tanesidir. Norwichli Julian gibi bir kadın yazarın aynı odak etrafında dönme eğiliminde olan ve bir varoluş halini çağrıştıran nesirleri, . . . sözlü düşünce ve anlatının tipik niteliklerini tam olarak sergiler.²⁸

Julian'ın Latince resmî eğitim almadığı kabul edilirse, Kısa Metin'de kullandığı sohbetvari tonlama, okurla sık sık empati kurarak hedef kitesini bilinçlendirme çabası ve metni baştan sona kendi deneyimleriyle harmanlaması tam da o dönemdeki bir kadın yazardan beklenen üslubu ortaya koyar.

Buna karşın, Uzun Metin daha farklı stratejiler izler ve nesnellığe ulaşarak Julian'ın bir ruhban otoritesi olmasını sağlar. Lynn Staley Johnson, Julian'ın şahsi deneyimlerinden uzak anlatı stratejisinin nedenini, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısıyla başlayan heterodoksiyle yani aykırı fikirlere karşı artan huzursuzlukla ilişkilendirir.²⁹ Ana dilde okuryazarlığın yaygınlaştığı ve bireysel takvaya yönelimin arttığı bu dönem, Roma Katolik Kilisesi'nin ve mensuplarının tenkit edilmeye başlandığı zamana denk gelmektedir. Batı Hıristiyan dünyasında reform hareketlerinin öncülü olan Lollardcılık, özellikle dinî metinlerin ve seremonilerin halkın günlük kullandığı anadilde olması gerektiğini savunmuş, bunun sonucunda on beşinci yüzyıl başlarında Kilise tarafından pek çok kişi yargılanmış ve türlü ağır işkencelerle cezalandırılmıştır.³⁰ Haliyle, on beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde artan okuryazarlığa ve kişinin kendini bireysel olarak dine adanmasına haklı ve “resmi bir güvensizlik hissi” ile yaklaşmıştır.³¹ Julian, bu zamanın Hıristiyanlaştırılmış erkek merkezli bir dönem olduğu düşünüldüğünde, farkındadır ki bir kadın ilahiyat yazarı, otoriteler için yüksek tehdit potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla, maruz kalacağı toplumsal ve siyasal kısıtlamaların hayli bilincindedir. Johnson, Julian'ın kuvvetli anlatıcılık kabiliyetini ve eserindeki incelikli otoritesini şu şekilde vurgular:

Julian, tam anlamıyla bir münzevi ve mistik olmasının yanı sıra, zamanda sabitlediği anlatısı aracılığıyla, tam zamanında konumlandığı deneyimini aydınlatmaya ve temsil etmeye çalışan bir yazardı. Bu tür referanslar, yazma sürecine ya da bir görü sahibi ve bir yazar yahut yorumcu olarak kendi yetki anlayışına işaret eder. Chaucer, Gower ve Langland'in yaptıkları gibi, Julian'ın kendi eserini gözden geçirip düzeltme tutumlarında da, metnin okunma ve anlaşılma biçimlerine dikkat ettiğini gösterir.³²

Tam da bu sebeple Julian, Uzun Metin içindeki anlatılarda, okurların, görülerin “bahşedildiği bu zavallı varlığa dikkat etmeyi bırakmaları” gerektiğini belirtir ve bu görülerin içerikleri ile manalarına odaklanmalarını ister.³³ Kendisini “zavallı varlık” olarak niteleyerek sergilediği alçakgönüllülük, Kilise'nin üst kademelerinde tartışmalara yol açan kadınların kitaplarla olan bağı üzerine kurulmuş sapkın varsayımlara göndermede bulunur. Bu sebeple, kendisini mütevazı ve dokunaklı bir şekilde tanıtır:

Tanrı, benim bir öğretmen olduğumu söylemenizi ya da öyle varsaymanızı yasaklamaktadır, çünkü kastettiğim böyle bir şey değil ki ben de hiçbir zaman bunu ima etmedim; çünkü ben bir kadınam, cahil, zayıf ve çelimsiz. Şüphesiz iyi biliyorum ki söylediklerimi en yüce öğretmen olan O'ndan aldım. . . . O'nun hem iyiliğini hem de bilinme arzusunu aynı anda görmeme rağmen, sırf bir kadın olduğum için size Tanrı'nın iyiliğinden bahsetmemem gerektiğine mi inanmalıyım?³⁴

²⁸ Caroline Walker Bynum, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, University of California Press, Berkeley, 1982, ss. 28–32.

²⁹ Johnson, “The Trope of the Scribe”, s. 828.

³⁰ Semra Akgün, *Anglikan Kilisesi'nin Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, ss. 11–14.

³¹ Johnson, “The Trope of the Scribe”, s. 828.

³² Johnson, “The Trope of the Scribe”, s. 829.

³³ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 8. bölüm.

³⁴ Julian of Norwich, *Revelations KM*, 6. bölüm.

Bu alıntıda görüldüğü gibi, Julian, on dördüncü yüzyılın sonlarına tanıklık eden bir kadın olarak toplumdaki ikincil konumunu ve sınırlı kapasitesini kabul etmiş gibi görünürken, aynı zamanda, kadınların dinî gelenekleri kendilerine özgü şekillerde öğretme ve aktarma potansiyeli etrafına çekilen ataerkil setlerin geçerliliğini de sorgulamaktadır.

Norwichli Julian'ın İlahi Görüleri

Julian, *Revelations of Divine Love*'da tekrar tekrar ifade edilen üç genel mistik temaya odaklanır: 1) Tanrı Aşk'ı birleştiricidir; 2) Tanrı'nın Sevgisi son derece özel, koruyucu, anlayışlı ve bağışlayıcıdır; 3) Tanrı Sevgisi tüm yanlışları ya da günahları gidermeye kadirdir. Bu temalara uygun olarak, her iki metin de yazarın “Tanrı'nın armağanı olan üç lütfü” arzuladığını ifade etmesi ile açılır: İsa'nın çarmıhta çektiği acıların tam olarak idrak edilmesini mümkün kılacak “İsa'nın Çilesi'nin berrak algısı,”³⁵ “Kutsal Kilise'nin ayınlarına ulaşmak” için “otuz yaşında yani gençliğinde geçireceği bir bedensel hastalık” ve “Tanrı'dan gelecek üç yara” – “hakiki tövbe yarası, merhamet yarası ve Tanrı'ya duyulan içten özlem yarası.”³⁶ Julian'ın istediği bu üç lütfü, zamanın ilahi teslimiyet geleneğine uygun dileklerdir. Bu nedenle, normal ve övgüye değer kabul edilirler. On birinci yüzyıldan itibaren mistik geleneğe, İsa, “Tanrı'nın Tecessümü” yani bir insan bedeninde zuhur etmiş hali olarak kabul edilirdi. Bu insanlaşma hali, “Şeytan'ı yenmek için var olan bir araç olarak değil, bir özdeşleşme ve taklit nesnesi olarak insan sevgisini Tanrı'ya çekmenin bir aracı”³⁷ olarak yorumlanmaktadır. Özellikle sıradan insanların bu yeni İsa merkezli iman algısında, Tanrı'nın insan doğasına yoğunlaşmıştır ve acı çeken bir adam olarak harmanlanmış Tanrı-İsa figürü, güçlü sevgi ve acıma duyguları aracılığıyla diğer insanlarda şefkat duygusu uyandırmıştır. Dönemin böylesi teslimiyet ve adanmışlık anlayışında, çarmıha gerilme ve hidayet gerçekçiliğine ulaşmak için İsa'nın acılarını hayalî olarak deneyimlemeye yönelik artan bir talep başlamıştır. Julian'ın üç lütfü talebi de “otuz buçuk yaşında”³⁸ feci şekilde hasta olduğu zaman yatağında yatarken bahşedilen on beş görü sayesinde gerçekleşmiştir: “Bu vahiyler, Tanrı'nın 1373 yılında, Mayıs ayının sekizinci gününde basit, cahil bir mahlûğa gösterildi.”³⁹ Eserde belirtildiği üzere, bu görüşler “üç şekilde gönderilmiştir: yani, bedensel görüşle, zihnimde oluşan kelimelerle ve ruhani görüşle.”⁴⁰ Jess Byron Hollenback, ilk olarak beşinci yüzyılda Hippo'lu Aziz Augustinus (354–430) ve sonrasında on altıncı yüzyılda Ávila'lı Azize Teresa (1515–1582) tarafından “dini değerın yükselen sıralamasına göre” tanımlanan üç görü biçiminin gerçekliğine dikkat çeker: Bedensel, Hayali ve Düşünsel.⁴¹ Dana Wilde bu üç görü yönteminin ayrımlarını şöyle açıklar: “Cismani görü, gören kişinin duyularının bir gerçeğidir; mistik kişi aslında gözleriyle bir tür görüye şahit olur. Hayali görü, gözlerden ziyade zihinde görülen görsel bir görüntüdür. Düşünsel görü ise bir anlayış veya deneyimdir.”⁴² Julian'ın 8 Mayıs 1373'teki görüşlerine gelinirse, ilki “sabah erkenden, saat dörtte başlayan” on beş görü bulunmaktadır; bu vahiylerin geri kalanı “gün ortasından bir hayli geç vakit olana kadar” devam etmiştir.⁴³ On altıncı görü ise “ertesı gece . . . diğer on beşin tümünün sonuç ve teyidi”⁴⁴ olarak gönderilmiştir. Ne var ki bu vahiy dizisinin anlatımını ve yorumunu “on beş yıl”⁴⁵ sonra gelen ek bir görü ile bitirecektir.

Norwichli Julian'ın *Revelations of Divine Love* eserinde Ortaçağ'da kadınlar için uygun bulunan haller ile Tanrı arasında yaptığı benzetmeyi takdir edebilmek için dönemin erkeklik ve kadınlık kavramlarını ayırt etmek gerekir. Gnostik kurama göre, erkekler akıl ve eylem kavramlarını içeren bilgi ağacıyla ilişkilendirilirken, kadınların duygular ve kişilerarası ilişkiler gibi özellikleri barındıran hayat

³⁵ Julian of Norwich, *Revelations* KM, 1. bölüm.

³⁶ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 2. bölüm.

³⁷ Spearing, “Introduction,” s. xiv.

³⁸ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 3. bölüm.

³⁹ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 2. bölüm.

⁴⁰ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 9. bölüm.

⁴¹ Jess Byron Hollenback, *Mysticism: Experience, Response, and Empowerment*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 1996, s. 554.

⁴² Dana Wilde, “Julian of Norwich and the Mystical Tradition”, *University of Maine Honours Program Lecture*, Orono, ME, 2004, s. 2.

⁴³ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 65. bölüm.

⁴⁴ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 86. bölüm.

⁴⁵ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 86. bölüm.

ağacına sahip olduğu savlanmıştır.⁴⁶ Yukarıda da belirtildiği gibi, savaş sanatları ve düşünsel edimler, kamusal alan ile akli alanla doğrudan alakalı oldukları için eril uğraşlar olarak kabul edilmiştir. Diğer yandan, ev içi alan kadınlar için yapılandırılmıştır, çünkü kadınlar doğal olarak ve ‘esasen’ dış dünyada ve entelektüel alanlarda hiç istenmeyen ve takdir/kabul görmeyen bir eylem olan boyun eğmeye meyilli olarak görülmüşlerdir. Bynum, on ikinci yüzyıldan itibaren şekillenen Hıristiyanlık bağlamında kadınların maddesellik ile olan ilişkisini şöyle dile getirir:

Ortaçağ erkekleri ve kadınları, kadın ve beden denklemini yalnızca kadın düşmanlığının temeli olarak almadılar. Ayrıca bu denklemden, kadınların İsa'nın bedeni veya insanlığı ile olan ilişkisine dair anlamlar çıkardılar. Gerçekten de, çoğu zaman, en azından bazı kurtarıcı işlevlerinde, özellikle de kendi kanının dökülmesi ve insanlığı beslemesinde, İsa'nın etini [eril bedene ait değilmiş gibi] dişil olarak ele alacak kadar ileri gittiler.⁴⁷

Toplumsal cinsiyetin biyolojik ve teolojik yönleri bakımından böylesi ikili maddeselliği, cinsel politikayı Batı ve Hıristiyan kültürleri çerçevesinde sorgulanamaz bir temelde sınırladığından dolayı, dışlayıcı bir beden/madde algısını barındırmaktadır. Julian ayrıca, bireylerin birbirleriyle doğrudan ve yakın temaslarının temel barınağı olan ‘ev’in özel dişil alan olduğunun da oldukça bilincindedir. Örnek vermek gerekirse, Julian, Beverley’li Aziz John’dan (?–705) bahsederken “Tanrımız ona bizleri aşinalığı ile cesaretlendirmesini, bana çok yakın bir komşu olduğunu ve O’nu iyi tanıdığımızı çok açık bir şekilde ilettiler” diye yazar; tam da burada görüldüğü gibi Tanrı’yı “homlyhed/homelyhede” diye nitelediği “evcimenlik/aşinalık” ile ilişkilendirir.⁴⁸ Bu örnekte olduğu gibi, Julian, kitabın önceki ve sonraki bölümlerinde de “homely” (eve dair ya da evle ilgili) kelimesinin aşinalık, samimiyet, annelik ve cana yakınlık gibi tüm varyasyonlarını bizlere sunar. Okurlarını bu “evcimenlik” halini saygısızlık ve küstahlıkla karıştırmamaları konusunda uyardığını da ihmal etmez: “Bununla birlikte, bu cana yakınlığı öyle gelişigüzel algılamamaya dikkat edin ki nezaketi ihmal etmeyelim; çünkü Tanrımız, en yüce cana yakınlığın ta kendisidir ve cana yakın olduğu kadar da nezaketlidir; zira o gerçekten de inceliklidir.”⁴⁹

Tanrı’nın kadınlaşmasıyla eril yönleri arasındaki ilişki, Julian’ın Tanrı’nın sadece insanlığın babası figürü olarak değil, aynı zamanda annesi olduğu anlayışındaki ısrarının bir sonucudur. Ortaçağ kültürünün aile rollerinde baba figürü korku, ceza ve otorite ile ilişkilendirilmiştir; anne ise şefkat, koruyuculuk, besleyicilik, merhamet, nezaket ve giydiren kuşatma ile ilgilidir.⁵⁰ Buna göre Tanrı, hem ilk günahın hem de dünyevi yanlışlardan sonra insanlığın cezalandırılması nedeniyle yüce baba kavramıyla da ilişkili olmaya devam etmektedir. Spearing, Ortaçağ’ın sonlarında bu katı eril figürün Tanrı’daki “anne sevgisinin özü”⁵¹ ile değişmeye başladığını belirtir. Julian da bu değişimi şu şekilde ifade eder: “Hanımımız [Meryem Ana] içinde hepimizi barındıran ve İsa’yı doğurmasıyla birlikte bizi de dünyaya getiren annemizdir; çünkü Kurtarıcı’mızın annesi olan o kişi, Kurtarıcı’mız sayesinde kurtulacak olan herkesin annesidir. Ve Kurtarıcı’mız, ebediyen bünyesinde doğduğumuz ve her zaman içinde bizleri barındıracak olan gerçek annemizdir.”⁵² Julian, Tanrı’yı, aslında Tanrı’nın insan olarak bedenlenmiş hali kabul edilen İsa ile yakinen ilişkilendirir. Dolayısıyla, İsa’nın çarmıha gerilmesini takip eden acılarını da anneliğin bir başka gerçeği olarak alır: ilahi saadetin ihtimalini doğurma eyleminin sancıları. Öyleyse, çarmıhta ölen İsa’nın bedeninin, insanlık için ana besin kaynağı olduğu düşünülmektedir: “Sonra [İsa] bizi beslemek zorunda kaldı, çünkü bir annenin içten sevgisi onu [Tanrı huzurunda] asıl borçlumuzu yaptı. Anne emmesi için çocuğuna sütünü verebilir, ama sevgili annemiz İsa bizi kendisi ile besleyebilir ve bunu yaşamın değerli gıdası olan kutsal ayınla en cömert ve en şefkatli şekilde yapar.”⁵³ Julian, İsa’yı göğsünün kenarındaki yaradan dolayı emziren anne imgesi ile bağdaştırır;

⁴⁶ Şafak Horzum, *Masculinities from the Libertine to the Dandy in the Comedy of Manners: George Etherege’s The Man of Mode, Oliver Goldsmith’s She Stoops to Conquer and Oscar Wilde’s Lady Windermere’s Fan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, ss. 7–8.

⁴⁷ Caroline Walker Bynum, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*, Zone, New York, 1992, s. 204.

⁴⁸ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 38. bölüm; italikler eklenmiştir.

⁴⁹ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 77. bölüm; italikler eklenmiştir.

⁵⁰ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 5 ve 74. bölüm.

⁵¹ Spearing, “Introduction”, s. xxi.

⁵² Julian of Norwich, *Revelations UM*, 57. bölüm.

⁵³ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 60. bölüm.

biri besleyici sütünü verirken diğeri kendi bedeninden insanlığa şifa verecek olan besleyici kanı ve sıvıyı döker. Bu yara aynı zamanda, bir kişinin İsa'nın kalbindeki koruyucu sevgiye girebilmesine imkan tanıyan İsa'nın vücudundaki ilahi bir açıklıktır.⁵⁴ Bu nedenle, İsa'nın göğsündeki yara, ruhsal anlayış bütünlüğüne ve peygamberin kalbiyle mistik bir birleşmeye götüren ruhsal geçidin de sembolüdür. Sütün işlenmiş kan olduğuna dair Ortaçağ bilim anlayışının ışığında,⁵⁵ insanlığın kurtuluşu uğruna İsa'nın çarmıha gerilmesinin en şiddetli anlatısı, Julian'ın eserinde görüldüğü gibi İsa'nın yaralarının adeta memeye dönüşen imgesiyle bir anne şefkatini, ilgisini ve beslemesini anlatan yeni bir hal almıştır: “Anne çocuğu şefkatle göğsüne yatırabilir, ancak bizim şefkatli annemiz İsa, o tatlı açık yan tarafı [yarası] aracılığıyla bizi *samimi ve içten* bir şekilde kutsanmış göğsüne doğru yönlendirebilir.”⁵⁶ İsa'nın annelikle olan bu önemli sembolik çağrışımlarından başka, onun günlük ilişkileri Norwichli Julian tarafından yoğun bir şekilde anneliğe dair eylemler içerisinde kabul edilir:

Bununla birlikte çoğu zaman, düşüşümüz ve acınası günahlarımız bize gösterildiğinde, o kadar korkarız ve o kadar utanırız ki kendimizi nerelere koyacağımızı bilemez hale geliriz. Öte yandan, nazik Annemiz ondan kaçmamızı istemez, bundan daha az istediği bir şey yoktur. Ve O, bizim bir çocuk gibi davranmamızı ister; zira çocuk canı yandığı ya da korktuğu zaman elinden geldiğince çabuk bir şekilde yardım için annesine koşar; bizim de mütevazı bir çocuk gibi aynı şeyi yapmamızı ister ve şöyle der: “Nazik Anneciğim, lütfkâr Annem, sevgili Annem, bana merhamet göster. Ben kendimi kirlettim ve senden farklı oldum ve senin özel yardımın ve lütfün olmadan ne düzelebilirim ne de bunu düzeltebilirim.”⁵⁷

Julian, Tanrı-İsa bileşiminden oluşan ilahi figürün annelik veya kadınlıkla ilgili özelliklerini vurgularken, Kutsal Kilise'nin öğretileriyle çatışan ifadeler kullanmadığı için tehlikeli sapkınlık alanına kaymaz ve dinden çıkarılmaz. Spearing, İncil'de de Tanrı'nın annelikle ilişkilendirildiğini belirten ayetler olduğunu belirterek Julian'ın yaklaşımını doğrular.⁵⁸

Julian'ın erkek çağdaşlarının eserlerinde, Katolik Kilisesi'nin elzem gördüğü ilahi ceza ve tecellilerine iman etme ile cehennem ve arafın varlıklarına inanma hakimiyeti bulunmaktadır. Buna istinaden, Julian da “cehennem ve arafın Kutsal Kilise tarafından öğretilen amaca sahip olduğuna kesin olarak inandığından . . . cehennem ve araf hakkında eksiksiz bir görüye”⁵⁹ sahip olmayı istediğini dile getirir. Ne var ki onun görüşleri, çok nadiren kötü imgeler ve cezalandırmalarla ilgilidir. Daha ziyade, onun görüşlerinde iyilik teması hakimdir ki hiçbir zaman cehennem ve arafa dair bir görüş kendisine bahşedilmemiştir. Eserindeki vahiylerde, ilahi öfke, acımasızlık ve cezalandırmaya dair babalığa atfedilen yönlemlere rastlamak mümkün değildir. Kilisenin öğretilerine göre, “günahkarlar gündüz vakti suçlanmayı ve öfkeyi hak eder” ama yazar, “Tanrı'da hiçbir suçlama ve öfke göremediğini” belirtir.⁶⁰ Bu durum, Julian'ın gerçekten de Tanrı'da öfke, suçlama ve cezalandırma niteliklerini göremediğinden kaynaklanmamaktadır; daha ziyade, yazar için “Tanrı, öfkelenemeyen iyiliktir, çünkü O yalnızca iyilikten ibarettir.”⁶¹ Dahası, Julian bu durumu insanlığın tüm hatalarına ve kötülüklerine rağmen hala var olmaya devam eden mevcudiyeti ile çözümler: “Bana öyle geliyor ki, Tanrı birazcık bile öfkelenebilseydi, bizim asla bir hayatımız, bir yerimiz ya da bir varlığımız olamazdı.”⁶² Denebilir ki Julian'ın ilahi figürlere yakıştıramadığı bu türden ‘baba’ kavramıyla özdeşleşmiş özellikler yalnızca insanlıkta bulunabilir, Tanrı'da bulunamaz zira O'nda öfkelenme kabiliyeti zaten olmadığından hiçbir eylemi ve hiçbir kimseyi bağışlaması da gerekmez. Julian, semavi bağlamda bir yok oluş ve hesaplaşma, çoğunlukla cezalandırma ile arınma kavramları ve ritüelleri ile bağdaştırılan kıyamet zamanı için bile Tanrı'nın annelik özelliğini zedelemeyiz. Kıyamet Günü için, insanlığın günahları ile ilintili olarak, anne olan Tanrı-İsa'nın en yüce ve saf iyiliğini koruyacağına iman ederek, şu şekilde açıklamada bulunur:

⁵⁴ Patricia Donohue-White, “Reading Divine Maternity in Julian of Norwich”, *Spiritus: A Journal of Christian Spirituality*, 5(1), 2005, ss. 28–29.

⁵⁵ Bynum, *Jesus as Mother*, s. 132.

⁵⁶ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 60. bölüm; italikler eklenmiştir.

⁵⁷ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 61. bölüm.

⁵⁸ Spearing, “Introduction”, s. xxiii.

⁵⁹ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 33. bölüm.

⁶⁰ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 45. bölüm.

⁶¹ Julian of Norwich, *Revelations UM*, 46. bölüm.

⁶² Julian of Norwich, *Revelations UM*, 49. bölüm.

Kutsal Teslis'in son günde yapacağı, mutlaka gerçekleşecek olan ve gerçekleşene kadar nasıl olacağı zaten malum olan bir eylem bulunmaktadır. . . . Bu, Efendimiz Tanrı'nın ezelden beri emrettiği, mübarek göğsünde biriktirdiği ve sakladığı, ancak kendisinin bildiği büyük ameldir ve bu eylemle her şeyi düzeltecektir; çünkü nasıl Kutsal Teslis her şeyi yoktan yarattıysa, yine aynı Kutsal Teslis iyi olmayan her şeyi düzeltecektir.⁶³

Nasıl ki Julian bir annenin başlangıçta çocuğunu doğurmasına benzer bir şekilde Tanrı'nın da insanlığı var etmesini veya doğurmasını betimliyor, yine aynı şekilde, yukarıdaki alıntılarda tasvir edildiği gibi, insanlığın da Tanrı'ya çocukların zor anlarında annelerine koşarak geri dönmesi gibi döndürülecek olduğunu söyler.

SONUÇ

İngiliz edebiyatının ilk kadın yazarı olan Norwichli Julian, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısına denk düşen yazarlığından ve *Revelations of Divine Love* başlıklı eserinden görebildiğimiz üzere, içinde yaşadığı heteroataerik Ortaçağ İngiliz toplumunda münzevi manastır hayatı süren bir mistik olarak önemli bir yere sahiptir. Erkeklerin örgün öğretimin tüm ayrıcalıklarına sahip olduğu bir devirde, dul ya da bekar bir kadın olarak edebî eser verebilmesi pek kıymetli ve bir o kadar da cesur bir eylemdir. Kilise'den zahmetsizce afroz edilme ihtimaline rağmen, görüşlerini dillendirmek ve kaleme aldirmaktan sakınmamış, yıllar sonra bu vahiyleri gözden geçirip düzelterek nesnel ve daha halka yakın bir üsluba çekebilmiştir. İlahi figürleri annelik kavramıyla, eylemleriyle ve hisleriyle birleştiren yorumları ise Kilise'nin ataerik dünyasının tehlikelerinden kendisini korumada önemli rol oynamıştır. Çağdaşlarının dönemin cinsiyet normlarına uyararak pekiştirdiği cezalandırma odaklı 'ilahi babalık' dünyasından kaçınıp *Revelations of Divine Love*'da yeni bir 'ilahi annelik' dünyası oluşturan Julian, Avrupa reform hareketleriyle birlikte canlanacak olan halka yakın yeni bir inanç anlayışının da İngiltere'deki ayak sesleri olur. Eser boyunca, ilk günah olarak tanımlanan Adem'in Havva sebebiyle cennetten kovulması hususu ile dönemin kadınlarla ilgili bekaret ve namus algılarına değinmekten kaçınsa da Ortaçağ teolojisini ve tefekkürünü eğitimsiz bir kadın olarak gayet iyi kavradığını ve takdir ettiğini hem sessiz hem de yüksek sesli bir şekilde eserinde göstermektedir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind

⁶³ Julian of Norwich, *Revelations* UM, 32. bölüm.

Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- A. C. Spearing, "Introduction", *Revelations of Divine Love*, (Yazar: Julian of Norwich), (Çev. Elizabeth Spearing), Penguin, London, 1998, ss. vii–xxxiii.
- A. Deniz Bozer, "Giriş: Ortaçağ ve On Yedinci Yüzyıl Arasında Yazmış İngiliz Kadın Yazarlara Genel Bir Bakış", *Ortaçağdan On Yedinci Yüzyıla İngiliz Kadın Yazarlar*, (Ed. A. Deniz Bozer), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, ss. 1–30.
- B. A. Windeatt, "Julian of Norwich and Her Audience", *The Review of English Studies*, 28(109), 1977, ss. 1–17.
- Caroline Walker Bynum, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*, Zone, New York, 1992.
- Caroline Walker Bynum, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, University of California Press, Berkeley, 1982.
- Dana Wilde, "Julian of Norwich and the Mystical Tradition", University of Maine Honours Program Lecture, Orono, ME, 2004.
- Denise Nowakowski Baker, *Julian of Norwich's Showings: From Vision to Book*, Princeton University Press, Princeton, 1994.
- Huriye Reis, "[S]he was evry aferd': Pilgrimage and Medieval Women in *the Book of Margery Kempe*", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(2), 2005, ss. 151–161.
- Jess Byron Hollenback, *Mysticism: Experience, Response, and Empowerment*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 1996.
- Julian of Norwich, *Revelations of Divine Love*, (Çev. Elizabeth Spearing), Penguin, London, 1998.
- Kübra Vural Özbey, "The Spiritual Development of a Medieval Woman: *The Book of Margery Kempe*", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 2022, ss. 11–19.
- Lynn Staley Johnson, "The Trope of the Scribe and the Question of Literary Authority in the Works of Julian of Norwich and Margery Kempe", *Speculum*, 66(4), 1991, ss. 820–838.
- Patricia Donohue-White, "Reading Divine Maternity in Julian of Norwich", *Spiritus: A Journal of Christian Spirituality*, 5(1), 2005, ss. 19–36.

Sarah Salih ve Denise N. Baker, "Introduction", *Julian of Norwich's Legacy: Medieval Mysticism and Post-Medieval Reception*, (Ed. Sarah Salih – Denise N. Baker), Palgrave Macmillan, New York, 2009, ss. 1–11.

Semra Akgün, *Anglikan Kilisesi'nin Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Sister Benedicta [Ward], "Julian the Solitary", *Julian Reconsidered*, (Ed. Kenneth Leech – Sister Benedicta [Ward]), SLG Press, Oxford, 1988, ss. 10–35.

Şafak Horzum, *Masculinities from the Libertine to the Dandy in the Comedy of Manners: George Etherege's The Man of Mode, Oliver Goldsmith's She Stoops to Conquer and Oscar Wilde's Lady Windermere's Fan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Ufuk Ege Uygur, "Ortaçağ Avrupası'nda ve İngiltere'de Kadın Yazarların Söylemleri", *Ortaçağdan On Yedinci Yüzyıla İngiliz Kadın Yazarlar*, (Ed. A. Deniz Bozer), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, ss. 31–65.

Orta Doğu'da Yeniden Timurlu Korkusuna Yol Açan İki Savaş: Eleşkirt ve Selmas

The Two Battles that Caused the Timurid Fear Again in the Middle East: Eleshkirt and Salmas

Mustafa ŞAHİN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Mustafa ŞAHİN

Amasya Üniversitesi <https://ror.org/00sbx0v13>

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Amasya, Türkiye

ORCID: [0000-0002-4897-4053](https://orcid.org/0000-0002-4897-4053)

e-mail: sahinmustafa66@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 29.12.2022

Kabul/Accepted: 11.05.2023

Atf: Şahin, Mustafa, "Orta Doğu'da Yeniden Timurlu Korkusuna Yol Açan İki Savaş: Eleşkirt ve Selmas", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 107-139.

Citation: Şahin, Mustafa, "The Two Battles that Caused the Timurid Fear Again in the Middle East: Eleshkirt and Salmas", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 107-139.

Öz Azerbaycan'a hâkim olmak isteyen Timur, kısa sürede Karakoyunlulara rakip oldu. Timur, Kara Mehmed'e karşı gözle görülür bir başarı elde etmişse de bölgeyi çok iyi bilen Türkmenler tarafından askerleri sarp dağlarda pusuya düşürülerek ağır kayıplar verdiler. Timur'un ölümüyle ortaya çıkan boşluktan faydalanan Kara Yusuf, kaybettiği yerleri geri aldığı gibi Timur'un torunu Mirza Ebûbekir'i de 1406 ve 1408'de yendi. Son savaşta Timur'un oğlu Mirânşâh öldürüldü.

Mirza Şahruh, Mirânşâh'ın intikamını almak ve bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmek için 1420'de sefere çıktı. Kara Yusuf'un Ucan'da ölmesiyle yerine geçen Mirza İskender kısa zamanda toparlanarak 1421'de Eleşkirt'te Şahruh'un karşısına çıktıysa da yenildi.

Timurlular bölgeden ayrılınca Karakoyunlular Azerbaycan'a saldırdılar ve onların mütteliklerini cezalandırdılar. Bölgede Memlûkler de etkili olmaya başlayınca Şahruh ikinci defa Azerbaycan'a gelip 1429 yılındaki Selmas Savaşı'nda Mirza İskender'i yendi. Bu savaştan sonra Timurluların karşısında Mısır'dan Boğazlara hatta Balkanların ötesine kadar dikkate değer bir güç kalmadı. Timurluların Selmas Savaşı'nı kazanmaları Osmanlılar ve Memlûkler arasında korkuya sebep oldu. Şahruh'un Bizans'ı yıkıp Avrupa'ya geçeceği şayiası bile dolaşmaya başladı. Şahruh Herât'a dönünce Osmanlılar ve Memlûkler rahat bir nefes aldılar.

Timurlular veya Karakoyunlularla ilgili çalışmalarda Eleşkirt ve Selmas Savaşı'na yer verilmişse de müstakil çalışma çok azdır. Bu çalışmanın amacı her iki savaşın sonucunun bölgede meydana getirdiği tedirginliği anlatmaktır.

Anahtar Kelimeler– Timurlular, Karakoyunlular, Azerbaycan, Eleşkirt Savaşı, Selmas Savaşı.

Abstract - Timur, who wanted to dominate Azerbaijan, soon became a rival to the Qaraqoyunlu State. Although Timur achieved remarkable success against Kara Mehmed, Turkmens soldiers, who knew the region very well, ambushed his soldiers in the steep mountains and they suffered heavy losses. Taking advantage of the gap emerging from Timur's death, Kara Yusuf took back the lost places and defeated Timur's grandson Mirza Abubekir in 1406 and 1408. Timur's son Miranshah was also killed in the last war.

In 1420, Mirza Shahruh set out to avenge Miranshah and consolidate dominance in the region. Mirza Iskender, who replaced Kara Yusuf upon his death in Ujan, recovered in a short time and fought Shahruh in Eleşkirt in 1421, but he was defeated.

When the Timurids left the region, the Qaraqoyunlu attacked Azerbaijan and punished their allies. When the Mamluks also began to be influential in the region, Shahruh came to Azerbaijan for the second time and defeated Mirza Iskender in the Battle of Salmas in 1429. After this war, there was no remarkable power left against the Timurids from Egypt to the Straits and even beyond the Balkans. Timurids victory in the Battle of Salmas caused fear among the Ottomans and Mamluks. Even the rumour that Shahruh would destroy Byzantium and cross Europe began to circulate. When Shahrukh returned to Herât, the Ottomans and Mamluks took a sigh of relief.

Although the Battles of Eleşkirt and Salmas have been analyzed in the studies about Timurids or Qaraqoyunlu, there is very little independent work. The aim of this study is to explain the uneasiness caused by the results of both battles in the region.

Keywords– Timurids, Qaraqoyunlu, Azerbaijan, the Battle of Eleşkirt, the Battle of Salmas.

EXTENDED ABSTRACT

Timur, who wanted to dominate Azerbaijan, soon became a rival to the Qaraqoyunlu State. Thus, the two Turkish states were soon pitted against each other. In order to put his struggle against the Qaraqoyunlu on a religious ground, Timur claimed that the Qaraqoyunlu plundered pilgrimage caravans and engaged in banditry in the region. Then, he organized several expeditions to fight them, trying to break their influence in the region. Although Timur achieved remarkable success against Kara Mehmed, Turkmen soldiers, who knew the region very well, ambushed his soldiers in the steep mountains, inflicting heavy losses on them. In these struggles, the Qaraqoyunlu even killed some of Timur's important emirs. Although Timur suffered great losses in these struggles, he was the victorious side in general. However, every time he left the region upon defeating them, the Qaraqoyunlu attacked back and recaptured the places they had lost. In these attacks, the Qaraqoyunlu also severely punished those who collaborated with Timur against them.

After Kara Mehmed, Kara Yusuf took over the administration. Taking advantage of the vacuum created by Timur's death, Kara Yusuf not only regained the lost territories but also defeated Timur's grandson Mirza Abubakir in 1406 and 1408. In the last battle, Timur's son Miran Shah was killed.

It was not possible for Mirza Shah Rukh to accept these actions of the Qaraqoyunlu. Thus, he sent edicts to all the regions under his sovereignty to ask for soldiers, also giving orders for the supply of military supplies and food for the expedition. In 1420, Mirza Shah Rukh set out to avenge Miran Shah and consolidate dominance in the region. Kara Yusuf refused all peace offers of Mirza Shah Rukh. Despite his ill health, he stubbornly tried strengthening his army to confront and fight Mirza Shah Rukh. However, he died before the battle started. Mirza Iskender, who replaced Kara Yusuf upon his death in Ujan, recovered in a short time and fought Shah Rukh in Eleşkirt in 1421, but he was defeated. With this war, the Timurids once again established their dominance in the region.

When the Timurids left the region, the Qaraqoyunlu attacked Azerbaijan and punished their allies. When the Mamluks also began to be influential in the region, Shah Rukh came to Azerbaijan for the second time and defeated Mirza Iskender in the Battle of Salmas in 1429. Mirza Iskender left the battlefield and his army dispersed. The Qaraqoyunlu's losses were very great. The Timurids captured a large amount of booty. After this war, there was no remarkable power left against the Timurids from Egypt to the Straits and even beyond the Balkans.

The states that had experienced great fears due to the arrival of Timur in the region fell into the same situation with the arrival of Mirza Shah Rukh this time. They thought that there was no state that Mirza Shah Rukh could not defeat. The victory of the Timurids in the Battle of Salmas caused fear among the Ottomans and Mamluks. The Ottomans had not yet forgotten the pain of the Battle of Ankara, and now Mirza Shah Rukh was in the region and had a bigger and stronger army than his father Timur. The Mamluks, on the other hand, feared that Mirza Shah Rukh might be planning to complete the Mamluk-Timurid confrontation that had been left unfinished during Timur's reign. Even the rumour that Mirza Shah Rukh would destroy Byzantium and cross Europe began to circulate. As if to dispel all these fears, however, he decided to return to his country. Mirza Shah Rukh's decision to return was undoubtedly influenced by many factors. The most important of these was his aversion to the idea of war unless it was necessary, the fact that he was far away from his central region, and the thought that a rebellion movement might arise in the centre or in the eastern part of the state. When Mirza Shah Rukh returned to Herat, the Ottomans and Mamluks took a sigh of relief.

There is no doubt that the elephants in Mirza Shah Rukh's army were a great advantage in his campaigns in the region. Since the horses in the Qaraqoyunlu army had never seen elephants before, they were often frightened and fled. Furthermore, the efforts of the Timurid ruler to keep his soldiers vigorous and highly motivated were significant. As a matter of fact, his visits to the graves of important deceased religious leaders and living scholars along the way, the gifts and donations he distributed to the soldiers and the people, and his recitation of the Qur'an, especially thousands of recitations of the Surah of Conquest, played a very important role in this motivation. In the face of the pressure from the Qaraqoyunlu, the local forces in the region gave great support to Mirza Shah Rukh.

The study makes it clear that Mirza Shah Rukh, like his father, aimed to ensure his dominance in the region and risked having to launch many expeditions for this purpose. Despite the many campaigns against the Qaraqoyunlu during the reigns of both Timur and Mirza Shah Rukh, the problem could not be solved completely. Mirza Shah Rukh organised a third expedition to Azerbaijan because the problem persisted despite his victories in Eleşkirt and Salmas, but he failed to achieve any results and the issue went on in the following periods.

It should not be overlooked that the Qaraqoyunlu fought heroically to keep the region in their hands with indomitable determination and courage. As a matter of fact, it would not be an exaggeration to say that only the Qaraqoyunlu had the courage to face the Timurids many times during the reigns of both Timur and Mirza Shah Rukh.

Although the Battles of Eleşkirt and Salmas have been analysed in studies on the Timurids or the Qaraqoyunlu, there is very little independent work. Thus, the present study aimed to thoroughly analyse the subject by making use of the sources of the period and contemporary research works.

GİRİŞ

Karakoyunlular 1351-1469 yılları arasında Doğu Anadolu, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Irak ve İran'ın bir kısmında yüz yıldan fazla hüküm sürdüler. Hangi oymağa mensup oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Karakoyunlu oymağının etrafında toplanarak onları siyasi bir topluluk haline getiren Saad'lu oymağıdır. Bu oymak ismini Erivan ve Arpaçay sularının Aras Nehri'ne karıştığı bölgenin adından almıştır. Devleti oluşturan ikinci büyük oymak ise Hemedan yakınındaki Bahar Kalesi'nden ismini alan Baharlu oymağıdır. Duharlu, Karamanlu, Alpagut, Döger, Bayramlu, Ağaçeri, Hacılı, Câkirlu ve Âyinlu gibi başka oymaklar da zamanla Karakoyunlulara dâhil oldular. Bazı araştırmacılar onların Barânî isimli bir boya mensup olduklarını¹ bazıları ise 24 Oğuz boyundan birisi olan Deniz Han'ın soyundan gelmiş olabileceklerini kaydetmişlerdir.²

Devletşâh; Karakoyunluların aslının Türkistan'daki Gazkird Dağları olduğunu buradan Azerbaycan ve Bitlis'e geldiklerini, bu sırada Celâyirli hükümdarı Sultan Üveys'in bunları bir müddet çoban olarak hizmetinde bulundurduğunu kaydetmiştir.³ Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni onların tarihini daha geriye götürerek Cengiz Han'ın hücumu üzerine Türe Bey adındaki bir reis liderliğinde Türkistan'dan önce Maverâünnehir'e oradan da Doğu Anadolu'ya gelip Erzincan ve Sivas taraflarına yerleştiklerini kaydetmiştir.⁴ İlhanlılar zamanında XIV. yüzyılın başlarında kışın Musul, yazın Erciş civarında yaşayan Karakoyunlular Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın 736/1335 yılında ölümünden sonra Erzurum çevresinde etkin olmaya başladılar.⁵ Bayram Hoca zamanında (1351-1380) Ahmed Celâyir'e (1382-1410) bağlı olarak Musul civarını yönettiler. Bu dönemde birçok oymağın katılmasıyla belirli bir güce ulaştılar.⁶

Bayram Hoca'nın ölümünden sonra yerine, bazı kaynaklara göre oğlu, bazı kaynaklara göre kardeşi Türemiş'in oğlu Kara Mehmed (1380-1389) geçti.⁷ Karakoyunlular ile Timurlular, Emîr Timur ve Kara Mehmed dönemlerinden itibaren İran'ın batısı, özellikle Azerbaycan için uzun süre birbirleriyle mücadele ettiler. İpek Yolu üzerinde bulunan Azerbaycan'ın coğrafi ve ekonomik önemi nedeniyle bu mücadeleler çok daha fazla önem kazandı. Kara Mehmed döneminde önemli bir güce ulaşan Karakoyunlular Doğu Anadolu'yu nüfuzları altına almaya başladılar. 788/1386 yılında Karabağ'a gelen ve Anadolu'yu istila etme fikrinde olan Emîr Timur bu durumdan rahatsız olup Karakoyunluları bertaraf

¹ Kadı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, (Neşr. H. Nirâki), Kitabfurûş-i Hâfiz, Tahran, 1963, s.248; Ebûbekr-i Tihârî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 2001, s.34; İsmail Hüseyinzâde, *Hükûmet-i Türkmânân Karakoyunlu ve Akkoyunlu der İran*, Tahran, 1397, s.5; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C.I, TTK, Ankara, 1967, s.16-19; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *İ.A.* C.6, 1977, s.292-293; Faruk Sümer, "Kara-Koyunlu", *EP*, C.IV, Leiden, 1997, s.585; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, C.24, 2001, s.434; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular İran'da ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları*, (Trc. ve Notlar S. Gündoğdu-A. İcer), Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, 30; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân ve Türkmânân*, Tahran, 1993, s.227; İsmail Aka, "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Makaleler*, C.3, Berikan Yayınları, Ankara, 2005, s.37.

² Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.14; İsmail Hüseyinzâde, *Hükûmet-i Türkmânân...*, s.10; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân...*, s.227.

³ Devletşâh-ı Semerkandî, *Devletşâh Tezkiresi*, C. 3, (Çev. Necati Lügâl), İstanbul, 1977, s.457;

⁴ Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248; Buket Gündüz, *Kadı Ahmed Gaffârî'nin Tarihi Cihan-Ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu, 2019, s.41.

⁵ Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248; V. Minorsky, "The Qara-qoyunlu and the Qutb-shahs (Turkmenica, 10)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S.17, 1955, s.54.

⁶ Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târihu'l-Giyâsî*, Bağdad 1975, s.237; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân...*, s.233; İsmail Hüseyinzâde, *Hükûmet-i Türkmânân...*, s.4; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, 434.

⁷ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târihu'l-Giyâsî*, s.237; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, Çev. Cuma Karakaya, Efe Akademi Yay., İstanbul, 2022, s.9; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân...*, s.224; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.434.

etmek için bahaneler aramaya başladı. 789/1387 baharında Kara Mehmed'in hac ve ticaret kervanlarına zarar verdiğini⁸ huzura gelmediğini ve kendisine itaat etmediğini bahane ederek sefere çıktı.⁹

Emîr Timur, Bayezid Kalesi'ni aldıktan sonra Kara Mehmed'in oğlu Mısır Hoca'nın savunduğu Avnik Kalesi'ne¹⁰ geldi. Ancak buranın alınmasının güç olduğunu gördü. Bir miktar askeri kuşatmada bırakıp kendisi Erzurum'a giderek buradan Erzincan Emîri Mutahharten (Taharten)'e itaat etmesi için elçi gönderdi.¹¹ Bundan sonra Kara Mehmed'i takip için birlikler sevk etti. Mirza Mîrânşâh'ın komuta ettiği birlikler başarı kazandıysalar da Muhammed Mirek ve Emîr Şeyh Ali Bahadır'ın komutasındaki ordular bölgeyi çok iyi bilen Türkmenlere karşı aynı başarıyı gösteremediler.¹² Türkmenler geri çekilerek Çapakçur¹³ yöresindeki sarp yerlerde Timurlulara ağır kayıplar verdirdiler. Mücadeleler sırasında Timurlulardan Lala Mehmed Hoca, Gıyâseddin Barlas'ın oğlu Şâhmelik¹⁴ ve Emîr Lokman'ı öldürdüler.¹⁵ Bu kayıplara rağmen Emîr Timur'un 1386-1388 yılları arasındaki Üç Yıllık Sefer adıyla bilinen harekâtı neticesinde Azerbaycan'da Timurlu hâkimiyeti büyük ölçüde sağlandı.¹⁶

Emîr Timur Maverâünnehir'e dönünce Kara Mehmed 790/1388 yılında Celâyirli Sultan Üveys'in oğlu Sultan Ahmed'e karşı ayaklanıp Tebriz'i aldıysa da yenildi ve bunun sonucunda Sultan Ahmed Hoy'da çok sayıda Türkmeni öldürdü.¹⁷ Ancak Kara Mehmed'in güçlenmesiyle Anadolu bile Karakoyunlu nüfuzuna açık hale geldi. Kara Mehmed, Emîr Timur'a karşı yapılan mücadelelerde büyük

⁸ Gıyâseddin Yezdi, Emîr Timur'un bölgeye sefer düzenlemesinin sebebini şu cümlelerle kaydetmiştir. "O cihan hâkiminin adalet numunesi işlerinden biri şu oldu: Hırsızlar ve yol kesen eşkiya o diyarın tamamına yayılmıştı. Yollar ve caddeler gelip gidenlere kapatılmıştı. Başibozuklar elde kılıçla kol geziyor ve insanları donuna kadar soyuyorlardı. Yollar o derece bağlanmıştı ki, sabah rüzgârına bile geçit yoktu. Şehir ve ovaların hali o kadar perişandı ki, ormandaki aslanlar şehirlere iniyorlardı Eren, Sinan, Saadetnâme, (*Tarihçi Gıyâseddin Ali Yezdi'nin Saadetnâmesi (Metin Tercümesi ve Değerlendirme)*), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s.34.

⁹ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, (Azeri Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran G. Solmaz), İstanbul, 2009, s.188; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafernâme)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.158; Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, (Neşr. S. K. Cevâdi), Kitabhâne-yi Millî-yi İnan Tahran 1380, C.2, s.664-665; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.49-50; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.295; Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmânân)*, Beguşîş Mirza Hâşim Muhaddis, Mirâs-ı Mektûb, Tahran, 1379, s.147.

¹⁰ Avnik, günümüzde Erzurum ilinin Hasankale ilçesine bağlı Güzelhisar köyünün sınırları içindedir Yavuz Günâştı, "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S.19, 2016, ss.665-719; Savaş Eğilmez-Macit, Ensar, *Bozkırın Son Fatihî Emîr Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2018, s.62. Çok sarp bir kaledir. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Farsçadan çev. Necati Lugal), TTK, Ankara, 1987, s.187. buranın ismini Âb-ı Nik olarak kaydetmiştir. Aziz b. Erdeşir Esterâbâdi, *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.417.

Yine Esterâbâdi; Avnik'i; "Bu kale yükseklik bakımından Boğa Burcu ile yarışan, İkizler Burcu'na eli değen" bir kale olarak kaydetmiştir. Esterâbâdi, *Bezm u Rezm...*, s.424. Konukçu'ya göre Ab-ı Nik güzel su anlamına gelmektedir. Avnik ismi de buradan gelmektedir. Burası Karakoyunluların gözde kaleleri arasındaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Kara Koyunlular'ın Avnik Kalesi", *İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s.37-42.

¹¹ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s.124; İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr fi Nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Arapçadan çev. ve notlar Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s.107; Fasîh-i Hâfi, *Mucmel-i Fasîhî*, C. 3, (Neşr. M. Ferruh), Meşhed, 1339, s.137; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur*, s.158; Muinu'd-dîn-i Natanzî, *Müntehabü't-tevârih-i Muinî*, Tashih Jean Aubin, Kitabfurûş-i Hayyam, Tahran, 1957, s.334-335; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmânân*, s.19; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berin*, s.147; Ahat Andican, *Emir Timur Tarihi, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s.170, 197.

¹² Eğilmez-Macit, *Bozkırın Son Fatihî Emîr Timur...*, s.62.

¹³ Çapakçur, günümüzde Bingöl sınırları içersindedir. Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.18.

¹⁴ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.188; Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.664-665; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur...*, s.158-159; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.49-50; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.295. Şâmî ve Yezdi bu mücadelelerden ve Lala Mehmed (Hoca) ile Şâhmelik'in ölümlerinden bahsetmiş ancak Timurluların yenildiğini kaydetmemişlerdir. Ahmad Hesamipour, *El-Fuşenci'nin "İbretü'n-Nâzirîn" Adlı Eserinde Timur Devri Olayları (Metin, Çeviri ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005, s.72, 78; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s.124-125; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur...*, s.158-159; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmânân*, s.17. 788/1386-1387 yıllarındaki mücadelelerden bahsederken Emîr Timur'un Aladağ'a gelip Türkmenleri yendiğini, sonraki yıllarda tekrar geldiğinde Sultâniye'yi ele geçirdiğini kaydetmiştir. Makrizî ise 789/1387 yılında Emîr Timur'un Kara Mehmed'i yendiğini, aynı yıl Emîr Timur'un oğlu ile (muhtemelen Mîrânşâh kastediliyor) Kara Mehmed arasındaki savaşta Timur'un oğlunun yenildiğini kaydetmiştir. Yüksel, Musa Şamil, *El-Makrizî (Kitâb es-Sulûk) ve İbn Hacer (İnbâ' el-Gumr)'de Timur ile İlgili Kayıtlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2001, s.7.

¹⁵ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.188.

¹⁶ Eğilmez-Macit, *Bozkırın Son Fatihî Emîr Timur*, s.63.

¹⁷ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457.

rolü olan kendi komutanlarından Pîr Hasan'ın isyanı üzerine onunla giriştiği mücadelede Rebiülâhîr 791/Nisan 1389'da öldürüldü.¹⁸ Onun öldürülmesinden sonra oymağın başına Kara Yusuf geçti. Oymağı toparlayan Kara Yusuf, daha önce hizmetinde bulunduğu Celâyirli Sultan Ahmed'i öldürdü.¹⁹

Emîr Timur 1392-1397 yılları arasında bölgeye Beş Yıllık Sefer olarak bilinen bir sefer düzenledi. 2 Şevval 796/31 Temmuz 1394'te Kara Mehmed'in oğlu Mısır Hoca'nın elindeki Avnik Kalesi'ni ele geçirdi. Mısır Hoca'yı Semerkand'a gönderip²⁰ orada gizlice öldürttü.²¹ Emîr Atalmış (Atlamış) Kavçin'i²² kalenin idaresine görevlendirdi.²³ Emîr Timur'un ayrılmasından sonra Kara Yusuf bölgede yeniden etkinlik kazandı, hatta 797/1395 yılında Avnik Kalesi'ni geri aldı. Bu mücadele sırasında Emîr Atlamış'ı esir alıp Memlûk Sultanı Berkuk'a gönderdi.²⁴ Kara Yusuf hâkimiyeti altındaki toprakları genişletmeye devam ederek 798/1395-1396 yılında Musul'u aldı. 799/1396-1397 yılında Mirza Mîrânşâh²⁵ onun üzerine yürüyünce Şam tarafına çekildi.²⁶ Karakoyunlular Timurulara karşı başarıyla ve kahramanca mücadele ediyorlardı.²⁷ Konar-göçer Karakoyunlu Türkmenlerinin belirli bir yerleşim yerine sahip olmamaları ve sürekli hareket halinde bulunmaları Timurlu kuvvetleri tarafından yakalanmalarını zorlaştırıyordu. Bu nedenle onları tasfiye etmek mümkün olmuyordu.²⁸ Karakoyunluların bahsedilen özelliklerinden dolayı Emîr Timur, onların üzerine yaptığı bu seferden de istediği sonucu tam olarak alamadı.²⁹

Mirza Mîrânşâh'ın bölgedeki bir takım olumsuz ve dengesiz davranışları ile Ön Asya'daki gelişmeler Emîr Timur'un buraya yeni bir sefer düzenlemesini zorunlu kıldı. Çünkü Memlûk Sultanı Berkuk ölmüş yerine küçük yaştaki oğlu Ferec (1399-1402, 1405-1412) geçmişti ve o da Timurulara karşı düşmanca tavır takınmıştı. Kafkasya'da ise Gürcü ve Ermenilerin yeniden etrafa saldırmaya başladıkları haberleri geliyordu. Yıldırım Bayezid'in Anadolu'daki genişleme hareketinin ortaya

¹⁸ Bazı kaynaklar Bayram Hoca'nın daha önce Pîr Hasan'ın babası Akçasakal Hüseyin'i öldürdüğünü bu nedenle de Pîr Hasan'ın babasının öcünü aldığını kaydetmişlerdir. Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.189; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.295; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.434; İsmail Hüseyinzâde, *Hükûmet-i Türkmânân*, s.18. el-Bağdadi onun ölüm tarihini H.792 yılı olarak kaydetmiştir. Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi, *Et-Târihu'l-Gıyâsi*, s.239; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.10.

¹⁹ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457.

²⁰ Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, s.424; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s.187-189; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur*, s.241-244; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.435.

²¹ Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.435.

²² İbni Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.200. Atalmış'ın, Emîr Timur'un kızkardeşi ile evlendiğini kaydetmiştir.

²³ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s.190; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur*, s.244.

²⁴ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s.265; Yüksel, *El-Makrîzi (Kitâb es-Sulûk) ve İbn Hacer...*, s.15, 57; Minorsky, "The Qaraqoyunlu..", s.56; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.297; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.435; Aka, *Mirza Şahrûh ve ...*, s.14; Ali Sinan Bilgili, "Emîr Timur'un Azerbaycan'daki Faaliyetleri", *Ölümünün 600. Yılında Emîr Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu 26-27 Mayıs 2005 Bildiriler*, (Ed. A. Kara-Ö. İşbilir), İstanbul, 2007, s.202; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular 1360-1506*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s.69. Atlamış 18 Safer 798 /2 Aralık 1395'te Mısır'a ulaştı. Berkuk, Atlamış'ı hapsedti. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s.265; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur...*, s.345; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, (Çev. İsmail Aka), TTK, Ankara, 2011, s.14; Hrand D., Andriasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojik Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, 1973, s.86; Yüksel, *El-Makrîzi (Kitâb es-Sulûk) ve İbn Hacer...*, s.15, 57; Andican, *Emîr Timur...*, s.211-212.

²⁵ Mirza Mîrânşâh, Emîr Timur'un büyük oğludur. Sultâniyeli Johannes; onun isminin Tanrı'nın inayetiyle doğan anlamına geldiğini ve Mirza Mîrânşâh'ın silah kullanmakta çok usta biri olduğunu kaydetmiştir *Sultâniyeli Johannes, Timur'un Sarayında*, (Eski Fransızca Aslından Çev. Notlar A. D. Altunbaş), Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s.56. Mirza Mîrânşâh Azerbaycan'da görevliken 798/1396 yılında avlanmak üzere gittiği Hoy civarında attan düşüp başını yere çarptı. Bu çarpmanın etkisiyle beyin sarsıntısı geçirdi. Bu nedenle onda uygunsuz davranışlar ve dengesizlikler ortaya çıktı. İleri gelen kimseleri öldürttü ve bazı binaları yıktı. Babasının hazinesini etrafındakilere dağıttı. Karısı Hanzâde'ye de fenalıklar yapmaya başladı. Hanzâde de kaçıp Semerkand'a gitti ve olanları Emîr Timur'a anlattı. Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur...*, s.322-323; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.1-3; Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (Terc. Ömer Rıza Doğrul), Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975, s.97, 152; Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.395-396; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2006, s.79. Mirza Mîrânşâh aynı yıl içinde görevinden azledilip yerine oğlu Mirza Ebübekir getirildi. Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten...*, s.97, 152; İbni Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.175-177; Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.397; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.79, dn.15.

²⁶ Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.60; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine...*, s.69.

²⁷ Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.292-293; Sümer, "Kara-Koyunlu", C.IV, s.585; Hüseyin Mir Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân...*, s.227.

²⁸ Andican, *Emîr Timur...*, s.218.

²⁹ Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.434; İsmail Hüseyinzâde, *Hükûmet-i Türkmânân*, s.18-19.

çıkardığı memnuniyetsizlik de Emîr Timur'un bölgeye yeniden sefer düzenlemesini gerektiren bir başka nedendi.³⁰

Hindistan'dan Semerkand'a dönen Emîr Timur 802/1399 yılında Tebriz'e geldi. Mirza Mîrânşâh'ı burada nâib bırakarak Rebiülevvel 802/Kasım 1399'da Karabağ'a geldi. 802/1399-1400 yılı kışını burada geçirdi.³¹ Emîr Timur'un Azerbaycan'a gelmesiyle buradan ayrılan Kara Yusuf önce Musul'a ardından Ahmed Celâyir ile birlikte Bağdad'a gitti.³² İkisi de Emîr Timur'un Sivas'a gitme niyetini bildiklerinden Memlûklara sığınmaya karar verdiler. Ancak Memlûkler Emîr Timur'dan çekindikleri için sığınma isteğini kabul etmediler. Bu nedenle Kara Yusuf ve Ahmed Celâyir 802/1400 tarihinde Osmanlılara sığındılar.³³ Emîr Timur Karabağ'a gelen Yıldırım Bayezid'in elçileri ile gönderdiği mektupta onların ya iadesini ya da öldürülmelerini istese de bu isteğine Yıldırım Bayezid olumlu cevap vermedi.³⁴

Emîr Timur'un Yıldırım Bayezid'in elçisine söylediği sözleri Ebûbekr-i Tihriânî şu cümlelere kaydetmiştir:

*“Her zaman kâfire karşı cihad eden Yıldırım'ın yol kesme, fitne ve fesat ile uğraşan İslâm dünyasında karışıklık çıkaran Kara Yusuf'u bağlayıp kendisine teslim etmesini, ülkesinden kovulmasını veya öldürülmesini, böyle yapmasının aralarındaki dostluğu canlandıracağını amaçlarının dostluk ve samimiyet olduğunu bildirmişti.”*³⁵

Yıldırım Bayezid, Aksaray'ı Kara Yusuf'a dirlik olarak verdi. Bir süre sonra ikisi birlikte Mutahharten'e saldırarak Kemah ve Erzincan'ı ele geçirdiler. Bu başarıdan sonra Yıldırım Bayezid, Kara Yusuf'a Erzincan Emîrliği'ni verdi. Ancak o, bu görevi on altı gün gibi çok kısa bir süre yaptı. Emîr Timur'a teslim edileceği korkusuyla Ankara Savaşı öncesinde Bursa'dan ayrıldı ve Muharrem 805/Ağustos 1402'de Hille'ye ulaştı.³⁶

27 Zilhicce 804/28 Temmuz 1402 tarihindeki Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i mağlup eden Emîr Timur, Kara Yusuf'un üzerine Mirza Ebûbekir komutasında bir ordu göndererek onu da ağır bir yenilgiye uğrattı.³⁷ Emîr Timur ile baş edemeyip tekrar kaçış yolunu tutan Kara Yusuf, Şam'a geldi. Bir süre sonra Ahmed Celâyir de buraya geldi. Ancak Memlûk Sultanı Ferec'in emri ile tutuklandılar. Yaklaşık bir yıl hapiste kaldıktan sonra bazı araştırmacılara göre kaçarak bazı kaynaklara göre serbest bırakılarak kurtuldular.³⁸ Bundan sonra da Kara Yusuf Timurlularla mücadeleyi bırakmadı. Ondan sonra gelen Karakoyunlu hükümdarları da bu mücadeleyi inatla sürdürdüler. Nitekim hem Emîr Timur döneminde hem de ondan sonra Timurlulara karşı gerçek manada direnebilenler sadece Karakoyunlular.³⁹

Eleşkirt ve Selmas savaşları hakkında Karakoyunlu ve Timurlular ile ilgili yapılan çalışmalarda değinilmiştir. Ancak bu alanda yapılmış müstakil çalışmalar sınırlıdır. Bu nedenle başta dönemin

³⁰ Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten...*, s.95; Muinu'd-dîn-i Natanzî, *Müntehabü't-tevârih...*, s.372-73; Aka, *Timur ve...*, s.24-25; Andican, *Emir Timur...*, s.214.

³¹ İbni Tagrıberdi, *En-nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (Arapçadan Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.353; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara, 2000, s.25.

³² İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.271; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, TTK, Ankara, 1994, s.22; Aka, *Timur ve...*, s.25.

³³ Sümer, “Karakoyunlular”, C.24, s.435.

³⁴ Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, s.296-297; İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.289; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur...*, s.382, 387, 414; Muinu'd-dîn-i Natanzî, *Müntehabü't-tevârih...*, s.386; İbni Tagrıberdi, *En-nücümü'z-Zâhire...*, s.353; Ebûbekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.44-45, 47; Mevlânâ Mehmet Neşri, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1405)*, (Haz. N. Öztürk), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s.144-145; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.53-54; Sümer, “Kara-Koyunlu”, C.IV, s.586; Sümer, “Karakoyunlular”, C.24, s.435; Şirin Beyânî, *Târîh-i Âl.*, s.98; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.311-312; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.30-31; Aka, *Timur ve...*, s.27; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmânân*, s.19-20; Eğilmez-Macit, *Bozkırın Son Fatih Emir Timur...*, s.76-77; Andican, *Emir Timur...*, s.228-229, 242-243; Harold Albert Lamb, *Emir Timur*, (Çev. A. G. Bozkurt), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020, s.249.

³⁵ Ebûbekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.44-45.

³⁶ Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.61-62; Sümer, “Karakoyunlular”, C.24, s.435; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmânân*, s.20; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.22; Aka, *Timur ve...*, s.25.

³⁷ Ebûbekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.47; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.31.

³⁸ Şirin Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, İntişârat-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1381, s.99.

³⁹ Beatrice Forbes Manz, *Timurleng Bozkırın Son Göçebe Fatih*, (Çev. Z. Bilgin), Kitap Yayınları, İstanbul, 2006, s.193.

kaynakları olmak üzere günümüz araştırma eserlerinden de faydalanarak konu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmanın amacı; Karakoyunlu-Timurlu mücadelelerinin önemli bir kısmını oluşturan Eleşkirt ve Selmas savaşları ile hem Timurluların bölgede tekrar hâkimiyet sağlamalarını hem de Karakoyunlular, Osmanlılar, Memlûkler ve bölgedeki diğer devletler üzerinde bu savaşların yarattığı korku ve tedirginliği anlatmaktır.

1. Eleşkirt Savaşı'na Kadar Mirza Şahruh Döneminde Timurlu-Karakoyunlu İlişkileri

Timurlular ile Karakoyunlular arasındaki düşmanlıklar yıllarca devam etti.⁴⁰ Başta Emîr Timur ve Mirza Şahruh olmak üzere Timurlu hükümdarları Karakoyunluları dağlarda yol kesici olarak dolaşan, hac kervanlarını yağmalayan eşkiyalar olarak görüyorlar ve bu nedenle onları bertaraf etmek istiyorlardı.⁴¹ Ancak onların Karakoyunlulara karşı bu şekildeki bakış açıları düşmanlıklarının görünen sebebiydi. Emîr Timur, Anadolu seferinden dönerken Mirza Ebû Bekir'e Irak-ı Arab, Bağdad, Vâsıd, Basra ve Musul başta olmak üzere bölgenin önemli yerlerini verirken aynı zamanda onu Kara Yusuf'un da ortadan kaldırılması ile görevlendirmişti.⁴² Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu bölgenin Timurlu hâkimiyetinde veya onlara bağlılığını bildiren yerel emîrlerin elinde bulunması gerek Emîr Timur'un ve gerekse ondan sonra tahta geçen oğlu Mirza Şahruh'un temel politikasıydı.

Aşağıda ayrıntılı bir şekilde bahsedileceği üzere Karakoyunlular hem Emîr Timur'un hem Mirza Şahruh'un yaptıkları seferlerden sonra başkentlerine her dönüşlerinin ardından tekrar saldırıya geçip bölgede hâkimiyet kurmaya çalıştılar. Bu nedenle Karakoyunlular ile Timurlular arasındaki amansız mücadeleler Emîr Timur'un ölümünden sonra da devam etti.⁴³ Onun ölümünden sonra Kara Yusuf Azerbaycan'a saldırdı.⁴⁴ Irak-ı Acem, Sultâniye, Zencan, Kazvin ve Mardin'i aldı.⁴⁵ Böylece Emîr Timur'dan sonra Azerbaycan yeniden Kara Yusuf'un eline geçti.⁴⁶

Kara Yusuf'u cesaretlendiren en önemli sebep Emîr Timur'un ölümünden hemen sonra Mirzalar arasında ortaya çıkan taht kavgalarıydı.⁴⁷ Emîr Timur'un ölümünden sonraki Karakoyunlu-Timurlu mücadelesinin ilk yılları Mirza Mîrânşâh ve onun oğlu Mirza Ebûbekir ile Kara Yusuf arasında geçti. Bu dönemde Mirza Şahruh, yeğeni Halil Sultan ile uzun bir süre taht kavgası yaptığı için batıdaki meselelerle tam olarak ilgilenemedi.

Kara Yusuf'un karizmatik kişiliği, emîrlere karşı uyguladığı etkili ve birleştirici politikalar onun mücadele direncinin artmasında çok etkili oldu. Nitekim Mirza Ebûbekir ile olan mücadelesi sırasında Tebriz'de emîrlerini toplayarak; “*Ben Türkmen kabilesindenim. Yaylağım Aladağ, kışlağım Diyarbakır ve Fırat sahilleridir. Saltanat işleri beni ilgilendirmez. Dileyen şimdi Mirza Ebûbekir'in yanına gidebilir.*” demesi ve emîrlerin de onunla birlikte mücadeleye hazır olduklarını, eğer Azerbaycan'a Emîr Timur'un atadığı emîrleri Mirza Ebûbekir öldürüp yerine kendi rezil adamlarını atamasaydı savaşmayabileceklerini, ancak şimdi savaştan yana olduklarını söylemeleri, onun adamlarını yanında tutmak için ne denli başarılı politika izlediğini göstermektedir. Emîrlerinin sarf ettikleri sözler Kara Yusuf'un tam da duymak istediği gibiydi. Onun yaptığı konuşmanın aslında emîrlerini serbest bırakmaktan ziyade yanında tutmak için uyguladığı bir taktik olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kara Yusuf, emîrlerinin söyledikleri bu sözlerden memnun kalıp savaş kararı aldı⁴⁸ ve Mirza Ebûbekir'in

⁴⁰ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.458.

⁴¹ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.188; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur*, s.158, 381; Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, (Çev. İsmail Aka), TTK, Ankara, 1988, s.92; Ebûbekir-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.44-45; Sümer, “Karakoyunlular”, C.6, s.295.

⁴² Macit, *Timurlular...*, s.144.

⁴³ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457.

⁴⁴ İbni Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.370.

⁴⁵ Muhammed Rıza Rahmeti, “Ebram Mirza Şahruh-i Timûri ve Kara Yusuf-ı Karakoyunlu Berayî Sulta ber Sultâniye Feslnâme-yi İlmî Pejuheş-i Târih-i İslâm u İran”, *Danışgâh-ı ez-zehra*, S.9, 1390, s.77-78.

⁴⁶ Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.70.

⁴⁷ Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s.92.

⁴⁸ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. 6, Kitâbfurûşîha-yi Merkezi Hayyam, Tahran, 1339, s.557-558; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.56; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.684-685; Mollâ Ahmed Tetevî-Ahmed-Kazvîni, Asâf Han, *Târih-i Elfî*, (Tashih, Gulâm Rızâ Tabâtâbâyî Mecc), C.4, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1382/2004, s.3274.

üzerine gitmek için yola çıktı.⁴⁹ Mirza Mîrânşâh, oğlu Mirza Ebûbekir'e sabırlı olmasını ve acele etmemesini söylediye de o, Kara Yusuf'u ortadan kaldırmayı kafasına koyduğundan bu tavsiyeye pek fazla itibar etmeyerek⁵⁰ Tebriz'e yöneldi. Ancak şehirde veba salgını olduğu için buraya giremeyip Şenb-i Gazan'a⁵¹ geldi. Oradan da Nahcivan'a gitti.⁵² Artık savaş kaçınılmazdı.

Kara Yusuf'un ordusunun sağında Pîr Hüseyin Sa'd, solunda Dizek bulunuyordu. Emîr Yusuf, İlyas Bey, Mûsâ Bey, Pîr Ömer Bey ve Bîrim (Pîrim) Beg de orduda görev alan diğer önemli emîrlerdi. Timurlularda ise; merkezde Mirza Ebûbekir ve Mirza Mîrânşâh olmak üzere, sağ kanatta; Emîr Duladay, Emîr Şîr Beg Tükel, Emîr Nâsır, Emîr Şîrvan ve Emîr İgu Timur, sol kanatta; Melik İzzeddîn Şîr ve iki oğlu, Hâce Berdû, İsmail Ateke, Mirek Mincân, Kutluğ Hâce ve Şeyh Muhammed Daruga gibi önemli emîrler görev aldı.⁵³

İki taraf 12 Cemâziyyevvel 809/14 Ekim 1406 tarihinde Aras Nehri'nin kenarında saf tuttular. Karşılıklı ok atışlarıyla başlayan savaş kısa sürede şiddetlendi.⁵⁴ Üç gün süren şiddetli savaşta Mirza Ebûbekir kahramanca mücadele ettiyse de ağır bir yenilgiye uğradı. Askerlerinin bir kısmı Aras Nehri'nde boğulurken bir kısmı da Karakoyunlulara esir düştü. Mirza Ebûbekir önce Merend'e sonra Tebriz'e kaçtı.⁵⁵ Kara Yusuf'un adamlarının Tebriz'e geldiğini sanıp burada da duramadı.⁵⁶ Kara Yusuf bu savaşı kazanmakla şöhretini daha da arttırdı.⁵⁷ Karakoyunlular yüklü miktarda ganimet ele geçirdiler.⁵⁸

Emîr Timur'un ölümünden sonra Karakoyunlular ile Timurlular arasındaki ikinci büyük savaş Tebriz'in yaklaşık iki konak güneyinde Şenb-i Gazan yakınındaki Serd Rûd'da yapıldı.⁵⁹ Bu savaşın sebebi de yine Timurluların Azerbaycan'a hâkim olmak istemeleriydi. Üstelik de Mirza Ebûbekir Aras Nehri'nin kıyısındaki yenilginin acısını unutamıyordu. Kara Yusuf, Mirza Ebûbekir'in Azerbaycan'ı almak için üzerine geldiğini fark edip kalabalık bir ordu topladı.⁶⁰

Mirza Ebûbekir, Kara Yusuf'un Tebriz'den Sultâniye'ye⁶¹ gelmekte olduğunu duyunca önce Ebher'e sonra Kazvin'e oradan da Sultâniye'ye geldi. Burada yerine Derviş Kuşçu'yu bırakarak Demâvend'e gitti. 810 yılı Cemâziyyevvel ayının sonlarında (1407 yılı Kasım ayının başlarında)

⁴⁹ Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer fî Ahbârî Efrâdi'l-Beşer*, C. 3, (Neşr. M. N. Debir Siyâki), Kitâbfuluşî Hayyam, Tahran, 1362 s.571; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.55; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târîh-i Timuriyân ve Türkmânân*, s.240.

⁵⁰ Macit, *Timurlular...*, s.153.

⁵¹ İnşasına İlhanlı hükümdarı Gâzân Han zamanında başlanmış ve onun ölümünden sonra kardeşi Argûn Han zamanında tamamlanmıştır. İçerisinde Hânkâh, Câmii, tekke, dârü's-siyâde, bîmârhâne ve rasadhâne başta olmak üzere birçok eğitim ve hayır kurumu bulunan bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzânîyye)", *Tarih Dergisi*, S.38, 2022, ss.253-290.

⁵² Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn ve Mecma'ı Bahreyn*, C.II/1, (Neşr. A. Nevâî), Tahran, 2004, s.69; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.569.

⁵³ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.170; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.73; Ensar Macit, *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2017, s.155.

⁵⁴ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.7 dn.30; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.569; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.69-70; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.57; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s.248; Gündüz, *Kadı Ahmed Gaffarî'nin Tarihi Cihan-Ârâ İsimli...*, s.42.

⁵⁵ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.171; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.7 dn.30; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.569; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.69-70; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.57; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s.248; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.435; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.403; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, C.4, s.3274; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.73; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.52.

⁵⁶ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.171; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.569; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.57.

⁵⁷ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, TTK, Ankara, 2001, s.4; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.52; Sümer, savaşta Karakoyunluların eline çok miktarda ve değerli ganimet geçtiği için Timurluları takip edemediklerini kaydetmiştir. Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.74.

⁵⁸ Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, C.4, s.3274; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.74.

⁵⁹ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.7 dn.30; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.435; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.6.

⁶⁰ Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.298; Aka, *Timur ve...*, s.45; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.6.

⁶¹ Sultâniye İran'ın batısını kontrol edebildiği için Mirza Şahruh açısından çok önemliydi. Ekonomik ve iktisadî yönden gelişmişti. Muhammed Rıza Rahmeti, "Ebram Mirza Şahruh-i Timûri ve...", s.80. Kara Yusuf açısından ise buranın milletlerarası ticaretin önemli bir merkezi olmasıydı. Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.95.

Miyâne'ye, 17 Cemâziyyelâhir/19 Kasım 1407'de Erdebil'e, 22 Cemâziyyelâhir/24 Kasım 1407'de Meraga'ya geldi ve burayı yağmaladı.⁶² Mirza Ebûbekir'in kardeşi Mirza Halil Sultan'ın yanındaki Canikurbânilerden⁶³ 5 bin kişi Nevruz, Behrâm, Abdurrahman ve Keykubad başta olmak üzere bir kısım emîrler ile Astarabad'dan Hârezm yoluyla Rey'e oradan da Mirza Ebûbekir'in yanına gelip orduya katıldılar.⁶⁴ Canikurbânilerin katılmasıyla daha da güçlendiğini düşünen Mirza Ebûbekir 18 Zilkaade 810/15 Nisan 1408 tarihinde Şenb-i Gazan'a geldi.⁶⁵ Bu sırada Kara Yusuf Sultâniye'ye ulaşmış buradaki halkı Azerbaycan'a gönderdi.⁶⁶

Timurlu ordusunun merkezinde; has adamları ile birlikte Mirza Ebûbekir, onun sağ tarafında önde babası Mirza Mîrânşâh, onun arkasında Canikurbânî emîrlerinden Behram, Nevruz ve Keykubad, sol kanadında; Emîr İgu Timur, Emîr Şîr Beg ve Emîr Doladay vardı. Kara Yusuf'un ordusunda ise merkezde kendisi, sağ kolda oğulları, Saa'dlu Pîr Hüseyin, Busad, Esed ve Celâleddîn Dizék, solunda ise Emîr Mısır'ın çocukları Ahmed ve Gazan, Emîr Bîstam ile kardeşleri Mansur, Ma'sum ve Döger ile bazı ileri gelen beyler vardı.⁶⁷

İki ordu 24 Zilkaade 810/21 Nisan 1408 tarihinde Serd Rûd'da karşılaştı.⁶⁸ Burada çok şiddetli bir savaş oldu.⁶⁹ Karakoyunlular daha savaşın başında üstünlüğü ele geçirdiler.⁷⁰ Kısa sürede Timurlu ordusu bozuldu.⁷¹ Savaş sırasında Mirza Ebûbekir'in merkezine hücum eden Karakoyunlular çok sayıda Timurlu askerini öldürdüler.⁷² Mirza Mîrânşâh'ın yanında ordunun merkezinde bulunan Canikurbâniler fazla bir başarı gösteremediler.⁷³ Savaşın şiddetlendiği sırada Mirza Mîrânşâh attan düşmüş ve bunu fırsat bilen bir Türkmen onu öldürmüştü.⁷⁴ Mirza Mîrânşâh'ı öldüren Emîr Döger Mûsâ'nın gulâmı idi ve onun kim olduğunu bilmeden öldürmüştü.⁷⁵ Mirza Ebûbekir, Celâleddîn Dizék'i öldürdükten sonra

⁶² Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.226; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-i Sadeyn...*, s.83; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.571; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.64; Minorsky, "The Qara-qoyunlu...", s.58.

⁶³ Canikurbaniler: Büyük Moğol İmparatorluğu zamanında İran'ın önemli sivil vâlilerinden olan Emîr Argun Aka'nın oğlu Emîr Erdâi Gâzân'ın soyundan gelen geniş bir ailedir. Emîr Erdâi Gâzân'ın oğlu Emîr Argunşâh İlhanlıların son döneminde Nesâ, Ebîverd, Nişâbûr, Yazer, Meşhed ve Tûs civarında hüküm sürmüştü. Emîr Argunşâh'ın ölümünden sonra yerine oğlu Emîr Muhammed Bey geçti. Onun da ölümünden sonra kardeşi Emîr Ali Bey Canikurbânî bu bölgelerin hâkimi oldu. Emîr Timur daha hükümdar olmadan önceki mücadeleleri sırasında onu Mahan'da 60 gün hapiste tutan da bu Emîr Ali Bey Canikurbânî'dir. Emîr Timur zamanında itaat altına alınıp ona görevler verildiyse de güven vermediğinden ve bölgedeki yerel güçlerle Timurlular aleyhine sürekli ittifaklar içinde bulunduğundan akrabalarıyla birlikte Semerkand'a sonra Andican'a gönderildi. Akrabaları da Taşkent'e gönderildi. 783/1382 yılında burada idam edildi. Canikurbani ailesi yaşadıkları bölgeden zamanla Horasan'a tekrar gelmeye başladılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hâfız-i Ebrû, *Mecmu'a-yi Hâfız-i Ebrû (Penç Risâle-i Târihi der Bare-i Havâdis-i Devârân-ı Emîr Timur-ı Gürgân, Cinq Opuscules de Hafiz-i Abruü Concernant l'histoire de l'Iran autempts de Tamerlan)*, Ed. critique par Felix Tauer, Çekoslov-Prague, 1959, s.27-29; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, s.24-25, 104-108; Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur...*, s.44-45, 125, 130-134, 138; Mustafa Şahin, Emîr Timur'un Hapis Hayatı", *I. Uluslararası Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar Sempozyumu*, Kırıkkale Üniversitesi, 2017, ss.599-606.

⁶⁴ Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s.93; Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.227; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-i Sadeyn...*, s.83; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.557; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.571; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.62; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3280; Minorsky, "The Qara-qoyunlu...", s.58.

⁶⁵ Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s.93-94.

⁶⁶ Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.569; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.61.

⁶⁷ Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.228-229; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.570; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.54.

⁶⁸ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebî*, s.64; Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.229; İbni Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.370; Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.397; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-i Sadeyn...*, s.83; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.570; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.64; Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selâtin-i Tatar Han*, (Çev. Mehmet Akif Erdoğan-Ayşe Değerli), Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s.108; Minorsky, "The Qara-qoyunlu...", s.58; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.75; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.298; Aka, *Timur ve...*, s.45; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân...*, s.240; Rene Grousseau, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, (Çev. M. R. Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, 428.

⁶⁹ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî bu savaşın sultanlara yaradır bir şekilde olduğunu kaydetmiştir Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebî*, s.64.

⁷⁰ Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.54.

⁷¹ Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s.93.

⁷² Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.571; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân ve Türkânân...*, s.240.

⁷³ Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.229; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.6.

⁷⁴ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.571; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân...*, s.240; İsfahân-i Kazvinî, *Huld-i Berin*, s.405.

⁷⁵ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-i Sadeyn*, s.84; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.64; Minorsky, "The Qara-qoyunlu...", s.58; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.74; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.6. İbn Arabşâh, Mirza Mîrânşâh'ın bu savaşta Kara Yusuf tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir. O,

dönerken, elbiselerine tamah eden ve kim olduğunu bilmeyen birisinin babası Mirza Mîrânşâh'ı öldürdüğünü gördü.⁷⁶

Mirza Mîrânşâh'ı öldüren kişi onun kesik başını Kara Yusuf'a getirince, o, duruma kızıp Mirza Mîrânşâh'ı öldürenin kellesini kestirdi.⁷⁷ Mirza Mîrânşâh'ın ölümüyle moralleri daha da bozulan Timurlular ağır bir yenilgi alarak dağıldılar. Mirza Ebûbekir, tıpkı daha önceki savaşta olduğu gibi yine savaş meydanından kaçıp canını zor kurtardı.⁷⁸ Türkmenler çok fazla esir ve ganimet aldılar.⁷⁹ Bu esirler arasında Mirza Mîrânşâh'ın zevce ve câriyeleri de vardı.⁸⁰ Tâcü's-Selmânî'nin deyişiyle; “Denizler kadar çok kıymetli eşya ve mücevherat Karakoyunluların eline geçti. Çin ipeği ve desenli Hitay ipeği hayvanların ahırlarının yaygısı oldu.”⁸¹ Kaynaklar, Karakoyunluların başta bin adet samur postu olmak üzere çok miktarda ganimet aldıklarını, bunların değerini bilmeyerek çok ucuz fiyata sattıklarını, Kara Yusuf'un sadece Mirza Mîrânşâh'ın ganimetini kendisine aldığını kaydetmişlerdir.⁸²

Groussed, Serd-Rûd'daki savaşın Doğu tarihinin en önemli muharebelerinden birisi olduğu fikrindedir. Ona göre bu savaş Emîr Timur'un batı tarafındaki fetihlerinin neticesini ortadan kaldırıyordu.⁸³ Daha Emîr Timur'un ölümünden üç yıl gibi kısa bir zaman geçmeden, önce Mirza Mîrânşâh sonra da oğullarının ölümü üzerine Azerbaycan ve Irak-ı Arab tekrar Karakoyunluların eline geçti.⁸⁴ Timurlular ilk defa büyük bir toprak parçasını kaybettiler ve bir daha buralarda kesin bir hâkimiyet kuramadılar. Karakoyunlular ise bu savaştan sonra aşiretten devlet durumuna geldiler⁸⁵ ve

muhtemelen Karakoyunlular tarafından öldürüldüğünü belirtmek için böyle bir kayıt düşmüştür. İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, 370. Schiltberger; Mirza Mîrânşâh'ın Kara Yusuf'un esir alıp kellesini vurdurduğunu ve kafasını bir mızrağın ucuna takarak Tebriz'e gönderdiğini kaydetse kaynakların hiçbiri tarafından bu bilgi doğrulanmamıştır. Fadime Oktay, *Schiltberger'in Hatıratı (Çevirisi ve Kritiği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, 2009, s.45. Tarihname yazarı da bu savaşta Mirza Mîrânşâh'ın bir darbe sonucu öldüğünü kaydetmiş ancak ayrıntı vermemiştir (Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s.93.

⁷⁶Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.228-229; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.83; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.570; Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selâtin-i...*, s.108; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.240; Şirin Beyânî, *Târih-i Âl...*, s.102; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.54; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.6; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.685-686; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmânân*, s.23. Kaynakların tamamı Mirza Mîrânşâh'ın bu savaşta öldürüldüğünü kaydetmişlerse de birçoğu nasıl öldürüldüğü hakkında ya çok az ayrıntı vermiş ya da hiç vermemişlerdir. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyînî, *Târih-i Kebîr*, s.64; Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.196; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3380; Andreyan, “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine..”, s.87.

⁷⁷Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.229; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn*, s.84; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.570; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.65; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.240; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.405. Mirza Mîrânşâh'ın gövdesini Sohrab'da gömdüler. Bir süre sonra Şemseddîn Gurî, derviş kılığında gelip onun kemiklerini aldı ve Maveraünnehir'e götürerek Keş'te toprağa verdi. Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.229; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.570; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.65; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.240; Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, (Terc. Abdrasul İsakov), 2. Baskı, TTK, Ankara, 2021, s.74.

⁷⁸ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyînî, *Târih-i Kebîr*, s.7, dn.30, 64; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.570; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.64; Minorsky, “The Qara-qoyunlu..”, s.58; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.240; Sümer, “Karakoyunlular”, C.24, s.435. Mirza Ebûbekir önce Sultâniye'ye (Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.84; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.239) sonra Yezd'e kaçtı. Buranın ileri gelenleri şehrin kapılarını açmayınca Kirman'a Sultan Üveys'in yanına kaçtı. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyînî, *Târih-i Kebîr*, s.7 dn.30, 64; Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s.93; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.7; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.405. Burada Sistan şahları ile birlikte Mirza Şahruh'a karşı isyan etmeyi düşündüyse de Mirza Şahruh bölgeye gelince o burada tutunamayacağını anlayarak Kirman'a geri önmek zorunda kaldı. İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.406; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.7. Kirman'da İdigu ile yaptığı savaşta öldürüldü. İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.370; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyînî, *Târih-i Kebîr*, s.7 dn.30; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.7.

⁷⁹Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.196; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.559; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.570; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.240; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3280.

⁸⁰Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.76.

⁸¹Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s.93.

⁸²Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.560; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.65; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3380.

⁸³Groussed, *Bozkır İmparatorluğu...*, s.428.

⁸⁴İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.370; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvînî, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.55.

⁸⁵Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.55; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine...*, s.100.

Timurluların son dönemlerine kadar onların en kuvvetli rakibi oldular. Savaştan bir yıl sonra bölgenin alınması imkânsız kabul edilen kalesi Alıncak⁸⁶ da Karakoyunluların eline geçti.⁸⁷

Mirza Mîrânşâh'ın ölümü üzerine Mirza Şahruh, onun hâkimiyetindeki topraklardan Rey ve civarını önce sultan olup sonra maceralı bir hayattan sonra Mirza Şahruh'a teslim olan Mirza Mîrânşâh'ın oğlu Halil Sultan'a verdi.⁸⁸ Fars hâkimi Mirza İskender'in muhalefeti yüzünden Halil Sultan Karakoyunlulara karşı bir şey yapamadı.⁸⁹ Onun 16 Receb 814/4 Kasım 1411 tarihinde ölümü üzerine Mirza Şahruh buraları Mirza Mîrânşâh'ın diğer oğlu Mirza İcil'e verdi. Ancak kısa bir süre sonra o da öldü. Mirza Şahruh, Mirza Ebûbekir'in oğlu Mirza İlengir'i buralara tâyin etti. Yanına da tecrübeli emîrlerden verdi. Bu sırada sürekli güçlenen Kara Yusuf bölgenin tamamını ele geçirmenin plânlarını yapmaya başladı. Kısa bir süre sonra Sultâniye'yi yeniden aldı.⁹⁰ Karakoyunluların bölgedeki varlıkları gittikçe artmaya başladı. Bu nedenle Mirza Şahruh hükümdarlığı döneminde Karakoyunlu tehlikesini bertaraf edebilmek için üç defa Azerbaycan seferine çıktı.

2. Birinci Azerbaycan Seferi ve Eleşkirt Savaşı

2.1. Savaşın Sebebi

Kara Yusuf 1415 baharında Merdanşah adlı elçisini Mirza Şahruh'a göndererek Sultâniye ve Kazvîn'in kendisine kalması halinde ona itaat edeceğini bildirdi.⁹¹ Mirza Şahruh, Kara Yusuf'a, 822/1419 yılında Sıddık isimli adamı ile mektup yollayıp Kara Yusuf'un daha önce Mirza Mîrânşâh'ın ele geçirip nikâhına aldığı hanımını ve kızını mallarıyla birlikte göndermesi, Mirza Mîrânşâh'ın diyetini ödemesi, kendi adına hutbe okutup para bastırması⁹², oğullarından birini yanına göndermesi ve Kazvin ile Sultâniye'yi iade etmesi halinde ancak itaat etmiş sayacağını belirtti.⁹³ Kara Yusuf elçiye çok ağır sözler söyledi.⁹⁴ Geri dönen Sıddık; Kara Yusuf'un yaptığı kötü işleri, onun bölgede bağımsız hareket etmesini, yerel beyleri kendisine tâbi kılmasını, Mirza Şahruh'tan hiç çekinmeyip⁹⁵, savaşa hazırlanmasını ve iki devlet arasında barışın imkânsızlığını anlattı.⁹⁶ Aynı tarihlerde Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'in Mirza Şahruh'a gönderdiği bir mektup Kara Yusuf'un eline geçmiş ve onun oğlu Mirza İskender tarafından Osmanlılara verilmişti. Kara Yülük Osman Bey mektupta; Anadolu'daki

⁸⁶ Klaviyo; Alıncak Kalesi için; "Aras Nehri'nin kuzeyinde bir tepe üzerindedir. Kuleli bir duvarla çevrilmiş olan kalenin içinde çok sayıda bağ ve bahçe, kalenin dışında tarlalar vardır." şeklinde bir kayıt düşmüştür. Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten...*, s.85. İbni Arabşah ise kalenin sarp olduğu konusunda; "Bu kale el-Ukab Yıldızı'ndan daha sağlam, bulutlardan daha yüksektir. Anka Kuşu bu kalenin üzerinde uçmayı başaramaz." şeklinde not düşmüştür. (İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.106. Timur buranın alınması için çok çaba sarf etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metanet Aziz, Aliyeva, "Emir Timur'u Şaşırtan Azerbaycan'daki Elince Kalesi", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu 26-27 Mayıs 2005 Bildiriler*, (Ed. A. Kara-Ö. İşbilir), İstanbul, 2007, s.189-192.

⁸⁷ Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.77. Toma Medsopski, Mirza Ebûbekir'in 1408 yılındaki savaştan bir yıl sonra tekrar Kara Yusuf'un üzerine yürüdüğünü ancak yine yenilerek herşeyini bırakıp kaçtığı şu cümlelerle kaydetmiştir: "İkinci yıl Mîrânşâh'ın oğlu Ebûbekir, sayısız hesapsız asker toplayarak (Kara Yusuf'un) üstüne geldi. Onlar bir nice gün Erzîn'de karşı karşıya gelerek öylece kaldılar. Lâkin bir gece Ebûbekir çadırlarını, silahlarını, devletin ve askerinin hazinelerini bütün varını yoğunu öylece Türkmen'e bırakıp askeri ile beraber gizlice kaçtı. O (Kara Yusuf) daha da güçlenerek, bir yıl Erzinka (Erzincan) şehrine yaklaşarak savaşız olarak kendine tâbi kıldı." Ancak bu bilgi diğer kaynaklarda bulunmamaktadır. Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.196.

⁸⁸İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr...*, s.423; Shiro Ando, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab (Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert)*, Berlin, 1992, s.115; Mustafa Şahin, "Bir Sultan, Bir Acı Aşk Hikâyesi", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.23, 2020, s.374-375.

⁸⁹Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.94.

⁹⁰Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine...*, s.100.

⁹¹Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.109; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.105; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.436; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.12. Kara Yusuf ve Mirza Şahruh'un birbirlerine gönderdikleri mektuplar hakkında bkz. Abdülhüseyn-i Nevâî, *Esnâd ü Mükâtebât-ı Târîh-i İnan ez Timûr tâ Şâh İsmâ'il*, Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahran, 1341, s.167-173).

⁹²Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.13.,

⁹³Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.711; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.649; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.109.

⁹⁴Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.122-123.

⁹⁵Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.122-123,

⁹⁶Hâfız-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.711-712; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.116; Aka, *Timur ve...*, s.61; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.14.

beyler, Bizans ve Trabzon tekfurları, Gürcü melikleri, Şirvan, Gilan ve Lûristan hâkimlerinin Mirza Şahrüh'u beklediklerini yazmıştı.⁹⁷

Gerçekten de Kara Yusuf kendisini çok büyük görüyor ve Mirza Şahrüh'a karşı savaş hazırlığı yapıyordu. Silah ve yiyecek depolamaya başlamıştı.⁹⁸ Mirza Şahrüh, Sultâniye başta olmak üzere Azerbaycan'ın Karakoyunlularda kalmasını da istemiyordu.⁹⁹ Kafasından Mîrânşâh'ın akibeti geçti. Keşke o yaşasaydı da Kara Yusuf'a dersini verseydi diye düşündü.¹⁰⁰ Mirza Şahrüh'un hem Kara Yusuf'un itaat etmemesini hem de ağabeyi Mîrânşâh'ın Karakoyunlular tarafından öldürülmesinin intikamını almayı bunu sineye çekmesi veya unutmaması mümkün değildi. Bu nedenle o durmayacaktı. Devletin Batı kanadındaki işlerini yoluna koymak ve Kara Yusuf meselesini halletmek için sefer yapmayı düşünmeye başladı.¹⁰¹ Durumu istişâre etti ve etrafındaki devlet büyükleri savaşılması yönünde görüş beyan edince ülkenin dört bir yanındaki ordularına hazır olmalarını emretti.¹⁰²

2.2. Savaş Hazırlıkları ve Sefere Çıkış

Mirza Şahrüh zamanında ülkede yapılacak çok iş vardı. Emîr Timur'un ölümüyle ortaya çıkan karışıklıklar henüz ortadan kaldırılmış, düzen ve asayiş yeni sağlanmıştı. Ama yine de zaman zaman isyan ve başkaldırma hareketleri ortaya çıkıyordu. Onun Kara Yusuf ile uğraşacak zamanı yoktu. Bu nedenle Kara Yusuf'un üzerine sefer biraz gecikmişti. Mirza Şahrüh, ülkenin dört bir yanından orduya asker katılmasını emretti.¹⁰³ Hazinesinin durumunu teftiş ettirdi.¹⁰⁴ Tavacılar orduyu teftiş etmeleri için emir verdi. Silah ve savaş malzemesi başta olmak üzere her türlü teçhizat eksikliklerinin tespitini emretti. Mirza Uluğ Bey'in Maveraünnehir'de kalmasını ve emrine 10 bin süvâri verilerek Türkistan ve Moğolistan sınırlarını korumasını istedi.¹⁰⁵ Mirza Suyurgatmış eskisi gibi Kandeher ve Germsir'de kalacaktı. Emîr Seyyîd Ahmet Tarhan'ı Horasan'da kalması için görevlendirdi.¹⁰⁶ Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Mirza Şahrüh 15 Şaban 823/25 Ağustos 1420'de Herât'taki yönetim merkezi Bağ-ı Zagan'dan yola çıktı.¹⁰⁷ Ancak Timurlu ordusu Karakoyunlularla girişilecek bir mücadeleden çok da ümitli değildi, onlardan korkuyorlardı.¹⁰⁸

Mirza Baysungur öncü birliği olarak gönderildi.¹⁰⁹ Bu sırada hazırlıklar devam ediyordu. Büyük emirlerden Şâhmelik Hârezm'den geldi. Emîr Hasan Sûfi Tarhan birlikleri ile Mirza Şahrüh'a katıldı.¹¹⁰ Maveraünnehir'den 15 bin süvâri ve piyâde Ramazan ayının dördüncü günü orduya katıldı. Ordu 12 Ramazan/20 Eylül'de Câm vilâyetine ulaştı. Mirza Şahrüh, Şeyhülislâm Ahmed-i Câm'ın kabrini ziyaret edip yola çıktı.¹¹¹ 18 Ramazan/26 Eylül'de süvâri Nişabur'dan geçti.¹¹² Burada Mirza Baysungur, Horasan ordusuyla Mirza Şahrüh'a katıldı.¹¹³ Mirza Şahrüh 29 Ramazan/7 Ekim'de Behrabad'a ulaştı. Şeyh Sâdeddîn Hamevî'nin kabrini ziyaret etti.¹¹⁴ Ramazan Bayramı'nın namazını kılıp 6 Şevval/14 Ekim'de yola çıktı. Şeyh Ebû'l-Hasan Harakânî'nin kabrinde duâ etti. 7 Şevval/15 Ekim'de Bayezit-i Bistâmî'nin mezarına geldi. 10 Şevval/18 Ekim'de Mazenderan'dan Mirza

⁹⁷ Feridun Beg, *Mecmû'a-i Münşeât üs-Selâtin*, C.I, Dârû't-Tıbbâtü'l-Âmire, İstanbul, 1274h, s.153; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.13.

⁹⁸ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650.

⁹⁹ Abdülhüseyn-i Nevâî, *Esnâd ü Mükâtebât-ı Târih-i İran...*, s.177.

¹⁰⁰ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650.

¹⁰¹ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.3, s.712; Ebûbekr-i Tihârî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.55; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.245; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.13.

¹⁰² Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.605-606.

¹⁰³ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.84; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3334.

¹⁰⁴ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.71; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.123.

¹⁰⁵ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.71; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.605-606; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.123; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3334.

¹⁰⁶ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.714; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3334.

¹⁰⁷ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.712; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3334; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.106; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân...*, s.249; İsfâhân-i Kazvîni, *Huld-i Berin*, s.455; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.14.

¹⁰⁸ Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timurîyân ve Türkânân...*, s.249.

¹⁰⁹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.125.

¹¹⁰ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.714; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3334.

¹¹¹ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.715; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650.

¹¹² Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.716; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.650-651.

¹¹³ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.717.

¹¹⁴ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.717-718; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.651.

Şahruh'un ordusuna dağ gibi büyük filler getirdiler. Nesâ, Hârezm, Bâverd, Bamyân, Gürgan, Damgan ve Mazenderan'dan askerler orduya katıldı.¹¹⁵ Mirza Şahruh 14 Şevval/22 Ekim'de Sinman'a geldi. Şeyh Rükneddîn Alâüddeve-yi Simnânî'nin kabrini ziyaret etti. Bu sırada Sistan, Ferah, Germsir, Kandehar, Gazne ve Kâbil orduları da Mirza Şahruh'a katıldı. Mirza Şahruh'un ordusu 20 Şevval/28 Ekim'de Dere-yi Nemek'den geçti. Önce Rey'e oradan da Veramin'e geldi.¹¹⁶ Emîr İlyas Hoca Bahadır, Aradan civarında Mirza Şahruh'a katıldı.¹¹⁷ Mirza İbrahim Sultan Fars'tan, Mirza Rüstem kalabalık bir orduyla İsfahan'dan, Emîr Çakmak¹¹⁸ Yezd'den, Emîr Kanaşirin Kirman'dan gelip orduya katıldı.¹¹⁹ Mirza Şahruh Rey'e geldiğinde ordusu o kadar kalabalık oldu ki, Timurlu ordusunun çokluğunu Târih-i Kebîr yazarı: "Hiçbir gözün görmediği ve hiçbir kulağın işitmediği kadar kalabalık ordu topladı." şeklinde kaydetmiştir.¹²⁰ Ordusunun son durumu hakkında bilgi alan Mirza Şahruh bu kalabalık ordunun her şeyini bizzat kendisi dikkatle kontrol etti. Rey hududunda orduyu düzene soktu. Askere ulûfe dağıttı ve savaşa hazır hale getirdi.¹²¹

2.3. Orduların Mevcudu

Mirza Şahruh'un Azerbaycan Seferi'ne çıkması üzerine Timurluların kendisi için Akkoyunlulardan daha tehlikeli olduğunu anlayan Kara Yusuf, onlarla olan mücadelesini bir kenara bırakıp daha büyük tehlike için tedbir almaya başladı. Bu sırada Hemedan, Sultâniye, Kazvin ve Tarum Kara Yusuf'un hâkimiyetindeydi.¹²² Kara Yusuf, oğlu Ebû Sa'îd'i Erzincan'ı koruması için bıraktı. Diğer oğullarına haber gönderip Mirza Şahruh tehlikesinden korkmamalarını ancak tedbir almalarını ve yardım için hazırlayabilecekleri en fazla orduyu hazırlamalarını söyledi. Ancak Adilcevaz'da zevk ve eğlence ile vakit geçiren oğlu Mirza İsfahan yardımına gelmedi. Bağdad'da bulunan oğlu Şah Muhammed Mirza da yardım teklifini geri çevirdi¹²³ ve Kara Yusuf için: "Babamda akıl kalmamış. Buna rağmen hiçbir zaman tenezzülde bulunmuyor" dedi.¹²⁴ Kara Yusuf'un diğer oğlu Mirza İskender babasının zevcelerinden birisiyle ona ihanet etti. Yaptığı bu çirkin işten dolayı korktu ve Kerkük ve Dohuk'a kaçtı. İsfahan'daki Mirza Cihanşah'ın yaşı küçüktü. Bu nedenle babasının yüklediği görevi yerine getiremedi.¹²⁵

Kara Yusuf Azerbaycan, Arrân, Irak-ı Arab, Bağdad ve Mugan'dan kalabalık bir ordu toplayarak Mirza Şahruh ile savaşmaya karar verdi.¹²⁶ Askerlerine bahşişler dağıttı. Katılanlarla birlikte Karakoyunlu ordusu daha da güçlendi. Kara Yusuf'un topladığı ordunun kalabalıklığını Hasan-ı Rumlu: "Sayıları güneşin zerrelere kadar çok ve ağaç yaprakları kadar sayısız gençler topladı."¹²⁷ şeklinde kaydetmiştir. Ancak yine de Mirza Şahruh'un ordusu daha muazzam ve daha kalabalıktı.

Mirza Şahruh'un ordusunun mevcudu 200 bine, Kara Yusuf'unki ise 50 bine ulaşmıştı.¹²⁸ Bazı araştırmacılar ise Kara Yusuf'un ordusunun 120 bin kişi olduğunu kaydetmişlerdir.¹²⁹ Rakamlar her ne kadar birbirini tutmasa da Mirza Şahruh'un ordusunun Kara Yusuf'un ordusundan daha fazla olduğu

¹¹⁵ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.718; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.651; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.125.

¹¹⁶ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.719; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.651; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3334.

¹¹⁷ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.719-720.

¹¹⁸ Emîr Çakmak, Mısır ordusundan kaçarak Timurlulara sığınmıştır. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.21. Mirza Şahruh'un oğlu Baysungur'un kızı Fatma Sultan ile evlenmiş ve Mirza Şahruh'un birçok seferine katılmıştır. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.21. *Târih-i Cedîd-i Yezd* adlı eserin birçok yerinde onun yaptığı hayır kurumlarına değinilmiştir. Hüseyin b. Ali Kâtib, *Târih-i Cedîd-i Yezd*, (Neşr. İ. Efşâr), Tahran, 1345, s.97, 145, 181-182, 201-202, 212, 220, 224, 231.

¹¹⁹ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.720; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.651; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.125; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3334.

¹²⁰ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.84.

¹²¹ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.722.

¹²² Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.55; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.126; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.33, 34; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmânân*, s.28.

¹²³ Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.57; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.126; Minorsky, "The Qara-qoyunlu..", s.62; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.33.

¹²⁴ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.126.

¹²⁵ Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.56.

¹²⁶ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.127.

¹²⁷ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.127.

¹²⁸ Fasîh-i Hâfi, *Mucmel-i Fasîhî*, s.241; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.456; Sümer, "Kara-Koyunlu", C.IV, s.587; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.436.

¹²⁹ Minorsky, "The Qara-qoyunlu..", s.62; Sümer, "Kara-Koyunlu", C.IV, s.300.

çok açıktır, ama aradaki fark çok olmasa gerektir. Ancak Türkmen hükümdarı Kara Yusuf hastaydı.¹³⁰ Ordusunda da hastalık vardı.¹³¹ Mirza Şahruh'un lehine görünen başka bir durum da ordusundaki filler ve develerdi. Nitekim Devletşâh, Mirza Şahruh'un Azerbaycan'a ilk yürüyüşünde ordusunda 30 bin devenin olduğunu kaydetmiştir. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda bu sayının çok abartılı olduğu anlaşılrsa da hem ordunun azametini hem de teçhizat ve nakil vasıtaları bakımından ne kadar güçlü olduğunu göstermesi bakımından çok önemli bir bilgidir.¹³²

2.4. Kara Yusuf'un Ölümü

Kara Yusuf oğullarından umduğunu bulamamıştı. Bir taraftan da hastalık onu perişan etmişti.¹³³ Bütün bu olumsuzluklara rağmen o, Mirza Şahruh ile mücadele konusunda geri adım atmadı.¹³⁴ Çok savaşçı ve cesur biriydi, barışa yanaşmıyordu. Karşısındaki ordu bu kadar kalabalık ve güçlü olmasına rağmen yine de inadını sürdürüyordu. Artık Mirza Şahruh'a başka yol kalmamıştı.¹³⁵ Ancak Timurlu ordusu çok yorgundu. Bu sırada kış da yaklaşmaktaydı. Memlûkler de Timurlulara karşı Karakoyunlulara yardım göndermişti. Emîr Şâhmelik kendi nökerlerinden Pâyende¹³⁶ adındaki elçiyi bir mektup ile Kara Yusuf'a gönderdi. Aklını başına almasını, gereksiz inatlaşmayı bırakmasını, eğer dediklerine uyarsa savaşa gerek kalmayacağını ve sorunların savaşız halledilebileceğini, Mirza Şahruh'u çok üzdüğünü, onun kalbini kazanmak için Sultâniye ve Kazvin'i teslim etmesini,¹³⁷ eğer söylediğini yaparsa Mirza Şahruh'a ona Irak-ı Arab'dan Anadolu ve Şam hududuna kadar olan yerleri vermesi ve Herât'a dönmesi için yalvaracağını söylediye de kâr etmedi. Üstelik Kara Yusuf, Şâhmelik'in gönderdiği adamını Tebriz'de hapsetti.¹³⁸

Kara Yusuf, Mirza Şahruh'un Rey'e geldiğini duyduğunda da korkuya kapılmadı.¹³⁹ Kazvin'den yola çıktı.¹⁴⁰ Bu sırada Mirza Şahruh, Emîr Yusuf Hoca'yı bin şöretli süvâri ile Kazvin'e gönderdi. Şehrin hâkimi Kâsım Türkmen, Sultâniye'ye kaçtı. Emîr Yusuf Hoca şehri teslim aldı ve Kazvinlilere iyi davrandı.¹⁴¹ Bu sırada Timurlu ordusu Tebriz'e yönelmişti.¹⁴² Mirza Şahruh'un Tebriz üzerine yürüdüğü haberi gelince Kara Yusuf hasta haliyle oraya yöneldi.¹⁴³

Mirza Şahruh ise onun cesaretini görünce şavaştan başka yapacak bir şey kalmadığını düşünüp zafer için Allah'a duâ ederek yardım istedi. İstihareye yattı.¹⁴⁴ 12 bin defa Fetih Süresi'ni okuttu.¹⁴⁵ Kara Yusuf ise hasta olduğu için ancak bir mahfeye binerek orduyu teftiş edebildi.¹⁴⁶ Karakoyunlu ordusu Sultâniye'ye geldi. Mirza Şahruh'un geldiğini duyan Kara Yusuf birliklerini denetleyip ordusunu hazırladıktan sonra savaş için harekete geçti.¹⁴⁷ Zaten hasta olup tahtirevan üzerinde savaşa giden Kara Yusuf, Tebriz'in güney doğusunda Sultâniye-Tebriz yolu üzerindeki Ucan'a yaklaşık dört fersah mesafedeki Saidâbad Köyü'ne geldiğinde durumu daha da kötüleşti. Bu sırada Mirza Şahruh da

¹³⁰ Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248.

¹³¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.125.

¹³² Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.403.

¹³³ Ebübekr-i Tihârîni, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.56; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248.

¹³⁴ Ebübekr-i Tihârîni, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.56-57.

¹³⁵ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.651.

¹³⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.126

¹³⁷ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.722; Fasîh-i Hâfi, *Mucmel-i Fasîhi*, s.241; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.456; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3334.

¹³⁸ Fasîh-i Hâfi, *Mucmel-i Fasîhi*, s.241; Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.722; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.126; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.456; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.116; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.14.

¹³⁹ Ebübekr-i Tihârîni, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.57.

¹⁴⁰ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.724.

¹⁴¹ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.456.

¹⁴² Ebübekr-i Tihârîni, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.56.

¹⁴³ İbni Tagrıberdi, *En-nücumu'z-Zâhire...*, s.433; Ebübekr-i Tihârîni, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.56; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652.

¹⁴⁴ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652.

¹⁴⁵ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.723; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.652; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târih-i Timuriyân...*, s.249; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.456; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.116; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.14.

¹⁴⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.127.

¹⁴⁷ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.84-85.

ilerliyordu. Kara Yusuf, Ucan'a yaklaşık iki fersah uzaklıkta bir yere gelince hastalığı ağırlaştı ve orada 7 Zilkade 823/13 Kasım 1420 tarihinde vefat etti.¹⁴⁸

Kara Yusuf'un ölümüyle ordusu dağıldı.¹⁴⁹ Askerleri ayak takımından insanlara benzeyen çapulcular gibi oldular. Onun altın küpesi için kulağını kestiler, kefenini dahi yağmaladılar.¹⁵⁰ Bu durumu Hasan-ı Rumlu ibret verici şu sözlerle kaydetmiştir:

“Ordu alanı Şâh ile dağılan satranç tahtası gibi dağıldı. Fil yapılı atlara binmiş birçok zayıf piyâde ve şehzâde, devlet atından inip düşkünlük toprağına yüz koydu. Mücevherler aşağı tabakadan insanların eline geçti. Hazine ve cephâneyi Türkmenler yağmaladılar. Onun cenaze işleri ve kefenlenmesine bile bakmadılar. Otağa atıp altın küpesi için kulağını kestiler.”¹⁵¹

Ebübekr-i Tihriânî ise Kara Yusuf'un ölümüyle ilgili olarak:

“Öyle ulu bir pâdişahın bedeni sahraya düşüp kaldı. Sonunda karga, (onun) kafatasını, dünyayı gören gözlerinden ayırdı. Devletsiz oğullarından, emîrlerinden ve büyüklük sahibi erkânından hiçbirini böyle sıkıntılı bir durumda vefa yoluna girmede.”¹⁵² şeklinde kaydetmişken, Andreasyan ise Kara Yusuf'un rezilce öldüğünü, cesedinin şişip koktuğunu yazmıştır.¹⁵³

Kara Yusuf'un bu durumunu gören şehrin ileri gelenleri Emîr Şâh Melik'in hapse atılan nökeri Seyyid Muhammed-i Seccadî'yi serbest bıraktılar ve bir mektup göndererek ondan özür dilediler.¹⁵⁴ Kara Yusuf'u Tebriz'den Erciş'e götürüp sülâlesinin yanına gömdüler.¹⁵⁵ 10 Zilkaade 823/16 Kasım 1420 tarihinde Sultâniye kadısı, Mirza Şahrüh'un yanına gelip Kara Yusuf'un akıbetini anlattı.¹⁵⁶ Rivayete göre Kara Yusuf öldüğü sırada Rey'de ibadetle meşgul olan Mirza Şahrüh, birden Türkmen Kara Yusuf öldü diye bağırması¹⁵⁷ ve on gün sonra Kara Yusuf'un ölüm haberi gelmişti.¹⁵⁸

Mirza Şahrüh, Kara Yusuf'un ölümüne ve Türkmen meselesinin halledilmiş olmasına şükretti. Rey'den Tebriz'e yöneldi.¹⁵⁹ Yanına Emîr Alike Kükeltaş ve Hâce Muhammed Şeref Simnânî'yi de vererek mirasın kaydı için önden Mirza Baysungur'u Tebriz'e gönderdi.¹⁶⁰ Peşinden de kendisi çok sayıda devlet erkânı ile savaşız ve kan dökmeden görkemli bir şekilde şehre girdi.¹⁶¹ Oğlu Mirza İbrahim Sultan'ın Meraga yoluna çıkmasını emretti. Kendisi ise 11 Zilkaade/17 Kasım'da Sultâniye'ye geldi. Halk korkusundan kaleye çekilmişti. Mirza Şahrüh, ordunun geçişi sırasında halkın kaleden çıkmamasını emretti. Emîr Mûsâ'yı kale muhafızı olarak görevlendirdi. Sultâniye'den çıkıp Erdebil'e

¹⁴⁸ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.725-726; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.84; Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.57; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târihu'l-Gıyâsî*, s.238; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.15; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.653; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.607; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.127; Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmânân*, s.28; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3335; Sümer, “Karakoyunlular”, C.6, s.300-301.

¹⁴⁹ Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.725-726; Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.57; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.654; Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.248; Minorsky, 1955: 62; Aka, *Timur ve...*, s.62; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.14; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.3.

¹⁵⁰ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.654; Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, 1342:248; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.11-112.

¹⁵¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.128. Kara Yusuf öldüğünde Karakoyunluların hâkimiyet sahası Erzincan'dan Kazvin'e, Gence'den Bağdad'a kadar uzanıyordu. O, mert, cesur, cömertti. İrade sahibi ve liyakatli insanlara değer veren bir hükümdardı. Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.113-114; Sümer, “Karakoyunlular”, C.24, s.436. Savaşlarda ganimetlerden pay almaz, askerlerine dağıtırdı. Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.113-114. Kara Yusuf, Karakoyunlu devletinin asil kurucusudur. Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.249; Sümer, “Karakoyunlular”, C.24, s.436. Cesedi önce Tebriz'e, oradan da Erciş'e götürülerek baba ve atalarının yanında gömüldü. Ancak türbesinin yeri bilinmemektedir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Kûr'ân-ı Kerîm'i Türkçeye çevirterek huzurunda okuttuğu söylenmektedir. Ama ondan elli yıl önce de Kara Yusuf Kûr'ân-ı Kerîm'i Türkçeye çevirtip okumuştur. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.84-85, dn 203.

¹⁵² Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.57.

¹⁵³ Andreasyan, “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine...”, s.87.

¹⁵⁴ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.654; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.129.

¹⁵⁵ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.654.

¹⁵⁶ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.241; Hâfiz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.725-726; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.653.

¹⁵⁷ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.129

¹⁵⁸ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.403; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.130.

¹⁵⁹ Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.61.

¹⁶⁰ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.653.

¹⁶¹ Ebübekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.6.

ulaştı. Oradan Mugan tarafına gitti. 8 Zilhicce de Aras Irmağı'nı geçti.¹⁶² Bu sırada Kara Yusuf'un ölümüyle ortaya çıkan taht mücadelelerinde kardeşlerini bertaraf edip düzeni sağlayan Mirza İskender ise Karakoyunlu tahtına oturdu.¹⁶³

2.5. Eleşkirt Savaşı

Mirza İskender tahta oturduğu ilk aylarda Akkoyunlularla mücadele etti.¹⁶⁴ Ancak kendisi için asıl sorunun Timurlular olduğunu biliyordu. Bu nedenle büyük bir ordu hazırlayarak harekete geçti. Onun savaşa hazırlandığını haber alan Mirza Şahrüh Rey'den Tebriz'e hareket etti. Mirza İsfahan, Mirza Şahrüh'un Tebriz'e geldiğini haber alınca şehri terk ederek Mirza İskender'e katıldı.¹⁶⁵ Güçlerini birleştiren iki kardeş savaşa hazırlandılar.

Mirza Şahrüh savaş için gerekli eksikliklerin tamamlanmasını emretti. Kısa bir süre sonra da Eleşkirt Çayı'ndan geçerek ordunun sırtını Ağrı'nın güneydoğusundaki Balıklıgöl'e verip sağlamlaştırdı. İki ordu Ağrı'nın güneydoğusunda Hamur ile Taşlıçay arasındaki Ağa Deve'de karargâh kurdu.¹⁶⁶

Karakoyunlular için savaş sırasında en zor mücadele edecekleri şey fillerdirdi. Üstelik atların çoğu daha önce hiç fil görmedikleri için ürkerek kaçabilirlerdi. Bu nedenle savaştan önce öküzleri fillere benzeterek, üstüne askerlerin bindirildiği çamurdan filler yaparak ve bunları atlara göstererek onları fillere alıştırmaya çalıştılar.¹⁶⁷

Mirza Şahrüh'un ordusunun önünde; Mirza Baysungur, Emîr Şahmelik ve Emîr Şeyh Lokman-ı Barlas, sağ tarafında; oğlu Şiraz Vâlisi Mirza İbrahim Sultan, İsfahan Vâlisi ve Mirza Şahrüh'un kardeşinin oğlu Mirza Rüstem, büyük emîrlerden Sultan İbrahim Câkü, sol tarafta ise Emîr İbrahim, Emîr Celâleddîn Firuzşah, Emîr Alike Kükeltaş, Emîr Cihanşah, Emîr Fermânşeyh, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey ve oğlu Ali Bey bulunuyordu.¹⁶⁸ Karakoyunlu ordusunun sağ tarafında adamlarıyla Saa'dlu oymağından Mihmad Bey, sol tarafında İspend Bey, Bayram Bey ve oğlu Şehsuvar Bey, Alpavut oymağından Korkan ve Sorkan beyler, merkezde ise Mirza İskender yer alıyordu.¹⁶⁹

¹⁶² Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.653.

¹⁶³ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.131; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s.249; Abdülhüseyn-i Nevâî, *Esnâd ü Mükâtebât-ı Târîh-i İran...*, s.177. Kara Yusuf öldüğünde oğullarından Şâh Mahmud Bağdad'da, İskender Kerkük'te, İspend (İsfahan) Âdilcevaz'da, Cihanşâh Sultâniye'de ve Ebû Sa'îd Azerbaycan'daydı. Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.654; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s.248; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târîhu'l-Gıyâsi*, s.256; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.15. Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, C.4, s.3335. Veliâhd tayin ettiği oğlu Pîr Budak daha kendisi hayattayken 1418 yılında ölmüştü. Kara Yusuf'un ölümü üzerine taht mücadeleleri başladı. Bir kısım emîrler, askerler ve kabileler onun hazinelerini yağmalayıp Bağdad'da bulunan oğlu Şâh Muhammed'in yanına gittiler. Ondan umduklarını bulamayıp Mirza İskender'e katıldılar. Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.58; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.135-136; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.19; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.36. Kara Yusuf'un en cesur oğlu Mirza İskender (Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s.48), bu sırada taht mücadelesine kalkışmıştı. Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.58. İbni Tagrıberdi; Kara Yusuf'un ölümünden sonra Bağdad tahtına oğlu Şâh Muhammed'in oturduğunu, Hristiyanlığa geçip halkı Hristiyan olmaya davet ettiğini, âlimleri ve Müslümanları perişan ettiğini, ondan sonra yerine İskender'in geçtiğini, onun da Şâh Muhammed'den daha kötü birisi olduğunu, daha sonra Mirza İsfahan'ın tahta geçtiğini, onun da zındık ve dinsiz birisi olduğunu, bunların Bağdad'ın harap olmasına sebep olduklarını, bu sülâleden şimdi Cihanşâh'ın Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'de hüküm sürdüğünü ancak onun geçmişteki ailesini bilen halkın Cihanşâh'dan da çekindiklerini kaydetmiştir. İbni Tagrıberdi, *En-nücümü'z-Zâhire...*, s.436.

¹⁶⁴ Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.58-61.

¹⁶⁵ Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.61; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.35.

¹⁶⁶ Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.62; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.139. Bazı kaynaklar ise Karakoyunluların Erzurum ile Ağrı arasındaki Eleşkirt Çayı'nın kıyısındaki Altun Bahşi (Yahşi ?) denilen yerde ağırlıklarını bırakarak iki fersah ileride saf tuttıklarını kaydetmişlerdir. Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.310; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.247; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.123; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.13. Bu nedenle savaşın yerinin Ağa Deve veya Yahşi olduğu konusunda kaynaklarda iki farklı görüş vardır. Hâfîz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.778; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.310; Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.62; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.139.

¹⁶⁷ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.310; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.139; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.123; Aka, *Timur ve...*, s.63; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.16-17.

¹⁶⁸ Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.62, 64; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, C.4, s.3339.

¹⁶⁹ Ebûbekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.62; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.140; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.123-124.

İki ordu 29 Receb-1 Şaban 824/30 Temmuz-1 Ağustos 1421 tarihinde karşılaştı.¹⁷⁰ Taraflar savaşın ilk gününde birbirlerini yokladılar.¹⁷¹ Karakoyunlular, Timurlu ordusuna kanatlardan saldırarak özellikle Emîr Firuzşâh'ın bulunduğu sol tarafı perişan ettiler.¹⁷² Bu saldırılara bizzat Mirza İskender de katıldı.¹⁷³ Mirza Şahrüh çok heyecanlandı. Bir yandan ellerini semâyâ kaldırıp sürekli duâ ederken bir yandan da askerlerini yüreklendirdi.¹⁷⁴ Tihrani, o günün Çağataylılar için hicran gecesi ve ayrılık günleri gibi sıkıntılı geçtiğini kaydetmiştir.¹⁷⁵

Savaşın birinci gününün akşamı Timurlular ön saflara hendekler kazdılar.¹⁷⁶ Ani bir hücumu karşı ordunun bir kısmına nöbet tutturdular. İkinci günü taraflar savaşa devam ettilerse de bir sonuç alamadılar. Timurlulardan Hasan Sûfî Tarhan bir kısım Karakoyunlu askerlerini esir aldı. Mirza Ömerşeyh'in oğlu Mirza Rüstem çok kahramanca mücadele verdi.¹⁷⁷ Timurlular Karakoyunluların artçı birliğinden Saa'dlu Pîr Hüseyin'i esir aldılar.¹⁷⁸ Mirza Şahrüh tıpkı savaşın birinci gününün gecesinde yaptığı gibi ikinci gecesinde de hendekler kazdırttı ve ordunun bir kısmını nöbette bekletti. Üçüncü günde savaş erkenden başladı. Mirza Şahrüh'un sağ tarafındaki Mirza İbrahim Sultan, Mirza Rüstem ve Emîr Câkü, Mirza İskender'in sol tarafındaki İsfahan Bey, Bayram Bey, Şehsuvar Bey, Sorkan ve Korkan-ı Alpavut beylere saldırdılar. Mirza İskender'in sol tarafı büyük kayıplar verdi. Timurluların sol tarafında görevli olan Kara Yülük Osman Bey de bu mücadeleler sırasında çok büyük yararlılıklar gösterdi.¹⁷⁹ Saa'dlu Mihmad Beg, Osman Bey'in öncüsü olan Devre Beg'in eline esir düştü.¹⁸⁰ Saa'dlu Mihmad Beg'in Pîr Gayb adındaki oğlu, Uzun Hasan'ın babası Ali Bey tarafından esir alındı. Pîr Gayb'ın kardeşi Pîr Üveys de esir alınanlar arasındaydı. Kaçmaya çalışan emîrlerin çoğu da esir alındı. Mirza İskender duruma çok öfkeleni ve Ebübekr-i Tihrânî'nin anlatımıyla; "*Kükreyen fillerin ve yay kuşanmış piyâdelerin ön safı tuttukları Mirza Şahrüh'un merkezine saldırdı.*"¹⁸¹ Mirza İskender'in komutasındaki merkezdeki ordu, Timurluların öncü birliğini yendi. Mirza Baysungur, Şâhmelik ve Şeyh Lokman kaçtı.¹⁸² Mirza İskender çok sayıda Timurlu askerini esir aldı.¹⁸³ Bizzat kendisi fillerin hortumlarını keserek onları savaş dışı bıraktı. At ve develeri Mirza Şahrüh'un ordusunun arkasında kadınların bulunduğu alana kadar sürdü.¹⁸⁴ Askerlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını esir aldı.¹⁸⁵

Karakoyunlular büyük bir üstünlük sağlamışlardı ve neredeyse savaşı kazanmak üzereydiler. Mirza Şahrüh çadırların arasına bir taharethâne kurulmasını emretti. Atından inerek abdest alıp namaz kıldı. Secdeye kapanıp zafer için duâ etti. Bu sırada Mirza Şahrüh'un büyük emîrlerinden ve tedbirliliğiyle ünlü olan Şâhmelik, düşmanın moralini bozup Timurlu ordusunun moralini arttırmak için davullar çaldırdı ve Karakoyunlu Mirza İspend'in esir edildiği şâyiasını yaydı.¹⁸⁶ Mirza Şahrüh 5-6 bin kişi ile Mirza Baysungur'u ordunun bozulan sol koluna destek için gönderdi.¹⁸⁷ Mirza Şahrüh'un merkez ve sol kanadı takviye etmesi ile bir anda durum Karakoyunluların aleyhine döndü. Savaşın ilk gününde büyük bir sıkıntı çeken ve sonraki gün ise neredeyse mağlup olmak üzere olan Mirza Şahrüh'un ordusu üçüncü

¹⁷⁰ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457; *Kadı Ahmed Gaffârî-yi Kazvînî, 1342*: 249; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.139; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.464; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3340; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.123; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.16-17; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.37. Bu savaşın ismini Ebübekr-i Tihrânî *Sultan Savaşı* olarak kaydetmiştir. Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.62.

¹⁷¹ Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.124.

¹⁷² Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.63; Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457.

¹⁷³ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.37.

¹⁷⁴ Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64.

¹⁷⁵ Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.63

¹⁷⁶ İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.463; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3339; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.124.

¹⁷⁷ Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3339.

¹⁷⁸ Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.124.

¹⁷⁹ Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64.

¹⁸⁰ Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.124.

¹⁸¹ Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64.

¹⁸² Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.124; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.37.

¹⁸³ Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.37.

¹⁸⁴ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.198; Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.301; Aka, *Mirza Şahrüh ve ...*, s.124.

¹⁸⁵ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.198; Ebübekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64.

¹⁸⁶ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.316-317; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.464; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3340.

¹⁸⁷ Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3340; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.301.

gün galip geldi.¹⁸⁸ Ebûbekr-i Tihrânî'ye göre, bu savaş çok kanlı olmuş ve Aras Nehri'nin suları kan gibi akmıştır. Tihrânî savaşı tasvire devam ederek; “*Bu savaşta aslanların hay huy seslerinin kahredici fırtınası toprak küreyi yerinden oynatıyor, zemheri küresinin deryâları, intikam meydanının oc ahıncılarının göğüs sobasından dolayı ateş küresine dönüyordu.*” şeklinde cümleler sarf etmiştir.¹⁸⁹

2.6. Savaşın Sonucu

Karakoyunluların çok sayıda askeri ve yüklü miktarda hazinesi Timurluların eline geçti.¹⁹⁰ Mirza Şahruh galibiyet nedeniyle fetihnâmeler yazılmasını emredip savaş meydanından ayrılırken esir alınan kadın ve çocukları görünce onlara acıyarak serbest bırakılmalarını emretti.¹⁹¹ Mirza Şahruh, Mirza İskender'den boşalan yerleri kendi ailesinden birilerine veya emirlerine vermek istediye de Mirza İskender'den korktukları için onlardan hiç birisi bunu istemediler.¹⁹² Bu nedenle o, Azerbaycan'ın yönetimini Kara Yülük Osman Bey'in oğlu ve Uzun Hasan'ın babası Ali Bey'e verdi.¹⁹³ Akkoyunlu Osman Bey'e ganimetten yüklü miktarda pay verdikten sonra onu kendi görev yerine gönderdi.¹⁹⁴ Mirza Şahruh; İlyas Hoca'yı Sultâniye, Rey, Kazvîn ve Kûm civarına görevlendirdi. Emîr Şâhmelik (Esterâbâd yoluyla) Hâzerm'e, Mirza İbrahim Sultan, Mirza Rüstem ve başta olmak üzere sefere katılanlar görev yerlerine uğurlandılar.¹⁹⁵

Groussed, Mirza Şahruh elde ettiği üstünlüğü devam ettirebilseydi babasının zamanındaki parlak günlerin yeniden geleceğini ve devletin âdeta yeniden dirilişi olacağını kaydetmiştir.¹⁹⁶ Ancak Mirza Şahruh geçici de olsa bölgede sükûneti sağlayıp istediğini de elde ettikten sonra 19 Şevval 824/27 Ekim 1421 tarihinde Herât'a döndü.¹⁹⁷

Mirza İskender yenildikten sonra Erbil ve Musul tarafına¹⁹⁸ oradan da Anadolu'ya yöneldi.¹⁹⁹ Buralarda bir süre sıkıntılı zaman geçirdi. Mirza İsfahan'ın günden güne güçlendiğini görünce Tebriz tarafına geldi. Tebriz ve Alıncak'ı alıp onu buralardan çıkarttı. Daha sonra Hoy şehrinin batısındaki Sökmenâbad'a gitti. Bitlis, Ahlat ve Van'ın Kürt emirlerini yanına çağırttı. Sonra aralarındaki anlaşmazlık üzerine onları tutuklattı. Buradan Bitlis'e yöneldi.²⁰⁰

Timurlular Eleşkirt Savaşı ile Karakoyunlu tehlikesini kısa bir süreliğine de olsa kendi lehlerine hallettiler. Ancak muhtemelen Mirza Şahruh hem Emîr Timur'un ölümünden sonra ortaya çıkan ve devleti uzun süre uğraştıran iç mücadelelerin verdiği yorgunluk hem de mecbur kalmadıkça Müslüman

¹⁸⁸Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.143-145; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.37.

Nazım:

İskender Mirza her ne kadar başı dik kimselerden olsa ve gücü dünyada darb-ı mesel olsa da O, satrançta burcu harekete geçirdi ise de şanssızlık geldiği ve

Satranç tahtasında burç şah'tan habersiz olduğu için İskender'in devlet atını yendi.” Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.64.

Toma Medsopski ise; “Her iki taraf ses-gürültüden korkuya düşmüştü. Baba oğuldan, oğul babadan, ana kızdan kız anadan yüz döndürüyordu.” demiştir. Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.198.

¹⁸⁹ Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.63.

¹⁹⁰ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.198.

¹⁹¹ İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.464; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3340; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.125; Erol Keleş, “Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu-Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.2, 2017, s.230.

¹⁹² Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457.

¹⁹³ Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.65; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.145; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.85. Devletşâh Karakoyunlulardan korktukları için Timurlu ailesinden kimsenin istememesi nedeniyle buraları Mirza Şahruh'un kendi haline bıraktığını kaydetmiştir. Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457.

¹⁹⁴ Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.65; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.35.

¹⁹⁵ Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3340.

¹⁹⁶ Groussed, *Bozkır İmparatorluğu...*, s.428.

¹⁹⁷ Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.65; Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.143-145; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3340; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.35; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.126.

¹⁹⁸ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.198; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, s.37; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.123; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.16-17.

¹⁹⁹ Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.457; Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.68.

²⁰⁰ Ebûbekr-i Tihrânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.68-69.

bir devlet ile mücadelede ısrarcı olmama gibi bir mizacı nedeniyle savaştan sonra daha fazla ilerlemedi ve başkentine döndü.

3. İkinci Azerbaycan Seferi ve Selmas Savaşı

Mirza Şahruh döneminde Karakoyunlular ile Timurlular arasında yapılan ikinci önemli muharebe Selmas Savaşı'dır.

3.1. Savaşın Sebebi

Mirza Şahruh, Mirza İskender'den Tebriz'i alıp Ali Bey'e bıraktıktan sonra başkenti Herât'a dönmüştü. Onun Herât'a dönmesini fırsat bilen Kara Yusuf'un oğlu İsfahan Bey burayı geri aldı.²⁰¹ Mirza İskender kısa sürede toparlanarak Mirza İsfahan'dan önce Tebriz'i ardından tüm Azerbaycan'ı aldı ve yeniden tahta oturdu.²⁰² Azerbaycan'ı alan Mirza Şahruh'un bölgedeki hâkimiyeti bu nedenle fazla uzun sürmedi.²⁰³

Mirza İskender, Eleşkirt yenilgisinden ve Mirza Şahruh'un Herât'a dönmesinden kısa bir süre sonra Karakoyunluları topladı. Bu savaştan henüz bir yıldan biraz fazla zaman geçmişti ki 825/1422 yılında Mirza İskender'in Delü Ahmed isimli adamı Sultâniye'ye civarına gelip buradan ele geçirdiği hayvanları Tebriz'e sürdü.²⁰⁴ Şehre de saldıran Delü Ahmed, Mirza Şahruh'un buradaki yöneticisi Hoca Yusuf b. Emîr İlyas Hoca Bahadır'a²⁰⁵ yenilip çok fazla kayıp vererek geri çekildi. Bu haber aynı yılın Eylül ayında Herât'a ulaştı.²⁰⁶ Karakoyunluların saldırılarının durmayacağını anlayan Mirza Şahruh, Rey Vâlisi İlyas Hoca'ya yardım için 3 bin atlıdan oluşan bir askerî birlik ve Emîr Yusuf Hoca ile Seyyid'i gönderdi. Ertesi yıl da yine yardım için emîrlere Hızır Hoca ve Hoca Berdi'yi gönderdi.²⁰⁷ Bu sırada Mirza İskender, Mirza Şahruh'un hâkimiyetini tanıyan etraftaki mahallî yöneticilere saldırarak onları cezalandırdı. Ahlat'ı alıp kalenin önünde buranın hâkimi Emîr Şemseddîn'in kellesini vurdurdu. Karakoyunlulara itaati hiçbir zaman kabul etmeyen Van ve Hâkkâri bölgesinin hâkimi ve Mirza Şahruh Karabağ'a geldiğinde ona itaat eden İzzeddîn Şîr'in oğlu Melik Ahmed'i de esir alıp önce Tebriz'de hapsedti ardından öldürttü. Yerine kendi oğlu Yar Ali'yi buraların yöneticisi yaptı. 831/1427-1428 yılında Şirvanşâhlara saldırdı. Şirvanşâh bölgesinin hâkimi Halilullah²⁰⁸ kaçtı.²⁰⁹

Delü Ahmed 832 yılının Muharrem ayının ilk günlerinde (Ekim 1428), daha önce yenilerek kaçtığı Mirza Şahruh'un Sultâniye, Kazvin, Ebher ve Zencan bölgesindeki vâlisi Hoca Yusuf'a saldırdı. Onu yenerek esir alıp hapsedti. Mirza İskender ise Sultâniye'yi ele geçirip halkın bir kısmını kılıçtan geçirdi,²¹⁰ buraları Delü Ahmed'in yönetimine verdikten sonra Tebriz'e döndü. Hoca Yusuf'u esir alan Mirza İskender hem Karakoyunluların hem de Delü Ahmed'in itibarını yeniden kazandırmış oldu.²¹¹

Mirza İskender, Timurluların bölgedeki hâkimiyetini sarsarken, Memlûkler de Timurluların bölgedeki müttefikleri Akkoyunlular aleyhine genişlemeye başlamışlardı.²¹² Bu dönemde Akkoyunlular

²⁰¹ Ebûbekir-i Tihârî, *Kitâb-ı Dîyârbekriyye*, s.65; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.145; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmenân*, s.30; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târîh-i Timurîyân*..., s.250.

²⁰² Kadî Ahmed Gaffarî-yi Kazvînî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s.249.

²⁰³ Abdülhüseyn-i Nevâî, *Esnâd ü Mükâtebât-ı Târîh-i İrân*..., s.177.

²⁰⁴ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.262; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.125; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.301; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.140.

²⁰⁵ Mirza Şahruh'un baldızının oğludur Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.200.

²⁰⁶ İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.473; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.301; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.140.

²⁰⁷ Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.140.

²⁰⁸ Mirza Ebûbekir'in kızı yapılan savaşların birisinde Kara Yusuf'a esir düşmüş ve bu kız büyüyünce Yusuf' onu nikâhına almıştı. Ancak bu hatun, Mirza Yusuf'un ölümünden sonra bölgeye gelen Timurlulara dönmüş ve Halilullah b. Şeyh İbrahim ile evlenmişti Hâfîz-i Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih*, C.4, s.758; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.246-47; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn*..., s.300-301; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.460; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elîfî*, C.4, s.3337.

²⁰⁹ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.197; Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.458; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.196; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elîfî*, C.4, s.3372; İsmail Hüseyinzâde, *Hükümet-i Türkmenân*, s.31; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.301-302; Sümer, "Kara-Koyunlu", C.IV, s.587; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.140.

²¹⁰ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.263-264; Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.199-200; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn*..., s.389-390; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ*..., s.696; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.196; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.301-302; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.436; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.141; Aka, *İrân'da Türkmen Hâkimiyeti*..., s.18.

²¹¹ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.199; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, 141.

²¹² Aka, *Timur ve ...*, s.67; Aka, *İrân'da Türkmen Hâkimiyeti*..., s.18.

zaman zaman başta en büyük rakipleri Karakoyunlular olmak üzere bölgedeki diğer güçlerle mücadeleye giriyorlardı. Özellikle Karakoyunlular ile olan mücadelelerinde en büyük müttefikleri Timurlulardı. Ancak Akkoyunlular açısından tehlike sadece Karakoyunlular olmayıp Memlûkler de artık bölgede söz sahibi olmaya başlamışlardı. Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, Memlûklerin bölgeye gelerek Urfa'da büyük bir tahribat yaptıklarını Mirza Şahruh'a iletmiş,²¹³ muhtemelen de onlara karşı yardım istemişti.²¹⁴

Mirza Şahruh'un adamlarından Eşref Ali, 832 yılının Muharrem ayının ilk günlerinde (Ekim 1428) Herât'a gelip Mirza Şahruh'a, Mirza İskender'in saldırganlığını ve bölgede yaptıklarını ayrıntılı bir şekilde anlattı.²¹⁵ Mirza İskender'in Sultâniye ve çevresini alıp Hoca Yusuf'u hapsediği haberi Mirza Şahruh'a ulaştığında onun bu durumu kabullenmesi mümkün değildi. Zaten bölgede Timurluların hâkimiyetini tanıyan yerel beylerin başına gelenler ve Memlûklu ilerleyişi de Mirza Şahruh'un kulağına gelmişti. İlyas Hoca hadisesi başta olmak üzere yukarıdaki nedenlerin tamamı Mirza Şahruh'u ikinci defa Azerbaycan Seferi'ne çıkmaya mecbur etti.²¹⁶

3.2. Savaş Hazırlıkları

Mirza Şahruh, asker toplanması için Türkistan, Hutlan, Hisar-ı Şadman, Kunduz, Kandehar, Belh, Gazne, Kâbil, Zebûl, Sistan, Kûm, Bağlan (Baklan), Bedehşan, Şuburgan, Merv, Mahan, Horasan, Maveraünnehir, Kabûlistan, Hârezm, Mâzenderan, Fars, Irak, Kirman ve İsfahan başta olmak üzere tüm ülkeye emir gönderdi.²¹⁷ Bir süre sonra da ordunun sefere çıkmasını emretti. Mirza Şahruh her ne kadar sefer için yola çıkılmasını istemişse de hazine sefer için tam olarak yeterli değildi. Bu nedenle savaş giderlerinin karşılanması için öncü olarak oğlu Mirza Baysungur, emîrler Şeyh Lokman Barlas ve Alike Kükeltaş'ın yola çıkmalarını emretti.²¹⁸ Kendisi de 5 Recep 832/10 Nisan 1429'da Herât'taki yönetim merkezi Bağ-ı Zagan'dan ikinci defa Azerbaycan'a doğru hareket etti.²¹⁹ Fars'ta bulunan oğlu Mirza İbrahim Sultan'dan yardım istedi.²²⁰ Diyarbakır hâkimi Kara Yülük Osman da kalabalık bir orduyla Mirza Şahruh'a yardıma hazırды.²²¹

Mirza Şahruh 14 Receb 832/19 Nisan 1429 Pazartesi günü Türbet-i Câm'a geldi. Şeyhülislâm Ahmed-i Câm'ın kabrini ziyaret ettikten sonra 21 Recep/26 Nisan Salı Nişabur'a, 27 Recep/2 Mayıs Pazartesi Behrad'a geldi. Burada Sâdeddîn el-Hamevî'nin kabrini ziyaret etti, yolu üzerindeki yerlerde sadaka dağıttı. Bistam'a gelip Sultânü'l-Ârifîyn olarak bilinen Beyazıt-ı Bestâmî'nin ve Harakânî'nin türbelerini ziyaret etti.²²² Daha sonra Şahrud'a geldi. 12 Şaban/17 Mayıs Salı günü Damgan'a, 17 Şaban/22 Mayıs Pazar günü Simnan'a geldi. Burada Alâüddeve Simnânî'nin mezarını ziyaret etti. Fakirlere sadaka dağıttı. Simnan'da orduya yeni katılımlar oldu.²²³ Gâverüd Kalesi'ni alıp Rey'e doğru hareket etti. Birkaç gün Taberistan, Irak, İsfahan, Fars ve Luristan başta olmak üzere çeşitli yerlerden yeni katılacak orduları bekledi.²²⁴ Gelenlerle ordusu daha da güçlendi. 5 Ramazan/8 Haziran Çarşamba günü Rey'e geldi.²²⁵ Mirza Şahruh'un oğlu Mirza Muhammed Cuki Bahadır binlerce atlı ile

²¹³ Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, 141.

²¹⁴ Sümer, "Kara-Koyunlu", C.IV, s.586.

²¹⁵ Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618.

²¹⁶ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.263; Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.458; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, 141; İsmail Hüseyinzâde, *Hükûmet-i Türkmânân*, s.31.

²¹⁷ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.390; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3372.

²¹⁸ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.391; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.696; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3372; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, 141.

²¹⁹ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî...*, s.263; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.91-92; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.391; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.696; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarîh*, s.196-197; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.473; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3372; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.141; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.19.

²²⁰ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.696; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3372.

²²¹ İbni Tagrıberdi, *En-nücûmu'z-Zâhire...*, s.471.

²²² Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.391.

²²³ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.391; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.696; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618.

²²⁴ Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618.

²²⁵ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.91-92; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.696; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.141; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.19.

orduya katıldı.²²⁶ Mirza İbrahim Sultan kalabalık bir orduyla Fars'tan Rey'e gelip babasına katıldı. Emîr Çakmak Yezd'den, Emîr Tarhan Eberkuh'dan, Emîr Kanaşirin Kirman'dan gelip orduya katıldı. Civardaki beldelerden de çok sayıda katılım oldu. O, burada ordusuna yeni katılımlar için birkaç gün bekledi. 100 bin şöhretli süvârî Mirza Şahruh'un huzurunda içtimâ etti.²²⁷ Rey'de emîrlerini çağırıp onlara ziyafet verdi.²²⁸ Diyarbakır hâkimi Kara Yülük Osman'da kalabalık bir orduyla yardıma geldi.²²⁹

Mirza Şahruh Kazvin'e yaklaşıncâ çok sarp olan Sultâniye Kalesi'ni Mirza İskender adına yöneten Abdül'ün ona karşı koyması mümkün olmadığından yanındakilerle birlikte kaçarak Mirza İskender'in yanına gitti.²³⁰ Mirza Şahruh 21 Ramazan 832/24 Haziran 1429'da Sultâniye'yi geri aldı.²³¹ Şevval'in ilk günlerinde Sultâniye'de kaldı. Burada Ramazan Bayramı'nın namazını kıldı. Emîrlere, askerlere ve devlet büyüklerine hediyeler verdi, ziyafetler tertip etti, halka ihsanlarda bulundu.²³² 7 Şevval 832/10 Temmuz 1429 Pazar günü Eyyûb-i Ensârî'nin mezarını ziyaret etti.²³³ Şevval'in başına kadar (Temmuz 1429) burada kaldı.²³⁴ Sultâniye'den Meraga üzerinden Tebriz'e giderken Sultâniye Kalesi'ne kutval olarak Sistan Şahı İskender'i bıraktı. Şehirden ayrılan halkın geri dönmesini ve kalenin de onarılmasını emretti.²³⁵ Mirza Şahruh Hâce Muizzeddîn Melik-i Simnânî'yi Tebriz'i alması için gönderdi. Mirza İskender, Mirza Şahruh'un Tebriz'e yöneldiğini haber alınca Alıncak'a kaçtı.²³⁶ Mirza Şahruh'un ordusu Meraga'ya gelince Selmas'a yöneldi.²³⁷ Mirza Şahruh, Şevval ayının sonlarında (Ağustos 1429) Şenb-i Gazan'a geldi. Hoy ve Selmas²³⁸ tarafına geçmek için hazırlıklar yaptı. Burada büyük bir askerî geçit yaptırdı ve Tebriz'e yöneldi.²³⁹

Mirza İskender'in yanında kardeşleri Cihanşah ve Ebû Sa'îd olduğu halde Karakoyunlu ordusu Urmiye Gölü'nün batısındaki Selmas'a gelip sağ tarafı dağ, sol tarafı su olan bir alana yerleşti. Karargâhın etrafına da hendek kazdırttı²⁴⁰ ve Mirza Şahruh'u beklemeye başladı.²⁴¹ Mirza İskender'in Selmas'a yöneldiğini duyan Mirza Şahruh da o tarafa yöneldi.²⁴² Timurlu ordusu 10 Zilhicce 832/10 Eylül 1429'da görkemli bir şekilde Selmas'a geldi.²⁴³

²²⁶ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.395.

²²⁷ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.392; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.696; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.141; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.473.

²²⁸ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.392.

²²⁹ İbni Tagrıberdi, *En-nücûmu 'z-Zâhire...*, s.471.

²³⁰ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.92; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.392; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197.

²³¹ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.91-92; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.696; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.475.

²³² Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.393; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.19.

²³³ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264.

²³⁴ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197.

²³⁵ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.91-92.

²³⁶ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.91-92. İbni Tagrıberdi daha önce Mirza İskender'in Sultâniye'ye saldırıp Mirza Şahruh'un atadığı şehrin vâlisini ve ayanlarını öldürtüp ve halkı yerinden edip şehri yağmalatması nedeniyle Mirza Şahruh Tebriz alınca Mirza İskender'in daha önce sergilediği kötü davranışlara karşılık olarak şehri tahrip ettiğini kaydetmişse de hükümdarın yaptığı kötü bir fiil yüzünden halkı cezalandırmak Şahruh'un karakterine ve daha önceki uygulamalarıyla uyuşmadığı için bunu ihtiyatla karşılamak gerekir. İbni Tagrıberdi, *En-nücûmu 'z-Zâhire...*, s.471.

²³⁷ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197.

²³⁸ Selmas: Orta Çağ'da Tebriz'e üç günlük mesafede buluna bir şehirdi. Doğusunda ve güneyinde Urmiye Gölü, kuzeyinde Hoy ve batısında bugünkü Van ili yer almaktadır. Aka, *Timur ve...*, s.68; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.19.

²³⁹ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, C.4, s.3372; Aka, *Timur ve...*, s.68; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.19.

²⁴⁰ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.92; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.97; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.474.

²⁴¹ Aka, *Mirza Şahruh ve ...* s.142.

²⁴² Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.91-92; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.394; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.456.

²⁴³ İbni Tagrıberdi, *En-nücûmu 'z-Zâhire...*, s.471; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târîhu'l-Giyâsî*, s.256; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.19; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197.

3.3. Orduların Mevcudu

Orduların mevcutları hakkında kaynaklar farklı rakamlar vermişlerdir. Bazı kaynaklar Mirza Şahruh'un 100 bin kişi ile Herât'tan yola çıktığını ve yoldaki katılımlarla 200 bine ulaştığını, Minorsky gibi bazı araştırmacılar ise ordunun Selmas'a geldiğinde mevcudunun 100 bin kişi olduğunu kaydetmişlerdir. Karakoyunluların asker sayısını el-Hüseyinî, Hasan-ı Rumlu ve Minorsky 50 bin sūvâri olarak kaydetmişlerdir.²⁴⁴ Mîrhând ve Tetevî gibi bazı müellifler ise Karakoyunlu ordusu hakkında bir sayı belirtmemişler de ordunun azâmatinden bahsetmişlerdir. Nitekim Mîrhând; Karakoyunlu ordusu Selmas'a gelirken dağlar arasından geçtiği sırada ordunun büyüklüğünden dağların titrediğini, sanki ortalığı deprem olacak bir hal aldığını kaydetmiştir.²⁴⁵ Hasan-ı Rumlu, Karakoyunlu ordusunu "*dağı titreten bir azamet ve görkem ile yerinden hareket eden bir ordu*"²⁴⁶ olarak tasvir etmiştir. Abdürrezzak-ı Semerkandî ise Mirza Şahruh'un Selmas'a girişini tasvir ederken; Selmas sahrasının binlerce kişiden oluşan orduyu gördüğünü, ordunun yağmur damlaları gibi kalabalık, güneş gibi parlayan güçlü bir ordu olduğunu, zelzele gibi, fırtına gibi, yıldırım gibi Mirza İskender'in ordusuna doğru ilerlediğini, Timurlu ordusundaki her askerin birer pehlivan gibi olduklarını kaydetmiştir.²⁴⁷ Dönemin önemli kaynaklarından Toma Medsopski ise Mirza Şahruh'un ordusunun kalabalıklığını;

"İlyas Hoca'nın esir alınması üzerine o (Mirza Şahruh) gazaplanarak gökteki yıldız kadar asker ve büyük bir dövüş sursatı götürüp mağrur ve loyga serserinin, kan-ıçen İskender'in üzerine yürüdü. O ise kaçtı. Lâkin onlar Selmas'ta karşılaştılar ve ordular karşı karşıya geldi."²⁴⁸ şeklinde kaydetmiştir.

Timurlu ordusunun sayısal üstünlüğüne ek olarak bir avantajı da ordudaki fillerdî.²⁴⁹ Timurlular, Karakoyunlular ile daha önce yapılan savaşlarda da filleri etkili bir şekilde kullanmışlardı. Nitekim Hasan-ı Rumlu fillerin bu savaşta oynadığı önemli rolü;

"Felek gibi dönen dağ yapılı, bulut görünüşlü, ifrit habercisi, şimşek etkili, yıldırım hızlı, bulut gidişli, gök gürültüsü sesli, deniz gibi coşan, ateş gibi etki yapan filler savaş alanında bulut ve rüzgâr gibi dolaşmaya ve coşmaya başladılar."²⁵⁰ cümleleri ile belirtmiştir.

3.4. Selmas Savaşı

Timurlu ordusunda; Mirza Şahruh ile Mirza Muhammed Cuki merkezde, Mirza İbrahim Sultan Fars askerleriyle sağ tarafta, Mirza Baysungur ile Horasan askerleri ve Mazenderanlılar sol tarafta yer aldı.²⁵¹ Mirza Cuki merkezde yer alsada yanındaki bazı emirlerle ne tarafın ihtiyacı olursa o tarafa yardım etmek için yardımcı kuvvetlerin başında görevlendirildi.²⁵² Kara Yülük Osman, Şirvanşâh Halilullah ve Gaverudlu Baba Hacı da orduda yerlerini aldılar.²⁵³ Mirza Şahruh ordusuna her an savaşa hazır olmaları için emir verdi.

Mirza İskender de ordusunu sağ, sol ve merkez olarak düzenledi.²⁵⁴ Kendisi ordunun merkezinde, Mirza Cihanşah solda, Ebû Sa'îd sağ kanatta yer aldı.²⁵⁵ Mîrhând; Mirza İskender'in ordusunu merkez,

²⁴⁴ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.394; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; Minorsky, "The Qara-qoyunlu..", s.63.

²⁴⁵ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3372.

²⁴⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197-198.

²⁴⁷ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.394-395.

²⁴⁸ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.200.

²⁴⁹ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197-198..

²⁵⁰ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197.

²⁵¹ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.394-395; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697, 699; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfî*, C.4, s.3372; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.129; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, 142.

²⁵² Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.395; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.129.

²⁵³ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.142.

²⁵⁴ Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.618-619; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.474.

²⁵⁵ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.142.

sağ ve sol olarak savaş düzeni aldırmasının herkesi hayran bıraktığını kaydetmekle Karakoyunluların da savaş düzeni ve ordu disiplini konusunda Timurlulardan hiç de aşağı kalmadığını belirtmiştir.²⁵⁶

Mirza İskender her ne kadar tam teçhizatlı bir ordu ile savaş meydanına gelse de Mirza Şahruh'un ordusunun kalabalıklığını görünce kısa süreli bir korku yaşadı, galibiyet konusunda ümitsizliğe kapıldı.²⁵⁷ Ancak bir süre sonra bu korkuyu üstünden attı. Her ne kadar ordusu Timurlu ordusu kadar çok kalabalık değilse de yine de o Mirza Şahruh'un karşısına çıkmaya cesaret etti. Ordusunun merkezine ve kanatlarına emirler verdi. Kardeşlerine neler yapmaları gerektiğini söyledi.²⁵⁸

Mirza Şahruh 17 Zilhicce 832/17 Eylül 1429 Cumartesi günü otağını kurdurduktan sonra atından indi. Sabah namazını kıldı, secde etti, Allah'tan zafer için yardım isteyip duâ etti ve tekrar atına bindi.²⁵⁹ Mirza İbrahim Sultan'a yüksek sesle; "Allah gazamızı mübarek etsin, Allah yardım etsin." dedi.²⁶⁰ Nihayet savaş aynı gün başladı.²⁶¹

İlk gün askerler önce teke tek vuruştular. Ardından savaş davulu çaldı ve yaya birlikler savaşa tutuştular.²⁶² Mîrhând'in anlatımıyla; "İki ordu, denizin dalgası gibi harekete başladı."²⁶³

Timurlu ordusunun sağ tarafında yer alan Mirza İbrahim Sultan²⁶⁴, daha önce Şîraz halkına zulmettiği düşündüğü Mirza İskender'in kardeşi Cihanşâh'ın komuta ettiği sol tarafa hücum etti.²⁶⁵ Cihanşâh ona karşılık *verip* püskürtmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Mirza İbrahim Sultan'ın birliklerinin kendisinininkinden daha güçlü olduğunu anladı. Ama inatla ve kahramanca mücadeleye devam etti.²⁶⁶ Bu sırada Karakoyunlu ordusu çok fazla kayıp verdi. Durumu haber alan Mirza İskender bizzat gelerek kardeşine yardım edip çok sayıda Timurlu askerini öldürdü. Hatta Timurlu saflarında savaşan kan dökmekle ve cesaretiyle ünlü Behram bile Kara Yusuf'un geldiğini duyunca korkusundan kaçtı. İki tarafın askerleri yiğitçe mücadele ediyorlardı. Her iki taraftan çok sayıda asker öldü.²⁶⁷ Hândmîr; yiğitlerin gözlerinden ve kalplerinden kanın sel gibi aktığını, savaşın şiddetinden ve ölenlerin kanından gökyüzünün lâle gibi kırmızı olduğunu kaydetmiştir.²⁶⁸

İlk günkü savaş gün batımına kadar sürdü.²⁶⁹ Akşam olunca iki ordu da savaşı bıraktı. Ancak sabaha kadar birbirlerini kontrol ettiler. Yarın ne yapacaklarını plânladılar. Bu nedenle iki tarafta da kimse gece uyumadı. Ertesi sabah güneş doğunca iki ordu davullar çalarak güne başladı.²⁷⁰ Güneş doğarken Türkmen ordusu tekrar Mirza Şahruh'un karşısına çıktı.²⁷¹ Savaş esnasında Mirza İskender'in bizzat yaptığı kahramanlıklar Türkmenlerin mânevîyatını ve cesaretini artırarak üstünlük sağlamalarına

²⁵⁶ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697.

²⁵⁷ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.91.

²⁵⁸ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.395; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3372.

²⁵⁹ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.396; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.698-699; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.474; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.142.

²⁶⁰ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.396-397.

²⁶¹ Kaynakların neredeyse tamamı savaşın yapıldığı tarih aralığını 17-19 Zilhicce 832/17-19 Eylül 1429 olarak kaydetmişlerdir. Ancak savaşın süresini bazıları iki bazıları üç gün olarak kaydetmiştir. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.91; Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.197; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.619; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvînî, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.249; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3373; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.129; Sümer, "Kara-Koyunlu", C.IV, s.587; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.4.

²⁶² Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.91-92; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.619.

²⁶³ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.697.

²⁶⁴ Abdürrezzak-ı Semerkandî, bu savaşta İbrahim Sultan'ın adamlarının hepsinin bir set gibi, birer aslan gibi olduklarını kaydetmiştir. Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.397.

²⁶⁵ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.397; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.474; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3372.

²⁶⁶ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.397; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197.

²⁶⁷ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.397; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.619; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.197; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.474; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3372.

²⁶⁸ Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.619.

²⁶⁹ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699.

²⁷⁰ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.397; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, s.619; İsfahân-i Kazvînî, *Huld-i Berîn*, s.474; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3373; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.129; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.142.

²⁷¹ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn...*, s.398; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699.

sebepe oldu.²⁷² Abdürrezzak-ı Semerkandî'ye göre durumu fark edip öfkelenen Mirza Baysungur; *"Zelzele gibi ateş gibi ani bir saldırı başlattı."*²⁷³ Türkmenler, gözü pek Baysungur'un askerleri karşısında bir süre direndilerse de²⁷⁴ onun bu hücumu durumu dengeye getirdi.²⁷⁵ Ancak Karakoyunlu ordusu inatla ve cesaretle Timurlu ordusunun üzerine saldırıyordu. Mücadelenin kendi aleyhine devam ettiğini anlayan Mirza Şahruh taharet yaptı, abdest aldı. Namaz kıldıktan sonra tüm yedek kuvvetlerin de savaşa dâhil olmasını emretti. Kılıcını havaya kaldırıp zaferin kendilerinin olduğunu söyledi. Bizzat kendisi ihtiyaç duyulan tarafa yardım gönderilmesiyle ilgilendi. Mirza İskender de aynı şekilde askerlerine talimatlar vererek savaşı sevk ve idare etti.²⁷⁶ Timurlu tarafında özellikle Mirza Baysungur canla başla mücadele ediyordu.²⁷⁷ Timurlu ordusu 19 Zilhicce/19 Eylül'de şiddetli bir saldırı başlattı.

Kaynakların neredeyse tamamı özellikle savaşın son gününün çok kanlı olduğunu ve tarafların olağanüstü bir cesaretle savaştıklarını kaydetmişlerdir.²⁷⁸ Savaş o kadar kanlı oldu ki her iki taraftan da binlerce asker öldü. Abdürrezzak-ı Semerkandî biraz mübalağalı olarak, savaşta; bir tarafın İskender Seddi gibi diğer tarafın Hayber Kalesi gibi durduğunu, kılıçların sanki elması parçalayacak gibi keskin olduklarını, kılıçlardan çıkan seslerin kıvılcımlarının çok şiddetli olduğunu, iki tarafın da çelikten dağ, iki dalgalı deniz ve zelzele gibi olduklarını, bu sesin yüksekliğinden sanki yerin oynadığını, hayretten göğün ağzının açık kaldığını,²⁷⁹ savaşın şiddetinden adeta kan yağmurunun yağdığını, iki tarafın ölümlerin birbirlerinin üstlerine yığıldığını, sel gibi kan aktığını, kiminin kellesinin koptuğunu, kimini mızrağın deldiğini, insanların ikiye bölündüğünü kaydetmiştir.²⁸⁰

Hasan-ı Rumlu da savaşın şiddeti konusunda şunları kaydetmiştir:

*"Savaş ormanının aslanlarından ve ünlü bahadırlarından bir topluluk Mirza İbrahim'in ordusuna saldırdı. Dört kanatlı ok ve zırh delen mızrak ile savaş alanını yiğitlerin korkusundan kırmızıya boyadı. Süvâri darbelerinden deriden yapılan zırhlar delindi Aslan yürekli Türkmenlerin darbesinden filler fillerin üzerine düştü. Savaşın alevinden savaş erlerinin üzerindeki silah ısındı. Güneş Ankası, batıdaki Kaf Dağı'nın arkasına yürüdüğü, gündüzün gri renkli şahininin karanlık yuvasına gizlendiği, gecenin katran renkli kargasının, feleğin altın renkli yumurtasını kanadının altına aldığı, havanın, güneşin ayrılığından, kuzgun kanadı renginde matem elbisesi giydi. Aynı gece bu yeni bahçenin hurma ağacından papağanın uçup karga yerleşti şeklinde nitelenen bir zamanda her iki taraf da birbirinin karşısında yerini aldı."*²⁸¹

Daha önceden kardeşi Mirza İskender ile arasında anlaşmazlık bulunan Mirza Ebû Sa'îd savaş devam ederken yanındaki birliklerinin geri çekilmesini teşvik etti. Kendisi de Mirza Şahuh'a teslim oldu.²⁸² Bu sırada Mirza Şahruh'un çocukları Mirza Baysungur, Mirza İbrahim Sultan ve Mirza Muhammed Cuki, Mirza İskender'in sığındığı hendeği ve ırmağı geçip 5 bin süvâriyi öldürdüler.²⁸³ Artık morallerin bozulma sırası Türkmenlere gelmişti. Orduda acizlikler baş gösterdi ve askerler

²⁷² Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3373.

²⁷³ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.400.

²⁷⁴ Abdürrezzak-ı Semerkandî; Mirza Baysungur'un Türkmenlere karşı savaşan askerleri için; *"Baysungur'un ordusu savaşta o kadar cesaretle savaşıyordu ki aslandan kaplandan farkları yoktu. Onların yanında Afrasiyab'ın bile cesaretinden söz edilemezdi. Afrasiyab'ın kahramanlıkları onların yanında zayıf kalırdı. Bu hücumda dağ bile dayanamazdı. Bu sırada Türkmenler yeni bir plân yaptılar. Ancak o plân da işe yaramadı. Baysungur Allah'a tevekkül etti. Atını şaha kaldırıp saldırdı. Rüstem-i Destan gibi savaştı. Baysungur savaş meydanında yaptığı kahramanlıkla İsfendiyar'ın Cenknâmesini geride bıraktı. Bu kahramanlığı ile eski İran pehlivanlarının ruhunu şad etti."* demiştir. Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.400-401.

²⁷⁵ Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, s.129; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.142.

²⁷⁶ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.402; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3373; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.142.

²⁷⁷ Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3373.

²⁷⁸ Fasîh-i Hâfi, *Mucmel-i Fasîhi*, s.264; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.401; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.198; Kadî Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.249.

²⁷⁹ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.398.

²⁸⁰ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.401.

²⁸¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.198.

²⁸² Minorsky, "The Qara-qoyunlu..", s.63.

²⁸³ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.198.

kaçmaya başladılar.²⁸⁴ Karakoyunlu askerlerinin çoğu kendi kazdıkları hendeklere düşüp öldüler.²⁸⁵ Üstün Çağatay ordusu karşısında ağır bir yenilgi alıp dağıldılar.²⁸⁶ Sonunda Mirza İskender ortada bir şeyinin kalmadığını görüp birkaç adamı ile kaçtı.²⁸⁷ Mirza İskender ve Cihanşâh'ın yiğitçe savaşmalarına rağmen sanki Mirza Şahruh'un duâsı kabul olmuştu.

Savaşın sonlarına doğru Mirza İskender'in içine düştüğü zor durumu ve kaçmak zorunda kalmasını Toma Medzopski;

“O kendi ok kabından bir ok bile çıkaramıyordu. Bin kişilik askeri 10 bin kişilik askerle cenge götürüyorum deyip öğünen şahıs savaştan bir saat sonra meydandan kaçtı. O ne kadar lovga (kendini beğenen) olduğunu bilmiyordu ve bunu hiç kimse o bedbaht bilmezdi ki, pâdişâh yüreği Allah'ın elindedir. İster inananlara ve isterse kâfirlere galebeyi o verir. O kendi gücüne güvenerek şöhret kazanmak istedi. Lâkin galebe için Allah ona kudret vermedi ve o bütün askeri ile beraber birçok Çağataylının eline geçti. O (Şahruh) bütün Türkmenleri ve haliyle Hıristiyanları esir etti ve onları Karabağ kışlaklarına götürüp sert kış günlerinde burada kaldı.”²⁸⁸ sözleriyle kaydetmiştir.

Karakoyunlular bu yenilgiden sonra Doğu Anadolu'ya çekildiler. Mirza İskender az sayıdaki adamı ile Diyarbakır'a kaçtı.²⁸⁹ Mirza Şahruh; Mirza Muhammed Cuki'yi, Mirza İskender'i yakalaması için gönderdi. Ancak o, Erzincan'a kadar gittiyse de Mirza İskender'i ele geçiremeden geri döndü.²⁹⁰

Rüzgâr Timuruların bayrağını dalgalandırmıştı. Selmas galibiyetiyle Mirza Şahruh'un kafası rahatladı.²⁹¹ O, kazandığı bu büyük zafer için secde edip Allah'a şükretti. “Zafer ancak Allah'ındır.” dedi. Emeği geçen herkesi taltif edip hediyeler verdi. Her tarafa fetihnâmeler yazılması için Mirza Muhammed Cuki'yi görevlendirdi.²⁹² Emirlerine ve şehzâdelerine rütbeler verdi. Kaynaklar, Mirza Şahruh'un verdiği rütbelerin büyüklüğünü “Süreyya Yıldızı'ndan daha yüksekti.” şeklinde ifade etmişlerdir. Savaştan sonra bir süre Kara Yusuf'un çocuklarının tehlikesi azaldı.²⁹³ Timuruların eline yüklü miktarda ganimet geçti.²⁹⁴ Timurlu askerleri Mirza İskender'in hayvanlarını, çadırlarını²⁹⁵ ve daha sonra Tebriz başta olmak üzere bütün Azerbaycan'ı yağmaladılar. Bu sırada birçok insanı ölümle cezalandırdılar. Tebriz halkından bir kısmını Semerkand'a sürdüler. Bu durum bölgenin etnik yapısında da bir kısım değişikliklere yol açtı. Çünkü Türkmenlerden boşalan Tebriz ve çevresine Kürtler yerleşti.²⁹⁶ Mirza İskender'in yenilip kaçması, onun daha önce elde ettiği şöhretini gölgeledi.²⁹⁷ Bu sırada Hoca Yusuf'u hapis tutan Emîr Baydu Türkmen onu serbest bırakarak Mirza Şahruh'un yanına getirdi. Hoca Yusuf'un ricası ve Mirza Şahruh'un beylerinin de araya girmesi ile Emîr Baydu Türkmen,

²⁸⁴ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.402; Mîrhând, *Ravzâtu 's-Safâ...*, s.699; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.474-475; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.142.

²⁸⁵ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 't-Tevârih*, s.198.

²⁸⁶ İbni Tagrıberdi, *En-nücümü 'z-Zâhire...*, s.472; Sümer, “Karakoyunlular”, C.6, s.301-302.

²⁸⁷ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.200; Hândmîr, *Târih-i Habîbu 's-Siyer...*, s.619; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 't-Tevârih*, s.198; Sümer, “Karakoyunlular”, C.6, s.302; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.4. Mirza İskender'in yenilgisi nedeniyle Hasan-ı Rumlu duygularını şu beyit ile ifade etmiştir:

Türk ordusunun şahı muzaffer bayrağını yenilmiş görince

Ümidinin bayrakları ters çevrildi. Doğru düşünmeyi kaybetti Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 't-Tevârih*, s.198.

²⁸⁸ Toma Medsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, s.200.

²⁸⁹ İbni Tagrıberdi; Mirza İskender'in Selmas Savaşı'nda yenilmesinin ardından orada burada dolaşmaya başladığını, kışın soğukunda ve her yerin karla kaplı olduğu bir zamanda Kürtlerin yaşadıkları bölgeye, sonra Selmas Kalesi'ne gittiğini ancak Kürtlerin burayı kuşatmaları nedeniyle zorla kaçıp bilinmeyen bir yere gittiğini kaydetmiştir. İbni Tagrıberdi, *En-nücümü 'z-Zâhire...*, s.472.

²⁹⁰ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târihu 'l-Gıyâsî*, 256; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*; s.19; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 't-Tevârih*, s.198; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.143; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti...*, s.4.

²⁹¹ Hândmîr, *Târih-i Habîbu 's-Siyer...*, s.621.

²⁹² Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.402; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.474; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3373.

²⁹³ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla '-ı Sadeyn...*, s.402; Mîrhând, *Ravzâtu 's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târih-i Habîbu 's-Siyer...*, s.619; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 't-Tevârih*, s.198.

²⁹⁴ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 't-Tevârih*, s.198; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C.4, s.3373.

²⁹⁵ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s.92; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 't-Tevârih*, s.198.

²⁹⁶ İbni Tagrıberdi onların bölgeye gelmelerinden sonra çirkin işler yaptıklarını her tarafı yakıp yıktıklarını kaydetmiştir. İbni Tagrıberdi, *En-nücümü 'z-Zâhire...*, s.471.

²⁹⁷ Minorsky, “The Qara-qoyunlu.”, s.63.

Mirza Şahruh tarafından bağışlanarak hizmete alındı.²⁹⁸ Mirza Şahruh ve Timurlular Selmas Savaşı'nı kazanıp Karakoyunlu meselesini şimdilik halletmekle yeniden güçlerini göstermiş oldular.

Mirza Şahruh, 8 Muharrem 833/7 Ekim 1429 tarihinde Selmas'tan Karabağ'a hareket etti.²⁹⁹ Alıncak'a geldi.³⁰⁰ Halka ağır vergi koymak şartıyla kuşatmayı kaldırdı. Buraya geldiğinde Mirza İskender'in haremını ve mirasını ganimet olarak aldı. Alıncak'tan ayrılarak 19 Safer 833/17 Kasım 1429'da Karabağ'a vardı.³⁰¹ Kışı Karabağ'da geçirdi.³⁰² 833/1430 yılı baharında Şirvanşah Halilullah'ın da teşviki ile Derbent hâkimi İsfendiyar'a saldırıp onu kuzeye kaçırdı ve topraklarını da Halilullah'a verdi.³⁰³

Mirza Şahruh Karabağ'da iken, Kara Yusuf'un diğer oğlu olup da kardeşi Mirza İskender ile arasında anlaşmazlık bulunan Mirza Ebû Sa'îd 15 Şaban 833/9 Mayıs 1430 tarihinde gelip bağlılığını bildirince Mirza Şahruh ona lütufta bulunarak çadırlar ihvan etti. Ayrıca yanına Türkmenleri katıp Tebriz ve Azerbaycan'ı verdi.³⁰⁴ Mirza Baysungur Tebriz'e gidip Karakoyunluların yaptıkları tahribatın izlerini silip burayı imar etmekle meşgul oldu. Mirza Rüstem ve Mirza İbrahim Sultan başta olmak üzere sefere katılmak için gelenler görev yerlerine geri gönderildiler.³⁰⁵ Mirza Şahruh'un Karabağ'da olduğu sırada Mirza İskender'in çok sayıdaki adamından da hediyeler geldi. Onların bu tavırlarına karşılık olmak üzere Mirza Şahruh çoğunu affetti. 19 Şaban 833/13 Mayıs 1430 tarihinde Herât'a gitmek için yola çıktı. 7 Ramazan 833/30 Mayıs 1430'da Sultâniye'ye geldi. Ayın sonuna kadar burada kaldı.³⁰⁶ Şevval ayında, yanında Fars ve Irak vâlileri Mirza İbrahim Sultan, Mirza Rüstem, Emîr Gıyâseddîn ve Emîr Çakmak olduğu halde Ramazan Bayramı'nın namazını kıldı.³⁰⁷ 2 Şevval/24 Haziran'da buradan yola çıktı. 8 Muharrem 834/26 Eylül 1430'da Herât'taki yönetim merkezi Bağ-ı Zagan'a geldi.³⁰⁸

3.6. Savaşın Sonucu

Timurluların Selmas Savaşı'nı kazanmalarından sonra Mısır'dan İstanbul ve Çanakkale boğazlarına kadar batıda önlerinde büyük bir engel kalmadı. Mirza Şahruh'un Selmas Savaşı'nı kazanmasıyla önünde büyük bir boşluk oluşması Osmanlıları ve Memlûklere tedirgin etti. Bu sırada Osmanlılar Venediklilerden Selânik'i almışlardı. Venedikliler, Timurluların Balkanlara geçeceği ihtimalini Osmanlılara karşı bir silah olarak kullanmaktaydılar. Bir taraftan da İslâm dünyasında Mirza Şahruh'a büyük umutlar atfediliyordu. Onun boğazlar yoluyla Balkanlara geçip fetihler yaptıktan sonra Kırım üzerinden Azerbaycan'a döneceğinden bahsediliyordu. Timurlu hükümdarının bunları yapmayıp 1430 yılının baharında Karabağ'dan ayrılıp Eylül ayında Herât'a dönüşü hem Memlûklere hem de Osmanlılara derin bir nefes aldırdı.³⁰⁹

²⁹⁸ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.92; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s.264; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, s.198.

²⁹⁹ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.92; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.621; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, s.199; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, C.4, s.3373

³⁰⁰ İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.475; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, C.4, s.3375.

³⁰¹ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.621.

³⁰² Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.621; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.475.

³⁰³ Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.143.

³⁰⁴ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.92; Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.621; Minorsky, "The Qara-qoyunlu...", s.65; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târîh-i Timurîyân...*, s.251; İsfahân-i Kazvîni, *Huld-i Berîn*, s.475; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, C.4, s.3375; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.302; Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.143. Ancak Şahruh buradan ayrıldıktan sonra Tebriz'de tahta oturan Ebû Sa'îd, Mirza İskender ile mücadeleye girip yaptığı savaşta yenildi ve kaçtı. Sonunda yakalanıp 835/1431-32 de öldürüldü, ordusu da dağıldı. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s.93; Hüseyin Mîr Ca'ferî, *Târîh-i Timurîyân...*, s.251; Minorsky, "The Qara-qoyunlu...", s.65.

³⁰⁵ Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, C.4, s.3375.

³⁰⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, s.199.

³⁰⁷ Mîrhând, *Ravzâtu's-Safâ...*, s.699; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.621.

³⁰⁸ Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer...*, s.621-622.

³⁰⁹ Aka, *Mirza Şahruh ve ...*, s.145; Aka, *Timur ve ...*, s.69. Mirza Şahruh, II. Azerbaycan Seferi ve Selmas Savaşı ile batıdaki işlerini yoluna koyup döndükten sonra Mirza İskender toparlanıp kardeşi Ebû Sa'îd'i 836/1432-1433 yılında öldürdü ve bölgeye yeniden hâkim oldu. Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târîhu'l-Gıyâsî*, s.257; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.20. Timurlularla akrabalık bağı olan Halilullah'ın topraklarına saldırıp onu kaçırttı. Bunun üzerine 838/1434 yılında Mirza Şahruh üçüncü defa Azerbaycan Seferi'ne çıktı. Mirza Şahruh gelince Mirza İskender kaçtı. Mirza Şahruh da onun hâkim olduğu toprakları onun kardeşi Cihanşah'a verdi. Mirza İskender, Cihanşah ile olan mücadeleyi kaybedip Alıncak kalesine geldi. Burada hanımı (veya câriyesi) ve onunla gayri meşrû ilişkileri açığa çıkan başka bir anneden olma oğlu Şah Kubad, İskender Mirza'dan nefret eden emirlerle iş birliği yaparak bir hile ile babasını 6 Zilkade 841/1 Mayıs

Mirza Şahruh'un Selmas Savaşı'ndan sonra neden kendisinden beklenenleri yapmayıp Mısır'a veya Osmanlı Devleti'ni bertaraf ettikten sonra Bizans üzerinden Balkanlara geçmek için bir çaba içinde olmadığı sorusu henüz tam olarak cevaplanamasa da bunda; Timurlu devletinin iç dinamikleri, ülke içinde çıkması muhtemel isyanlar, bu kadar kalabalık bir ordunun iaşesi ve sevk ve idaresindeki zorluklar ile Mirza Şahruh'un zorunlu olmadıkça savaş yapmama düşüncesi gibi birçok şeyin etkili olduğu yorumu yapılabilir.³¹⁰

SONUÇ

Emîr Timur döneminden itibaren bir dış mesele olarak sürekli Timurluları uğraştıran Karakoyunlular; Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da onlarla amansız bir mücadeleye giriştiler. Bu mücadelelerde taraflar zaman zaman birbirlerine karşı askerî üstünlük sağladılar. Mirza Ebûbekir'in bölgede görev yaptığı sırada Karakoyunlular Timurlular ile yapılan iki savaşta da üstünlük sağladılar. Hatta Emîr Timur'un oğlu Mirza Mîrânşâh'ı Serd-Rûd'da öldürdüler. Mirza Şahruh, Karakoyunlu meselesini bizzat halletmek için üç defa Azerbaycan Seferi'ne çıktı. Bu seferlerin her biri de çok önemlidir. Sözü edilen seferler sırasında yapılan Eleşkirt ve Selmas savaşlarının her ikisinin de kazanılması üstünlüğün tekrar Timurlulara geçmesine sebep oldu. Özellikle Selmas Savaşı'nın kazanılması, Osmanlıların ve Memlûklerin, Emîr Timur'dan sonra Mirza Şahruh döneminde de tekrar Timurlu tehlikesine açık hale gelmelerine sebep oldu. Galibiyet bu devletler üzerinde büyük bir korku ve endişe yarattı. Ancak her ne kadar Mirza Şahruh'un Selmas'ta Karakoyunluları yenmesi Timurlular için Mısır ve Anadolu'nun önünü açsa da onlar bu avantajdan faydalanamadılar.

Gerek Timurluların müttefikleri gerekse Timurlu Mirzaları Karakoyunlulardan çekindikleri için bölgede görev almak istemediler. Çünkü Timurlu hükümdarları Karakoyunluları yenip geri döndükleri zaman her defasında Karakoyunlular hem saldırıya geçip eski topraklarına kolayca sahip olmuşlar hem de Timurluların bölgedeki müttefiklerini cezalandırmışlardır.

Mirza Şahruh, Eleşkirt'te ve Selmas'ta Karakoyunluları ağır yenilgilere uğratmasına rağmen Karakoyunluları tamamen ortadan kaldıramadı. O, bu mücadelelerden sonuç alamayacağını farkına varmış olmalı ki Karakoyunlu şehzâdelerinin aralarındaki rekabetten faydalanmayı düşündü. Bunun en bariz örneği de Selmas'ta yendiği Mirza İskender'in yerine kardeşi Ebû Sa'îd'i bölgenin hâkimiyetine atmasıdır. Ancak o politika da kalıcı olmadı. Çünkü Mirza İskender, tıpkı babası Kara Yusuf gibi inanılmaz bir hızla toparlanıp bölgeyi kontrol altına aldı. Bu kabiliyet onların ne kadar teşkilâtçı ve karizmatik liderler olduklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Timurlular açısından Karakoyunlu meselesi Mirza Şahruh'un ölümünden sonra da çözülemeyen bir mesele olarak devam etti. Timurluların Karakoyunlularla çok uzun süre uğraşıp enerjilerini bu devlete harcamaları nedeniyle Osmanlılarla, Memlûklerle hatta Bizans ile daha fazla ilgilenemediler.

1438 tarihinde bir Ermeni'ye öldürttü. Onun Ağustos-Eylül 1436 veya 21 Ocak 1437 tarihinde öldürüldüğünü söyleyen kaynaklar da vardır. Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, s.458; Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvîni, *Târih-i Cihân-ârâ*, s.249; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târihu'l-Giyâsî*, s.258; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.20; Minorsky, "The Qara-qoyunlu...", s.197; Sümer, "Kara-Koyunlu", C.IV, s.587; Sümer, "Karakoyunlular", C.6, s.292-293; Sümer, "Karakoyunlular", C.24, s.436.

³¹⁰ Mirza Şahruh döneminde tamamen halledilemeyen bu iki devlet arasındaki sorunlar sonraki dönemlere miras olarak kaldı ve aralarındaki amansız mücadeleler devam etti. Hatta 1458 yılında kısa bir süre Karakoyunlular Timurlu başkenti Herât'ı bile işgal ettiler. Devletşâh, *Devletşâh Tezkiresi*, C.IV, s.549; Ebûbekir-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.212-215; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Et-Târihu'l-Giyâsî*, s.289-290; Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, s.37-38; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer...*, C.IV, s.73-74; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.374; Aka, *Timur ve...*, s.87; Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşâh ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisat, Din-Kültür) 1438-1467*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Ankara, 2010, 144-152; Mustafa Şahin, *Orta Çağ'da Herât Bölgesi Gazneliler'in Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tokat, 2013, 169-174. Timurlular ise Azerbaycan ve İran toprakları ile ilgilerini hiçbir zaman kesmediler. Devletin son dönemlerinde Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Karakoyunlu Cihânşâh'ı öldürmesi üzerine oğlu Hasan Ali Timurlu Mirza Ebû Sa'îd'ın yardım istedi. Bunu fırsat bilen Mirza Ebû Sa'îd, Timurluların ananevî politikalarının bir devamı olarak batıya doğru sefere çıkmışsa da Akkoyunlular tarafından esir edilerek Ebû Sa'îd'in düşmanı Timurlu Yedigâr Mirza'ya teslim ettiler. Yedigâr Mirza da 873/1469 yılında öldürttü. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.468-471; Ebûbekir-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, s.285-296.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi (ö.1486'dan sonra), *Doğuda İslam Devletleri Tarihi*, (Çev. Cuma Karakaya), Efe Akademi Yay., İstanbul, 2022.
- Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi (ö.1486'dan sonra), *Et-Târîhu'l-Gıyâsi*, Bağdad, 1975.
- Abdülhüseyn-i Nevâî; *Esnâd ü Mükâtebât-ı Târîh-i İnan ez Tîmûr tâ Şâh İsmâ'îl*, Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahran, 1341.
- Abdürrezzak-ı Semerkandî (ö. 887/1482), *Matla'-ı Sadeyn ve Mecma'ı Bahreyn*, C.II/1, (Neşr. A. Nevâî), Tahran, 2004.
- Ahmad Hesamipour; *El-Fuşencî'nin "İbretü'n-Nâzırîn" Adlı Eserinde Timur Devri Olayları (Metin, Çeviri ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005.
- Aka, İsmail; "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Makaleler*, C.3, Berikan Yayınları, Ankara, 2005, ss.35-45.

- Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, TTK, Ankara, 2001.
- Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, TTK, Ankara, 1994.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara, 2000.
- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.
- Aliyeva, Metanet Aziz; "Emir Timur'u Şaşırtan Azerbaycan'daki Elince Kalesi", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu 26-27 Mayıs 2005 Bildiriler*, (Ed. A. Kara-Ö. İşbilir), İstanbul, 2007, ss.189-192.
- Andican, Ahat, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.
- Ando, Shiro, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab (Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15), Jahrhundert*, Berlin, 1992.
- Andreasyan, Hrand D.; "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojik Kolofonlar", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, 1973, ss.83-149.
- Atıcı Arayancan, Ayşe; *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisat, Din-Kültür) 1438-1467*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Ankara, 2010.
- Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî (ö.796/1393-1394'ten sonra), *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Bilgili, Ali Sinan; "Emir Timur'un Azerbaycan'daki Faaliyetleri", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu 26-27 Mayıs 2005 Bildiriler*, (Ed. A. Kara-Ö. İşbilir), İstanbul, 2007, ss.194-231.
- Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 850/1446'dan sonra), *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, (Çev. İsmail Aka), TTK, Ankara, 2011.
- Devletşâh-ı Semerkandî (ö.900/1494-1495), *Devletşâh Tezkiresi*, C. 3, (Çev. Necati Lügal), İstanbul, 1977.
- Ebûbekr-i Tihrânî (ö. 886/1481-1482), *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 2001.
- Eğilmez Savaş-Ensar Macit, *Bozkırın Son Fatih Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2018.
- Eren, Sinan; *Saadetnâme, (Tarihçi Gıyaseddin Ali Yezdî'nin Saadetnâmesi (Metin Tercümesi ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.
- Fasîh-i Hâfî (ö. 849/1445-1446), *Mucmel-i Fasîhî*, C. 3, (Neşr. M. Ferruh), Meşhed, 1339.
- Feridun Beg (ö.991/1583), *Mecmû'a-i Münşeât üs-Selâtîn*, C.I, Dârû't-Tıbbâtü'l-Âmire, İstanbul, 1274h.
- Golubev, Gleb, *Uluğ Bey*, (Terc. Abdrasul İsakov), 2. Baskı, TTK, Ankara, 2021.
- Groussed, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, (Çev. M. R. Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

- Günaştı, Yavuz; “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S.19, 2016, ss.665-719.
- Gündüz, Buket; *Kadı Ahmed Gaffarî'nin Tarihi Cihan-Ârâ İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu, 2019.
- Hâfız-i Ebrû (ö. 833/1430), *Zubdetü't-Tevârih*, C. 3, 4, (Neşr. S. K. Cevâdî), Kitabhâne-yi Millî-yi İran Tahran, 1380.
- Hâfız-i Ebrû (ö. 833/1430), *Mecmu'a-yi Hâfız-i Ebrû (Penç Risâle-i Târihî der Bare-i Havâdis-i Devârân-ı Emir Timur-ı Gürgân, Cinç Opuscules de Hafiz-i Abruû Concernant l'histoire de l'Iran autempts de Tamerlan)*, Ed. critique par Felix Tauer, Çekoslov-Prague, 1959.
- Hândmîr (ö. 942/1535-1536), *Târih-i Habîbu's-Siyer fî Ahbârî Efrâdî'l-Beşer*, C. 3, (Neşr. M. N. Debir Siyâkî), Kitâbfurûşî Hayyam, Tahran, 1362.
- Hasan-ı Rumlu (ö. 985/1578), *Ahsenü't-Tevârih*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2006.
- Hüseyin b. Ali Kâtib (telif 862/1457-1458'den sonra), *Târih-i Cedîd-i Yezd*, (Neşr. İ. Efşâr), Tahran, 1345.
- Hüseyin Mîr Ca'ferî; *Târih-i Timurîyân ve Türkmânân*, Tahran, 1993.
- İbni Arabşah (ö. 84/1450), *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Arapçadan çev. ve notlar Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- İbni Tagrıberdi (ö. 874/1470), *En-nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (Arapçadan Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- İsmail Hüseyinzâde; *Hükûmet-i Türkmânân Karakoyunlu ve Akkoyunlu der İran*, Tahran, 1397.
- Kadı Ahmed b. Muhammed Gaffarî-yi Kazvînî (ö. 975/1567), *Târih-i Cihân-ârâ*, (Neşr. H. Nirâkî), Kitâbfurûş-i Hâfız, Tahran, 1963.
- Keleş, Erol; “Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu-Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.2, 2017, ss.218-236.
- Klaviyo (ö.1412), *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (Terc. Ömer Rıza Doğrul), Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975.
- Konukçu, Enver; “Kara Koyunlular'ın Avnik Kalesi”, *İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, ss.37-42.
- Lamb, Harold Albert, *Emir Timur*, (Çev. A. G. Bozkurt), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020.
- Macit, Ensar; *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, 2017.
- Macit, Ensar, *Ortaçağda Müstahkem Bir Kale Alıncak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2022.
- Manz, Beatrice Forbes *Timurleng Bozkırın Son Göçebe Fatih* (Çev. Z. Bilgin), Kitap Yayınları, İstanbul, 2006.
- Mevlânâ Mehmet Neşrî (ö. 926/1520), *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1405)*, (Haz. N. Öztürk), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

- Minorsky, V.; "The Qara-qoyunlu and the Qutb-shahs (Turkmenica, 10)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S.17, 1955, ss.50-73.
- Mîrhând (ö. 903/1498), *Ravzâtu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. 6, Kitâbfurûşîha-yi Merkezi Hayyam, Tahran, 1339.
- Mollâ Ahmed Tetevî-Ahmed-Kazvîni, Asâf Han (telif 1556-1605 arasında), *Târih-i Elfî*, (Tashih, Gulâm Rızâ Tabâtâbâyî Mecd), C.4, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1382/2004.
- Muhammed Rıza Rahmeti; "Ebram Mirza Şahruh-i Timûrî ve Kara Yusuf-ı Karakoyunlu Berayî Sulta ber Sultâniye Feslnâme-yi İlmî Pejuheş-i Târih-i İslâm u İran", *Danışgâh-ı ez-zehra*, S.9, 1390, ss.75-91.
- Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahân-i Kazvîni (telif 1078-1097/1667-1686 arasında), *Huld-i Berîn (Târih-i Timuriyân ve Türkmânân)*, Beguş Mirza Hâşim Muhaddis, Mirâs-ı Mektûb, Tahran, 1379.
- Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular İran'da ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları*, (Trc. ve Notlar S. Gündoğdu-A. İçer), Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.
- Muinu'd-dîn-i Natanzî (ö.817/1414'ten sonra), *Müntehabü't-tevârih-i Muinî*, (Tashih Jean Aubin), Kitabfurûş-i Hayyam, Tahran, 1957.
- Nizamüddin Şâmî (ö. 814/1411-1412), *Zafernâme*, (Farsçadan Çev. Necati Lügal), TTK, Ankara, 1987.
- Oktay, Fadime; *Schiltberger'in Hatıratı (Çevirisi ve Kritiği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi; "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzânîyye)", *Tarih Dergisi*, S.38, 2022, ss.253-290.
- Sultâniyeli Johannes (ö. 1412'den sonra), *Timur'un Sarayında*, (Eski Fransızca Aslından Çev. Notlar A. D. Altunbaş), Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C.I, TTK, Ankara, 1967.
- Sümer, Faruk; "Kara-Koyunlu", *EF²*, C.IV, Leiden, 1997, ss.585-588.
- Sümer, Faruk; "Karakoyunlular", *DİA*, C.24, 2001, ss.434-438.
- Sümer, Faruk; "Karakoyunlular", *İ.A.* C.6, 1977, ss.292-305.
- Şahin, Mustafa; "Bir Sultan, Bir Acı Aşk Hikâyesi", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.23, 2020, ss.343-380.
- Şahin, Mustafa; *Orta Çağ'da Herât Bölgesi Gazneliler'in Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tokat, 2013.
- Şahin, Mustafa; "Emîr Timur'un Hapis Hayatı", *I. Uluslararası Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar Sempozyumu*, Kırıkkale Üniversitesi, 2017, ss.599-606.
- Şerefüddin Ali Yezdî (ö. 858/1454), *Emîr Timur (Zafernâme)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatîn-i Tatar Han*, (Çev. Mehmet Akif Erdoğan-Ayşe Değerli), Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Şirin Beyânî, *Târih-i Âl-i Celâyir*, İntişârat-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1381.

Tacü's-Selmânî (ö. 812/1410'dan sonra), *Tarihname*, (Çev. İsmail Aka), TTK, Ankara, 1988.

Toma Medsopski (ö. 1449), *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, (Azeri Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran G. Solmaz), İstanbul, 2009, ss.183-215.

Yüksel, Musa Şamil; *El-Makrîzî (Kitâb es-Sulûk) ve İbn Hacer (İnbâ' el-Gumr) 'de Timur ile İlgili Kayıtlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2001.

Otorite Aktarımı Adına Siyasi Gerekçelerle Evlilik Kurumunun Kullanılması ve Kalıtsal Ardıllık: Outremer Örneği (1099-1291)*

Use of Marriage for Political Reasons for Transfer of Authority and Hereditary Succession: The Case of Outremer (1099-1291)

Asiye ABDURRAHMANOĞLU¹

Sayime DURMAZ²

¹Serbest Tarihçi

²Çankırı Karatekin Üniversitesi <https://ror.org/011v7xt38>

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Çankırı, Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Asiye ABDURRAHMANOĞLU

ORCID: [0000-0002-1021-944X](https://orcid.org/0000-0002-1021-944X)
e-mail: aasiye002@hotmail.com

S.D. ORCID: [0000-0003-0989-4189](https://orcid.org/0000-0003-0989-4189)
S.D. e-mail: sayimeduramaz@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 25.01.2023
Kabul/Accepted: 11.04.2023

Atf: Abdurrahmanoğlu, Asiye; Durmaz, Sayime “Otorite Aktarımı Adına Siyasi Gerekçelerle Evlilik Kurumunun Kullanılması ve Kalıtsal Ardıllık: Outremer Örneği (1099-1291)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 140-167.

Citation: Abdurrahmanoğlu, Asiye; Durmaz, Sayime “Use of Marriage for Political Reasons for Transfer of Authority and Hereditary Succession: The Case of Outremer (1099-1291)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 140-167.

Öz- Evlilik Doğu ya da Batı fark etmeksizin çoğu Orta Çağ toplumu için hayati öneme sahiptir. Sıradan insanlar için soy bağının devamında rol oynayan evlilik, aristokrat aileler için bundan fazlasıdır. Evlilik kurumu vasıtasıyla kurulan siyasi ağlar devletler için büyük kazanımlar elde etmenin en pratik yolu olarak kabul edilebilir. Bu kabullerin Outremer toplumu için de geçerli olduğu bilinen bir gerçektir. Outremer toplumunun belirli dönemlerde deneyimlediği erkek varis yoksunluğu, hanedan içerisinde bulunan kadınların önemini artırmış ve evlilik kurumu üzerinden yönetime koca olma yoluyla kral-prens sağlanmıştır. Latin Doğu’da iktidarın ya da verasetin temel kaynağı çoğunlukla soylu kadınlar olmasına rağmen dönem şartları gereği kadınların konumları evlilik üzerine inşa edilmiş ve erkek varis yoksunluğunda siyasal manada bir kriz yaşanmaması için asil kadınlar peş peşe evlilikler yapmak zorunda kalmışlardır. Kadının kalıtsal mirası üzerine inşa edilen bu sistemde kadının siyasal katılımı kısıtlı olmasına rağmen kişiliği, iç ve dış huzurun seviyesi kullanılan otoriteyi doğrudan etkilemiştir. Krallığın erken dönem tarihinde kadının siyasal alana katılımı daha fazla iken, geç dönem tarihinde kadınların hızlı bir şekilde evlendirilmesi zaruri görülmüş, siyasi otorite kullanımları azalmıştır. Çalışmamızın amacı Outremer soylu kadının kalıtsal mirası üzerine inşa edilen krallık-prenslik sisteminin işleyiş şekli ve bunun Outremer siyasi sahasına yansımalarını tespit etmektir. Bu bağlamda çalışmamız kadın ve evlilik kurumu üzerinden Outremer toplumunun bütüncül siyasal, kültürel, sosyal bir değerlendirmesini yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler– Outremer, Siyasi Evlilik, Haçlılar, Kadın, Veraset.

Abstract - Marriage was vital to many Medieval societies, both Eastern and Western. Marriage, which plays a role in the continuation of lineage for ordinary people, is more common than that for aristocratic families. Political networks established through the institution of marriage can be considered the most practical way of making big gains for states. It is a known fact that these acceptances are also valid for the Outremer society. The lack of male heirs experienced by the Outremer society in certain periods increased the importance of women in the dynasty and through the institution of marriage, the king-prince was provided by becoming a husband. Although the main source of power or inheritance in the Latin East was mostly noble women, the position of women was built on marriage due to the conditions of the period and noble women had to marry one after another in order to avoid a political crisis in the absence of male heirs. In this system, which was built on the hereditary heritage of women, although the political participation of women was limited, their personality, level of inner and outer peace directly affected the authority used. While the participation of women in the political sphere was higher in the early period of the kingdom, it was deemed necessary for women to marry quickly in the late period, and their use of political authority decreased. The aim of our study is to determine the functioning of the kingdom-principality system built on the hereditary legacy of Outremer political field. In this context, social evaluation of the Outremer society through the institution of women and marriage.

Keywords– Outremer, Political Marriage, Crusades, Women, Inheritance.

* Bu çalışma 2018 yılında, Çankırı Karatekin Üniversitesi bünyesinde hazırlanan ‘Outremer’de Siyasi Evlilikler: 1099-1291’ başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The Crusader States, which were established as a result of the Crusades, are the product of a Western-based movement. The presence of a warrior leader was important for the administrations shaped under different leaders in different regions. Due to geographical conditions, the Crusaders were often attacked by their Muslim neighbors. Therefore, defense was very important for the Crusader States. In such cases, there was a prevailing view that the administration was in the hands of a man as a medieval tradition. But the Crusader States suffered one after another misfortune in this regard. Crusaders often fell short of producing male heir. Therefore, women's rights to the throne were affirmed and they were accepted as heirs to the throne. However, a role was built for them through marriage. It was considered a requirement for women who were heirs to the throne to marry, and nobles from the Western palaces were invited to the Crusader States for marriage. The hereditary rights of women are legally recognized. However, the directly reigning queen figure is alien to the age. For this reason, the hereditary rights of women were used through the institution of marriage because political problems and constant warfare made the dominating queen figure impossible. The hereditary rights of women were recognized when the dynasty failed to produce male heirs. But women's real values are built upon marriage. When she married and provided her state with a leader, she was considered to have fulfilled an important task. Queens whose hereditary rights were recognized could not take a political role. Political conditions made it difficult for women to remain in the government. Therefore, the main obligation of royal woman was to marry.

Marriage is the most practical way to establish political ties. In this context, marriage is a valuable instrument in every sense. In the name of the Crusader States, marriage refers to the king-husband, commander, and masculine leader. Noble men were often brought in from the West for women who were granted hereditary rights to the throne. These men were mostly members of the upper or middle nobility class. The human and financial resources of the person who would become a king through marriage were important details. Because this candidate was expected to be useful to the kingdom. Melisende was the first heiress in the Latin East. Melisende is a smart, strong and experienced woman. The dynastic bond in Jerusalem continued through her descendants. Also, Melisende is a woman who uses political power. So, she is a reigning queen. After the death of his wife, she ruled the lands inherited from his father in peace for many years. Melisende refused to abdicate despite her son coming of age. The increasing threat from Muslims brought an end to Melisende's rule. Constance and Sibylle used their inheritance rights to a limited extent, although not as much as Melisende did. But the next generation queens are politically low -profile people. Their greatest contribution to their state is their marriage. For this reason, conditions have imposed a duty on women such as marriage. The noble women's marriage is her primary duty to her state. With the marriage bond, a king-husband was brought to the Latin East. This is also the pacification of women's hereditary rights. However, women's inheritance rights in the Latin East are more advanced than in Europe. Maybe that's why the chroniclers are silent about women. Chronicles are prejudiced against other queens, except for Melisende, and both the aristocracy and the clergy are against the dominant female figure.

Positions built on marriage in the Outremer did not devalue women. On the contrary, the Outremer noblewoman was vital to this society. Their role was to maintain the state and bring a king to the country. It wasn't easy to find husband for noble women as the Latin East lost its old charm. Sometimes, news from the West was expected for many years. Sometimes, requests were sent to the Western palaces many times. It was not easy to find a husband who would become a king here, while the Latin East was melting under the threat of Muslims. The hereditary rights of female heirs were often exploited to ensure the continuation of the throne. However, the difficulties of the conditions prevented women from using their inheritance. There are numerous studies on the Crusades, which were established as a masculine movement. Literature on this subject is quite rich. However, the place of women is had mostly been neglected. In recent years, there have been various studies on the subject. Our study aims to shed light on royal women's marriages. The importance and value of royal women to their state were tried to be determined.

GİRİŞ

İnsan, doğadaki tüm diğer canlılar gibi soyunu sürdürmeye zorlayan temel bir dürtüye sahiptir. Bu şekilde kendini gösteren üreme dürtüsü yüzyıllar içerisinde beraberinde eşleri birleştiren, ilişkileri düzenleyen kültürel bir sistemin ya da geleneğin oluşmasını sağlamıştır. Evlilik, iki ailenin kanının birbirlerine karışmasını resmileştirmek ama çok daha önemlisi, iki sosyal birimin, iki evin birleşmesini de onaylayarak bu vasıta ile benzer bir birim oluşturmaktır.¹ Evlilik bağı, dağınık parçaları bir araya getirmeye hizmet eden aktif bir yapıdır. Evlilik Orta Çağ soylu insanları için ise iki insanın yuva kurmasından çok daha öte bir manaya sahiptir. Asil kadın ya da erkeğin yapacağı evlilikten politik olarak değerli olması, devletin-hanedanın çıkarlarına hizmet etmesi, aileye maddi-manevi değer katması beklenmekteydi. Orta Çağ Batı toplumunda asiller için güçlü bağlar kurmanın en pratik yolu evlilik kurumuydu. Ayrıca evliliği gerekli kılan durumlardan bir tanesi de barıştı ve barış enstrümanı olarak evlilik pek çok kuşağı skandallarla dolu aileleri birleştirmek adına soylu aileler tarafından sıklıkla başvuru en faydacı yöntemlerden bir tanesiydi.² Bunlara ek olarak evlilik soyun ve iktidarın devamında rol oynayacak eril güç yokluğunda, kadın üzerinden gerçekleştirildiğinde lider, önder demektir.

Soylu kadınların siyasi konumları Orta Çağ Batı toplumunda evlilikler üzerine inşa edilmekteydi.³ Batı Avrupa üst sınıfı için evlilik kurumu sosyal, siyasi ve ekonomik bağların kurulması için oldukça önemlidir.⁴ Evlilik vasıtasıyla aileler ya da erkekler topraklarını genişletebilmekte, politik ve ekonomik güçlerini artırabilmekteydiler ve bu işleyişte en önemli öge elbette ki kadındı.⁵ Kadın doğurganlığı vasıtasıyla soyluluğun devamında önemli bir yapı taşıdır ve Orta Çağ Batı toplumu adına asil kadınların evlilikleri güç ve otorite kullanımının sürekliliği açısından büyük önem taşımaktadır. Üst sınıftan asil hanımlar için evliliğin tek alternatifi manastır yaşamını tercih etmektir. Rahibe olarak manastıra girmeyen kadının evlenmesi bir gerekliliktir ve bu evlilik genç yaşta, büyük çoğunlukla babası tarafından seçilen biri ile yapılmaktadır.⁶

Haçlı Seferleri ile kurulan Haçlı Devletleri'nde coğrafi koşullar, deneyimlenen siyasi süreçler, sürekli savaş ve savunma hali buradaki siyasi rejimi çok farklı sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Askeri çatışmalar ve dönem için ölümcül olan hastalıklar kraliyet ailesinde erkek varislerin ölümüne sıklıkla sebep olmaktadır ve bu durum beraberinde kraliyetteki kadınların önemini artırmaktaydı.⁷ Pek çok Orta Çağ toplumunda olduğu gibi Haçlı Devletleri'nde de asil kadın siyasi boşluğun doldurulması, iç ve dış düzenin korunması ve devletin devamını sağlamak için evlilik kurumu üzerinden önemli bir yere konumlandırılmıştır. Ancak Haçlı asil kadını parçası olduğu Avrupa toplumundan kalıtsal hakların

¹ George Duby, *Love and Marriage in the Middle Ages*, The University of Chicago Press, Trans.: Jane Dunnel, Chicago, 1994, s. 3.

² Glenn Kumhera, *The Benefits of Peace: Private Peacemaking in Late Medieval Italy*, Brill Press, Leiden, 2006, s. 205-206.

³ Orta Çağ Batı toplumunda kadınların konumu iki egemen güç tarafından belirlenmekteydi. Çağın çağdaş düşüncesi olarak kabul edilen görüşlerin kaynağı Kilise ve aristokrasiydi. Yani, Orta Çağ'da kadınlar hakkındaki görüşler çoğunlukla bekâr olan din adamları ile onların varlığını birincil çıkarları üzerine inşa etmeyi seçen aristokrat kimselerden beslenmekteydi. Evlilik kavramı ve evlilikte kadının rolünü, varsa siyasi statüsünü belirleyen de bahsi geçen bu iki egemen sınıftı. Din adamları ve aristokratlar kadını erkeğe tabi kılma noktasında aynı tarafta olduklarından, kadının konumunu yöneten olgu da doğal olarak kişiliği değil cinsiyeti üzerine inşa edilmekteydi. Kilise'de vaizler Meryem'i cennetin kraliçesi olarak resmederken diğer yandan aynı güç onları cehenneme açılan kapı olarak görmekte bir sakinca bulmuyordu. Kilise olsun, aristokrat güç olsun, bunların hepsi aslında onları dile getiren çağın insanları dışındaki güçlere bir takım şeyler borçluydular. Bu görüşler kısmen Pauline Hristiyan değerler sisteminden, Roma'nın vesayet fikrinden ve Töton'un ailede otorite kavramından türemişlerdi. Detaylı bilgi için bk.: Eileen Power, *Medieval Women*, (Ed. M. M. Postan), Chambridge University Press, Chambridge, 1975, s. 10-11.

⁴ Natasha Hodgson, *Women, Crusading and the Holy Land in the Historical Narrative*, The Boydell Press, Woodbridge, 2007, s.103.

⁵ Shulamith Shabar, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*, Routledge Taylor&Francis Group, London, 1989, s. 68.

⁶ Power, *Medieval Women*, s. 42.

⁷ Nikolas Jaspert, *The Crusades*, (Ed. Phyllis G. Jestica), Routledge Taylor&Francis Group, New York, 2006, s. 86.

işleyişi noktasında ayrı bir yerdedir. Tahtta kadınların peş peşe ardılığı Avrupa için kısmen olağandışı bir durumdur. Örneğin Capetian hanedanı ((987-1328), erkek varisler üretme noktasında bir sorunla karşılaşmadığı için Latin Doğu'nun yaşadığı sürece yabancısıdır. Almanya'da ise imparatorluğun seçmeli yapısı kalıtsal ardıllık durumunun önüne geçmektedir. Latin Doğu toplumu erkek hanedan üyesine sahip olma noktasında doğum ve hastalık kaynaklı bir takım talihsizlikler yaşadığı için hanedanın sürekliliği ilkesi ve hanedan tiki kadın mirası üzerine inşa edilmek zorunda kalmıştır. Erkek ardılın olmadığı durumlarda Avrupa toplumu çoğunlukla hanedana kan bağı olarak en yakın erkek varisi tercih ederken, Haçlılar Avrupa'dan daha farklı bir yöntem uygulayarak bir kadın varisi uzaktaki bir erkek akrabaya tercih etmiştir.⁸ Bu durum ise pratikte dul ve mirasçuları reşit olmayan Haçlı kadınlarının bekâr kalmalarını imkânsız hale getirmekteydi.⁹ 12. ve 13. yüzyıllarda kadın iktidarı Batı'da ender rastlanır bir durum olmasına rağmen –birkaç örnek haricinde–, Latin Doğu hanedanın kadınlara devredilmesi sorunu karşısında kalıtsal kraliçeliğin varlığını kanunla sabitledi ancak onları çevresel şartların zorlaması ile siyasi alandan ilk dönem örnekleri hariç kısmen dışladı.

Savaş meydanlarında boy gösteremeyen Haçlı soylu kadını, devletlerinin devamı için adeta gizli bir rol üstlenmiştir.¹⁰ Kadınların savaş alanlarından dışlanmalarına gerekçe onların doğaları gereği '*fragilitas sexus*' (cinsiyetin kırılabilirliği, erkeklere nazaran daha zayıf olmaları) olarak kabul edilmeleridir.¹¹ Orta Çağ'da yerleşik kaniya göre asil de olsa bir kadın toplumun ya da krallığın yönetiminde bulunamamakta, kutsal ya da siyasi bir rol yüklenememekte, askeri faaliyette kilit pozisyonda olamamaktaydı.¹² Asil Haçlı kadını, hanedanın devamını sağlayacak erkek bulunmadığında, toprakları için hanedan tiki oluşturmak amacıyla evlilik gibi bir görev üstlenmek zorunda kalmıştır. Ayrıca kız çocukları erkeklerle kıyaslandığında babalarına daha sık varis olduklarından Latin Doğu toplumunda kadının Alman ya da Fransız çağdaşlarına kıyasla daha özel bir yeri vardır.¹³ Burada kadın kendi devletinin devamını sağlamak, düzeni tesis etmek için babasından gelen hakların mirasçısı olmuş ancak yönetsel anlamda –Melisende, kısmen Sybille ve Constance hariç– tek başına otorite olamadığı için ivedi bir şekilde evlendirilmesi gerekli görülmüştür.

Evlilik anlaşmaları düzenlenirken, orta asalet sınıfına mensup bir ailede bile, kişinin soy bağı vasıtasıyla bağlantılı olduğu aristokrat ağlar politik açıdan önemliydi. Bir aday belirlenirken, bu adayın insan ve para kaynağının saptanması da evlilik adına gereklilikti.¹⁴ Antakya ve Kudüs Krallığı'nda kral-prinçeps olacak adaylar babalarından taht hakkını devralan kadınlarla evlenmesi için genelde Avrupa'dan getirilmekteydi.¹⁵ Adayların çoğu ya evlilik için özel olarak davetle Batı'dan getirilmiş soylu kimseler, ya da kısa bir süre önce Doğu'ya gelmiş asillerdi. Bu kişiler genellikle Avrupa'nın Fransızca konuşan kesiminden getirilen bazen soylu bazen de orta sınıf asil sayılabilecek insanlardı.¹⁶ Kadınlar üzerinden tesis edilen evlilikler neticesinde idarenin lider sorunu yaşamaması önlenmek istenmiştir. Krallığın içinde bulunduğu siyasi durum ve dönem tek başına hüküm süren kadın figürünü

⁸ Hayley Basset, "Regnant Queenship and Royal Marriage Between the Latin Kingdom of Jerusalem and the Nobility of Western Europe", (Ed. Elena Woodacre), *A Companion to Global Queenship*, ARC Humanities Press, UK, 2018, s. 39.

⁹ Murray, Alan V. "Murray, Constance, Princess of Antioch (1130-1164): Ancestry, Marriages and Family", *Anglo-Norman Studies XXXVIII: Proceedings of Battle Conference*, Boydell Press, 2016, s. 94.

¹⁰ Bernard Hamilton, "Haçlı Devletlerinde Kadın: Kudüs Kraliçeleri (110-1190)", (Çev. Asiye Abdurrahmanoğlu-Şafak Efe), *The Legends Journal European History Studies*, sayı: 2, yıl: 2021, s.141.

¹¹ Ramazan Altınay-Habibe Ceren Dağdeviren, "Haçlı Devletleri Döneminde Kadın Algısı, Siyasi Evlilikler ve Devlet Yönetiminde Kadınların Rolü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, cilt: 10, no: 3, Eylül 2021, s. 100.

¹² Özlem Genç, Orta Çağ Avrupa'sında Kadın, (Ed. Altan Çetin), *Orta Çağ'da Kadın*, Lotus Yayınları, Ankara, 2011, s.253

¹³ Anna Lukyanova, "Female Succession in the Kingdom of Jerusalem in the Twelfth Century", *Oshkash Scholar*, cilt: VIII, sayı: VII, Kasım 2013, s.60.

¹⁴ Sarah Lambert, "Queen or Consort: Rulership and Politics in the Latin East: 1118-1228", (Ed. Anne J. Duggan), *Queens and Queenship in the Medieval Europe*, The Boydell Press, London, 1995, s.164.

¹⁵ Lukyanova, "Female Succession...", s. 60.

¹⁶ Jaspert, *The Crusades*, s.86.

zorlaştırıcı hale getirirken, ataerkil toplum yapısının ve erkeklerin savaşçı-şövalye yönlerinin ön planda tutulmasıyla, devleti idare eden kimsenin baskın yönünün savaşçı olması gerektiği savunulmuştur. Ancak kadınların veraset hakları elbette ki tamamen gasp edilmemiştir. İktidardaki soylu kadınların bir evlatları varsa o uygun yaşa gelene kadar onlara “*naip*” olmasına, bu sayede yönetime “*ortak*” olmasına kısmen müsaade edilmiştir. Bu kısmî otorite kullanımı için iç ve dış şartların uygunluğu, kraliçe-prensesin yetkinliği ya da siyasi arenaya ilgili oluşu, kalıtsal hakların kullanımının sınırlarını çizmekteydi.¹⁷

Haçlı Devletleri’nde soylu kadınlar, erkeklere kıyasla daha fazla hayatta kalma şansına sahip olduğundan, kalıtsal hakları tanınan kadınlar daha fazla iktidara gelme imkânı bulmuşlardır.¹⁸ Hanedana mensup asil kadınların soy bağı vasıtasıyla, adaylar kral unvanını alabilmişlerdir. Bölgelerinde meydana gelen iç ve dış hadiselerde bazı Kudüs kraliçelerinin siyasi rol aldıklarını görmekteyiz.¹⁹ Melisende’den sonra (kısmen Constance ve Sibylle hariç) ikinci ve üçüncü nesil Kudüs kraliçeleri idari sahada güçsüz ve yetersiz kalarak,²⁰ krallıkla ilgili durumlarda politik bir görev almadan, kısa bir ömür sürüp, sadece geride varis bırakarak dünyadan göçmüşlerdir. Politik sahada aktif olmayan asil kadınların Haçlı Devletleri siyaseti adına en temel görevleri, evlenip topraklarına bir lider kazandırmalarıdır. Haçlı Devletleri’nde kadın varlığına ve mirasına odaklanan çalışmamız, Haçlı tarihçiliğinde genelde ikincil pozisyona itilen kadınların Latin Doğu için hayati önemlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Haçlı Seferleri tarihçiliğinin siyasi ve askeri tarihe ve buna paralel olarak eril gücün varlığına odaklanmasından yola çıkan bu çalışma, kadının kalıtsal mirası üzerine inşa edilen yapının toplu bir değerlendirmesini yaparak, literatürde bu noktadaki eksikleri gidermeye adaydır.

1.Melisende ve Foulque de Anjou

Kudüs Krallığı’nın ikinci kralı II. Baudouin’ın kraliçe Morphia ile evliliğinden dört tane kızı²¹ vardı. N. Hudgson, dört tane kız babası olan Baudouin’ın kızlarını, Kudüs’ün güvenliğini sağlamak ve kızları vasıtasıyla politik bağlar kurduğu kişilerin sadakatlerini perçinlemek için onları siyasi amaçlarla acımasızca kullandığını iddia etmektedir.²² Yaşlı ilerleyen ve erkek çocuk sahibi olmadan eşini kaybeden Baudouin, en büyük kızı Melisende’ye asil bir eş adayı tavsiye etmesi için Guilloume de Bures ile Beyrut hâkimi Guy Brisebarre’i Fransa kralı Louis’ye gönderdi.²³ Louis, Anjou Kontu Foulque’u Melisende’ye

¹⁷ Lukyanova, “Female Succession...”, s. 57-58.

¹⁸ Hudgson, *Women, Crusading...*, s. 43.

¹⁹ Lukyanova, “Female Succession...”, s. 57.

²⁰ Aydın Usta, “Haçlı Devletlerinde Kadın”, Ed. Altan Çetin, *Ortaçağ’da Kadın*, Lotus Yayınları, Ankara, 2011, s. 309.

²¹ Kralın en büyük kızı Melisende, ikinci kızı Alice, üçüncü kızı Hodierna ve en küçük kızı Yveta idi. Melisende Kudüs tahtında babasının kalıtsal mirasını devralırken Alice, Antakya Prinkepsi ile, Hodierna ise Trablusşam Kontu ile evlendirildi. Baudouin’in en küçük kızı Yveta ise evlenmeyip, rahibe olarak manastır düzeni içerisinde yaşamayı tercih etti. Yveta’nın rahibe olmayı seçmesi ile ilgili Batı yazınında bu kararın kendi tercihi olması haricinde dikkat çekici bir açıklama vardır. Bu da babasının kurtuluşu için rehin olarak Müslümanlara verilen prensesin, bu yıllarda Müslümanlar tarafından istismara uğradığı ve bundan ötürü Yveta’in rahibe olmayı tercih ettiğidir. Latin Doğu’da asil kadınların manastıra kapatılmayacak kadar değerli olduğu görüşü baskın olduğundan esaret durumuna üstü kapalı imalar yapılmaktadır. Üç kız kardeşi önemli evlilikler yaparak, bölgede siyasal manada başat kişiler olurken Yveta’in manastıra girmesi, Orta Çağ şövalyeliği gözünden rehin alınmış ve istismar edilmiş bir kızın Hristiyan evlilik için uygun olmayacağı yönünde değerlendirilmektedir. Dedikoduların ailesi ve pek çok kişi tarafından evlenilebilir olarak görülmeyen genç prensesin manastıra girişini hızlandırdığı düşünülmektedir. Bu yönde görüşler için bk.: Yvonne Freidman, *Encounter Between Enemies: Captivity and Ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Brill Press, Leiden, 2002, s. 183.; Hudgson, *Women, Crusading...*, s. 95.; Ancak bazı araştırmacılar ana kaynaklarda rastlanılan istismar imasının Batılı okuyucuları şok etmek ve daha fazla Batılı şövalyeyi Haçlı olmaya teşvik etmek maksadıyla tasarlanmış bir icat olmasının muhtemel olduğuna işaret etmektedirler ve iddia edilen cinsel şiddet suçlamalarının asla gerçekleşmediğini savunmaktadırlar. Bu yönde görüşler için bk.: Katherine Pangonis, *Queens of Jerusalem: The Women Who Dared to Rule*, Weidenfeld&Nicolson, London, 2021, s. 77.; Erin L. Jordan, “Hostage, Sister, Abbes: The Life of Iveta of Jerusalem”, *Medieval Prosopography*, cilt: 32, no: 1, 2017, s. 69.

²² Natasha Hudgson, *Perceptions of Women in the Narrative Histories of Crusading and the Latin East*, The University of Hull, UK, 2005, s.80.

²³ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II., (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 146.

eş olarak önerdi ve taht üzerindeki veraset hakkını ailesinde tutmak isteyen Baudouin, Louis'nin önerisini yerinde bularak onayladı.²⁴

Melisende ve Foulque 1129 yılının mayıs ayında evlendiler. Muhtemel Baudouin kızı Melisende'yi direk olarak tahtın sahibi olarak görüyordu. Bunun en büyük kanıtı, Melisende'in isminin 1129'dan itibaren kraliyet bildirimlerinde listenin başında, asillerin ve rahiplerin en üstünde yer almasıydı.²⁵ Yine 1129 itibarıyla bu tarz resmi belge ve dokümanlarda Melisende "*filia regis et regni ierosolimitani haeres*"²⁶ olarak zikredilmekteydi.²⁷ Ancak H. E. Mayer konuya dair dikkat çekici tespitinde, kral Baudouin'ın 1129'da Foulque'u kendisine halef olarak atarken, ölüm döşeginde geçmişte yaptığı anlaşmayı damadının aleyhine değiştirerek, iktidarı üç kişi arasında –Foulque, Melisende ve torunu Baudouin- bölüştürdüğünü iddia etmektedir.²⁸ Kralın son zamanlarında yaptığı bu değişiklik Mayer'e göre verasetin kalıtsallığına inanan Baudouin'ın tahtın kendi soyunda kalmasını garanti etme kaygısından kaynaklanmaktaydı ve kendisi öldükten sonra Foulque'un kızı Melisende'yi boşayıp önceki evliliğinden olan yetişkin oğlunu Kudüs tahtında hak sahibi edeceğini düşünmekteydi.²⁹ B. Hamilton, Mayer'in yapmış olduğu değerlendirmenin yanlış olduğunu savunmakta ve evliliklerinin başından beri kralın kızı ile damadına tahta eşit derecede söz hakkı tanıdığını ve ölüm döşeginde iken kararından dönmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını iddia etmektedir.³⁰ Her iki ismin değerlendirmelerin sonucu aslında kralın amacının kızı Melisende'yi basitçe eş pozisyonuna indirgemek değil onu krallıkta yetki sahibi bir kraliçe olarak konumlandırmak olduğu noktasında birleşmektedir. 1131 yılında Baudouin ölüm döşeginde iken odasına topladığı asiller ve baronlardan Melisende, henüz bir yaşında olan torunu ve Foulque için sadakat yemini aldı. Sonuç olarak 1131 yılında Kudüs'ün ikinci kralı II. Baudouin öldü ve Melisende, kocası ile Kudüs patriğinin elinden taçlandı. Latin Kudüs Krallığı yaklaşık otuz yaşında ve Bizans ile İslam fraksiyonları arasında tehlikeli şartlar altında dengelenmişken, hanedanın sürekliliği esas olarak alındı ve Melisende krallığın ilk tayin edilmiş varisi ve hükümdar kraliçesi oldu.³¹

Evlilikten üç yıl kadar sonra, Melisende ve Yafa Kontu Hugh arasında çıkan dedikodulardan dolayı Kudüs zamanının ilk büyük iç kriziyle karşı karşıya kaldı.³² Politik sebeplerin mecburiyetinde kalan Melisende'nin kocasını pek sevmediği bilinmekteydi. Willermus'un aktardığı kadarıyla Foulque orta boylu, kızıl ve yaşlı sayılabilecek bir adamdı.³³ Hugh ise yakışıklı, genç, uzun boyluydu ve herkesin gözüne hoş gelen bu kontun fiziksel güzellik ve doğuştan gelen asalet ve savaş sanatlarındaki becerikliliği konusunda Willermus'a göre eşi benzeri yoktu.³⁴ İkisinin samimiyetleri evliliklerine

²⁴ J. Sidney Jones, *The Crusades Biographies*, (Ed. Marcia Merryman Means-Neil Schlager), Thomsan Gale, New York, 2004. s. 157.

²⁵ Sharan Newsman, *Defending the City Of God*, Palgrave Macmillan, New York, 2014, s.123.

²⁶ Kralın kızı ve Kudüs Krallığı'nın varisi

²⁷ Basset, "Regnant Queenship ...", s. 42.

²⁸ Hans Eberhard Mayer, "Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem", *Dumbarton Oaks Papers*, cilt: 12 sayı: 25, Şubat 1972, s. 100.

²⁹ Mayer, "Studies in the History...", s. 101.

³⁰ Hamilton, "Kudüs Kraliçeleri...", s. 146.

³¹ Basset, "Regnant Queenship...", s. 39.

³² Jonathan Philips, *Holly Warriors: A Modern History of the Crusades*, Random House Publishing, New York, 2010, s. 64.

³³ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, (Çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey), cilt: II, Columbia University Press, New York, 1943, s.72.

³⁴ William Archbishop of Tyre, *A History of the Deeds...*, s.72. Latin Doğu ile ilgili tanıklığı kıymetli olan Willermus'un konuya dair kayıtlarını biraz açmak gerekirse yazarımız Melisende ile Foulque arasındaki olayların temel nedeni olarak kraliçe ve Hugh'un yakınlıklarını görmektedir. Willermus, bazı insanların kraliçeye fazlasıyla yakınlık gösteren genç konta karşı Foulque'un derin bir güvensizlik beslediğini ve bu nedenle bir koca olarak kıskançlığı devreye giren kralın Hugh'e karşı amansız bir nefret sergilediğini söylediğinden bahsetmektedir. Hugh ile kral arasındaki çatışmanın ana sebebinin bu olduğunu ima eden Willermus olaya dair görüşlerinin devamında bazı kimselerin bu tür söylentileri hafife aldıklarından bahsetmekte ve aralarındaki tüm nefretin kaynağının krala tabi olmayı reddeden Hugh'ün aşırı küstahlığı olarak gördüklerinden bahsetmektedir. Willermus'un sözlerinden

rağmen artarak devam edince krallıkta konu ile ilgili dedikodular dolanmaya başladı. Kudüs'te zaten Foulque'un kendi topraklarından getirdiği adamlarını yüksek mevkilere atamasından kaynaklı bir hoşnutsuzluk vardı ve rahatsız olan baronlar kraliçe Melisende'nin etrafında toplanıp, ona destek olmaya başladılar.³⁵ Melisende hem çok zeki hem de çok güçlü bir kadın olduğu için Foulque taçlandıktan sonra karısının nüfuzundan muhtemel ki kurtulmak istiyordu³⁶ ve bu dedikodular bazı tarihçilere göre Foulque'un onu itibarsızlaştırma ve kraliçeyi yönetimden dışlama gayretiydi.³⁷ Çünkü bir insanın itibarını baltalamanın en basit yollarından biri evlilik sadakatine gölge düşürmekti ve bu tarz suçlamalar sık rastlanılan örnekleriyle beraber Orta Çağ'da oldukça yaygındı.³⁸

Kral ve kraliçe arasında gerilim iyice artarken Hugh batıya dönme kararı aldı. Ancak Hugh, ayrılmadan önce bir Brittany şövalyesi tarafından saldırıya uğradı ve ağır şekilde yaralandı. Hugh'un başına gelenler insanları şaşkına çevirdi ve konttan nefret ettiği bilinen Foulque'un bu suikastı planladığı, onun bilgisi olmadan kimsenin böyle bir şeye kalkışamayacağı yönünde dedikodular şehirde dolaşmaya başladı.³⁹ Kraliçe Melisende Hugh'un başına gelenleri öğrendiğinde gerilim iyice tırmandı ve kral, olayla ilgisi olmadığını ispat etmek için Hugh'e saldıran şövalyeyi yargılatıp, idam ettirdi ancak Melisende bununla ikna olmadı. Hugh'un tüm düşmanları Melisende'in gazabından korkarak aylarca ölüm korkusu içinde yaşadılar. Kralın kıskançlığını özellikle kıskırtan yaşlı Rohard'a kraliçe zulmetti ve Hugh'e düşmanlık edenler için kraliçenin huzuruna çıkmak artık hiç güvenli değildi ve hatta halka açık toplantılarda dahi onlar kraliçeden uzak durmayı tercih ediyorlardı.⁴⁰ Kral bile kraliçenin akrabaları ve yandaşları arasında kendine tamamıyla güvenli yer bulamıyordu.⁴¹ Sonunda Melisende ve Foulque'u barıştırmak için yakınları devreye girdi ve çift arasında barış sağlandı. Israrlı çabaları sonucunda kendini affettirmeyi başaran kral, Willermus'a göre önemsiz durumlarda bile bundan sonra Melisende'nin bilgisi olmadan hareket edemedi.⁴²

1143 yılının sonbaharında kral ve kraliçe piknik yapmak için doğada iken, atından düşen Foulque ağır şekilde yaralandı ve bilinci kapalı bir vaziyette Akka'ya taşınarak burada üç gün sonra öldü. Runciman, kraliçe Melisende'nin bütün saray halkını fazlasıyla duygulandırılan sahte bir keder gösterisi yaptığını ancak bu halinin onun krallığı bütünüyle kendi idaresine almasına engel olacak şiddette olmadığını belirtmektedir.⁴³ Foulque ve Melisende'nin evliliklerinden iki tane oğlu vardı. Kral olmak için reşit olmayan çocuklardan büyük oğlu Baudouin on üç, küçük oğlu Aimery ise sadece altı yaşındaydı.⁴⁴ Tek başına hüküm sürecek bir kraliçe figürü siyasi şartlar gereği krallık için sakıncalı görüldüğünden, veraset hakkı hukuken tanınan Melisende'nin oğlu ile taçlanması uygun görüldü. Melisende ve Baudouin 1143 yılı Noel'inde Patrik Guillaume tarafından taçlandı. Bu andan itibaren kraliyet bildirimlerinde anne-oğul beraber zikredilmeye başlandı. Baudouin'ın annesi ile zikredilmesi feodal toplumlarda idarenin başı olarak reşit olmasa bile erkeğin görüldüğüne dair kanaatin bir göstergesidir.⁴⁵

Melisende tüm otoritenin kendi elinde olmasını arzu ettiğinden ancak cinsiyeti sebebiyle bir orduyu komuta etmesi mümkün olmadığından ilk iş olarak Guillaume de Bures'in yerine, çok yakın akrabası

ilk görüşe yakın olduğu ve ikinci görüşü kabul edenleri eleştirdiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.: William Archbishop of Tyre, *A History of the Deeds...*, s. 71-72.

³⁵ David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi:1148*, (Çev. L. Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.6.

³⁶ Mayer, "Studies in the History...", s.110.

³⁷ Helen A. Gaudette, "The Spending Power of a Crusader Queen: Melisende of Jerusalem", (Ed. Theresa Earenfight), *Women and Wealth in Late Medieval Europe*, Palgrave Macmillan, UK, 2010, s.137-138.

³⁸ Lukyanova, "Female Succession...", s. 61.

³⁹ Newsman, *Defending the City...*, s.155.; William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 74.

⁴⁰ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 76.

⁴¹ Jill N. Claster, *Sacred Violence: The European Crusades To the Middle East: 1095-1396*, University of Toronto Press, Kanada, 2009, s.169.

⁴² William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 76.

⁴³ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II., s. 192.

⁴⁴ Margaret Tranovich, *Melisende of Jerusalem: The World of a Forgotten Crusader Queen*, East&West Publishing, London, 2011, s. 35.

⁴⁵ Hamilton, "Haçlı Devletlerinde Kadın...", s. 148.

ve kendisine son derece sadık olan Manasses de Hierges'i konnetabl olarak atadı.⁴⁶ Yıllar içerisinde Melisende Kiliseye, din adamlarına yüksek meblağlarda bağışlar yaparak, farklı dini-etnik grupları ve Kiliseyi himaye etti; Kilise görevlilerinin sadakatini garantiye alıp gücünü sağlamlaştırdı.⁴⁷ 1131'den 1152'ye kadar saltanatı süresince Melisende Kudüs Krallığı'nın kaynaklarını krallığına, hanedanına ve kendisine etkin bir fayda sağlamak amacıyla dikkatli ve stratejik şekilde kullanırken, bunu çoğunlukla krallığın dini kurumları üzerinden yaptı çünkü bu himaye şekli Orta Çağ soylu kadınlarının katılımına en açık olan alandı ve Melisende hamiliğini politik yönden mümkün mertebe kendi yararına kullandı.⁴⁸ Baudouin reşit olana değin Melisende'nin krallığı bilgece idare ettiğine dair Latin kaynaklar hemfikir olsa da, dikkat çekici bir tanığımız, Büyük Michael olarak da bilinen Michael Rabo (ö. 1199), Baudouin "henüz çocukken annesi kraliçe krallığı güvenle yönetiyordu"⁴⁹ demektedir.

Baudouin 1145 yılında reşit oldu ancak Melisende iktidarı oğluna devretmek konusunda bir istek göstermedi. Baudouin, artık bir yetişkin olarak krallığını tek başına yönetmek niyetindeydi⁵⁰ ve krallığı yönetecek bilgelikte olduğunu aslında daha reşit olmadan ispat etmişti.⁵¹ Melisende ile oğlu arasındaki kriz 1150 civarında Melisende'nin kraliyet bildirilerinde oğlunun adına yer vermemesi ile kendini gösterdi.⁵² Melisende'nin iktidar üzerindeki gücü ve bencilliği genç kralı ve destekçilerini rahatsız etmekteydi. Willermus olayları anlatırken bazı kimselerin kraliçenin bilge etkisinden dolayı kralı kendi amaçlarına çekme girişimlerinin engellendiğini görerek, onu annesinin koruyuculuğundan çekilmeye ve krallığı tek başına yönetmeye ikna ettiklerinden bahsetmektedir.⁵³ Özellikle kraliçenin krallıktaki en sadık adamı Manasses'ten hoşlanmayanlar kralın etrafında toplanarak yönetimde bir kadının değil kendisinin olması konusunda kralı annesinin otoritesine karşı harekete geçirdiler.⁵⁴

1152 yılında Baudouin için taçlanma töreni yapılmasına karar verildi. Olayların teşviki ile Baudouin annesinin otoritesinden sıyrılmak adına bir adım atarak, ortak taçlanma için belirlenen tarihi ileri aldı ve sonrasında Melisende'nin haberi ve katılımı olmaksızın tek başına taçlandı.⁵⁵ Taçlanma haberini alan kraliçe Melisende yasal haklarını kullanarak gerekli itirazları yaptı. Kraliçeyi destekleyen ruhban sınıfı, genç kralı annesi ile anlaşması için baskıladı. Kral anlaşmaya pek gönüllü değildi Bu nedenle krallığın büyük danışma kurulu kralın talebiyle toplandı. Kuruldan, krallığın Melisende ve

⁴⁶ Elon Salmon, *Beyond the Sea*, Marwood Wiew, Chumuel 2011, s.55.

⁴⁷ Tranovich, *Melisende of Jerusalem...*, s.119.

⁴⁸ Gaudette, "The Spending Power...", s. 135.

⁴⁹ The Chronicle of Michael the Great (The Edessa-Aleppo-Syriac Codex) Books XV-XXI from the Year 1050-1995 AD., (Çev. Amir Harrak), Gorgias Press, USA 2019, s. 312. Michael Rabo'nun Melisende ile ilgili yüzeysel de olsa yaptığı yorum önemlidir. Bir Ortodoks olan Michael'in yazdıklarından anladığımız kadarıyla kendisi Latinlere mesafelidir. Michael, Latin din adamlarının Kiliseleri kapatan ve kutsallaştırmaları, duaları, çanları ve ölümlerini gömülmesini durduran patrikler olarak zikretmektedir. Michael'in Melisende'nin tüm dini gruplara uyguladığı geniş himayeden ötürü kendisine ılımlı yaklaşmış olması muhtemeldir. Çünkü başka bir örnek olan Constance'in taht için girdiği mücadeleyi anlatırken prensese daha eleştirel yaklaşmıştır.

⁵⁰ The Chronicle of Michael the Great, s. 312.

⁵¹ Genç Baudouin 1044 yılında Wadi-i Musa halkı isyan ettiğinde sorumluluğu üzerine alarak onlara karşı başarılı bir askeri hareket organize etti ve Wadi-i Musa halkını itaat altına almayı başardı. Detaylı bilgi için bk.: Wiliam Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 144-145. Ancak Zengi Urfa Kontluğu'nu kuşattığında konuya dair eylemlerin Melisende'nin sorumluluğunda olmasına Mayer dikkat çekici bir yorumda bulunmaktadır. Ona göre Urfa meselesinde Baudouin, kasıtlı olarak annesi tarafından bir kenara itildi ve Melisende onun savaşa katılmasını önleyerek Baudouin'in askeri bir lider olarak ünlendiği hissini önüne geçmek istedi. Konuya dair bk.: Mayer, "Studies in the History...", s. 117-118.

⁵² Hamilton, "Haçlı Devletlerinde Kadın...", s. 148-149.

⁵³ Wiliam Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 140.

⁵⁴ Wiliam Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 205. Melisende'nin krallığı bir erkek kadar maharetli bir şekilde idare ettiği çağlardan beri tekrarlanan bir gerçektir ancak yakın adamı ve akrabası Manasses'in varlığı kralın yanında onu iktidarı artık kendi ellerine almasının gerekliliğine ikna eden bir grubun toplanmasına neden oldu. Ana kaynağımız Willermus'un aktardığı kadarıyla Manasses küstah, kibirli bir adamdı ve genç kral Baudouin onun annesini kendi idaresinden soğuttuğunu düşünmekteydi. Konuya dair bk.: Wiliam Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 205.

⁵⁵ Wiliam Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 205.

Baudouin arasında bölünmesine dair bir karar çıktı ve Akka ile Sur genç krala verilirken; Nablus ve Kudüs kraliçeye bırakıldı. Krallığın pay edilmesi Kudüs merkez olmak üzere krallığın tamamen kendi kontrolü altında olmasını isteyen Baudouin'ın huşuna gitmedi ve sonuç olarak anne-oğul arasında iç savaş başladı. Krallıkta her geçen gün kendini gösteren Nureddin tehdidi Baudouin'ın işini göreceli olarak kolaylaştırmaktaydı. Baudouin'ın annesine göre avantajlı olduğu alan savaştı ve Melisende kadın olmanın doğası gereği her ne kadar enerjik bir idare sergilese de Kudüs kralının savaştı olması gerektiğine dair görüş tarafından sınırlandırılıyordu.⁵⁶ Krallığın savunmasında Kudüs'ün değerinin farkında olan asiller yavaş yavaş Melisende'nin safından ayrılmaya başladılar. Baudouin ilk önce annesine bıraktığı Nablus'u ele geçirdikten sonra, Kudüs patriği devreye girene dek Kudüs'e saldırmaya devam etti.⁵⁷ Melisende hala çok nüfuzlu olmasına rağmen geri adım attı ve bu kararında muhtemelen hem yorgun hem de alzheimer hastalığının ilk belirtilerini taşımaya başlamış olmasının büyük etkisi vardı.⁵⁸ Devletin içinde bulunduğu durum kralı haklı gibi gösterse de hukuki yönden güçlü pozisyonda olan Melisende idi. Belki de bu sebeple kral annesini cezalandırmadı.⁵⁹ Oğlu Baudouin ile giriştiği savaştan sonra Melisende Nablus'a çekildi ve geriye kalan dokuz yılını hayır ve Kilise işlerine adanmıştı.⁶⁰ Burada 1161 yılında kız kardeşleri Yvete ve Hodierna başucundayken hayata gözlerini yumdu.⁶¹

Kraliçe Melisende çağdaş ya da modern pek çok çalışmaya göre krallığı huzur ve güven içerisinde yöneten bilge bir kadındı.⁶² Cinsiyeti onun sınırlarını çizse de Willermus'a göre kadınların normal statüsünün üstüne çıkmış, maharetli ve özenli yönetimiyle atalarına eşit sayılabilecek bir idare sergilemiş ve kadınların gücünün ve cesaretinin ötesinde bir gayretle krallığı yönetmişti.⁶³ Melisende kadınların veraset sistemi üzerinden kraliyet kanının aktarımı için politik bağlantı olarak görüldüğü bir dönemde, bir eşten daha fazlası, hükmeden kraliçe rolüyle çağın sınırlamalarının dışına çıkmış nadide bir karakterdir. Erin L. Jordan, 13. yüzyıl Avrupa'sında bile bir kadının siyasi faaliyette bulunmasının Orta Çağ toplumunda yerleşik bir dizi cinsiyet normuna, özellikle de kadınları erkeklere tabi kılmayı ve onları yönetimde aciz görüp, dışlayan topluma meydan okumak olarak⁶⁴ değerlendirmektedir. Geleneksel ve toplumsal normlar yönetsel alanda kadınları politik olarak uygunsuz kabul etmelerine rağmen Melisende'nin idaresi bu kabullerin hepsine meydan okuyacak güçteydi.⁶⁵ Kudüs Krallığı'nda Melisende ile başlayan ve diğer kadınlar ile sürdürülen kadınların veraset hakları 12. ve 13. yüzyıllarda daha geniş bağlamda Avrupa'da, kadın ardılığının önemli bir örneğini oluşturur.⁶⁶ Sarah Lambert kraliçe Melisende'yi tasvir eden çizimlerin analizini yaptığı bir çalışmada Melisende ile başlayan Kudüs Krallığı'nda kadın mirasının yol açtığı uzun vadeli çatışmalar ve veraset konusunda girişilen kavgaların krallığın Orta Çağ tarihçiliğine damgasını vurduğunu belirtmektedir. Devamında Lambert'e göre, hanedan Melisende'nin soyundan gelenler tarafından tesis edilse de Latin Doğu'da Melisende'yi kafasında taç ile ya da tek başına tahtta otururken göstermekten kaçınan çizimler onu ya kocası ile ya da oğlu ile resmetmişler ve bu bağlamda otorite aktarımı konusunda politik davranarak kocasının ölümünden sonra bile onu tek başına hüküm süren kraliçe olarak tasvir etmekten kaçınmışlardır.⁶⁷

⁵⁶ Mayer, "Studies in the History...", s. 117.

⁵⁷ Newsman, *Defending the City...*, s.215-216.

⁵⁸ Philips, *Holly Warriors...*, s.160.

⁵⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II., s.281

⁶⁰ Claster, *Sacred Violence...*, s.177

⁶¹ Philips, *Holly Warriors...*, s. 80.

⁶² William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 139; The Chronicle of Michael the Great, s. 312; Tranovich, *Melisende of Jerusalem...*, s. 161.

⁶³ Wiliam Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 139-140 ve 204.

⁶⁴ Erin L. Jordan, "Exploring the Limits of Female Largesse: The Power of Female Patrons in Thirteenth-Century Flanders and Hainaut", (Ed. Theresa Earenfight), *Women and Wealth in Late Medieval Europe*, Palgrave Macmillan, UK, 2010, s. 155.

⁶⁵ Lambert,, "Queen or Consort...", s. 168.

⁶⁶ Basset, "Regnant Queenship...", s. 39.

⁶⁷ Sarah Lambert, "Images of Queen Melisende", (Ed. Juliane Dresvina-Nicholas Sparsk), *Authority of Gender in Medieval and Renaissance Chronicle*, Chambridge Scholars Publishing, UK, 2012, s. 141.

2. Constance ve Raymond of Poitiers

12. yüzyılda Latin Doğu siyasi rollerin ve dengelerin değişken olduğu bir bölgeydi ve Antakya ilk kurulan Haçlı Devleti olmasına rağmen uzun yıllar boyunca sürekli güvenlik ve lider sorunuyla baş etmek zorunda kaldı.⁶⁸ Konumuz açısından önemli bir diğer isimimiz olan prenses Constance Antakya hâkimi Bohemond ve Alice'in tek çocuğu olarak 1127 yılında Antakya'da doğdu. Bohemond, 1130 yılında Danişmendlilerle giriştiği savaşta esir edilip öldürüldü ve o tarihten itibaren Antakya bir liderinden yoksun kaldı.⁶⁹ Tek çocuk olan Constance'in babasından gelen kalıtsal hakları tanınarak, Bohemond'un varisi ilan edildi. Bu genç kız uzun yıllar naiplerle yönetilmiş prenslik için Norman hanedan mirasının aktarılacağı ince bir daldı.⁷⁰ İktidar olma adına eylemlerde bulunan Alice'in ise kızını bir manastıra kapatarak ya da orta asalet derecesine sahip biri ile evlendirerek ayağının altından çekeceğine dair söylentiler dolanmaktaydı. Kudüs kralı Foulque ise, Constance'in bir an evvel evlenmesi ve Antakya idaresinin liderine teslim edilmesi kanaatindeydi.⁷¹ Antakya soyluları ve Bohemond'un kızı olarak Constance'a sadık olan baronlar Kudüs'e gelerek prensesin evlenmesi için soylu bir isim önermesini istediler.⁷² Kudüs'te meselenin görüşülmesi için yapılan toplantıda pek çok aday değerlendirmeye alındı ancak krallığın danışma meclisi üyeleri genel olarak Poitiers kontu Raymond'u daha uygun buldu.⁷³ Gerald Gerbarre isimli bir elçi, İngiltere'ye Raymond'u Antakya tahtına davet etmek için gönderildi ve Raymond'un Constance ile evleneceği, anlatıya göre Alice'den gizlendi.⁷⁴ 1136 yılında Antakya'ya gelen Raymond ilk olarak Antakya Patriği Raoul ile görüştü.

⁶⁸ Erin L. Jordan, "Women of Antioch: Political Culture and Powerful Women in the Latin East", (Ed. Heather J. Tanner), *Medieval Elite Women and the Exercise of Power: 1100-1400*, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2019, s. 226.

⁶⁹ The Chronicle of Michael the Great, s. 158. Michael, Kudüs kralının birkaç günlük müzakereden sonra Bohemond'un kızı şehrin efendisi olacak bir adamla evlenene kadar Antakya yönetiminin Urfalı Joscelin'e bırakıldığından bahsetmektedir.

⁷⁰ Murray, "Constance, Princess of Antioch...", s. 81.

⁷¹ Constance'in annesi, Kudüs kralı II. Baudouin'ın kızı Alice tahtın gerçek sahibinin kendisi olduğu gerekçesi ile birkaç başarısız iktidar girişimde bulundu. Antakya tahtındaki hakları malum olan Alice'e karşı şehirde ciddi bir muhalefet olduğu muhakkaktır. Willermus onu son derece kötü ve kurnaz bir kadın olarak nitelendirmektedir. Antakya, Müslümanların saldırılarına daha açık olduğu için buranın bir 'kadın' tarafından yönetilmesine şehrin sakinlerinin ve baronlarının sıcak bakmadığına dair görüş yaygın olarak kabul edilmektedir. Alice'in cinsiyetinin yönetimde istenmemesinin ana nedeni olarak kabul edenler için bk.: Claster, *Sacred Violence...*, s. 143-144.; Matti Moosa, *The Crusades: Conflict Between Christendom and Islam*, Gorgias Press, New Jersey, 2008, s. 530. Bazı araştırmacılar ise Antakya'da kadın iktidarının Kudüs'ün aksine kanunlarca yasaklandığını iddia etmekte ve bu kanunların hazırlanış sebeplerinin prenses Alice ve Constance'ın eylemleri olduğunu savunmaktadırlar. Bu yönde görüşler için bk.: Jonathan Philips, *Defenders of the Holy Land: Relations Between the Latin East and the West, 1119-1187*, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 47.; Thomas Asbridge, "Alice of Antioch: A Case Study of Female Power in the Twelfth Century", (Ed. Peter Edbury-Jonathan Phillips), *The Experience of Crusading*, cilt: II., Cambridge University Press, UK, 2003, s. 33. E. L. Jordan ise bu iddiaları destekleyecek türden herhangi bir kanıtın olmadığı kanaatinde. Trablus kontu Pons ve Urfa kontu Joscelin'in Alice'in yanında olmalarını Jordan güçlü bir kadın kavramının Latin Doğu'daki siyasi külte aykırı olmadığına bir kanıtı olarak değerlendirmektedir. Bk.: Jordan, "Women of Antioch...", s.229-230. Konu üzerindeki çalışmalar Alice'in şehirde istenmeme nedenine dair bölünmüş olsalar da, prensese yapılan muhalefetin kaynağında onun tahtı ele geçirmek için Nureddin ve Bizans ile ittifak arayışına girecek kadar gözünü karartmış olması muhtemeldir. Buna ek olarak Constance'in Alice'e kıyasla konumu farklıdır. Alice'in Antakya üzerindeki hakları kalıtsal mirasın aktarımından değil, basitçe eş olmasından kaynaklanıyordu. Constance ise Bohemond'un kızı olduğu için direk olarak veraset çizgisinin başındaki isimdi. Alice'in istenmemesinin temelindeki sebebin bahsi geçen durum olması daha muhtemeldir.

⁷² William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s.59.

⁷³ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s.59.

⁷⁴ Robert Payne, *The Dream and the Tomb: A History of the Crusades*, Cooper Square Press, New York 2000, s.140. Willermus, Constance'in Raymond ile evlendirilmesini en ince detayına kadar anlatmaktadır. Örneğin evlilik görüşmeleri için daha yüksek dereceli elçiler değil de Gerald'ın gönderilmesi Willermus'a göre 'kötü niyetli, hilelerle dolu bir kadın olan prensesin araya engel koymaması' içindi. Ayrıntılı bilgi için bk.: William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 78.

Alice'i kandırmaya ikna olan patrik, prensese giderek Batıdan gelen bir asilin kendisi ile evlenmek istediğini söyledi. Prensese teklifi ve adayını sarayda beklerken Constance gizlice katedrale getirildi ve Raymond of Poitiers ile evlendirildi.⁷⁵ Evliliğin gerçekleştiği tarihte prenses evlilik yaşının altındaydı ancak büyük soylular evliliğin gerçekleşmesini talep ettiler.⁷⁶ Bu evlilik vasıtası ile Raymond, Antakya prinkepsi oldu. Duydukları karşısında yapacak hiçbir şeyi olmayan Alice, babası tarafından kendisine tahsis edilen Lazkiye'deki mülküne çekildi ve ömrünün sonuna kadar burada yaşadı.⁷⁷

Yönetimi üzerine alan Raymond devlet işlerinde enerjik bir kişilikti. Constance'ın prinkepslikteki pozisyonunu ele alacak olursak, Antakya tahtının yegâne varisi olmasına rağmen eşi ölene dek, prinkepsliğin idaresinde Melisende'nin aksine kayda değer bir rol almadığı görülmektedir. Resmî belge ve bildirimlerde Constance'ın ismi ilk dönemlerde '*successor Bohamundi II*'⁷⁸ olarak zikredilirken, sonra ki yıllarda Constance'ın varlığına atıfta bulunulmadan Raymond kendisini '*princeps Antiochenus*' olarak zikretmektedir ve buradan anlaşılacağı üzere Constance bu yıllarda devlet işlerinde düşük bir profile sahiptir. Constance'ın kentin sahibi olarak hukukunun tanındığına dair en önemli kanıt, Bizans imparatoru Ioannes'ın Raymond ile yapmış olduğu anlaşma uyarınca şehrin kendisine teslim edilmesini istemesi üzerine, Antakya seçkinlerinden oluşan bir elçilik heyetinin imparatora vermiş olduğu yanıtıdır. Bu heyet imparatora Raymond'un sözlerinin hiçbir şekilde geçerli sayılmayacağını, karısının mirasında hiçbir şekilde ahit yapmak gibi yasal bir yetkisinin bulunmadığını belirtmekteydi.⁷⁹ Constance'ın resmî belgelerde, tüzüklerde pozisyonu asgari düzeyde olmasına ve Raymond bu belgelerde kendini Antakya prinkepsi olarak konumlandırmasına rağmen, Raymond'un gücünün kaynağı Constance ile yaptığı evlilikti.⁸⁰ Raymond Nureddin Zengi tarafından öldürülünce Antakya idaresinde Raymond dönemi son buldu.

2.1. Constance ve Renaud de Châtillon

Raymond vefat ettiğinde Constance'ın evliliğinden dört küçük çocuğu vardı. Antakya'da kalıtsal haklar doğrudan ve yalnızca Constance'a intikal etmişti ancak kentin içinde bulunduğu durum otoritenin bir erkek tarafından tesis edilmesini zaruri kılıyordu.⁸¹ III. Baudouin, genç prensenin tekrar evlendirilmesi kanaatindeydi ve bu sebeple 1150 yazında Antakya'ya gelerek Antakya naibi sıfatıyla idareyi kontrolüne aldı. Mevcut şartlar göz önüne alındığında otoritenin genç ve deneyimsiz prensese bırakılıp bırakılmayacağı da düşündürücüydü, çünkü Haçlı Devletleri siyasi yönden ciddi bir savunmasızlık içindeydi.⁸² Urfa şehrinin Müslümanlar tarafından alınması Antakya'yı Müslüman taarruzlarına daha açık ve korunaksız hale getirdi; bu da genç prensenin bir kadın olarak şehri tek başına yönetmesi adına zorlaştırıcı bir unsurdu. Henüz oldukça genç olan Constance yirmi iki, en büyük çocuğu dokuz yaşındaydı. Kral III. Baudouin evlenmesi için prensese Soissons Kontu Ivo of Nesle, St-Omar ailesinden Walter ve Ralph of Merle'i aday olarak önerdi. Aslında kralın adayları evlilik için uygun statüdeydiler. Kont Nesle Picardy'de Fransa kralının önde gelen vassalıydı; Galikya lordunun varisiyle evli olan Walter of St.-Omar da yeterince iyiydi.⁸³ Constance, Baudouin'ın tüm ısrarlarına rağmen adaylardan herhangi biri ile evlenmeyi reddetti. Melisende'in evlenmeyip krallığı idare etmesine olumlu yaklaşan Willermus, bu olayda daha farklı bir tutum sergilemektedir. O '*prensese evliliğin boyunduruğundan korktu ve özgür yaşamayı tercih etti*'⁸⁴ demektedir. Bu sebeple Antakya'nın güvenliği ve savunması Kudüs kralı III. Baudouin'ın sorumluluğunda kaldı. Raymond'un ölümünden sonra çıkarılan iki tane tüzükte Constance her ne kadar Antakya prensesi ve genç Bohemond'un kızı olarak

⁷⁵ Asiye Abdurrahmanoğlu, "Latin Doğu'da Kadın İktidarına ilk Teşebbüs: Antakya Prensese Alice", *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, cilt: II, sayı: I, 2019, s. 118.

⁷⁶ William Archbishop of Tyre, *A History of the Deeds...*, s.79.

⁷⁷ Payne, *The Dream and...*, s. 140.

⁷⁸ II. Bohemond'un varisi

⁷⁹ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s.125.

⁸⁰ Jordan, "Women of Antioch...", s. 234.

⁸¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II., s.276

⁸² Hudgson, *Women, Crusading...*, s.183

⁸³ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 213.

⁸⁴ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s.213.

tanımlansa da, belgelerde kullanılan mühür Raymond'un mührüydü.⁸⁵ Bu süreçte de Constance'ın Antakya idaresinde etkin bir yönetim sergilemediğini ancak ciddi olmayan konularda varlık gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

1152 yılında Trablus'ta bir konsey toplanmasına karar verildi. Konseyin gündeminde çeşitli sorunlar olmakla birlikte konumuz açısından önemli konu başlığı Constance'ın uygun bir adayla evlendirilmesi meselesiydi.⁸⁶ Kral Baudouin prensesin evliliği noktasında ısrarcıydı çünkü Antakya'nın kendine yüklediği sorumluluktan kurtulmak istiyordu. Constance'ın iki teyzesi burada onu evliliğe ikna etmek için uğraştılar. Ancak, belki de hem Melisende hem de Hodierna kendi evlilikleriyle parlak bir örnek teşkil etmedikleri için bunların vaazları etkisiz kaldı.⁸⁷ Prens, kendisine yapılan telkinleri dikkate almadı ve söylenenleri düşünceğini belirterek Trablus'tan ayrıldı. Constance, Antakya'ya döndükten sonra imparator Manuel'den kendisine bir eş bulmasını istedi. Evlilik vasıtasıyla Antakya topraklarını istediği gibi kontrol edebileceği umuduna kapılan Manuel, Constance'a eş olarak İoannes Roger'ı gönderdi. Antakya asilleri evliliğin gerçekleşmesi halinde şehrin Bizans idaresine girmesinden, onlara vergi verecek olmalarından endişe duymaktaydılar.⁸⁸ İmparator, İoannes'in Norman asıllı olmasının Antakyalılar adına bir artı olacağını düşünmüştü. Antakya'ya gelen İoannes, Constance ile görüştü. Görünen o ki, İoannes Constance ile görüştüğünde yaşlı sayılabilecek bir çağdaydı ve büyük ihtimal genç varisin dikkatini çekecek bir albeniye de sahip değildi. Constance'ın ilk eşi yakışıklılığı ile meşhur olduğundan, genç prenses neredeyse yaşlı sayılabilecek bu damada göz atmayı bile fazla buldu ve İoannes'e geri dönmesini emretti.⁸⁹

Constance hala çok genç olduğundan baronlar ve kral onun evlenmesini istiyorlardı çünkü Raymond öldüğünden beri prinçepelik bir liderden yoksundu.⁹⁰ Constance'ın evliliğe yönelik tüm baskılara kayıtsız kalması dikkat çekicidir. Prenslerin önerilen adayları sürekli reddetmesi, gönlünde birinin olabileceği ihtimalini düşündürmektedir fakat bunu destekleyecek bir kanıt yoktur. 1153 yılında Constance, Willermus'un anlatımıyla, pek çok seçkin soyluyu reddettikten sonra kralın paralı askeri olan Renaud de Châtillon'ı gizlice kendisine eş olarak seçti.⁹¹ E. L. Jordan, Constance'ın Latin Doğu'ya henüz gelen Renaud ile Trablus Konseyi'nde tanışmış olabileceğini olası görmektedir.⁹² Willermus'un belirttiği kadarıyla Constance, kral Baudouin'ın rızası alınana kadar bu evliliğin gizli tutulmasını istedi. Ve dahası Willermus çok şanslı bir adamın karısı olan, güçlü, seçkin bir prensesin böylesine sıradan bir insanla evlenmesine asillerin çok şaşırıldığını aktarmaktadır.⁹³ Diğer yandan Constance'ın eş olarak Renaud'u seçmesi mantıklı görünmektedir. Onun Raymond'a kıyasla hem daha düşük statüsü, hem de bölgeye yeni gelmiş biri olarak Latin Doğu'nun soyluları arasında yerleşik ittifaklarının olmaması Constance için bir artı sayılabilir ve Raymond'un ölümünden beri kenti kısmen özgür bir şekilde yöneten prensesin onu sınırlara geri dönmeye zorlayacak bir evlilik birliği içerisine girmesi pek olası görülüyor.⁹⁴ Constance ile Renaud arasındaki asalet bakımından eşitsizlik görünen o ki Constance açısından avantajdı. Renaud iktidarında hazırlanan bir takım belge ve tüzüklerden, Raymond'un aksine Renaud'ın tüm resmî belgelerde Constance'ı zikrettiği görülmektedir ancak bu durum Constance ve danışmanlarının şu anki eşinin oğlu olmayan bir varisin annesi olarak prensliğin halefiyetindeki kilit

⁸⁵ Jordan, "Women of Antioch...", s. 235.

⁸⁶ Kevin James Levis, *The Counts of Tripoli and Lebanon in the Twelfth Century: Sons of Saint-Gilles*, Taylor&Francis Group, New York, 2017. s.165.

⁸⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II., s.278

⁸⁸ İoannes Kinnamos, *İoannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (Çev. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s.130.

⁸⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II., s.278.

⁹⁰ Claster, *Sacred Violence...*, s.173

⁹¹ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 224.

⁹² Jordan, "Women of Antioch...", s. 236.

⁹³ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 224.

⁹⁴ Jordan, "Women of Antioch...", s. 237.

yerinin vurgulanması gayreti olarak da yorumlanabilir.⁹⁵ Her iki şekilde de net olan Constance'ın diğer evliliğine kıyasla Renaud ile yaptığı evlilikte daha güçlü bir pozisyonda olduğudur.

Renaud Antakyalılar tarafından sevilen bir lider olamadı. Şehir halkı ve asillerin gözünden barbar, düşük seviyeli, ahlaksız bir adamdı. Şehrin Patriği Aimery, Renaud'a karşı etkin bir muhalefet yürütmekteydi ve tüm ısrarlara rağmen Constance ile yaptığı evliliği onaylamayı reddetmişti.⁹⁶ Antakya'da Renaud dönemi onun 1161 yılında Halep yönetimi tarafından yakalanıp, esir edilmesi ile sonlandı. 1176'ya kadar Müslümanların elinde kalacak olan Renaud'un sahneden çekilmesi ile Antakya artan Müslüman tehdidi karşısında yine zorlu bir sürece girdi. Constance eşinin yokluğunda politik olarak daha güçlü adımlar attı. Michael Rabo süreci anlatırken Constance'ın Antakya Prinkepsliği'nde babasının varisi olduğunu iddia ettiğini söylemekte ve bu nedenle yönetime geçirildiğini⁹⁷ ifade etmektedir. Devamında duruma eleştirel yaklaştığını gördüğümüz Michael Rabo, Cosntance ile ilgili '*reşit bir oğlu vardı ama onun iktidara gelmesine müsaade etmedi*' demekte ve prensesin bu tavrının liderliğinin şüphe konusu olmasına neden olduğunu belirtmektedir.⁹⁸ Constance'ın yönetime geçmesi şehirdeki asillerin hiç hoşuna gitmedi. Antakya yerlileri on beş yaşında olan genç Bohemund'u yönetimde görmek istiyordu. Ancak Constance hukuki hakların kendisinde olduğunu savunuyor ve bu sebeple yönetimden çekilmek istemiyordu. Şehir sakinlerinin daveti ile Baudouin Antakya'ya geldi, Bohemund'u kral ilan etti ve Patrik Aimery'i genç prinkepse vekil olarak atadı.⁹⁹

Constance babasından gelen kalıtsal hakları için mücadelesini sürdürürken işine çok yarayacak bir gelişme oldu. Bizans imparatoru Manuel kendisine uygun bir eş adayı aramaktaydı. Kudüs kralı Baudoun'a elçiler göndererek Trablus kontunun kızı Melisende ya da Constance'ın kızı Maria'yı kendisine eş olarak önermesini istedi.¹⁰⁰ Kral III. Baudouin evlilik bağı vasıtasıyla Antakya ve Bizans tahtı arasında birleşme olabileceği korkusuyla, imparatora eş olarak Trablus hâkiminin kızını önerdi.¹⁰¹ Düğün için Trablus'ta her türlü hazırlık yapıldı ve devamında bir yıl gibi bir süre geçmesine rağmen beklenen evlilik gerçekleşmedi. İmparatorluk heyeti Melisende hakkında bilgi toplamak için Trablus'a gittiklerinde büyük ihtimal Melisende'ye dair hoş olmayan şeyler duymuşlardı. Bu sebeple evlilik gerçekleşmediğinden elçiler Constance'ın kızı Maria için görüşmeye Antakya'ya gittiler. Bir kız çocuğu sahibi olan Manuel'in eşi olarak Maria'nın gelecekteki Bizans imparatorunu doğurması büyük bir fırsat olacaktı ve muhtemelen elçilerin teklifi Bizans-Antakya ittifakı da içermekteydi.¹⁰² Manuel evlilik anlaşması için şehre parlak bir imparatorluk heyeti gönderdi. Antakya'da Manuel'in heyetinin varlığı bile genç prensesin hâkimiyetini teyit ve tasdiğe yetmişti.¹⁰³

İlerleyen zamanla birlikte Constance'ın oğlu on sekiz yaşına gelmişti. Antakya asilleri artık idarede Bohemond'u görmek istiyorlardı. Willermus'un aktardığı kadarıyla prenses halkının ihtiyaçlarına çok az önem veriyor ve hayatın zevklerinin tadını çıkartmakla daha fazla meşgul oluyordu.¹⁰⁴ Willermus'un Constance'a yaklaşımı evlenmeyip, krallığı yönetmeyi tercih eden Melisende'ninkinden çok farklı olduğundan bu ifadelerin gerçekliği tartışmaya açıktır. Ancak buradan bir kadın olarak Constance'ın idaresinin Melisende kadar kudretli ve herkesi kucaklayacak denli kapsamlı olmadığı sonucu çıkarılabilir. Constance'ın iktidarının sonunu getiren olay Manuel'in adamı Constantin Colaman'dan

⁹⁵ Murray, "Constance, Princess of Antioch...", s. 92.

⁹⁶ Carole Hillenbrand, *The Imprisonment of the Reynald of Chatillon: Texts, Documents and Artefacts* [Elektronik Resource]: İslamic Studies in Honour of D. S. Richard, (Ed. Chase F. Robinson), Brill Publishing, Boston, 2003, s.80. Renaud adı geçen patriğe yaptığı korkunç işkence ile akıllara kazınmıştı. Şehrin yaşadığı finansal zorluklardan ötürü patrikten para vermesini isteyen Renaud, istediği cevabı alamayınca patriğe ağır işkenceler yapıp hapse attırdı. Bununla da yetinmeyip, yaralarına bal sürdürüp güneşin altında patriği hayvanların tacizi altına bıraktı. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: II., s. 290.

⁹⁷ The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great) A Universal History from the Creation, (Çev. Matti Moosa), Beth Antioch Press, USA 2014, s. 694.

⁹⁸ The Syriac Chronicle of Michael Rabo, s. 694.

⁹⁹ Guida M. Jackson, *Women Leaders of Africa, Asia, Middle East and Pasific*, Xlibris Corporation, USA , 2009, s.196.

¹⁰⁰ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 289.

¹⁰¹ Birsal Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006. s.157

¹⁰² Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un...*, s. 152.

¹⁰³ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: II. s.301

¹⁰⁴ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 213.

bölgede olan hadiselerden ötürü yardım istemesi oldu. Haberin şehirde duyulması ile büyük bir isyan patlak verdi ve prenses sürgüne gönderilerek yerine oğlu geçirildi. Constance iki önemli prensin eşi, oğlu Bohemond'un naibi ve kalıtsal hakları vasıtasıyla egemen olan bir prensesti. Aşağı yukarı otuz beş yıllık bu süreç, kendisinden önce tahta geçen dört prinkepsin toplamından bile uzundu.¹⁰⁵ Taht üzerindeki hakları elinden alındıktan sonra sürgüne gönderildi ve 1163 yılında öldü. Constance Latin Doğu'nun sınırlamalarına kısmen meydan okuyarak 'naiplik' altında kısa süreli de olsa Antakya yönetiminde söz sahibi olmayı başardı.

3.Sibylle ve William Montferrat (William Longsword)

Kudüs kralı Aimery'nin tek bir oğlu vardı. Babasının yerine IV. Baudouin olarak tahtta geçmesi beklenen varisin cüzzam olduğu anlaşılmıştı.¹⁰⁶ Aimery'in ve Baudouin'ın ani ölümleri krallıkta bir kaosa sebep olabilirdi. Bundan dolayı dikkatler hanedanın sağlıklı üyesi Sibylle'ya çevrildi. İleride kraliyet tahtını devralma ihtimali bulunduğundan genç prensesin eğitime ve eş seçimine çok özen gösterilmekteydi.¹⁰⁷ Karısı Agnes'ten boşandırılan Aimery prensesi kendi teyzesi Jveta'nın başrahibe olarak bulunduğu manastırına göndermeye karar verdi.¹⁰⁸ Manastır düzeni içinde uygun çağa gelene kadar teyzesi tarafından yetiştirilmesi uygun görüldü. Krallığın içinde bulunduğu politik durumdan dolayı Sur Piskoposu Frederich, askeri yardım toplamak için Batı'ya gönderilmişti. Baudouin'ın sağlık durumu netleşince kral piskopos Frederich'e prenses ile evlenmesi için, Sancerre Kontu Etienne Champagne'ı Latin Doğu'ya çağırmasını emreden bir mektup gönderdi. Bahsi geçen süreçte prenses yaklaşık on bir yaşındaydı ve yaşı kilise hukukuna göre '*pubertati proximi*'¹⁰⁹ olarak sayılıyor ve evlilik görüşmeleri için uygun görülüyordu.¹¹⁰ Etienne, 1171 yılında daveti kabul ederek Outremer'e geldi. Buradaki şartları gözlemledikten sonra Sibylle ile evlenmekten vazgeçip, Filistin'den ayrıldı. Etienne'in geldikten sonra evlilik görüşmelerini rafa kaldırmasına sebep Runciman'a göre Filistin'i beğenmemiş olması, Hamilton'a göre ise topraklarında hala evli ve boşanmamış olması idi.

1174 yılında Aimery öldü ve yerine cüzzamla mücadele eden IV. Baudouin geçti. Cüzzamlı kralın da uzun yaşamayacağı belliydi ve Sibylle için hala bir eş hala bulunamamıştı. Sibylle manastırda yetiştirildiğinden devlet idaresi konusunda deneyimsizdi.¹¹¹ Genç kral Batı saraylarına yeniden elçiler gönderdi. Sonunda Fransa Kralı VII. Louis bir isim önerdi. Aday, V. William'ın en büyük oğlu William Longsword, yüksek mahkemece tartışıldı ve Sibylle ile evlenmesi uygun görüldü. William, Fransa kralı ve Alman imparatorunun birinci dereceden kuzeniydi. Monferrat'lı William, 1176 yılında bir Ceneviz filosu beraberinde Latin Doğu'ya ulaştı.¹¹² William Kutsal Topraklara geldikten birkaç gün sonra patrik çiftin nikâhlarını kıydı, William Sibylle ile evlendirildi. Doğum tarihi net bilinmeyen William, Willermus'a göre sarı saçlı, oldukça uzun boylu, yakışıklı, genç bir adamdı.¹¹³ William kaynaklara göre yaşamayı seven, sempatik bir kişiliğe sahipti ve kısa sürede krallıkta kendisini sevdirmeyi başardı.¹¹⁴ Ancak kral adayı Sibylle ile evlendikten yaklaşık üç ay kadar sonra bir hastalığa yakalandı; iki ay kadar acı çektikten sonra iyileşemeyen kont Haziran ayında öldü. Kudüs'teki St. John bakımevinin girişine gömüldü ve öldüğünde eşi Sibylle hamileydi.¹¹⁵

¹⁰⁵ Murray, "Princess of Antioch...", s.81

¹⁰⁶ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 397-398.

¹⁰⁷ Jackson, *Women Leaders...*, s.363

¹⁰⁸ Helen Nicholson, "La Roine Preude Femme et Bonne Dame': Queen Sibyl of Jerusalem (1186-1190) in History and Legend (1186-1300)", (Ed. Morillo-Diane Kornglebel), *The Hasking Society Journal: Studies in Medieval History*, The Boydell Press, UK, 2004, s.112.

¹⁰⁹ Ergenlige yakın, yaklaşmış bireyleri tanımlamak için kullanılan ifade

¹¹⁰ Bernard Hamilton, *The Leper King and His Heirs: Baldwin IV and the Crusader Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, UK, 2000, s.30.

¹¹¹ Andrew Jotischky, *Crusading and The Crusading State*, Routledge Taylor&Francis Group, New York, 2004. s.122.

¹¹² Hamilton, *The Leper King...*, s.109

¹¹³ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 416.

¹¹⁴ Küçükşipahioğlu, *Trablus Haçlı...*, s.180.

¹¹⁵ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds*, s. 416.

IV. Baudouin hemen tekrar Batı saraylarına kardeşi Sibylle'ya eş bulunması için elçiler gönderdi. İlk eşi öldükten yaklaşık altı ay sonra Sibylle, geleceğin V. Baudouin'ini doğurdu. Bu doğum kraliyet için oldukça sevindiriciydi ancak diğer yandan cüzzamlı kralın sağlık durumu da giderek bozulmaktaydı. Bu sebepten ötürü Sibylle'ya hala Avrupa saraylarında eş aranıyordu. Burgundy dükü III. Hugh 1179 yılında Sibylle ile evlenmesi için yapılan teklifi kabul etti. Ancak iki nedenden dolayı (VII. Louis'nin ölmesi ve Hugh'un Doğu'daki hadiselerden haberdar olması) Hugh, Sibylle ile evlenmekten vazgeçti.¹¹⁶ Kralın elçileri tüm uğraşlara rağmen uygun bir eş bulamamışlardı. Tam bu noktada Flanders kontu Philip Latin Doğu'ya geldi. Hala ciddi şekilde hasta olan Baudouin, baronların da ortak kararı ile Philip'e kısıtlama olmaksızın krallığın tüm gücü ve genel yönetimini Sibylle ile evlenmesi için teklif etti.¹¹⁷ Kendisine yapılan tüm teklifleri reddettikten sonra Philip, Latin Doğu'da bulunmasının gerçek sebebini açıkladı. Kralın kız kardeşleri Sibylle ve Isabella ile vassalı Robert of Bethune'nin oğullarını evlendirmek istiyordu. Bu krallık için aşağılayıcı bir teklifti. Willermus'un anlatımına göre şaşkına dönen kral ve asiller, kanta verilecek yanıt üzerine bir müzakere yaptıktan sonra bir dulun (Sibylle), kocasının ölümü üzerinden bir yıl geçmeden yeniden evlendirilmesinin geleneklerine aykırı olduğu yanıtını iletiler.¹¹⁸ Tüm bunlar olurken Sibylle, soylu İbelinlerin üyesi Baudouin'a âşık oldu.¹¹⁹ Sibylle ve Baudouin nişanlandılar ancak damat Merc Ayun Savaşı'nda Müslümanlara esir düştü. Bir süre tutsak kalan Baudouin, özgürlüğün bedeli olarak yüklü bir fidyeye karşılığında serbest bırakıldı. Kendi fidyelerini karşılayamayacağı için imparator Manuel'den fidyeyi istemeye gitti. Manuel kanta istediği miktarı verdi. Yükümlülüğünden kurtulan Baudouin Sibylle ile evlenmek için döndü¹²⁰ ancak 1180'de ülkesine ulaştığında prenses başka biriyle evlenmek üzereydi.

3.1.Sibylle ve Guy of Lusignan

Sibylle evleneceği kişiyi seçme noktasında özgür değildi ve prensesin yapacağı evlilik krallığın geleceğini ilgilendirdiğinden bir devlet meselesi haline gelmişti. Hasta kralın kız kardeşinin evliliği konusunda bir saray darbesi ile karşı karşıya kalmış olması muhtemeldir çünkü bu süreçte hastalığı artan kralın annesi Agnes ve dayısı Joscelin de Jourtenay'ın yörengesine tamamen girdiği bilinmektedir.¹²¹ Annesinin teşviki ile kral, Guy of Lusignan ile kardeşinin evliliğini onayladı. Willermus, evliliğin uygun olmayan bir acilikte, geleneksel kurallar bile ihlal edilecek çabuklukta yapıldığını belirtmektedir.¹²² Guy'un yakışıklılığı ve mensup olduğu asalet sınıfı dışında kayda değer bir özelliği yoktu. Bu yanlış seçim krallıkta var olan hizipleşmeyi daha da derinleştirdi. Baudouin Kudüs dışında kalan tüm toprakları Guy'un kontrolüne verdi. Kudüs baronları da karara gönülsüzce boyun eğdiler. Mart 1181'den itibaren Guy, tüm kraliyet bildirimlerinde dünyevi idarecilerin önünde yer aldı ve o ile Sibylle, onların varis olarak tanındığının kanıtı olarak devlet işleriyle kralla beraber ilgilenmeye başladılar.

Krallıkta kriz kendini kısa süre sonra gösterdi. Kral, annesinin telkini ile kendisine naip olarak atadığı Guy'u naiplikten azletti. Sibylle'nin William Montferrat'tan olan oğlu V. Baudouin tahtın varisi ilan edildi. Sonrasında kral, Sibylle'yı Guy'dan boşanmaya zorladı ve bunun için baskı yaptı. Boşanma ve azil için 1184 senesi başında Guy Kudüs'e çağrıldı ama Sibylle karara itiraz ederek, uymayı reddetti.¹²³ Bunun üzerine yüksek mahkeme Sibylle'ı tamamen atlamayı ve henüz bebek olan oğlu Baouduin'ı taçlandırmayı tercih etti ve hatta Guy'un popüler olmaması nedeniyle çocukları için naip olmalarına dahi müsaade edilmedi.¹²⁴ Krallıkta durumun daha da kötüye gitmesi muhtemelken kralın beklenen ölümü, iç savaşın patlak vermesini önledi. Kral, 1185 yılında yirmi dört yaşında vefat etti.

¹¹⁶ Jotischky, *Crusading and the...*, s.125.

¹¹⁷ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 417.

¹¹⁸ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 419.

¹¹⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: II., s.354.

¹²⁰ Timothy Venning, *A Chronology of the Crusades*, Routledge Taylor&Francis Group, London, 2015. s.171

¹²¹ Hamilton, "Haçlı Devletlerinde...", s. 158.

¹²² William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s.419.

¹²³ T. A. Archer, *The Crusades: The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*, G. P. Putnam's Son, New York, 1895, s.267

¹²⁴ Lambert, "Queen and Consort...", s. 160.

Guy krallığın idaresinden el çektirilmiş olmasına rağmen eşi Sibylle'nın kalıtsal haklarına dayanarak taht üzerindeki iddialarını sürdürdü. Varis olarak seçilen kral da cüzzam olduğundan, krallığın içindeki iki parti kıyasıya yarış içindeydiler. V. Baudouin olarak bilinen bebek kral ise henüz 9 yaşında iken, 1186 yılında hayata gözlerini yumdu. Ortada taht için bir varis kalmadığından krallığı kimin yöneteceği baronlar arasında düşünülmeye başlandı. Büyük asillerin çoğu Sibylle'nın krallığa en yakın varis olarak meşru haklarının bilincindeydiler ve bu noktada prensese bir itiraz yoktu.¹²⁵ Problem Guy'un varlığıydı. İbelinlerin partisi konunun çözümü için ilerde görüleceği üzere farklı yollara başvurmuş olmalarına rağmen başarılı olamadılar. Lusignan partisi Sibylle'yı kraliçe olarak taçlandırma kararı aldı. Sibylle'in kalıtsal haklarını kabul etmiş olmalarına rağmen krallığın asilleri Guy'u kral olmak için yeterince uygun bulmayarak, Sibylle'yı ondan boşanması şartıyla kraliçe olarak tanıyacaklarını belirttiler. Sibylle'nın taçlanması ile ilgili farklı anlatılar mevcuttur. Kronikçimiz Ernoul, taçlandırılmak için Kutsal Mezar Kilisesi'ne gelen Sibylle'in destekçilerinin eşliğinde taçlandırıldığını ifade etmektedir. Devamında veraset hakkı kendisinde olan Sibylle Kudüs patriği elinden taç giydi ve orada bulunan asiller ve patrik yeni kraliçeden kendisi kadın olduğu için hüküm sürecek bir erkeğe tacı vermesini istediler.¹²⁶ Sibylle ise kendi eliyle tacı eşi Guy'un başına yerleştirdi. H. Nicholson kalıtsal hakları krallığın asilleri tarafından tanınan Sibylle'ya asilerinin eşinden boşandığı takdirde onu kraliçe olarak tanıyacaklarını söylediklerini ve diyalogun taçlanma töreni esnasında geçtiğini belirtir.¹²⁷ Bu noktada Ernoul'dan farklı bir çizgide olayları aktaran Roger de Hoveden'in kayıtları önemlidir. Buna göre taçlanma merasiminden evvel patrik ve diğer asiller Sibylle'dan kocasından ayrılıp önde gelen asillerden biriyle evlenmesini istediler. Sibylle eğer kocasını seçmesine izin verilirse boşanmaya razı olduğunu belirtti. Sibylle'nın şartını kabul eden baronlar onu tapınağa götürüp taçlandırıdılar. Burada Sibylle, Tanrı'ya insanları koruyacak bir kral sağlaması için dua ettikten sonra 'seni kral olarak ve efendim olarak ve Kudüs diyarının efendisi olarak seçtim. Tanrı'nın birleştirdiğini kimse ayırmasın!' diyerek tacı Guy'un başına yerleştirdi.¹²⁸ Asillerin çoğu bu hileye çok kızmış olmalarına rağmen başka bir alternatifleri olmadıkları için Guy'u kral olarak tanımak zorunda kaldılar.

1187 yılı Kudüs için kritik bir eşikti. Hattîn Savaşı'nda krallığın önde gelen pek çok asili ile Guy da esir düştü. İlerlemesini sürdüren Selahaddin Eyyubi, Sibylle ve patriğin uğraşları ile savunulmaya çalışılan Kudüs'ü kuşattı. Selahaddin'e karşı şansları olmadığını anlayan savunmacılar şehri Müslümanlara teslim ettiler. Sibylle muhtemelen Antakya'ya gitmek istediği için Nablus'a doğru hareket etti, Selahaddin kraliçenin burada eşini görmesine müsaade etti. Sibylle, büyük ihtimal Batı'ya gitme niyetliydi ancak uygun bir gemi bulamadı. Kraliçe Sibylle Salahaddin'e defalarca kez mektup yazdı ve eşi Guy'un serbest bırakılması için ona yalvardı. Selahaddin sonunda kısmen Sibylle'yı onore etmek için onun ricalarına karşılık verdi.¹²⁹ Özgürlüğüne kavuşan Guy eşi ile birleşti ve krallığından geride kalanlara sahip çıkmak için Sur'a gitti. Burada Conrad de Monterrat liderliğinde, Guy'un krallığına karşı güçlü bir fraksiyon mevcuttu. Sur kendisine teslim edilmeyince, son bir cesaret örneği göstererek Guy Akka'yı kuşattı. Kuşatma zorlu şartlar altında yaklaşık iki yıl devam etti. Bu süreçte Sibylle ve iki çocuğu salgın hastalıktan öldü. Guy'un düşmanları ve Hattîn yenilgisinden dolayı onu suçlayanlar, krallığı eşinin kalıtsal hakları vasıtasıyla ele geçirdiğini ve eşi artık öldüğü için krallıkta

¹²⁵ Alan V. Murray, "Women in the Royal Succession of the Latin Kingdom of Jerusalem (1099-1291)", *Mächtige Frauen?: Königinnen und Fürstinnen im Europäischen Mittelalter (11.-14. Jahrhundert)*, Jan Ttorbecke Verlag, Ostfildern, 2015, s. 148.

¹²⁶ Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier, (Çev. M. L. De Mas Latrie), La Société de l'Histoire de France, Paris, 1871, s. 134.

¹²⁷ Nicholson, "La Roine Preude...", s. 116.

¹²⁸ Roger de Hoveden, The Annals of Roger de Hoveden, cilt: II, Çev. Henry T. Riley, H. G. Bohn, London, 1853, s. 62.

¹²⁹ Joroslav Folda, *Crusader Art in the Holy Land: From the Third Crusade to the Fall of Acre (1187-1291)*, Cambridge University Press, USA, 2005, s.36-37.

hiçbir hakkının olmadığını iddia ettiler.¹³⁰ Kraliçenin ve iki prensesin ölümü Guy'u taht için sağlam bir iddiadan yoksun bıraktı ve Latinlerin krallıktaki anlaşmazlıkları yeniden su yüzüne çıkıttı.¹³¹

Sibylle ile ilgili çağdaş kaynaklardan başlanarak sonraki asırlarda tekrarlanan olumsuz bir kanaat vardır. Bunun kaynağının manastır ortamındaki kişilerin tipik kadın düşmanı görüşleri olduğunu belirten A. Murray, devamında bu algının Alman hükümet işleyişinin seçmeli yapısından dolayı kadının siyasi rol almasını doğrudan krallığın yıkılması olarak yorumlayan Alman kroniklerinde daha belirgin olduğunu aktarmaktadır.¹³² Bu kronikçiler iktidarın vekilleri ve kalıtsal mirasın aktarıcıları olarak kadınların konumlarını kabul etmekte ve bu noktada hoşgörülü olmalarına rağmen, hoşgörü otorite kullanan, hükmeden bir kadının kabulüne kadar uzanmamaktadır.¹³³ Belki de bu sebeple Sibylle, Melisende'nin aksine otorite kullanırken hiç tasvir edilmedi. Ancak kronikleri bir kenara bırakarak, tüzük ve bildirilerde bu sorunlasın izi sürüldüğünde Sibylle'nin otoritesini kullanma konusunda pasif olduğunu görmekteyiz. K. Pangonis, Guy'un karısı üzerinde güçlü bir etkisi olduğu kanaatine vararak, onların ilişkilerinin eşitler arasındaki bir aşk mı yoksa kontrol edici ve manipülatif bir ilişki mi olduğu sorusunun yanıtının belirsiz olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹³⁴ Sibylle'nin saltanatı süresince düzenlenmiş tüzük ve bildirilerde tek başına Guy'un adının zikredildiği belgelere rastlanılırken, Guy anılmaksızın Sibylle'yi zikreden tek bir tüzük ya da resmi bildirin olmaması, siyasi otoritenin kaynağı Sibylle olmasına rağmen saltanatı esnasında nadiren güç kullandığı sonucuna bizi götürmektedir.¹³⁵ Buna ek olarak Sibylle siyasi rol alan –kısıtlı da olsa- son kraliçeydi ve ondan sonra tüm asil kadınlar siyasi sahadan yavaş yavaş çekilerek hanedan tikini aktif tutmakta bir bağ olarak kaldılar.¹³⁶

4. Isabella ve Conrad of Montferrat

Isabella, Aimery ile ikinci eşi Maria Komnena'nın tek çocuğu olarak 1172 yılında doğdu.¹³⁷ Isabella'nın çocukluğuna dair pek fazla bir şey bilinmemektedir. Ancak babası ölene değin annesi Maria Komnena ile Kudüs'te olması kuvvetle muhtemeldir. Isabella abisi kral Baudouin tarafından krallıkta birbirine iki düşman aileyi barıştırmak için Onfroi ile nişanladı.¹³⁸ Evliliğe dair düzenleme yapıldığında Isabella sekiz, Onfroi on dört yaşındaydı. Isabella'nın yaşı hukuki sınırın altında olduğu için düğün üç yıl kadar sonraya ertelendi. Onfroi güzel yüzlü, yakışıklı bir kişiydi. O, Kudüs'ün kuzeyindeki Toron'un lorduydu ve çok güzel Arapça konuştuğu söylenmekteydi.¹³⁹ Willermus, Onfroi'nin Selahaddin ile dost olduğunu iddia etmekte ve onun Müslümanlarla olan ilişkilerinin Hristiyanlara zarar verdiğini düşünmektedir.¹⁴⁰

Guy Selahaddin Eyyubi'ye esir düşünce krallıktaki baronlar onun yerine yeni alternatifler aramaya giriştiler. Kraliyet kanına en yakın isim olan Isabella üzerinden kraliyet soyunun sürdürülmesi planlanmaktaydı ancak Onfroi, bu görev için uygun olmadığını yıllar önce kanıtlamıştı.¹⁴¹ Guy'un esir

¹³⁰ Hamilton, "Haçlı Devletlerinde...", s. 162.

¹³¹ Linda Goldsmith, *Sibylle*, (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades: An Encyclopedia*, ABC-CLIO, Oxford, 2006, s.1104.

¹³² Murray, "Women in the Royal...", s. 132.

¹³³ Lois L. Huneycutt, "Female Succession and the Language of Power in the Writing the Twelfth Century Churhmen", (Ed. John Carmi Parsons), *Medieval Queenship*, St. Martin's Press, New York, 1993, s. 191.

¹³⁴ Pangonis, *Queens of Jerusalem...*, s. 373.

¹³⁵ Pangonis, *Queens of Jerusalem...*, s. 373.

¹³⁶ Lambert, "Queen and Consort...", s. 162.

¹³⁷ Linda Goldsmith, *Isabella of Jerusalem*, (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades: An Encyclopedia*, ABC-CLIO, Oxford, 2006, s.644.

¹³⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: II. s.355

¹³⁹ Jim Bradbury, *The Routledge Companion To: Medieval Warfare*, Routledge Taylor&Francis Gorup, New York, 2005, s.49.

¹⁴⁰ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds...*, s. 410.

¹⁴¹ Cüzzamlı kral ile Guy arasında başlayan çatışma neticesinde kral yukarıda da bahsettiğimiz üzere kocasından ayrılmayı kabul etmeyen Sibylle'yi bir kenara iterek henüz beş yaşında olan oğlu geleceğin V. Baouduin'ını taçlandırmıştı. Kral öldükten sonra yerine geçen çocuk Baodouin da bir yıl içerisinde vefat edince popüler olmayan Guy idaresine karşı baronlar Isabella-Onfroi çiftini taçlandırarak kral ve kraliçe yapmak istemişlerdi. Bu yükümlülükten kaçan Onfroi, gizlice Kudüs'e gidip, yapılan tüm planları Sibylle ve kocasına anlattı. Bunun üzerine Sibylle ve Guy destekçilerinin yardımı ile hızlı bir şekilde taçlandırıldı. İbelin hizbinin tüm planlarını suya

düşmesi ile bir lider krizi yaşayan Latin Doğu'ya bu esnada Konstantinopolis'te karıştığı bir cinayetten kaçan Conrad de Monferrad geldi ve kısa sürede Selahaddin'e karşı yürüttüğü faaliyetlerle ünlendi.¹⁴² Conrad Sur şehrinin müdafaasında öylesine başarılı olmuştu ki Akka'ya kaçanlar ya da başka yerlerden gelen Hıristiyanlar burada toplandılar ve Conrad'ı hükümdarları ve koruyucuları yaptılar.¹⁴³ Conrad'ın kral olabilmesi için tahtın hayattaki son varisi Isabella ile evlenmesi gerekmektedir ancak Isabella Onfroi ile hala evliydi. Genç varis bu süreçte yalnızca yirmili yaşlarında idi ve kocasını çok seviyordu¹⁴⁴ ve doğal olarak eşinden ayrılmayı kabul etmedi. Conrad da hırslı bir kişilik olduğundan kral olmak istiyordu ve Ernoul'un aktardığı kadarıyla bunun için Bevais piskoposu ile Isabella'nın evliliğini geçersiz kılması yönünde anlaşma yaptı.¹⁴⁵ Isabella'nın annesi Maria da kızını kraliçe olarak görmek istediğinden Conrad ile işbirliği halindeydi. Conrad, Konstantinopolis'ten kaçarak gelirken geride bir eş bırakmıştı¹⁴⁶ ve hukuki olarak hala geçerli bir evliliği olmasına rağmen Bevais piskoposu Isabella ile evliliklerini onaylamaya hazırdı. Boşanmaya razı olmayan kızını ikna etme işi Maria'ya kaldı ve annesinin güçlü iradesi karşısında Isabella, çok sevdiği eşinden boşanmayı kabul etti.¹⁴⁷

Conrad ve Isabella Sur kentinde sade bir düğünle evlendirildiler. Conrad'ın Isabella ile yaptığı evlilik onu Outremer'de büyük oranda güçlendirdi. Bu evlilik vasıtasıyla Ibelinler kralın en büyük destekçileri oldular ve Conrad'ın ölümüne kadar Balian d'Ibelin, onun güçlü müttefiki olarak kaldı.¹⁴⁸ Böylesine kritik bir eşikte Conrad'ın varlığı oldukça önemliydi ve müdahalesi gerçekleşmemiş olsaydı her şey kaybedilmiş bile olabilirdi.¹⁴⁹ Tahtın varisi olan Isabella'nın kocası olarak Conrad, basitçe bir devlet adamı değildi, eleştirilerin odağındaki şanssız Guy'a muhalefet eden partinin de doğal lideriydi.

Conrad kral olarak taçlandırılmak için Akka'ya çağrıldı. Champagne kontu Henry, onu getirmesi için Sur'a gönderildi ve ikisi beraber hızlıca Akka'ya geldiler. Burada Isabella, Ernoul'un bize aktardığı kadarıyla 28 Nisan 1192'de banyoda gereğinden fazla vakit geçirdi. Akşam yemeği için eşini çok fazla bekleyen Conrad, Bevais piskoposuyla yemeğini yemek için onun yanına gitti. Piskoposun yemeğini yemiş olduğunu öğrenince oradan tekrar eşinin yanına dönmek üzere ayrıldı ve yolda kendisine mektup uzatmak bahanesiyle yaklaşan iki suikastçının saldırısına uğrayarak, hayatını kaybetti.¹⁵⁰ Roger de Hoveden, Conrad'ı öldüren kişilerin uzun süre kralın sarayında ona hizmet etmiş kişiler olduğunu iddia etmektedir.¹⁵¹ Durumun şoku ile Isabella kendisini Sur kalesine kapattı ve Aslan Yürekli Richard ya da Philip'in temsilcilerinden birinin ulaşmasını bekledi.¹⁵² Sur'u teslim almak için Henry de Champagne geldi.

4.1. Isabella ve Henry de Champagne

Eşi öldürüldüğünde Isabella hamileydi. Hem Müslüman taarruzundan arta kalan topraklara hem de Isabella'nın bebeğine bir hami gerekmektedir. Henry Sur şehri Isabella'den teslim almaya gidince burada büyük bir coşku ile karşılandı ve Isabella'e eş olma yoluyla krallık kendisine teklif edildi. Henry, Isabella ile evlendiği takdirde kral olabileceğinin bilincindeydi ancak hamile olan Isabella bir erkek çocuk doğurursa Latin Doğu'nun veraset hukuku gereğince bu çocuğun krallığı miras alması durumunu

düşüren Onfroi, bu kadarla da yetinmeyip Sibylle ve Guy'a sadakat yemini etti. Böylelikle Isabella'nın kraliçe olmasının yolunu en azından bir müddet kesti. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II., s. 376.

¹⁴² Roger de Hoveden, *The Annals of Roger...*, cilt: II, s. 66.

¹⁴³ Roger de Hoveden, *The Annals of Roger...*, cilt: II, s. 66.

¹⁴⁴ Rita Stark, *Knights of the Cross: The Epic of the Crusades*, (Ed. Hary Kretz), iUniverse Press, USA 2008.s.142.

¹⁴⁵ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 267.

¹⁴⁶ Roger de Hoveden, *The Annals of Roger...*, cilt: II, s. 66.

¹⁴⁷ Hamilton, "Haçlı Devletlerinde...", s. 162.

¹⁴⁸ Peter Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades: 1191-1374*, Cambridge University Press, USA 1991. s.22.

¹⁴⁹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), cilt: III., TTK, Ankara, 2008, s.18.

¹⁵⁰ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 290.

¹⁵¹ Roger de Hoveden, *The Annals of Roger...*, s. 267.

¹⁵² Venning, *The Chronology of the...*, s. 213.

gerekçe göstererek evliliğe itiraz etti.¹⁵³ İngiltere kralı I. Richard tarafından Henry'ye gerekli güvenceler verildikten sonra o, evliliği kabul etti. Isabella'in evlendirilmesi çok hızlı bir şekilde sağlandı. Hatta Ernoul, Conrad'ın salı günü öldürüldüğünü, Isabella'in da perşembe günü Henry ile evlendirildiğini belirtmektedir.¹⁵⁴ Isabella ile evlenmeyi kabul eden Henry karısını çok sevdi. Isabella ise eski asık suratlı yaşlı kocasının aksine Henry'yi oldukça sempatik buldu ve ikili arasında güzel bir sevgi bağı oluştu.¹⁵⁵

Henry, yeni bir Haçlı Seferi eli ile Kudüs'ün Müslümanlardan alınacağını ümit ederek, burada taçlanmak istediği için o güne değin taçlanma törenini ertelemek istediğini söyledi.¹⁵⁶ Müslümanlara karşı İtalyan devletleriyle ittifak yapan Henry toplanan birlikleri pencereden izlerken, içeri giren temsilcileri selamlamak niyetiyle kuvvetle muhtemel pencere önünde olduğunu unutarak geriye doğru adım attı.¹⁵⁷ Attığı adımla açık pencereden kendini boşluğa bırakan Henry aşağı doğru düşmeye başladı. Bir ümitle kralı kurtarmak isteyen saray cücesi onu pelerininin tuttu. Kral iri yarı bir adam olduğundan cüceyi de beraberinde aşağı çekti ve ikisi büyük bir gürültüyle avlunun taş döşemelerine düşüp öldüler.¹⁵⁸ Roger de Hoveden Henry'nin hazin ölümünün birliklere hitaben konuşma yaptığı esnada yaşlandığı bir sütunun devrilmesi ile pencereden aşağı düşerek ve boynunun kırılması neticesinde olduğunu aktarır.¹⁵⁹ Henry'nin ani ölümü Latin Doğu'da şok etkisi yarattı. Kudüs tahtı aynı sorunla yine baş başa kalmıştı. Isabella kendisinden öylesine geçmiş ki, idareyi üstlenmesine imkân yoktu. Ancak krallığın varisi sıfatıyla bütün işlerin etrafında döndüğü şahıs yine bu zavallı kadındı.¹⁶⁰ Kamuoyunun ve baronların isteği neticesinde evlendiği Henry ile kısa ama mutlu bir evlilik geçirmişti. Eşi öldüğünde Isabella'in üç tane kızı vardı. Bu çocuklardan en büyüğü olan Maria ilk eşi Conrad'tandı ve sadece beş yaşındaydı. Hanedanın hayatta kalan uygun tek üyesi olarak Isabella'in bir kez daha evlenmesi gerekmektedir.

4.2. Isabella ve Aimery of Lusignan

Kral Henry'nin ölümü sonrası krallığa kan bağı olarak tek yakın isim Isabella idi. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Isabella yapmış olduğu üç evlilikten bir erkek çocuk sahibi olamamıştı. En büyük kızı Maria ise beş yaşında olduğundan evlilik için yasal yaş sınırının altında bulunuyordu. Bu nedenle hala çok genç olan Isabella'in yeniden evlendirilmesi gereklilikti ve ona eş, tahtta kral olarak adaylar düşünölmeye başlandı. Baronların elinde iki seçenek vardı. Bunlardan biri Ralph of Tiberias idi. Ralph, Doğu'da doğup büyüdü ancak ailesi tüm topraklarını kaybettiği için onunla Isabella arasında yapılacak evliliğin politik değer taşımayacağı düşünülerek şövalye tarikatları Ralph'e karşı çıktılar. Diğer aday meşhur Lusignanların bir üyesi olan Aimery of Lusignan'dı. Aynı zamanda Kıbrıs kralı da olan aday Aimery evlilik için uygun görünüyordu. Eşi Eschiva 1196 yılında vefat ettiğinden evliliğin önünde hukuki bir engel de bulunmamaktaydı. Yapılan toplantılar sonrası, ağırlıklı olan görüş Aimery'nin Isabella ile evlendirilmesi yönünde idi. Isabella'in Aimery ile evlendirilmesinin temel sebebi Outremer göre daha parlak konumda olan Kıbrıs'ın askeri ve ekonomik gücünden Kudüs Krallığı'nın da faydalandırılmasıydı.¹⁶¹

Isabella'e üst üste yaptırılan evlilikler onu sadece hanedan kanını eril bir otoriteye aktarma rolü vermekteydi. Bu aynı zamanda Isabella'in tahtla olan bağlantısının zayıflatılması demekti çünkü kendisinin kalıtsal iddiaları kabul edilmesine rağmen yönetmeye uygun bir adayla birleşene kadar Kudüs'ün kraliçesi değildi.¹⁶² Isabella'in evlilikleri şüphesiz kral olarak seçilen kişinin taht iddialarını meşrulaştırmayı ve hanedana yeni varisler üretmeyi amaçlamaktaydı. Bu durum ve sık yaşanan talihsizlikler papa III. Innocentius'un gözünden kaçmamış olacak ki yazdığı bir mektupta Isabella'in

¹⁵³ Murray, "Women in the Royal...", s. 153.

¹⁵⁴ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 290.

¹⁵⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: III., s.59

¹⁵⁶ Bernard Hamilton, "King Consort of Jerusalem and their Entourages from the West from 1186 to 1256", (Ed. Eberhard Mayer), *Die Kreuzfahrerstaaten als multikulturelle Gesellschaft*, Oldenburg Wissenschaftsverlag, Germany, 1997, s. 1415.

¹⁵⁷ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 306.

¹⁵⁸ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 306.

¹⁵⁹ Roger de Hoveden, *The Annals of Roger...*, s. 404-405.

¹⁶⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: III., s.82.

¹⁶¹ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 310.

¹⁶² Lambert, "Queen and Consort...", s. 165.

Conrad ve Henry ile evliliğinin bir zina olduğunu, Onfroi hala hayatta iken yapılan evliliklerin biri bir kılıç, diğeri bir düşüş marifetiyle gibi görünse de aslında Tanrı'nın gazabıyla sonuçlandığını belirtmiş ve iki erkeğe şehvetli bir şekilde bağlanan kadın (Isabella) örneğinden yola çıkarak Tanrı'nın günahları nasıl hızlı bir şekilde cezalandırdığını anlatmıştır.¹⁶³

Aimery kral olarak taçlandıktan sonra Müslümanlarla uzun süreli barış anlaşmaları imzaladı ve bu görece dingin ortamda kendini krallığının hukuki düzenlemelerine verdi. Aimery 12. yüzyıl Latin Doğu yasal uygulamalarının tezi olan ve mutlak gücü yükselten '*Livre au roi*'i hazırladı.¹⁶⁴ Bu metnin amacı Kudüs'ün kaybedilişi ile sarsılan tüm temelleri yeniden inşa ederek, monarşik iktidar için hukuki bir zemin hazırlamak, verasetin kadın tiki üzerinden yürütülmesinden kaynaklanan sorunların çözümlerine yasal dayanak oluşturmaktır. Tahtta kadın ardıllığı, veraset ve evlilik gibi konulara dair getirilen yasalaraştırmalar aslında Latin Doğu toplumunun son yıllarda krallığın erkek varis üretememesinden kaynaklanan krizlerinin bir yansımasıydı. Kadınların toprağa sahip olma hakkının tanındığına dair kurallar barındıran Livre, krallıkta evlilik hizmetinin önemini vurgulamış ve toprak sahibi olan bir kadının evlilik hizmeti yapmak zorunda olduğu ve bunu yapmadığı takdirde efendisi tarafından evlenmeye zorlanabileceği vurgulanmıştır.¹⁶⁵ Hanedanın erkek varis üretememesi ve verasetin kadınların üzerinden sürdürülmesinden dolayı yaşanan taht krizlerine bir çözüm olarak tahtın varisi olarak kraliçe öldüğü takdirde ilk evliliğinden en büyük oğlunun meşru varis olması, erkek bir çocuk yoksa en büyük kıza en yakın akrabasının naip olarak refakat etmesi yasallaştırıldı.¹⁶⁶ Yasal düzenlemede konumuz açısından belki de en dikkat çekici madde taht varisi olan dul bir kadının ne şekilde, ne zaman evleneceği ve evlilik için aday belirleme sürecinin nasıl işleyeceğini anlatan maddedir. Bir koca-kral seçimi olarak yorumlanabilecek bu kurallar kalıtsal kraliçeliği marjinalleştirme ilkesi ile Aimery tarafından desteklenen tahtın ardıllığı, kral, kraliçe ve krallığa tabi baronların göreceli yükümlülüklerini sistematikleştirme amacı taşımaktadır.¹⁶⁷ Kraliçenin tahtı devralma hakkının tanındığı metinde, tüm görevlerin kraliçenin eşi vasfıyla krala devredilmesi, kalıtsal hakları onaylanan, babasına varis kabul edilen kadının kraliçe sıfatını taşısa bile aslında eş statüsün pekiştirilmesi demektir. Kalıtsal kraliçeliğin tanınması İngiltere'de erken birkaç örnek haricinde durum Almanya, Fransa ve İtalya gibi, bir kadın yerine hanedana en yakın erkeği seçen ya da seçmeli imparatorluk modelini benimseyen Avrupa monarşilerine yabancıydı. Yine ekleyecek olursak Livre Melisende, kısmen Sybille ve Constance gibi kraliyet kadınların otorite kullanımına dair kaidenin sınırlandırılması, teorik formülasyonunun kral lehine yapılması demektir. Kraliçe için Yüksek Mahkeme'nin tavsiyesi ile kocalar seçilebilir, kraliçe-eş evlilik birliği içerisinde iken öldüğünde evlilik münasebetiyle kral olan erkek, bu unvanını kaybetmeden, geride kalan varis (kız ya da erkek fark etmeksizin) hukuken uygun yaşa gelene dek ona naiplik etmeye devam edebilirdi.¹⁶⁸

1205 yılında Aimery, çok fazla balık tüketmesine bağlı gıda zehirlenmesi sonucunda hayata gözlerini yumdu. Kralın ölümünden sonra sebebi ve tarihi bilinmemekle beraber Isabella de hayattan ayrıldı. Verasetin intikali için krallığın içinde bulunduğu zor durumdan kaynaklı peş peşe evlilikler yapmak zorunda kalan Isabella'nın rolü bu denli kilit olmasına rağmen hakkında zamanımıza ulaşan bilginin yok denecek kadar az olması üzücüdür. Onun evlenmeleri ve varlığı krallık için şüphesiz büyük bir önem taşımaktadır.¹⁶⁹

¹⁶³ Murray, "Women in the Royal...", s. 154.

¹⁶⁴ Deborah Gerish, "Aimery of Lusignan", (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades: An Encyclopedia*, ABC-CLIO, Oxford England, 2006, s.24

¹⁶⁵ Myriam Greilsammer, *Le Livre au Roi: Introduction, Notes et Edition Critiquée*, l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1995, s. 220.

¹⁶⁶ Greilsammer, *Le Livre au Roi...*, s. 145.

¹⁶⁷ Lambert, "Queen and Consort...", s. 165.

¹⁶⁸ Greilsammer, *Le Livre au Roi...*, s. 224-226.

¹⁶⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: III, s.90

5. Maria Montferrat (Maria Le Marquise) ve Jean of Brienne (John de Brienne)

1205 yılında vefat eden kraliçe Isabella'nın beş tane kızı bulunmaktaydı: Maria, Alice, Philippa, Sibylle ve Melisende. Isabella'nın Conrad ile yaptığı evliliğinden 1192 yılında doğan Maria'nın taht üzerindeki hukuki hakları Yüksek Mahkeme tarafından tasdik edilmiş ve Maria hanedan varisi olarak belirlenmişti.¹⁷⁰ Kaynaklarda kadınların iktidar üzerindeki kalıtsal haklarına dair izlerin de yavaş yavaş silindiği bu süreçte kronikçi Bernard de Trésorier, Maria'dan tahtın asıl varisi Isabella'nın kızı olarak değil Conrad'ın kızı olarak bahsetmektedir.¹⁷¹ Krallığın ilk dönem tarihçilerinden olan Willermus, Melisende, Sibylle ya da Constance'ın veraset haklarına, babalarından devraldıkları yönetsel mirasa sıklıkla atıf yaparken, bahsi geçen yüzyılda anılan bağ belki bilinçli belki de bir gereklilik olarak zayıflamıştır. Kroniğin devamında '*efendisi olmadığı için*', yani Maria evli olmadığı için bir naip seçilmesinin gerekliliğine dair vurgu yapılmıştır.¹⁷² Özetle diğer 13. yüzyıl kaynakları gibi Bernard da, iktidar kadın bağıyla elde edilse bile erkeğin kariyerini açıklama ve önemini vurgulama gayretindedir.¹⁷³ Evli olmadığı için de kendisine Jean de Ibelin naip olarak seçilmiştir.

Maria on üç yaşına geldiğinde kendisine uygun bir eş, topraklarına da bir kral aranmaya başlandı. 1206 yılında Jean ve Yüksek Mahkeme Maria'nın yüksek statülü bir evlilik ve krallık için değerli bir uluslararası bağlantı kurabilecek olan Aragon kralı II. Pedro ile yapılacak evliliğini onayladı.¹⁷⁴ Maria ile evlenmek isteyen Pedro evliydi ancak bu avantajlı evlilik için evliliğini bitirmek üzereydi. Krallığa evlilik karşılığında askeri yardım sözünde bulunan Pedro'nun yapacağı evliliği papa onaylamadı. Uzun süre Kudüs tahtı için bir aday bulunamadı. Maria on yedi yaşına geldiğinde yani 1208 yılında, prensese uygun yüksek statülü bir eş araştırılması için Akka Piskoposu Florent ve Kaysariye hâkimi Aymar, Avrupa'ya gönderildi. Elçiler ilk olarak Fransa kralı Philippé'in huzuruna vararak, kraldan Maria ve ülkesi için bir eş bulmasını rica ettiler. Batılı asiller artık dikkatlerini Haçlı Devletleri'nden çok daha fazla şey vadeden bir yere, yani Konstantinopolis'e çevirmişlerdi.

Yüksek Mahkeme Maria'nın evliliği için aday arayışlarını sürdürdü. Fransa'da Jean de Brienne Maria'ya eş ve ülkeye kral olarak önerilmişti. Bernard'ın aktardığı kadarıyla patrik, baronlar, askeri tarikatların liderleri toplanıp, aday üzerinde müzakerelerde bulundular.¹⁷⁵ Jean çağrıldığı takdirde krallık için iyi işler başarabileceği genel kanaat olduğundan, sonunda vakanüvisimizin ifadesiyle '*ona küçük kızı vermeyi ve onu kral yapmayı*'¹⁷⁶ kabul ettiler. 13 Eylül 1210'da Akka'ya gelen Jean, patrik tarafından Maria ile evlendirildi ve Ekim'de Maria ve Jean Sur'da taçlandı.¹⁷⁷ Kudüs kralı olarak Jean'ın yönetiminin ilk yarısı yeni kralın tarihinde '*kara delik*' olarak kabul edilir.¹⁷⁸ Jean, Doğu'ya geldiğinde yeni ülkesinin iç şartlarının savaş için uygun olmadığını görerek El-Adil ile barış anlaşması yaptı ve Beşinci Haçlı Seferi faciasına kadar dış politikada barış eksenli bir idare benimseyerek topraklarını yönetti.

1212 yılında kraliçe Maria, Isabella adında bir kız çocuğu dünyaya getirdi. Maria Yolande olarak da anılan çocuğu dünyaya geldikten çok kısa süre sonra vefat etti. Maria'nın hayatta olduğu zaman diliminde devlet işlerine katılımına dair neredeyse hiçbir kanıt yoktur ve ne zaman öldüğü tam olarak belli değildir.¹⁷⁹ O, büyük annesi Melisende'nin aksine evliliğinde eşiyile siyasi gücü paylaşan değil sadece verasetin intikalini sağlayan aracı konumundadır.¹⁸⁰ Maria öldüğünde oldukça gençti ve muhtemelen yirmi yaşında bile değildi. Jean of Brienne Kudüs kralı olarak taçlandı; fakat o, sadece tahtın varisi ile evlendiği için kral olmuştu. Maria'nın ölümüyle Jean'ın hala kral olarak kalıp-

¹⁷⁰ Jackson, *Women Leaders ...*, s. 267

¹⁷¹ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 407.

¹⁷² Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 407.

¹⁷³ Lambert, "Queen and Consort...", s. 167.

¹⁷⁴ Murray, "Women in the Royal...", s. 155.

¹⁷⁵ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 407-408.

¹⁷⁶ Chronique de'Ernoul et de Bernard le Trésorier, s. 408.

¹⁷⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: III., s. 118.

¹⁷⁸ Guy Perry, *John of Brienne: King of Jerusalem and Emperor of Constantinople c. 1175-1237*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2013. s.51.

¹⁷⁹ Linda Goldsmith, "Maria of Jerusalem", (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades: An Encyclopedia*, ABC-CLIO, Oxford England, 2006, s.800.

¹⁸⁰ Usta, "Haçlı Devletlerinde...", s. 308.

kalmayacağı tartışma konusu haline geldi. Krallık içerisindeki farklı fraksiyonların duruma yanıtı farklı oldu. Jean'ı destekleyen parti kendisinin hukuki olarak kral olmasının önünde bir engel olmadığını savunurken, başka bir grup, buna karşı çıkıyordu.¹⁸¹ Durum yıllar önce Guy'un içinde bulunduğu duruma dönmüştü. Livre Au Roi'ye göre kalıtsal mirasın intikal ettiği kişinin yaşayan bir çocuğu yoksa miras kadın ya da erkek fark etmeksizin hanedana en yakın ferde geçerdi. Ancak, yakın ebeveyn ya da yakın akrabasının yönetim hakkına sahip olabilmesi için iddiaların yüksek mahkemece desteklenmesi gerekiyordu.¹⁸² Jean'ı Guy'a kıyasla daha avantajlı yapan Maria ile evliliğinden yaşayan bir varisinin olmasıydı. Isabella, henüz yaşı çok küçük olduğundan evlenemeyeceği için uzun bir süre onun adına naiplik yapacak bir kimseye ihtiyacı vardı ve Livre au Roi Jean'a bu yasal olanağı vermekteydi. Kalıtsal hakların intikal ettiği prensesin babası olarak Jean, en azından bu rol için en doğal adaydı.¹⁸³

Jean, karısı Maria vefat ettikten sonra Ermeni hükümdar II. Leo'nun kızı Stephanie ile evlendi.¹⁸⁴ Söylentilere göre Stephanie, üvey kızı Isabella'ı zehirlemeye çalıştığı anlaşılınca Jean'dan yediği ölümcül dayanın tesiriyle 1219 yılında öldü.¹⁸⁵ Doğu'daki işlerin yoruculuğu ile yıpranan Jean Batı'ya hem ekonomik ve askeri yardım toplamak hem de kızına uygun bir eş bulmak amacıyla gitti. Bu seyahat vasıtasıyla kızı ile Alman imparator Friedrich'in evlenmesi karara bağlandı. İmparator II. Friedrich için de söz konusu evlilik son derece cazipti çünkü ona başka bir krallık elde etme olanağı sunmaktaydı.¹⁸⁶ Evlilik tasarısı papa açısından da oldukça makuldü. En azından evlilik bağı vasıtasıyla Friedrich'in Doğu'ya askeri sefer yapması artık daha olası görülmekteydi. Krallığın tek varisi Isabella ile imparator evlendirildi ve bu sebeple Jean'ın krallıktaki hukuki dayanağı ortadan kalkmış oldu.

6. II. Isabella (Yolanda) ve II. Friedrich

1212 yılında doğan Isabella, Maria of Montferrad ile Jean of Brienne'nın evliliklerinden dünyaya geldi. Kraliçe Maria, Isabella'ı doğurduğu yıl öldü ve Isabella'e (prensese, çoğunlukla Isabella olarak adlandırılrsa da diğer kraliçe Isabella ile karışıklık olmaması için Yolande olarak da zikredildiği olmaktadır.) taht miras kaldı.¹⁸⁷ İmparator Friedrich 1223 yılında Akka'dan Isabella'ı getirmek için on dört gemiden oluşan bir alayı Doğu'ya gönderdi. Burada imparator ile Isabella'in nikâhları kıyıldı. Yaklaşık iki hafta süren düğün ziyafetinden sonra Avrupa'ya gitmek için Isabella Akka'dan gemiye bindi. Buradan Kıbrıs'ta bulunan halası kraliçe Alice'i ziyaret ettikten sonra ait olduğu topraklardan tamamen ayrıldı. Yeni gelin, onun bir daha asla göremeyeceği '*Suriye'deki tatlı topraklarına*' elveda dediğinde hem kraliçe hem de saray halkı gözyaşlarına boğuldular.¹⁸⁸ İmparator karısını kayınpederi ile Brindisi Limanı'nda büyük bir ihtişamla karşıladı. Çiftin nikâh törenleri 10 Kasım' yapıldı.

Friedrich, düğün gecesinin sabahında karısı Isabella'ı yanına alarak, kayınpederi Jean ile vedalaşmaya bile gerek duymadan Brindisi'den ayrıldı. Peşlerinden giderek çifti yolda yakalayan Jean ile damadı arasında bir kavga patlak verdi. Dahası kızıyla görüştüğünde Jean, gözyaşları içinde olan Isabella'den Friedrich'in akrabası olan bir kıza cinsel saldırıda bulunduğunu öğrendi.¹⁸⁹ Friedrich ve Jean arasındaki kavga giderek büyüdü. Friedrich olayları daha da çıkmaza soktu ve kayınpederi Jean'ın Kutsal Topraklar için Avrupa'dan topladığı yardım paralarına el koydu. Friedrich, Isabella ile yapmış olduğu evlilikten güç alarak artık Kudüs kralının kendisi olduğunu söylemekteydi. Isabella'in koruyucusu olarak Jean of Brienne, hala gücün kendinde olduğunu savunmaktaydı.¹⁹⁰ Ancak kızı evlendiği için yasal tüm dayanaklarını kaybetmişti ve imparatora karşı hukuki yönden savunmasızdı.

¹⁸¹ Edbury, *The Kingdom of Cyprus...*, s.33

¹⁸² Jonathan Riley Smith, *Feudal Nobility and the kingdom of Jerusalem: 1174-1277*, Palgrave Macmillan, New York, 2002, s.186

¹⁸³ Perry, *John of Brienne...*, s.69.

¹⁸⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: III, s.119

¹⁸⁵ Jackson, *Women Leaders ...*, s.424.

¹⁸⁶ Murray, "Women in the Royal...", s. 157.

¹⁸⁷ Jackson, *Women Leaders...*, s. 423.

¹⁸⁸ Jackson, *Women Leaders...*, s. 424.

¹⁸⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri...*, cilt: III., s.154.

¹⁹⁰ Regine Pernout, *The Crusades*, Ignatius Press, San Francisco, 1959, s.277-278.

Alman imparator ile II. Isabella arasındaki evlilik büyük umutlarla tesis edilmişti. En başta papa bu evlilik vasıtasıyla Almanların askeri gücünü bölgeye taşımayı ummuştu. Ancak Willermus'un devam versiyonu olarak kabul edilen Rothelin yazmalarında yazarın Friedrich ile ilgili yazdıkları bu konuda yaşanan hayal kırıklığının yansıması gibidir. Yazar, "o kafirlere o kadar düşküdü ki, onlarla yakınlığı ve dostluğu o kadar iyiydi ki, onları diğer insanlardan daha fazla şereflendirdi..."¹⁹¹ diyerek Friedrich'in eylemsizliğini eleştirmektedir.

Siyasi hırslarının peşinde sürüklenen Friedrich, Isabella'ya gerekli ilgi-alakayı göstermekten uzak bir adamdı. Isabella evlendikten bir müddet sonra hamile kaldı ve henüz on dört yaşında iken, Kasım 1226'da Maria'yı (Marguerite veya Margareta) dünyaya getirdi ancak bu kız çocuğu bir yaşına girmeden Ağustos 1227 yılında öldü.¹⁹² Isabella, kızı Maria'nın ölümünden sonra tekrar hamile kaldı. Buna rağmen genç kraliçe kocasının Palermo'daki haremde yalnızlıktan kıvranıyordu.¹⁹³ Friedrich evlendikten kısa bir süre sonra Isabella'ı buradaki hareme kapatmış ve bir daha onun yüzüne bakmamıştı. 13. yüzyıl kaynakları kadınlara karşı sessiz olduğu için Isabella'in hayatının erken yılları hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.¹⁹⁴ İmparator ile evliliğinden sonra da hayatı karanlık olan Isabella, sessizce bu hayattan geçip gitmiştir. İkinci kez hamile kaldığında Conrad adında bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Doğumdan altı gün sonra ölen Isabella muhtemelen doğum sırasında kapıldığı enfeksiyona bağlı olarak vefat etti. Latin Doğu'nun kalıtsal hakları oğlu Conrad'a intikal etti, hatta imparator Friedrich Doğu'da taçlandı ancak burada imparator Hristiyanlar lehine hiçbir şey yapmadı.¹⁹⁵ Isabella'ya gelince kısacık bir ömür süren kraliçe hakkı olan krallığın yönetiminde hiç bulunmadı.¹⁹⁶ Evliliğinden öncesi de sonrası da büyük bir sessizlik içinde geçip gitti.

SONUÇ

Haçlı Devletleri toplumu, iç ve dış şartların etkisiyle bir parçası olduğu Avrupa toplumundan farklı siyasal süreçler deneyimlemek zorunda kalmıştır. Kızların, erkek çocuklara kıyasla daha fazla hayatta kalması, erkek ömrünün kadına kıyasla daha kısa olması gibi nedenlerle Latin Doğu'nun idari yapısında kadın ardılığı sık karşılaşılan bir durumdur. Hanedanın erkek varis üretme noktasında yetersiz kaldığı durumlarda kadınlar hanedan kanının aktarıcıları olarak görülmüşlerdir. Kadının kalıtsal hakları tanınmasına rağmen hükmeden bir kraliçe figürü henüz yerleşik olmadığı için kraliyet kadınına yüklenen misyon evlilik vasıtasıyla ülkesine kral-koca, asker, lider kazandırmaktır. Yani devletin devamlılığı için evlilik önemli bir araçtır ve bu noktada kadın önemli bir ögedir.

Tahtın varisi olan soylu kadınlara yaptırılan evlilikler vasıtası ile yönetimin lider, orduya önderlik edecek kumandan sorunu yaşamaması yani doğrudan yönetsel boşluktan kaynaklanacak kriz durumunun önlenmesi hedeflenmiştir. Melisende, Constance örneği haricinde idarenin yasal varis olarak kadına bırakılması sakıncalı görülmüş, eşleri öldüğünde kraliçeler hemen uygun bir aday bulunup evlendirilmek istenmiştir. Latin Doğu'yu buna iten elbette dış şartların ve tehditlerin fazlalığıydı. Bu sebeple Outremer kanunları ve gelenekleri, içerisinde bulunduğu şartların zorlamasıyla kendini dönemin sınırlandırmalarına ve gerekliliklerine uyarlamak zorunda hissetmiştir. Hiç evlenmeden ve evliliği gündeme dahi getirilmeden bağımsız olarak topraklarını yöneten Melisende örneğinden, derhal evlendirilmesi gereken ve siyasi rol almayan Maria, II. Isabella örneğine kadar, Haçlı Devletleri'nde siyasi otorite kullanımında kadının rolü değişmiştir. Haçlı Devletleri'nin siyasal olarak dar boğazda kalışına paralel olarak, kadınların otorite kullanımı sınırlandırılmıştır. Bu sebeple kadınların veraset hakları tamamıyla evlilik kurumu üzerine inşa edilmiştir. Uygun bir aday bulunup asil kadın evlenene değin geçen sürede, naip olarak başka bir erkeğin krallığı yönetmesi uygun görülmüş ve 13. yüzyıl ile kadınların kalıtsal hakları kanunlarca sabitlenmişken, güç kullanımları kısıtlanmıştır.

¹⁹¹ *Crusader Syria in the Thirteenth Century: The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with part of the Eracles or Acre Text*, (Çev. Janet Shirley), Ashgate Publishing, USA, 1999, s. 37.

¹⁹² Avner Falks, *Franks and Saracens: Reality and Fantasy*, Karnac Books, London, 2010, s. 179.

¹⁹³ Linda Goldsmith, "Isabella II of Jerusalem", (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades: An Encyclopedia*, ABC-CLIO, Oxford England, 2006, s. 424.

¹⁹⁴ Goldsmith, "Isabella II of Jerusalem", s. 424.

¹⁹⁵ *Crusader Syria in the Thirteenth...*, s. 59-60.

¹⁹⁶ Jackson, *Women Leaders...*, s. 424.

Yayım Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İ Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	ift Taraflı Kır Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
ıkar atışması	çıkar atışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve alışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

Abdurrahmanoğlu Asiye, “Latin Doğu’da Kadın İktidarına ilk Teşebbüs: Antakya Prensese Alice”, *Orta ağ Araştırmaları Dergisi*, cilt: II, sayı:I, 2019, ss. 109-120.

Altınay, Ramazan-Habibe Ceren Dağdeviren, “Haçlı Devletleri Döneminde Kadın Algısı, Siyasi Evlilikler ve Devlet Yönetiminde Kadınların Rolü”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, cilt: 10, no: 3, Eylül 2021, ss. 95-109.

Archer, T. A., *The Crusades: The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*, G. P. Putnam’s Son, New York, 1895.

Asbridge, Thomas, “Alice of Antioch: A Case Study of Female Power in the Twelfth Century”, (Ed.Peter Edbury-Jonathan Phillips), *The Experience of Crusading*, cilt: II., Chambridge University Press, UK, 2003, ss. 29-47.

- Basset, Hayley, “Regnant Queenship and Royal Marriage Between the Latin Kingdom of Jerusalem and the Nobility of Western Europe”, (Ed. Elena Woodacre), *A Companion to Global Queenship*, ARC Humanities Press, UK, 2018, ss. 39-52.
- Bradbury, Jim, *The Routledge Companion To: Medieval Warfare*, Routledge Taylor&Francis Gorup, New York, 2005.
- Chronique d’Ernoult et de Bernard le Trésorier, (Çev. M. L. De Mas Latrie), La Sociéete de l’Histoire de France, Paris, 1871.
- Claster, Jill N., *Sacred Violence: The European Crusades To the Middle East: 1095-1396*, Universty of Toronto Press, Canada, 2009.
- Crusader Syria in the Thirteenth Century: The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with part of the Eracles or Acre Text*, (Çev. Janet Shirley), Ashgate Publishing, USA, 1999.
- Duby, George, *Love and Marriage in the Middle Ages*, The Unversity of Chicago Press, (Çev. Jane Dannel), Chicago, 1994.
- Edbury, Peter, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades: 1191-1374*, Cambridge University Press, USA, 1991.
- Eileen, Power, *Medieval Women*, (Ed. M. M. Postan), Chambridhe University Press, Chambridge 1975
- Falks, Avner, *Franks and Saracens: Reality and Fantasy*, Karnac Books, London, 2010.
- Folda, Joraslav, *Crusader Art in the Holy Land: From the Third Crusade to the Fall of Acre (1187-1291)*, Cambridge University Press, USA, 2005.
- Freidman, Yvonne, *Encounter Between Enemies: Captivity and Ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Brill Press, Leiden, 2002.
- Gaudette, Helen A., “The Spendindg Power of a Crusader Queen: Melisende of Jerusalem”, (Ed. Theresa Earenfight), *Women and Wealth in Late Medieval Europe*, Palgrave Macmillan, UK, 2010, ss. 135-148.
- Genç, Özlem, “Orta Çağ Avrupa’sında Kadın”, (Ed. Altan Çetin), *Orta Çağ’da Kadın*, Lotus Yayınları, Ankara, 2011, ss. 241- 296.
- Gerish, Deborah, “Aimery of Lusignan”, (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades : An Encyclopedia* , ABC-CLIO, Oxford England, 2006, ss. 24.
- Goldsmith, Linda, “Maria of Jerusalem”, (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades : An Encyclopedia* , ABC-CLIO, Oxford England, 2006, ss. 800-801.
- Goldsmith, Linda, “Sibylle”, (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades: An Encyclopedia*, ABC-CLIO, Oxford, 2006, ss. 1104.
- Goldsmith, Linda, “Isabella II of Jerusalem”, (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades : An Encyclopedia* , ABC-CLIO, Oxford, England 2006, ss. 423-424.
- Goldsmith, Linda, “Isabella of Jerusalem ”, (Ed. Alan V. Murray), *The Crusades: An Encyclopedia*, ABC-CLIO, Oxford, 2006, ss. 644.

- Greilsammer, Myriam, *Le Livre au Roi: Introduction, Notes et Edition Critiquée*, l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1995.
- Hamilton, Bernard, "Haçlı Devletlerinde Kadın: Kudüs Kraliçeleri (110-1190)", (Çev. Asiye Abdurrahmanoğlu-Şafak Efe), *The Legends Journal European History Studies*, sayı: 2, yıl: 2021, ss. 141-165.
- Hamilton, Bernard, "King Consort of Jerusalem and their Entourages from the West from 1186 to 1256", (Ed. Eberhard Mayer), *Die Kreuzfahrerstaaten als multikulturelle Gesellschaft*, Oldenburg Wissenschaftsverlag, Germany, 1997, ss. 13-24.
- Hamilton, Bernard, *The Leper King and His Heirs: Baldwin IV and the Crusader Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, UK, 2000.
- Hillenbrand, Carole, *The Imprisonment of the Reynald of Chatillon: Texts, Documents and Artefacts [Elektronik Resource]: Islamic Studies in Honour of D. S. Richard*, (Ed. Chase F. Robinson), Brill Publishing, Boston, 2003.
- Honeycutt, Lois L., "Female Succession and the Language of Power in the Writing the Twelfth Century Churhmen", (Ed. John Carmi Parsons), *Medieval Queenship*, St. Martin's Press, New York, 1993, ss. 189-202.
- Hudgson, Natash, *Women, Crusading and the Holy Land in the Historicial Narrative*, The Boydell Press, Woodbridge, 2007.
- Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (Çev. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- Jackson, Guida M., *Women Leaders of Africa, Asia, Middle East and Pasific*, Xlibris Corporation, USA, 2009.
- Jaspert, Nikolas, *The Crusades*, (Ed. Phyllis G. Jestica), Routledge Taylor&Francis Group, New York, 2006.
- Jonathan Philips (Ed.), *Holly Warriors: A Modern History of the Crusades*, The Random House Publishing Group, New York, 2010.
- Jones, J. Sidney, *The Crusades Biographies*, (Ed. Marcia Merryman Means-Neil Schlager), Thomsan Gale, New York, 2004.
- Jordan, Erin L., "Exploring the Limits of Female Largesse: The Power of Female Patrons in Thirteenth-Century Flanders and Hainaut", (Ed. Theresa Earenfight), *Women and Wealth in Late Medieval Europe*, Palgrave Macmillan, UK, 2010, ss. 149-170.
- Jordan, Erin L., "Hostage, Sister, Abbes: The Life of Iveta of Jerusalem", *Medieval Prosopography*, cilt: 32, no: 1, 2017, ss. 66-86.

- Jordan, Erin L., “Women of Antioch: Political Culture and Powerful Women in the Latin East”, (Ed. Heather J. Tanner), *Medieval Elite Women and the Exercise of Power: 1100-1400*, Palgrave Macmillan, Switzerland 2019, ss. 225-246.
- Jotischky, Andrew, *Crusading and The Crusading State*, Routledge Taylor&Francis Group, New York, 2004.
- Kumhera, Glenn, *The Benefits of Peace: Private Peacemaking in Late Medieval Italy*, Brill Press, Leiden, 2006.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Lambert, Sarah, “Images of Queen Melisende”, (Ed. Juliane Dresvina-Nicholas Sparsk), *Authority of Gender in Medieval and Renaissance Chronicle*, Chambridge Scholars Publishing, UK , 2012, ss. 140-155.
- Lambert, Sarah, “Queen or Consort: Rulership and Politics in the Latin East: 1118-1228”, (Ed. Anne J. Duggan), *Queens and Queenship in the Medieval Europe*, The Boydell Press, London, 1995, ss. 153-172.
- Levis, Kevin James, *The Counts of Tripoli and Lebanon in the Twelfth Century: Sons of Saint-Gilles*, Taylor&Francis Group, New York, 2017.
- Lukyanova, Anna, “Female Succession in the Kingdom of Jerusalem in the Twelfth Century”, *Oshkash Scholar*, cilt: VIII, sayı: VII, Kasım 2013, ss. 56-72.
- Mayer, Hans Eberhard, “Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem”, *Dumbarton Oaks Papers*, cilt: 12 sayı: 25, Şubat 1972, ss. 93-182.
- Moosa, Matti, *The Crusades: Conflict Between Christendom and Islam*, Gorgias Press, New Jersey, 2008.
- Murray, Alan V., “Constance, Princess of Antioch (1130-1164): Ancestry, Marriages and Family”, *Anglo-Norman Studies XXXVIII: Proceedings of Battle Conference*, Boydell Press, Leiden, 2016, ss. 81-96.
- Murray, Alan V., “Women in the Royal Succession of the Latin Kingdom of Jerusalem (1099-1291)”, *Mächtige Frauen?: Königinnen und Fürstinnen im Europäischen Mittelalter (11.-14. Jahrhundert)*, Jan Ttorbecke Verlag, Ostfildern, 2015, ss. 131-162.
- Newsman, Sharan, *Defending the City Of God*, Palgrave Macmillan, New York, 2014.
- Nicholson, Helen, “‘La Roine Preude Femme et Bonne Dame’: Queen Sibyl of Jerusalem (1186-1190) in History and Legend (1186-1300)”, (Ed. Morillo-Diane Kornglebel), *The Hasking Society Journal: Studies in Medieval History*, The Boydell Press, UK, 2004, ss. 110-124.
- Nicolle, David, *İkinci Haçlı Seferi: 1148*, (Çev. L. Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Pangonis, Katherine, *Queens of Jerusalem: The Women Who Dared to Rule*, Weidenfeld&Nicolson, London, 2021.
- Payne, Robert, *The Dream and the Tomb: A History of the Crusades*, Cooper Square Press, New York, 2000.

- Pernout, Regine, *The Crusades*, Ignatius Press, San Francisco, 1959.
- Perry, Guy, *John of Brienne: King of Jerusalem and Emperor of Constantinople c. 1175-1237*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2013.
- Philips, Jonathan, *Defenders of the Holy Land: Relations Between the Latin East and the West, 1119-1187*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Roger de Hoveden, *The Annals of Roger de Hoveden*, cilt: II, (Çev. Henry T. Riley), H. G. Bohn, London, 1853.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: II-III., (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- Salmon, Elon, *Beyond the Sea*, Marwood Wiew, Chumuel, 2011.
- Shabar, Shulamith, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*, Routledge Taylor&Francis Group, London, 1989.
- Smith, Jonathan Riley, *Feudal Nobility and the kingdom of Jerusalem: 1174-1277*, Palgrave MacMillan, New York, 2002.
- Stark, Rita, *Knights of the Cross: The Epic of the Crusades*, (Ed. Hary Kretz), iUniverse Press, USA, 2008.
- The Chronicle of Michael the Great (The Edessa-Aleppo-Syriac Codex) Books XV-XXI from the Year 1050-1995 AD.* (Çev. Amir Harrak), Gorgias Press, USA, 2019.
- The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great) A Universal History from the Creation*, (Çev. Matti Moosa), Beth Antioch Press, USA, 2014.
- Tranovich, Margaret, *Melisende of Jerusalem: The World of a Fogotten Crusader Queen*, East&West Publishing, London, 2011.
- Usta, Aydın, “Haçlı Devletlerinde Kadın”, (Ed. Altan Çetin), *Ortaçağ'da Kadın*, Lotus Yayınları, Ankara, 2011, ss. 283-323.
- Venning, Timothy, *A Chronology of the Crusades*, Routledge Taylor&Francis Group, London, 2015.
- William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, (Çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey), cilt: II, Columbia University Press, New York, 1943.

Anadolu Mimarisinde İlhanlı Hükümdarlarının İzleri*

Traces of Ilkhanid Rulers in Anatolian Architecture

Ayşegül BEKMEZ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül BEKMEZ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi <https://ror.org/041jvzp61>

Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye

ORCID: 0000-0001-6121-1045

e-mail: aysegulbekmez@msn.com

Başvuru/Submitted: 03.02.2023

Kabul/Accepted: 28.04.2023

Atf: Bekmez, Ayşegül, “Anadolu Mimarisinde İlhanlı Hükümdarlarının İzleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 168-186.

Citation: Bekmez, Ayşegül, “Traces of Ilkhanid Rulers in Anatolian Architecture”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 168-186.

Öz Anadolu’da 1243 Köseadağ Savaşı yenilgisiyle başlayan Moğol hâkimiyeti, 1256’dan sonra yerini İlhanlılara bırakmıştır. Anadolu’da İlhanlı Devleti’nin siyasi egemenliği yaklaşık seksen yıl sürmüştür ancak bu dönemde siyasi, ekonomik istikrar bir türlü sağlanamamıştır. İlhanlı Devleti’nin Anadolu için genel politikası vergi toplamak üzerine kurulu olup, bu nedenle çeşitli dönemlerde komutan ve devlet adamları görevlendirilmiştir. Ancak Anadolu halkı vergiler yüzünden sıkıntı yaşamış bu durum isyanlara neden olmuştur. Bu karmaşık siyasi duruma rağmen imar faaliyetleri hız kesmeden devam ettirilmiştir. Bir devletin hâkimiyetinin en belirgin nişanesi yaptırdığı mimari yapılarıdır. Ancak İlhanlılar İran’da görülen imar faaliyetlerini Anadolu’ya taşımamışlardır. Özellikle İlhanlı hükümdarları Anadolu’da günümüze ulaşabilen herhangi bir yapının banisi olmamıştır. Anadolu’da İlhanlı’nın atadığı valiler gittikleri şehirlerde mimari etkinliklerde bulunmuştur. Sultanların bu tutumu Anadolu için kalıcı olmak gibi bir düşüncelerinin olmadığına işaret etmektedir. Bu çalışma, İlhanlı Hanedanlığı’nın Anadolu’daki izlerini kitabeler, kaynaklar ve mimari veriler üzerinden değerlendirirken, Anadolu Türk Mimari etkinliği açısından farklı bir dönemine ışık tutmayı hedeflemektedir. Kaotik olarak nitelendirilebilecek bu dönem İlhanlı’nın 1335’te son bulmasıyla daha da karmaşık hale gelmiş, Anadolu’nun çeşitli yerlerine İlhanlılar tarafından atanan valiler bağımsız beylikler kurmuşlardır. Bu beylikler İlhanlı’dan farklı olarak imar faaliyetlerine hız vermiş ve Anadolu’da kalıcı olduklarını bu şekilde kanıtlamak istemiş olmalıdırlar. Diğer taraftan Anadolu’da İlhanlı izlerini taşıyan yapılar İran’da aynı dönemde İlhanlı sultanları tarafından yaptırılan yapılarla karşılaştırılıp dönem sanatçı göçü üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler– İlhanlılar, 14. Yüzyıl Anadolu Mimarisi, Bani, Kitabe, Sanatçı.

Abstract - Mongol rule in Anatolia, which started with the defeat in the Kosedag War of 1243, was replaced by the Ilkhanids after 1256. The political sovereignty of the Ilkhanid Empire in Anatolia lasted for nearly a century, but political and economic stability could not be achieved in this period. The general policy of the Ilkhanid State for Anatolia was based on collecting taxes, and for this reason, commanders and statesmen were assigned in various periods. However, the people of Anatolia suffered from taxation and this situation led to rebellions. The most obvious sign of a state's sovereignty its architectural structure. However, the Ilkhanids did not carry out the construction activities seen in Iran to Anatolia. Especially the Ilkhanid sultans were not the founders of almost any building in Anatolia. Governors appointed by the Ilkhanids in Anatolia carried out architectural activities in the cities they visited. This attitude of sultans indicates that they had no intention of becoming permanent in Anatolia. This study aims to shed light on a different period in the history of Anatolian Turkish Architecture while, evaluating the traces of the Ilkhanid Dynasty in Anatolia through inscriptions, sources and architectural data. This period, which can be characterized as chaotic, became even more complicated with the end of the Ilkhanid Dynasty in 1335, and the governors appointed by the Ilkhanids in various parts of Anatolia established independent principalities. Unlike the Ilkhanids, these principalities must have accelerated their construction activities and wanted to prove that they were permanent in Anatolia. In addition, the buildings bearing traces of the Ilkhanids in Anatolia are compared with the buildings built by the Ilkhanid sultans in Iran in the same period and evaluations are made on the period of artist migration.

Keywords– Ilkhanids, 14th Century Anatolian Architecture, Patron, Inscription, Artist.

* Bu çalışma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı tarafından desteklenen SYD-2022-9872 no’lu “14. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde İlhanlı İzleri” başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

The Mongols, one of the most important elements of the medieval world, and the Ilkhanid State, one of their successors, influenced the medieval world in every aspect, in terms of art and especially architectural activities. When the Mongols first emerged, Anatolia enjoyed a steady rise away from the events. However, when the mobility that started rapidly towards the west came to Anatolia, a chaotic environment was experienced as in other geographies of the period. Especially the defeat of the 1243 Kosedag War, the weakening of the Anatolian Seljuk State, the establishment of the Ilkhanid State, one of the successors of the Mongols in the east, and the activities carried out by Ilkhanid and Mongol commanders in Anatolia affected the political, social, cultural and artistic environment of the period. The 14th century was the most intense period for this interaction. Architectural reflections of the Mongol and later Ilkhanid khans, who shaped Anatolian politics for nearly a hundred years, also emerged in this century. The common practice in Turkish Islamic building inscriptions, especially in Anatolia, is to include the name of the sultan and the sultan of the period in the first lines. The first building inscription in Anatolia to emphasize the Ilkhanid sultanate belongs to a mausoleum built in 1300 in Gümenek, Tokat. The first line of the inscription bears the name of Ghazan Khan which is enclosed in floral ornamentation. The inscription of the mausoleum built in 1304 for Çiçek Hatun, daughter of Ahmet Teküder, does not emphasize sultanate, but only the name of Ahmet Teküder as Çiçek Hatun's father. A fountain built in Tokat in 1305 also bears the name Olcaytu Khan, the Ilkhanid sultan of the period. Other buildings with Olcaytu Khan's name are a madrasah in Bayburt dated 1308, Amasya Darüşşifa built in 1308-1309 and Erzurum Yakutiye Madrasah. In Amasya Bimarhane, Oljaytu Khan's wife İlduzmis Hatun is mentioned as a melike and the khan is mentioned together with her. In the inscription of Yakutiye Madrasa, Gazan Khan and his wife Bolugan Hatun are mentioned as patron. The stone foundation in one of the iwan of the madrasah mentions the revenues donated by Ghazan Khan and his wife. Abu Said Bahadır Khan is the most frequently mentioned Ilkhanid sultan in the inscriptions. The name Abu Said Bahadır Khan is found in the Abdülmuttalip Tekke built in Tokat in 1317 and in the Arapşir Tomb built in Tokat on the same date. Abu Said Bahadır Khan's name appears on the inscriptions of Samsun Kale Masjid (1323), Niğde Sungur Bey Mosque minbar (1316-1335), an inn near Sivas (1316-1335) and Halil Bey Mosque in Tokat Pazar (1335). In addition to these buildings, Persian edicts on the Menuçehr Mosque in Ani, Ankara Castle and Cacabey Madrasah in Kırşehir point to the reign of Abu Said Bahadır Khan. It is also known that a palace was built near Aladag, today within the borders of Van, and historical sources inform us that the Ilkhanid sultans were personally involved in its construction. The repair inscription on the dome of the Akdamar Church on the island of Akdamar in Van also includes the name of a khan whose name has been erased. It is accepted that the repair was made during the reign of Catholicos Stephanos III (1272 - 1296). During these years, Abaka Khan, Ahmet Tekuder Khan, Argun Khan, Geyhatu Khan, Baydu Khan and Ghazan Khan sat on the Ilkhanid throne. This research makes connections between these buildings and the political, social, cultural and artistic changes of the period.

GİRİŞ

Anadolu'nun siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel ve sanatsal anlamda en karmaşık zamanlarından biri 14. yüzyıl Beylikler Dönemi olarak da isimlendirilen devredir. Anadolu Selçuklu Devleti'yle sağlanmaya çalışılan istikrar 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra yerini kaosa bırakmıştır. 14. yüzyılda Anadolu'nun neredeyse her bölgesinde yeni bir beylik kurulmuştur. Bu yüzyılın yarısında Anadolu hâkimiyetini korumak için önemli çabalar sarf eden İlhanlı Devleti kendi içindeki çöküşü durduramamış ve yıkılmıştır. İlhanlı sultanlarının Anadolu'yla ilgili tutumunu anlamak için devletin kuruluşuna ve tarihsel altyapısına bakmakta fayda bulunmaktadır.

Moğolların Cengiz Han önderliğinde Orta Asya'dan batıya doğru başlattığı, tarihi kaynaklarda yıkım ve istilayla ünlü hareket, Ortaçağ dünyasını dolaylı ya da doğrudan etkisi altına almıştır. Ortaçağ'da özellikle Selçuklu Devleti'nin ardılları olan devletlerin kurulduğu Orta Asya, İran, Kafkaslar, Mezopotamya, Kuzey Karadeniz, Anadolu gibi coğrafyalar bu istila hareketlerinin köklü değişimlere neden olduğu yerlerdir. Ortaçağ'da Cengiz Han ve Moğolların şöhreti yakıp yıkmaya üzerine kurulu görünmektedir. Bu açıdan gittikleri yerlere korkular saldıkları dönem kaynaklarından ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle birçok şehir direnmek yerine teslim olmayı seçmiştir. Cengiz Han'dan sonra oğlu Ögeday Han, sonrasında Ogeday Han'ın oğlu Güyük (Küyük) Han başa geçmiş 1251 yılında Cengiz Han'ın torunu Mengü Han Moğolların başına geçmiştir onun ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sebebiyle imparatorluk dört devlete bölünmüştür (Altın Orda, Çağatay Hanlığı, Yuan Hanedanlığı, İlhanlılar).¹ İlhanlılar temeli 1256'daki kurultayda alınan kararlarla Cengiz Han'ın torunu Hülagü Han'ın batıya sefere gönderilmesiyle atılmıştır.² Hülagü Han dönemi özellikle Abbasi Halifeliği'nin merkezi Bağdat'ın kuşatıp yüzyıllarca konuşulan bir yıkımla hatırlanmaktadır. Anadolu'nun Moğollar'la ilk teması 1243 öncesinde Alâeddin Keykubat'a elçi gönderilmesi ve tehlikeyi sezen sultanın çeşitli önlemler almasında görülmektedir.³ Sonrasında sultanın ani ölümü, Baba İshak İsyanı ve 1243 Köseadağ Savaşı'nda yaşanan yenilgi Anadolu Selçuklu Devleti'nin düşüşe sürüklemiştir. Hülagü Han'ın Anadolu'yla ilgili planı Anadolu Selçuklu Devleti varislerinin vergilerini düzenli ödemek kaydıyla yönetimi devam ettirmesi yönündedir.⁴ Hülagü Han'ın ölümü (1265) sonrası yeni İlhan büyük oğlu Abaka Han olmuştur.⁵ Abaka Han ve Selçuklu Hanedanlığı arasında bir akrabalık da oluşturulmuş ve 1275'te IV. Kılıçarslan'ın kızı Selçuki Hatun ve Abaka Han'ın oğlu Argun Han evlendirilmiştir.⁶ Abaka Han dönemi Anadolu Memluklu-İlhanlı çatışmasının sahnelerinden biri olurken, 1277'de İlhanlı ordusunun Elbistan'da Baybars komutasındaki Memluklulara yenilmesi Anadolu topraklarında unutulmaz bir katliama neden olmuştur.⁷ Abaka Han yenilgiden sorumlu tuttuğu Selçuklulara acımamıştır.⁸ Bu dönemde Anadolu'daki İlhanlı baskısı siyasi ve ekonomik olarak daha fazla hissedilmiştir. Hülagü Han ve oğlu Abaka Han özellikle Sünni İslam'a karşı mesafeli dururken, kimi zaman bu mesafeli duruş şiddete dönüşmüştür.⁹ Abaka Han'ın 1282'de ölümünün ardından henüz İslamiyet'i seçmiş kardeşi Ahmet Teküder sadece 2 yıl kalacağı tahtına çıkmıştır. 1284'te Abaka Han'ın oğlu Argun Han İlhanlı Devleti'nin başına geçmiştir. Argun Han dedesi ve babası gibi Şamanist ve Budist geleneğe bağlı kalmıştır.¹⁰ 1291'de vefatından sonra kardeşi Geyhatu Han 4 yıl süreyle devlete hanlık yapmıştır. Kardeşi Argun döneminde Anadolu naibliği yapan Geyhatu Han yönetimi sırasında da Anadolu'da kendisine karşı isyan eden Karamanoğulları, Eşrefoğulları başta olmak üzere Türkmen

¹ Detaylı bilgi için bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket), Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 318-348; Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 95-100.

² Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 497-505; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 59.

³ Claude Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 91-92.

⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 64.

⁵ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022, s.34.

⁶ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Selçuki Devletleri Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1943, s. 181; İbni Bibi, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, s. 97- 116.

⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Yayınları, Ankara, 2014, s. 566-574; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 233-236.

⁸ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 39.

⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 262-263.

¹⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 263.

beylerine karşı mücadele etmiştir.¹¹ 1295'te öldüğünde kısa süreliğine yerine Baydu Han geçmiştir. Ancak Baydu Han'ın saltanatı uzun sürmemiş yerine Argun Han'ın oğlu Gazan Han gelmiştir. Gazan Han İslamiyet'i benimsemiş ve Tebriz yakınlarında (Gazaniye şehri) çeşitli yapılar inşa ederek hayırda bulunmuştur.¹² Ancak Anadolu'ya uygulanan ağır vergi uygulaması devam ettirilmiş, bu durum isyanlara sebep olmuştur. Sülemiş İsyanı Anadolu'ya atanan Moğol komutan tarafından başlatılmış ve Türkmenlerin de dâhil olmasıyla büyümüştür.¹³ Bastırılan isyandan sonra Gazan Han Anadolu beylerine para basmaları için yetki vermiştir.¹⁴ 1304'de vefat eden Gazan Han'ın yerine kardeşi Olcaytu han olmuştur. Olcaytu Han da kardeşi gibi Sünni İslam'ı benimsemiştir. Ancak 1309'da Şiiliğe geçmiş ve Şiiliği İran'ın resmi mezhebi yapmıştır.¹⁵ Anadolu'daki Türkmen beyleri Anadolu Selçuklu Saltanatının da sona ermesiyle büyük isyanlarına hız vermişlerdir.¹⁶ İlhanlılar isyanı bastıramamış ve yenilgiye uğramışlardır. 1316'da vefat eden Olcaytu Han'dan sonra yerine oğlu Ebu Said Bahadır Han geçmiştir. Sünni mezhebine bağlı kalan Ebu Said Bahadır Han 1336'da vefat edince hanedanda tahta çıkacak kimse kalmadığı için İlhanlı Devleti de son bulmuştur.¹⁷ Anadolu'da bu tarihten önce başlayan isyanlar ve yeni devlet kurma çabaları hız kazanmış, oluşan otorite boşluğu doldurulmaya çalışılmıştır.

Diyarbakır'da Uyrat Beyliği, Eratna ve Karakoyunlular içindeki Sutaylar, Kayseri ve Sivas çevresinde Eratna Devleti İlhanlıların Anadolu'ya gönderdiği emirlerin başında bulunduğu gruplardır.¹⁸

Anadolu Mimarisinde İlhanlı Sultanlarının İzleri

Anadolu'da İlhanlı sultanlarının adının yer aldığı 14 yapı ve 16 kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerden 11'i inşa ya da tamir ile ilgili bilgiler içermektedir. 3'ü vergi kitabesi, 1'i taş vakfiye, biri ise minberde bulunmaktadır.

Kitabelerden en erken tarihlisi 1300 yılında inşa edilmiş bir türbeye aittir. Tokat Müzesinde yer alan kitabe Gümenek'ten getirilmiştir. Kitabede dönemin İlhanlı sultanı Gazan Han'ın adı yer almaktadır. Kitabede “*Gazan Han merhum, mağfur, ariflerin kutbu, Allah'ın velisi Sultan Mahmud'un –Allah kabrini nurlandırın- bu türbesinin yapılmasını şark ve garbın sultanı, büyük hakan, çok büyük padişah, insanların sığınağı, -Allah saltanatını devamlı eylesin- (Gazan Mahmud Han) zamanında zayıf kul, Allah'ın rahmetine muhtaç ve onu dileyen Abdullah oğlu Hoca Nasır-Allah sonunu hayır eylesin-yedyüzün başı tarihinde emretti.*”¹⁹ yazmaktadır. Kitabedeki en dikkat çekici unsur Gazan Han'ın adının üst satırda çerçeve içine alınıp, tek yazılması ve iki yanının rumilerle bezenmiş olmasıdır (Şekil 5). Türbe günümüze ulaşmadığı için plan ve süsleme özellikleri bilinmemektedir.

Erzurum'da Cime Hatun Türbesi olarak anılan ve 2011 yılındaki restorasyon çalışmaları sırasında bulunan kitabesiyle tarihi ve sahibi netleşen yapıda İlhanlı Devleti'nde 1282-1284 yılları arasında çok kısa hükümdarlık yapan Ahmet Teküder Han'ın adı yer almaktadır. 1304 tarihli yazıtta “*Bu türbenin sahibesi bağışlanmış melike Ahmed Kan kızı Çiçek Hatun'u (Allah) bağışlasın. Allah onun makamını serin kılsın (Cehennem sıcağından korusun). yedyüzdört senesinin Sefer ayında vefat etti*”²⁰ bilgilerine yer verilmiştir. Kitabeyle türbenin Ahmet Teküder'in kızı Çiçek Hatun'a ait olduğu ortaya çıkmakta ve İlhanlı hanedan üyelerinin Erzurum'la bağlantılı olduğu da anlaşılmaktadır (Şekil 6-7). Yapı silindirik kaide, silindirik gövde ve içten kubbe dıştan külahla örtülen bölümlerden oluşmaktadır (Şekil 1). Gövde üzerinde yüksek kabartma silmelerin oluşturduğu kör kemerler, mukarnas kavsaralı kapısı ve külah altındaki kesik meandr türbedeki süsleme unsurlarıdır.

Günümüze ulaşamayan Tokat Şeyh Şehabeddin Çeşmesi üzerinde bulunan 1305 tarihli bir kitabede Olcaytu Han'ın ismine yer verilmiştir. Kitabede “*Bu pınarın yapılması için buyuran sultanlar Sultanı, saltanatı daim olsun Sultan Muhammed Olcaytu Han'ın saltanat günlerinde zayıf kul Abdullah oğlu*

¹¹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 249-250. Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 54-55.

¹² Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 264, 488.

¹³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 635-640; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 110.

¹⁴ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 264.

¹⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 267.

¹⁶ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 277.

¹⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 143.

¹⁸ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 85- 117.

¹⁹ Mehmet Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palasta Üç Kitabe”, *Belleten*, C. 57, S. 218, 1993, s. 85.

²⁰ Demet Kara, “Erzurum Melike Çiçek Hatun Türbesi”, *Turkish Studies*, S. 15, 2020, s. 299.

Şahabeddin ve eski komutan -kabri nur olsun- Mehmet Ata Bey yaptırıldılar. Zilkade yediyüzdört. Allah hayırlarını kabul etsin."²¹ yazmaktadır. Yapının planı ve süsleme düzeni hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bugün Bayburt Ulu Cami üzerinde bulunan kitabeden 1308 tarihli Mahmudiye Medresesi'nin de Olcaytu Han döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kitabesinde medresenin Sultan Muhammed Olcaytu Hüdabende zamanında Emir Fahreddin Mahmut tarafından yaptırıldığı bilgisine yer verilmiştir.²² Aynı yıllarda Bayburt'ta Erzurum Yakutiye Medresesi'nin de banilerinden biri olan Hoca Yakut tarafından Yakutiye Medresesi isimli bir yapının inşa ettirildiği ancak günümüze ulaşmadığı da belirtilmektedir.²³ Her iki yapının da plan ve süsleme özellikleri bilinmemektedir ancak aynı yıllarda Erzurum'da yapılan Yakutiye Medresesi'yle benzer özellikler taşıdıkları varsayılabilir.

Olcaytu Han döneminden diğer kitabe 1308-1309 tarihli Amasya Bimarhanesi üzerinde bulunmaktadır (Şekil 8-9). Kitabede "*Allah, Yüce Sultan ve Büyük Hakan Dünya ve Dinin Yardımcısı Olan Olcâyû Sultan Mehmed'i -Allah Onun Saltanatını ve Ululuk Günlerini Devamlı Kılsın- Mübarek Darüşşifa'yı Yaptırmasında Muvaffak Kılmıştır. Allah, Yüce Hatun Büyük Kraliçe İl-Düzmiş Hatun'un Devletini Artırsın. Güçsüz Kul Abdullah Oğlu Anber. Allah Ondan Kabul Etsin. Yedi Yüz Sekiz Senesinde.*"²⁴ belirtilmektedir. Kitabe Olcaytu Han'ın eşi İl-Düzmiş Hatun'dan melike olarak bahsedilmiş olması bakımından önemlidir. Medrese açık avlulu, iki eyvanlı doğu batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Avlu güney ve kuzey yönden revaklıdır. Batıda giriş eyvanı, doğuda ana eyvanı bulunmaktadır (Şekil 2). Yapıda süsleme giriş cephesinde yoğunlaşmaktadır. Taçkapı ve ön cepheye bakan pencereler bezenmiştir.

Benzer bir uygulama Erzurum Yakutiye Medresesi kitabesinde de yer almaktadır. 1310 tarihinde inşa edilen Yakutiye Medresesi taçkapısının ana nişinde bulunan inşa kitabesinde "*bu meftenin yapılmasını yediyüzon yılında Sultan Olcaytu'nun -Allah mülkünü ebedi kılsın- hükümdarlık günlerinde, Sultan Gazan ve Bolugan Hatun'un -Allah burhanlarını aydınlatsın- yüce ve alicenap yardımları ile Cemaleddin Hoca Yakut Gazani emretti*"²⁵ yazılmıştır (Şekil 10). Bu kitabenin ilgi çekici tarafı iki İlhanlı sultanının adının aynı anda kullanılmasıdır. Medresenin Olcaytu Han'ın saltanat yıllarında yapıldığı ve Gazan Han ve eşi Bolugan Hatun'un yardımlarıyla inşa edildiği kitabeyle ortaya çıkmaktadır. Gazan Han ve Bolugan Hatun'un maddi destekleri onların yapının baniliğini de üstlendiklerini göstermektedir. Yapı üzerinde yer alan diğer kitabe ise bir taş vakfiyedir. Güney eyvanın duvar yüzeyinde bulunan kitabede "*Allah'ı anmak çok iyidir ve bu her şeyden önce gelmelidir. Bu şerefli bukanın yapılmasını Yüce Sultan Olcaytu'nun -Allah mülkünü ebedi kılsın- saltanat yıllarında mutlu Sultan Gazan ve Horasanlı Bolugan Hatun'un -Allah tanıklıklarını (burhan) aydınlatsın, huzur içinde yatsınlar- büyük yardımlarıyla.....*"²⁶ yazılmıştır. Kitabeden Gazan Han ve eşinin vefat ettiği anlaşılmaktadır (Şekil 11). Ayrıca vakfiyeye bağışlanan akarların önemli bir kısmı da onlara aittir. Medrese kapalı avlulu, üç eyvanlı bir plana sahiptir (Şekil 3). Doğuda ana eyvana bitişik bir de türbesi bulunmaktadır. Süsleme yapının ön cephesinde yer alan taç kapı ve minaresinde yoğunlaşmaktadır.

İlhanlı Sultanlarının Anadolu'da izi en belirgin olanı Ebu Said Bahadır Han'dır. Bu sultanın en erken kaydı 1317 tarihli Tokat Abdullah bin Muhyi Zaviyesi (Abdulmuttalip Tekkesi)²⁷ ve Acepşir Türbesi²⁸ kitabelerinde bulunmaktadır. Tokat merkezde bulunan Abdullah bin Muhyi Zaviyesi girişi üzerindeki kitabede "*Bu bina Allah'a yaklaşmak ve O'nun rızasını kazanmak için zikredilenlerin sığınağı, şükredenlerin yurdu olarak devlet-i sultan-ı azam Ebu Sa'id bin Olcaytu Sultan (Allah*

²¹ Çiğdem Bilgen, *Erken Cumhuriyet Dönemi'ne Ait Bir Kitap Taslağı: Tokat Kent Tarihi Çalışmaları Tokat Müzesi Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2014, s. 502 alıntı Karagülle, B. & Savuran N. (1930-1953). Tokat Müzesi: Tarihi Yapılar, Eski Eserler Ve Bölgeleri, Tokatlı Meşhurlar, Yayınlanmamış Monografi Çalışması, Tokat Müzesi, Tokat.

²² Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Bassimevi, İstanbul, 1936, s. 245.

²³ Abdürrahim Şerif Beygu *Erzurum Tarihi...* s. 245.

²⁴ Mehmet Kutlu, "İldüzmiş Hatun Baniliğindeki Amasya Darüşşifası Üzerine Yeni Tespitler", *Mimari-Kültür- Bellek* (Edt. Tane Doğan) Paradigma Akademi, Çanakkale, 2022, s.20.

²⁵ Rahmi Hüseyin Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 55.

²⁶ Rahmi Hüseyin Ünal, *Erzurum Yakutiye...* s. 58.

²⁷ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*, (Çev. Merve Özkılıç), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 239.

²⁸ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra....* s. 240.

hükümünü baki kılsın) döneminde yapılmıştır. Bu binayı Allah'ın zayıf kulu Abdullah bin el- Muhyi (Allah yardımcısı olsun) 10 Rebiulahir 717 (22 Haziran 1317) tarihinde inşa etmeye muvaffak olmuştur” yazmaktadır.²⁹ Günümüze önemli ölçüde özgün planını yitirmiş şekilde ulaşan Abdullah bin Muhyi Zaviyesi özgününde kapalı kubbeyle örtülü bir avlu, önünde eyvan ve etrafında kurulu iki mekândan müteşekkil olduğu düşünülmektedir (Şekil 4).³⁰ Yapının süsleme unsurlarının çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Avlusunda yer alan çini pano günümüze ulaşamayan süslemelerle ilgili fikir vermektedir. Acepşir Türbesi giriş kapısı üzerindeki kitabede ise “ Acepşir, devletlu büyük sultan Ebu Sa'id bin sultan Muhammed 717 yılı Cemaziyevvel ayının başlarında (Temmuz 1317)”³¹ yazılmıştır. Yapı özgünlüğü kaybetmiş dikdörtgen bir plana sahiptir. Türbede süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Samsun İç Kale Mescidi (Bezistan Mescidi) girişi üzerinde yer alan kitabede “*Kulların en zayıfı Mahmud oğlu Evhad el Mevlevî, büyük Sultan Ebû Said Han'ın -Allah saltanatını devamlı kılsın- hükümdarlığı sırasında ve Noyan Timurtaş'ın zamanında -yardımı bol olsun- bu mübarek mescidi 723 (1323) senesinde imar (inşa) etti”*³² yazmaktadır (Şekil 12). Yapının özgün planının nasıl olduğu bilinmemektedir.

Ani Menuçehr Camii, Ankara Kalesi ve Kırşehir Cacabey Medresesi üzerinde Farsça yazılmış fermanlar içerikleri itibariyle benzerdirler. Ani kitabesinde tarih kısmı yok olmuştur. Ancak kitabenin ikinci satırında Ebu Said Bahadır Han ismi yer almaktadır. Kitabe içeriği daha önce Anadolu'da yapı üzerinde yer alan kitabelerden oldukça farklıdır. Sultanın vergilerle alakalı fermanı taşa işlenerek cami duvarına yerleştirilmiştir.³³ Diğer kitabe Ankara Kalesi Hisar Kapısı üzerinde yer almakta ve içeriği Ani'de bulunan kitabeye oldukça benzemektedir. Kitabede Ebu Said Bahadır Han'ın ismi yer almamakla birlikte bahsedilen vergi hükmünün yürürlüğe girdiği h. 730 (m. 1329-1330) tarihi yazılmıştır.³⁴ Bu tarih Ebu Said Bahadır Han dönemine işaret etmektedir. Ayrıca kitabede yer alan bazı cümleler aynı dönemde kaleme alınmış fermanlarda da kullanılmaktadır.³⁵ Son satırda “*ameli Halil*” yazmakta ve kitabeyi hak eden hattat ortaya çıkmaktadır. Benzer içeriğe sahip diğer kitabe Kırşehir Caca Bey Medresesi taçkapısı üzerindedir (Şekil 14-15). Kitabede Ebu Said Bahadır Han'ın ismine ya da tarihe yer verilmemiştir ancak içerik Ankara Kalesi'ndeki kitabeye oldukça yakındır.³⁶ Kitabe muhtemelen 1329-1330 yıllarında hazırlanmıştır. Bu tarzda hazırlanmış fermanlar muhtemelen Anadolu'da usulsüz toplanan vergiler nedeniyle taş üzerine kazınarak şehrin görünen bir yerinde sergilenmiştir.³⁷

İnşa tarihi net olarak bilinmeyen Niğde Sungur Bey Cami'nde ilginç iki kitabe bulunmaktadır. Bugün Dışarı Cami'nde yer alan minber Sungur Bey Cami'si için yapılmıştır. Minber üzerinde Ebu Said Bahadır Han'ın ismi geçmektedir. Kitabede “*Bu minberi yüce Sultan Ebu Said'in -devleti ebedi olsun- zamanında Emir Seyfettin Sungur Ağa'nın -ömrü uzun olsun- emriyle Sungur Ağa'nın kâtibi ve Allah'ın rahmet ve yardımına muhtaç zayıf kulu Muallim oğlu Hoca Ebubekir yapmıştır”* yazmaktadır.³⁸ Ebu Said Bahadır Han saltanat yıllarına işaret eden minberin ve dolayısıyla caminin 1316-1335 yılları arasında yapılmış olması lazımdır. Kitabelerden diğeri doğu taçkapısında bulunur ve 1335-1336 tarihlidir. Kitabe içeriğinden vergiyle alakalı bir ferman olduğu anlaşılmaktadır.³⁹ Kitabede 1335'te vefat eden Ebu Said Bahadır Han'ın ismine yer verilmemiş, Sungur Bey hükmü kendisi adına vermiştir. Kitabede yer alan ifadeler ve İlhanlı Sultanın isminin kaldırılması Ebu Said Bahadır Han'ın vefatıyla

²⁹ Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayhan, Ali Murat Aktemur, İshak Umut Kukaracı, Adem Çelik, Burhanettin Güneş, *Tarihi Yaşatan İl Tokat*, PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 189.

³⁰ Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler I Öncül Yapılar: Tokat Zaviyeleri*, Akademi Kitapevi, İzmir, 1994, s. 65-76.

³¹ Hamza Gündoğdu v.d. , *Tarihi Yaşatan İl Tokat*, s. 153.

³² M. Zeki Oral, “Anadolu'da İlhani Devri Vesikalari, Temurtaş Noyin Zamanında Yapılmış Eserler ve Kitabeleri”, V. Türk Tarih Kongresi 1956, Kongreye Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960, s. 211-212; Abdülhamit Tüfekçioğlu-Ali Boran, “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi”, *Vakıflar Dergisi*, S.28, 2004, s. 287.

³³ bkz. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, 1931, s. 137-138.

³⁴ Paul Wittek, “Ankara'da Bir İlhani Kitabesi”, *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, 1931, s. 162-163.

³⁵ ayrıntılı bilgi için bkz. Osman G. Özgüdenli, “İlhanlı Hükümdarı Ebu.Said Hâna Ait Dört Yarlığ”, *Belleten*, C. 69, S. 254, 2005, s. 77.

³⁶ Halim Baki Kunter, “Kitabelerimiz I”, *Vakıflar Dergisi*, C.2, 1942, s.433.

³⁷ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra....* s. 226-227, 231.

³⁸ Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s. 70.

³⁹ Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi*, s. 68.

İlhanlı Devleti'nin son bulduğuna işaret etmekte ve Sungur Bey bağımsızlığını ilan ettiğini düşündürmektedir.

Sivas Müzesinde sergilenen ve Yıldızeli ilçesinden getirildiği belirtilen bir kitabede de Ebu Said Bahadır Han adı geçmektedir. Kitabeden bahseden kaynaklarda tarih h.783 m. 1381-1382 olarak verilmektedir.⁴⁰ Ancak Ebu Said Bahadır Han'ın saltanat yılları dikkate alındığında (1315-1335) tarihinin yanlış okunmuş olabileceği değerlendirilmektedir. Kitabede “*Bu han Ebu Said Bahadır Han'ın saltanat yıllarında Allah'ın rahmetine muhtaç zayıf kul, Ahi Emir Ahmed bin Hacı Zeyneddin tarafından yaptırılmıştır sene yediyüz....*” yazmaktadır (Şekil 13).

Tokat'ın Pazar ilçesinde bulunan 1335 tarihli Halil Bey Cami doğu cephedeki giriş kapısı üzerindeki kitabede “*Bu Cuma Camisini devletli, Sultan-ı azam Ebu Said Han –Allah mülkünü daim kılsın- döneminde latif olan Rabb'inin rahmetine muhtaç zayıf kul Hacı Muhammed bin el- Hüseyin – Allah sonunu güzelleştirsın- yediyüzotuzbeş senesi Recep ayında yaptırmıştır*”⁴¹ ifadelerine yer verilmiştir. Bu kitabe Ebu Said Bahadır Han'ın son saltanat yıllarında Anadolu'da İlhanlı Devleti'nin de son izini temsil etmektedir. Cami özgün planını kaybetmiştir. Bugünkü plan ve süslemeler Osmanlı Dönemi özellikleri taşımaktadır.

İlhanlı hükümdarlarının isimlerine yer veren diğer bir kitabe diğerlerinden farklı bir yapı türüne aittir. Van Akdamar Adası'nda bulunan Kutsal Haç Kilisesi 915-921 yılları arasında inşa edilmiştir. Bugün kubbesinde bulunan tamir kitabesinde yıkılan kubbe ve doğu köşe odalarının onarıldığına dair bilgiler verilmekte ve ön kısmı okunamayan bir Han'dan bahsedilmektedir. Kitabenin öncesi tahrip olduğu için Han'ın kim olduğu anlaşılamamaktadır. Bu onarımın Katogikos III. Stephanos (1272 - 1296) tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir.⁴² Bu bilgi dikkate alındığında Akdamar Kilisesi'ndeki onarımın Abaka Han, Ahmet Teküder Han, Argun Han, Geyhatu Han, Baydu Han veya Gazan Han döneminde yapıldığı söylenebilir. Tarihi kaynaklar 1275-1276'da bölgede büyük bir depremin yaşandığı bilgisini vermektedir.⁴³ Tamirat muhtemelen bu deprem nedeniyle oluşan hasar için yapılmıştır. Hristiyan topluluklarla aralarının iyi olduğu bilinen Abaka ve Argun Han kitabede yazan isim konusunda ön plana çıkmaktadır. Onarımın Abaka Han döneminde yapılması olasıdır. Zira Abaka Han Döneminde İlhanlı sarayında özellikle Nasturi Hristiyanlara büyük hürmet gösterilmekte, kiliselere bağış yapılmakta, paskalya törenlerine katılmakta ve hatta üzerinde kutsal üçlemenin yer aldığı sikkeler basılmaktadır.⁴⁴ Ayrıca Abaka Han'ın tahta çıkma töreni Van yakınlarındaki Aladağ'da gerçekleşmiştir. Ermeni Vakanüvis Rahip Stepanos Argun Han övgüyle bahsetmektedir.⁴⁵

Ayrıca günümüze herhangi bir maddi unsuru ulaşmamış olmasına rağmen kaynaklarda yer alan bugünkü Van sınırlarında yer alan Aladağ'da bulunan İlhanlı yazlık sarayından da bahsetmek gerekir. Van ve çevresi İlhanlı Devleti kurulmadan önce Celâleddin Harizmşah'ı takibi sırasında Çormahan Noyan öncülüğünde 1230'lar da kuşatılmıştır.⁴⁶ Hülagü Han Döneminde bu bölge devletin yazlık alanı olarak seçilmiş ve saray, kilise gibi yapılar inşa edilmiştir.⁴⁷ Bu sarayın inşası için çok sayıda malzeme ve sanatçının bölgeye getirildiği, sarayın önemini Ebu Said Bahadır Han Dönemine kadar koruduğu bilinmektedir.⁴⁸ Bu bölge İlhanlı sultanlarının bizzat imar faaliyetlerine katılmış olmasını nedeniyle önemlidir.

Son olarak 13. yüzyılın sonunda yapılan Sivas Çifte Minareli Medrese, Sivas Buruciye Medresesi ve Erzurum Çifte Minareli Medrese'den de bahsetmek gereklidir. Sivas Çifte Minareli Medrese (1271) İlhanlı Devleti *Nâib-i Saltanat-ı Memâlik-i Rûm* ünvanlı Cüveyni tarafından yaptırılmış ancak

⁴⁰Sabiha Gürlevik, *Sivas Mezar Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2008, s. 157.

⁴¹Hamza Gündoğdu v.d., *Tarihi Yaşatan İl Tokat*, s. 495-496.

⁴²Zeynep Mercangöz, “Ortaçağ Van Hristiyan Dönemi”, *Van, Kültür Bakanlığı Yayınları*, İstanbul, 1997, s. 75-98.

⁴³Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 77.

⁴⁴Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 129-130.

⁴⁵Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki...*, s. 317.

⁴⁶Neslihan Durak, “İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi”, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri*, (Edt. Oktay Belli, Vedat Evren Belli), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 243.

⁴⁷Neslihan Durak, *İlhanlılar Döneminde...* s. 245-246.

⁴⁸Neslihan Durak *İlhanlılar Döneminde...* s. 246-247.

kitabesinde dönemin İlhanlı Han'ına herhangi bir vurgu yapılmamıştır⁴⁹. Benzer bir durum Buruciye Medresesi (1271) için de geçerlidir. Medresenin banisinin İlhanlı Devleti tarafından gönderildiği söylene de kitabesinde dönemin Selçuklu sultanının saltanatı vurgulanmaktadır. Erzurum Çifte Minareli Medrese üzerinde banisini belirten bir kitabe bulunmamaktadır ancak kimi araştırmacılar tarafından İlhanlı sultanı Geyhatu Han eşi Padişah Hatun tarafından 1290'larda yapıldığı belirtilmektedir.⁵⁰ Fakat bu bilgiyi doğrulayacak herhangi bir kitabe ya da vakfiye bulunmamaktadır.

DEĞERLENDİRME SONUÇ

14. yüzyıldan evvel inşa edilen yapılarda İlhanlı Devleti hükümdarlarının Anadolu mimarisinde direkt bir etkisi görmek şimdilik mümkün görünmemektedir. Bu durumun dönemin politik yaşamıyla bağlantısı olduğu açıktır. İlhanlı Devleti Anadolu'daki iktidarını Selçuklu sultanları üzerinden yürütmeyi tercih etmiş bu durum yıllar boyunca devam etmiştir. Selçuklu saltanatın zayıflaması ve İlhanlı Devleti tarafından atanan valilerin Anadolu'da hızlı artışı İlhanlı Devleti'nin mimariye de yansıyan ilk izlerini ortaya çıkarmıştır. Kitabelerden yola çıkılarak yapılan bir değerlendirmede İlhanlı sultanlarının 14. yüzyıl itibarıyla Anadolu'da adlarının yer aldığı anlaşılmaktadır. Öncesinde İlhanlı sultanlarının ismi kitabelerde tercih edilmemiştir. Sivas Çifte Minareli Medrese gibi İlhanlı devlet adamı tarafından yapılmış bir yapıda bile sultanın ismi anılmamaktadır. Bu durumun birkaç açıklaması olabilmektedir. İlk olarak 14. yüzyıla kadar Anadolu'da Selçuklu hanedanlığı yönetimi elinde tutmuş o dönemde basılan sikkeler ve inşa kitabelerinde dönemin Selçuklu sultanının ismine yer verilmiştir. 14. yüzyılda Anadolu'da parçalı bir yönetim bulunmakta olup kimi şehirlerde Selçuklu hanedanlığı, kimilerinde İlhanlı hanedanlığı, kimilerinde ise yeni kurulan beylikler faaliyet yürütmüşlerdir. Bu durum kitabelere de yansımaktadır. 14. yüzyılda değişen siyasi ortam İlhanlı sultanlarının Anadolu'da daha belirgin rol oynamalarına neden olmuştur. Konuyla ilgili diğer bir açıklama İlhanlı hükümdarlarının İslam dinine bağlılıklarını ortaya koymaları sonrasında Anadolu'da daha etkin bir rol üstlendikleri ve bu rol için çaba sarf ettikleridir. 14. yüzyıl öncesinde İlhanlı hükümdarları Anadolu'daki Müslüman halk için gücü elinde bulunduran tarafta olsa işgalci ve kâfir olarak nitelendirilmiş ve toplum tarafından benimsenmemiştir. Bu düşünce 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başında sıklıkla yaşanan isyanlarla da örtüşmektedir. 14. yüzyılda inşa kitabelerinde saltanatı vurgulanan sultanlar aynı zamanda İslamiyet'i seçtiğini Anadolu halkına duyurmaktadır.

Kitabeler incelendiğinde 1300-1335 yılları arasında ait oldukları anlaşılmaktadır. 1300'de Gazan Han'la başlayan gelenek 1335 Ebu Said Bahadır Han dönemi ve devletin son bulmasına kadar devam etmiştir. Gazan Han ve Ahmet Teküder'in adı birer kez kitabelerde yer alırken, Olcaytu Han'ın 5, Ebu Said Bahadır Han'ın 7 kitabede isimlerine yer verilmiştir. Erzurum Yakutiye Medresesi'nde Gazan Han ve eşi Bolugan Hatun diğer kitabelerden farklı olarak bani statüsünde yer almışlardır. Medresenin eyvanındaki taş vakfiye önemli gelirler bağışladıklarını ortaya koymaktadır. 1284'te vefat ettiği bilinen Ahmet Tekedür'in isminin yer aldığı kitabede ise bir saltanat vurgusu bulunmamaktadır. Ahmet Han ismi vefat eden Çiçek Hatun'un babası olarak yer almaktadır. 1304 tarihli kitabede Olcaytu Han dönemine aittir ancak sultanın ismine kitabede yer verilmemiştir. Bu durumun nedeni olarak Ahmet Teküder'in halefi Argun Han tarafından hazırlanan suikast sonucu vefat edişi gösterilebilir. Diğer taraftan saltanat vurgusu yapılmayan türbe kitabeleri de bulunmaktadır.

Kitabelerin buldukları şehirler dikkate alındığında 5'i Tokat'ta, 2'si Erzurum, birer tanesi ise Bayburt, Amasya, Samsun, Niğde, Sivas, Ankara, Kars ve Kırşehir'dedir. Bu şehirler 14. yüzyılda İlhanlı Devleti tarafından atanan valiler tarafından yönetilmektedir. Tokat bu şehirler arasında ön plana çıkmaktadır. Tokat'ın Köseadağ Savaşı öncesi, sonrasında ve İlhanlı yönetimi boyunca yoğun göç aldığı bilinmektedir. İlhanlılarca atanmış devlet adamları şehrin 14. yüzyılına iz bırakmışlardır. Erzurum

⁴⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı çalışmalar için bkz. Erdal Eser, "Sivas'ta Bir Manifesto: Gök Medrese", *Vakıf ve Kültür Dergisi*, Y.1, C.1, 1998, s. 27-28; Ayşegül Bekmez, "Sivas'ta Siyasi Ortamın Mimariye Yansımasına Bir Örnek: Gök Medrese-Çifte Minareli Medrese", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı 2, 2017, s. 447-469.

⁵⁰ Haluk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Bânisi Üzerine Mülâhazalar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s. 209-210; Abdülislam Uluçam, "Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorumu", *.XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 754; Bruno De Nicola, "Pādshāh Khatun: An Example of Architectural, Religious, and Literary Patronage in Ilkhanid Iran", *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia: Generals, Merchants, and Intellectuals*, (Edt. Michal Biran; Jonathan Brack and Francesca Fiaschetti), University of California Press, California, 2020, s. 278.

Tokat'tan farklı olarak Padişah Hatun, Çiçek Hatun gibi İlhanlı hanedan üyelerine ev sahipliği yapmış Hoca Yakut gibi İlhanlı devlet adamları tarafından yönetilmiştir. Erzurum İlhanlı başkenti Tebriz'e yakın olması ve Tebriz Trabzon kervan yolu üzerinde bulunması nedeniyle de Anadolu'da önemli şehirlerden biri konumuna gelmiştir.⁵¹ Diğer şehirler incelendiğinde ortaya çıkan en önemli husus göçlerle yaşanan demografik değişikliktir. Moğol İstilasası sonrasında özellikle İç Anadolu ve Doğu Anadolu şehirleri yoğun bir göçe maruz kalmış ve bu durum bu şehirlerdeki halkın daha batıya hareket etmesine neden olmuştur.⁵² Yeni göç dalgasıyla gelenler arasında Moğol askeri ve devlet adamları da bulunmaktadır. Bu kişilerin izleri imar faaliyetlerine de yansımıştır.

14. yüzyılın ilk yılında Tokat'ta bir türbe kitabesiyle İlhanlı saltanatı Anadolu'ya taşınmıştır. İnşa kitabelerinde İlhanlı sultanlarının isimlerinin geçtiği yapı türleri incelendiğinde türbeler ön plandadır. 3 türbe, 2 medrese, 2 cami, bir darüşşifa, bir tekke, bir han, bir çeşme ve bir minberde İlhanlı sultanlarının ismine yer verilmiştir. Bu yapı türleri 14. yüzyılda Anadolu'daki imar faaliyetlerinde de benzer bir seyir izlemektedir. İran'daki İlhanlı sultanlarının inşa ettirdiği yapılarda da türbeler ön plandadır. Argun Han'ın Sasani kalıntıları üzerine kurduğu Urmiye Gölü güneydoğusundaki Taht-ı Süleyman kompleksi, Gazan Han günümüze ulaşamayan yapı topluluğu ve Olcaytu Han'ın Sultaniye'deki külliyesi en bilinen örneklerdir. Bu yapı toplulukları İlhanlı hükümdarlarının mimari baniliklerinin ortak özelliklerini de göstermektedir. Bu yapılarda süsleme ve anıtsallık ön plandadır.⁵³ Anadolu'da da aynı dönemde paralel bir eğilim gözlenmektedir. Meraga, Tebriz ve Sultaniye İlhanlı hükümdarlarının imar faaliyetlerinde öne çıkan şehirlerdir.⁵⁴ İran'da İlhanlı Dönemi yapılarında camilerde Selçuklu dört eyvanlı plan tipinin devam ettirildiği, çifte minare, çini ve alçı süslemenin yoğunlaştığı; türbelerde ise çoğunlukla külliye şeklinde planların tercih edildiği camilerle benzer şekilde yoğun bezeme uygulandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Anadolu'da medrese inşası özellikle 13. yüzyılın ikinci yarısında çifte minareli cepheleriyle dikkat çeken örneklerin artışıyla ön plana çıkmıştır. 14. yüzyılda İlhanlı sultanlarının desteğiyle yapılan Yakutiye Medresesi bu üslubun devamını oluşturmaktadır. Yakutiye Medresesi ön cephe kuzeydoğu köşesinde minare yükselmekle birlikte kuzeydoğu köşesinde cephenin düzenine aykırı bir şekilde türbe olduğu düşünülen bir yapı eklenmiştir. Bu yapının türü ve cephenin çifte minareli olup olmadığı tartışılmaktadır.⁵⁶ Yakutiye Medresesi özgün tasarımında büyük bir olasılıkla çifte minarelidir. Minare yıkılınca bugün bilinen köşe yapısı eklenmiş olmalıdır. Bayburt'ta günümüze ulaşamayan medresede de plan, cephe düzeni ve süslemede benzer bir üslup kullanılmış olmalıdır. Anadolu'da çifte minareli olarak tasarlanan son yapı İlhanlı Devleti Emirlerinden Sungur Bey tarafından yaptırılan Niğde Sungur Bey Camii'dir. Baninin İlhanlı Devleti'yle ilişkilendirilmesi çifte minareli cephe düzenlemesinin İran'daki dönem cephe üslubunun Anadolu'ya kadar taşınmış olabileceğini düşündürmektedir.⁵⁷ Burada minber diğer türlerden ayrılmaktadır. Bilindiği üzere minber siyasi kimliği de barındıran bir unsurdur. Dönemin sultanı adına minber üzerinde hutbe okunması geleneği saltanatın meşrulaşmasını da sağlamaktadır. Bu nedenle İlhanlı Devleti'nin son sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın isminin yer aldığı minber aynı zamanda sultanın saltanatı vurgularken, İslamiyet'i seçtiğini de Anadolu'ya bir kez daha göstermektedir.

İlhanlı Devleti sultanları özellikle yerleşik hayata geçtikten sonra imar faaliyetlerine hız vermiş ve görkemli şehirler inşa ettirmişlerdir. Ancak Anadolu'da egemenliklerini korudukları yıllar boyunca İlhanlı sultanları Aladağ dışında herhangi bir imar faaliyetinde bulunmamışlardır. Anadolu'daki mimari etkinlikler İlhanlı devlet adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. İlhanlı sultanlarının devletin merkezi İran'da imar faaliyetlerine özellikle İslamiyet'i seçen Gazan Han ve Olcaytu Han dönemlerinde hız

⁵¹ Nermin Şaman Doğan, "Erzurum'un Sembolü İki Medrese: Çifte Minareli/Hatuniye Ve Yakutiye Medreseleri" *Cengiz Han ve Mirası* (Edt. Cem Korkut, Mürsel Doğrul), Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları Ankara, 2021, s. 332.

⁵² Abdülkadir Yuvalı, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik Ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, S. 27, C.9, 1997, s. 1290-1291.

⁵³ Sheila S. Blair, "Il-Khanids II. Architecture", *Encyclopaedia Iranica*, V. XII, F. 6, 2004, s. 654-658. <https://www.iranicaonline.org/articles/il-khanids-ii-architecture> erişim tarihi: 14.04. 2023.

⁵⁴ Sheila S. Blair - Jonathan M. Bloom, "Architecture in Iran and Central Asia under the Il-khanids and Their Successors," *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*, New Haven and London, 1994, s. 5.

⁵⁵ Sheila S. Blair - Jonathan M. Bloom, "Müslüman Moğollar: Moğol İstilalarından İlhanlılara: İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Edt. Markus Hattstein- Peter Delius), (Çev. Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 397-399.

⁵⁶ Nusret Çam, "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar", *Vakıflar Dergisi*, S. 20, 1988, 290-292.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Denknalbant, *Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi (Anadolu, İran, Azerbaycan, Hindistan)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

verildiği anlaşılmaktadır. Olcaytu Han'ın baştan kendisi için inşa ettirdiği Sultaniye şehri dikkat çekicidir. İlhanlı Dönemi mimarisini baştan inşa edilenler ve Selçuklu eserlerinin üzerinde yapılan eklemeler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Baştan inşa edilen İlhanlı yapılarında öne çıkan unsur anıtsal boyutlardır. Bu özellik Selçuklu geleneğinin de devamıdır. Yapı plan tipolojisi de devamlılık söz konusudur.

Anadolu'da İlhanlı sultanlarının isminin geçtiği yapıların günümüze ulaşabilenleri incelendiğinde plan tipolojisinin geleneğin devamı olduğu ve yenilik ya da farklılığın tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda Anadolu'daki yapı ustaları ve sanatçılarla çalışılmış olduğu varsayılabilir. Aynı sanatçıların zaten var olan plan tiplerin kullanılması beklenen bir davranıştır. İncelenen yapıların 3'ü günümüze ulaşmadığı için planları bilinmemektedir. Samsun İç Kale Mescidi ve Tokat Pazar Halil Bey Cami önemli ölçüde özgünlüğünü yitirmiş yapılardır. Erzurum Cimcime Hatun Türbesi silindirik gövdesi külahlı üst örtüsüyle 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başında Erzurum ve Ahlat'ta uygulanan türbe planlarının devamını teşkil etmektedir. Tokat Acepşir Türbesi ise oldukça sade dikdörtgen bir plana sahiptir. Amasya Bimarhane'sinde uygulanan plan Anadolu'da medrese ve darüşşifalarda genellikle tercih edilen açık avlulu, tek katlı ve 2 eyvanlıdır. Yakutiye Medresesinde ise Anadolu'da nadiren kullanılan kapalı avlu tercih edilmiştir. Tokat Abdullah bin Muhyi Zaviyesi'nde (Abdülmuttalip Tekkesi) 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başında özellikle Tokat'taki zaviyelerde kullanılan ve merkezinde kapalı avlu ve eyvan kurgusunun yer aldığı plan tipi kullanılmıştır.⁵⁸

Yapılardaki süsleme özelliklerine bakıldığında Amasya Bimarhanesi, Erzurum Yakutiye Medresesi, Tokat Abdullah bin Muhyi Zaviyesi (Abdülmuttalip Tekkesi) ve Niğde Sungur Bey Cami minberi (günümüzde Dışarı Cami'nde bulunmaktadır) ön plana çıkmaktadır. Amasya ve Erzurum'daki yapılar 13. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp adeta bir moda halini alan yüksek kabartma taş süslemenin örnekleridir. İki yapıda taçkapılarıyla ön plana çıkmaktadır. Her iki taçkapıda da farklı kurguda hazırlanmış benzer bir üslubun izleri görülmektedir. Bitkisel süslemelerdeki iri palmet ve rumiler, mukarnas nişleri üzerine işlenmiş ışın demetleri ortak motiflerdir. Yakutiye Medresesi süsleme özellikleri Erzurum'daki diğer İlhanlı dönemi eseri Çifte Minareli Medrese ve Selçuklu eseri Sivas Gök Medrese süslemelerine yakın bir üsluba sahiptir. Erzurum'da Kale Mescidi, Ulu Cami, Çifte Minareli Medrese, aynı döneme ait türbeler ve Yakutiye Medresesi yerel bir atölyeye ve sanatçı grubuna işaret etmektedir.⁵⁹ Hayat ağacı kompozisyonu Amasya Bimarhanesi'nde taçkapının bir bordürü boyunca tekrar eden bir şekilde Divriği Ulu Cami kuzey taçkapısıyla benzeşir şekilde işlenmiştir. Yakutiye Medresesi'nde ise köklerini iki aslanın koruduğu üstte ise çift başlı kartalın bulunduğu bir hayat ağacı süslemesi bulunmaktadır. Erzurum Çifte Minareli Medrese'deki köklerinin iki yanında ejder başıyla sonlandırıldığı kompozisyona üslup olarak benzetilebilir. Ancak Yakutiye'deki hayat ağacı kompozisyonu daha ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Yakutiye Medresesi'nde köşede bulunan minare gövdesi sırlı tuğla ve çinilerle süslenmişken, Amasya Bimarhane'sinde sadece taş süsleme bulunmaktadır. Tokat Abdullah bin Muhyi Zaviyesi'nin (Abdülmuttalip Tekkesi) özgün süsleme parçası ise çini mozaik tekniğiyle yapılmış panosudur. Altıgenlerden meydana getirilmiş kompozisyon dönemin çini mozaik örneklerine benzerdir. Tokat'ta Selçuklu ve İlhanlı hâkimiyeti yıllarında çini süsleme üslubunun benzerlik taşıdığı ve sürekliliği bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Niğde Sungur Bey Cami minberi süsleme özellikleri bakımından Anadolu ahşap süsleme geleneğini sürdürmektedir. Özellikle minberin yan aynalıdaki geometrik süsleme kompozisyonu Ankara Aslanhane Cami minberiyle oldukça benzerdir.

Anadolu mimarisinde İlhanlı egemenliğinin hâkim olduğu dönemlerde süsleme üslubunda bir değişim olduğu açıktır.⁶¹ Ancak bu değişimin İlhanlılara ait üslubun Anadolu'ya girmesi şeklinde

⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında...*, Akademi Kitapevi, İzmir, 1994, s. 65-76.

⁵⁹ Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra...* s. 202-206.

⁶⁰ ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Denkalbant Çobanoğlu, "Tokat ve Niksar'da Bazı Selçuklu ve İlhanlı Yapılarındaki Çini Süslemeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, S. 51, 2019, s.9-44.

⁶¹ Bu konuda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır bkz. Zeynep Onur, "Türk Mimarisinde Rasyonel ve İrrasyonel Dönemler", *Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, S. 5 (1-2), 1990, s. 45-58; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1986; Erdal Eser, "Selçuklu Miladı 1243", *Vakıf ve Kültür*, S. 1/3, 1998, s. 60-64; Zafer Bayburtluoğlu, "Anadolu Selçuklu Mimarlığı/Sanatu ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002)*, *Bildiriler*, (Edt. Mustafa Denктаş, Yıldırım Özbek, Aslı Sağiroğlu Arslan), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2002, s. 4-6; Nermin Şaman Doğan, "Bezemeye Bakış

yorumlamak doğru bir açıklama olmamaktadır. 13. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yaşanan değişim pek çok unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış olup, bu unsurların bir araya gelmesinin ana nedeni Moğol İstilasıdır. Moğolların batıya doğru yürüttüğü istila hareketleri, Orta Asya, İran v.b. coğrafyalarda yaşayanların daha güvenli gördükleri Anadolu'ya göç etmesine sebep olmuştur. 1220'li yıllardan itibaren özellikle komşu bölgelerden Anadolu'ya yoğun bir göç yaşanmıştır. Bu gruplar içinde sanat ve zanaat ehli kişiler kendilerine saray ve çevresinde yer bulmuş ve dönemin düşünce, mimari, sanat ortamına katkıda bulunmuşlardır. Bu katkı sanat üslubunda yeni sentezlerin oluşmasını sağlamıştır. Süslemede açık bir şekilde gözlenen bu değişim Anadolu'da istila ile değişen sanat anlayışı ve çeşitli bölgelerden göç eden sanatçı topluluklarıyla ortaya çıkmıştır. Farklı bölgelerden gelen sanatçılar Anadolu'da aynı anda farklı bölge süsleme anlayışlarının görünmesini sağlamıştır.⁶² İlhanlı Dönemi'nde İran'da inşa edilen yapılarda da süsleme üslubu bakımından benzer bir değişim yaşanmış; Büyük Selçuklu geleneği ve dönemin sanat anlayışı bir araya getirilerek bir süsleme üslubu oluşturulmuştur. Aynı anda İran ve Anadolu'da ortaya çıkan süsleme üslubunun ortak parçaları olduğu gibi ayrışan yönleri de oldukça fazladır. Bu durum farklı etkileşim alanları ve farklı beğenilere sahip sanatçı ve banilerle alakalıdır.

Yapılarda kullanılan malzemelerde esas unsur coğrafyadır. İncelen yapılarının günümüze özgün halleriyle ulaşanlarında taş ana inşa ve süsleme malzemesidir. Bu özellikliyle Anadolu geleneğinin sürdürüldüğü görülmektedir. Tuğla ve çini Erzurum Yakutiye Medresesi ve Tokat Abdullah bin Muhyi Zaviyesi'nde (Abdülmuttalip Tekkesi) kullanılmıştır. Tuğla Anadolu Türk mimarisinde üst örtü, taşıyıcı elemanlar ve minare gibi bölümlerde tercih edilmiştir. Tuğla yapı elemanı olarak kullanılmasının yanında süsleme unsuru olarak da kullanılmıştır. Erzurum Yakutiye Medresesi'nde özgününde ön cephenin köşelerinde iki minare yer almakta olup, bu minarelerden sadece biri günümüze ulaşabilmiştir. Minare gövdesinde sırlı tuğlaların palmet şeklinde kabartma olarak dizilmesiyle dikkat çekici bir süsleme meydana gelirken, aralarına patlıcan moru, turkuaz çiniler yerleştirilmiştir. Abdullah bin Muhyi Zaviyesi (Abdülmuttalip Tekkesi) önemli ölçüde özgünlüğünü yitirmiştir ancak özgün olduğu düşünülen üst örtü ve kemerler tuğlayla yapılmış, kapalı avlu kısmı kubbeye geçiş kısmının ortasında pano şeklinde hazırlanmış çiniden bir süsleme bulunmaktadır. Panoda patlıcan moru altıgen çini parçaları etrafında turkuaz çiniden altı köşeli yıldızlar yerleştirilmiştir. Dönem örneklerinde de çini ve tuğlanın bu şekilde kullanımıyla karşılaşılma beraber, Yakutiye Medresesi minare gövdesindeki yüksek kabartma motif sıra dışıdır. Anadolu'daki diğer örneklerde tuğlalar farklı biçimlerde dizilmiştir. Bu örnekler İlhanlı döneminde üslup denemelerinin yoğun olduğu sanat ortamına işaret etmektedir.⁶³

Kitabe içerikleri incelendiğinde İlhanlı sultanları için kullanılan unvanlar dikkate değerdir. Özellikle en erken kitabe olan Gürmenek'ten getirilen türbe kitabesinde Gazan Han için kullanılan unvanlar nicelik ve nitelik yönünden öne çıkmaktadır. Kitabede Gazan Han'ın ismi ayrıca süslemeler arasına ilk satırda yazılmış ve sonrasında doğu ve batının sultanı, büyük hakan, sultanı muazzam ve insanların sığınağı ifadelerine yer verilmiştir. Bu türden unvanlar Anadolu Selçuklu sultanlarının özellikle devletin en parlak dönemlerinin yaşandığı I. İzzeddin Keykavus, I. Alâeddin Keykubat ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanat yıllarında kullanılmıştır. Batı ve doğunun sultanı ifadesi İlhanlı Devleti ve Moğolların yayılım alanlarına yapılan bir gönderme olup devletin ve sultanın askeri gücü vurgulanmaktadır. Burada insanların sığınağı ifadesi dönem örneklerinden farklıdır. Bu sıfat Büyük Selçuklu ile ilişkili bir ifadedir. Sultan Alparslan'ın Malazgirt Zaferi'nden sonra Halife Ka'im Bi'emrillah'ın gönderdiği mektupta bu tabir kullanılmıştır.⁶⁴ Ebu Farac Tuğrul Bey için dönemin halifesinin Müslümanların sığınağı (Rüknüddin) unvanını kullandığını belirtmektedir.⁶⁵ Bu ifade

Anadolu'da İlhanlı İzleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20/1, 2003, s. 150-166; Selçuk Mülayim, "İlhanlı Döneminde Anadolu Plastiğinde Asya Çağrışımları Sivas Gök Medrese Taç Kapısındaki Bir Gösterge Üzerine İrdeleme" *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. S. 1, 2016, s. 275-297; Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra...*; Ayşegül Bekmez, *Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinde Moğol İstilas Sonrası Değişim Dönüşüm Ve Süreklilik*, Pegem Yayınları, Ankara, 2022.

⁶² Erdal Eser, "Selçuklu Miladı 1243", s.60-64.

⁶³ Resul Yelen, *Selçuklu Çağı Anadolu Mimarisinde Malzeme Ve Teknik (Doğu Ve Güneydoğu Anadolu)*, Basılmamış Doktora Tezi, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019, s. 292-293.

⁶⁴ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât Ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 72.

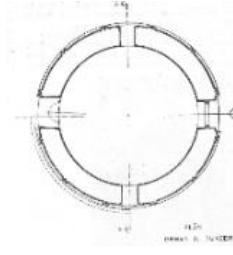
⁶⁵ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 305.

sultanın merhametli yanına yapılan vurgudur. Sultan din fark etmeksizin bütün insanlar için yardıma hazırdır. İlhanlı'nın hâkim olduğu topraklarda farklı etnik kökenden ve dinden insanların bulunması bu ifadeye yansımıştır. Ayrıca İlhanlı yönetim kesiminin Anadolu'daki kötü imajı bu cümlede bir nevi düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu kitabe dışındaki örneklerde ifadeler oldukça sade bir hal almaktadır. Olcaytu Han için Şeyh Şahabeddin Çeşmesi kitabesinde “sultanlar sultanı” unvanı kullanılırken, Amasya Bimarhanesi'nde “muazzam sultan” ifadesine yer verilmiştir. Ebu Said Bahadır Han'ın isminin geçtiği kitabelerde kalıpların cümleler bulunmaktadır. Sultan için sadece “sultan-i azam” (büyük sultan) unvanı kullanılmıştır. İran'daki İlhanlı dönemi eserleri incelendiğinde doğrudan sultanın yaptırdığı yapılardaki inşa kitabelerinde *Hakk ve dinin yardımcısı, doğu-batı, uzak-yakın toprakların hâkimi*⁶⁶ gibi ifadelerin kullanıldığı ancak diğer baniler tarafından yaptırılan binalarda dönem sultanlarıyla ilgili bilgilere yer verilmediği anlaşılmaktadır. Anadolu'da tespit edilen 55 İlhanlı yapısında sultanların isimlerinin yer aldığı 16 kitabede sultanların bânîlik yapmadığı yapılarda kimi zaman unvanlı çoğu zaman sadece isimlerine yer verilmiştir. Ancak çoğunlukla İran'da olduğu gibi kitabelerde dönem İlhanlı sultanların isimleri yer almamaktadır.

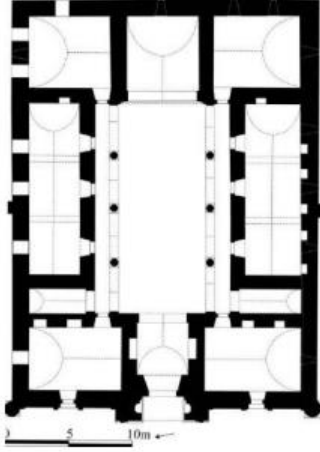
Ortaçağ Anadolu'sunda geri dönülmez izler bırakan İlhanlı Devleti doğrudan ve dolaylı olarak sanatı da etkilemiştir. Memluklu Moğol çekişmesinin çatışma alanlarından biri olan Anadolu siyasi istikrarsızlık nedeniyle karmaşık bir dönemden geçerken, sanatın ve özellikle mimarinin bundan etkilenmemesi olası değildir. Sanatın hamiliğini üstlenen en önemli şahıslar sultanlardır. Sultanların yaptırdığı yapılarda kullanılan sanat üslubu zamanla dönem üslubuna da dönüşmektedir. Sultanların banisi olmadıkları yapılarda da isimlerinin yer alması dönem için hâkimiyet sembolü olarak da görülmektedir. Moğol ve İlhanlı hanlarının yaklaşık yüz yıl egemenlik kurdukları Anadolu'da oldukça az yapı bulunmaktadır. Araştırma bu yapıları Moğol ve İlhanlı tarihiyle ilişkilendirerek tüm yönleriyle ele almıştır.

⁶⁶ bkz. İsfahan Mescid-i Cuması Olcaytu Mihrabı, Kemal Özkurt, *İsfahan'da Büyük Selçuklu Ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2005, s. 30.

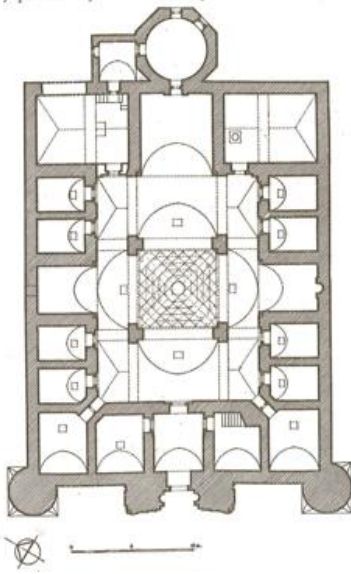
ŞEKİLLER

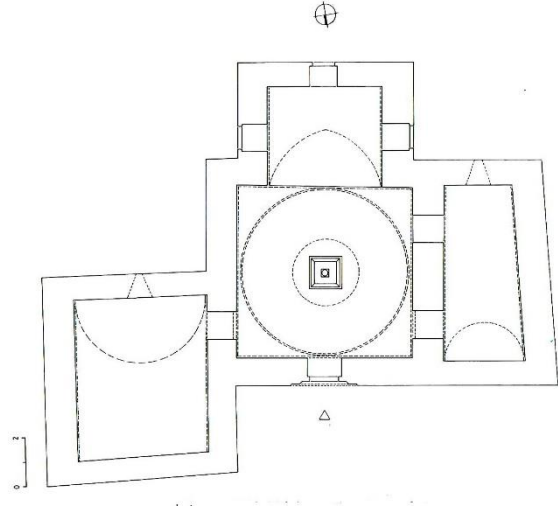
Şekil 1. Erzurum Cimcime Hatun Türbesi planı
(Tuncer, 1991)

Şekil 2. Amasya Bimarhanesi planı (Kutlu, 2022)

Şekil 3. Erzurum Yakutiye Medresesi planı (Kuran, 1969)

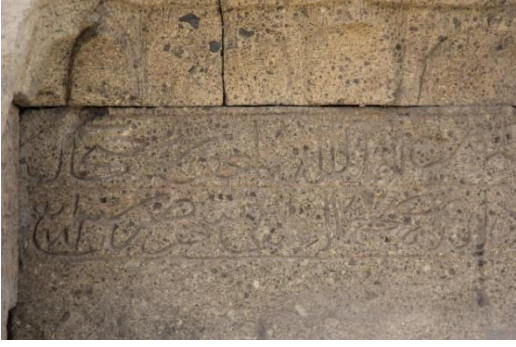
Şekil 4. Abdullah bin Muhyi Zaviyesi restitüsyon planı
(Emir, 1994)

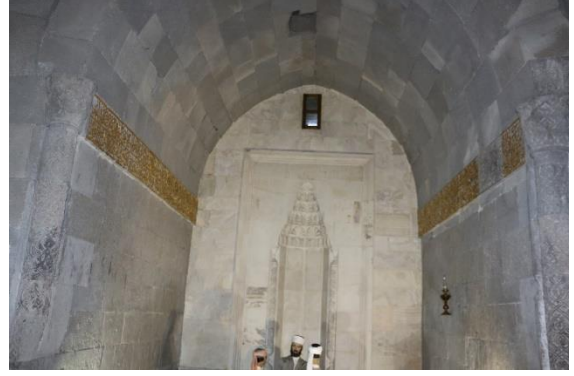
Şekil 5. Tokat Müzesindeki Gümenek Türbesi kitabesi
(Çayırdağ, 1993)

Şekil 6. Erzurum Çiçek Hatun Türbesi girişi

Şekil 7. Çiçek Hatun Türbesi kitabesi

Şekil 11. Yakutiye Medresesi eyvanındaki taş vakfiye

Şekil 8. Amasya Bimarhanesi taçkapısı

Şekil 12. Samsun Kale Mescidi kitabesi (Tüfekçioğlu-Boran, 2004)

Şekil 9. Amasya Bimarhanesi kitabesi

Şekil 10. Erzurum Yakutiye Medresesi taçkapısı

Şekil 13. Sivas Müzesi 310 env. nolu kitabe (han kitabesi) (Gürlevik, 2008)

Şekil 14. Kırşehir Caca Bey Medresesi ön cephesi

Şekil 15. Caca Bay Medresesinde yer alan ferman

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu makale Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı tarafından desteklenen SYD-2022-9872 no'lu "14. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde İlhanlı İzleri" başlıklı proje kapsamında desteklenmiştir.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	This article was supported by Van Yüzüncü Yıl University Scientific Research Projects Directorate within the scope of the project titled "Ilkhanid Traces in 14th Century Anatolian Turkish Architecture" with the number SYD-2022-9872.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- Akkuş, Mustafa; *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- Barthold, W.; "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, 1931, ss. 135-159.
- Bayburtluoğlu, Zafer, "Anadolu Selçuklu Mimarlığı/Sanatı ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002)*, *Bildiriler*, (Edt. Mustafa Denктаş, Yıldray Özbek, Aslı Sağıroğlu Arslan), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2002, ss. 4-6.
- Bekmez, Ayşegül, "Sivas'ta Siyasi Ortamın Mimariye Yansımalarına Bir Örnek: Gök Medrese-Çifte Minareli Medrese", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı 2, 2017, ss. 447-469.
- Bekmez, Ayşegül, *Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinde Moğol İstilas Sonrası Değişim Dönüşüm Ve Süreklilik*, Pegem Yayınları, Ankara, 2022.
- Beygu, Abdürrahim Şerif; *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul, 1936.
- Bilgen, Çiğdem, *Erken Cumhuriyet Dönemi'ne Ait Bir Kitap Taslağı: Tokat Kent Tarihi Çalışmaları Tokat Müzesi Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Blair Sheila S., Bloom, Jonathan M., "Architecture in Iran and Central Asia under the Il-khanids and Their Successors," *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*, Yale Üniversitesi Yayınları, New Haven and London, 1994, ss. 5-20.
- Blair Sheila S., Bloom, Jonathan M., "Müslüman Moğollar: Moğol İstilalarından İlhanlılara: İlhanlı Yönetimindeki İran'da Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Edt. Markus Hattstein- Peter Delius), (Çev. Nurettin Elhüseyni), Literatür Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 397-399.
- Blair, Sheila S., "Il-Khanids II. Architecture", *Encyclopædia Iranica*, V. XII, F. 6, 2004, s. 654-658. <https://www.iranicaonline.org/articles/il-khanids-ii-architecture> erişim tarihi: 14.04. 2023.
- Blessing, Patricia, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari 1240-1330*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Cahen, Claude, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), 5. Baskı, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Çam, Nusret, "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar", *Vakıflar Dergisi*, S. 20, 1988, ss. 289-310.

- Çayırdağ, Mehmet, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, *Bellekten*, C. 57, S. 218, 1993, ss. 81-88.
- Çobanoğlu Denknalbant, Ayşe; “Tokat ve Niksar’da Bazı Selçuklu ve İlhanlı Yapılarındaki Çini Süslemeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, S. 51, 2019, ss. 9-44.
- Denknalbant, Ayşe, *Osmanlı Öncesi Türk Mimarisinde Çifte Minareli Cephelerin Gelişimi (Anadolu, İran, Azerbaycan, Hindistan)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Doğan Şaman, Nermin, “Bezemeye Bakış Anadolu’da İlhanlı İzleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20/1, 2003, ss. 150-166.
- Doğan Şaman, Nermin, “Erzurum’un Sembolü İki Medrese: Çifte Minareli/Hatuniye Ve Yakutiye Medreseleri”, *Cengiz Han ve Mirası* (Edt. Cem Korkut, Mürsel Doğrul), Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, 2021, ss. 307-338.
- Durak, Neslihan, “İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi”, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri*, (Edit. Oktay Belli, Vedat Evren Belli), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 242-251.
- Emir, Sedat, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler I Öncül Yapılar: Tokat Zaviyeleri*, Akademi Kitapevi, İzmir, 1994.
- Eser, Erdal, “Sivas'ta Bir Manifesto: Gök Medrese”, *Vakıf ve Kültür*, S.1/1, 1998, ss. 27-28.
- Eser, Erdal, “Selçuklu Miladı 1243”, *Vakıf ve Kültür*, S. 1/3, 1998, ss. 60-64.
- Gündoğdu, Hamza, Bayhan Ahmet Ali, Aktemur, Ali Murat, Kukaracı, İshak Umut, Çelik, Adem, Güneş, Burhanettin, *Tarihi Yaşatan İl Tokat*, 1. Baskı, PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, Ankara, 2006.
- Gürlevik, Sabiha, *Sivas Mezar Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2008.
- İbni Bibi, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, (Çev M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.
- Kara, Demet, “Erzurum Melike Çiçek Hatun Türbesi”, *Turkish Studies*, S. 15, 2020, ss. 297-305.
- Karamağaralı, Haluk, “Erzurum’daki Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Bânîsi Üzerine Mülâhazalar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. III, 1971, ss. 209-240.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Selçuki Devletleri Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman), Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1943.
- Kunter, Halim Baki, “Kitabelerimiz I”, *Vakıflar Dergisi*, C.2, 1942, ss. 431-455.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, C.1, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.
- Kutlu, Mehmet, “İldüzmiş Hatun Baniliğindeki Amasya Darüşşifası Üzerine Yeni Tespitler”, *Mimari-Kültür- Bellek*, (Edt. Tane Doğan), 1. Baskı, Paradigma Akademi, Çanakkale, 2022, ss.1-23.
- Mercangöz, Zeynep, “Ortaçağ Van Hıristiyan Dönemi”, *Van*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 78-104.

- Mülayim, Selçuk, “İlhani Döneminde Anadolu Plastikinde Asya Çağrışımları Sivas Gök Medrese Taç Kapısındaki Bir Gösterge Üzerine İrdeleme”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. S. 1, 2016, ss. 275-297.
- Nicola, De Bruno, “Pādshāh Khatun: An Example of Architectural, Religious, and Literary Patronage in Ilkhanid Iran”, *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia: Generals, Merchants, and Intellectuals*, (Edt. Michal Biran, Jonathan Brack and Francesca Fiaschetti), 1. Baskı, University of California Press, California, 2020, ss. 270-289.
- Onur, Zeynep, “Türk Mimarisinde Rasyonel ve İrrasyonel Dönemler”, *Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, S. 5 (1-2), 1990, ss.45-58.
- Oral, M. Zeki, “Anadolu’da İlhani Devri Vesikalari, Temurtaş Noyin Zamanında Yapılmış Eserler ve Kitabeleri”, *V. Türk Tarih Kongresi 1956, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960, ss. 108-215.
- Özgüdenli, Osman G., “İlhani Hükümdarı Ebu.Said Hâna Ait Dört Yarlık”, *Bellekten*, C. 69, S. 254, 2005, ss. 65-116.
- Özkarıcı, Mehmet, *Niğde’de Türk Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.
- Özkurt, Kemal, *İsfahan’da Büyük Selçuklu Ve İlhani Dönemi Mimari Eserleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2005.
- Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket), Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Sevim, Ali; Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât Ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
- Spuler, Bertol, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Sümer, Faruk, *Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Sümer, Faruk, *Anadolu’da Moğollar*, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1986.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 13. Baskı, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit; Boran, Ali, “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi”, *Vakıflar Dergisi*, S.28, 2004, ss. 283-290.
- Uluçam, Abdülislam, “Erzurum’daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorumu”, *XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, ss. 749-758.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
- Witteck, Paul, “Ankara’da Bir İlhani Kitabesi”, *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, 1931, ss. 161-164.
- Yelen, Resul, *Selçuklu Çağı Anadolu Mimarisinde Malzeme Ve Teknik (Doğu Ve Güneydoğu Anadolu)*, Basılmamış Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019.

Yuvalı, Abdülkadir, “Moğol Harekâtının Anadolu’nun Demografik Ve Dinî Yapısı Üzerindeki Etkileri”,
Erdem, S. 27, C.9, 1997, ss. 1287-1294.

Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

Ebû Sa'îd Bahâdur Han Döneminde (1317-1335) İlhanlı Devleti'ni Sarsan Bir İç İsyan: Moğol Emîrlerinin İsyanı (1319)

An Internal Revolt that Shaken Ilkhanid State in the Era of Abû Sa'îd Bahâdur Khan (1317-1335): The Revolt of the Mongol Amîrs (1319)

Firdevs ÖZEN

Öz İlhanlı Devleti tahtına çocuk yaşta çıkan Ebû Sa'îd'in ilk yıllarında yönetimle ilgili tüm işler Emîrî'l-ümerâ Çoban'ın yetkisindeydi. Bu durum zamanla kıdemli Moğol emîrlerini rahatsız etmeye başladı. Liderliğini Emîr Kurmuşu ve Emîr İrcin'in yaptığı muhalif emîrler, Emîr Çoban'ı ortadan kaldırma görünüşü altında İlhanlı Devleti'ni ele geçirmek için isyan ettiler (1319). İsyanın şekil değiştirip devleti hedef alması karşısında Ebû Sa'îd, Çoban ile birlik olma yolunu seçti. Moğol emîrleri ile İlhanlı ordusu arasında yapılan savaşta emîrler yenilgiye uğratıldı. Emîr Çoban, isyandan daha da güçlenerek çıktı ve devlette tek otorite haline geldi. Ölümüne kadar Moğol askerî aristokrasisini kontrol altında tutarak devlet için tehdit oluşturmalarına engel oldu.

Çalışmamızda, İlhanlı Devleti'nin son döneminin en önemli iç karışıklıklarından biri olan Moğol emîrlerinin isyanı ele alınmıştır. İsyanın gelişim süreci ve muhaliflerin yenilgiye uğratılmaları dönemin kaynakları ve araştırma eserlerden yararlanılarak incelenmiştir.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Firdevs ÖZEN

Kütalya Dumlupınar Üniversitesi <https://ror.org/03jtrja12>

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kütahya, Türkiye

ORCID: [0000-0003-1323-4685](https://orcid.org/0000-0003-1323-4685)

e-mail: firdevs.ozen@gmail.com

Anahtar Kelimeler– İlhanlı Devleti, Emîr Çoban, Ebû Sa'îd Bahâdur Han, Emîr Kurmuşu, Emîr İrcin.

Abstract - In the early years of Abû Sa'îd, who ascended to the throne of the Ilkhanid State at a young age, all administrative affairs were under the authority of Amîrî'l-omarâ Chupan. This situation began to disturb the senior Mongol amîrs over time. Opposing amîrs led by Amîr Qurmusi and Amîr İrcin revolted to seize the Ilkhanid State under the guise of eliminating Amîr Chupan (1319). In the face of the rebellion's change of shape and targeting the state, Abû Sa'îd chose the way of unity with Chupan. In the war between the Mongol amîrs and the Ilkhanid army, the amîrs were defeated. Amîr Chupan emerged stronger from the rebellion and became the sole authority in the state. He controlled the Mongol military aristocracy until his death and prevented it from posing a threat to the state.

In our study, the revolt of the Mongol amîrs, one of the most important internal turmoils of the last period of the Ilkhanid State, is discussed. The development process of the rebellion and the defeat of the opponents were examined by using the sources of the period and research works.

Keywords– Ilkhanid State, Amîr Chupan, Abû Sa'îd Bahâdur Khan, Amîr Qurmusi, Amîr İrcin.

Başvuru/Submitted: 12.02.2023

Kabul/Accepted: 27.05.2023

Atf: Özen, Firdevs, "Ebû Sa'îd Bahâdur Han Döneminde (1317-1335) İlhanlı Devleti'ni Sarsan Bir İç İsyan: Moğol Emîrlerinin İsyanı (1319)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 187-198.

Citation: Özen, Firdevs, "An Internal Revolt that Shaken Ilkhanid State in the Era of Abû Sa'îd Bahâdur Khan (1317-1335): The Revolt of the Mongol Amîrs (1319)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 187-198.

EXTENDED ABSTRACT

Abū Sa'īd, who came to the throne as the last ruler of the Ilkhanid State in 1317, did not have enough information about state affairs because he was young. The person who helped him in this matter was Amīru'l-Omarā Chupan. However, Chupan started to act as a ruler over time. His empowerment led to the enmity of high-ranking Mongol amīrs, who were representative of the Mongol military aristocracy. When some of the amīrs sent to the Caucasus during the Golden Horde attack in 1318, preferred to flee against the forces of the Uzbek Khan, Abū Sa'īd complained about these amīrs to Amīr Chupan. Chupan had the amīrs, who fled from the enemy, beaten with sticks according to Chinggis Khan's Yasa. One of these amīrs, Qurmusi, agreed with Gazan and Buqa Ildarci to eliminate Chupan. Opposing amīrs decided to attack Chupan, who was going to Gokce Lake (Lake Sevan) and was accompanied by several horsemen. Chupan, who was aware of the situation thanks to an amīr who was close to him, left where he was. Qurmusi and his men began to follow him. Chupan, who went to his son Hasan, came face to face with Qurmusi's forces near Gokce Lake, although he did not have enough forces. Chupan, who lost the fight, had to flee. He came from Nakhchivan to Merend and from there to Tabriz. At that time, the vizier Tācaddīn 'Alīsāh was also in Tabriz. The two of them headed to the capital Sultānīya from Tabriz. After Chupan, Qurmusi came to Tabriz. Qurmusi asked for support from Irenjin, one of the senior amīrs of the period who had a bad relationship with Chupan. The two opposing amīrs, who met on a common ground, started preparations for war as allies. They tried to formalize their rebellion by writing a yarlīg on Ilkhan's name. In this way, other amīrs who did not like Chupan also took their side. Two allies sent an envoy to Abū Sa'īd. They stated that Chupan had rebelled and they had to prevent him. Abū Sa'īd, who learned from the incoming ambassador that Chupan had rebelled, listened to what happened from Chupan and the vizier 'Alīsāh, who came to Sultānīya even though he experienced some uncertainty at first. As a result of his investigation, he realized that the news that Chupan had rebelled was not true. Having completed their preparations, the opponents came to Tabriz from Nakhchivan with the forces under their command. Defeating the force left by Chupan near Ūcān, they quickly headed towards Sultānīya. After Abū Sa'īd gave permission to Chupan to fight the rebellious amīrs, he moved to Zangān with his own soldiers. While the two armies were advancing towards each other, Irenjin's daughter, Qutlug Sāh Khatun, attempted to mediate with the knowledge of Abū Sa'īd. While the first of these attempts, which her father wanted to be subject to Ilkhan, was negative; the second attempt was successful. Irenjin, wanted the Ilkhanid army to raise a white flag as a sign of peace. Irenjin, who was very proud when the Ilkhanid army raised a white flag, told the other opposition amīrs that Abū Sa'īd had unfurled a white flag because he was afraid of them, and that they could conquer the whole of Azerbaijan by defeating the Ilkhanid army. At the beginning of the war, which was fought near Miyāna, the superiority was in the opposition amīrs. Realizing that the war would be lost, Ilkhan's brave attack on the enemy encouraged other amīrs and soldiers. Mahmūd Esen Qutlug, 'Alī Qusci, Chupan and Amīr Hasan carried out a heavy attack on the rebellious amīrs. Ilkhanid army won the war (1319). Almost all of the revolting emirs were executed. The state officials gave the title of "Bahādur Khan" to Abū Sa'īd, who showed great courage in the war. While this unsuccessful revolt of the opponent amīrs was initially a movement against Amīr Chupan, it later turned into a rebellion movement aimed at challenging Ilkhan and the state, and shaken the foundation of the state. However, in terms of its results, it paved the way for Chupan to become even stronger. As a result of the revolt, Amīr Chupan and Chupanids dominated the state completely.

In Arabic sources, there are records that Abū Sa'īd encouraged the anti-Chupan amīrs to revolt. Considering that Ilkhan was under the rule of Chupan from the moment he ascended the throne, it seems quite reasonable that he wanted to get rid of him. However when the rebellion changed shape and became an attack on the Ilkhanid throne and state, Abū Sa'īd had to unite with Chupan.

GİRİŞ

Yaklaşık on sekiz yıl sürecek hükümdarlık döneminde birçok önemli olay yaşanan İlhanlı tahtının son varisi Ebū Sa'īd Bahādur Han, 704/1305 yılında Ucan yaylağında dünyaya geldi. Doğumundan kısa süre sonra babası Ölceytü Han'ın emri ile Uygur Türkleri'nden Emīr Sevinç atabeki olarak atandı. Ebū Sa'īd, 713/1314 yılında, dokuz yaşında iken atabeki ile birlikte vali tayin edildiği Horāsân'a gitti ve tahta çıkana kadar orada kaldı.¹

Ölceytü Han'ın 716/1316 yılında vefat etmesi üzerine Emīr Sevinç, vakit kaybetmeden şehzadeyle birlikte payitaht Sultāniyye'ye hareket etti. Rey'e gelince Emīrül-ümerâ Çoban ve Ölceytü'nün hanımı Kutluğşâh Hatun'un saltanat tahtına kimin oturacağı ile ilgili fikirlerini öğrenmek için bir elçiyi Sultāniyye'ye gönderdi. Elçinin Emīr Çoban, Kutluğşâh Hatun, Vezir Tâcüddîn 'Alîşâh ve diğer emīrlerden edildiği intiba, taht için Ebū Sa'īd'in adını öne çıkarıyordu. Bunun üzerine atabek ve şehzade, Sultāniyye tarafına hareketlerine devam ettiler. Ebū Sa'īd, Emīr Çoban ve diğer emīrler tarafından Sultāniyye yakınlarında karşılandı. Sultāniyye'de ilk olarak müteveffa İlhan için Moğol gelenekleri uyarınca yas tutma ritüelleri ve taziye töreni yapıldı. Cenaze merasiminden sonra tahta çıkabilecek başka bir aday olmadığı için Ebū Sa'īd'in İlhan olması konusunda anlaşmaya varıldı. Toplanan kurultay sonrasında on iki yaşında olan Şehzade Ebū Sa'īd, Emīr Çoban ve Emīr Sevinç'in refakatinde İlhanlı tahtına oturdu (717/1317).² “Alâ'ü'd-dünyâ ve'd-dîn Sultân Ebū Sa'īd Han” unvanını alan yeni hükümdarın yaptığı görevlendirme ile Çoban'ın *emīrül-ümerâ* (beylerbeyi) rütbesi tasdik edildi. Hoca Reşidüddîn Fazlullâh ve Tâcüddîn 'Alîşâh, ortak vezir olarak vazifelerine devam ettiler. Anadolu Umumi Valisi olan Emīr İrincin, Diyâr-ı Bekir Valiliği; Emīr Çoban'ın oğlu Emīr Temürtaş, Anadolu Umumi Valiliği ile görevlendirildi. Emīr Sutay, Ermen ve Ahlât vilayetine; Emīr İsen Kutluğ ise Horāsân vilayetine gönderildi.³

¹ Fahrüddîn Dâvûd-i Benâketî, *Ravzatü Ulî'l-Elbâb fî Marifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târih-i Benâketî)*, (Haz. Ca'fer Şe'âr), İntişârât-ı Encümen-i Âsar ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân, 1378, s. 477-478; Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, (Neşr. Mehîn Hamblî), İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahrân, 1384, s. 44; Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşid el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, (Neşr. Hânâbâ Beyânî), Çâphâne-yi İlmî, Tahrân, 1317, s. 60-61; Muhammed b. 'Alî b. Muhammed-i Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Thk. Mîr Hâşim Muhaddis), Müessesesi-yi İntişârât-ı Emīr Kebîr, Tahrân, 1376, s. 270; Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî, *Ta'rîkh-i Shaikh Uwais*, (Neşr. ve İngilizce Terc. J. B. Van Loon), Lahey, 1954, s. 51; Gıyâsüddîn b. Hümâmüddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, Cilt III, İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm, Tahrân, 1333, s. 198; Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn*, Cilt II, (Neşr. 'Abdülhüseyn Nevâ'î), Müessesesi-yi Mütâla'at ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahrân, 1372, s. 53-54; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, Cilt II, (Neşr. Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî), İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân, 1386, s. 882, 890, 892; Kâdî Ahmed Gaffârî-yi Kazvînî, *Târih-i Cihân Ârâ*, Kitâb Furûşî Hâfız, Tahrân, 1338, s. 215; 'Abbâs İkbâl Âşiyânî, *Târih-i Moğûl*, Müessesesi-yi İntişârât-ı Nigâh, Tahrân, 1389, s. 336; Henry H. Howorth, *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century, The Mongols of Persia*, Cilt III, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei, 1970, s. 585-587.

² Ebū Sa'īd'in tahta çıkış tarihi ile ilgili 717 Sa'fer-Rebî'ül-Âhîr/1317 Nisan-Temmuz ayları arasında değişen çeşitli tarihler verilmektedir.

³ 'Abdulmuhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Pîjuheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî, Tahrân, 1383, s. 320-321; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 478; Kâşânî, *Târih-i Ülcâyâtü*, s. 222; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, (Neşr. 'Abdülhüseyn Nevâ'î), Çâphâne-yi Firdevsî, İrân, 1339, s. 611-612/Türkçe Çev., Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 495-496; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i.....*, s. 71-73; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 272-273; Aharî, *Ta'rîkh-i.....*, s. 51; Hândmîr, *Târih-i.....*, III, s. 198; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, Cilt V, (Tsh. ve Tahşiye Cemşid Kiyânfer), İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân, 1380, s. 4325-4327; Semerkandî, *Matla'-i.....*, II, s. 57-61; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i.....*, II, s. 894; Mu'înüddîn-i Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'îni*, (Neşr. Pervîn İstahri), İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân, 1383, s. 125; Şerefüddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, Cilt I, (Neşr. Seyyid Sa'īd Mîr Muhammed Sâdik-'Abdülhüseyn Nevâ'î), Müze ve Merkez-i İsnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân, 1387, s. 191; Yahyâ b. 'Abdullatif el-Hüseynî el-Kazvînî, *Kitâb-ı Lübbü't-Tevârîh*, (Haz. Seyyid Celâlüddîn Tahrânî), Neşriyat-ı Müessesesi-yi Hâver, Tahrân, 1314, s. 146; Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î-yi Tebrîzî, *Ravzâtu'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cinân*, Cilt II, (Neşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâ'î), İntişârât-ı Sutûde, Tebrîz, 1383, s. 334; 'Abdullâh b. Fethullâh el-Bagdâdî (el-Ma'rûf bi'l-Gıyâsî), *Târihü'd-Düveli'l-İslâmiyye fî Ş-Şark*, (Dirâse ve Thk. el-Üstâd Târk Nâfî' el-Hamdânî), Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, 2010, s. 59; İbni Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zâhire*, (Arapça'dan Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 139; Salâhüddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, Cilt II, (Thk. 'Alî Ebû Zeyd vd.), el-Matba'atü'l-Evlâ, Dımaşk, 1998, s. 70; İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, Cilt IV, (Farsça'ya Çev. 'Abdulmuhammed Âyetî), Müessesesi-yi Mutâla'at-ı ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahrân, 1368, s. 789; Şihâbeddîn b. Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Görüşmelerim ve Duyduklarım)*, (Çev. ve Notlar Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 424; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, Cilt XIV, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 147; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Cilt I, (Çev., İnceleme ve Notlar A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 118; Şîrîn Beyânî, *Dîn u Devlet der İran-ı Ahd-ı Moğûl*, Cilt II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahrân, 1371, s. 502-503; a. mlf., *Moğûlân ve Hükümet-i İlhânî der İran*,

Ebû Sa'îd in tahta çıkmasıyla güçlü Emîrül-ümerâ Çoban, devletin en nüfuzlu ve sözü geçen kişisi haline geldi. İlhan'ın yaşının küçük olmasından dolayı askerî konular dışında devlet işleriyle ilgili de bağımsız hareket etmeye başladı. Onun yönetimde tek güç olması bir süre sonra Moğol askerî aristokrasisinin temsilcisi kıdemli Moğol emîrlerinin tepkisiyle karşılandı.

Emîr Kurmuşu ve Emîr İrincin Liderliğindeki Moğol Emîrlerinin İsyan Etmesi

Ebû Sa'îd dönemi, İlhanlı tarihi içinde ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü onun bir varis bırakmadan gerçekleşen beklenmedik ölümünden sonra İlhanlı Devleti sona ermiştir. Bu bakımdan devletin yıkılışının doğru bir şekilde analiz edilebilmesi için onun hükümdarlık dönemindeki gelişmelerin dikkatli bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Bunlardan belki de en önemlisi 719/1319 yılında, Ebû Sa'îd tahta çıktıktan kısa süre sonra yaşanan ve İlhanlı tarihinin en ciddi iç karışıklıklarından birisi olarak kabul edilen, devlette önemli mevkiye sahip Moğol emîrlerinin isyan etmeleridir.

İsyanın başlamasını tetikleyen olay, Emîr Çoban'ın Altın Orda Devleti'ne karşı Kafkaslar'da elde ettiği başarıdan sonra gerçekleşmiştir (718/1318). Şöyle ki; Çoban'ın Kafkasya harekâtı sırasında bir kısım Moğol emîri, Özbek Han'ın güçleri karşısında direnmeyip kaçmıştı. Korkaklıklarından dolayı emîrlere gücenen Ebû Sa'îd, Çoban payitahta gelince onları şikâyet etti. Çoban da düşmandan kaçtığı tespit ettiği emîrlerin çoğunu *Cengiz Han Yasası*'na göre sopa ile dövdürttü. İtibarlı emîrlerden Alınak'ın oğlu Kurmuşu, Tuğrulça'nın oğlu Gazan ve Buka İldarcı da bu emîrler arasındaydı. Üstün konumu ve sert tavırları nedeniyle Çoban'a düşman olan adı geçen emîrler, bir araya gelerek bir görüşme gerçekleştirdiler ve onu öldürme konusunda anlaşmaya vardılar.⁴ Emîrler, Çoban karşıtı ittifak cephesini kurarken; Çoban da Sultâniyye'den Gürcistan'a hareket etmişti.⁵ Önce dinlenmeleri için askerlerini yurtlarına gönderdi. Oğlu Emîr Hasan'ı kendi uruğunun başına tayin ettikten sonra birkaç süvari ile Gökçe Göl'e yöneldi. Muhalif emîrler, Çoban'ın yanında az sayıda kuvvetle yola çıktığını öğrenince onu öldürmek için aradıkları fırsatı bulduklarını düşündüler. Emîr Kurmuşu ve Emîr Buka, Çoban'ın arkasından gittiler. Bu sırada Kurmuşu'nun tarafında olan fakat geçmişte Emîr Çoban'ın emrinde bulunan emîrlerden Kara Tugay, Çoban'ın yanına giderek onu başına gelebilecek kötü olaylara karşı uyardı. Çoban, ilk başta böyle bir kumpasa inanmak istemedi; ancak yine de tedbiren naiplerinden Ebû Bekir ve oğlu İsen Buka'yı olayın iç yüzünü öğrenmek üzere Kurmuşu'nun ordugâhına gönderdi. Kurmuşu, Ebû Bekir ve oğlunu ordugâha gelir gelmez öldürdü ve Çoban'ı takibe devam etti. Gece gizlice bulunduğu yerden ayrılan Çoban, hemen hemen beş yüz süvari ile oğlu Emîr Hasan'ın idaresindeki kendi uruğuna yöneldi. Çoban'ın ordugâhına gelen ve onu bulamayan Kurmuşu ve adamları ise her yeri yağmaladılar. Naip ve nökerlerini yakalayıp birkaçını öldürdüler. Ele geçirilen Çoban'ın yakınlarından Emîr Tokmak, onların tarafına geçme sözü vererek son anda ölümden kurtuldu. Muhalifler ertesi gün yirmi bin süvari ile Emîr Hasan'ın ordugâhına yöneldiler. Çoban, onları az sayıda olmasına rağmen hazır bir ordu ile karşıladı. Taraflar arasında Gökçe Göl yakınlarında yapılan savaşta Çoban ve oğlu

Tahrân, 1388, s. 248; Âştîyânî, *Târîh-i.....*, s. 336-337; Ebû'l-Fazl Nebe'î, *Çûpâniyân, der Târîh-i İlhanîyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân*, Tahrân, 1352, s. 125-131; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cilt III, Cambridge University Press, Cambridge, 1956, s. 51-52; Peter Jackson, "Abû Sa'îd", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, Brill, Leiden, 1983, s. 374; Charles Melville and Abbas Zaryab, "Chobanids", *Encyclopedia Iranica*, Vol. V, Brill, Leiden, 1991, s. 497; Bertold Spuler, *Iran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 132; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, c. 1, Ankara, 1970, s. 82-83; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 279-280; David Morgan, *The Mongols*, Blackwell Pub., Oxford, 1986, s. 171-172; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 38; Sheila S. Blair, "The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVI/3 (1983), s. 299.

⁴ Bu isyan hareketine katılan diğer emîrler; Tekecek'in oğulları Tokmak ve Aras, Tarımtaz, Suniktaz, Mama Hoca, Temür Kaya oğlu Satı, Hârezmî Tarhan, Çoban Kara'una, Aras ve Bektut'un yeğeni Abuşka idi. Bkz. Âyetî, *Tahrîr-i.....*, s. 351; Sümer, "Anadolu'da.....", s. 84.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Nihâyetü'l-Ereb'den nakline göre; Emîr Çoban Gürcistan'a hareket edince onu öldürmek isteyen emîrler bu eylemlerini gerçekleştirmek için Emîr Kurmuşu'nun yazlık merkezi Sör Mari (Sürmeli)'de bir ziyafet tertip ettiler ve Çoban'ı da davet ettiler. Davete icabet etmek üzere yola koyulan Çoban'ın yanına yolculuk esnasında Kurmuşu'nun adamlarından Aktay 'Alî, geldi. Emîrlerin onu öldürmek istediklerini ve hayatta kalmak için kaçması gerektiğinden bahsetti. Bunun üzerine Çoban kimseye haber vermeden oğlu Emîr Hasan ile birlikte kaçtı. Çoban'ın peşine düşen Kurmuşu, on bin süvari ile onu takip etti. Bu kovalamacada üç yüz kişi öldü. Bkz. Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdulvahhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, Cilt XXXIV, (Thk. el-Üstâz İbrâhîm Şemsüddîn), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004, s. 230; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", *TTEM*, I/5 (1930-31), s. 68; aynı mlf., "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, XXXI/124 (1967), s. 604; Charles Melville, "Abû Sa'îd and the Revolt of the Amirs in 1319", *L'Iran Face À la Domination Mongole*, (Ed. D. Aigle), Tahrân, 1997, s. 97.

Hasan cesurca savaştılar. Fakat yanlarında yeterli savaş teçhizatı yoktu. Yardım aldığı için karşı taraf daha üstündü. Yenilgiye uğrayan Emīr Çoban için kaçmaktan başka yol kalmadı. Kurmuşu, onun peşinden Emīr Tokmak'ın kardeşi Aras'ı elli kişilik bir kuvvetle gönderdi.⁶

Düşmanlarının elinden zorlukla kurtulan Emīr Çoban, Kurmuşu'nun takibi altında Nahçıvan'a geldi. Bölgenin hâkimi Melik Ziyâüddîn'den yardım istediye de umduğunu bulamadı. Daha sonra asker ve at tedarığı için Merend'e gitti. Oradan da Tebrîz'e geçti. Vezir Tâcüddîn 'Alîşâh da o sırada Tebrîz'de, divanın mallarını zapt etmekle meşguldü. Çoban'ın şehirde olduğunu öğrenince kalabalık bir grupla huzuruna çıktı. Çoban cephesinde güvensizlik hâkimdi. Çoban, Kurmuşu'nun, Tâcüddîn'i kendisine karşı kışkırttığı fikrindeydi. Ancak tüm kuşkularına rağmen Tâcüddîn 'Alîşâh'a güvenmekten başka yolu olmadığını da farkındaydı. Emīrül-ümerâ ve vezir birlikte Tebrîz'den ayrılarak Sultâniyye'ye doğru yola çıktılar. Çoban, Ucan'a varınca peşindeki düşmanları kontrol etmeleri ve gerekli durumda karşı koymaları için Emīr Suyurgatmış ve Emīr Kubilay'ı görevlendirdi. Bu esnada Aras da Çoban'ın ardından Merend'e gelmiş ve edindiği bilgiler sonucunda Çoban'ın Tebrîz'de olduğunu öğrenmişti. Bir müddet sonra muhalif emīrlerin reisi Kurmuşu da Tebrîz'e ulaştı. Kurmuşu, hemen o sırada Tebrîz'de olan Emīr İrincin'in yanına askerî yardım için elçilerini gönderdi. Dönemin kıdemli emīrlerinden İrincin de Kurmuşu gibi Kere'it kabilesine mensuptu. Ölceytü Han'ın hanımı Kutluğşâh Hatun'un babası olması itibarıyla hükümdar ailesine yakındı. İrincin de Çoban'a kendisine haksızlık yaptığı için çok kızgındı. Çünkü Çoban onu Diyâr-ı Bekir Valiliği'nden sebepsiz yere azletmiş ve yerine Emīr Sutay'ı atamıştı.⁷ Yapılan müzakereler sonucunda bu iki emīr, ortak düşmanları Çoban'a karşı güçlerini birleştirdiler ve derhal savaş hazırlıklarına başladılar. İlk aşamada askerî güçlerini Nahçıvan'da topladılar. Akıllıca bir stratejiyle Ebû Sâ'îd adına hareket ettikleri izlenimi yaratmak istediler ve onun adına bir yarlıg yazdılar. Bu yarlıg sayesinde kısa sürede birçok emīr onların etrafında toplandı. Daha sonra Ebû Sâ'îd'e bir elçi gönderdiler. Çoban'ın isyan ettiğini ve onunla mücadele etmeye kararlı olduklarını bildirdiler. Ebû Sâ'îd, duydukları karşısında büyük şaşkınlık yaşadı. Muhaliflerin gönderdiği elçi, İrincin'in oğlu Emīr Şeyh 'Alî ile de görüştü. O da kardeşi Kutluğşâh Hatun gibi Ebû Sâ'îd'in yanında saygın bir mevkiye sahipti. Şeyh 'Alî, Çoban hakkındaki ithamlar nedeniyle onun Sultâniyye'de bulunan oğlu Dımaşk Hoca'nın öldürülmesi gerektiğini düşünüyordu. Dımaşk Hoca yakalanıp malları yağmalandı ve kendisi de darbedildi. Ancak Emīr Sevinç'in kardeşi Emīr Ögrünç (Ekrenç)'ün araya girmesi ile Şeyh 'Alî amacına ulaşamadı. Ertesi gün Emīr Çoban ve Vezir Tâcüddîn 'Alîşâh, Sultâniyye'ye geldiler⁸ ve muhalif emīrlerin Çoban'ı ortadan kaldırmakla ilgili tasarılarını İlhan'a anlattılar. Ebû Sa'îd, Kurmuşu ve İrincin'in gönderdiği elçinin anlattıklarından dolayı şüphe içindeydi. Zaman geçirmeden bir soruşturma yaptırdı ve Emīr Çoban'ın aslında suçsuz olduğu anlaşıldı.⁹ Asi emīrler Nahçıvan'dan yola çıkarak Tebrîz civarına geldiler. Burada yağma yapma düşüncesindeydiler; fakat halkı karşılarına almamak için bundan vazgeçtiler. Ucan sınırına geldiklerinde

⁶ Mufaddal b. Ebî'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürri'l-Ferîd fî mâ ba'de Târîhi İbni'l-'Amîd*, (Neşr. ve Almanca Çev. Samira Kortantamer), Freiburg, 1973, s. 7; Âyeti, *Tahrîr-i.....*, s. 350-352; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i.....*, s. 614/Türkçe Çev., s. 498; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i.....*, s. 96-98; Aharî, *Ta'rîkh-i.....*, s. 52; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 274; Mîrhând, *Târîh-i.....*, V, s. 4341-4342; Hândmîr, *Târîh-i.....*, III, s. 205; Semerkandî, *Matla'-i.....*, II, s. 71-72; Âştîyânî, *Târîh-i.....*, s. 342; Nebe'î, *Çûpâniyân.....*, s. 135-137; Howorth, *History.....*, III, s. 592-593; Spuler, *İran.....*, s. 135-136, Melville, "Abū Sa'îd and the Revolt.....", s. 96-99; Hüseyin Peyrovi Milâni, *Ebû Said Bahadır Han (1316-1335)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1971, s. 101-104; Ömer Subaşı, "İlhanlı Devleti'nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emīr Kurmuşu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41 (2015), s. 571-573.

⁷ Kurmuşu ve İrincin ittifakının bazı nedenleri vardı. Bunların ilki; Kurmuşu'nun babası Alinak'ın İrincin ile akraba (bacanak) olmasıydı. Her ikisi de Ahmed Tegüder'in kızları ile evliydi. İkincisi; Emīr Çoban, İrincin'in Anadolu'daki kötü yönetimi ile ilgili söylentilerin merkeze ulaşmasının ardından, Ölceytü'nün talimatıyla 714/1314 yılında Anadolu'ya gelip duruma müdahale etmişti. Ölceytü vefat ettiği sırada Çoban hâlâ Anadolu'da idi. Haberi alır almaz Anadolu'yu oğlu Temürtaş'a emanet ederek hızla Sultâniyye'ye geri döndü. İrincin, Diyâr-ı Bekir Valisi olarak atanana kadar Kurmuşu'nun vali olduğu Gürcistan'da kaldı. Charles Melville, "Anatolia under the Mongols", *The Cambridge History of Turkey*, Vol I, (Ed. Kate Fleet), Cambridge University Press, Cambridge, 2009, 51-101; a. mlf., "Abū Sa'îd and the Revolt.....", s. 100-101.

⁸ Mîrhând, Hândmîr ve Semerkandî, Emīr Çoban'ın Ebû Sa'îd'e güvenmediği için Sultâniyye'ye Tâcüddîn 'Alîşâh ile birlikte girmediklerini, önden gönderdiği Tâcüddîn'den hükümdarın kendisinin sadakatinden emin olduğunu öğrendikten sonra huzuruna çıktığını rivayet ederler. Bkz. Mîrhând, *Târîh-i.....*, V, s. 4343-4344; Hândmîr, *Târîh-i.....*, III, s. 206; Semerkandî, *Matla'-i.....*, II, s. 73-74; Charles Melville, "Wolf or Shepherd? Amir Chupan's Attitude to Government", *The Court of the Il-Khans, 1290-1340*, (Ed. J. Raby-T. Firzherbert), Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 87-88.

⁹ Ebû Sa'îd'in Çoban karşıtı emīrlere tavır almasındaki önemli faktörlerden biri de Emīr İrincin'in oğlu Emīr Şeyh 'Alî'nin saltanatta kendisine rakip olarak gösterilmesi idi. Şeyh 'Alî, annesinin Ahmed Tegüder'in kızı olması dolayısıyla İlhanlı hanedanına mensuptu. Ebû Sa'îd bu nedenle onu tahtı için bir tehlike olarak görmekteydi.

Çoban'ın orada bırakmış olduğu Suyurgatmış ve Kubilay öncülüğündeki kuvveti yenilgiye uğrattılar ve Çoban'ı takiplerini sürdürdüler. Muhaliflerin güçlü bir ordu ile Sultâniyye'ye hareket ettikleri haberi kısa sürede payitahta ulaştı.¹⁰

Muhalif Moğol Emîrleri ile İlhanlı Ordusunun Karşı Karşıya Gelmesi

Merkezde gelişmeleri takip eden Ebû Sâ'îd, bu gittikçe daha da büyüyen sorunu çözmesi için Emîr Çoban'ı görevlendirdi. Çoban savaş hazırlıklarını tamamlarken, onun yanında olduğunu göstermek isteyen İlhan da kumandasına aldığı hâssa askerleriyle düşmanı karşılamak için Zencân'a ilerledi. Vassâf'a göre İlhan merkezde, Çoban ve iki oğlu sağ kanatta ve Tâcüddîn 'Alîşâh, Horâsân askerleri ile sol kanatta konumlandı. Kıdemli emîrlerden Öğrünç, Algu, Şeyh 'Alî Kuşçı, Suyurgatmış ve diğer on binlik ve binlik emîrleri de yerlerini aldılar.¹¹ Hâfız-ı Ebrû'ya göre ise İlhan'ın ordusunun sağ kanadında Öğrünç, Mahmûd İsen Kutluğ ve Şeyh 'Alî Kuşçı'nın oğlu Şeyh 'Alî; sol kanatta Algu, Kubilay, Ebû Sâ'îd'in dayıları Muhammed Çiçek ile 'Alî Pâdişâh, Mısırlı bir grup ile birlikte Emîr Aksunkur¹² ve diğer emîrler; merkezde ise İlhan ve Emîr Çoban bulunmakta idi.¹³ Muhalif emîrlerin ordusunda merkezde İrincin ve İlhan Ahmed Tegüder'in kızı olan hanımı Kõncek Hatun; sağ kanatta Kurmuşu ve oğulları; sol kanatta Tokmak, Aras ve diğerleri yer aldılar.¹⁴ İki ordu savaşmak üzere yol alırken Kutluğşâh Hatun, Ebû Sâ'îd'in bilgisi dâhilinde babası İrincin'in yanına bir elçi gönderdi. Kutluğşâh, ısrarla İlhan'a itaat etmelerini, savaşız bir çözüm yolu bulunabileceğini vurguluyordu. Ebû Sa'îd, İrincin'in cevabını öğrenmek için Zencân'da bir gün bekledi. Ancak İrincin bu öneriye sıcak bakmıyordu. Barış girişiminin olumsuz neticelenmesi üzerine Ebû Sâ'îd orduya hareket emri verdi. İki ordu ertesi gün birbirlerine yakın mesafede konumlandılar. Savaş arefesinde Kutluğşâh Hatun babasının yanına güvenilir birini daha gönderdi ve onu bir kez daha İlhan'a boyun eğmeye davet etti. İrincin bu sefer teklife olumlu yaklaştı. Elçiye Ebû Sa'îd'in ordusu barış işareti olarak beyaz bayrak açarsa tereddüt etmeden onun hizmetine girecekleri şeklinde bir cevap verdi. Buna oldukça sevinen Kutluğşâh Hatun, haberi hemen İlhan'a ilettili. İrincin'in talebini kabul eden Ebû Sâ'îd, ertesi gün tüm beyaz bayrakların açılmasını emretti. Ama İrincin barışın sağlanması konusunda samimi değildi. İsteğinin yerine getirilmesiyle gururlanarak yanındakilere Ebû Sa'îd'in onlardan korktuğu için beyaz bayrak açtırdığını söyledi ve Emîr Kurmuşu'yı çağırdı. Ebû Sa'îd'in ordusunun önlerinde duramayacağını ve bu orduyu yenip tüm Azerbâycân'ı ele geçirebileceklerini iddia etti. Uzlaşma sağlanamayınca ordular savaş durumuna geçti. Muhaliflerin cephesinde Emîr Kurmuşu, Emîr Tokmak, Emîr İsen Buka, Emîr Buka İldarcı ve Emîr Çoban Kara'una savaş için hazır durumlardı. Ebû Sa'îd onların gücünü ve azmini görünce motivasyonlarını bozmak için İrincin'in genç yaştaki oğlu Şeyh 'Alî'nin öldürülmesini emretti. Oğlunu kaybettiğini öğrenen İrincin yaşadığı acı ile savaş meydanına atıldı ve böylece savaş başladı.¹⁵ Başlarda İlhan'ın ordusu yenilgiye yakın taraftı. Ebû Sa'îd, bir anda büyük bir gözüpeklikle düşmanın üzerine saldırdı. Onun bu kişisel gayreti ve mücadelesi diğer emîr ve askerlere örnek oldu. İlhanlı ordusunun kararlılığı karşısında muhaliflerin savaşı kazanacaklarına dair ümitleri tükendi. Tokmak savaş alanında yakalandı. Savaşta cesareti ile öne çıkan Kõncek Hatun öldürülürken, İrincin

¹⁰ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*....., XXXIV, s. 230-231; Bağdâdî, *Târihü'd-Düveli'l-İslâmiyye*....., s. 60-61; Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 352; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i*....., s. 614/Türkçe Çev., s. 498; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i*....., s. 98-100; Aharî, *Ta'rih-i*....., s. 52; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 274-275; Mirhând, *Târih-i*....., V, s. 4342-4344; Hândmîr, *Târih-i*....., III, s. 205-206; Semerkandî, *Matla'-i*....., II, s. 73-74; Âştîyânî, *Târih-i*....., s. 342-343; Milânî, *Ebû Said*....., s. 104-105; Nebe'î, *Çûpâniyân*....., s. 137; Howorth, *History*....., III, s. 593-594; Spuler, *Iran*....., s. 136; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde.....", s. 69-70; Melville, "Abû Sa'îd and the Revolt.....", s. 99-103; Subaşı, "İlhanlı Devleti'nde.....", s. 573-574.

¹¹ Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 352.

¹² İlhanlı ordusunda yer alan bu kişi kaçak Memlûk emîri Karasungur'du. Moğol emîrlerinin isyanında üç yüz askerle Ebû Sa'îd'e destek vermişti. Melville, "Abû Sa'îd and the Revolt.....", s. 103-104.

¹³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i*....., s. 100.

¹⁴ Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 352; Howorth, *History*....., III, s. 594. Buka İldarcı, İsen Buka ve Çoban Kara'una çeşitli bölüklere kumanda ettiler. Melville, "Abû Sa'îd and the Revolt.....", s. 104.

¹⁵ Hamdullâh Müstevfî ve Vassâf savaşın *Miyâne Köyü*, Hâfız-ı Ebrû, *Minâre Köyü* yakınlığında başladığını kaydederler. Şebânkâre'î ise Zencân sınırında yapıldığını ifade eder. Bkz. Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i*....., s. 615/Türkçe Çev., s. 498; Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 352; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i*....., s. 100; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 275; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz.....", s. 606. Savaşın tarihi ile ilgili de kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Hamdullâh Müstevfî, 719 yılının Rebî'ü'l-Âhir (1319 Mayıs-Haziran) ayını, Şebânkâre'î, 719 yılının Cemâziye'l-Evvel ayının başını (1319 Haziran), Vassâf ise tam bir tarih vererek 24 Cemâziye'l-Âhir 719 Cuma (12 Ağustos 1319) gününü işaret ederler. Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i*....., s. 615/Türkçe Çev., s. 498; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 275; Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 352.

Kāğezkunān Köyü'nde ele geçirildi. Kurmuşu, oğlu 'Abdurrahmān, Buka İldarcı, Çoban Kara'una ve bir kısım asker kaçtı. İsen Buka da İrincin ve Tokmak gibi bir grup muhaliflerle birlikte ele geçirildi. Yakalananlar savaş alanında bulunan İlhan'ın huzuruna getirildiler. Buyruk gereği Tokmak'ın kardeşi Aras ve yakınları hemen orada öldürüldüler. Ebū Sa'īd, İrincin, Tokmak ve İsen Buka'nın Sultāniyye'ye götürülmelerini emretti. Üç emir de ferman gereği akraba ve yakınları ile birlikte idam edildi. Savaşta yer almayan Yūsuf Buka da iki kardeşi ile birlikte öldürüldü. Bu şekilde muhaliflerle savaşa katılmasa bile onlarla aynı düşüncüyü paylaşan kişiler de *yasaya* ulaştırılmış oldu.¹⁶ Ebū Sâ'id ile emirler arasındaki savaş haberi Diyâr-ı Bekir'e ulaşınca Vali Emir Sutay¹⁷ süratle İlhan'ın ordusuna hareket etti. Sutay, Ucan sınırına geldiğinde yenilginin ardından kaçan Kurmuşu, oğlu 'Abdurrahmān, Buka İldarcı ve Çoban Kara'una'yla karşılaştı. Onları yakaladıktan sonra Kurmuşu'yı Ebū Sa'īd'e gönderdi. Diğer üç emiri ise öldürdü. Bu konuda farklı bilgi veren Vassâf; Kurmuşu'nun, Bedrüddin Lülü tarafından Kür Nehri yakınlarında yakalanarak Sultāniyye'ye gönderildiğini; oğlu 'Abdurrahmān'ın ise Altın Orda topraklarına kaçarak Özbek Han'a sığındığını kaydeder.¹⁸ Emir Sutay'a Erbîl ve Mûsul tarafına dönmesi emredilince Diyâr-ı Bekir'e geri döndü. Genç İlhan savaşta en ön safta mücadele etmiş, büyük kahramanlık göstermişti. Bundan dolayı emir ve vezirlerin girişimiyle isminin sonuna "Bahâdır Han" unvanı eklendi. Adı, ferman ve tevkilerden sonra "es-Sultānū'l-Âdil Ebū Sâ'id Bahâdır Han" ibaresi ile yazılmaya başlandı (719/1319).¹⁹

Muhalif emirlerin bu başarısız isyanı, başlangıçta Emir Çoban'a karşı bir hareketken, daha sonra Emir İrincin'in söylemlerinde görüldüğü üzere İlhan'a ve İlhanlı tahtına meydan okumaya yönelik bir isyan hareketine dönüşmüş ve devleti temelinden sarsmıştır.²⁰ İsyân, en çok Moğol emirlerinin hedefindeki Çoban'ın işine yaramış ve onun daha da güçlenmesinin önünü açmıştır. Emir Çoban ve Çobanlılar, devlete tam anlamıyla hâkim olmuşlardır. Çoban en büyük oğlu Emir Hasan'ı Horâsân'da, Emir Temürtaş'ı vali olarak görev yaptığı Anadolu'da, Emir Dimaşk Hoca'yı ise payitaht Sultāniyye'de görevlendirmiştir.²¹ Kazanılan zaferde büyük katkısı olan İlhan'ın da itibarı artmış, hükümdar olarak kendini ispat etmiştir. İsyân, genel olarak Azerbâycân ve Anadolu vilayetlerinde hissedilse de Horâsân'ın da kısmen etkilendiği söylenebilir.²²

719/1319 isyanı, kıdemli Moğol emirleri ile güçlü Emirü'l-ümerâ Çoban arasındaki bir anlaşmazlıktan daha fazlasını ifade etmektedir. Bu isyanla farklı kabilevi grupların talepleri, devletin içinde var olan ve üstü kapatılmaya çalışılan birçok gerilimi ortaya çıkarmıştır. Nitekim gitgide büyüyen

¹⁶ Memlûk kaynaklarında savaş sonunda on beş bin ya da otuz bin Moğol askerinin öldürüldüğü kaydedilir. Ebî'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedid*....., s. 7; Takiyüddin Ahmed b. 'Alî el-Makrizî, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Cilt II, (Neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde), Matba'atü li-Cennetü't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kâhire, 1941, s. 184.

¹⁷ Vassâf, Emir Sutay'ın da muhalif emirler arasında olduğunu kaydeder. Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 352; Howorth, *History*....., III, s. 594.

¹⁸ Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 353.

¹⁹ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*....., XXXIV, s. 231-233; Ebî'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedid*....., s. 7; Bağdâdî, *Târîhü'd-Düveli'l-İslâmiyye*....., s. 61-62; İbn Haldûn, *Târîh-i*....., IV, s. 790; Âyetî, *Tahrîr-i*....., s. 352-353; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i*....., s. 615/Türkçe Çev., s. 498-499; Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i*....., s. 100-104; Aharî, *Ta'rîkh-i*....., s. 52-53; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 275-278; Mîrhând, *Târîh-i*....., V, s. 4344-4347; Hândmîr, *Târîh-i*....., III, s. 206-207; Semerkandî, *Matla'-i*....., II, s. 74-78; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i*....., II, s. 896; Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 191; Kâdî Ahmed Gaffârî, *Târîh-i*....., s. 214; Tebrîzî, *Ravzâtu'l-Cinân*....., II, s. 334; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 257-259; Âştiyânî, *Târîh-i*....., s. 343; Milâni, *Ebû Said*....., s. 107-108; Nebe'î, *Çûpâniyân*....., s. 137-143; Browne, *A Literary*....., III, s. 52-53; Howorth, *History*....., III, s. 594-595; John Andrew Boyle, "Dynastic And Political History Of The Il-Khâns", *The Cambridge History Of Iran*, Vol. V, (Ed. J. A. Boyle), Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s. 303-422; Spuler, *İran*....., s. 136; Allsen, *Culture*....., s. 38; Jackson, "Abū Sa'īd", s. 375; Charles Melville, "Cobān", *Encyclopedia Iranica*, Vol. V, Brill, Leiden, 1992, s. 876; a. mlf., "Abū Sa'īd and the Revolt.....", s. 106-110; Melville and Zaryab, "Chobanids", s. 497; Sümer, "Anadolu'da.....", s. 84-85; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz.....", s. 605-608; Yuvalı, *İlhanlı*....., s. 281-282; Kemal Ramazan Haykıran, "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, S. 23, Muğla, 2009, s. 164-166; Subaşı, "İlhanlı Devleti'nde.....", s. 574-575.

²⁰ Melville, "Abū Sa'īd and the Revolt.....", s. 89; Subaşı, "İlhanlı Devleti'nde.....", s. 576.

²¹ Âştiyânî, *Târîh-i*....., s. 343; Milâni, *Ebû Said*....., s. 111-112; Nebe'î, *Çûpâniyân*....., s. 143; Melville and Zaryab, "Chobanids", s. 497; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz.....", s. 608.

²² Melville, "Abū Sa'īd and the Revolt.....", s. 89.

bu sorun, geride bir veliahdı olmayan Ebû Sa'îd'in 736/1335 yılındaki ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin yıkılmasının önünü açmıştır.²³

Ebû Sa'îd'in bu isyanda nasıl bir rol oynadığı Farsça ve Arapça kaynaklarda farklı anlatılmaktadır. Farsça kaynaklarda Ebû Sa'îd'in isyan ile ilişkisi hakkında doğrudan bir bilgi bulunmazken, Arapça kaynaklarda Ebû Sa'îd isyanın baş aktörü olarak kaydedilmektedir. Dönemin şahidi olan Arapça kaynaklara göre Ebû Sa'îd'in Çoban karşıtı emirlerin isyanından haberi vardı; hatta bunun ötesinde emirlerin isyan etmelerini emreden de o idi. İsyân sonrasında yakalanan emirlerin hepsi de İlhan'ın emri üzerine isyan ettiklerini belirttiler. Ebû Sa'îd, bu suçlamaları olaylarla ilgisi olmadığını söyleyerek kesin şekilde reddetti. Çoban, kendisi için bu oldukça zor durum karşısında İlhan'a inanmayı –ya da inanıyor gibi görünmeyi– seçti. Ardından isyana karışan emirlerin hepsinin Cengiz Han Yasası'na göre idam edilmelerini emretti.²⁴ Burada gözden kaçırılmaması gereken husus, İlhan'ın “ismen hükümdar” olarak yönetimde geri planda kalmak istememesine rağmen hükümdarlığının ikinci yılında yaşanan bu olay sırasında oldukça tecrübesiz olması ve atabeki Emîr Sevinç'in ölümüyle birlikte askerî konularda ve idarede yardım alabileceği en donanımlı kişinin Emîr Çoban olmasıdır ki, bu durum yaşanan isyanda açık bir şekilde görülmektedir. Yani Farsça kaynaklarda hiç bahsedilmeyen Ebû Sa'îd'in isyanın emrini verdiği iddiası, makul sınırlar içinde pek mümkün değildir. Ancak İlhan büyük olasılıkla isyan hakkında bilgi sahibiydi.

Bu konuyla ilgili yazdığı oldukça kapsamlı “Abû Sa'îd and the Revolt of the Amirs in 1319” isimli makalesinde Charles Melville, tahta çıktığı andan itibaren Emîr Çoban tarafından yönlendirilen Ebû Sa'îd'in isyandan haberdar olduğunu; ancak olayların farklı yöne evrildiğini, İlhan'ın Çoban'a karşı güçlü bir şekilde harekete geçebilmek için yaklaşık sekiz yıl beklemek zorunda kaldığını ifade etmektedir.²⁵ Gerçekten de isyan başladığında olayın nereye varacağını büyük bir merakla bekleyen İlhan, isyanın geldiği noktada kendini tahtını savunma durumunda bulmuş ve Çoban'ın yardımına ihtiyacı olduğu gerçeği ile yüzleşmiştir.

Temürtaş da görev yeri olan Anadolu'da babasının yaşadığı duruma benzer bir isyan hareketiyle karşılaştı. Emîr Çoban'a başkaldıran emirler, içlerinde Anadolu'da İrincin ile birlikte hareket eden Samagar Noyan'ın torunu İçil, Diyâr-ı Bekir Valisi Emîr Sutay'ın oğlu Baranbay, Buka, İsen Kutluğ'un kardeşi Kürbuka ve Balargu'nun bulunduğu bazı emirlere Temürtaş'ı öldürüp yönetimi ele geçirmelerini bildirdiler. Temürtaş'ın Niğde civarında bulunmasından yararlanarak saldırıya geçen emirler onun karargâhını basıp hazine ve mallarını yağmaladılar. Güç durumda kalan Temürtaş, Dânişmendiye yakınlarında bir kaleye sığındı. Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'dan yardım istedi ve Anadolu'da Memlûk Devleti'nin naibi olarak kabul edilmesini rica etti. Bu sırada bazı olumlu gelişmeler yaşandı. Kürbuka ile İçil arasında sorun çıkması ve Emîr Çoban'ın düşmanlarını alt ettiği haberi Temürtaş'a rahat bir nefes aldirdi. Temürtaş hemen harekete geçerek Anadolu'da kurduğu düzeni bozup canına kasteden emirleri öldürdü. Sadece Sutaylı Baranbay, Temürtaş'ın elinden kurtularak Diyâr-ı Bekir'de görev yapan babasının yanına sığındı. Temürtaş, hâkimiyetini sağlar sağlamaz babasına destek için kalabalık bir ordu ile Tebrîz'e yöneldiyse de onun yönetimin kontrolünü ele geçirmesi üzerine Anadolu'ya geri döndü.²⁶

²³ Charles Melville, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1999, s. 11.

²⁴ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*....., XXXIV, s. 232; Ebî'l-Fedâ'il, *en-Nehcü's-Sedîd*....., s. 7; Uzunçarşılı, “Emîr Çoban Soldoz.....”, s. 604; Melville, “Anatolia.....”, s. 90; a. mlf., *The Fall of Amir Chupan*....., s. 11.

²⁵ Melville, “Abû Sa'îd and the Revolt.....”, s. 114.

²⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 259-261; Nebe'î, *Çûpâniyân*....., s. 200; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 660; Kemal Göde, “Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. I, Isparta, 1995, s. 187; Sümer, “Anadolu'da.....”, s. 85; Uzunçarşılı, “Emîr Çoban Soldoz.....”, s. 623; Yuvalı, *İlhanlı*....., s. 284; Melville, “Anatolia.....”, s. 90; Ş. Cem Tüysüz, “İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi Temürtaş'ın Siyasi, Askerî ve Sosyal Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXII/3 (2018), s. 1654; Jonathan Brack, “A Mongol Mahdi in Medieval Anatolia: Rebellion, Reform, and Divine Right in the Post-Mongol Islamic World”, *Journal of the American Oriental Society*, CXXXIX/3 (2019), s. 614. Mîrhând'a göre muhaliflerin Temürtaş'ı öldürmelerine Hoca Celâlüddîn engel oldu. Bkz. Mîrhând, *Târih-i*....., V, s. 4343.

SONUÇ

Üst düzey Moğol emīrlerinin Ebū Sa'īd'in saltanatının başlarında görünüşte Emīr Çoban'a; fakat esasında Ebū Sa'īd'e karşı, İlhanlı Devleti'ni parçalamak amacıyla gerçekleştirdikleri isyan, İlhanlılar'ın son döneminin en ciddi olaylarından. Çünkü iç siyasette çeşitli kabilevî hizipler arasındaki anlaşmazlıklar, bu isyanla iyice gün yüzüne çıkmıştır. İsyana ilgili Arapça kaynaklarda Farsça kaynaklarda bulunmayan bilgilere rastlanması oldukça ilginçtir. Ebū Sa'īd'in Moğol emīrlerini Çoban'a karşı harekete geçmeleri için teşvik etmesi bir dereceye kadar mümkünken, Arapça kaynaklarda kaydedilen isyanda onlara destek olduğu şeklindeki ifadeye temkinle yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü İlhan, Çoban'dan kurtulmayı çok istemesine rağmen hükümdarlığının ilk yıllarında yaşanan bu olay sırasında henüz genç bir yaştadır ve devlet işlerinde Çoban gibi becerikli bir emīrin yardımına ihtiyaç duymaktadır. İsyanın kırılma anı, devletin varlığının tehlike altına girdiğini anlayan İlhan'ın, naibi Çoban'la güç birliği yapmasıdır. Bu ittifak, isyanın bastırılmasında büyük rol oynamıştır. İsyana sonrasında gücünü ve etkinliğini daha da artıran Emīr Çoban, devletin geleceğini tehdit eden Moğol askerî aristokrasininin temsilcisi güçlü emīrleri öldürerek ya da sıkı gözetim altında tutarak onların devlete zarar verecek faaliyetlerde bulunmalarına engel olmuştur. 719/1319 isyanı sonrası Çoban'ın devlet otoritesini daha güçlü bir şekilde ele alması devletin toparlanmasına olanak sağlamış; böylece İlhanlı Devleti bir süre daha varlığını devam ettirebilmiştir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- 'Abdullâh b. Fethullâh el-Bağdâdî (el-Ma'rûf bi'l-Gıyâsî), *Târîhü'd-Düveli'l-İslâmiyye fi'ş-Şark*, (Dirâse ve Thk. el-Üstâd Târik Nâfî' el-Hamdânî), Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût, 2010.
- Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî, *Ta'rîkh-i Shaikh Uwais*, (Neşr. ve İngilizce Terc. J. B. Van Loon), Lahey, 1954.
- Allsen, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Âştîyânî, 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğûl*, Mü'essese-yi İntişârât-ı Nigâh, Tahrân, 1389.
- Âyetî, 'Abdulmuhammed, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Pijûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî, Tahrân, 1383.
- Beyânî, Şîrîn, *Dîn u Devlet der İnan-ı 'Ahd-ı Moğûl*, Cilt II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahrân, 1371.
- Beyânî, Şîrîn, *Moğûlân ve Hükûmet-i İlhanî der İnan*, Tahrân, 1388.
- Blair, Sheila S., "The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVI/3 (1983), ss. 295-317.
- Boyle, John Andrew, "Dynastic And Political History Of The Il-Khâns", *The Cambridge History Of Iran*, Vol. V, (Ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, ss. 303-422.
- Brack, Jonathan, "A Mongol Mahdi in Medieval Anatolia: Rebellion, Reform, and Divine Right in the Post-Mongol Islamic World", *Journal of the American Oriental Society*, CXXXIX/3 (2019), ss. 611-630.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persia*, Cilt III, Cambridge University Press, Cambridge, 1956.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Cilt I, (Çev., İnceleme ve Notlar A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Ülcâyâtü*, (Neşr. Mehîm Hamblî), İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tahrân, 1384.
- Fahrüddîn Dâvûd-i Benâketî, *Ravzatü Ulî'l-Elbâb fî Marifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâketî)*, (Haz. Ca'fer Şe'âr), İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân, 1378.
- Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, Cilt II, (Neşr. Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî), İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân, 1386.
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, Cilt III, İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm, Tahrân, 1333.
- Göde, Kemal, "Anadolu'da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. I, Isparta, 1995, ss. 165-190.
- Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î-yi Tebrîzî, *Ravzâtu'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cinân*, Cilt II, (Neşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâ'î), İntişârât-ı Sutûde, Tebrîz, 1383.
- Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîmî, *Târîh-i Güzide*, (Neşr. 'Abdülhüseyn Nevâ'î), Çâphâne-yi Firdevsî, İnan, 1339.

- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Haykıran, Kemal Ramazan, "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, S. 23, Muğla, 2009, ss. 161-178.
- Howorth, Henry H., *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century, The Mongols of Persia*, Cilt III, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei, 1970.
- İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, Cilt IV, (Farsça'ya Çev. 'Abdulmuhammed Âyetî), Müessesesi-yi Mutâla'ât-ı ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahrân, 1368.
- İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, Cilt XIV, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017.
- İbni Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, (Arapça'dan Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- Jackson, Peter, "Abū Sa'īd", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, Brill, Leiden, 1983, ss. 374-377.
- Kâdî Ahmed Gaffârî-yi Kazvînî, *Târih-i Cihân Ârâ*, Kitâb Furûşî Hâfız, Tahrân, 1338.
- Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn*, Cilt II, (Neşr. 'Abdülhüseyn Nevâ'î), Müessesesi-yi Mütâla'at ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahrân, 1372.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Melville, Charles and Zaryab, Abbas, "Chobanids", *Encyclopedia Iranica*, Vol. V, Brill, Leiden, 1991, ss. 496-502.
- Melville, Charles, "Cobân", *Encyclopedia Iranica*, Vol. V, Brill, Leiden, 1991, ss. 875-878.
- Melville, Charles, "Wolf or Shepherd? Amir Chupan's Attitude to Government", *The Court of the Il-Khans, 1290-1340*, (Ed. J. Raby-T. Firzherbert), Oxford University Press, Oxford, 1996, ss. 79-91.
- Melville, Charles, "Abū Sa'īd and the Revolt of the Amīrs in 1319", *L'Iran Face À la Domination Mongole*, (Ed. D. Aigle), Tahrân, 1997, ss. 79-120.
- Melville, Charles, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1999.
- Melville, Charles, "Anatolia under the Mongols", *The Cambridge History of Turkey*, vol. I, (Ed. Kate Fleet), Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss. 51-101.
- Milâni, Hüseyin Peyrovi, *Ebû Said Bahadır Han (1316-1335)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1971.
- Morgan, David, *The Mongols*, Blackwell Pub., Oxford, 1986.
- Mufaddal b. Ebî'l-Fedâ'îl, *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fîmâ ba'de Târihi İbni'l-'Amîd*, (Neşr. ve Almanca Çev. Samira Kortantamer), Freiburg, 1973.
- Muhammed b. 'Alî b. Muhammed-i Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Thk. Mîr Hâşim Muhaddis), Müessesesi-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân, 1376.

- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, Cilt V, (Tsh. ve Tahşiye Cemşîd Kiyânfer), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân, 1380.
- Mu'înüddîn-i Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'înî*, (Neşr. Pervîn İstahrî), İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân, 1383.
- Nebe'î, Ebû'l-Fazl, *Çûpâniyân, der Târîh-i İlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân*, Tahrân, 1352.
- Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*, Cilt II, (Thk. 'Alî Ebû Zeyd vd.), el-Matba'atü'l-Evlâ, Dîmaşk, 1998.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- Subaşı, Ömer, "İlhanlı Devleti'nde Kerait Bir Aile: Alınak Noyan ve Emir Kurmişi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41 (2015), ss. 563-577.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, c. 1, Ankara, 1970, ss. 1-147.
- Şerefüddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, Cilt I, (Neşr. Seyyid Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık-'Abdülhüseyn Nevâ'î), Müze ve Merkez-i İsnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahrân, 1387.
- Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, (Neşr. Hânâbâ Beyânî), Çâphâne-yi 'İlmî, Tahrân, 1317.
- Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (Çev. ve Notlar Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdulvahhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Cilt XXXIV, (Thk. el-Üstâz İbrâhîm Şemsüddîn), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.
- Takiyüddîn Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Cilt II, (Neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde), Matba'atü li-Cennetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kâhire, 1941.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Tüysüz, Ş. Cem, "İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi Temirtaş'ın Siyasi, Askeri ve Sosyal Hayatı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXII/3 (2018), ss. 1649-1675.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", *TTEM*, I/5 (1930-31), ss. 64-82.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, XXXI/124 (1967), ss. 601-646.
- Yahyâ b. 'Abdullatîf el-Hüseynî el-Kazvîni, *Kitâb-ı Lübbü't-Tevârih*, (Haz. Seyyid Celâlüddîn Tahrânî), Neşriyat-ı Müessese-yi Hâver, Tahrân, 1314.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

Bizans Tıbbi Düşüncesinin Bir Eleştirisi: *Timarion* Hicvi

A Critique of Byzantine Medical Thought: *Timarion's* Satire

Neslihan NOM

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğrencisi Neslihan NOM

Ankara Üniversitesi <https://ror.org/01wntqw50>

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı,
Ankara, Türkiye

ORCID: [0000-0003-4544-6391](https://orcid.org/0000-0003-4544-6391)

e-mail: neslihanom@gmail.com

Başvuru/Submitted: 17.02.2023

Kabul/Accepted: 02.05.2023

Atf: Nom, Neslihan, “Bizans Tıbbi Düşüncesinin Bir Eleştirisi: *Timarion* Hicvi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 199-211.

Citation: Nom, Neslihan, “A Critique of Byzantine Medical Thought: *Timarion's* Satire”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 199-211.

Öz-- 12. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen ve anonim bir hiciv olan *Timarion* metninde, Bizans tıbbi uygulamalarına ve izinde gidilen Galenci tıbbi geleneğin teorilerine ilişkin eleştiriler bulunur. Hikâyenin kahramanı *Timarion*, Selanik'ten Konstantinopolis'e dönüşü esnasında birkaç hastalık yaşayıp safrasını kaybettiği için dört sıvı kuramına göre yaşama hakkını kaybeder ve ölür. Ruhu Hades'e geldiğinde mahkemeye çıkacağı haberi gelen *Timarion*, orada karşılaştığı retorik uzmanı sofist hocasının savunmasıyla vücudundan attığı sıvının, yaşam için zorunlu ve gerekli olmayan aşırılaşmış bir sıvı olduğunu ispatlar, yaşama döner. Böylece Hippokrates ve Galen geleneğinin temeli olan dört sıvı kuramı alay konusu olur.

Anahtar Kelimeler-- *Timarion*, Bizans Tıbbi, Galen, *Symeon Seth*, Dört sıvı kuramı.

Abstract - Written in the 12th century, the anonymous satire *Timarion* criticises Byzantine medical practices and the medical theories of the Galenic tradition. *Timarion*, the protagonist of the story, loses his right to live according to the four-humours theory because he suffers several illnesses and loses his bile on his return from Thessaloniki to Constantinople and dies. When his soul arrives in Hades, *Timarion* is informed that he will have to appear in court, but with the defence of his rhetoric expert Sophist teacher, he proves that the liquid he expelled from his body was an excess liquid, not necessary and essential for life, and returns to life. The four-humours theory, which was the basis of the Hippocratic and Galenic traditions, was thus ridiculed.

Keywords-- *Timarion*, Byzantine Medicine, Galen, *Symeon Seth*, Four Humours.

EXTENDED ABSTRACT

Timarion, a Byzantine satire of uncertain authorship, likely written in the 12th century, offers a glimpse into the prevailing medical thought of the time, as seen through the lens of Galenic tradition and the esteemed authorities recognized therein. This is exemplified by the classification and treatment of fever, which Galen attributed to an imbalance caused by an Access of yellow bile, phlegm, black bile, or blood, leading to the accumulation of fluids in different parts of the body, and ultimately resulting in high fever. Galen classified intermittent fevers and associated them with specific temperaments, such as phlegmatic, bilious, and melancholic, which is further reflected in *Timarion*'s own experiences with fever and his contemporary medical knowledge of treatment. The employment of vinegar and vegetables by *Timarion* as a means of fever reduction, per Hippocratic prescription, serves as a reflection of the prevalent medical practices of the time, attesting to the persistent sway of Galenic tradition and its authorities. Additionally, *Timarion*'s endeavor to ameliorate his fever through frequent urination as a means to expel excess yellow bile serves to further underscore the pervasive influence of Galenic thought. Despite *Timarion*'s diligent efforts, his primary treatment method proved futile in aiding his recovery. His subsequent struggles with dysentery and hepatitis, and eventual demise from an excess of phlegm, highlight the inherent constraints of medical practice during the Byzantine era.

In Hades, *Timarion* encounters his sophist teacher Theodoros, who regales him with the story of his death and further illuminates the medical ideas of Hippocrates and Galen. Theodoros, however, openly ridicules the physicians of his time, with the exception of Galen, as mere followers without any meaningful contribution to the field of medicine. Theodoros's irreverent critique of Galen, who was held in the highest esteem by his contemporaries, reflects a growing trend towards critical thinking among Byzantine physicians. The text of *Timarion* satirizes the rigidity and dogmatism of Byzantine medical practice, which left little room for questioning or challenging the authority of medical predecessors. Rather than promoting critical inquiry, most Byzantine physicians adhered strictly to the established doctrines and deified the knowledge of their forebears. While there were some exceptions, such as Symeon Seth (1035-1110), who notably questioned the authority of Galen and attempted to create a new foundation for medical discourse, such voices were relatively rare and unprecedented. In this context, *Timarion* stands as a bold and incisive critique of the prevailing medical orthodoxy, exposing its flaws and limitations in a way that poignantly challenged readers to reevaluate their assumptions and beliefs.

GİRİŞ

I. Alexios Komnenos (1081-1118) dönemi, Bizans'ta iç savaşların sonlandığı ve devletin istikrarını sağlamak amacıyla yeni bir düzenin getirilmeye başlandığı bir yüzyıldır. Komnenos yüzyılı olarak da adlandırılan bu dönem içerisinde ekonomik, siyasi ve askeri gelişmeler, kültürel canlanmayı da beraberinde getirir. Bu değişimlerin edebiyata ve sanata yansması özellikle yeni bir aristokrasi idealiyle bağlantılıdır. Komnenos dönemi içerisinde aile ilişkilerine dayanan askeri aristokrasinin oluşmasıyla hanedanlığın bir parçası ya da onlarla iyi ilişkiler içerisinde olmak, sosyal statüyü doğrudan etkileyen önemli bir koşul haline gelir.¹ Bu yeni aristokrasi ideali, sanatçıların ve aydınların imparatorluk sarayıyla etkileşim içine girmesiyle pek çok türde metnin yazılmasının önünü açar. Bunun yanında on birinci yüzyılın sonunda felsefe ve tarih alanında kaleme alınan seküler yazılar ve Yunan edebiyatının zengin mirasının farkındalığı, Komnenos döneminde Bizans yazarlarının hiciv ve roman türlerine ilgisinin yeniden canlanmasına temel oluşturan diğer bir sebeptir.²

Komnenos döneminde sosyal statü ve maddi kazanç elde edebilmek için övgü ve eleştiri, birbirleriyle rekabet içerisinde olan Bizanslı yazarlar için kullanışlı bir araç haline gelir.³ O yüzden on ikinci yüzyılda hiciv, mektuplardan tarihi metinlere kadar geniş ölçüde kullanılır. Hiciv kullanımı temelde belirli durumların, davranışların, olayların ya da kişilerin kötülüğünden, kusurlarından ya da ahlaksızlığından yola çıkarak alay etmek ve bunları ortaya dökmektir. Genele bakıldığında Bizans dünyasının mizah anlayışı daha ziyade müstehcenlik, küçük düşürücü şakalar, kusurlu görülen unsurlara yönelik hakarettten ve alaydan beslense de on ikinci yüzyılın edebi eserlerinde hiciv tekniğinin daha incelikli kurgulandığını söyleyebiliriz.⁴ Bizanslı yazarlar, özellikle Lucian ve Aristophanes isimlerinin bu türde oluşturduğu gelenekten etkilenirler.⁵ Timarion da diyalog hâlinde, anonim olarak yazılan ve Lucian geleneğini takip eden bir hicivdir. Eser, Bizans'ın siyasi, dini ve kültürel ortamına odaklanmanın⁶ yanında dönemin tıp geleneğinin bir eleştirisini de okuyuculara sunar. Yazarın verdiği tıbbi bilgiler dolayısıyla doktor olduğu kanaatini taşıyan araştırmacılar⁷ olsa da bu iddia üzerinde fikir birliğine varılmamıştır.

Bizans edebiyatında dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda tıp doktorlarına karşı ciddi bir düşmanlık vardı. Çoğunlukla servet avcısı ve dolandırıcı olmakla suçlanırlardı.⁸ On birinci ve on ikinci yüzyıla gelindiğindeyse önceki yüzyıllardan farklı olarak yazarların tıba karşı artan bir ilgisinin olduğu görülür. Örneğin, John Tzetzes'in (1110-1180) hekimlere yönelik yazdığı ve birinde Galen'in yaşadığı dönemini tartıştığı üç mektubu bulunur.⁹ Michael Psellos (1018-1076) ise *Chronographia* isimli kitabında III. Romanos'un hastalığına ve ölümüne ilişkin ayrıntılı teknik bilgiler verirken¹⁰ aynı zamanda tıbbi konular üzerine uzun didaktik bir şiir yazmıştır. Bu şiirde çeşitli tıbbi terimlerin yanında nabız ve idrar muayenesine ilişkin detaylar verilir.¹¹ Öte yandan Anna Komnene'nin *Alexiad* eserinde (1083-1153) saraydaki doktorlara ve tıbbi öğrenime dair pek çok bilgiye rastlanır. Michael Italikos ise bir hekim

¹ Ingela Nilsson, "Komnenian Literature" *Byzantine Culture: Papers from the Conference 'Byzantine days of Istanbul' [İstanbul'un Doğu Roma Günleri] Held on the Occasion of Istanbul being European Cultural Capital 2010, Istanbul, May 21–23 2010.* (Ed. D. Sakel), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 122.

² Robert Beaton, "Cappadocians at Court: Diogenes and Timarion", *Alexios I Komnenos*, (Ed. M. Mullett – D. Smythe) Belfast Byzantine Enterprises, Belfast, 1996, s. 332.

³ Nikos Zagklas, "Satire in the Komnenian Period: Poetry, Satirical Strands, and Intellectual Antagonism", *Satire in the Middle Byzantine Period: The Golden Age of Laughter?*, (Ed. Przemysław Marciniak – Ingela Nilsson), Brill, Leiden&Boston, 2021, s. 279.

⁴ Lynda Garland, "“And His Bald Head Shone Like a Full Moon...”: An Appreciation of the Byzantine Sense of Humor as Recorded in the Historical Sources of the Eleventh and Twelfth Centuries" *Parergon*, 8, 1990, s. 5 ve s. 25.

⁵ Ingela Nilsson, "It is Difficult Not to Write Satire: A Brief Introduction to the Satirical Mode", *Satire in the Middle Byzantine Period: The Golden Age of Laughter?*, (Ed. Przemysław Marciniak – Ingela Nilsson), Brill, Leiden&Boston, 2021, s. 4.

⁶ Dimitris Krallis, "Harmless Satire, stinging critique: Notes and suggestions for Reading the *Timarion*" *Power and Subversion in Byzantium*, (Ed. Michael Saxby – Dimiter Angelov), s. 223.

⁷ Iakovos Menelou, "Byzantine Satire: The Background In The *Timarion*", *Hiperboreea Jouernal*, 4, 2017, s. 54.

⁸ A.P. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley&Los Angeles&London, s. 155.

⁹ A.P. Kazhdan, "The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature of the Tenth to Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, 38, 1984, s. 44 – 45.

¹⁰ John Scarborough, "Symposium on Byzantine Medicine: Introduction", *Dumbarton Oaks Papers*, 38, 1984, s. xx.

¹¹ Petros Bouras-Vallianatos, *Innovation in Byzantine Medicine: The Writings of John Zacharias Aktouarios (c.1275–c.1330)*, Oxford University Press, Oxford, 2020, s. 109.

arkadaşına yazdığı mektupta onu hekimlerin en bilgilisi olarak över.¹² Yazarların gösterdiği bu ilgi hicivde de kendine yer bulur.

Owsei Temkin, *Timarion*'u Bizans tıbbının bir özeti olarak görürken özellikle tıp otoritelerine ilişkin alayın üzerinde durur, dönemin tıbbi uygulamalarına yergisini yüzeysel ve kısa bir şekilde ifade eder. Ancak temelde, hem bir eleştirinin hem de geleneksel tıbbın uygulamalarının kabul edildiğini vurgular.¹³ Bu makalede Temkin'in öne sürdüğü temel fikri, Bizans tıbbına ve geleneğin etkisine ilişkin güncel araştırmaları ve incelemeleri göz önüne alıp metinden alıntılarla detaylandırarak geliştirmeyi ve daha açık hale getirmeyi amaçlıyorum. Burada öncelikle hikâyenin özetini geçmek yerinde olacaktır.

Hikâye, asıl kahraman Timarion ile arkadaşı Kydion'un Konstantinopolis'te karşılaşmasıyla açılır. Kydion'un Selanik'ten dönüşünün neden geciktiğini sormasının ardından Timarion, yolculuğu esnasında yaşadığı hastalık sürecinden bahsetmeye başlar. İlk olarak yüksek ateşi sonrası kendine gelebilmek için sebze ve sirke perhizi uyguladığını ancak diğer gün yeniden ateşlendiğini ve bunun bir sıtma nöbeti olduğunu belirtir. Konstantinopolis'e doğru yoluna devam ederken ateşinin düşmediğini, karaciğer iltihabı ile beraber dizanteri geçirip kusmasının ardından ateşinin kesildiğini aktaran Timarion, bu kusma sonrasında uzun süre yemek yemediğinden iyice kötüleşip ölür. İblisler, Timarion'un ruhu Hades'e gittiğinde onun hayati unsurlarının dördüncüsünü kaybettiği için öldüğünü açıklarlar. Bu noktadan sonra hikâye, Hades içerisinde yaşananların anlatılmasıyla devam eder. Timarion, Hades'te tanıdığı birkaç simayla bir araya gelir. Bunlardan ilki Konstantinopolis okulundaki hocası sofist Theodoros'dur. Asklepios, Hippokrates, Erasistratus ve Galen gibi doktorların uzmanlığına başvuran Hades mahkemesinde bir retorik ustası olan Theodoros, Timarion'un haksız yere öldüğünü ve yeniden hayata dönmesi hususunda yargıçları inandırır. Böylece Timarion, yaşama döner ve tüm bu yaşananları arkadaşı Kydion'a anlatır.

A. Bizans Tıbbi Geleneği

Bizans döneminde tıbbın klasik mirastan kuvvetli bir şekilde etkilendiği görülür. Bunun en önemli nedeni, tıbbi teorilerin ve pratik uygulamaların metinlerle aktararak öğretilen bir alan olmasındandır.¹⁴ Mevcut tıp literatüründe ise Galen'in yazdıkları öncü olmak üzere dönemin tıbbi bilgisini içeren eserlerden yola çıkarak tıba dair her durumu kapsayan derlemeler ve kılavuzlar oluşturulur. Yakın döneme kadar Bizanslı tıp doktorlarının, klasik geleneğin uygulamalarını geliştirecek fikirler ortaya koyamadıkları kanaatine varılmışsa da¹⁵ alanda yapılan yeni çalışmalar, yakın döneme kadar öne sürüldüğü gibi Bizans tıbbının, antik çağın körü körüne bir takipçisi olduğu düşüncesini kaybetmeye başlamıştır. Bizanslı hekimler, özellikle Galen'i bir otorite olarak görüp çalışmalarından faydalanırken aynı zamanda tıbbi uygulamaları geliştirmeye çalışırlar. Galen ve Hippokrates külliyatlarının aktardığı bilgileri, yeni incelemeler ve gözlemlerle elden geçirerek yazdıklarını bunlara göre yeniden düzenleyip birleştirirler.¹⁶ Yalnızca Galen ve Hippokrates'i kopyalamayı değil lüzumsuz, kullanışlı olmayan ve tutarsız her türlü bilginin ortadan kaldırılması hedeflenir. Hatta gerektiğinde yanlış bilgileri düzelterek hekimlerin çalışmalarını kolaylaştırılmayı ve tıp eğitimi için belirli yapıtların oluşturulmasına katkı sağlanır. Bunu yaparken Latince, Arapça ve Farsça yazılan diğer tıbbi kaynaklardan da yararlanırlar.¹⁷

Bizanslı tıp yazarlarının oluşturduğu derlemeler ve pratik kılavuzlar tıp öğretimi için kullanılıyordu. Bu kılavuzlar yalnızca anatomik bilgilerin yer aldığı teknik yazmalar değildir. Aynı zamanda tıba dair çeşitli kaynaklardan derlenen kullanışlı bilgilerdir. Bu sayede uygulayıcılara her durum için yol gösterme amacı taşır. En çok ilgi gören pratik kılavuzlar, yiyeceklerin özelliklerine ilişkin

¹² Kazhdan, "The Image of the Medical...", s. 55.

¹³ Bkz. Owsei Temkin, "Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism", *Dumbarton Oak Papers*, 16, 1962, s. 115.

¹⁴ Alain Touwaide, "Medicine and Pharmacy" *A Companion to Byzantine Science* (Ed. Stavros Lazaris) Brill, Leiden&Boston, 2020, s. 354.

¹⁵ Plinio Prioreschi, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic medicine*, Horatius Press, Omaha, 1996, s. 145.

¹⁶ Chryssi Bourbou, *Health and Disease in Byzantine Crete (7th–12th centuries AD)*, Routledge, London&New York, 2016, s. 26.

¹⁷ Marie-Hélène Congourdeau, "La médecine byzantine: une réévaluation nécessaire", *Revue du Praticien (La)*, 54, 2004, s. 1734.

olanlardır. Örneğin; Symeon Seth'in on birinci yüzyılın sonlarına doğru gıdaların faydaları ve zararlarıyla alakalı yaptığı derlemenin popülerliği¹⁸ bunun bir yansımasıdır.

Öte yandan Galen'in metinlerinin Bizans'a uzanması, Oribasius'un dördüncü yüzyıldan sonra onun külliyatından yaptığı özetlemeler ve kısaltmalar dolayısıyla doktorlara pratik kaynaklar oluşturmasıyla başlar.¹⁹ Paulus Aegineta'nın yedi ciltlik kitabının ilk ikisi, Oribasius'un aktardığı Galen metinlerine dayansa da altıncı kitabında ameliyatlara ilgili kısım çoğunlukla kendine özgüdür.²⁰ Buna rağmen Bizans tıbbında Galen'in etkisini ve yerini inceleyebilmek; yazılmış metinlerin pek çoğunun bulunmaması, elde bulunanların ise çoğunun çağdaş tercümelerinin olmaması sebepleriyle oldukça güçtür. Yine de elde edilebilen ve incelenen kaynaklar dolayısıyla Galen'in Bizanslı hekimler üzerinde güçlü bir etkisi olduğu muhakkaktır. Örneğin, Theophilus Protospatharios (MS 7. yüzyıl) kendisi için "En muhteşem doktor Galen" der.²¹ Bununla beraber Theophilus, idrar ve hastalık arasındaki ilişki üzerine yaptığı çalışmalarda Galen ve Hippokrates'ten ileri gider. Vücuttaki dört sıvı fazlalığının teşhisi için kullanılan idrar renklerinin çeşitliliğini on dokuza kadar çıkarır.²² Diğer bir Bizans hekimi John Zacharias Aktouarios (1275–1330) ise Theophilus gibi idrarla ilgili araştırmalarda bulunur. Hippokrates ve Galen'in bu hususa yoğunlaşmamasının üzerinde dururken yaptığı incelemeler sayesinde yeni bir dereceli idrar şişesi oluşturur.²³

Yine de Bizans tıp yazarları, genellikle mevcuttaki tıbbi teoriyi tekrarlar. Kendi dönemleri içerisinde hastalıklara, beslenmeye ve tedavi için kullandıkları bitkisel ilaçlara Galen geleneğinin ekseninden bakarlar. Örneğin, makalenin ilerleyen kısımlarından bahsedilecek olan mevcuttaki dört sıvı kuramına özgü beslenme düzenini geliştiren hekim Anthimus'un (M.S 511- M.S 534) Bizans'ta oldukça ünlü olan *De observations ciborum* isimli kitabında gıdalar; sıcak, soğuk, ıslak ve kuru olarak sınıflandırılıp her aya özgü tüketilebilecek ve tüketilmesinden kaçınılacak sebze ve meyvelerin belirlenmesini amaçlar.²⁴ Buna ek olarak, Bizanslı hekimlerden Aetius Amidenus, dört sıvı kuramına göre gut hastalığını çeşitli türlere ayırarak tanı olarak bu ölçütü kullanır.²⁵ Paulus Aegineta ise balgamin miktarına ve rengine göre hastalığın boyutlarının belirlenebileceğini aktarır.²⁶ Böylelikle denebilir ki Bizanslı hekimler, miras kalan geleneğin izini takip edip tıbbi teoride önemli değişiklikler yapmamış olsalar da uygulamada var olan bilgilerin eksikliklerini göremek düzeltmekten çekinmemişlerdir.

B. Symeon Seth'in Galen Karşıtlığı

Bizans tıp metinlerinde klasik geleneğin otoritelere ilişkin ciddi ve tutarlı bir eleştirinin yer almadığı, hâlihazırda bulunan tıbbi teorileri yıkmaya ya da yeni teoriler oluşturma gibi bir amaçlarının olmadığı görülse de Symeon Seth (1035-1110) bu genellemenin dışında kalan istisnai bir kişidir. Onun görüşlerine yer vermek Timarion'daki eleştirileri bağdaştırmak açısından oldukça önemlidir. Kendisine ait olduğunu bildiğimiz dört kitabı bulunan Symeon'un *Antirrhētikos pros Galēnon (Refutation of Galen)* isimli metni, Galen'in reddi fikrini konu alır. Symeon, Galen'in otoritesini yer yer ciddiyetle sorgularken aynı zamanda onun kusursuz olmadığını ispatlamaya gayret eder. Galen'e ithafen "Neredeyse herkesin dilindesin, insanüstü gibi övülen ve her bakımdan hatasız olarak görülen birisin"²⁷ ifadesini kullanır. Onun bir ilah olarak görülmesi ve Bizans'taki bu güçlü etkisi üzerine yeni bir tartışma zemini oluşturmaya çabalar. Symeon, Galen'i, hem teorik konularda detaylı izahatlar vermemesi, yeterince kesin olmaması, net tanımlarda bulunmaması gibi sebeplerle eleştirirken hem de onun insan

¹⁸ Kazhdan, *Change in Byzantine...*, s. 81.

¹⁹ Petros Bouras-Vallianatos, "Galen in Late Antique Medical Handbooks", *Brill's Companion to the Reception of Galen*, (Ed. Petros Bouras-Vallianatos – Barbara Zipser) Routledge, Leiden&Boston, 2019, s. 40.

²⁰ Vallianatos, "Galen in Late Antique...", s. 43.

²¹ Petros Bouras-Vallianatos, "Galen in Byzantine Medical Literature", *Brill's Companion to the Reception of Galen*, (Ed. Petros Bouras-Vallianatos – Barbara Zipser), Routledge, Leiden&Boston, 2019, s. 91.

²² A.g.e, s. 93.

²³ Timothy S. Miller, "Tıbbi Düşünce ve Uygulama", *Bizans'ın Entelektüel Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), (Ed Anthony Kaldellis – Niketas Siniosoglou), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 213.

²⁴ Béatrice Caseau, "Byzantium", *A Companion to Food in the Ancient World*, (Ed. John Wilkins – Robin Nadeau), Wiley Blackwell, Chichester, 2015, s. 367.

²⁵ Konstantinos C. Gritzalis, "Gout in the writings of eminent ancient Greek and Byzantine physicians." *Acta Medico-Historica Adriatica*, 9, 2011, s. 85.

²⁶ Adams, *Seven Books...*, s. 229.

²⁷ Roland Betancourt, *Sight, Touch and Imagination in Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 82.

fizyolojisi üzerindeki fikirlerini çürütmeye odaklanır.²⁸ Yeri geldiğinde eleştirilerini ironiye kaçan bir üslupla gerçekleştirirken Galen'i zayıf hafızalı biri olarak nitelemekten dahi kaçınmaz.²⁹ Hatta laf kalabalığı yapmasına da vurgu yapar.³⁰ Ciddi etkisi görülmesi de Symeon'ın bu girişimleri, Bizans içerisinde eleştirel tıbbi düşüncenin kapısının aralanmaya çalışılmasına örnek olarak gösterilebilir. Seth'in ileri sürdüğü bu savlar, Timarion'da yapılan eleştirilere bakıldığında oldukça önemlidir.

C. Hippokrates ve Galen Tıbbında Ateşe İlişkin Teoriler

Antik dönemin tıp metinleri incelendiğinde ateş semptomu olan hastalıklar arasında mutlak bir ayırım olmadığı görülür. Ancak Hippokrates ve bu geleneğin doktorları, her ateşli hastalığın kendine ait ateşlenme süreçlerinin farklı oluşunu gözlemlerler.³¹ Sıtmanın periyodik bir şekilde neden olduğu ve her iki günde bir yaşanan ile her üç günde yaşanan ateş nöbetlerinin kalıplarının belirlenmesi³² bu gözlemin en büyük örneğidir. Buna bağlı olarak Hippokrates'in külliyyatında pek çok kez yüksek ve dönemsel ateşe bağlı olarak çeşitli sıtma türlerinin semptomlarına dair bilgiler aktarılır.³³ Böylelikle, diğer ateşli hastalıklar arasında sıtmanın nispeten yaygın bir hastalık sınıfına alındığı söylenebilir. Öte yandan, ateşin dönemselliğine dayalı kısa bir sınıflandırma içermesi bakımından Hippokrates geleneğine ait olan *Nature of Man* isimli kitaba da değinilmesi gerekir. Burada sarı safra temelinde açıklanan dört çeşit ateşin varlığından bahsedilir; devam eden, günlük, kırk sekiz saatte bir (tersiyan) yetmiş iki saatte bir (quartan).³⁴ Tersiyen ve quartan ateş türleri, sarı safranın miktarı ve kalitesiyle bağlantılı olup ateş nöbetlerinin süresiyle doğrudan orantılıdır.

Öte yandan Galen, bu ateş sınıflandırmasına karşı çıkar. Ona göre ateş; azlığı çokluğu, tutulduğu maddeye ve belirli hareketlere göre değerlendirilebilen ve tanımı gereği doğal olmayan bir ısı olmakla beraber bir semptom değil hastalıktır.³⁵ Bu doğal olmayan ısı, vücudun dört sıvının dengesine göre değişir. Ateş; sarı safra, balgam, kara safra ve kandan herhangi birinin fazlalığından ve dolayısıyla vücutta yarattığı dengesizlikten kaynaklanır. Vücudun bir bölümünde biriken aşırı sıvı yüksek ateşe neden olur. Keza ortaya çıkan bu dengesizlik nedeniyle farklı döngülere sahip ateş türleri ortaya çıkar. Galen aralıklı ateşleri; günlük, tersiyan, quartan olarak sınıflandırılarak sırasıyla balgamlı, safralı ve melankoli mizaçlarla ilişkilendirir.³⁶ Bununla beraber sıtma hastalığının ilk olarak güçlü bir üşüme hissiyle birlikte yoğun titreme, ardından yüksek ateş ve sonunda aşırı terleme oluşturduğu üzerinde durur.³⁷

Galen'den sonra yazılan tıp metinlerinde ateşlerin açıklanmasıyla ilgili sarsıcı bir değişikliğin olmadığı söylenebilir. Bizans tıbbının önemli hekimlerinden Oribasius (MS 4. yüzyıl), Aetius Amidenus (MS 6. yüzyıl) Alexander Trallianus (MS 6. yüzyıl), Paulus Aegineta (MS 7. yüzyıl) gibi isimlerin eserlerinde yer alan ateş sınıflandırmaları üzerinde Galen'in etkisi sürer.³⁸ Ateş teorileri ve tedavisiyle ilgili verilen bu bilgiler, Timarion'da geleneğin izini görünür kılama açısından yararlı olacaktır.

²⁸ Petros Bouras-Vallianatos ve Sophia Xenophontos, "Galen's Reception in Byzantium: Symeon Seth and his Refutation of Galenic Theories on Human Physiology" *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 55, 2015, s. 450.

²⁹ A.g.e., s. 449.

³⁰ Temkin, "Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism", s. 108.

³¹ George Sarton, *Ancient Science Through the Golden Age of Greece*, Dover Publications Inc., New York, 2012, s. 342.

³² Mohammad M. Sajadi – Reza Bonabi, Mohamad – Reza M. Sajadi – Philip A. Mackowiak, "Akhawaynī and the First Fever Curve" *Clinical Infectious Diseases*, 55, 2012, s. 978.

³³ Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, (Çev. Nur Nirven), Pinhan Yayınları, İstanbul, 2021. İçerisindeki: Salgın Hastalıklar 1.6-7, 1.24-26, Aforizmalar 3.21-22, 4.59, Havalar Sular Yerler 10.

³⁴ W.H.S Jones, *Hippocrates IV* (Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, 1959, s. 39.

³⁵ In-Sok Yeo, "Hippocrates in the context of Galen: Galen's commentary on the classification of fevers in Epidemics VI", *Hippocrates in Context* (Ed. P.J. van der Eijk), Brill, Leiden&Boston, 2005, s. 435.

³⁶ Renate Wittern, "Die Wechselfieber Bei Galen." *History and Philosophy of the Life Sciences*, 11, 1989, s. 5-6.

³⁷ François Retief ve Louise Cilliers, "Malaria in Graeco-Roman Times", *Acta Classica*, 47, 2004, s. 132.

³⁸ W.H.S. Jones, *Malaria and Greek History*, Manchester University Press, Manchester, 1909, s. 73.

D. Timarion'da Sıtmanın İşlenişi ve Tedavisi

Antik dünyada çoğu kişinin sıtmanın ortaya çıkardığı ateş nöbetlerini ve titremeleri geçirdiği bilinir.³⁹ Yolculuğu sırasında kahramanımız Timarion da bu türden bir ateşlenmeyi daha önce yaşadığını ve tedavisi ile ilgili dönemin güncel tıbbi bilgisine sahibi olduğunu yansıtır:

“... Festivalden her zamanki gibi hana döndükten sonra, şiddetli ateşim çıktı. Eve dönmeye istekli olmama rağmen yarı ölü ve yatağa çakılı kalarak ateşim bütün gece sürdü. En iyi tedbir hastalığın normal seyrini sürdürmesi ve her semptom için uygun ilaçları almayı beklemektir. O gün sebze ve sirke perhizi uygulayarak geçirdim.”⁴⁰

Timarion'un yaşadığı problemi teşhis etmesi, metnin yazarının hekim olması düşüncesini akıllara getirebilir. Ancak dönem içerisinde detaylıca sınıflandırılıp derlenen pratik kılavuzlar sayesinde temel tıbbi bilgilere erişebilmek ve onları öğrenebilmek zor değildi. Yani, Baldwin'in de ortaya koyduğu gibi tıbbi metinleri okumak için profesyonel olmak gerekmiyordu.⁴¹

Geleneksel tıp teorisinde yiyecekler, temelde dört sıvı kuramına göre sınıflandırılır. Timarion'un ateşini düşürmek için kullandığı sebze ve sirke kullanımı, Hippokrates'in de tedavi için önerdiği bir yöntemdir. Vücutta yoğun olan safra veyahut kan miktarını azaltıp böylelikle yüksek ateşin ortadan kaldırılması için öncelikle hastanın yarı aç olduğu bir diyet oluşturulur. Çoğunlukla bal ve su, bal ve sirke karışımlarıyla beraber arpa suyu gibi sıvılar, uygun görülürse arpa ve yulaf ezmesi ile desteklenen bir beslenme şekli uygulanır.⁴² Galen'in ateş tedavisi için önerileri ise Hippokrates'in diyet yöntemine benzer olarak arpa suyuyla beraber kendisinin belirttiği gıdaların kaynatılması, yine listelediği faydalı besinlerin tüketilmesidir.⁴³ Bizans dönemindeki gıda maddelerinin özellikleriyle ilgili incelemelere bakıldığında yulaf ezmesi, haşlanmış arpayla beraber ebegümesi, haşlanmış kabak ve marul gibi sebzeler iyi mizah üreten yiyecekler arasında yer alırken sirke de kalıntıları parçalayan ve sindirimi kolaylaştıran besinler arasında yer alır.⁴⁴ Galen'in takipçilerinden Bizans doktorlarından Paulus Aegineta da ateşi düşürmek için sıvı diyetini önerir. Sarı safradaki fazla akıntıları vücuttan atabilmek için maydanoz ve dereotu karışımlarıyla hastanın idrara çıkartılması hedeflenir, daha sonra ılık banyo yapılması tavsiye edilir. Bunun yanında şarap, hardal, turşu gibi ısı veren gıdalar yasaklanır.⁴⁵ Metinde Timarion'un öncelikli olarak sirke ve sebze perhizi yapması, ateşini düşürmek için dönemin tıp geleneğinin tedavi yöntemlerinden faydalandığını gösterir. Böylelikle Timarion, kendisini yarı aç tutarak ateşinin çıkmasına sebep olan sarı safradaki aşırılığı atmak için sıklıkla idrara çıkmayı amaçlar.

Fakat ilerleyen kısımda Timarion'un öncelikli olarak uyguladığı tedavi yönteminin iyileşmesine fayda sağlamadığı görülür. Ateşinin yeniden yükseldiği günü belirterek geleneksel tıbbi bilgiye dayanarak ironik bir şekilde kendine tanı koyar:

“... Başlangıcından üç gün sonra, ateşim tekrar nüksetti ve **tıbbi bilginin katı prensiplerine göre teşhis koyarak, tersiyan ateşine özgün bir vaka olduğunu fark ettim. Böylece, bu tür ateşin normal süresi olan beşinci döngüsüne ulaştığında tamamen iyileşmesini umduğum hastalığımı hafifleterek, kısa bir süre içinde silkinip eve sağ salim bir şekilde varmayı umut ederek Konstantinopolis'e doğru güvenle yola çıktım.**”⁴⁶

Timarion, hastalığının başlangıcından itibaren gün saydığından kırk sekiz saat sonra ortaya çıkan ateşinin üçüncü günde yenilediğini belirtir. Tersiyen ateşi denilen sıtma nöbeti, yaklaşık kırk sekiz saat sürer ve bu süre zarfında hasta üşüme, yüksek ateş ve şiddetli terleme yaşar. Dördüncü gün yani ilk ataktan yetmiş iki saat sonra, ikinci ateş nöbeti başlar ve tedavisi gerçekleştirilmezse bu ataklar birkaç

³⁹ Leonard G. Wilson, “Fevers”, *Companion Encyclopedia of The History of Medicine*, (Ed. W. F. Bynum – Roy Porter), Routledge, London&New York, 1997, s. 384.

⁴⁰ Anonim, *Timarion: Anonim Bir Bizans Hicvi*, (Çev. Engin Öztürk), Urzeni Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 23.

⁴¹ Anonim, *Timarion*, (Çev. Barry Baldwin), Wayne State University, Detroit, 1984, s. 99.

⁴² Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, s. 211-231.

⁴³ Galen, *Method of Medicine II*, (Çev. G.H.R. Horsley – I. Johnston), Harvard University Press, Cambridge, 2011, s. xix-xxii.

⁴⁴ Andrew Dalby, *Tastes of Byzantium: The Cuisine of a Legendary Empire*, I.B. Tauris, London&New York, 2010, s.147 ve s. 151.

⁴⁵ Francis Adams, *Seven Books: The Medical Works of Paulus Aegina Vol. I*, The Sydenham Society, London, 1844-1847, s. 149.

⁴⁶ Anonim, *Timarion...*, s. 23.

ay boyunca devam eder.⁴⁷ Paulus Aegineta ise quartan ateşlerde daha çok şiddetli bir soğukluk yaşandığından bahsederken sarı safranın neden olduğu tersiyen ateşlere gelindiğindeyse hastanın, derisinin delinmiş gibi hissettiğini, nabzın düzenli olsa da şiddetli bir susuzluğu olduğunu, ateş ısısı vücudun her yerine eşit olarak yayıldığını da ekler.⁴⁸ Eğer hasta bir şeyler içtikten sonra safradaki fazlalıkları kusarsa ya da safralı idrar çıkarırsa ateşin düştüğü bilgisini verir.⁴⁹ Bu bilgilere dayanarak Timarion da tersiyen ateşinin doğal sürecini tamamlamasını bekleyerek hastalığı atlatmayı temenni eder.

E. Timarion'da Dört Sıvı Kuramının İşlenişi

Sıtma nöbeti devam eden Timarion, yolculuğunda dizanteri ve karaciğer iltihabı da geçirdiğini, tüm bunlarla beraber artık kustuğunu böylece ateşinin ortadan kalktığını anlatırken yirmi gün hiçbir şey yemediğini de ekler.⁵⁰ Bütün bu süreç sonunda Timarion ölür ve ruhu yeraltı dünyası olan Hades'e gider. Klasik edebiyatta Hades'e gidiş-dönüş teması sıklıkla anlatılarda yer bulur. Bu gezilerde Hades, bir mekân olarak çoğunlukla ışısız ve boğucu bir yer olarak betimlenmesinin yanında eserlerde yer alan kişilerin birbirleriyle vakit geçirip sohbet ettiği ve pek çok konuda düşüncelerini öne sürüp tartışmalarda bulunduğu bir yer olarak okuyucunun karşısına çıkar. Bu temanın Bizans edebiyatında da geliştirildiği ve özellikle hiciv türünde kullanıldığını görülür.⁵¹ Hades, bu hicivlerin en bilinen örneklerinden olan Timarion'da yargılanma yeri olarak temsil edilir. Hades'in iblisleri Timarion'un ölüm sebebi olarak şu açıklamada bulunurlar:

“ Bu, tüm safrasını kusarak hayati unsurlarının dördüncüsünü kaybeden adamdır. Kalan üçünün gücüyle yaşamaya devam edemez. Vücudu iyi durumda olsa bile hiç kimse dört [hayati] unsurundan birinden mahrum bırakılmışsa yaşamaya devam edemez.”⁵²

Bu noktada eserde geçen dört hayati unsurun ne olduğundan bahsetmek gerekir. Humoral patoloji teorisi olarak da adlandırılan bu sıvıların ne olduğuna dair ilk açıklamayı daha önce ateş teorilerinde bahsettiğimiz Polybus tarafından yazıldığı söylenen ve Hippokrates külliyatına ait olan *Nature of Man* isimli kitapta buluruz.⁵³ Daha önceki Hippokratesçi metinlerde kan, balgam ve sarı safra varken bu metinde kara safraya da yer verilerek dört sıvı kuramı tutarlı bir şekilde oluşturulur. İnsan vücudu, dört sıvıdan meydana gelmiş olup her biri belirli niteliklere ve dört mevsimden birisine eşittir. İnsan, ancak ve ancak bu sıvıların dengesi sayesinde iyi olabilir. Şayet bu sıvılar arasında belirli dengesizlikler olursa hastalıklar baş gösterir. Sarı safra yazı, kan ilkbaharı, balgam kışı, kara safra ise sonbaharı temsil eder.⁵⁴ Mevsimlerin nitelikleri hastalıkların görülme sıklığında belirleyici etmenlerdendir. Diğer yandan sarı safra; sıcak ve kuru, kan; sıcak ve ıslak, balgam; soğuk ve ıslak, kara safra; soğuk ve kuru niteliklerine sahiptir. Bu nitelikler yalnızca insan vücudunda değil tüm maddi şeylerde bulunur.⁵⁵ Hastanın bozulan sıvı dengesini yeniden düzeltebilmek amacıyla bir belesme düzeni reçete edebilmesi veyahut uygun bulunan ilaçların verilebilmesi için bu niteliklerin göz önüne alınması gerekir. Vücudun mizacını belirleyen bu karışımın oranı, sağlıkla aynı doğrultuda hareket eder. Oran azalır ya da çoğalır hastalık kaçınılmazdır.

F. Timarion'da Tıbbi Otorite

Timarion, ölümünden sonra bir müddet Hades'te dolaşır. Ardından iblisler hızla Timarion'u mahkemeye çıkaracaklarını söylerler:

⁴⁷ Wilson, “Fever”, s. 390.

⁴⁸ Adams, *Seven Books...*, s. 148-149.

⁴⁹ A.g.e., s. 148.

⁵⁰ Anonim, *Timarion...*, s. 23.

⁵¹ Gunnel Ekroth – Ingela Nilsson, “Round Trip to Hades”, *Round trip to Hades in the Eastern Mediterranean tradition: Visits to the underworld from antiquity to Byzantium*, (Ed. Gunnel Ekroth –Ingela Nilsson), Brill, Leiden, 2018, s. 2.

⁵² A.g.e., s. 25.

⁵³ Jacques Jouanne, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers*, Brill, Leiden&Boston, 2012, s. 335.

⁵⁴ Jones, *Hippocrates IV...*, s. 23.

⁵⁵ Owsei Temkin, *Hippocrates in a World Pagans and Christians*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore&London, 1991, s. 12.

“Bana burada da hâkimler, davalar ve yargılamalar olduğunu mu söylüyorsun?” “Evet”, diye cevap verdi “ve bundan da fazlası, bir insanın tüm hayatı noktası noktasına denetleniyor ve buna göre her bir şey için yargılanıyor ve hâkimler kurulunun kararına karşı asla itiraz edilemiyor”⁵⁶

Bu mahkeme heyetinde uzmanların görüşleri alınarak karara varılır. Tıp ile ilgili uzmanlar Hippokrates, Asklepios, Erasistratus ve Galen gibi önemli isimlerdir. Timarion, Hades'te dolaşırken Konstantinopolis'te kendisinden bir zamanlar dersler aldığı sofist Smyrnalı Theodoros ile karşılaşır. Theodoros, kendi ölümünün nasıl gerçekleştiğini Timarion'a anlatırken Hippokrates ve Galen çizgisindeki tıbbi düşünceye ilişkin bilgisinin olduğunu belli eder. Ölümüne neden olan hastalığın sebebi balgam fazlalığıdır:

“Bu benim arteritimim temel nedeni ve parmaklarımdaki sertlik ve eklemlerimi taş gibi tıkayan ve sertleştiren aşırı balgam birikintisi idi. Vuku bulan ıstıraplar beni bedenimden ve canımdan bezdirdi. Vücudum benim için işe yaramaz bir yük oldu.”⁵⁷

Theodoros, zaman zaman yaşadığı mide problemlerini klasik geleneğin tedavi yöntemlerinden olan sebze diyetiyle atlattığını aktarır: “Ebegümece ve çirişotunun rahatlatmasının ne kadar harika olduğunu bilmiyorlar.”⁵⁸ Ebegümece dönem içerisinde hem iyi mizah üreten hem de nemeleştirici etkisi olduğu bilinen bitkilerden biridir.

Timarion ise yaşamının henüz bitmemesi gerektiğini ve yargılamasının olacağı mahkemede haksızlık yaşamamak adına hocası Theodoros'un kendisine yardım etmesini ister. Sofist olması bakımından retorik yönü güçlü olan Theodoros, yeniden yaşama dönmesini sağlamak için Timarion'u savunacağını sözünü verir ve sırasıyla mahkeme kuruluna görüş bildirecek doktorlarla alakalı görüşlerinden bahseder. Eserin en ironik kısımlarından birisi bu diyalogtur. Theodoros, Asklepios'un Tanrı vasfına erişmesinden sonra hiçbir mahkemede konuşmadığını ve sessizlik yemini ettiğini, uzun ve sivri bir sarıkla tasvir edilerek alay edilen Hippokrates'in ise oldukça kısa ifadeler kullandığını hatta zaman zaman konuyla alakasız ve saçma aforizmalar söylediğini söyler. Erasistratus'un ise doğru düzgün bir tıbbi bilgiye bile sahip olmadığını belirtir. Kazhdan'a göre, metinde Hippokrates ve Erasistratus'a yönelik eleştiriler, uzmanlık alanları olmaktan ziyade onların üslup ve gramer eksiklikleriyle ilgilidir.⁵⁹ Ancak Leven'in da vurguladığı üzere Theodoros'un söylemleri, Galen'in Erasistratus'a yaptığı eleştirinin birebir aynısıdır.⁶⁰ Galen, Erasistratus'u ve onun izinden gidenleri bilgisiz, eğitimsiz ve beceriksiz olarak görür. Kendi teorilerinin çelişkilerini ortaya çıkaran deneysel sonuçları reddetmelerinin asıl nedeni, anatomi hakkında yetersizlikleridir.⁶¹ Eğitimsizliklerini saklayabilmek için de geçerliliği olmayan fikirler öne sürerek bilgisi olmayan insanları etkilemeye çalışırlar. Yani, öne sürüldüğü gibi yalnızca filolojik değil aynı zamanda tıbbi yönden de bir eleştiri mevcuttur. Sıra Galen'e geldiğinde ise Theodoros onu “... gerçekten korktuğum tek kişi”⁶² olarak tanımlar. Ancak Theodoros, Galen'in yazması gereken kitaplar olduğu için tıbbi kurulda bir süreliğine yer almadığını söyleyerek sevinir. Theodoros'un Galen'den korkmasının bir nedeni, döneminin en kutsal ve en ideal doktoru olarak görülmesi olabilir. Bununla beraber Leven'in öne sürdüğü fikri de göz ardı etmemek gerekir. O, Theodoros'un korkusunun, Galen'in retorik yönünün güçlü oluşundan kaynaklı olduğunu öne sürer.⁶³ Bu noktada, metnin hem hiciv olması sebebiyle hem de Symeon Seth'in eleştirileri incelendiğinde Leven'in çıkarımında haklılık payı vardır. Onun eleştirileri, benzer bir şekilde anonim bir metin olsa bile Timarion'da da görünür. Metinde, dönemin tıbbi literatürünün tartışmasız otoritesi olarak görülen doktorlarının, esasında konumlandırıldığı gibi kusursuz, saygın ve mükemmel olmayışlarının üzerinde durulur. Seth'in hedefinde olan Galen de bunlardan biridir.

⁵⁶ Anonim, *Timarion...*, s. 31.

⁵⁷ A.g.e., s. 33.

⁵⁸ A.g.e., s. 33.

⁵⁹ Kazhdan, “The Image of the Medical Doctor...”, s. 51.

⁶⁰ K.H Leven., “Das Bild der byzantinischen Medizin in der Satire "Timarion"” *Gesnerus : Swiss Journal of the history of medicine and sciences*, 47, 1990, s. 253.

⁶¹ Luis Alejandro Salas, *Cutting Words - Polemical Dimensions of Galen's Anatomical Experiments*, Brill, Leiden&Boston, 2020, s. 169-170.

⁶² Anonim, *Timarion*, s. 35.

⁶³ Leven, “Das Bild der byzantinischen...”, s. 253.

SONUÇ

Theodoros, retorik hususundaki kabiliyetini başarılı bir şekilde mahkemede sergileyerek Timarion'un dört hayati unsurundan birisini kaybetmediğini yalnızca karaciğer iltihabının oluşturduğu safra benzeri bir salgının vücuttan atıldığı konusunda uzmanları ve mahkemeyi ikna eder. Dört hayati unsurdan hiçbirini kaybetmediği karara bağlanan kahramanımız yeniden yaşama döner. Timarion, bir hiciv olması bakımından eleştiri odaklı bir metindir. Güncel bir meselenin eleştirilmesi, özelliklerinin ortaya konması, farklı bakış açıları sağlaması bakımından yazarın bir edebi tür olan hicvi tercih etmesi anlaşılabilir. Metnin en temel eleştirisi, dönemin tıp geleneğinin temel taşı olarak görülen dört sıvı kuramının dogmaya dönüştüğüdür. Bizans'ın tıbbi uygulamalarının katılığı ve otoriteyi sorgulayan ciddi tartışmalara bile girişimin olmaması hicvedilir. Yazar, bu hikâyesiyle dört sıvı kuramının esnekliğine ve değişebilirliğine değinir. Hippokrates ve Galen gibi dönemin kutsal olarak görülen doktorlarının da insan oldukları ve geliştirdikleri kuramların aslında hatalı olabileceği vurgulanarak Bizans'ın tıbbi uygulamalarının katılığı ve otoriteyi sorgulayan ciddi tartışmalara bile girişimin olmaması temel sorun haline gelir. Sorgulamadan, akıl yürütmeden eleştiriye reddeden ve kendilerinden önceki hekimlerin bilgilerini ilahlaştıran çoğu Bizanslı hekimin bakış açısına vurgu yapar. Ancak bu düşünce, Hippokrates ve Galen'i önemsiz kişiler olduğu anlamını taşımaz. Metnin pek çok kısmında açıklandığı gibi dönemin tıbbi geleneğinin ortaya koyduğu uygulamaların ve sunduğu önerilerin faydalı oluşu yer alır. İncelemeler sonucunda yazarın niyetinin Symeon Seth gibi otoritenin sorgulanıp eleştirilebildiği bir anlayış getirmek ve böylece tıbbi tartışmaların yapılmasını sağlamak denebilir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Adams Francis, *Seven Books: The Medical Works of Paulus Aegina Vol. I*, The Sydenham Society, London, 1844-1847.
- Anonim, *Timarion: Anonim Bir Bizans Hicvi*, (Çev. Engin Öztürk), Urzeni Yayıncılık, İstanbul, 2020.
- Anonim, *Timarion*, (Çev. Barry Baldwin), Wayne State University, Detroit, 1984.
- Beaton Robert, “Cappadocians at Court: Diogenes and Timarion”, *Alexios I Komnenos*, (Ed. M. Mullett – D. Smythe) Belfast Byzantine Enterprises, Belfast, 1996, ss. 329-338.
- Betancourt Roland, *Sight, Touch, and Imagination in Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- Bourbou Chryssi, *Health and Disease in Byzantine Crete (7th–12th centuries AD)*, Routledge, London&New York, 2016.
- Caseau Béatrice, “Byzantium”, *A Companion to Food in the Ancient World*, (Ed. John Wilkins – Robin Nadeau), Wiley Blackwell, Chichester, 2015.
- Congourdeau Marie-Hélène, “La médecine byzantine: une réévaluation nécessaire”, *Revue du Praticien (La)*, 54, 2004, ss. 1733-1737.
- Dalby Andrew, *Tastes of Byzantium: The Cuisine of a Legendary Empire*, I.B.Tauris, London&New York, 2010.
- Ekroth Gunnel – Nilsson Ingela, “Round Trip to Hades”, *Round trip to Hades in the Eastern Mediterranean tradition: Visits to the underworld from antiquity to Byzantium*, (Ed. Gunnel Ekroth –Ingela Nilsson), Brill, Leiden, 2018.
- Garland Lynda, “‘And His Bald Head Shone Like a Full Moon...’: An Appreciation of the Byzantine Sense of Humor as Recorded in the Historical Sources of the Eleventh and Twelfth Centuries” *Parergon*, 8, 1990, ss. 1-31.
- Gritzalis Konstantinos C., “Gout in the writings of eminent ancient Greek and Byzantine physicians.” *Acta Medico-Historica Adriatica*, 9, 2011, ss. 83-88.
- Hippokrates, *Hippokrates Külliyyatı*, (Çev. Nur Nirven), Pinhan Yayınları, İstanbul, 2021.
- Galen, *Method of Medicine II*, (Çev. G.H.R. Horsley – I. Johnston), Harvard University Press, Cambridge, 2011.
- Jones W.H.S., *Hippocrates IV* (Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, 1959.
- Jones W.H.S., *Malaria and Greek History*, Manchester University Press, Manchester, 1909.
- Jacques Jouanne, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers*, Brill, Leiden&Boston, 2012.
- Kazhdan A.P., “The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature of the Tenth to Twelfth Centuries”, *Dumbarton Oaks Papers*, 38, 1984, ss. 43-51.
- Kazhdan A.P.– Epstein Ann Wharton, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley&Los Angeles&London, 1985.

- Krallis Dimitris, “Harmless Satire, stinging critique: Notes and suggestions for Reading the *Timarion*” *Power and Subversion in Byzantium*, (Ed. Michael Saxby – Dimiter Angelov), ss. 230-36.
- Leven K.H., “Das Bild der byzantinischen Medizin in der Satire "Timarion"” *Gesnerus : Swiss Journal of the history of medicine and sciences*, 47, 1990, ss. 247-262.
- Menelou Iakovos, “Byzantine Satire: The Background In The *Timarion*”, *Hiperboreea Jouernal*, 4, 2017, ss. 53-66.
- Miller Timothy S., “Tıbbi Düşünce ve Uygulama”, *Bizans 'ın Entelektüel Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), (Ed Anthony Kaldellis – Niketas Siniossoglou), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Nilsson Ingela, “It is Difficult Not to Write Satire: A Brief Introduction to the Satirical Mode”, *Satire in the Middle Byzantine Period: The Golden Age of Laughter?*, (Ed. Przemysław Marciniak – Ingela Nilsson), Brill, Leiden&Boston, 2021.
- Nilsson Ingela, “Komnenian Literature” *Byzantine Culture: Papers from the Conference 'Byzantine days of Istanbul' [İstanbul'un Doğu Roma Günleri] Held on the Occasion of Istanbul being European Cultural Capital 2010, Istanbul, May 21–23 2010*. (Ed. D. Sakel), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, ss. 121- 131.
- Prioreschi Plinio, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic medicine*, Horatius Press, Omaha, 1996.
- Retief François – Cilliers Louise, “Malaria in Graeco-Roman Times”, *Acta Classica*, 47, 2004, ss. 127–37.
- Sajadi Mohammad – Bonabi Reza – Sajadi Mohamad – Reza M., Mackowiak Philip A., “Akhawaynī and the First Fever Curve”, *Clinical Infectious Diseases*, 55, 2012, ss. 976–980.
- Salas Luis Alejandro, *Cutting Words - Polemical Dimensions of Galen's Anatomical Experiments*, Brill, Leiden&Boston, 2020.
- Sarton George, *Ancient Science Through the Golden Age of Greece*, Dover Publications Inc., New York, 2012.
- Scarborough John, “Symposium on Byzantine Medicine: Introduction”, *Dumbarton Oaks Papers*, 38, 1984, ss. ix – xvi.
- Temkin Owsei, “Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism”, *Dumbarton Oak Papers*, 16, 1962, ss. 95-115.
- Temkin Owsei, *Hippocrates in a World Pagans and Christians*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore&London, 1991.
- Touwaide Alain, “Medicine and Pharmacy”, *A Companion to Byzantine Science*, (Ed. Stavros Lazaris), Brill, Leiden&Boston, 2020.
- Touwaide Alain, “Therapeutic Strategies: Drugs”, *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, (Ed. M.D. Grmek – M. Fantini), Harvard University Press, Cambridge, 1998.
- Vallianatos Petros Bouras ve Xenophontos Sophia, “Galen’s Reception in Byzantium: Symeon Seth and his Refutation of Galenic Theories on Human Physiology” *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 55, 2015, ss. 431-469.

- Vallianatos Petros Bouras, “Galen in Byzantine Medical Literature”, *Brill’s Companion to the Reception of Galen*, (Ed. Petros Bouras-Vallianatos – Barbara Zipser), Routledge, Leiden&Boston, 2019.
- Vallianatos Petros Bouras, “Galen in Late Antique Medical Handbooks”, *Brill’s Companion to the Reception of Galen*, (Ed. Petros Bouras-Vallianatos – Barbara Zipser) Routledge, Leiden&Boston, 2019.
- Vallianatos Petros Bouras, *Innovation in Byzantine Medicine: The Writings of John Zacharias Aktouarios (c.1275–c.1330)*, Oxford University Press, Oxford, 2020.
- Wilson Leonard G., “Fever”, *Companion Encyclopedia of The History of Medicine*, (Ed. W. F. Bynum – Roy Porter), Routledge, London&New York, 1997.
- Yeo, In-Sok. “Hippocrates in the context of Galen: Galen’s commentary on the classification of fevers in Epidemics VI”, *Hippocrates in Context*, (Ed. P.J. van der Eijk), Brill, Leiden&Boston, 2005.
- Zagklas Nikos, “Satire in the Komnenian Period: Poetry, Satirical Strands, and Intellectual Antagonism”, *Satire in the Middle Byzantine Period: The Golden Age of Laughter?*, (Ed. Przemysław Marciniak – Ingela Nilsson), Brill, Leiden&Boston, 2021.

İsmâil Cürçânî'nin Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî (ذخیره خوارزمشاهی) Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî (حمى يومية)

Humma-yi Yevmî Ismâ'îl Ḍjurdjânî's Work Entitled Dhakhîra-i Khwârazmshâhî

Meryem DOYGUN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Meryem DOYGUN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi <https://ror.org/054v2mb78>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye

ORCID: 0000-0001-8456-5022

e-mail: meryemdoygun@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.02.2023

Kabul/Accepted: 11.06.2023

Atf: Doygun, Meryem, “İsmâil Cürçânî'nin Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî (ذخیره خوارزمشاهی) Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî (حمى يومية)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 213-231.

Citation: Doygun, Meryem, “Humma-yi Yevmî Ismâ'îl Ḍjurdjânî's Work Entitled Dhakhîra-i Khwârazmshâhî”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 213-231.

Öz- Ortaçağ İslam dünyasında ve tıp alanındaki çalışmalarda umumiyetle ateşli hastalıkları ifade etmek için kullanılan *humma* çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bir hastalık türüdür. Vücutta oluşan alerjik reaksiyonlar, ağrılar, açlık ve susuzluk, güneş çarpması ve kokuşmuş sular gibi pek çok sebep hummanın ortaya çıkmasına neden olur. Bununla birlikte hummanın belirtileri de tedavileri de değişir. Nitekim farklı türleri olan hummanın her türünün tanımı, belirtileri ve uygulanan tedavileri birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu çalışmada hummanın bir türü olan *humma-yi yevmî* yani *günlük humma* İslam tıbbının en önemli isimlerinden ve Ḥârezmşâhlar döneminin meşhur hekim ve cerrahı Seyyid İsmâil Cürçânî'nin (ö. 531/1137) *Farsça ilk tıp ansiklopedisi kabul edilen Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî* (Ḥârezmşâh'ın Hazinesi) adlı eseri üzerinden incelenmiştir. Müellif 5. Kitapta 27 bab halinde anlattığı günlük hummanın tanımı, belirtileri ve tedavileri konularında oldukça faydalı ve farklı bilgiler verir. Bilhassa Cürçânî'nin eserinde hummanın etiyolojisi ve tedavisi hakkında kendi zamanının tıp âlimlerinden daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülür. Öyle ki *bu bilgilerin çoğu bugün dahi güncelliğini korumakta ve modern tıp uygulamaları için yol gösterici olmaktadır.*

Bu çalışmada Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî üzerinden Ortaçağ dünyasının en yaygın hastalıklarından biri olan hummanın izi sürülecek ve tıp çalışmalarında yeterince tevccüh gösterilmemiş bu eserin önemi ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken eserin ilgili bölümleri Farsça'dan Türkçe'ye çevrilerek metinde gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler- İsmâil Cürçânî, Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî, Humma-yi Yevmî, Hastalık.

Abstract – The Fever, which is generally used to express fever diseases in the medieval Islamic world and in the studies in the field of medicine, is a type of disease that occurs for various reasons. Many reasons such as allergic reactions in the body, pain, hunger and thirst, sunstroke, and stinking water cause fever to occur. However, the symptoms and treatments of fever vary. As a matter of fact, the definition, symptoms, and treatments of each type of fever, which are different types, differ from each other. In this study, *humma-yi yevmî*, a type of fever, was examined through the work of Sayyed Ismâ'îl Ḍjurdjânî (d. 531/1137), one of the most important names of Islamic medicine and the famous physician and surgeon of the Khwârazmshâhs period, Dhakhîra-i Khwârazmshâhî, which is considered the first Persian medicine encyclopedia. The author gives very useful and different information about the definition, symptoms, and treatments of daily fever, which she describes in twenty-seven chapters in the fifth book. Especially in the work of Ḍjurdjânî, it is seen that she gives more detailed information about the etiology and treatment of fever than the medical scholars of his time. So much so that most of this information is up to date even today and guides modern medicine practices.

In this study, one of the most common diseases of the medieval world, fever, will be traced through Dhakhîra-i Khwârazmshâhî and the importance of this work, which has not been given enough attention in medical studies, will be tried to be revealed. While doing this, the relevant parts of the work will be translated from Persian to Turkish and shown in the text.

Keywords- Ismâ'îl Ḍjurdjânî, Dhakhîra-i Khwârazmshâhî, Humma-yi Yevmî, Disease.

EXTENDED ABSTRACT

The fever, which is generally used to express fever diseases in the medieval Islamic world and in the studies in the field of medicine, is a type of disease that occurs for various reasons. Many reasons such as allergic reactions in the body, pain, hunger and thirst, sunstroke and stinking water cause fever to occur. However, the symptoms and treatments of fever vary. As a matter of fact, the definition, symptoms and treatments of each type of fever, which are different types, differ from each other. In this study, humma-yi yevmî, a type of fever, was examined through the work of Sayyed Ismâ'îl Djurdjânî (d. 531/1137), one of the most important names of Islamic medicine and the famous physician and surgeon of the Khwārazmshāhs period, Dhakhîra-i Khwārazmshāhî, which is considered the first Persian medicine encyclopedia. The author gives very useful information about the definition, symptoms and treatments of daily fever, which she describes in twenty-seven chapters in the fifth book. So much so that most of this information is up to date even today and guides modern medicine practices.

Sayyed Ismâ'îl Djurdjânî was a great physician and surgeon who lived during the time of Kutbüddin Khwārazmshāhs (1097-1128), the founder of the Khwārazmshāhs State, and his son and successor Atsız (1128-1156). The most important feature that distinguishes Ismâ'îl Djurdjânî from the physicians of her time is that she wrote her works in Persian instead of Arabic, contrary to the usual. He notes that she wrote her books in Persian in order to eliminate this difficulty due to the difficulty of Arabic and the fact that physician candidates had to read many books related to their field. In Dhakhîra-i Khwārazmshāhî, which is the subject of this study, there are many types of diseases and their symptoms and treatments. Daily fever is one of these diseases. Ismâ'îl Djurdjânî talks about this type of fever in detail in a part of his work. The author first defines this fever and then talks about its causes, symptoms and treatments. While doing this, it is seen that he developed different treatment methods according to the cause of the fever. It is seen that some of these treatment methods are applied in the treatment of febrile diseases even today.

In his work, it is seen that Djurdjânî gives more detailed information about the etiology of fever than the medical scholars of his time. As a matter of fact, Ibn Sînâ (d. 428/1037), who is most compared with himself, did not include issues such as ghusl with cold water and the temperature of the bath among the causes of humma-yi yevm. At this point, it can be said that Djurdjânî reveals the etiology of diseases with all its clarity.

Djurdjânî is of the opinion that it would be more beneficial to determine the treatments according to the severity of the disease and the season in fever, as in all diseases. Accordingly, he talked about different treatment methods in the fever caused by the heat of the bath or the sun or the cold, and he said that the treatments should be determined according to the hot or coldness of the disease. It is seen that nutrition comes to the fore in Djurdjânî's treatments on humma-yi yevm.

In this study, one of the most common diseases of the medieval world, fever, will be traced through Dhakhîra-i Khwārazmshāhî and the importance of this work, which has not been given enough attention in medical studies, will be tried to be revealed. While doing this, the information about the humma-yi yevm in the work of Al-Qanun fi't-Tibb by Ibn Sînâ, one of the sources of Ismâ'îl Djurdjânî, will be compared with the information in Dhakhîra-i Khwārazmshāhî, thus the original sides of the Dhakhîra-i Khwārazmshāhî will be determined.

GİRİŞ

İslam dünyasının Altın Çağı'nda tıp, felsefe, astronomi, farmakoloji, kimya, fizik, geometri ve matematik gibi pek çok alanda yaratıcı bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bunlar *belli bir coğrafya ve zamanın ötesine tesir eder nitelikte olmuştur*. Kadim İslam uygarlığının insanlığın hizmetine sunduğu ve yüksek faydalar içeren bu çalışmalar bugün dahi farklı disiplinlerdeki araştırmalara kaynak olmaya devam etmektedir. XII. Yüzyılda İran coğrafyasında tıp alanında Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Zahîre-i Hârezmşâhî* de bu cümledendir.

Şimdiye kadar yeterince teveccüh gösterilmemiş bu tıp eseri hakkında gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılan çalışmalar oldukça azdır. Ancak özellikle İran sahasında Cürçânî ve eseri *Zahîre-i Hârezmşâhî*'ye dair yapılan bilimsel çalışmaların diğer yerlere mukayese ile daha fazla olduğu görülmektedir. Bunda Cürçânî'nin etnik kimliği önemli bir rol oynamaktadır. İranlıların bu tavrı yaptıkları çalışmalarda da görülmüştür. Öyle ki Cürçânî'yi tanıtırken her zaman İran tarihinin en büyük tabiplerinden biri olarak iftiharla bahsetmişlerdir. Buna rağmen Avrupa'da ve Türkiye'de tabibe ve eserlerine yeterli alaka gösterilmemiştir. Birkaç önemli bilimsel araştırma dışında¹ yeterli çalışmaya rastlanılmamıştır. Ümidimiz bu ve benzeri çalışmaların artması ve Cürçânî'nin diğer eserlerinin de müstakil çalışmalara konu olmasıdır.

İsmâ'îl Cürçânî Hakkında Genel Bilgiler

İsmâ'îl Cürçânî Hârezmşahlar döneminin önemli âlim, hekim ve cerrahıdır. Tam künyesi biyografi yazarları arasında bir tartışma konusu olmuştur. Bazıları Zeynüddîn Ebû İbrâhîm İsmâ'îl b. Hasan Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî el-Cürçânî diye kaydederken diğerleri İsmâ'îl b. el-Hasan ve lakabını Seyyîd Şerefeddîn el-Tabib el-Cürçânî olarak zikreder.² Ünlü göz hekimi İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269) seçkin hekimlerin biyografilerini anlattığı 'Uyûnü'l-enbâ' fi şabâkâti'l-eṭṭbbâ' adlı Arapça eserinde Cürçânî'yi el-Şerîf Şerefeddîn İsmâ'îl olarak kaydetmiştir.³ Cürçânî'nin hayatı ve eğitimi hakkında çok az şey bilirse de araştırmacılar 1042/1043'te ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği İran'ın Cürçân (جرجان) şehrinde doğduğu⁴ ve 1137'de Merv'de öldüğü konusunda ittifak halinde görünürler.⁵

Cürçânî ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925) ve Ortaçağ tıbbının en önemli temsilcisi İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi tıp ve eczacılık bilimlerinde oldukça yetkin idi. Tıp tahsilini İbn Sînâ'nın öğrencilerinden biri olan ve "İkinci Hipokrat" diye bilinen Ebû'l-Kâsım İbn Ebû Sâdık en-Nîşâbüri'nin (995-1077) rehberliğinde yaptığına inanılır. Tıp ilminde tahsil yaparken Grek tabip Galen'in (Câlinûs/ö. 200) kitapları üzerinde çalışmalar yapmış, tıp ve eczacılığın yanı sıra dini ilimler, felsefe ve ahlak konularında da eğitim görmüştü. Hatta hadis ilmini İmam Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) yanında öğrenmiştir.⁶

¹ Bu çalışmalar kaynakçada ve makalenin içinde gösterilmiştir.

² Hakim Mohammed Said, "The Works of Ismail-al-Jurjani (C. 480-531) an Important Source Material", XV. *International Congress of the History of Science*, Edinburgh 10-19 August 1977, s. 2; Hasan Doğruyol, "İsmâ'îl b. Hasan Cürçânî", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII., İstanbul, 1993, s. 133.

³ Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi şabâkâti'l-eṭṭbbâ', (Nşr. August Müller İmruülkays İbnü't-Tahhân), C. II., Ma'hedu Tarih'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1299, s. 31.

⁴ Seyyîd Alırza Golşânî Cürçânî'nin hayatını anlattığı Farsça makalesinde Cürçânî'nin doğum yeri Hârezmşahlar'ın payitahtı olan Gurgench olarak gösterilse de bu doğru değildir. İran'da bu iddiayı yalanlayan bir makale çalışması yapılmıştır. Bkz; Seyyîd Alırza Golşânî, "Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî; Hekim ve Pezeşki Namî İrânî", *Mecelle-i İlmi-Pezeşki Hekim Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî*, Vol. 2 (2), Tahran, 2015, s. 69. Omid Mozafari-Ayyoob Hosravi, "Birthplace of Ismael Jorjani, A Renowned Iranian Physician: Jorjan (Near the Present-day Gonbad-e Kavus) or Urgench (The Present-day Uzbekistan)", *Jorjani Biomedicine Journal*, Vol. 6 (3), 2018, s. 72-73.

⁵ Zehra Hüseyinşemi-Fatime Aliyan, "Berresi Caygâh Kitâb-i Zahîre-i Hârezmşâhî der Tıbb-i İrânî", *Faslnâme-i İlmi Tehassusî Rûzgâran*, S. 9, Tahran, 1392, s. 3; Sirius Halidpur, "Zahîre-i Hârezmşâhî", *Mecelle-i İrân Şinasî*, S. 31, Tahran, 1375, s. 509; Hasan Tacbağ, "Sayyed Esmâ'îl Jorjani Founder of Persian Medicine", *Mecelle-i Tahkikat-i Dampesşki*, 62, S. 4, 2007, s. 132; Sana Kauser Ateeque Ahmed, Tasfiya Hakeem Ansari, Tariq Nadeem Khan, "Ismail Jurjani's Description of Pathophysiology of Psychiatric Disorders in Zakhira Khwarizam Shahi", *International Journal of Current Advanced Research*, Vol 9, S. 6, June 2020, s. 22603; Saeed Changizi Ashtiyani, Mohsen Shamsi, Ali Cyrus, Bahar Bastani, Seyed Mohammad Tabatabayei, "A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in Ancient Iran Avicenna, Rhazes, Al-Akhawayni, and Jorjani", *Iranian Journal of Kidney Diseases*, Vol 5, S. 5, September 2011, s. 303; Huşang A'lam, *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-esmail> (Erişim Tarihi: 14.11.2022)

⁶ Ali Ekber Velâyetî, *Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî*, Emir Kebîr, Tahran, 1395. <https://rasekhoon.net/article/show/863381/زندگانی-سید-اسماعیل-جرجانی> (Erişim Tarihi: 22.11.2022); Taki Bineş, "Nefâis-i Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds: Zahîre-i Hârezmşâhî", *Nâme-i*

Cürçânî bu kadar donanımdan sonra, 1110'da Hârezmşahlar (1097-1231) hanedanının kurucusu Kutbüddin Muhammed'e (1097-1128) katılmak için o zamanlarda bilginlerin ve fuzelânın yeri olan Hârezm'e gitti. Cürçânî'nin Hârezmşahlar'ın himayesine girmesi bu zamana denk gelir. Zaḥîre-i Hârezmşâhî'nin mukaddimesinde Cürçânî'nin Kutbüddin Muhammed'in saray hekimi ve şehirdeki büyük eczanenin reisi olduğu, her ay hükümdarın hazinesinden kendisine 1000 dinar ödendiği yazar.⁷ Bazı kaynaklarda Cürçânî'nin Kutbüddin Muhammed ve oğlu Atsız'ın (1128-1156) şahsi hekimliğine getirildiği yazar.⁸ Hünerli bir hekim olarak Kutbüddin Muhammed'in takdirini kazanan Cürçânî, Atsız'ın hizmetinde de büyük yararlılıklar göstermiş ve eserler vermiştir. Cürçânî'nin bilgi birikimi, tecrübesi ve cerrahi yeteneğinin yanı sıra kendisine duyulan saygı ve güven de saray hekimliği gibi yüksek bir mertebeye ulaşmasını sağlamıştır. Öyle ki Kutbüddin Muhammed'in gözünde yüksek itibarlı bir âlim olarak ayrı bir yere sahip Cürçânî'ye devlet erkânı gibi halk da fevkalade saygı duymuş ve hürmet göstermiştir.⁹

Cürçânî'nin Tıptaki Bulguları ve Yenilikleri

Cürçânî'nin tıp ve cerrahi alanındaki bilgisi ve tecrübesinde Şiraz, İsfahan, Rey, Nişâbur, Kum ve Hûzistan gibi zamanının ünlü şehirlerine yaptığı seyahatler etkili olmuştur. Nitekim ziyareti sırasında buralardaki doktorlardan istifade etmiş ve birikimlerini zenginleştirmiştir. Hatta bazı kaynaklarda vefat ettiği şehir Merv'e gidiş amacının da ilmini yükseltmek ve buradaki büyük kütüphaneden istifade etmek olduğu yazar.¹⁰ Cürçânî bu seyahatleri sırasında humor teorilerini, çeşitli hastalıkların doğru teşhisini, belirtilerini ve tedavilerini araştırmıştır. Ayrıca çeşitli şifalı bitkilerin ve diğer doğal ürünlerin farmakolojik aktivitelerini tanıtmıştır. Cürçânî kanser ve tümörler, cerrahi ve beyin cerrahisi, diş hekimliği, kozmetik, üroloji, jinekoloji, endokrinoloji gibi tıp disiplinlerini ve durumlarını eksiksiz bir şekilde tarif edip açıklayan ilk hekimlerden biri kabul edilmiştir.¹¹ Tüm bunlar çok yönlü ve tıbbın her alanında bilgi sahibi olduğuna işaret eder.

Tıbbi görüşleri ve uygulamaları, cerrahide kullandığı aletler, bu alandaki keşifleri büyük ölçüde günümüzün görüşleriyle uyumlu görülmüş, tıbbın çeşitli dallarındaki uygulamaları yeni ve benzersiz kabul edilmiştir. Cerrahide de çok başarılı olmuş, Zaḥîre-i Hârezmşâhî'de becerisini ve deneyim derinliğini gösterecek şekilde farklı cerrahi yöntem ve aletleri tanıtmıştır. Nitekim şiddetli yara kanamasını durdurmak için, Avrupalı bilim adamlarından birkaç yüzyıl önce alçı kalıpları kullanımına dikkat çekmiştir. Ayrıca ürolojide idrar zorluğu çeken hastaların tedavisi için kateterizasyon önermiştir.¹² Tıp alanındaki en önemli keşiflerinden biri ise bugün dahi güncelliğini korumaktadır. Öyle ki Cürçânî, 1825'te Doktor Caleb Hillier Parry'nin keşfettiği ve çeşitli araştırmacılar tarafından

Âstân-i Kuds, S. 8, Tahran, 1340, s. 52-53; Fariborz Moattar, Mohammad Reza Shams Ardekani, Alireza Ghannadi, "The Life of Jorjani: On of the Persian Pioneers of Medicinal Encyclopedia Compiling: on the Occasion of His 1000th Birthday Anniversary (434, A.H.-1434, A.H.)", *Iranian Red Crescent Medical Journal*, September 15(9), 2013, s. 764; Seyyid Alirza Golşânî, Semane Sadat Melek Sabet, Azam Siyamek Destcerdi, "Kitâbşinâsî Hekim Seyyid İsmâil Cürçânî", *Mecmua-i Mekalât Hemayiş-i Millî Hekim Seyyid İsmâil Cürçânî*, Tahran, 1396, s. 3; Ateeque Ahmed vd., "Ismail Jurjani's Description...", s. 22603; Halidpur, "Zaḥîre-i Hârezmşâhî...", s. 509. Cürçânî rivayetlerde o kadar yükseldi ki, meşhur âlim Ebû Sa'd Sem'ânî bir hadisi nakletmek için ondan izin istedi. Ferište Cihânî, Mecîd Golmohammedî, "Nakş-i Seyyid İsmâil Cürçânî der Tehevvlât-i İlmî Pezeşkî", *Faslnâme-i İlmî-Tehassusî*, S. 3, Tahran, 1395, s. 9; Tacbahş, "Sayyed Esmâ'il Jorjani...", s. 132.

⁷ Hekim Seyyid İsmâil Cürçânî, *Zaḥîre-i Hârezmşâhî*, (Tsh. Muhammed Rıza Muharrirî), 4. ve 5. Kitap, Mukaddime, Ferhengistân-i Ulûm Pezeşkî Cumhûrî İslâmî İrân, Tahran, 1384, s. 13; Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 32; Ateeque Ahmed vd., "Ismail Jurjani's Description...", s. 22603; Tacbahş, "Sayyed Esmâ'il Jorjani...", s. 132; Golşânî-Sabet vd., "Kitâbşinâsî Hekim Seyyid...", s. 3; Cihânî-Golmohammedî, "Nakş-i Seyyid İsmâil...", s. 9.

⁸ Golşânî, "Seyyid İsmâil Cürçânî...", s. 69. Ebû Usaybia, Cürçânî'nin hizmetine girdiği Hârezmşah hükümdarını yanlışlıkla Alâeddin Muhammed Hârezmşah olarak kaydeder, bu doğru değildir. Hârezmşahlar'ın muktadir hükümdarı Alâeddin (Kutbüddin) Muhammed b. Tekiş 1200-1220 arasında hüküm sürmüştür. Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 31.

⁹ Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 31-32; Said, "The Works of Ismail-al-Jurjani...", s. 3.

¹⁰ Golşânî, "Seyyid İsmâil Cürçânî...", s. 69; Cihânî-Golmohammedî, "Nakş-i Seyyid İsmâil...", s. 9.

¹¹ Moattar vd., "The Life of Jorjani...", s. 765.

¹² Saeed Changizi Ashtiyani, Ali Zarei, Mohammad Elahipour, "Innovations and Discoveries of Jorjani in Medicine", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2:16, 2009, s. 2.

tanımlanan ¹³ *exophthalmos* ¹⁴ (*egzofthalmi*) ile *guatr* arasındaki bağlantıyı tespit eden ilk kişilerden biriydi.¹⁵

Cürcânî kitaplarında kanser, türleri ve tedavisi konusunda da bilgiler vermiştir. Özellikle kanseri tedavi etmenin zorluğundan, onu kışkırtmaktan kaçınmanın gerekliliğinden ve erken tedavinin göreceli etkinliğinden bahsetmiştir. Ayrıca kadınlarda meme ve rahim kanserinin, erkeklerde ise gırtlak ve bağırsak kanserinin yüksek oranda görüldüğüne değinerek hastalık ve cinsiyet bağlantısına dikkat çekmiştir. Kanserin erken evrelerinde teşhis edilmesinin kolay olmadığını ve teşhis edildiği zaman ise genellikle onun tedavi edilemeyeceğini söyler. Kanser hayati organlardan uzakta ise tüm kökleri ile çıkarılması gerektiğini ifade eder.¹⁶

Cürcânî'nin Eserleri

Cürcânî, Kutbüddin Muhammed'in himayesinde tıp alanında araştırmalar yapmış ve Hârezm'de iken çok sayıda kitap kaleme almıştır. Cürcânî'nin tıp çalışmalarındaki önemi iki türdür. Bunlardan birincisi İbn Sînâ'dan sonra tüm tıp konularını yeni araştırma ve çalışmalarla eserlerinde inceleyen ilk kişidir. İkincisi yaygın olanın aksine en önemli tıp eserlerini Farsça yazmasıdır. Cürcânî'ye şöhret kazandıran tıp eserleri *Zahîre-i Hârezmshâhi*, *Huffey 'Alâ'î* ve *el-Ağrâzü't-tıbbiyye ve'l-mebâhişü'l-'alâ'iyye*'dir. *Yâdigâr*, *Zübdetü't-tıbb*, *et-Tezkiretü'l-Eşrefiyye fi's-sınâ'ati't-tıbbiyye*, *er-Risâletü'l-münebbihe* ve *el-Ecvibetü't-tıbbiyye* ise müellife nispet edilen diğer eserlerdir.¹⁷

Zahîre-i Hârezmshâhi Cürcânî'nin en önemli çalışmalarının başında gelir ve çoğunlukla bu eseri ile tanınır. Kutbüddin Muhammed adına yazılan eser en eksiksiz, önemli ve kapsamlı Farsça tıbbi metinlerden biridir. Hatta bu hali ile *Farsça ilk tıp ansiklopedisi* olarak kabul edilmektedir. Cürcânî eserini yazarken İslam dünyasının ortak bilim dili Arapça yerine Farsçayı tercih ederek geleneksel uygulamanın dışına çıkmıştı. Bu değişikliğin sebebi hekim adaylarının işini kolaylaştırmaktı. Zira Cürcânî'ye göre bu alanda çalışma yapanlar farklı dillerde çok çeşitli kitaplar okumak zorunda kalıyor ve karşılaştıkları zorlukları aşmak kolay olmuyordu. Kitabını Farsça yazarak bu zorlukları ortadan kaldırmak ve kendisinden sonraki araştırmacılara da Farsça telif konusunda yol göstermek esas gayesi olarak gözükmektedir.

Peki Cürcânî'nin eserini Arapça yerine Farsça yazması eserin ve müellifinin tanınırlığını etkilemiş midir? Günümüzde Cürcânî ile ilgili yapılan araştırmaların çoğunlukla İran coğrafyasında yoğunlaştığı ve bunların da genellikle biyografi çalışmasından öteye gitmediği görülmektedir. Yani Cürcânî'nin şöhreti belli bir bölge ile sınırlanmış gibi görünür. Ancak bu durum bilimsel yazılarda Arapçanın yaygınlığının Farsçanın önüne geçmesi ile ilgilidir. Nitekim o zamanlarda Farsça bilim dilinin çok uluslu bir bilimsel iletişim aracı olarak hizmet edecek kadar gelişme ve zenginleşme şansı pek olmamıştır.¹⁸

Zahîre-i Hârezmshâhi'nin Farsça yazılması kıymetinden bir şey kaybettirmemiş aksine Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvî*, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*, Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-sınâ'a* ve Ebû Sehl Mesîhî'nin *Kitâbü'l-Mi'e fi't-tıbb* gibi zamanının en seçkin tıp eserleriyle birlikte anılmıştır. Öyle ki Cürcânî eserlerinde tıbbın her alanıyla ilgili bilgi vermenin yanı sıra cerrahi uygulamaları da ayrıntılı şekilde ele almıştır. Derin tecrübesi ve maharetini ifade edecek şekilde farklı ameliyat yöntemlerini ve ilgili aletleri detaylandırmıştır. Ameliyat öncesi ve sonrası gerekli ilaçları ve tıbbi bakım türlerini de yazmıştır. Bu yönüyle *Zahîre-i Hârezmshâhi*'nin cerrahi alanında büyük yenilikleri ile tanınan tıp âlimi

¹³ Bunlar Graves, Basedow ve Flajani gibi araştırmacılarıdır. C. H. Mayo, "The Surgical Treatment Of Exophthalmos", *Journal of the American Medical Association*, Vol. LXIII, No. 14, 1914, s. 1147.

¹⁴ Göz küresinin dışarı doğru çıkmasıdır. Bu durum her iki gözde olabildiği gibi tek gözde de görülebilir. Hastalık için bkz; Fuat Döver, *Graves Hastalığında Hipertiroidi Tedavisinin Oftalmopati Seyri Üzerine Etkisi*, Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1994, s. 3.

¹⁵ Ashtiyani vd., "Innovations and Discoveries...", s. 3; Hakim Jorjani,

http://www.tanaffosjournal.ir/article_241206_ad4525dc4828aa9342d1bf7b1e6435f6.pdf (Erişim Tarihi 16.11.2022).

¹⁶ Ashtiyani vd., "Innovations and Discoveries...", s. 3.

¹⁷ Doğruyol, "İsmâil b. Hasan Cürcânî...", s. 134; Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 32; Said, "The Works of Ismail-al-Jurjani...", s. 11.

¹⁸ Huşang A'lam, <https://www.iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-esmail>

Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taşrîfî* ve *Râzî'nin el-Hâvî*'sinden sonra dönemin en iyi cerrahi belgesi olduğu iddia edilebilir.¹⁹

Zahîre-i Hârezmşâhî on kitaptan müteşekkil olup her kitap kısımlara ve konuşmalara ayrılmıştır. Bu kitaplarda genel hatlarıyla şu konular yer almaktadır: Birinci kitap tıbbın faydaları, mizaçlar, tabii unsurlar, hayvani ve nefsanî kuvvetler. İkinci kitap sağlık ve hastalık, hastalıkların belirtileri, nabız ve idrar ile ilgili durumlar, solunumdaki değişimler, sindirim sistemi, gebelik ve doğum. Üçüncü kitap hava ve sudaki kirlilikler ve tesirleri, yiyecekler ve sıvıların tesirleri, uyku ve uyanıklık, mizaç bozukluğunun sebep olduğu hastalıklar ve belli başlı bazı hastalıkların durumu. Dördüncü kitap hastalıkların tanısı, hastalardaki değişimler ve hastaya tanı koyarken dikkat edilmesi gereken hususlar. Beşinci kitap tüm ateşli hastalıklar ki bunun başında humma gelir. Altıncı kitap ruh hastalıkları, kadın hastalıkları, felç, epilepsi, gut ve romatizma gibi hastalıkların tanısı. Yedinci kitap kanserler, tümörler, yaralar, yanıklar, kırık çıkıklar ve kanamalar. Sekizinci kitap vücudunun dışının sağlığı, saç bakımı, deri bakımı, tırnakların bakımı ve güneş yanığı. Dokuzuncu kitap hayvan zehirlerinin insan organlarına etkileri ve bunların özellikleri, zehirler ve panzehirler. Onuncu kitap ise bitkisel ve hayvansal ilaç formüllerini içerir (akrâbâzîn).²⁰ Ayrıca insan anatomisi hakkında bilgi vererek bunları kitabında tasvir eder. Buradan da anlaşıldığı üzere *Zahîre-i Hârezmşâhî* tepeden tırnağa kadar tüm hastalıkların tedavisi konusunda bilgi veren kapsamlı bir eserdir.

Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârezmşâhî*'yi yazarken öncelikle Hipokrat, Galen, Aristo, Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, Ebû'l-Kâsım İbn Ebû Sâdık en-Nîşâbüri, Yuhannâ b. Mâsaveyh, Sâbit b. Kurre, İshak b. Huneyn ve Ali b. Rabben et-Taberî gibi eski büyük âlimlerin ana teorilerini zikrettiği görülür. Daha sonra sonuca varır ve ihtiyaç duyduğu yerde kendi yorumlarını katar. *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin kavramsal açıdan İbn Sînâ'nın *Ķânûn'u* ile çok benzerlik gösterdiği söylenir. Cürçânî'nin İbn Sînâ'nın çalışmalarından ilham aldığı tarihî hakikattir ancak eserlerinde görüldüğü üzere en çok kendi düşünce ve deneyimlerine güvenmiştir. Hipokrat ve Galen tıbbından da yararlanmış ancak ikna olmadığı her yerde onların öğretilerini reddetmiştir.²¹ Bu yönüyle *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin *Ķânûn'un* ya da başka tıp eserinin tercümesi değil, *Ķânûn'un* ve zamanın diğer tıbbî eserlerinin tamamlayıcısı olduğu söylenebilir.

Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârezmşâhî*'yi Arapça'ya tercüme ettiği bilinir. Bundan başka eserin Almanca ve Fransızca hatta İbranice gibi çeşitli dillere çevirisi bulunmaktadır. Eserin İbranice tercümesi oldukça dikkat çekicidir. Zira bazı araştırmacılar, Yahudilerin kendi büyük bilim adamları ve doktorlarının olduğunu ve değerli bulmadıkları sürece bir kitabın Farsça'dan İbranice'ye çevirisinin pek rastlanır durum olmadığını ifade eder.²² Bunlardan başka, eserin onuncu kitabı olan akrâbâzîn kısmı hekim Sabuncuoğlu Şerafeddin (ö. 873/1468) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3536; Kılıç Ali Paşa, nr. 761/1).²³ Dolayısıyla bu çevirilerin eserin tanınırlığını artırmaya yardımcı olduğu söylenebilir.

Cürçânî'de Humma-yi Yevmî²⁴

Cürçânî'nin günlük humma konusundaki anlatılarına geçmeden önce Ortaçağ İslam tıbbının en önemli temsilcisi İbn Sînâ'nın humma-yi yevmî tanımından bahsetmek gerekir. Zira Cürçânî'deki bilgiler büyük oranda İbn Sînâ'nınki ile benzerlik gösterir. Ayrıca bu İslam tıbbına büyük katkılar sağlayan iki büyük hekimin humma üzerinden benzerliklerini ve farklılıklarını tespit edebilmeye yardımcı olur.

İbn Sînâ'ya göre “humma garip bir ateştir; kalpte ateş oluşturur. Bütün bedendeki arter ve venlerdeki ruhla bütün vücuda yayılır ve kötü bir şekilde ısıtmak suretiyle vücudun doğal fonksiyonlarını bozup vücudun ateşini artırır. Ateşli hastalıklar insanlarda oluşturduğu fiillere göre ikiye

¹⁹ Ashtiyani vd., “Innovations and Discoveries...”, s. 2.

²⁰ Ahmet Acıduman-Şehriyar Şems, “İsmâ'il Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârezmşâhî* Adlı Eserinin XVI. Yüzyıl Türkçe Çevirisinde Kafatası Anatomisi, Hidrosefali ve Kafatası Kırıkları Üzerine”, *Türk Nöroşirürji Dergisi*, C. 24, S. 3, 2014, s. 226; Ferzan Azizade, “*Zahîre-i Hârezmşâhî*”, *Kitâb-i Mah-i Külliyyat*, S. 12, Tahran, 1389, s. 93.

²¹ Ateeque Ahmed vd., “Ismail Jurjani's Description...”, s. 22603.

²² Seyyid Hüseyin Razavî Berkaî, “Nakdi Gozâra ber Virâyiş-i Âhir “*Zahîre-i Hârezmşâhî*”, *Neşr-i Dâniş*, S. 107, Tahran, 1382, s. 51; Said, “The Works of Ismail-al-Jurjani...”, s. 5.

²³ Doğruyol, “İsmâ'il b. Hasan Cürçânî...”, s. 133; Acıduman, “*Zahîre-i Hârezmşâhî*...”, s. 226.

²⁴ Cürçânî humma-yi yevmî olarak bahsettiği için burada da humma-yi yevmî yerine humma-yi yevmî yazılmıştır.

ayrılır. Bunlardan biri hummalardır. Diğeri arızidir. Ateşli hastalıkların şişler gibi arazları vardır. Bunlar arızı hummalardır, bu humma ile sebebi arasında bir ilişki yoktur; o, vücutta oluşmuş olan kötü, bozuk şeylerden meydana gelmiştir. Muhtemelen o hastalığın sebebi tuzdur.”²⁵

İbn Sînâ ayrıca humma-yi yevm hakkında bilgi verir ve sebeplerini genel olarak şöyle anlatır: “Özellikle sıcaklık görünüşlerinden anlaşılır veya bütünüyle ilgili olarak görülen sıcaklıktan ortaya çıkmış olup, sebebi yenen şeyler olabilir. Günlük humma (her gün görülen nöbetler) ancak beden ve ruhtan ve onların yoğunluğundan kaynaklanır. Bu hummalar çoğunlukla bir günde geçer. Yazıldığına göre üç güne kadar olanlar nadirdir ve az görülür. Süresini geçenlerin anlamı onun sıcaklığının ruhla ilgili organlara veya hıta yayıldığı gösterir. Tamamen bitmesi sanki diğeri bir cinsine geçmiş gibi olur. Bu hummanın tedavisi kolay etkileri zorludur. Aynı zamanda başlangıcında iltihaplı yapılar, kızarıklıklar görülür.”²⁶ İbn Sînâ bundan sonra humma-yi yevm'in belirtilerinden ve faydalı tedavilerden bahseder. Cürcânî ise günlük hummaya sebep olan durumları izah ederken İbn Sînâ'da mevcut olmayan hususlara yer verir ve tedavilerde zaman zaman farklı yollar takip eder.

Cürcânî'ye göre hastalık insan vücudunda doğal olmayan bir durumdur. Her organın özel bir dengesi vardır ve organlardaki herhangi bir dengesizlik hastalığa neden olur. Humma-yi yevm de böyledir. Zâhîre-i Hârezmşâhî'nin beşinci kitabı ateşli hastalıkları tarif eder. Beşinci kitabın ikinci parçasında yer alan humma-yi yevm anlatısı 27 bab'dan oluşur. Cürcânî her bab'da humma-yi yevm'e sebep olan durumlardan, humma-yi yevm'in alametlerinden ve tedavilerden bahseder. Cürcânî'nin konuyu ele alış şekli İbn Sînâ'ya benzer lakin İbn Sînâ'dan daha farklı ve ayrıntılı bilgiler verir. Bilhassa hummaya yol açan durumlar ve tedavilere Cürcânî'de daha fazla değinilmiştir. Cürcânî hummadan bahsederken Hipokrat ve Galen gibi İslam tıbbına tesir eden ünlü Grek hekimlerinin görüşlerine de yer vermiş sonrasında kendi tecrübelerini aktarmıştır. Bu durum yalnız humma ile ilgili anlatı için değil diğeri konular için de geçerlidir.

Zâhîre-i Hârezmşâhî'de humma-yi yevm hakkındaki bilgiler aşağıda Türkçe çeviri ile verilmiştir. Çeviride müellifin üslubuna ve terminolojiye sadık kalınmıştır.

1. Humma-yi Yevm'in Ahvali Hakkında

Sıcaklık buharların ve ruhun içinde kaldığı zaman hıtlar ²⁷ ve organlar ısınır humma-yi yevm meydana gelir.²⁸ Tıpkı bir evin içini ateşe verdiklerinde evin içindeki havanın ve evin duvarının ısınması gibi. Ama günlük ateşin süresi çoğu zaman 24 saattir, o kadar sürmemesi ve daha erken düşmesi mümkündür. 24 saati geçip 48 saate uzadığı ve bunu da geçip 72 saate ulaşması çok olur. Câlînüs beş ya da altı güne uzamasının mümkün olduğunu söyler. Bu kan ısındığında ve kokuştığında olan bir ateştir. Bunun sebebi gözeneklerin kapanmasından kaynaklı atardamarların girişlerinin ve geçişlerinin tıkanmasıdır. Bu genellikle humma-yi yevm üç güne uzadığında olur. İlk günden itibaren başka bir türe de dönüşür. Bu ise şöyle olur: ruhtaki ateş hıtlarda ya da temel organlarda asılı kalır ve günlük ateşi teşhis etmek zordur tedavisi kolay. Ama sıcak ve kuru mizaçta bir günlük ateş daha hızlıdır.²⁹

Eğer damarlar sıcak olursa, yemek yenilince hararet ortaya çıkıyorsa ve nabız düzenli lakin sulb ve küçükse humma-yi yevm humma-yi dikk'a ³⁰ dönüşür. Eğer yüz, göz ve damarlar şişip kalkıyorsa ve

²⁵ İbni Sînâ, *el-Kânûn fi 't-Tıbb*, (Çev. Esin Kâhya), Dördüncü Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 1.

²⁶ İbni Sînâ, *el-Kânûn...*, s. 7-8.

²⁷ İlk ve Ortaçağ'daki tıp anlayışına göre, insan vücudunda bulunan dört sıvı: kan, balgam, kara safra ve sarı safra. Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II., İstanbul, 1989, s. 24.

²⁸ XV. Yüzyılda Bursa'da yaşamış ünlü Osmanlı hekimi İbn-i Şerîf humma-yi yevm'i şöyle tanımlar: “Humma-yi yevmî yani bir günlük ısıtma dimekdir bu ısıtmanın sebep çok vakitlerde yorgunluktan olur veya muhâlif gıdalar yimekten veya katı hışm itmekden veya katı melûl olmakdan olur ve bu ısıtmada ağırlık ve süstlük ve tekessür şöyle ki gayrı ısıtmalarda olur bunda olmaya ve baş ağrısı ve tekessür eger ola ziyâde olmaya ilâc her gâh ki ısıtma belûre hammâma girmek ve âb-zen içine oturmak savâb ola”. Müellif humma-yi yevm'in bir günlük sıtma olduğunu ve sebebinin genellikle yorgunluktan meydana geldiğini söyler. Ancak birbirine uymayan yemekleri yemek, aşırı öfke ve üzüntü de sıtmanın sebebi olarak görülür. Günlük sıtmada baş ağrısı diğeri sıtmalardaki gibi çok olmaz, ağırlık ve kırgınlık da görülmez. Ne zaman sıtma ortaya çıkarsa hamama girmek ve âben yani küçük havuza oturmak faydalı olur. Tâbib İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, (Haz. Murat D. Çekin), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2017, s. 595.

²⁹ Cürcânî, *Zâhîre-i Hârezmşâhî*, s. 81.

³⁰ İbn-i Şerîf'e göre humma-yi dikk ince ağrı denilen bir sıtmadır, buna uygunsuz yemekler ve ilaçlar sebep olur. İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, s. 291.

nabız yükseliyor, yüz kızarıyorsa bilinmelidir ki humma-yi yevm humma-yi mutbika³¹ olur. Eğer titreme ortaya çıkarsa, nabız muhtelif ve küçükse, ateş ve ağrılar artarsa bilinmelidir ki humma-yi yevm humma-yi ufûnî'ye dönüşmüştür. Bu üç türde nabız ve ateş değişir özellikle humma-yi ufûnî'de nabız farklılaşır, ateş daha şiddetlidir ve ağrılar artar. Humma-yi yevm ne zaman intihâ ya da inhitat (son dereceye ulaşması ve gerilemesi) zamanına ulaşırsa başka alametlerden biri ortaya çıkar.³²

2. Humma-yi Yevm'in Genel Tedavisi Hakkında

Bütün hastalıkların tedavisi yemek vermek ve vermemek, soğuk su içmek ve içmemek, izin vermek ve vermemek, istifrağ etmek ve etmemek, hamama girmek ve girmemek üzerinedir. Bu ateşin tedavisinde bu tedbirler ortaya çıkar. Ama humma-yi yevm olan hiç kimsenin yemekten alıkonulmaması gerektiği bilinmelidir. Ateş sebebiyle midesi ekşiye kişi hariç, diğerlerine hazmı kolay ve yumuşak yiyecekler verilmelidir. Öyle ki ondan iyi bir hilt ortaya çıksın. Özellikle safravî insanlara ve ateşin başlangıcında titremesi olan kişilere. Ateşin başlangıcında olana su, gül suyu, nar suyu ya da karışık (sulandırılmış) şaraba batırılmış birkaç lokma ekmek verilmelidir, karışık şarabın hazmı kolay olur. Eğer ateşin sebebi ağrı ve yiyecek eksikliğinden oluyorsa istirahat edilmeli. Eğer ateş tıkanıklıklardan, gözeneklerin kapanmasından ve cildin kirliliğinden kaynaklanıyorsa hamama girilmelidir; hiltlar yumuşar, gözenekler açılır, ter çoğalır ve buharlar ayrışır, yemek nöbetin sonunda yani inhitat vaktinde verilmelidir. Eğer susarsa soğuk sudan alıkonulmamalıdır çünkü kuvveti yerine gelir, kuvvet yerine gelince soğuk suyun zararından korkulmamalıdır. Ruhu rahatlatmak ve ondan gelen garip sıcaklığı önlemek için soğuk suyun en iyi ilaç olduğu bilinmelidir. Eğer ateş soğukluktan oluyorsa nöbetin sonunda daha az verilmelidir.³³

Eğer ateşin sebebi gözeneklerin kapanması ve ciltteki kirlilik ise hamam en yararlı şeydir. Humma-yi yevm olanların hepsinin hamam havasının içinde çok olması muhtemel değildir ama suyun içinde olması uygun olur. Eğer ateşin sebebi cilt kirliliği ise hamam havasında olmak ve terlemek faydalıdır.³⁴

3. Hummanın Birkaç Türü Hakkında

Üç tür humma-yi yevm vardır. Birincisi ahval-i nefis ile ilgilidir, ikincisi ahval-i ten ile ilgili üçüncüsü vücudun dışındaki ahval ile ilgilidir (infi'alat-ı bedeniyye, infi'alat-ı nefsiyye ve evcâ' ve evrâm-ı zâhire)³⁵. Bu her bir türün altında da pek çok tür vardır. Ahval-i nefis ile ilgili ateşler gamdan, vehmden, öfkeden ve korkudan ortaya çıkar. Ahval-i ten ile ilgili ateşler ağrıdan, acıdan, kusmalardan, şişlerden, yiyecekten, tıkanıklıklardan ve hazımsızlıktan ortaya çıkar. Dışarıdaki durumlarla ilgili ateşler soğukluktan, cilt kirliliğinden ve kükürt, demir sülfat, şap³⁶ ve bunun dışındaki kötü madenlerin sularından.³⁷

4. Gamdan, Vehmden ve Düşünceden Kaynaklanan Humma-yi Yevm Hakkında

Gam, vehm bir yönüyle birbirine zıt bir yönüyle birbirine benzer iki durumdur. Zıt durum şudur: gam insanlar bir şeyden alıkonulduğunda ve ona ulaşamadığında veya birisinin hoşuna gitmeyen bir şey yaptığında ve o kişiyi bundan alıkoyamadığındaki nefsin halidir. Bu zaman üzüldür, o sebeple içgüdüsel hararetin kuvveti vücuda yönelir, ruh ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Vehm bir işi tamamlamak istediğinde ve tüm çabasını ona verdiğiindeki nefsin halidir. O iş sırasında onun içgüdüsel harareti artar, kalbi hareketlenir, ruhu ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Gamda ruhun hareketi içe, vehmde dışa doğru olduğu için her ikisi birbirine zıttır.³⁸

Düşünce ikisi arasında bir durumdur çünkü bazen hazır olan bir şey hakkındadır, bazen de olacak bir şey hakkındadır. Bu sebeple ortaya çıkan bu üç humma-yi yevm'in tedavisi bir türden olur.

³¹ Kan ufûneti veya fazlalığından ortaya çıkar. İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, s. 292.

³² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 82.

³³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 82.

³⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 83.

³⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbüzü'l-Mathûn el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi*, C. V, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 36.

³⁶ Yemen'e özgü bir tür beyaz zâc (زاج).

³⁷ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 83.

³⁸ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 83.

Gamdan ortaya çıkan humma-yi yevm'in alameti göz içeri döner, yüzün rengi daha beyaz ya da daha sarı olur, nabız düşer, idrar (bevl) yakıcı olur ve kokusu keskinleşir.

Eğer vehm mutluluğu artıran bir işten ortaya çıkıyorsa vehmden kaynaklı humma-yi yevm'in alameti gözün hareketi dışarıya doğru meyleder ve nabız da yükselir. Eğer gamı ya da korkuyu getiren bir işten ise göz içeriye doğru meyleder ve nabız küçülür. Eğer beğenilen ve takdir edilen bir işten ise göz hareketi ve nabız ölçülü halde olur.

Tedavisi: Gamdan ortaya çıkan humma-yi yevm'in hayvani ruhun içinde olduğu ve hayvani ruhun madenin kalp olduğu bilinmelidir. Vehmden ve endişeden ortaya çıkan şey nefsanî ruhun içindedir ve nefsanî ruhun madeni dimağdır. Bu sebeple gamdan kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisinde kalbe daha fazla yönelmeli, vehmden ve düşünceden kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisinde dimağa daha fazla yönelmeli.

Esanslar ve hoş kokulu yağlar hazırlanır, insanları kendi düşüncesinden uzaklaştıracak işlerle meşgul olunur. Vehmden kaynaklı humma-yi yevm'de hamam ve âbzene girilmeli. (ن-کۈچۈک havuz) Yumuşak hareketler ve biraz ovalama yapılmalı. Yumuşak ve hazmı kolay yiyecekler verilmeli. Keçi eti, tavuk eti, taze küçük balık, kabak kalyesi, salatalık kalyesi, ıspanak, soyulmuş mâş ve taze ayran azar azar verilmeli; böylece mideye ağırlık yapmaz.³⁹

Hamam ve âbzenden çıkınca menekşe ya da nilüfer ya da tatlı kabak çekirdeği yağı vücuda sürülür. Eğer şarap isterse seyreltilmiş ve karışık verilmeli. Cinsel ilişkiden uzak durulmalı. Humma-yi yevm'in diğer ateş türlerine geçmediğinden emin olunana kadar her gün semizotu yaprağı suyu, menekşe yaprağı, gülsuyu, sandal ve biraz kafur gibi çarelerle meşgul olunmalı.⁴⁰

5. Öfkeden Kaynaklanan Humma-yi Yevm

Öfke içgüdüsel harareti harekete geçirdiğinden ve artırdığından kalp ısınır, ruhun içinde hararet olur humma-yi yevm ortaya çıkar.

Onun alameti gözler kızarır ve dışarı çıkar, yüzün rengi de kırmızı olur. Çoğu zaman yüz ve boyun damarları şişer ve çıkar. Eğer öfke korkudan kaynaklanıyorsa yüz sararır çoğunlukla el ve uzuvlar titrer, idrar sıcak ve renkli olur, nabız yükselir, dolar ve peş peşe olur. Tedavide önce yumuşak davranarak, özürlerle, güzel ve dostça sözlerle öfkesi sakinleştirilmeli, komik hikâyelerle, ilginç oyunlarla ve yumuşak sesle meşgul edilmeli. Ateşin sıcaklığı gerilediğinde çok sıcak olmayan güzel hamama girilip ılık bir suyun (âbzen) içine oturmalı. Yaz mevsimindeyse ve mizacı dayanıklıysa sudan çıktığında kendini birden soğuk suya atıp hızla çıkmalı. Gül suyu, kafur, sandal, menekşe ve nilüfer koklamalı ve göğsüne sürülmeli. Soğuk, ekşi ve tatlı nar şerbeti veya ravent ya da limon şerbeti içilir yemekler ıspanak, kabak, salatalık gibi sebzelerden hazırlanır. Şaraptan uzak durulur çünkü şarap öfkenin gücünü artırır. Uyku ve istirahat tedbiri uygulanmalı.⁴¹

6. Uykusuzluktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İnsanlar aşırı uykusuz oldukları zaman gözlerde yaşlara neden olan ruhun çözünmesi ve uykunun ortaya çıkmasına neden olan nemin çözünmesi ile gözler yuvarlaklaşır, yani gözler şişer.⁴² Aynı şekilde sindirilmeyen yiyeceklerden doğan ham buharlar nedeniyle yüz şişer ve idrar koyu olur. Sindirilmeyen yiyecekler sebebiyle yüzün rengi sarıya döner. Aynı zamanda bu sebeple uzuvlarda rahatsızlık ve kırgınlık ortaya çıkar. Ruhun ızdırabı ve rahatsızlığından humma-yi yevm belirir.

Onun tedavisinde önce uyku için çareler aranır, eğer uyku gelmezse papatya, menekşe, nilüfer, haşhaş kabuğunun yarısı ezilir ve onun başına dökülür. Menekşe yağı ya da tatlı kabak çekirdeğinin yağı yüze damlatılır. Buhar başa verilir ve buharın dağılmaması sağlanır. Bu tedaviler onu uyutur. Ateş gerilediğinde hamama girilir, tatlı ve ılık su başına dökülür. İlk önce âbzene oturulursa hiç terlememek için hızlı çıkılır. Hamamdan çıkınca hafif, güzel ve az yemek yenir. Şarap sulandırılır ve az içilirse fayda

³⁹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 84.

⁴⁰ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

⁴¹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

⁴² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

sağlar. Şarabın faydası yiyeceğin hızla sindirilmesini sağlamasıdır. Cinsel ilişkiden uzak durulur çünkü onun zararı çoktur.⁴³

7. Çok Uyumaktan ve Rahatlıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Uyanıklık (uyanış) nefsanî ruhtaki hallerin işlenmesi ve hayvani ruhun uzuvların hareketini nefsanî ruhun gücüne göre düzenlemesinden başka bir şey değildir. Bu hareketler fazla buharları ruhtan ayırır. İnsanlar çok uyuduğu zaman fazla buharlar ruhta kalır ayrıştırılmaz. Bu sebeple ruh kararır ve ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar.

Bu ateşin alameti onun sebebidir. Yani bu kişi çok uyuduğu zaman ortaya çıkar. Bu ateşin çok uyumaktan olduğu bilinmelidir. Onun bir diğer belirtisi buhar fazlalığı sebebiyle nabzın şişkin (dolu) olmasıdır.

Tedavisi hamam ve terlemektir. Ilık su kullanılır, eller ovuşturulur ve şarap içilmez çünkü şarap buharların artışına sebep olur.⁴⁴

8. Sevinçten (Neşeden) Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Aşırı öfke humma-yi yevm'e sebep olduğu gibi aşırı sevinç de bunu ortaya çıkarır. Onun alametleri de öfkeden kaynaklanan humma-yi yevm'in alametleri gibidir. Ancak gözlerin görünüşü ve şekli ondan farklıdır. Öfkenin belirtisi gözün içinde görülebilir, sevinçliyen görülemez. Birbirini izleyen (peş peşe) nabız daha azdır. Tedavisi de öfkeden kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisi gibidir.⁴⁵

9. Korkudan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Humma-yi yevm gamdan ortaya çıktığı gibi korkudan da ortaya çıkar. Çünkü her iki ruh halinde de ruh içe döner. Zira tabiat korkudan ve gamdan kaçır. Onun alameti gamdan kaynaklanan humma-yi yevm'in alametleri gibidir. Gamın belirtisi yüzde görüldüğü gibi korku belirtisi de yüzde görülebilir. Bunun tedavisi gamdan kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisi gibidir. O korkudan emin kılınmalı ve ona müjdelere verilmelidir. Ayrıca şarap ona faydalıdır.⁴⁶

10. Rahatsızlıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İnsan hastalandığı zaman içgüdüsel sıcaklık artar ve ruhu ısınır. Ruhun ısınmasından humma-yi yevm ortaya çıkar.

Bunun alameti önce bir rahatsızlık gelir. Bu sebeple uzuvlarda bir ağrı olur, bitkinlik açığa çıkar ve cilt kurur. Sonunda ateş terletmez, kuvvetli bir ağrı olması muhtemel değildir. Ateşin sonunda terleme az olduğu için çok kuruluk olmaz. Bununla birlikte kuru öksürüğün ortaya çıkması, nabzın düşmesi ve katılaşması, hareket sebebiyle idrarın renkli ve keskin olması mümkündür.

Tedavisi mümkün olduğu kadar uyku ve dinlenmedir. (Ateş) gerilediği zaman hamama girmek ve terletmeyecek ılık bir yere oturmak iyi gelir. Eğer ılık âbzene girerse daha faydalı olur. Âbzenden çıkınca suyun ıslaklığı bir havluyla alınır, tüm uzuvlar nilüfer ya da menekşe yağı ile yağlanır.⁴⁷

Elde kalan yağ ile bütün uzuvlar nazıkçe ovulur. Böylece uzuvlar yumuşar ve suyun ıslaklığı onda kalır. Hamam ve âbzenden çıkıldığı zaman meyve ve sebzelerden oluşan yemeklerden biraz yenir, şarap içme alışkanlığı yoksa gülsuyu içilir. Sonra yumuşak yatağın üzerine yatırılır ve uyunur. Yumuşak kıyafet giyilir ve kuruluşu artıran her şeyden uzak durulur özellikle cinsel ilişkiden.⁴⁸

11. İstifragdan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İlaç tesir ettikten sonra humma-yi yevm'in ortaya çıkması çok olur. Çünkü ilaç hıtları hareket ettirir, hıtlardaki hareket sebebiyle ruhlar da hareket edip ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. İç organlarda ortaya çıkan rahatsızlık sebebiyle de humma-yi yevm görülür. İlaçların harareti ruhları ve

⁴³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

⁴⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 86.

⁴⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 87.

⁴⁶ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 87.

⁴⁷ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 87.

⁴⁸ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 88.

kanı ısıtır ve humma-yi yevm'e sebep olur. Kan almadan sonra da vücuttaki kan ve buharlar azaldığı için geriye kalan kan daha çok ısınır, safra baskın olur ve humma-yi yevm ortaya çıkar.

Tedavide öncelikle tedbirlerle ilaçlardan ortaya çıkan mizacı geri çekmeli. Kuvveti artıran yemekler verilmeli ve maullehum⁴⁹ daha faydalı olur. Maullehum şöyle hazırlanır: kesilen ve pişirilen bir koyunun arka kemiklerinden taze et alırlar ve onu büyük kazanda pişirirler, beş diremseng⁵⁰ gülsuyu, beş diremseng ekşi elma suyu ya da ekşi üzüm suyunu üzerine dökerler, et ısınıp suyunu bırakana kadar koyarlar. O suyu kepçeyle alırlar ve tekrar o kadar gülsuyu ve meyve suyu dökerler, et suyu ondan ayrılana kadar bunu yaparlar. Etin rengi beyaz olur, ondan kalan suyu alırlar ve tamamını tekrar kazanda hazırlarlar, taze kişniş suyu, taze kabak suyu ve biraz tuz eklenir ve kaynatılır böylece daha fazla pişmiş olur. Bir parça zamk-ı Arabî⁵¹ ve pişmiş nişasta ve ezilmiş tebeşir atılır. Eğer kuvveti çok zayıfsa biraz reyhan şarabı yaparlar kuvveti artar. Mide girişine sıcak merhem uygularlar, eğer bu merhem sertlik yaparsa mastika yağı ya da taze sümbül yağı yapmak çok faydalı olur. Çok sıcak olursa ve susuzluk görülürse kalp ve ciğer üzerine serin merhemler uygulanır. Ertesi gün hamam ve âbzen yapılır ve soğuk, taze ve hafif yemek verilir.⁵²

12. Ağrıdan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Göz ağrısı, kulak ağrısı, baş ağrısı, diş ağrısı, uzuvların ağrısı, kulunç ağrısı, apse ağrısı, bükülen ve kırılan bir uzvun ağrısı şiddetlendiğinde sıcaklık harekete geçer ve ruh ısınır bu sebeple humma-yi yevm ortaya çıkar.

Tedavide önce ağrının ortadan kaldırılması ile meşgul olunmalı çünkü ateşin sebebi ağrıdır ve onun arazı ateştir. Sebep ortadan kalktığında araz yok olur. Onun tedavisi yorgunluktan ortaya çıkan humma-yi yevm'in tedavisi gibidir.⁵³

13. Amastan (Şiş) Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Kasıkta, koltuk altında ve bademciklerin yakınında şişler ortaya çıkar, ondan dolayı humma-yi yevm görülür. Buralarda şişlerin ortaya çıkmasının iki sebebi vardır: Birincisi buralar köşedir, geniş bir açıklığa sahip olduğu için yüzeye bir atık (fazlalık) gelirse bir kısmının orada kalması olasıdır. İkincisi buralardaki et gözenekli ve yumuşaktır (ince), fazlalığı kabul eder ve kendisinde toplar. O fazlalıktan şiş ortaya çıkar. Sonra ne zaman baldırda ya da ayağın üzerinde bir yara ya da bir ağrı ortaya çıkarsa mizaç onu yok etmeye kalkar. Eğer şişler oranın üzerinde iki gün ya da daha fazla kalırsa uzun kalması sebebiyle ufûnet olur ve ısınır. O buhar damarların aracılığıyla kalbe girer ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Aynı şekilde koltuk altında da şiş belirir. Humma-yi yevm'in ateşinin o şişteki fazlalık sebebiyle olduğu bilinmelidir. Ateşin sıcaklığı orayı hareket ettirir, kaynatır ve eritir Bu iş daha uzun ve daha zor olur.

Bu ateşin belirtisi şudur: Bu yerlerde şiş belirir, şişten sonra ateş ortaya çıkar nabız yükselir, hızlanır ve peş peşe olur. Sıcaklık ve şiş sebebiyle bir parça sertlik olur çünkü damar gerilir.

Tedavisinde önce bir damardan kan alınmalı, kan alma o uzvun acısını daha çok dindirir. Sonra mizaç yumuşatılmalı ve şişin maddesi ishal ile vücuttan temizlenmeli. Yemek de daha az verilmeli. Öncelikle o yeri güçlendirecek soğuk merhemler yapılmalı ve çok az yemek verilmeli ve şişin tedavisiyle meşgul olunmalı.⁵⁴

Ama önce etkili soğuk merhemler hazırlanıp güçlendirilecek yere uygulanmalı. Bu merhemlerin kullanımı çok olmayabilir böylece çiğ madde kalmaz. Kalp ve mide girişi serin şerbetlerle kuvvetlendirilir, nar, ekşi elma, limon, turunc şarabı ve meyve suları gibi. Ayrıca istirahat edilmeli, öyle ki o sırada şişin maddesi ayrıştırmayla dışarı çıkar. Şaraptan uzak durulmalı.⁵⁵

⁴⁹ ماء اللحم Arapça et suyu manasına gelen bir istilâh.

⁵⁰ درمسنگ Her diremseng takribi yarım grama muadildir. Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 88.

⁵¹ صمغ عربى akasya zamkı.

⁵² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 88.

⁵³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 89.

⁵⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 89.

⁵⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 90.

14. Bayılmadan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Bayılma sebebiyle ruhta acı bir hareket belirir. Bu hareket sebebiyle ısınması ve humma-yi yevm'in ortaya çıkması mümkündür.

Onun alameti diğer ateşlerin alametinden farklı değildir. Bayılmada nabzın durumu değişir. Soğukluğun ağır bastığı zamanlarda nabız bazen batıl olur. Sıcaklık arttığında nabız bazen hızlanır. Bayılan kişinin nabızı çoğunlukla katıdır.

Tedavisinde önce soğutulmuş gül suyu yüze ve göğse serpilir ve uyandırılır. Tütsüler yakılıp hoş kokular koklatılır. Sindirimi kolay yiyecekler verilmeli, maullehum gibi. Eğer maullehum şarapla verilirse kuvveti hızla yerine gelir. Bu sırada ateşin hararetinden korkulmamalı çünkü baygınlık geçince kuvveti tekrar gelir. Ateşin tedavisinde soğuk ve taze yiyecekler ve şerbetler verilmeli.⁵⁶

15. Açlıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İnsanlar acıkıp sindirecek besin bulamadığında içgüdüsel ısı hıtlara yönelir. Çünkü mizaç çalışmadan geri durmaz, bu sebeple buharlar yükselir ve buharlardan dolayı ruh ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar.

Bu ateşin belirtisinde nabız küçülür, zayıflar ve sertleşir.

Tedavisi: Âbzenin içine oturulur ve âbzenden çıkınca yağ sürülür. Keşk⁵⁷ ya da ıspanak gibi hazmı kolay yiyeceklerden biraz yenir. Bunlar hazmedildiğinde yavaş yavaş köfte ve diğer yemekler verilir.⁵⁸

16. Susuzluktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Açlıktan humma-yi yevm ortaya çıktığı gibi susuzluktan da olur. Su olmadığından ve yiyecekler geçmediğinden buharlar daha sıcak ve daha yakıcı olur.

Tedavisi: Azar azar soğuk su içmek, gargara yapmak sonra zamanla yudum yudum içmeye başlamak. Özellikle meyve suları ekşi nar, ekşi salatalık ve armut suyu gibi. Eğer soğuk suyla gusledilebilirse faydalı olur. Sonra uyunur ve dinlenilir. Soğuk ve taze yiyecekler yenir.⁵⁹

17. (Kanallardaki) Tıkanıklıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Tıkanıklığın sebepleri çeşitlidir: Birincisi hamama girmeyen insanların cildi kurur, cildine çok toz dolar ve gözenekleri tıkanır. İkincisi soğuk alır ve gözenekleri kapanır. Üçüncüsü şap ve zac gibi maden içeren sulara ve soğuk suda gusletmek. Dördüncüsü güneşin sıcaklığı cildini yakar ve bu sebeple gözenekler kapanır. Beşincisi vücutta dağılık olan ince damarların uçları tıkanır. Bu ateş türlü sebeplerle ortaya çıkar: Tıkanıklık sebebiyle ya da hıtlardaki kayganlık ve yoğunluk ya da bir uzuvda beliren ve geçişleri kapayan şiş sebebiyle veya uçuk ve onun gibi artık bir etin ortaya çıkmasıyla.

Tıkanıklıktan ateşin ortaya çıkmasının sebebi şudur: Ayrıştırma daha çok azalır, damar boşluklarında buharlar kalır, kan ve ruh bu boşluklarda nefes alamaz ve geçemez. Bu sebeple kan ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Eğer tıkanıklık çok olursa ateş üç gün sürer.⁶⁰

Bu ateşte uzun süren ateş olur, özellikle nöbetin sonunda hiç ter olmaz. Doktor bu durum ile şişkinlik belirtileri görürse humma-yi yevm-i sodda olduğuna hüküm verir. Özellikle kişide kan fazla ya da hıtlar yoğun olursa. Eğer şişkinlik olursa şişkinliğin belirtileri yüzün kızarması ve damarların kalkması ve onun gibi şeylerdir. Eğer hıtlar yoğun olursa yüzün rengi ve damarlar kendi halindedir, şişkinlik belirtilerinin hiçbiri olmaz.

Tedavisi: Eğer ateşin sebebi şişkinlik ise önce kan alırlar ve şişkinlik çoksa kan aldıktan sonra istifrağ ederler. Eğer şişkinlik aşırı sertse mizacı meyve suları ve ballı sirke şerbeti ile yumuşatırlar sonra tıkanıklığı açmakla uğraşırlar. İstifrağ edene kadar tıkanıklığın çaresiyle uğraşılmalı, çünkü eğer önce tıkanıklığa çare bulmak ile uğraşılırsa damarlardaki diğer hıtların hareketinden emin olmak muhtemel

⁵⁶ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 90.

⁵⁷ Arpadan ekmele yapılan çorba. İbn Sinâ, *el-Kânûn...*, s. 18.

⁵⁸ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 90.

⁵⁹ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 91.

⁶⁰ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 91.

değildir. Yoğunluk ya da fazlalık sebebiyle ince damarların girişlerinde geçiş bulunmaz, tıkanıklık daha kuvvetli olur ateşler ufûnî'ye döner.

Tıkanıklığın pek çok belirtisinde güçlü ateş olur. Eğer önce kan alma ve istifrağ ile uğraşılırsa ve fazlalıklar vücuttan çıkarılırsa ateşin kuvveti ve onun maddesi kesilir. Ufûnî ateşten güvende olunur. Tıkanıklığı açmanın çaresi ateş inhitata ulaştığı vakitte hamam girmek ve çok ılık suyu üzerine dökmek ve âbzene oturmaktır. Arpa, bakla, buğday kabuğu, ezilmiş kavun çekirdeği ve ezilmiş zambak kökü ve İsfahan çöven otu kullanılıp yüze sürülür ve yıkanır. Eğer tıkanıklık ve kuvvetin her ikisi de güçlüyse ezilmiş ve elenmiş salep otu bal ile karıştırılır ve suyla açılır ve cilde sürülüp yıkanır.⁶¹

Câlinûs cahil bir doktorun bu ateşe sahip birini tedavi etmesi halinde onu yemekten alıkoyacağını ve üç gün sonra humma-yi yevmî'in şiddetleneceğini söyler. Çünkü bu ateşte yemekten alıkoymak hıtları karartır. Üç günden sonra ateş artarsa bu ufûnî'ye döndüğünün işaretidir. Onun tedavisi ufûnî ateşinin tedavisidir. Eğer sıcaklık ona geri dönmezse ve idrar iyi olursa bu sıhhat belirtisidir.⁶²

18. Soğuktan Kaynaklanan Derinin Kalınlaşması ve Gözeneklerin Kapanmasının Sebep Olduğu Humma-yi Yevm

Bu ateşin belirtileri beş şeyden anlaşılır: Birincisi soğukluk gelince. İkincisi hastanın cildine dokunulduğunda. Üçüncüsü nabzın durumundan. Dördüncüsü gözün durumundan. Beşincisi idrarın durumundan. Ama soğukluk geldiyse yüze dokunulduğunda sıcaklık çok belli olmaz. Ama bir saati yüze dokunduklarında elin sıcaklığı cildi ısıtır, o sebeple gözenekler biraz açılır. Nabız zayıflamaz lakin hızlanmaya meyleder ve bazı durumlarda farklılaşır. Ancak ihtilaf çok ortaya çıkmaz. İçgüdüsel hararet yok olduğu için idrarın beyaza dönüşmesi mümkündür.

Tedavisi: Önce sıcak hamamda oturulmalı. Terlemesi için sıcak ve yumuşak kıyafetler giyilmeli.⁶³

Ateşin sonunda hamama girilip çok oturulur. Tekrar terleyene kadar kendisine su verilmemeli. Sonra nazikçe ovulur böylece gözenekler daha çok açılır. Suyun içine papatya, mercanköşk ve dereotu yağı dökülür ve o suyla yıkanır, uzuvlarına ondan damlatılır, uzuvlar papatya, zambak veya dereotu yağı ile yağlanıp ovulur. Hamamdan çıkınca bir saat uyunur ya da oturulur. Nohut suyuyla pişirilen ya da kızartılan kum keklığı ve turaç gibi güzel yemekler hazırlanır. Mercanköşk ve turunc koklatılır. Gözenekler hala çok kapalıysa şarap içilmeyebilir çünkü şarap hıtları hareket ettirir ve kötü buharları uyandırır ve gözenekleri açamaz. Onun faydadan çok zararı vardır.⁶⁴

19. Kabız Yapan Soğuk Sularla Gusletmek Sebebiyle Olan Humma-yi Yevm

Bu ateşin belirtileri de beş şeyden anlaşılır: Birincisi böyle bir suya girip yıkandığında. İkincisi cildin durumundan. Üçüncüsü nabzın durumundan. Dördüncüsü gözün durumundan. Beşincisi idrarın durumundan. Nabız daha küçük ve daha seridir, gözenekler daha kapalı ve cilt daha gergindir. Cildin durumu suyun içinde büzüşen bir kişinin eli gibidir. İdrar çoğunlukla beyazdır. Çünkü mizaç vücutta kalan fazla buhar sebebiyle onu hazmetmekle uğraşır. Gözeneklerin tıkanıklığı sebebiyle rutubetlerin vücutta kalması, terin dışarı çıkmaması mümkündür. Hava onu dışarı çıkarmadığı için idrar çok olur.

Tedavisi: Önce hamama girilir ve bir saat hamam havası içinde beklenir. Sonra âbzenin başında oturulur, âbzenin suyunda mercanköşk, papatya, kara pelin otu ve sarı taş yoncası olur. Böylece onun cildi bu suyun buharlarıyla yumuşar, nemlenir ve gözenekler açılır, terler.⁶⁵

Vücuttaki buharlar çekilir ve ateşin maddesi çözülüp ayrışır. Çok terlendikten sonra uzuvlar defne yağı, dereotu yağı, mercanköşk yağı ve papatya yağı ile yağlanır. Bu ateşte yemekler diğer ateş türlerindeki yemeklerden çok daha hafif olmalı; yemekler yumuşak ve ılık olmalı. Nohut ve pancar, kimyon, tarçın, mâş ve ıspanak uygun olur. Ateş düşene kadar bir hafta bu tür yemeklerle yetinilmeli.

İskenderiyeli tabip Ahron her hastalıkta yılın mevsimine uygun tedavi ve tedbirler tatbik edilmesi gerektiğini söyler. Örneğin hastalık sıcak mevsim kış ise yapılacak tedaviler kış havasına göredir. Eğer

⁶¹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 92.

⁶² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 93.

⁶³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 93.

⁶⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 94.

⁶⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 94.

hastalık soğuk ve mevsim yaz ise tedaviler yaz havasına uygun olmalıdır. Tüm hastalıklarda tedaviler hastalığın şiddetine ve mevsime uygun olursa yararlı olur.⁶⁶

20. Güneş Ya Da Hamam Sıcaklığı Sebebiyle Olan Humma-yi Yevm

Sıcak hamamda ateşin yanında ya da güneşte çok kalan insanların beyninin ısındığı ve hamam havasının, ateşte ve güneşte ısınan havanın nefes yoluyla kalbe ulaştığı bilinmelidir. Atardamarlar aracılığıyla kalpten tüm vücuda dağılır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Bu tür humma-yi yevm çoğunlukla güneşten ortaya çıkar güneş sıcaklığı çoğunlukla beyne tesir eder. Özellikle vücutta fazlalık varsa. Güneşin sıcaklığı eriyip buharı hızla beyne girer ve baş ağrısı ortaya çıkar. Ateş ve hamam çoğunlukla kalbe tesir eder.

Bu ateşin belirtileri dört tanedir: Birincisi aslında onun sebeplerinde sayılan durumlardır; hamam, ateşin yanında olmak ve güneşin altında kalmak gibi. İkincisi baş ağrısıdır, baş diğer uzuvlardan daha sıcaktır. Üçüncüsü göz kızarır ve ışığa karşı aşırı hassas olur (ışık korkusu gelişir). Dördüncüsü vücudun dışı içinden daha sıcaktır ve içerisi sıcak değildir. Sıcak olan diğer sularda olduğu kadar susuzluk olmaz. Bu, güneş sıcaklığından kaynaklanan ateşin özelliğidir.⁶⁷

Ateş ve güneşin sıcaklığından ve hamamdan ortaya çıkan ateşe gelince susuzluk zor olur ve nefes yükselir. Tedavi: on diremseng sirke, yirmi diremseng gül suyu ve beş diremseng gül yağından bir parfüm yapılır, buzun ya da karın üzerinde soğutulur, keten bezler onunla ıslatılıp göğsüne yerleştirilir ve koklatılır. Beyaz sandal, kafur ve marsıvan otu soğutulup koklatılır. Salatalık karın ve buzun içinde soğutulur, kırılır ve koklatılır. Ayak sıcak suya sokulur ve ovuşturulur, bu suyun içine papatya, nilüfer, menekşe, marsıvan otu konulursa daha faydalı olur. Evi temizleyip yıkarlar ve oraya nilüfer, menekşe, sandal, kafur ve marsıvan otu koyarlar. Rüzgârı bu evden uzaklaştırmalı çünkü terleme olur. Kendisine yumuşak kıyafetler giydirilir, uyur ya da dinlenir. Çok soğuk su içilmez çünkü mideyi çok sertleştirir. Tüm şerbetler içilmez. Menekşe, nilüfer, koruk, turunc şarabı ve ekşi ve tatlı nar suyu soğutulur ve biraz gül yağı damlatılıp içilir böylece susuzluk ve baş ağrısı olmaz.

Ateşin kuvveti gerileyince hamama girilir. Eğer nezle belirtisi varsa endişe edilmez ve hamam geciktirilmez. Ilık ve tatlı su başına dökülür böylece ıslanır ve ateş çözülür. Sıcak evden ve havasından uzak durulur. Eğer ılık âbzenin içinde oturursa faydalı olur. Âbzenin içinde menekşe, nilüfer ve biraz pişirilmiş papatya olursa daha faydalı olur. Hiç nezle belirtisi yoksa yağdan uzak durulur. Yemekten sonra istirahat edilir ve uyunur.⁶⁸

21. Sıcak Yiyecekler Sebebiyle Oluşan Humma-yi Yevm

Güneş sıcaklığından oluşan humma-yi yevm'de olduğu gibi dimağ ısınır ve ateş nefsanî ruhun içinde olur. Hamam sıcaklığından ve ateşe yaklaşımdan kaynaklanan humma-yi yevm'de kalp ısınır ve ateş hayvani ruhun içinde olur. Bu ateşte ciğer ısınır ve ateş tabii ruhun içinde olur.

Bu ateşin belirtilerinde ciğer tarafında sıcaklık olur, susuzluk ağır basar, ağız kurur, gözler ve yüz kızarır ve baş ağrısı çok olur.⁶⁹

Tedavisi: Önce idrar söktürülmeli. Sonra salatalık tohumu, kavun tohumu ve semizotu tohumu suyu ve ballı sirke şerbeti verilir. Yiyecekler demirhindi ve sütle ya da ekşi ve tatlı nar suyu ile yumuşatılır. Soğutulmuş karadut yemek, karadut şarabı içmek uygun olur.⁷⁰

22. Şaraptan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Bu ateşin tedavisi sarhoşluk tedavisidir. Soğutulmuş nar suyu ve koruk şarabı uygun olur. El ve ayağı ovalamak ve uyku faydalı olur. Eğer baş ağrısı varsa meyve suları ile mizaç yumuşatılmalı.

⁶⁶ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 95.

⁶⁷ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 95.

⁶⁸ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 96.

⁶⁹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 96.

⁷⁰ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 97.

Kusmak ya da kan almakla vücuttaki ateş düşer. Hamama girilir ve ılık su başa dökülür. Kum keklîği, turaç ve tavuk yemeği kuru suyu veya nar tanesi ya da anberbaris ⁷¹ ile pişirilir.⁷²

23. Çok Yemek Yemekten ve Sindirememekten Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Çok yemek yiyen ve hazmedemeyen insanlardan kötü geçirmeler gelir. İki türlü geçirme vardır: Biri dumanlı geçirmedir ve onun kokusu olur, ona ulaşan duman yemeğin kokusudur bunun sebebi midedeki sıcaklıktır. Öyle ki onda çok safra olur. Özellikle sıcak yemekler yenilirse ya da hızla yakan ve buharı safraya yönelen yumuşak yemekler yenilirse ruh ısınır ve ateşe sebep olur.

Diğeri ekşi geçirmedir ve bu ekşi koku verir. Ekşi geçirmeden kaynaklı ateş nadir ortaya çıkar eğer ateş varsa sebebi başka bir şeydir.

Humma-yi yevm bazen çok yemek ve sindirememek ya da güneşte kalmak veya hamama girmekten kaynaklanır. Öyle ki çok ve hazmedilemeyen yemekler yiyen insanların çoğunda rahatsızlık görülür. Ya da bu sebeplerle kötü buhar vücudunda çoğalır ve ruhu ısınır özellikle safravî mizaç varsa. Cilt tüysüz ve gözenekler kapalıdır. Belirtileri: Gözler ve yüz kırmızıdır, nabız büyük ve hızlıdır, ateş kuvvetlidir. Bu ateş dört ya da yedi nöbet tekrar gelecek kadar çok olur ve hepsi humma-yi yevm'dir, başka bir tür değil. Yemekler hazmedilmediği için idrar beyaz olur.⁷³

Tedavisi: Mizaç yumuşaksa ve istifrağ sıcaksa yemek bozuk olmadığından sıcak suyla gargara yapıp içmekten başka bir tedaviyle meşgul olunmamalı. Bu, mideyi ve bağırsakları bozuk yemek kalıntılarından yıkayıp temizler. Ateş düştüğünde hamama girilir eğer istifrağ sebebiyle zafiyet oluşursa hamamdan uzak durulur. Zafiyet yoksa hamama girilir ve erken çıkılır. Hamamdan çıkılınca gül şekeri ya da ballı sirke şerbeti mideye güç verir. Sandal, kırmızı gül ve akasyadan bir merhem hazırlanır midenin üzerine konulursa bu faydalı olur. Sonra eğer istifrağ olursa diğer hıltların hepsi gelir ve kuvvet zayıflar bu sırada hamamdan uzak durulmalı. Soğuk içecekler verilmeli ayrıca limon şarabı, koruk şarabı, nar şarabı, sumak şarabı ve berberis şarabı verilmeli ve istirahat edilmeli.

İshal durduğunda mideye pelin otu yağı sürülür bu kuvvet verir. Eğer ateş şiddetli değilse Hint sümbülü yağı ya da mastika yağı sürülür. Bir parça yünü yağa batırmak ve yağ çıkana kadar bastırıp onu midenin üzerine koymak daha iyi olur. İshal karaciğer zafiyetinden kaynaklı ise daha hafif ve sindirimi daha kolay yemekler verilmeli örneğin küçük taze bir balık; bunun hazmı daha kolaydır.⁷⁴

Eğer yazın serin evde oturuluyor ve mizaç kuru ise iş daha zor olur. Mizacı yumuşatmak gerekir. Yenilen yemeğe alışık değilse ya da çok yenilirse ya da hazmı kolay değilse bu sebeple ona ateş gelir. Ateşin yayılması beklenmemeli ve hazmı kolaylaştıran önlemler alınmalı. Çünkü bu ateş aralıksız birkaç gün sürer. Yemek sıcaksa mizaç sıcak olur yarpuz otuyla mizaç yumuşatılır. Yemek soğuksa mizaç soğuk olur ve mizaç kimyon ile yumuşatılır.⁷⁵

SONUÇ

Cürcânî'nin humma üzerinden hastalıklara ve onların tedavilerine yönelik bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Nitekim hummayı anlatırken öncelikle hastalığa sebep olan durumları tüm yönleriyle ortaya koymaya çalışmış sebeplerini ve belirtilerini tespit etmeden tedavinin cevap vermeyeceğine inanmıştır. Dolayısıyla hekimin asıl muradı hastalığı ortadan kaldırmak olsa da Cürcânî'ye göre tedavide ilk iş hastalığın sebebini ortadan kaldırmaktır. Hastalıkları ele alırken *sebepten ortadan kalktığı zaman hastalık ortadan kalkar* düşüncesi ile hareket etmiştir. Cürcânî'nin eserinde hummanın etiolojisi hakkında kendi zamanının tıp âlimlerinden daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülür. Nitekim kendisiyle en çok mukayese edilen İbn Sînâ günlük humma sebepleri arasında soğuk su ile gusletmek ve hamam sıcaklığı gibi hususlara yer vermemiştir. Bu noktada Cürcânî'nin hastalığın etiolojisini tüm açıklığıyla ortaya koyduğu söylenebilir.

Cürcânî'nin günlük hummaya yakalanan birinin vücut fonksiyonlarında ve organlarındaki değişimi hakkındaki tespitleri modern tıp çalışmalarındakiler ile benzerlik göstermektedir. Bilhassa nabız ve

⁷¹ Kadın tuzluğu, diken üzümü.

⁷² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 97.

⁷³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 97.

⁷⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 98.

⁷⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 99.

idrardaki değişimleri bugün de takip edebilmek mümkündür. Cürcânî'nin humma ve vücuttaki değişimler arasında kurduğu bağlantısı âdetâ domino taşı etkisi gibidir. Ateşin ortaya çıkması ile vücutta hararet meydana gelir, sonra humma sebebine göre beyin, gözler, mide, yüz, ağız, nabız ve idrarda anormal durumlar gözlemlenir. Cürcânî bu değişimlerin daha kalıcı bir hastalığa yol açmasının mümkün olduğunu düşünerek erkenden önlem almanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Nitekim humma-yi yevmî'e sebep olan her durum için bir tedavi planı çıkarmış, hastalığın ilk nöbetinden son nöbetine kadar izlenmesi gereken yolları anlatmıştır. Cürcânî'nin tedavileri yalnız hastalıktan kurtulma yollarına dair bilgi vermez. Merhemleri, lapaları ve ilaçları hazırlarken kullandığı devrin ölçü birimlerine işaret eder. Şifalı bitkisel karışımlar, çeşitli yiyecek ve içeceklerle yapılan sağlıklı tarifler verir. Ayrıca beslenme reçeteleri ve ilaçları uygulama yöntemleri gibi daha pek çok faydalı bilgilerden bahseder. Bu yönüyle müellifin tedavi uygulamaları hastalığı iyi etmenin yollarının yanı sıra sağlıklı yaşam tavsiyeleri gibi de görünmektedir.

Galen'le etkisini sürdüren ahlât-ı erbaa fikri İslam coğrafyasında da benimsenmiş; Cürcânî de bu fikrin temsilcilerinden biri olmuştur. Öyle ki Cürcânî humma-yi yevmî'in sıcak ve kuru mizaçta daha hızlı ve çok olduğu inancındadır. Özellikle günlük hummada safravî mizaca sahip olanların vücuttaki değişimleri belirgin ve tedavisi buna göredir. Tedavilerde de genellikle mizacın yumuşatılmasına yönelik uygulamalara yer verir. Cürcânî'ye göre mizacın yumuşaması hacamat, istifrağ veya hamamın dışında uygun yiyecek ve içecekler ile mümkündür. Bunlar mizacın yumuşamasında etkili olur ve humma-yi yevmî'in daha ağır bir türe dönüşmesinin önüne geçebilir.

Cürcânî tüm hastalıklarda olduğu gibi hummada da tedavilerin hastalığın şiddetine ve mevsime göre belirlenmesinin daha yararlı olacağı görüşündedir. Örneğin hamam ya da güneş sıcaklığından veya soğuktan kaynaklanan humma-yi yevmî'de birbirinden farklı tedavi yöntemlerinden bahseder. Dolayısıyla tedavide hastalığın sıcak ya da soğukluğunu belirleyici bulur. Cürcânî'nin humma-yi yevmî konusundaki tedavilerinde beslenmenin ön plana çıktığı görülmektedir. Hummanın sebebine göre ayrı ayrı beslenme reçeteleri hazırlayan müellif kimi humma-yi yevmî'de şarabı önerirken kiminde uzak durulmasını tavsiye eder. Kimi zaman soğuk ve sert yiyecek ve içeceklerin faydalı olduğunu söylerken kimi zaman bunların zararından bahseder. Buradan da anlaşıldığı üzere Cürcânî humma-yi yevmî'i basit bir ateşli hastalık olarak değerlendirmez. Doğru beslenme ve tedavi yöntemleri tayin edilmedikçe hummanın daha kötü türlerine dönüşeceğine inanır.

Cürcânî'nin eserinde yer verdiği beslenme reçeteleri dahi tek başına bir çalışma konusu olabilir. Bu reçeteler aynı zamanda birbiriyle uyumlu ve hazmı kolaylaştıran yiyeceklerden oluşması bakımından dikkat çekicidir. Yani sadece hastalığı iyi etmenin yollarından biri değil doğru porsiyon, doğru zaman ve doğru terkip ile sağlıklı yaşamın yollarından biridir.

Sonuç itibarıyla Zâhîre-i Hârezmşâhî modern okuyuculara Ortaçağ'da İran coğrafyasındaki tıbbi uygulamalar konusunda oldukça ayrıntılı bilgi veren ansiklopedik bir eserdir. Dolayısıyla İran tıbbi ve kültürü üzerindeki bilimsel etkisi son derece önemlidir. Zâhîre-i Hârezmşâhî İbn Sînâ'nın el-Kânûn'dan sonra Safevîler zamanında ders kitabı olarak okutulan iki eserden biridir. Bu dahi yalnız modern zamanlarda değil orta zamanlarda da eserin kıymetine ve ders kitabı olarak okutulacak kadar faydalı görüldüğüne işaret eder. Ayrıca Zâhîre-i Hârezmşâhî Cürcânî'nin tıp alanındaki diğer çalışmalarında olduğu gibi Farsça teknik (tıbbi) dilin gelişiminin incelenmesi için önemlidir. Eserlerinde Arapça tıbbi terimler yerine Farsça karşılıklarını kullanması ya da bunların Arapçasını verdikten sonra onu Farsça birkaç kelime ile izah etmesi Farsça tıp terminolojisine yaptığı katkının yadsınmaz olduğunun ispatıdır. Bugün İran'da Seyyîd İsmâil Cürcânî adına çıkarılan tıp dergileri ve düzenlenen bilimsel toplantılar tıp âlimine gösterilen saygının ve iftiharın tezahürüdür.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik

Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Acıduman, Ahmet, Şehriyar Şems, “İsmâ’îl Cürcânî’nin Zahîre-i H’ârizmşâhî Adlı Eserinin XVI. Yüzyıl Türkçe Çevirisinde Kafatası Anatomisi, Hidrosefali ve Kafatası Kırıkları Üzerine”, *Türk Nöroşirürji Dergisi*, C. 24, S. 3, 2014, s. 225-238.
- Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü’l-enbâ’ fî Tabakâti’l-Eṭṭbbâ’*, (Nşr. August Müller İmruülkays İbnü’t-Tahhân), C. II., Ma’hedu Tarih’l-Ulûmi’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, Kahire, 1299.
- Ahmed, Sana Kauser Ateeque, Tasfiya Hakeem Ansari, Tariq Nadeem Khan, “İsmâil Jurjani’s Description of Pathophysiology of Psychiatric Disorders in Zakhira Khwarizam Shahi”, *International Journal of Current Advanced Research*, Vol 9, S. 6, June 2020, s. 22603-22604.
- Ashtiyani, Saeed Changizi, Ali Zarei, Mohammad Elahipour, “Innovations and Discoveries of Jorjani in Medicine”, *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2:16, 2009, s. 1-5.
- Ashtiyani, Saeed Changizi, Mohsen Shamsi, Ali Cyrus, Bahar Bastani, Seyed Mohammad Tabatabayei, “A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in Ancient Iran Avicenna, Rhazes, Al-Akawayni, and Jorjani”, *Iranian Journal of Kidney Diseases*, Vol 5, S. 5, September 2011, s. 300-308.
- Azizzâde, Ferzan, “Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Kitâb-i Mah-i Külliyyat*, S. 12, Tahran, 1389, s. 92-94.

- A'lam, Huşang, *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-esmail> (Erişim Tarihi: 14.11.2022)
- Berkaî, Seyyîd Hüseyin Razavî, “Nakdi Gozâra ber Virâyîş-i Âhir “Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Neşr-i Dâniş*, S. 107, Tahran, 1382, s. 51-55.
- Bineş, Taki, “Nefâis-i Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds: Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Nâme-i Âstân-i Kuds*, S. 8, Tahran, 1340, s. 46-53.
- Cihânî, Ferište, Mecîd Golmohammedi, “Nakş-i Seyyîd İsmâil Cürçânî der Tehevvulât-i İlmî Pezeşkî”, *Faslnâme-i İlmî-Tehassusî*, S. 3, Tahran, 1395, s. 5-22.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül, “Ahlât-ı Erbaa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II., İstanbul, 1989, s. 24.
- Doğruyol, Hasan, “İsmâil b. Hasan Cürçânî”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII., İstanbul, 1993, s. 133-134.
- Döver, Fuat, *Graves Hastalığında Hipertiroidi Tedavisinin Oftalmopati Seyri Üzerine Etkisi*, Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1994.
- Golşânî, Seyyîd Alırıza, “Seyyîd İsmâil Cürçânî; Hekim ve Pezeşkî Namî İrânî”, *Mecelle-i İlmî-Pezeşkî Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî*, Vol. 2 (2), Tahran, 2015, s. 69-71.
- Golşânî, Seyyîd Alırıza, Semane Sadat Melek Sabet, Azam Siyamek Destcerdî, “Kitâbşinâsî Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî”, *Mecmua-i Mekalât Hemayîş-i Millî Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî*, Tahran, 1396, s. 1-12.
- Hakim Jorjani, http://www.tanaffosjournal.ir/article_241206_ad4525dc4828aa9342d1bf7b1e6435f6.pdf (Erişim Tarihi 16.11.2022).
- Halidpur, Sirus, “Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Mecelle-i İrân Şinasî*, S. 31, Tahran, 1375, s. 509-517.
- Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, (Tsh. Muhammed Rıza Muharrirî), 4. ve 5. Kitap, Ferhengistân-i Ulûm Pezeşkî Cumhûrî İslâmî İrân, Tahran, 1384.
- Hüseyinhaşemi, Zehra, Fatime Aliyan, “Berresî Caygâh Kitâb-i Zahîre-i Hârezmşâhî der Tıbb-i İrânî”, *Faslnâme-i İlmî Tehassusî Rûzgâran*, S. 9, Tahran, 1392, s. 1-20.
- İbni Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, (Çev. Esin Kâhya), Dördüncü Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.
- Mayo, C. H., “The Surgical Treatment Of Exophthalmos”, *Journal of the American Medical Association*, Vol. LXIII, No. 14, 1914, s. 1147-1149.
- Moattar, Fariborz, Mohammad Reza Shams Ardekani, Alireza Ghannadî, “The life of Jorjani: On of the Persian Pioneers of Medicial Encyclopedia Compiling: on the Occasion of His 1000th Birthday Anniversary (434, A.H.-1434, A.H.)”, *Iranian Red Crescent Medical Journal*, September 15(9), 2013, s. 763-766.

Mozafari, Omid, Ayyoob Hosravi, "Birthplace of Ismael Jorjani, A Renowned Iranian Physician: Jorjan (Near the Present-day Gonbad-e Kavus) or Urgench (The Present-day Uzbekistan)", *Jorjani Biomedicine Journal*, Vol. 6 (3), 2018, s. 72-73.

Said, Hakim Mohammed, "The Works of Ismail-al-Jurjani (C. 480-531) an Important Source Material", XV. *International Congress of the History of Science*, Edinburgh 10-19 August 1977, s. 1-21.

Tâbib İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, (Haz. Murat D. Çekin), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2017.

Tacbahş, Hasan, "Sayyed Esmâ'il Jorjani Founder of Persian Medicine", *Mecelle-i Tahkikat-i Dampezeşkî*, 62, S. 4, 2007, s. 131-140.

Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi*, C. V, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018.

Velâyetî, Ali Ekber, *Seyyid İsmâil Cürcânî*, Emir Kebîr, Tahran, 1395.

<https://rasekhoon.net/article/show/863381/زندگانی-سید-اسماعیل-جرجانی> (Erişim Tarihi: 22.11.2022).

İktidar ve Ölüm: Memlûk Devleti'nde Sultanların Ölüm Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1250-1517)

Power and Death: A General Evaluation on the Causes of Death of the Sultans in the Mamluk State (1250-1517)

Nihal GEZEN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN

Aksaray Üniversitesi <https://ror.org/026db3d50>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray, Türkiye

ORCID: [0000-0002-3075-2532](https://orcid.org/0000-0002-3075-2532)

e-mail: nhlgzn@gmail.com

Başvuru/Submitted: 17.02.2023

Kabul/Accepted: 05.06.2023

Atf: Gezen, Nihal, “İktidar ve Ölüm: Memlûk Devleti'nde Sultanların Ölüm Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1250-1517)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 231-246.

Citation: Gezen, Nihal, “Power and Death: A General Evaluation on the Causes of Death of the Sultans in the Mamluk State (1250-1517)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 231-246.

Öz– Bu çalışmayla, Orta Çağ'ın pek çok açıdan önemli ve güçlü kabul edilen devletlerinden birisi olan Memlûk Devleti'nin, siyasi tarihi bakımından en dikkat çekici konularından birisi olan, Sultanların ölüm sebepleri ve bunun devletin siyasi iktidar ve saltanat anlayışıyla ilişkisine dair tespitlerimizi ve değerlendirmelerimizi aktaracağız. Memlûk Devleti'nde saltanat, bilindiği üzere veraset usulüyle intikal etmediği için her daim Sultan olmak için fırsat kollayan memlûklerin işgaline hazır bir vaziyette bulunmaktaydı. Bu durumda tabii olarak, devletin bekası üzerinde son derece etkili olup, saltanatın elde edilmesi ve Sultanların siyasi kariyerleri ve yaşamlarıyla doğrudan bir ilişkiye haizdi.

Memlûk Devletinde Sultanlar, iktidarlarını büyük bir çoğunlukla askeri ve siyasi kabiliyetlerine istinaden elde etmişlerdir. Bu devlette güçlü, maharetli, kuvvetli ve kendisine bağlı çok sayıda memlûğu olan ve memlûkleri kendi siyasi kariyeri için çok iyi kullanabilen Sultanlar, tam manasıyla iktidarın sahibi olabilmişlerdir. Saltanatın askeri ve siyasi liyakate istinaden şekil aldığı bu devlette, doğal olarak Sultanların saltanatları müddetince, saltanat için her daim büyük bir risk söz konusu olmuştur. Bu risk ise, temelde memlûk sisteminin bizzat kendisinden kaynaklanmıştır. Zira askeri karaktere sahip Memlûk Devleti'nin temeli, Abbasi Devleti'nden itibaren, zaman içerisinde kuvvetlenen ve Memlûkler zamanında en mükemmel haline ulaşan memlûk sistemine dayanmaktaydı. Bu devlette memlûk sistemi, siyasi mücadelelerin aktif olmasına yol açmaktaydı.

Anahtar Kelimeler– Memlûkler, Ölüm, Suikast, İktidar Anlayışı.

Abstract – In this study, we will convey our determinations and evaluations on the causes of death of the Sultans, which is one of the most striking issues in terms of the political history of the Mamluk State, one of the most important and powerful states of the Middle Ages, and its relationship with the state's understanding of political power and sultanate. In the Mamluk State, the sultanate was in a ready position for the invasion of the Mamluks, who were always looking for an opportunity to become the Sultan, as it was not passed on by inheritance. In this case, naturally it was extremely influential on the survival of the state and had a direct relationship with the attainment of the sultanate and the political careers and lives of the Sultans.

In the Mamluk State, the Sultans obtained their power mostly due to their military and political abilities. In this state, the Sultans, who were strong, skilful, powerful and had many mamluks loyal to them and could use the mamluks very well for their own political career, were able to become the owners of power in the full sense. In this state, where the sultanate was shaped based on military and political merit, naturally, there was always a great risk for the sultanate during the reign of the Sultans. This risk stemmed from the Mamluk system itself. Because the foundation of the Mamluk State, which had a military character, was based on the Mamluk system, which was strengthened over time and reached its most perfect state during the Mamluks, starting from the Abbasid State. In this state, the Mamluk system led to active political struggles.

Keywords– Mamluks, Death, Assassination, Sense of Power.

EXTENDED ABSTRACT

The death or killing of people, that is, their death, is the subject of research and examination in many disciplines separately. From this sentence, we can say that the death of people is included in the scope of the study subjects, and the subject is of great importance because it has a great impact on the political and social history of the states. Undoubtedly, it is a known fact that when it comes to the death of Sultans, who are the rulers of a state, the deaths draw more attention due to their consequences. As a matter of fact, the states' understanding of power, sultanate and longevity have a very close relationship with the life of their Sultans and how and in what way they died. These can never be considered independently of each other. Moreover, in the Mamluk State, where the sultanate did not pass on the basis of lineage, the events that could happen for the sake of power and the risks and dangers that could be taken in this context constitute one of the most striking subjects of the history of this state by researchers.

When we look at the political history of the Mamluk State, it is seen that the reasons for the death of the Sultans were basically in two ways. The first of these; as a result of the alliance of orders and through assassinations, the second is the deaths; although there are different reasons depending on the conjuncture of the time, what we are talking about is the deaths that occur outside of this first situation.

Sultans who ended the life and power of the current Sultan by the alliance of the emirs and by organizing assassinations; Sultan Izz al-din Aybak et-Turkmani (1250-1257), Sultan Kutuz (1259-1260), Sultan Halil b. Kalawun (1290-1293), Sultan Hüsameddin Laçin (1296-1299), Sultan Seyfeddin I. Şaban en-Nasır Muhammad (1345-1346), Sultan Zeyneddin Hacı b. en-Nasır Muhammad (1346-1347), Sultan Hasan b. al-Malik an-Nasır Muhammad (1354-1361) and Sultan Ferec al-Malik an-Nasır (1405-1412). Sultans other than those we have mentioned are; they are the Mamluk Sultans who died by getting sick or poisoned, during the war and by being killed by the Sultan of the foreign state, that is, with the alliance of the emirs and apart from the assassinations. We added the Sultans who lost their lives after the end of the power to this group. It is seen that the causes of death of the Sultans in the Mamluk State are not static. In addition, the state's understanding of power always led to conflicts between the emirs. In this political environment where competition is inevitable, the reasons for the death of the Sultans naturally differ from each other. This has also led to multiple ways in which power is acquired.

Mamluks often did not take any deliberate action against the life of the ex-Sultan if the Sultan did not pose any danger to his power. It is seen that in the forms of sultanate that lost his life and power as a result of the alliance of the emirs and as a result of the assassinations, and thus gained power in this way, the power became legitimate with the assassination of the Sultan. In other words, the murder of the current Sultan had a very effective effect on the power and the permanence of the power to the extent of the power and might of the conspirators. In Sultans who lost their lives in natural ways such as disease; the current Sultan, who felt that his death was approaching, would appoint his son as heir to his place, based on the power he received from his services to the state and his paternal instinct, that is, in a way, based on his influence before the public.

Being a Sultan in the Mamluk State was mostly like wearing a fire shirt, so to speak. However, it is remarkable that the Sultans who were overthrown from the throne were not put to an end. However, in this state where the power created equal opportunities, killing without being killed was experienced at the highest level, and in a way, the understanding that the sultan who killed the sultan was dominant, it was expected that the sultan, whose power was ended, would also end his life. Here, we can clearly see that in this state, where the competition for the sultanate is so intense, the concept of ending the life of the Sultan, whose power was terminated, did not become a common understanding throughout the history of the state. As a matter of fact, the kinship relations among the Mamluks, even though they were not related to each other by blood, created a closeness between the Mamluks, since they belonged to the same Mamluk system, were educated in the same barracks, and in a way shared the same fate. In addition to these, when we examine the political history of the Mamluk State as a whole, the Sultans of this state were aware that the possibility of their own power to be terminated or to be terminated by another mamluk emir taking into account the understanding of the state's sultanate and their own potential, would always occur.

GİRİŞ

İnsanların çeşitli sebepler ile yaşamlarını yitirmeleri, ayrı ayrı çok sayıda disiplinin araştırma ve inceleme konusu olmaktadır. Bu cümleden tarihin de çalışma konuları kapsamına, insanların vefatlarının dâhil olduğunu ve bunun devletlerin siyasi ve sosyal tarihleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olması hasebiyle konunun büyük bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Hiç kuşkusuz vefatların, bir devletin yöneticisi konumunda olan Sultanların ölümü söz konusu olduğu zaman ise, bunun sonuçları itibariyle dikkatleri daha fazla üzerine çektiği bilinen bir gerçektir. Nitekim devletlerin iktidar, saltanat anlayışları ve ömrü, Sultanlarının ömrüyle ve nasıl ve ne şekilde vefat ettikleriyle oldukça yakın bir ilişkiye sahiptir. Bunlar asla birbirlerinden bağımsız olarak düşünülemez. Kaldı ki saltanatın, soy esasına bağlı olarak intikal etmediği Memlûk Devleti'nde, iktidar uğruna yaşanabilecek hadiseler ve bu bağlamda göze alınabilen riskler ve tehlikeler, bu devletin tarihinin araştırmacılar tarafından dikkati en çok üzerine çeken konularından birisini oluşturmaktadır.

Devletlerin yönetimini üstlenen Sultanlar/Yöneticiler iktidarlarının devamlılığı hususunda tarih boyunca kendilerinde her zaman için sınırsız bir yetki ve güç bulmuşlardır. Peki iktidarı için insanların (halk/ümerâ-memlûk grubu) yaşamlarını sürdürebilmeleri noktasında kendisinde sınırsız bir yetki bulan Sultan, nasıl olur da öldürülebilir? Üstelik bir başka devletin yöneticisi tarafından değil, bizzat kendi saltanatına en yakın olan çevresi tarafından. Çalışma konumuzun hazırlanmasına sebep olan bu soruyu, Memlûk Sultanlarının vefat şekilleri üzerinden ele alıp, değerlendirmelerimizi aktaracağız.

Memlûk Devleti'nin siyasi tarihine baktığımız zaman, Sultanların vefat sebeplerinin temel olarak iki şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Bunlardan ilki; emirlerin ittifakı neticesinde ve suikastlar yoluyla gerçekleşen vefatlar olup ikincisi ise; zamanın konjonktürüne bağlı olarak farklı sebepleri bulunmakla beraber söylediğimiz bu ilk durumun haricinde gerçekleşen vefatlardır.

Emirlerin ittifakıyla ve suikastlar düzenlenerek mevcut Sultanın yaşamına ve iktidarına son verilen Sultanlar; Sultan İzzeddin Aybek et-Türkmânî (1250-1257), Sultan Kutuz (1259-1260), Sultan Halil b. Kalavun (1290-1293), Sultan Hüsameddin Lâçin (1296-1299), Sultan Seyfeddin I. Şaban en-Nâsır Muhammed (1345-1346), Sultan Zeyneddin Hacı b. en-Nâsır Muhammed (1346-1347), Sultan Hasan b. el-Melik en-Nâsır Muhammed (1354-1361) ve Sultan Ferec el-Melik en-Nâsır (1405-1412)'dir.

Belirttiğimiz bu Sultanların haricinde kalan Sultanlar ise; hastalanarak veyahut zehirlenerek, savaş esnasında ve yabancı devlet Sultanı tarafından öldürülmek suretiyle yani emirlerin ittifakıyla ve suikastların haricinde vefat eden Memlûk Sultanlarıdır. Biz bu grup içerisine, iktidarı son bulduktan sonra yaşamını yitiren Sultanları da ilave ettik.

Çalışmada ele aldığımız Memlûk Devleti'nin Sultanları, 24'ü Bahrî 25'i ise, Burcî Memlûklerden olmak üzere toplamda 49 Sultandan müteşekkildir. Görüldüğü üzere, konunun muhtevası ve zaman aralığı, devletin baştan sona değin siyasi tarihine tekabül etmektedir. Dolayısıyla biz bu çalışmayı, Sultanların saltanat dönemlerindeki siyasi ve askeri olayları, sadece Sultanların vefatlarıyla olan ilişkisi bağlamında değerlendireceğiz.

1. Emirlerin İttifakıyla ve Suikastlar Neticesinde Yaşamını Yitiren Sultanlar

1.1. Sultan İzzeddin Aybek et-Türkmânî (1250-1257); Sultan İzzeddin Aybek et-Türkmânî, Bahrî Memlûkler tarafından 1250 yılında, Mısır tahtına geçirilmişti. Nitekim Bahrî Memlûkler, Şecerüddür'ün saltanatının sona ermesi neticesinde onun yerine Aybek'i, Sultan olarak seçmişlerdi. Bahrî Memlûkler bu hamlelerini, Aybek'i istedikleri zaman tahttan indirebileceklerini düşündükleri için gerçekleştirmişlerdi. Böylelikle Aktay, Baybars, Kalavun ve Sungur gibi her biri birbirinden güçlü, kuvvetli ve maharetli olan bu memlûkler, iktidara sahip olmak adına birbirleriyle olan mücadelelerinde, kendi iktidarlara ve istikballeri için fırsat ve zaman kazanmış olacaktı.¹

¹ Ebu'l Mehâsin Cemâleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi ve'l-Mustevfi ve ba'd el-Vâfi*, (Nşr. Muhammed M. Emin-Nebîl Muhammed Abdülaziz), C.1, Kahire, 1984, s. 20, 21; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.6, s. 374; Takiyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, (Tah. Muhammed Abdulkadir Ata), C.1, Beyrut, 1997, s. 463; Kazım Yaşar Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Makaleler*, (Yay. Haz. Yalçın, E. S.- Çetin, A.), Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 560.

Aybek et-Türkmânî, Sultan olduktan sonra Şecerüddür ile evlendi. O, başlangıçta Memlûklerin kendisi hakkındaki fikirlerin aksine, saltanatı müddetince başarılı bir siyasi politika takip etti, içeride ve dışarıda rakiplerini bertaraf ederek iktidarını sağlamlaştırılmayı başarabildi. Ancak onun ölümü, eşi Şecerüddür eliyle hâsıl oldu.²

Sultan Aybek'in saltanatının ileriki zamanlarında Musul hâkimi Bedreddin Lülü'nün kızı ile evlenmek üzere nişanlanmasını kaldıramayan eşi Şecerüddür, Sultanın bu evlilikle kendisinden kurtulmayı planladığını düşünerek, ondan önce davranarak, kendisine bağlı beş tane memlûğu Sultan Aybek'i öldürmesi için ikna etmiştir. Esasında Şecerüddür, daha öncesinde Safiyuddîn İbrahim b. Merzuk'u, vezirlik vaadi ile Sultan Aybek'i ortadan kaldırması için ikna etmeye çalışmıştı. Ancak bunda başarılı olamamıştı. Üstelik Safiyuddîn İbrahim b. Merzuk, ona bu suikast planının öncesinde ve sonrasında, bu işe hiç sıcak bakmadığını belirterek, Şecerüddür'ün tasarladığı bu suikast planıyla büyük bir risk ve tehlike altında olduğunu da ilave etmiştir.³ Neticede Sultan Aybek, Nisan 1257 tarihinde geceleyin hamama girerken, Şecerüddür'e bağlı memlûkler tarafından katledildi.⁴

Sultan Aybek, eşi vasıtasıyla düzenlenen suikast neticesinde yaşamını yitirmiştir. Bir başka deyişle, Sultan Aybek'i öldüren beş memlûk, Sultanın eşi Şecerüddür'ün talimatı ile hareket edip, eşinin komplo planı doğrultusunda hareket ederek Sultanı öldürmüşlerdir. Sultan Aybek, bilindiği üzere Memlûk tarihçilerinin çoğu tarafından devletin ilk Sultanı kabul edilmektedir. Devletin henüz kuruluş yılında onun böylesine bir komplo planı neticesinde öldürülmesi, esasında devletin iktidar anlayışının belirlenmesinde önemli bir amil olarak gözükmektedir.

1.2. Sultan Kutuz (1259-1260); Saltanat naipliği makamından Sultanlık makamına geçmeyi ilk olarak başarabilen Memlûk Sultanı Kutuz'un, saltanatı esnasında yaşanan en önemli siyasi hadise, Moğollarla gerçekleştirilen Ayn Calut savaşıdır.⁵ Bu savaşın en önemli isimlerinden olan Baybars, savaşın akabinde Sultan Kutuz'un iktidarı için tehlike teşkil etmeye başlamıştır. Ayrıca Baybars'ın, Kutuz'a karşı pek çok sebepten ötürü kin beslediği de bilinmektedir. Bunlardan en başta geleni ise, Baybars'a Halep naipliğinin verilmemiş olmasıdır. Ancak temelde, Baybars'ın Kutuz'un iktidarına karşı hırs beslediği de bilinmektedir. Neticede kendisine bağlı emirlerle birlikte suikast planı hazırlayan Baybars, Sultan Kutuz'un Salihyye civarında Kusayr denilen yerde karargâhtan uzaklaşıp ava çıktığı esnada, bu durumu kendi lehine fırsata çevirebilmiştir. Söz konusu yerde Baybars, Sultan Kutuz'a yaklaşmış Ayn Calut savaşı neticesinde ele geçirilen Moğol kadınlarından birisinin kendisine ihsan edilmesini ondan talep etmiştir. Sultan Kutuz, onun bu isteğine olumlu cevap verince, Baybars buna istinaden onun elini öpme bahanesi ile Sultanın elini tutmuş ve bu esnada Baybars ve adamları Sultanı öldürmüşlerdir. Sultan Kutuz'un cesedi önce Kusayr'a, daha sonra Kahire'ye defnedilmiştir.⁶ Sultan Kutuz'un, av esnasında Memlûkler tarafından hazırlanan komplo planı neticesinde, suikastla hayatına son verilmesi, Memlûklerin tarihinde bir ilk olup, ilerleyen tarihlerde devletin iktidar anlayışında, Sultanı öldürebilen emirlerin başa geçebileceği hususunda örnek teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir.

1.3. Sultan Halil b. Kalavun (1290-1293); Sultan Halil'in saltanatı zamanında en önemli hadiselerden birisi, Suriye'nin Haçlılardan temizlenmesidir.⁷ Sultan Halil, cesur ve savaşçı bir Sultan idi. Ancak ümera ile yaşadığı anlaşmazlıklar, babası sabık Sultan Kalavun'un memlûklerine karşı olan

²Ebu'l Mehâsin Cemâleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Müluki Mısr ve'l-Kahire*, (Nşr. Fehim M. Şeltut), C.6, Kahire, 1956, s. 374; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.1, s. 493; Kopruman, "Mısır Memlûkleri...", s. 560.

³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, C.6, s. 375. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 21.

⁴ Selahaddîn Halil b. İzzeddîn Aybeg es-Safedî, *Kitabu'l Vafî bi'l Vefayat*, Beyrut, 2000, C.9, s. 266; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, C.6, s. 378; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.1, s. 493, 494; Ahmed b. Ali, el-Kalkaşandî, *Subhu'l a'şâ fi Sinâ'ati'l İnşâ*, C.3, Kahire, 1914, s. 434; el-Malatî, Abdülbâsî b. Halil b.Şahin, *Nüzhetu'l-Esâtîn fî men Veliye Mısr mine's-Selâtin*, (Neş. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali), Kahire, 1987, s. 69.

⁵ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübteda ve'l Haber fî Eyyâmî'l Arab ve'l Acem ve'l Berber ve men Âsaruhum min Zevi's Sultani'l Ekber*, (Neş. Halil Şehhâde), C.5, Beyrut, 2000, s. 436.

⁶ Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd ve ed-Durr el-Ferîd fîmâ Ba'd Tarih İbn Amid*, C.1-2, (Tah. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali Seyyid), Daru Sa'deddin, Şam, 2017, s. 77, 78; es-Safedî, *Kitabu'l Vafî...*, C.24, S. 199; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.9, s. 374-377; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.1, s. 511-520; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 73; İsmail Yiğit, "Kutuz", *TDVİA*, C.22, Ankara, 2002, s. 500.

⁷ İbn Devâdârî, *Kenzü'd Dürer ve Câmî'u'l Gurer*, C.8, (Neş. Ulrich Haarmann), Kahire, 1960, s. 308.

sert davranışları, Sultan Halil'in iktidarının son bulmasına yol açtı. Nihayetinde Sultanın, saltanat naibi Baydara'ya verdiği geniş yetkiler, yaşamının son bulmasına yol açtı. Baydara, sahip olduğu gücün farkında olmakla beraber aynı zamanda Sultanın kendisine yönelik bir girişimde bulunacağını farkındaydı. Bu sebeple Sultandan önce hareket ederek, onun ava çıktığı zamanı fırsat bilerek, kendisine bağlı Hüsameddin Lâçin, Şemseddin Kara Sungur ve Seyfeddin Bahadır ile beraber, Sultana Aralık 1293 tarihinde komplo planı tertipleledi.⁸ Oysaki Sultan başta saltanat naibi olmak üzere emirlerine, yalnız avlanacağını bildirmişti. Netice itibarıyla Sultanın av esnasında, kendisine karşı olan bahsettiğimiz bu emirler, adeta Sultana baskın düzenlediler. Sultan avlanırken yanında sadece emiri şikâr el-Eşel bulunmakta olup, Sultan kendisine yönelik bu tuzak karşısında gafil avlanmıştı. Sultana ilk olarak, saltanat naibi Baydara, Sultanın eline ve omzuna kılıçla darbe vurmaya suretiyle suikast girişiminde bulunmuştur. Akabinde Lâçin de bu saldırıların Mısır tahtını ele geçirmek adına olduğunu ilan ederek, Sultana kılıç darbesiyle yönelmiştir. Sonrasında diğer emirler de yaptıkları darbelerle Sultanın yaşamının ve iktidarının son bulmasına sebep olmuşlardır. Son olarak Sultanın cesedi öldürüldüğü yerde iki gün boyunca öylece kalmıştır. İki gün sonra ise, Teruce valisi ve halkı, cesedi alıp gaslettiler ve kefenleyip tabut içinde önce vilayet sarayına koydular daha sonra ise, Kahire'ye gönderdiler. Sultan orada annesinin yanına defnedildi.⁹ Sultanın katledilmesinde suikastı tertipleyen lider konumundaki Baydara, Sultanlık alametleriyle başa geçmiştir. Ancak Sultana bağlı memlûkler, Ketboğa'nın liderliğinde Baydara'yı öldürmek suretiyle onun saltanat sürmesine mani olmuşlardır.¹⁰ Burada Baydara'nın, Sultanı öldürerek iktidara ondan daha fazla kendisini layık gördüğünü ve nitekim bunun için gerekli olan cesareti gösterdiğine şahit oluyoruz. Ancak onun gerçekleştirdiği bu hamlenin, güç üzerine kurulu olan bu devlette, yeterli olmadığını nitekim iktidar için daha uzun süreli ve akıllıca planlar kurmanın iktidar için önemli olduğunu görmekteyiz. Başka bir deyişle bu devlette, suikast planı tertipleyerek mevcut Sultanı ortadan kaldırmanın, iktidara sahip olmak adına son derece cesur bir girişim olduğunu, ancak en az bu girişim kadar suikastın neticesinde de emirler arasında yaşanabilecek olan çekişmeli ortamlardan da üstün gelebilmenin önemli olduğunu görmekteyiz.

1.4. Sultan Hüsameddin Lâçin (1296-1299); Sultan Ketboğa'nın ardından Mısır tahtına oturan Lâçin, Sultan olduktan sonra öncelikle, iktidarı için tehlike teşkil edebilecek olan Ketboğa ve en-Nâsır Muhammed'e yönelik tedbirler almıştır. Buna binaen Lâçin ilk olarak, Ketboğa'nın Serhad'de, en-Nâsır Muhammed'in ise, Kerek'te bulundurulması suretiyle saltanatı üzerindeki bu iki tehlikeyi kendisinden uzaklaştırmıştır. Ancak onun, saltanat naibi olarak Kara Sungur'un yerine Mengü Temür'ü tayin etmesi, er-Ravk el-Hüsami¹¹ adlı tahrir ile emirleri, askerleri huzursuz etmesi ayrıca halkın da kendisinin saltanatından hoşnutsuzluğu gibi sebepler, onun daha fazla saltanat sürmesine mani olmuştur. Neticede Eşrefiyye memlûklerinin de desteği ile Burcî Memlûklerin lideri konumundaki Gürcü'nin idaresinde, Sultan Lâçin ve saltanat naibi Mengü Temür'ün Ocak 1299 tarihinde yaşamına son verilmiştir.¹² Ancak Gürcü, Sultanın öldürülmesinden sonra emirler arasında yaşanan rekabetten ötürü, iktidarın başına geçme cesareti gösterememiştir. Nitekim Sultan Lâçin'den sonra emirler tarafından en-Nâsır Muhammed, Mısır tahtına geçirilmiştir. Ancak burada şunu ifade etmeliyiz ki, Gürcü her ne kadar Sultanın öldürülmesinde etkili olan kişilerin önde geleni konumunda olup, iktidarın sahibi olmasa dahi en azından iktidar değişikliğine sebep olan kişi olmuştur.

1.5. Sultan Seyfeddin I. Şaban en-Nâsır Muhammed (1345-1346); Seyfeddin I. Şaban, kardeşi Sultan İsmail'in ölümü üzerine Sultan oldu. O, saltanatı müddetince devlet işleriyle alakadar değildi.

⁸ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.2, s. 247, 248; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.5, s. 276-278; Abdülkerim Özeydin, "Halil b. Kalavun", *TDVİA*, C.15, İstanbul, 1997, s. 319, 20; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 82; Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 596.

⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire...*, s. 75, 76; Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd...*, s. 316-319; İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer...*, C.8, s. 350, 351.

¹⁰ Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 597.

¹¹ Bu tahririn düzenlenmesi ile emirlere verilen iktalar tekrardan düzenlenmiştir. Buna göre, Sultanın ve saltanat naibinin memlûkleri gözetilmiş ancak diğer emirlerin iktaları azaltılmıştır. Ayrıca asker sayısı da azaltılmıştır. Bunun sonucunda emirler arasında kin ve nefret oluşmuştur. Sultan buna mani olmak istemişse de saltanat naibi Sultana engel olmuştur. Saltanat naibi Mengü Temür'ün bu ve buna benzer uygulamaları hem emirlerin hem de halkın tepkisine yol açmıştır. Asri Çubukçu, "Lâçin", *TDVİA*, C. 27, Ankara, 2003, s. 39-40.

¹² İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber...*, C.5, s. 472; es-Safedî, *Kitâbu'l Vafi...*, C.24, s.291, 292; el-Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk...*, C.2, s. 305-310; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.9, s. 166-173; Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd...*, s. 342-345; İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer...*, C.8, s. 377-381; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 92; Koprman, "Mısır Memlûkleri...", 602, 603.

Saltanat döneminin en önemli hadiselerinden birisi, kardeşleri Hacı ve Hüseyin'i öldürmek istemesi olmuştur. Neticede kendisi, yerine emirler tarafından Sultan seçilen kardeşi Hacı tarafından öldürüldü.¹³ Sultanın saltanat tahtından indirildikten sonra öldürülmesinin sebebi, yerine geçen kardeşi Sultanın, iktidarı için engel teşkil edebilecek olmasının yanı sıra bundan daha ziyade aralarındaki husumetin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

1.6. Sultan Muzaffer Zeyneddin Hacı b. en-Nâsır Muhammed (1346-1347); On beş yaşında iken Sultan olan Hacı, devlet işlerinden uzak, kendisini oyun ve eğlenceye vermiş, bir Sultana yakışmayacak yaşam tarzı sürmekteydi. Bu sebeple Aralık 1347 tarihinde ümera tarafından öldürüldü.¹⁴ Sultanın ümera tarafından öldürülmesinin sebebi, karakterinden ve yaşantısından kaynaklı olarak, emirler arasında yaşadığı gerginliklerin kin ve nefrete dönüşmüş olması gözükmektedir. Bu cümleden, Sultan en-Nâsır Muhammed'in oğullarından olan Sultanların çoğu gibi Sultan Zeyneddin Hacı da yaşamına son verilmediği takdirde, aşağı edilemeyeceği için değil Sultanın, devletin idaresi ve işleyişi ile emirler üzerinde nüfuz sahibi olamamasından kaynaklı idi.

1.7. Sultan Hasan b. el-melik en-Nâsır Muhammed (II. Saltanatı 1354-1361); Sultan en-Nâsır Muhammed'in oğullarından olan Sultan Hasan, iki sefer Mısır tahtına oturmuştur. Sultan, her ne kadar ilk saltanat döneminden (1347-1351) mütevellit, ikinci saltanat dönemine daha temkinli başlamış olsa dahi yine de devlet işlerinden uzaktı. Devletin idaresi ve yönetiminde, emirler söz sahibiydi. Nitekim emirler ile anlaşmazlık ve düşmanlık içerisinde bulunan Sultanın, daha fazla saltanat sürmesi mümkün olmamıştır. Sultanın akibetinin ne olduğu konusu hakkında muhtelif görüşler mevcutsa da yüksek ihtimalle Yelboğa'nın emirleri tarafından öldürüldüğünü kaynaklar belirtmektedir.¹⁵

1.8. Sultan Ferec el-Melik en-Nâsır (II. Saltanatı 1405-1412); Sultan Ferec'in isminin manası ferahlık anlamına gelmektedir. Onun ismi, babası Sultan Berkuk'un saltanatı zamanında yaşanan sıkıntılı zamanlara istinaden hususi olarak konulmuştur. Ancak o, iktidarı zamanında emirler arasındaki mücadeleleri iyi yönetemeyip, devletin kötü bir şekilde yönetilmesine mani olamamıştır. Üstelik onun saltanatı zamanında halk, ağır vergiler altında ezilmiş, devlet pek çok açıdan zarar görmüştür.¹⁶

Sultan Ferec'in ikinci saltanat dönemi de tıpkı birincisi gibi iç isyanlar ve karışıklıklar içerisinde geçmiştir. Sultan Ferec'in, babasının memlûklerine kötü davranması, hatta onlardan bazılarını öldürtmesi, onların Suriye'de kendisine yönelik isyan faaliyetlerine katılmalarına sebep olmuştur. Netice olarak Sultan Ferec, Dımaşk naibi Nevruz ile Trablus naibi Şeyh'in kendisine karşı isyanı sonucunda önce tutuklanmış sonra kendisini destekleyen emirlerin sayısı azalınca, savunmasız kaldığı zaman öldürülmüştür.¹⁷ Halk, Sultanın ölümünü sevinçle karşılamıştır. Çünkü onun, on üç yıl süren saltanatı süresince halk, Sultanın eğlencelere düşkün olması sebebiyle ağır vergilere maruz kalmıştı.¹⁸

Emirlerin ittifakı ve suikastlar sonucunda yaşamını yitiren Memlûk Sultanlarının Burcî Memlûk Sultanı Ferec hariç, geri kalanının Bahrî Memlûk Sultanlarından olduğu ve üstelik bu Sultanların saltanat dönemlerinin, devletin henüz kuruluş aşamasında ilk altmış yıllık dönemde gerçekleştiği görülmektedir.

Sultanlara düzenlenen suikastlarda öncelikli hedef olarak, mevcut Sultanın yerine başkasını geçirmek veyahut Sultanı öldüren kişi olması hasebiyle suikastçının bizzat kendisinin iktidara sahip

¹³ Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 615.

¹⁴ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.5, s. 53, 54; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.4, s. 58; Abdulbasit el-Malatî, Zeyneddin b. Halil b. Şahin ez-Zahirî, *Neylû'l Emel fi Zeyli'd Düvel*, C.2, (Neş. Ömer A. Tedmurî), Beyrut, 2002, s. 153, 154; Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 615.

¹⁵ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.5, s. 129, 188; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.4, s. 254; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C.1, s. 327, 328; İsmail Yiğit, *Memlûkler 648-923/1250-1517*, Kayhan, İstanbul, 2015, s. 88, 89; Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 617.

¹⁶ Esra Çıplak, el-Malik en-Nâsır Ferec b. Berkuk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/1389-1412), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 207, 208; Çubukçu, "Ferec", s. 370-371.

¹⁷ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.2, s. 26; Asri Çubukçu, "Ferec", *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 370-371; el-Malatî, *Nüzhetü'l-Esâtîn...*, s. 121; Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 645, 646; Ebu'l Mehâsin Cemâleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *ed-Delîlû's-Şâfi ael'l Menheli's-Sâfi*, C.2, (Neş. Fehim M. Şeltut), Kahire, 1988, s. 520; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 108.

¹⁸ el-Kalkaşandî, *Subhu'l a'şâ...*, C.3, s. 439; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 108, 109.

olma arzusu görülmektedir. Bununla beraber Memlûklerde iktidarın elde edilmesinde suikast, yaygın olarak gerçekleştirilen bir yöntem halini almamıştır.¹⁹

2. Emirlerin İttifakıyla ve Suikastlar Haricinde Yaşamını Yitiren Sultanlar

2.1. Hastalık veyahut Zehirlenme Sonucunda Yaşamını Yitiren Sultanlar;

2.1.1. Sultan Baybars el-Bundukdarî (1260-1277); Kazandığı başarılar ve getirdiği yenilikler ile Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusu kabul edilen Sultan Baybars, Anadolu üzerine gerçekleştirdiği seferin dönüşünde, 17 Haziran'da Antakya üzerinden Dımaşk'a döndüğü esnada aniden hastalandı. Nitekim o, Kasrı'l Eblak'ta oturup kıymız içmiş ve o geceyi o şekilde geçirmişti. Ertesi gün vücudunda bir kırgınlık ve ateş hissetmiştir. Akabinde emir Şemseddin Sunkur es-Silahdâr'a durumunu bildirmiştir. Emir de Sultana kusmasını söylemiştir. Neticede Sultan Baybars, 14 gün süren dizanteri hastalığından ötürü 30 Haziran 1277 tarihinde vefat etmiştir. Ölümü bir müddet gizlenmiş ve Dımaşk'ta kendisi için yaptırdığı türbeye, oğlu Melik Said'in isteğine uygun olarak gömülmüştür.²⁰

2.1.2. Sultan Seyfeddin Kalavun el-Elfî (1280-1290); Memlûk Devleti'nin en büyük Sultanlarından birisi olan Sultan Kalavun, Suriye bölgesinde Memlûk Devleti'nin hâkimiyet kurmasını sağladı. O, devletin güçlü bir hale gelmesinde başarılı askeri, siyasi ve sosyal politikalar izledi. Ancak Sultanın son olarak Haçlılar üzerine sefere hazırlandığı esnada ömrü, bu sefere yetmedi. Netice itibariyle Sultan Kahire'den ayrılmak üzere iken, Kasım 1290 tarihinde vefat etti. Halk, Sultanın ölümüne çok üzüldü.²¹

2.1.3. Sultan en-Nâsiruddin Muhammed (III. Saltanatı 1309-1341); Sultan en-Nâsiruddin Muhammed, ilk saltanatının (1293-1294) sona ermesiyle beraber Sultan Ketboğa tarafından, annesiyle birlikte Kalatu'l Cebel'de hapsedildi. Ketboğa, onları Kale'deki evlerden birisinde oturtturarak, onların böylelikle dış dünya ile bağlantılarını kesmiş oldu. Sultan ikinci saltanat döneminde (1299-1309) ise, kendisine göz açtırmayan emirlerin tahakkümünden bunaldı. Öyle ki Baybars ve Salar'ı, emir Bektemür el-Çevgandar ile anlaşarak katletmek istedi, ancak buna muvaffak olamadı.²² Netice itibariyle hac bahanesiyle Kahire'yi terk etti. Ancak o, bu süreçte sabırla ve akıllıca bir siyasi politika takip etmeyi başarabildi. Buna göre en-Nâsir Muhammed, Suriye naiplerinin ve halkın desteğini, siyasi kariyeri açısından son derece iyi kullandı. Buna ilaveten o, mevcut Sultan Baybars el-Çaşnigîr'e itaat edermişçesine davranarak, üzerine çekilen olası tüm dikkatleri bertaraf etmeye çalıştı. Nitekim bunda da başarılı oldu. Otuz iki yıl süren üçüncü saltanatı zamanında ise, tam otorite ile saltanat sürdü.²³ Nitekim Türk hükümdarları arasında en uzun saltanat süren kişi, Sultan Nâsiruddin Muhammed'tir.²⁴

Sultan Nâsiruddin Muhammed, 1341 yılında ölümüne sebep olacak bir hastalığa yakalandı. Sultanın ishali şiddetlenince emirlerin huzuruna girmesi yasaklandı. Sultan yaklaşık on beş gün süren rahatsızlığının sonunda vefat etti. Öldüğünde 58 yaşındaydı. Sultanın naaşı pazarların kapatılması emrolunduktan sonra kaleden gizlice çıkarıldı. Babu'n Nasr'a getirildi ve oradan Medresetu'l Mansuriyye'ye götürülüp, yıkandıktan sonra kefenlendi. Hafızlar başında günlerce Kuran okudu.²⁵

2.1.4. Sultan İmadüddin İsmail b. Muhammed b. Kalavun (1342-1345); Onun zamanındaki en önemli hadise, kardeşini katletmesidir. Kardeşi Şihabeddin Ahmet'in kesilen başı, Sultan İsmail'e

¹⁹ Cüneyt Kanat, "Bahrî Memlûkler Zamanında Sultanlara ve Devlet Adamlarına Düzenlenen Bazı Suikastlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Y.1. S.3. 2000, s. 23, 55.

²⁰ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.3, s. 156; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, s. 56; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 75, 76; Kazım Yaşar, Kopruman, "Baybars I", *TDVİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 222.

²¹ el-Kalkaşandî, *Subhu'l a'şâ...*, C.3, s. 435; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.2, s. 217; İbn Devâdârî, *Kenzü'd Dürer...*, C.8, s. 302; Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd...*, s. 290; İsmail Yiğit, "Kalavun", *TDVİA*, C.24, İstanbul, 2001, s. 227, 228; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 80; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 62.

²² Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd...*, s. 319-324.

²³ Kâsım Abduh Kâsım, "Muhammed b. Kalavun", *TDVİA*, C.30, Ankara, 2020, s. 544, 545; Cüneyt Kanat, "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnigîr", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.13, S.1, 1998, s. 105-108; İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, C.5, s. 483-485.

²⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, C.6, s. 143. Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd...*, s. 468-488; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s.85-88.

²⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, C.6, s. 142, 143.

gösterilmek üzere Kahire'ye getirilmiştir. Rivayetlere göre, onun kesik başı Sultanı çok korkutmuş ve bu yüzden tutulduğu hastalık sebebiyle bir yıl sonra Sultan vefat etmiştir.²⁶

2.1.5. Sultan Alaeddin Ali el-Mansur (1376-1381); Emirler tarafından saltanatın başına geçirilen Sultan, çocuk yaşta Sultan olması sebebiyle devletin yönetimi hususuna dair bir yetkisi bulunmamaktaydı. Sultan saltanatının altıncı yılında vefat etmiştir.²⁷

2.1.6. Sultan Berkuk (II. Saltanatı 1390-1399); Burcî Memlûklerinin ilk Sultanı olan Berkuk, Haziran 1399 tarihinde hastalanmıştır. Vefatının yaklaştığını gören Sultan, halife Mütevekkil ve Mısır başkadılarını huzuruna çağırarak onlardan oğulları Ferec, Aziz ve İbrahim'e kendisinden sonra peşe peşe biat edilmesini istemiştir. Akabinde gerçekleştirilen biat merasiminden altı gün sonra ise, Sultan 20 Haziran'da vefat etmiştir.²⁸

2.1.7. Sultan Şeyh el-Müeyyed el-Mahmuği (1412-1421); Ümeranın desteği ile saltanat tahtına geçirilen Sultan, Memlûk Sultanlarının büyüklerinden kabul edilmekteydi. Sultan, Ocak 1421 tarihinde vefat etti.²⁹

2.1.8. Sultan Barsbay el-Melik el-Eşref (1422-1438); Sultan yakalandığı bir hastalık sebebiyle 1438 yılında vefat etti. Oğlu Yusuf'u veliht tayin etti.³⁰

2.1.9. Sultan Seyfeddin Çakmak (1438-1453); Seksen yaşını aşmış olan Sultan Çakmak, 1453 yılında bir hastalığa yakalandı. Bir ay süren bu hastalığın son günlerinde, ölümünün yaklaştığını hissedince, oğlu Osman'ın Sultanlığı için ümeradan biat aldı ve oğlu lehine tahttan feragat etti.³¹

2.1.10. Sultan Seyfeddin Aynal (1453-1461); Seksen yaşını aşmış olan Sultan Aynal, 1461 Şubat'ında ağır bir hastalığa tutuldu. Ölüm döşeginde iken, tahtını oğlu Ahmet'e bıraktığını açıkladı. Ümeradan onun için biat aldı ve bir gün sonra ise öldü.³²

2.1.11. Sultan Hoşkadem ez-Zâhir (1461-1467); Altı yıllık saltanatının ardından Sultan Ekim 1467 tarihinde 65 yaşında öldü.³³

2.1.12. Sultan Kayıtbay (1468-1496); Burcî Memlûklerin en büyük Sultanlarından birisi olan Kayıtbay, Ağustos 1496 tarihinde vefat etti. Öldüğünde seksen yaşını geçmiş bulunmaktaydı.³⁴

Bu bölümde ele aldığımız Sultanların ortak özellikleri olarak, Sultan Baybars, Sultan Kalavun, Sultan en-Nâsiruddin Muhammed, Sultan Çakmak, Sultan Aynal ve Sultan Kayıtbay gibi Sultanların, devletin iktidar yapısına ve işleyişine göre ortalama düzeyde veyahut uzun süre için saltanat sürdürdüklerini görmekteyiz. Bu husus, Sultanların saltanat müddetlerince başarılı ve kalıcı siyasi, sosyal ve askeri faaliyetler gerçekleştirmelerine ve istikrarlı bir saltanat sürmelerine katkı sağlamıştır. Bunun tabii neticesi ise, Sultanların yaşamlarının ve iktidarlarının da doğal bir şekilde son bulmasına vesile olmuştur.

²⁶ el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 1, s. 109, 110; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.4, s. 6; Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 615; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 84.

²⁷ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.5, s. 14, 118; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 3, s. 11; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 93.

²⁸ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.3, s. 342; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 3, s. 23, 24; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 119; Koprman, "Mısır Memlûkleri...", s. 643; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 104.

²⁹ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.6, s. 309; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.7, s. 55; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 126; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 111.

³⁰ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.7, s. 361; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.12, s. 202; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 5, s. 40; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 114.

³¹ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.4, s. 312; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 5, s. 378; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 134; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 61.

³² el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 6, s. 102; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.3, s. 276; Jo Van Steenbergem, "Mamluk Elite on the Eve of al-Nâsir Muhammad's Death (1341): A Look behind the Scenes of Mamluk Politics", *Mamlûk Studies Review*, V.9, N.2, 2005, s. 173, 174; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 118.

³³ el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 6, s. 280; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 133; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 119.

³⁴ Ebû'l-Mekârim Necmeddin Muhammed Necmeddin Gazzî, *el-Kevakibü's-Sâire bi-A'yâni'l-Mieti'l-Aşire*, C.1, (Tah. Cebrail Süleyman Cebbur), Beyrut, 1997; s. 301; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 147; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 123.

2.2. Savaş Esnasında Vefat Edenler

2.2.1. Sultan Kansu el-Gavrî (1501-1516); Sultan Kansu el-Gavrî, savaş esnasında ölen ilk ve son Memlûk Sultanıdır. Sultan Kansu el-Gavrî, Mercidabık Savaşı esnasında ordusunun yenildiğinden emin olup, kaçmaya çalıştığı esnada atından düşerek ölmüş ve cesedi bulunamamıştır. Kaynakların bildirdiğine göre, yenilgiye tahammül edemeyen Kansu el-Gavrî, kor gibi yanan yüreğini biraz olsun soğutmak için su istemiş, kendisine altın tasta sunulan suyu bitiremeden, atının üzerinde felç geçirerek anında ölmüş ve atından yere yuvarlanmıştır. Kaynaklar, onun yetmiş sekiz yaşında öldüğünü belirtir.³⁵

2.3. Yabancı (Dış) Devlet Sultanı Tarafından Yaşamı Son Bulanlar

2.3.1. Sultan el-Meliku'l Eşref Tomanbay (1516-1517); Memlûk Devleti'nin son Sultanı olan Tomanbay'ın saltanatı zamanında, Memlûkler ile Osmanlılar arasında Ocak 1517 tarihinde gerçekleştirilen Ridâniye savaşında Memlûkler, Osmanlılara direnebildiyse de yenilgiye uğramış ve Sultan Tomanbay, Osmanlıların ağır baskısı karşısında, Kahire'den kaçmak durumunda kalmıştır.³⁶ Bu zamandan itibaren Sultan Tomanbay, Osmanlılar tarafından yakalanıp ele geçirilinceye kadar, yani yaklaşık iki ay boyunca son bir çabayla, Osmanlılara yönelik manevralarda bulunmuştur. Ancak onun bu çabası, Memlûklerin mukadderatına mani olamamıştır. Mart 1517 tarihinde Sultan Tomanbay, Yavuz Sultan Selim'in huzuruna çıkarılmış ve Yavuz Sultan Selim onu, bir hükümdar gibi karşılamıştır. Sultan Tomanbay'ın, devletinin istikbali için göstermiş olduğu cesareti sebebiyle Yavuz tarafından bağışlanacağı ümit ediliyordu. Ancak Osmanlı Devleti tarafından, Tomanbay'ın cesaretli oluşu ve halkının da ondan ümitli olması gibi gerekçeler göz önünde bulundurularak, yaklaşık iki hafta sonra, onun asılması kararı alınmış ve akabinde Tomanbay'ın yaşamına son verilmiştir. Babuzuveyle'de cesedi üç gün asılı kalan Tomanbay, törenle amcası Kansu Gavrî'nin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir.³⁷ Sultan Tomanbay, dönemin kaynaklarının aktardığına göre, son derece cesur ve mücadeleci bir yapıya sahipti. Ancak onun saltanatı döneminde, Memlûk Devleti için son, artık kaçınılmaz bir hale gelmişti. Sultan Tomanbay'ın saltanatı zamanında, gerçekleşen Ridâniye savaşı ile Memlûklerin son ana kadar mücadelelerine ve direnişlerine rağmen Mısır, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.

Son Memlûk Sultanı Tomanbay'ın, yabancı bir devlet Sultanı tarafından öldürülmesi, Memlûk siyasi tarihinde bir istisna teşkil eder. Daha öncesinde, hiçbir yabancı devlet yöneticisinin Memlûk Sultanın yaşamına son verdiği görülmemiştir. Nitekim Memlûk Devleti'nin siyasi tarihi de böylelikle Yavuz Sultan Selim tarafından sona erdirilmiştir.

2.4. İktidarı Son Bulduktan Sonra Vefat Eden Sultanlar

2.4.1. Sultan Şecerüddür (1250); Bazı tarihçilere göre, Memlûklerin ilk Sultanı olan Şecerüddür, Turaşah'ın kendisinin teşvikleri neticesinde Bahrî Memlûkler tarafından öldürülmesi üzerine, Memlûklerin desteği ile saltanat makamına geçirilmişti. O, saltanatı esnasında gerek Haçlılar meselesi gerekse devletin işleyişi ile alakalı hususlarda başarılı bir siyasi politika izleyip, başarılı bir iktidar sürmesine rağmen, şartlar onun daha fazla Sultanlık yapmasına izin vermemiştir. Onun başta kadın olması, başarıyla sürdürdüğü iktidarına mani olmuştur. Oysaki Şecerüddür, Mısır'da kendisinin haricinde İslam tarihinde bir kadının, Sultan olarak devlet yönetmediğini ve dolayısıyla bu durumun yadırganıp kendisine zorluk çıkartılabileceğini hesap edebilecek bir zekâyâ ve anlayışa sahipti. Nitekim o, ümeranın ve halkın gönlünü bu bakımdan hoş tutmak için onlara, ıktalar ve rütbelere halka ise, vergi indirimi yapıp, resmi yazılarda, sikkelerde ve hutbelerde "Müslümanların Melikesi inanların emiri Halil'in annesi, es-Salih'in zevcesi" gibi ibareler kullanarak isminin ön plana çıkarak dikkat çekmesini önlemek istemiştir. Ancak onun almış olduğu bu ve diğer tedbirler, onun kadın Sultan olduğu gerçeğini gizleyememiştir. Nitekim Eyyûbi emirlerinin onun iktidarına muhalefet etmesi ve Abbasi halifesinin de iktidarını onaylamadığını tarihe geçen "orada erkek kalmadıysa bize bildirin, size buradan bir tane gönderelim" şeklindeki meşhur sözünüle Mısır'daki Memlûkleri kınaması üzerine Şecerüddür, daha fazla saltanat süremeyeceğini anlamıştır. Bununla beraber o, saltanattan kendisini hal etmek durumunda kalıp,

³⁵ Gazzî, *el-Kevakibü's-Sâire*, s. 298; Seyyid Muhammed, es-Seyyid, "Kansu Gavrî", *TDVİA*, C.24, İstanbul, 2001, s. 314-316; Kopruman, "Mısır Memlûkleri...", s. 665.

³⁶ Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihu'l Memalik fi Mısır ve Şam*, Darü'n-Nefais, Beyrut, 2015, s. 505.

³⁷ İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâi'u'z Zühûr fi Vekâ'i'd Dühûr*, C.3, Kahire, 1960, s. 356; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 155; Cüneyt Kanat, "Tomanbay", *TDVİA*, C.41, İstanbul 2012, s. 236-237; Feridun Emecen, "Ridâniye Savaşı", *TDVİA*, C.35, İstanbul, 2008, s. 87, 88; Takkuş, *Tarihu'l Memalik...*, s. 503-507.

yerini Aybek'in almasını sağlamıştır. Şecerüddür, Sultan İzzeddin Aybek'in vefatı bahsinde geçtiği üzere onun saltanatı zamanında Sultan Nureddin Ali ve annesinin memlûkleri tarafından takunyalarla öldürülmüştür. O öldüğünde, üzerinde bir gömlek ve şalvardan başka bir şey yoktu. Cesedi atıldığı kalenin hendeğinde birkaç gün kaldıktan sonra, bir küfe ile taşınarak yaptırdığı türbeye defnedildi.³⁸

2.4.2. Sultan Nureddin Ali b. Aybek (1257-1259); Babası Sultan Aybek et-Türkmânî'nin yerine saltanatın başına geçirilen Nureddin Ali'nin saltanat naibi Kutuz, Kasım 1259 tarihinde yaklaşan Moğol tehlikesi sebebiyle, devletin yönetimini Sultan Nureddin Ali'nin yerine güçlü, kuvvetli ve dirayetli bir Sultanın üstlenmesi gerektiğine dair Mısır ümerasını inandırmıştır. Onlar da Sultanlığa ondan başkasının oturamayacağını söylemişler ve ona Sultan olarak biat etmişlerdir. Akabinde Kutuz, Sabık Sultan Mansur Ali ve ailesini kale burçlarına hapsedirmiştir. Baybars onu, annesini ve kardeşi Nâsirüddin Hakan'ı Kasım 1260 tarihinde Bizans'a sürgün etti. Kutuz, Sultan Nureddin Ali'nin iktidarına, devletin içinde bulunduğu konjonktür sebebiyle son vermiştir. Nitekim Kutuz'un, Suriye ve Mısır'ın Moğol işgali tehlikesi altındayken, gerek Suriye Eyyûbi emiri Melik Nâsir Yusuf'la olan mektuplaşmaları gerekse devlet içerisinde izlediği politikalar, onun İslam âlemini Moğol tehlikesinden kurtarma arzusunun, iktidara dair olan arzularını da tetiklediği görülmektedir.³⁹

2.4.3. Sultan Bereke Kağan (1277-1279); Sultan Bereke iktidarı zamanında, devlet idaresinden büyük emirlerin yerine genç memlûkleri kendisine yaklaştırmış, dolayısıyla bu durum ona karşı büyük bir muhalefetin oluşmasına sebep olmuştur. Öyle ki onlar alenen Sultan'ı bu tutumundan vazgeçmezse sonunun kötü olacağına dair tehdit etmişlerdir. Nitekim yaşanan gerginliklerin devam etmesi üzerine Memlûkler, Kala'tul Cebel'i kuşatarak suyunu kesmişler ve Sultanın tahttan çekilmesini istemişlerdir. Kendisinin daha fazla saltanat sürmesine izin verilmeyeceğini anlayan Sultan Bereke, saltanattan çekilmek durumunda kalmıştır. O, Kerek emirliğinin kendisine verilmesiyle, saltanattan ayrılmış ve Kerek'e gitmiştir. Bir sene sonra ise, orada vefat etmiştir.⁴⁰ Onun Sultan Kalavun tarafından zehirlendiği de kaynaklar tarafından bildirilmektedir. Buna göre; halk ve Sultanın cariyeleri, Kalavun'a ağır hakaretlerde bulunmuşlardır. Bereke'nin Kalavun tarafından zehirlenip, zehirlenmediği mevzusu kesin olmamakla beraber, yüksek bir ihtimalle doğrudur. Bizim konumuz itibarıyla dikkat çekmek istediğimiz husus, Sultan Kalavun'un, Bereke'yi doğrudan öldürebilecek güce sahipken, böyle bir girişimde bulunmamasıdır. Kalavun muhtemelen, Baybars'ın memlûklerinin haşmetinden, sayılarının çok olmasından ve Bereke'ye bağlı olanların sayısından endişe duyduğu için onu doğrudan öldürememiştir. Nitekim Bereke'yi, Kalavun'un zehirlendiği kesin bir bilgi olmamasına rağmen, insanlar onun ölümü sebebiyle, yıllarca Kalavun'a kin beslemişlerdir. Öyle ki Kalavun'un kendi kızı dahi kocası Sultan Bereke'nin ölümü sebebiyle, babasına karşı kin beslemiş ve bir daha da evlenmemiştir.⁴¹

2.4.4. Sultan Bedreddin Sülemiş (Ağustos 1279-Kasım 1279); Kardeşi Bereke'nin saltanatından sonra emirler tarafından Sülemiş, Mısır tahtına oturtulmuştur. Sultan, tahta çıktığında yedi yaşındaydı. Devletin yönetimi Kalavun'un elindeydi. Sultan, Kalavun tarafından yaşının küçüklüğü öne sürülerek, devlet işlerinin olgun ve muktedir birisi tarafından idare edilmesi gerektiği gerekçesiyle ümeranın da ortak kararı ile tahttan hal edilmiştir.⁴² Sülemiş Kerek'e sürülmüş ve orada kardeşi Hıdır'la bir süre kaldıktan sonra tekrar Kalavun tarafından Kahire'ye getirilmiştir. Çünkü onlar, Kalavun'a karşı isyan girişiminde bulunacaklardı.⁴³ Sülemiş, Sultan Kalavun ölüp yerine oğlu Melik Eşref Halil geçinceye kadar silik bir kişi olarak yaşadı. Melik Eşref Halil, onu kardeşi ve ailesini Bizans şehri İstanbul'a gönderdi. Sülemiş 1291'de ölünceye kadar orada kaldı. Öldüğünde yaklaşık 20 yaşındaydı.⁴⁴ Sultan Sülemiş, ne onun yerini alan Sultan Kalavun ne de Sultan Melik Eşref Halil tarafından öldürülmeyip, sadece Mısır'dan uzaklaştırılmıştır.

³⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, C.6, s. 378; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.6, s. 220; Cengiz Tomar, "Şecerüddür", *TDVİA*, C.38, İstanbul, 2010, s. 404, 405.

³⁹ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.7, s. 508, 511; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 31.

⁴⁰ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.4, s. 109, 110, 113, 119; Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd...*, s. 251; İbn Devâdârî, *Kenzü'd Dürer...*, C.8, s. 219; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 57.

⁴¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, s. 60.

⁴² es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Ahbâri Mısır ve'l-Kahire*, C.2, Kahire, 1968, s. 106; Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd...*, s. 255; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire...*, s. 62; İbn Devâdârî, *Kenzü'd Dürer...*, C.8, s. 219; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 78.

⁴³ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.2, s. 121; İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber...*, C.5, s. 453, 454; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 61.

⁴⁴ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.6, s.14.

2.4.5. Sultan Zeyneddin Ketboğa (1294-1296); Sultan Ketboğa'nın saltanatı, kendisinin iktidarına göz koyan saltanat naibi Lâçin tarafından sona erdirilmiştir. Saltanat naibi Lâçin, hali hazırda Ketboğa'nın aleyhine olan tüm mevcut şartları, kendi siyasi emelleri doğrultusunda başarılı bir şekilde yürütmüştür. Sultan Ketboğa, ona karşı fazla bir direnç göstermeden, ona boğun eğmiş ve onun kendisi hakkında vereceği her karara uyacağını beyan etmiştir. Neticede Ketboğa'ya, Serhad kalesinde ikamet etmesi bildirilmiştir.⁴⁵

2.4.6. Sultan Rükneddin Baybars el-Çaşnigîr (1309-1310); Sultan Baybars el-Çaşnigîr, kendisini tahttan hal etmek durumunda kalmıştır. Çünkü o, Nâsır Muhammed'in büyük bir sabırla ve akılla yürüttüğü siyasi politikası sonucunda ikinci sefer, Mısır tahtını ele geçireceğinin farkındaydı. Sultan Baybars el-Çaşnigîr, her ne kadar bunun olmaması için tedbirler olsa dahi en-Nâsır Muhammed'in, Kerek'ten çıkması ve onun adına Suriye'de hutbe okunması üzerine, kendisini saltanattan hal etmekten başka bir çare görememiştir. Sultan en-Nâsır Muhammed, üçüncü sefer saltanatın başına geçtiğinde, Baybars el-Çaşnigîr'in kendisine yaptıklarını yüzüne vurarak, ondan intikamını almak suretiyle onu öldürmüştür.⁴⁶ Burada görüldüğü üzere, Baybars el-Çaşnigîr, en-Nâsır Muhammed tarafından iktidarına engel teşkil edebilecek olması açısından değil, kendisine karşı duyulan kin ve nefretin neticesinde öldürülmüştür.⁴⁷

2.4.7. Sultan Seyfeddin Ebu Bekr b. el-Melik en-Nâsır Muhammed (Haziran 1341-Ağustos 1341); Sultanın tecrübesizliğinden istifade eden emir Kusun'un, ümerayı Sultana karşı kıskırtması neticesinde, Sultan tahttan indirildi ve böylelikle Sultanın iki ay süren saltanat dönemi sona erdi. Sultan önce Kus'a sürüldü, ardından bir müddet sonra orada katledildi.⁴⁸ Sultan eğlenceye ve içkiye düşküdü.⁴⁹

2.4.8. Sultan Alaeddin Küçük b. en-Nâsır Muhammed (1341-1342); Sultan, beş yaşında Kusun tarafından tahta geçirilmişti. Devletin yönetimi, saltanat naibi Kusun'un elindeydi. Sultan adeta kukla konumunda idi. Kusun tarafından saltanatı sona erdirildi ve kardeşi Sultan Seyfeddin I. Şaban el-Kamil'in saltanatı zamanında, on iki yaşında iken yatağında öldürüldü.⁵⁰

2.4.9. Sultan Şihabeddin Ahmed b. el-Melik en-Nâsır Muhammed (1342); Kardeşi Alaeddin Küçük'ün saltanatına son veren emirler, onun yerine Şihabeddin Ahmet'i geçirmişlerdir. Ancak onun kafasına göre hareket etmesi, ümerayı kızdırmış ve sonunda emirler tarafından saltanattan hal edilmiş ve böylelikle yaklaşık altı ay süren saltanatı sona ermiştir.⁵¹

2.4.10. Sultan Seyfeddin Şaban b. el-Melik en-Nâsır Muhammed (1345-1346); Sultan, kardeşi İsmail'in ölmesi üzerine saltanatın başına geçirildi. Devlet işlerinden uzak olması ümerayı kızdırmış ve onun yerine kardeşi Hacı, Sultan olarak seçilmiş ve Seyfeddin Şaban'ın yaşamına Sultan olan kardeşi tarafından son verilmiştir.⁵²

2.4.11. Sultan Selahaddin b. el-Melik en-Nâsır Muhammed (1351-1354); Sultan ismen saltanat sürmüştür. Onun saltanatı zamanında devlet işlerini tamamen emirlerden Seyhun, Taz ve Sargıtımış yürütüyordu. Sultan devlet işlerine hâkim olamaması sebebiyle ümera tarafından tahttan hal edilerek, Kale'ye hapsedilmiştir.⁵³

⁴⁵ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.2, s. 274; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 89; Cüneyt Kanat, "Ketboğa", *TDVİA*. C.ek-2, Ankara, 2019, s. 47-49.

⁴⁶ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.3, s. 468-472; Koprıman, "Mısır Memlûkleri...", s. 610, 611.

⁴⁷ el-Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *Kitabu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l Hitat ve'l-Âsâr*, (Tah. M.Zeynuhum-M. eş-Şarkâvî), C.3, Kahire, 1997, s. 577, 578; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.10, s. 279; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire...*, s. 134; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 94.

⁴⁸ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.3, s. 338; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 95.

⁴⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire...*, s. 149, 150.

⁵⁰ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.3, s. 377; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.9, s. 122; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 1, s. 116; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire...*, s. 153, 163; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 96.

⁵¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire...*, s. 169, 170; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 97; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 85.

⁵² el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 1, s. 109, 132; Koprıman, "Mısır Memlûkleri...", s. 615.

⁵³ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.4, s. 207; Koprıman, "Mısır Memlûkleri...", s. 616.

2.4.12. Sultan Selahaddin Muhammed el-Mansur b. Zeyneddin I. Haccî (1361-1363); Sultan ismen saltanat sürmüştür. Neticede emirler tarafından tutuklanmış ve kaledeki evlerden birine yerleştirilmiştir.⁵⁴

2.4.13. Sultan Zeyneddin II. Şaban el-Eşref (1363-1376); Sultan 1376 yılında Hacca gitmeye karar vermiş, Akabe civarında Yelboğaviyye memlûkleri tarafından ölümle tehdit edilmiştir. Bu sebepten gizlice Kahire'ye kaçmak durumunda kalmıştır. Ancak Emir Karatay ve arkadaşları Kahire'de onu hal ederek, oğlunu tahta çıkarmışlardır. Bunu öğrenen Sultan, Kahire'de bir müddet bir kadının evinde saklansa dahi yakalanıp öldürülmüştür.⁵⁵

2.4.14. Sutan Zeyneddin II. Hacci es-Salih (1381-1382); Sultan kendisini tahttan hal etmek durumunda kaldı ve sonra Berkuk tarafından öldürüldü.⁵⁶

2.4.15. Sultan Fahreddin Osman el-Mansur (1453); Sultan Çakmak'ın oğlu Osman, bir buçuk ay tahtta kaldıktan sonra isyan eden memlûkler tarafından tahttan indirilerek, adet olduğu üzere hal edilen Sultanların sürgüne gönderildiği İskenderiye'ye gönderilmiştir. Sultan 1468 yılında, Dimyat'ta vefat etti.⁵⁷

2.4.16. Sultan Ahmed el-Müeyyed (1461); Sultan Seyfeddin Aynal'ın oğlu Ahmet, İskenderiye'ye gönderilerek orada tevkif edildi. Bir süre sonra serbest bırakıldı. O, kendisini ilmi çalışmalara ve tasavvufi hayata verdi. Öyle ki Şazeliyye şeyhliğine yükseldiği bildirilen Sultan, 1488 yılında vefat etti ve Kahire'de babasına yakın bir yere defnedildi.⁵⁸

2.4.17. Sultan Kansuh Ebu Saîd ez-Zâhir (1498-1500); Kendisinden önce saltanat süren Muhammed en-Nâsır'ı öldüren emirler tarafından başa geçirilen Kansuh, saltanatı henüz iki yıl olmadan önce Canbulat liderliğindeki bir grup emirin isyanıyla yüz yüze geldi. Sultan kaçıp gizlendiyse de sonunda yakalandı ve adet olduğu üzere İskenderiye'de tutuklandı.⁵⁹

2.4.18. Sultan Canbulat el-Eşref (1500); Sultan Canbulat, Mısır tahtında yaklaşık olarak yedi ay kadar saltanat sürmüştür. Onun saltanatı zamanında devletin idaresi, Tumanbay el-Adil'in elindeydi. Nitekim Seyfeddin Tumanbay el-Adil, Dımaşk'ta sultanlığını ilan ettikten sonra Canbulat'ı İskenderiye'ye göndererek tevkif ettirdi. Sonra da onun boğulmasını emretti. İskenderiye'ye defnedildi ancak bir müddet sonra Kahire'ye nakledildi⁶⁰

Bu bölümde ele aldığımız Sultanlar, saltanattan ister kendi istekleriyle isterse zorla olsun netice itibariyle bir şekilde saltanat makamından çekildikten sonra vefat etmişlerdir.

SONUÇ

Sonuç olarak Memlûk Devleti'nde Sultanların ölüm sebeplerinin, statik olmadığı görülmektedir. Buna ilaveten devletin iktidar anlayışı, emirler arasında her daim çekişmelerin yaşanmasına sebebiyet vermekteydi. Rekabetin kaçınılmaz olduğu bu siyasi ortamda, Sultanların vefat sebepleri de tabii olarak birbirinden farklılık göstermektedir. Bu aynı zamanda, iktidarın elde edilme şekillerinin de birden fazla olmasına yol açmıştır.

Memlûk Devleti'nin iktidar ve saltanat yapısını göz önünde bulundurduğumuz zaman, içeriden tezahür eden iktidara yönelik kasıt hareketleri karşısında Sultanların, kat'i bir surette iktidarlara önlerindeki tehlikeleri ortadan kaldırmaları beklenirdi. Nitekim Memlûk Devleti Sultanlarının istikballeri, her şeyden önce öldürülmemelerine yani hayatta kalmalarına bağlıydı. Başka bir deyişle, bir Memlûk Sultanının saltanatı süresince, ilk olarak ölümü kendisinden uzak tutması gerekmektedir. Bunun için de Sultanın, herhangi bir tehdit ve tehlike anında öldürmekten yana bir çekince duymaması ve bu uğurda önüne çıkabilecek herhangi bir şüpheyi hiç tereddüt göstermeden ortadan kaldırması ve

⁵⁴ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.3, s. 267; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 1, s. 391; el-Malatî, *Nüzhetu'l-Esâtîn...*, s. 100.

⁵⁵ el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.5, s. 14; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 92.

⁵⁶ İbn Tağrıberdî, *el-Menhel es-Sâfi...*, C.6, s. 315; el-Makrizî, *Kitabu's-Sulûk...*, C.5, s. 14; el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 1, s. 322.

⁵⁷ el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 8, s. 55, 56.

⁵⁸ el-Malatî, *Neylû'l Emel...*, C. 8, s. 98, 99; Yiğit, *Memlûkler...*, s. 118.

⁵⁹ Yiğit, *Memlûkler...*, s. 124.

⁶⁰ Gazzî, *el-Kevakibü's-Sâire*, s. 173. Yiğit, *Memlûkler...*, s. 124, 125.

bunun için tüm kaynaklarını seferber etmesi, saltanatının devamı için adeta bir zorunluluktu. Ancak Sultanların ilginç bir şekilde, her zaman için öldürme yoluna başvurmadığı görülmektedir.

Memlûk Devleti'nde Sultanların, her ne sebepten olursa olsun kaçınılmaz olan vefatlarının sebepleri arasında, hiç şüphesiz araştırmacıların en çok ilgisini cezbeden ölüm şekli, suikast yoluyla gerçekleşen vefatlar olmuştur. Nitekim Sultanların suikast yoluyla öldürülmesi ve akabinde üst düzey emirlerin, öldürülen Sultanın yerine geçecek sultanı tayin etmeleri, henüz devletin kuruluş yıllarında, Sultan Şecerüddür ve Sultan Aybek et-Türkmânî'nin acıklı ve manidar öldürülme şekillerinde görülmektedir.

Memlûklerde Sultanlar, iktidarlari önünde herhangi bir tehlike teşkil etmez ise, çoğunlukla sabık Sultanın hayatına yönelik kasti bir eylemde bulunmamaktaydılar. Bununla beraber emirlerin ittifakıyla ve suikastlar neticesinde hayatını ve iktidarını yitiren ve dolayısıyla bu şekilde iktidar elde edilen saltanat şekillerinde, Sultanın öldürülmesiyle iktidarın, suikastla meşru bir hal aldığı görülmektedir. Başka bir deyişle, mevcut Sultanın öldürülmesi, komplocuların gücü ve kudreti ölçüsünde iktidarın sahibi olma ve iktidarın kalıcılığı hususunda son derece etkili bir tesire sahip idi. Bununla beraber Sultan Halil'in, Baydara tarafından öldürülmesi ve akabinde onun yerini alan Baydara'nın sabık Sultanın memlûklerini alt edemeyerek iktidarından ve hayatından olması örneği bizlere, Sultanlara karşı düzenlenen her suikast planının başarıyla neticelenmediğini de göstermektedir. Hastalık gibi doğal yollardan yaşamını yitiren Sultanlarda ise; ölümünün yaklaştığını hisseden mevcut Sultan, devlete yaptığı hizmetlerden aldığı güçle ve babalık iç güdüsüyle yani bir bakıma ümera nezdinde sahip olduğu nüfuzuna binaen kendisinden sonra yerine, oğlunu veliaht tayin edebilmekteydi.

Memlûk Devleti'nde her ne şekilde olursa olsun Sultanlık makamına geçmek, çoğunlukla adeta tabiri caizse ateşten gömlek giymek gibiydi. Ancak buna rağmen tahttan alışı edilen Sultanların yaşamlarına son verilmemesi dikkat çekicidir. Oysaki gücün fırsat eşitliği yarattığı, öldürülmeden öldürmenin hat safhada yaşandığı, bir bakıma sultanı öldüren sultan olur anlayışının hâkim olduğu bu devlette, iktidarına son verilen sultanın aynı zamanda yaşamına da son verilmesi beklenirdi. Burada şunu net bir şekilde görmekteyiz ki, saltanat için rekabetin böylesine fazla olduğu bu devlette, her iktidarına son verilen Sultanın, yaşamına da son verme anlayışı, devletin tarihi boyunca uygulaması sık görülen bir anlayış şekli halini almamıştır. Nitekim Memlûklerdeki huşdaşlık ilişkileri, onların her ne kadar birbirlerine kan bağı ile bağlı olmasalar dahi, aynı memlûk sistemine mensup olup, aynı kışlada eğitim görüp, bir bakıma aynı kaderi paylaşmaları sebebiyle, Memlûkler arasında bir yakınlık oluşturmaktaydı. Bunlara ilaveten bir bütün halinde, Memlûk Devletinin siyasi tarihini incelediğimiz zaman, bu devletin Sultanları esasında, devletin saltanat anlayışını ve kendi potansiyellerini göz önünde bulundurarak, kendi iktidarlarının, bir başka Memlûk emiri tarafından sonlandırılması veya sonlandırılacak olması ihtimalinin esasında her zaman için gerçekleşeceğinin farkında idiler

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Abdulbasıt el-Malatî, Zeyneddin b. Halil b. Şahin ez-Zahirî, *Neylû'l Emel fi Zeyli'd Düvel*, C.1-8, (Neş. Ömer A. Tedmurî), Beyrut, 2002.
- Âşûr, Saïd Abdulfettâh, *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve 'ş-Şam*, Dâru'n-Nehdeti'l-Arâbiyye, Kahire, 1976.
- Ayalon, David, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, (Çev. A. M. Ağır), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler (1250-1517)*, İsam Yayınları, Ankara, 2015.
- Canetti, Elias, *Kitle ve İktidar*, (Çev. G. Aygen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Clot, Andre, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, (Çev. Turhan Ilgaz), Epsilon, İstanbul, 2005.
- Çıplak, Esra, el-Malik en-Nâsır Ferec b. Berkuk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/1389-1412), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Çubukçu, Asri, "Ferec", *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, ss. 370-371.
- Çubukçu, Asri, "Lâçin", *TDVİA*, C. 27, Ankara, 2003, ss. 39-40.
- el-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *Ikdu'l Cumân fi Tarih Ehli'z Zaman*, (Neş. M. M. Emin), C.1, Kahire, 2010.
- el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l a'şâ fi Sinâ'ati'l İnşâ*, C.3, Kahire, 1914.
- el-Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *Kitabu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l Hitat ve'l-Âsâr*, (Tah. M.Zeynuhum-M. eş-Şarkâvî), C.3, Kahire, 1997.
- el-Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali, *Kitabu's-Sulûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*, C.1-2, (Tah. Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut, 1997.
- el-Malatî, Abdulbâsıt b. Halil b.Şahin, *Nüzhetu'l-Esâtîn fi men Veliye Mısır mine's-Selâtîn*, (Neş. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali), Kahire, 1987.
- Emecen, Feridun, "Ridâniye Savaşı", *TDVİA*, C.35, İstanbul, 2008, ss. 87-88.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. İzzeddin Aybeg, *Kitabu'l Vafi bi'l Vefayat*, C.9, 24, Beyrut, 2000.

- es-Seyyid, Seyyid Muhammed, “Kansu Gavri”, *TDVİA*, C.24, İstanbul, 2001, ss. 314-316.
- es-Suyûtî, Celaledin Abdurrahman b. Ebu Bekir, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Ahbâri Mısır ve'l-Kahire*, C.2, Kahire, 1968.
- Gazzî, Ebû'l-Mekârim Necmeddin Muhammed Necmeddin, *el-Kevakibü's-Sâire bi-A'yâni'l-Mieti'l-Aşire*, C.1, (Tah. Cebrail Süleyman Cebbur), Beyrut, 1997.
- İbn Devâdârî, *Kenzü'd Dürer ve Câmi'u'l Gurer*, C.8, (Neş. Ulrich Haarmann), Kahire, 1960.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtede ve'l Haber fî Eyyâmî'l Arab ve'l Acem ve'l Berber ve men Âsaruhum min Zevi's Sultani'l Ekber*, (Neş. Halil Şehhâde), C.5, Beyrut, 2000.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâi'u'z Zühûr fî Vekâ'i'd Dühûr*, C.3, Kahire, 1960.
- İbn Tağrıberdî, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l Mehâsin Cemâleddin Yusuf, *ed-Delîlü'ş-Şâfi ael'l Menheli's-Sâfi*, C.2, (Neş. Fehim M. Şeltut), Kahire, 1988.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l Mehâsin Cemâleddin Yusuf, *el-Menhel es-Sâfi ve'l-Mustevfi ve ba'd el-Vâfi*, (Neş. Muhammed M. Emin-Nebîl Muhammed Abdülaziz), C. 1, 6, 9, 12, Kahire, 1984, 1985, 1988, 1990, 2002.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l Mehâsin Cemâleddin Yusuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Müluki Mısır ve'l-Kahire*, (Nşr. Fehim M. Şeltut), C. 6, Kahire, 1956.
- Kanat, Cüneyt, “Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnigîr”, *Tarih İncelemeri Dergisi*, C.13, S.1, 1998, ss. 97-119.
- Kanat, Cüneyt, “Bahrî Memlûkler Zamanında Sultanlara ve Devlet Adamlarına Düzenlenen Bazı Suikastlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. Y.1. S.3. 2000, ss. 23-56.
- Kanat, Cüneyt, “Ketboğa”, *TDVİA*. C.ek-2, Ankara, 2019, ss. 47-49.
- Kanat, Cüneyt, “Tomanbay”, *TDVİA*. C.41. İstanbul, 2012, ss. 236-237.
- Kâsım, Abduh Kâsım, “Muhammed b. Kalavun”, *TDVİA*, C.30, 2020, s. 544-545.
- Koprman, Kazım Yaşar, “Baybars I”, *TDVİA*. C. 5, İstanbul, 1992, s. 221-223.
- Koprman, Kazım Yaşar, *Mısır Memlûkler (1250-1517), Makaleler*, (Yay. Haz. Yalçın, E. S. - Çetin, A.), Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.
- Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd ve ed-Durr el-Ferîd fimâ Ba'd Tarih İbn Amid*, C.2-1, (Tah. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali Seyyid), Daru Sa'deddin, Şam, 2017.
- Özaydın, Abdülkerim, “Halîl b. Kalavun”, *TDVİA*, C.15, İstanbul, 1997, ss. 319-320.
- Steenbergern, Jo Van, “Mamluk Elite on the Eve of al-Nâsir Muhammad's Death (1341): A Look behind the Scenes of Mamluk Politics”, *Mamlûk Studies Review*, V.9, N.2, 2005, ss. 173-199.
- Takkuş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'l Memalik fî Mısır ve 'ş Şam*, Darü'n-Nefais, Beyrut, 2015.
- Tomar, Cengiz, “Şecerüddür”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul, 2010, ss. 404-405.

Yiğit, İsmail, “Kalavun”. *TDVİA*, C.24, İstanbul 2001, ss. 227-228.

Yiğit, İsmail, “Kutuz”, *TDVİA*. C.22, Ankara, Ankara, 2002, ss. 501-502.

Yiğit, İsmail, *Memlûkler 648-923/1250-1517*, Kayıhan, İstanbul, 2015.

Serman/Seryan Savaşı (514/1120) Beylikler Dönemi Türkiye'si'nde Mengücekliler - Artuklu - Selçuklu - Danişmendli - Bizans İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası

The Battle of Serman/Seryan (514/1120) a Breaking Point in Mangujakid - Artukid - Seljukid - Danishmendid - Byzantin Relations in Turkey of the Principaties Period

Kemal TAŞCI

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi <https://ror.org/02h1e8605>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzincan, Türkiye

ORCID: 0000-0002-3600-1705

e-mail: ktasci@erzincan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 17.02.2023

Kabul/Accepted: 05.06.2023

Atf: Taşcı, Kemal, "Serman/Seryan Savaşı (514/1120) Beylikler Dönemi Türkiye'si'nde Mengücekliler - Artuklu - Selçuklu - Danişmendli - Bizans İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 247-299.

Citation: Taşcı, Kemal, "The Battle of Serman/Seryan (514/1120) a Breaking Point in Mangujakid - Artukid - Seljukid - Danishmendid - Byzantin Relations in Turkey of the Principaties Period", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 247-299.

Öz- Malazgirt savaşından önce Anadolu'ya başlayan Türkmen akınları sayesinde önce Doğu Anadolu'da yığılan Türkmen nüfusu, Malazgirt Savaşı'ndan sonra kurulan beylikler ile beraber yaylak-kışlak hayatı sürdürebilecekleri bölgelere yerleşmeye başladılar. Savaşın hemen sonrasında Kuzey Doğu Anadolu'da Saltuklular, Mengücekliler ve Danişmendliler beylikleri kurulurken, Selçuklu Devleti'nin fetret döneminden sonra ise güney Doğu Anadolu'da Sökmenliler/Ahlatşahlar, Dilmaçoğulları, Artuklular, Çubukoğulları, Yinaloğulları ve Kızılarslanlılar gibi beylikler teşekkül edildi. Türkiye Selçuklu Devleti ve Haçlı tehdidinden sonra mezkûr beylikler, birbirleri ile mücadeleye başladılar. Bu yazıda 1112 yılından sonra Çubukoğullarının hakimiyetindeki Palu, Harput, Çemişkezek ve Hanzit gibi şehirleri ilhak eden ve Malatya Selçuklu Sultanlığı ile akrabalık bağı kuran Artuklular ile bu şehirlerin sınır bölgelerine hâkim olan Kemah merkezli Erzincan, Divriği ve Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar, Kögonya) şehirleri ile mücavir beldeleri Türkleştiren ve İslamlaştıran Mengüceklilerin hâkimiyet mücadelesinde bir kırılma noktası olan Serman/Seryan Savaşı incelenmiştir. Savaşa dahil olan Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon Dukalığı ve Danişmendlilerin kurulan ittifaklara dahil olmaları sonucunda vuku bulan savaş Kuzey Doğu Anadolu Türk tarihi bakımından ele alınmıştır. Kaynakların verdikleri bilgiler ile çağdaş tarihçilerin bu savaşa dair bilgileri ve kanaatleri tahlil edilmiş ve kaynak-araştırma eser karşılaştırılması yapılmıştır. Savaşın yeri, tarihi ve sonuçlarına dair mülahazalar tafsilatlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler- Mengücekliler, Artuklular, Selçuklular, Danişmendliler, Bizans.

Abstract – Thanks to the Turkoman raids that started in Anatolia before the Battle of Manzikert, the Turkmen population, who first accumulated in eastern Anatolia, began to settle in the regions where they would live their pasture-winter life together with the principalities established after the Battle of Manzikert. While the principalities of Saltukids, Mangujakids and Danishmendids were established in northeastern Anatolia right after the war, principalities such as Sokmanids/Ahlatshahs, Dilmachids, Artuklular, Chubukids, Yinalids and Kızılarslanids were formed in southeastern Anatolia after the interregnum of the Seljuk State. After the threat of the Turkish Seljuk State and the Crusaders, the aforementioned principalities began to struggle with each other. In this article, the Artukids, who annexed cities such as Palu, Kharpert, Chimichkezek and Hanzit, which were under the rule of Chubukids, after 1112 and established kinship with the Melitene Seljuk Sultanate, and the Kamakh-centered cities of Erzincan, Divriği and Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar, Kögonya) and adjacent cities. The Battle of Serman/Seryan, which was a breaking point in the struggle for dominance of the Mangujakids, who Turkified and Islamized the towns, was examined. The war, which took place as a result of the Byzantine Empire's Trabzon Duchy and Danishmendids being included in the alliances, was discussed in terms of Turkish history in northeastern Anatolia. The information given by the sources and the information and opinions of contemporary historians about this war were analyzed and a comparison of the source-research work was made. Considerations about the place, date and results of the war were evaluated in detail.

Keywords- Mangujakids, Artukids, Seljukids, Danishmendids, Byzantin.

EXTENDED ABSTRACT

The Anatolian campaigns, which started before the establishment of the Seljuk State in 1038, gained momentum with the Dandanakan War in Khorasan in 1040. Seljukid sultans and viziers, who especially wanted to have a central state organization, started to direct the nomadic Turks/Turkmens in Khorasan, Azerbaijan and Iraq to Anatolia. Seljuk rulers, who achieved these goals, had to turn their attention to Anatolia because of the Turkmens who lived in the border regions from time to time and played an effective role in the struggle against the Byzantine Empire. The campaigns to Anatolia during the reigns of Sultan Tughrul Bey and Sultan Alp Arslan started the process that resulted in the Battle of Manzikert and started the conquest of Anatolia. After the success in the Battle of Manzikert, the Turkmens, who were effective in winning this war, conquered some important cities and castles in Anatolia, causing the Turkification and Islamization of these regions. In the struggle against the Byzantine Empire by the Seljukid State and the Turkmen beys appointed by the sultans in Anatolia, there was always a spirit of acting together on the Seljuk side. Although the Turkmens opposed the Anatolian general policy of the Seljuk State and organized booty expeditions to the cities and regions that were subject to the Byzantine Empire in times of peace, when they felt threatened, they showed full loyalty to the Seljukid Sultans and the Seljukid State, who were Turkmen like themselves. The Battle of Manzikert is a good example of this. The Seljuk State and the Seljuk Turks/Turkmens were successful against their enemies by acting as one body in times of war threat. The Battle of Serman/Seryan, which is the subject of this article, took place in a period when the central authority of the Great Seljukid State was weakened, especially during the interregnum, and some Crusader states were established in the Seljukid lands in Anatolia and Syria, and the traditional struggle against the Byzantine Empire was interrupted. It is the first example that the Muslim Turks formed an alliance to get help from the Christian Greeks while they were struggling with each other. The Serman/Seryan War is a first in this respect. In a period when the Seljuk State paid attention to the geography of Azerbaijan and Iraq during the interregnum, the Eastern Anatolian Seljuk principalities, which were established during the reign of Sultan Malikshah and later increased in number during the interregnum, had to seek help from the Byzantine Empire and the Greeks at a time when they could not resolve their disagreements in the struggle for dominance and area. In this respect, the Battle of Serman/Seryan is important because of the opposition to the traditional understanding of jihad in Islamic historical sources written during the Crusader/Muslim or Crescent/Cross struggle. However, the fact that the geography where the war took place was far from the fields of Islamic historiography led to the fact that this important war was not included in the sources in detail, and therefore, contradictory information and interpretations about the Serman/Seryan War emerged. This situation has led to different interpretations, especially on the exact location of the castle where the war took place, which important city it is near, the number of soldiers who lost their lives at the end of the war, and the exact date of the war. In addition, Syriac sources and Arabic Islamic History sources mentioning this war show an example of the struggle of Artuqid amir Balak Ghazi, who dominated Malatya without going into the details of the war, against the Crusaders in Syria and the Armenians in Gerger, against the Byzantine Empire's Trabzon Governorship and it was successful. The fact that they want to explain it briefly is one of the reasons that prevent those who do not have detailed information about this war. The diversity of interpretations arising from this lack of information, the fact that the information in the Danishmendnameh, which is an epic work on the history of the Danishmend Principality, which is one of the parties of the war, does not fully overlap with other sources, and where or to whom exactly the names of some people and places mentioned in this epic belong. The fact that it is not clear adds to this confusion. In this article, the information contained in the source works giving information about the Serman/Seryan War has been evaluated by quoting directly, and the researchers based on the source works have written about the war, its causes, parties, alliances, history of the war, where the battlefield could be, the political conditions of the parties after the war and issues such as the reasons for the breakdown of the alliance of the victors are discussed. After the detailed preparation, it was concluded that both the scarcity of information given by the sources about the Battle of Serman/Seryan and the information and comments made by the historians who made the first study in this field were accepted without any examination. While preparing this article, it has been tried to directly reveal the differences in the sources as well as the contradictions that the researchers have fallen into, by partially quoting from the articles they have written. Particularly, the

issue of domination of Dersim/Tunceli, which was shown as the main reason for the tension between the Mangujakid-Artukid relations and which caused the Serman/Seryan War, has been evaluated in different ways in different works of the same author, and the direct acceptances about where the war took place have been examined in this way and conflicting information has been troubling.

GİRİŞ

Çağrı Bey'in 408/1018 yılındaki Doğu Anadolu (Vasपुरagan/ Büsfürrecân) seferi ile başlayan Selçukluların Anadolu'yu tanıma ve fütûhat faaliyetleri, Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklu fethini engellemek için aldığı tedbirler nedeniyle aşamalı olarak devam etmiştir.¹ Bizans İmparatorluğu'nun iç meseleleri ve Balkan siyaseti ayrıca Selçukluların hanedan isyanları ile uğraşmaları nedeniyle Anadolu'ya dikkatini verememesi, Türkmenlerin Selçuklu Devleti'nden bağımsız bir şekilde Anadolu içlerine yağma ve keşif seferleri düzenlemelerine neden oldu. Mezkûr Türkmenler, Bizans İmparatorluğu'nun aldığı savunma tedbirleri nedeniyle kendilerini tehlikede gördükleri durumlarda Selçuklu Devleti'ne tâbi olup birlikte hareket etmeye başlamaktaydılar. Önce Türkmenlerin akınları daha sonra Selçuklu sultanlarının düzenli ordu seferleri ve son olarak Hılât/Ahlât'ı askerî üs haline getiren Türkmen beylerinin Selçuklu sultanları tarafından Anadolu'da görevlendirmeleri sonucunda Üsküdar'a kadar Bizans hudutlarına yapılan akınlar devam etti. Bu süreç Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu'nu 463/1071 tarihinde Malazgirt Meydan Muharebesi'nde karşı karşıya getirdi. Savaş sonucunda askerî sistemi ve iktisadî yapısı büyük bir darbe alan Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki Türk/Türkmen fütûhatını durduracak gücünün olmaması nedeniyle önce Kuzey Doğu Anadolu hattında Erzurum, İspir, Bayburt, Kars ve Tercan'da Saltuklular Beyliği, Kemâh (کماخ) merkez olmak üzere Erzincan, Divriği ve Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar, Kögonya)'da Mengücekliler Beyliği, Niksar merkezli Tokat, Sivas, Kayseri, Çankırı ve Amasya'da Dânişmendliler Beyliği (دانشمندیین) kuruldu.²

Doğu Anadolu Türk beyliklerinden ilk olarak 478/1085 yılında Selçuklu Devleti'nin Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ni Mervânî Emîrliği'nden ilhak etmesi ile bu ilhaktaki emeği geçen Çubukoğlu Mehmed Bey tarafından fethedilen Harput/Harbût (خربوط)/Hartbert (خرتبرت)/Hartâbert (خرتابرت)/Harpûrt (خرپورت)/Harpûrd (خرپورد) Hısnu Ziyâd (حصن زياد)/Zaid, Palu (بالو)/Hısnu Bâlû (حصن بالو)/Bâlûvâ (بالوا), Mazgird (مازگرد)/Mîzgird (میزگرد)/Mâzkît/Mâzkıyt (مازقيط), Çemişgezek (جمشكزك)/Cimişkâ (جمشقا)/Şimişkâzât (شمشكادات)/Şimişkâzâd (شمشكازاد) ve genel olarak Hanzit'te Çubukoğulları Beyliği kuruldu. Sultan Melikşâh'ın 485/1092 yılındaki vefatından sonra ise Selçuklu Devleti'nin fetret devrine girmesi ile merkezde yaşanan taht kavgaları sonucunda oluşan merkezî otorite boşluğu nedeniyle Hılât/Ahlât, Malazgirt, Muş/Taron, Tatvan, 'İydü'l-Cevz/Adilcevez, Erciş, Bargiri/Muradiye, Sökmenâbâd, ve Van/Vasपुरagan'da Sökmenliler/Ahlâtşâhlar/Ermenşâhlar Beyliği, Erzen, Bitlis ve Vestân/Gevaş'ta Dilmâçoğulları/Demleçoğulları Beyliği, Âmid/Diyarbakır'da Yinâloğulları (Nisânoğulları) Beyliği, Siirt'te Kızıl Arslânlılar Beyliği, Hani'de Şârûh/Şâhrûh Beyliği ve son olarak Kudüs'ten ayrıldıktan sonra Mardin, Nusaybin, Harran ile Hısnu Keyfâ/Hasankeyf'de İlgâziyye ve Cezîretü İbn Ömer/Cizre'de ve Sökmeniyye olmak üzere iki kol halinde Artuklular Beyliği kuruldu.

Bu beyliklerden Kuzey Doğu Anadolu hattında kurulan Saltuklular, Mengücekliler ve Dânişmendliler bu sahadaki Bizans İmparatorluğu'ndan gelecek tehditlere karşı sınırları korumak, başta Artuklular olmak üzere Güney Doğu Anadolu kısmında kurulanlar ise Urfa Haçlı Kontluğu ve diğer Haçlı Devletlerine karşı Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasetine uygun olarak Bilâdü's-Şâm/Suriye şehirlerinin yeniden fethedilmesi ile görevlendirildiler. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hem Bizans İmparatorluğu hem de Haçlılar karşısında zaafiyete uğraması üzerine Haçlılar ile de mücadele etmek zorunda kalan Dânişmendliler, elde ettikleri askerî ve siyasî başarılar sonucunda Orta Anadolu'da söz sahibi olmaya başladılar.³

Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslân, babası Kutalmışoğlu Süleymânşâh gibi Batı Anadolu'ya gelecek Türkler/Türkmenler için bir hat oluşturmaya çalışmış ve artık bir güç gösterisine dönüşen

¹ Kemal Taşcı, "Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)", *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, (Antalya, 1-4 Aralık 2016), IV - Tarih, (nşr. Sinan Demirtürk), Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 537-550.

² Kemal Taşcı, "Birinci Oğuz Muhacereti Esnasında Anadolu Türkmenlerinin Merkezi Olan Ahlat ve Malazgirt Savaşı'na Neden Olan Türkmen Akınları", *Düşünce Dünyasında Türkiz, Siyaset ve Kültür Dergisi, Bağımsızlıkların 30. Yılında Türk Devletleri ve Zaferler Ayı Ağustos*, Yıl: 12, Sayı: 59, Ağustos 2021, s. 55-111.

³ 'Alî b. Sâlih el-Muheymîd, *ed-Dânişmendîyyûn ve Cihâduhum fi Bilâdi'l-Anâdûl*, Müessesetu Şebabi'l-Câmia, İskenderiyye 1414/1994; 'Alî Muhammed Avde Gâmidî, *el-Mücâhidü'l-Müslim Gümüştigin b. Dânişmend*, Mektebetü's-Sıddık, Tâ'if 1411/1991.

Malatya hâkimiyeti meselesi zamanla birlikte Anadolu beylerinin birbirleri ile akrabalık bağı kurmalarına rağmen ortak düşmanlarını bırakıp siyasî, askerî, iktisadî ve idarî bir mücadele içine girmelerine neden oldu. Bu makale incelenecek olan Sermân/Seryân Savaşı da bu kabilden bir mücadele niteliğindedir. Savaş mahalının İslâm tarih yazıcılığı sahalarına çok uzak olması ve Bizans tarih yazıcılığında yer almaması gibi sebeplerden dolayı Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması bakımından öneme haiz olan Sermân/Seryân Savaşı hakkında Ortaçağ kaynak eserlerinde meseleyi yeterince aydınlatacak bilgi bulunmamaktadır. Bu savaş hakkında Malatyalı 2 Süryânî tarihçisi, 3 İslâm tarihçisi ve bir de Anadolu'nun Türkleşmesini ve İslâmlaşmasını izah ihtiyacına binaen kaleme alınan bir destan türü eserde bilgiler mevcuttur. Bu nedenle savaşın hazırlık aşaması, müşterikleri, yeri, tarihi ve sonucu hakkında çok fazla bilgi kirliliği, yorum farklılığı ve nispeten yanlışta kararlılık gibi durumlar tarafımızca tespit edilmiş ve ortaya konulmaya çalışılmıştır. Öncelikle kaynak eserlerin verdikleri bilgiler alıntı yapıp daha sonra mesele kronolojik bir şekilde ele alınarak kaynak ve araştırma eserlerin karşılaştırılması yapılacaktır. Son olarak ise kaynak eserlerdeki bilgiler ile araştırma eserlerdeki bilgi ve yorumlar karşılaştırılarak konuya dair yorum ve bilgilendirmelerin kaynaklar ile örtüştüğü ya da çeliştiği bahisler sarahatle ortaya konulacaktır.

1. Sermân/Seryân Savaşı'na Dair Birinci El Kaynakların Verdiği Bilgilerin Tahlili

Malatyalı tarihçi Süryânî Patrik Mihâil, bu savaş hakkında bilgi veren en eski tarihçidir. 1194-1195 yılı olaylarına kadar bilgi veren bu eser, özellikle Malatya'nın Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslân tarafından ilhakı, oğlu Tuğrul Arslân (طغرل ارسلان)'ın Malatya (ملطيه)'da sultan ilan edilmesi, daha sonra sultanın annesi Ayşe Hâtûn'un Palu ve çevresini ele geçiren Artuklu Nûruddevle Belek b. Behrâm b. Artuk (نورالدوله بلک بن بهرام) ile evlenmesi, bu nedenle Mengücekoğlu İshâk b. Mengücek (امير اسحاق بن منجوك)'in Malatya mülhakatını yağmalaması ve Belek Gâzî'nin misilleme yapmasını;

“1429 (1118) 15 Mart tarihinde, Kemah emiri Mangoug, Malatya bölgesini yağma etti. Bunun üzerine Malatya hatunu, Urfa kontu Josselin'e adam gönderip, yardımlarına gelmesi için onunla barış akdetti.”

şeklinde dile getirmektedir.⁴ Müellif, ayrıca Belek Gâzî ile tek başına mücadele edemeyeceğini anlaması üzerine Mengüceklî İshak Bey'in Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon Dukası/Valisi Konstantinos Gabras/'Afrâs er-Rûmî (عفراس الرومى) ile ittifak kurması üzerine Belek Gâzî'nin de yanında atabeyi olduğu Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân ve Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî ile ittifak oluşturup yaptıkları savaş hakkında;

“(1430/1119) Malatya sultanı, valisi Balakla beraber, Kemah bölgesinde talan icra ettiler. Oranın emiri olan İbn Mangoug, Greklerden yardım istemek üzere Trabzon'a kaçtı ve Gabras onunla beraber geldi. Bunun üzerine Balak ve Malatya sultanı, Danişmanın oğlu Gazi ile ittifak ettiler. Muharebede Grekler mağlup oldular ve Gabras'la İbn Mangoug esir edildiler. Gabras 30.000 dinara mukabil serbest bırakıldı. Gazi ise, İbn Mangoug'u damadı olduğu için serbest bıraktı. Bundan dolayı, sultan ile Balak ve Gazi arasında husumet peyda oldu.”

şeklindeki bilgileri kaydetmektedir.⁵ Görüldüğü üzere müellif öncelikle “İbn Mangoug (Mengücek Oğlu)” olarak nitelediği Kemâh beyinin ismini vermemektedir. Ayrıca savaşın tarihini 1430 İskender Takvimi ile vererek Miladî 1119 tarihinde olduğunu bildirmesine rağmen savaşın yeri hakkında sükût etmektedir. Ayrıca müellif bu savaşın asıl komutanının Belek Gâzî değil Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân olduğu kanaatindedir. Bu nedenle adını vermediği Melik Gâzî/Emîr Gâzî için ise aynı “Mengücek Oğlu” gibi “Danişmanın Oğlu Gazi” ifadesini kullanmaktadır. Savaş sonucunda esir düşen

⁴ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, III, (nşr. - trc. Jean Baptiste Chabot), Ernest Leroux, Paris 1905, s. 204; *Süryânî Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, (trc. Hrand Der Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Neşredilmemiş Daktilo Nüsha, 1944, s. 66; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Süryânî el-Kebîr Birîku Antâkiyye*, III, (trc. Mâr Grîgûryûs Salîbâ Şem'ûn), (nşr. Mâr Grîgûryûs Yûhannâ İbrâhîm), Dâru Mârdîn, Halep 1996, s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great) A Universal History from the Creation*, III, (trc. Matti Moosa), Publication of Syriac Orthodox Church for the Eastern United States - Beth Antioch Press, Teaneck - New Jersey 2014, s. 632.

⁵ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 205; *Vakainame*, II, (trc. Andreasyan), s. 67; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Süryânî*, III, (trc. Şeahm'ûn), (nşr. İbrâhîm), s. 174-175; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632.

‘Afrâs (عفراس)/Gabras’ın 30.000 dinar fidye-i necât/kurtuluş akçesi vererek serbest kaldığını sarahatle dile getirmiştir.

Sermân/Seryân Savaşı hakkında eserine aldığı bilgiyi hemşehrisi Patrik Mihâil’den alan ve Süryânî Tarihçiliğinin en önemli temsilcilerinden biri olan Ebû’l-Ferec - İbnü’l-İbrî, Bar Hebraeus Yuhannâ Mâr Grigorius b. Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî (685/1286) de bu savaş hakkında Süryânî Mihâil’in verdiği bilgiler dışında tafsilata girmemiştir. Eserinde bu bilgileri Süryânî Mihâil’den aldığını bizzat zikreden müellif, bu konuda;

“*Malatya sultanı, Kemah havalisini almış ve buranın emiri Trabzon’daki Rumlara iltica etmişti. Gabras da onunla beraber idi. Sultan ile Balak Rumlarla harbederek bunları mağlûp ettiler. Gabras ele düşmüş ve 30.000 dinar vererek kendini kurtarıp kendi memleketine gitmişti.*”

şeklinde verdiği bilgiden savaşın yeri hakkında tafsilata girmediği anlaşılmaktadır.⁶ Ayrıca bu savaşta Anadolu Türk beylerinden hiçbirinin ismini zikretmeden muharebenin asıl unsurunun Malatya Selçuklu sultanı olduğunu belirtmektedir. Müellif, Harput Artuklu beyi Belek Gâzî, Mengüceklî İshak Bey, Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî hakkında hiçbir bilgi vermeden ve Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân’ın da adını zikretmeden sadece Malatya melikinin Kemâh’ı ilhak ettiği ve Kemâh hâkiminin de bu durum üzerine bu bölgedeki Rûm askerlerinin lideri olan Gabras isimli kişiden yardım istediği kanaatindedir. Savaşın müsebbibi olan Belek Gâzî’den ise savaş alanında bahseden müellif, Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân’ı aynı Süryânî Mihâil gibi savaşın asıl unsuru olarak tanıtmakta ve Belek Gâzî’yi ona yardım eden biri olarak nitelemektedir. Diğer taraftan ise Mengücekoğlu İshak Bey’den bahsetmeyerek savaşın diğer cephesindeki asıl unsurun ise Gabras olduğu kanaatindedir. Müellif, Süryânî Mihâil’den aldığı bu bilgi ile esir düşen “*Rumluların*” komutanı Konstantinos Gabras’ın kurtuluş için 30.000 dinar ödediği bilgisini teyid etmektedir.

Sermân/Seryân Savaşı’na dair mezkûr Süryânî kaynakları haricinde Grekçe, Gürcüce ve Ermenice kaleme alınan Hristiyan kaynaklarında bilgi bulunmamakla beraber İslâm kaynaklarında da mezkûr konuyu yeterince vuzuha kavuşturabilecek bilgi yer almamaktadır. Farsça kaleme alınan eserlerde bu savaş hakkında hiçbir bilgi yer almazken Suriye-Irak sahası İslâm tarih yazıcılığının 3 önemli siması tarafından Sermân/Seryân Savaşı hakkında ziyadesiyle muhtasar denilebilecek bilgi kaydedilmiştir. Bu kaynaklardan en eski olan ve Bilâdü’ş-Şâm/Suriye’nin merkezi Dimaşk merkezli bir tarihçilik anlayışını benimseyen ve İbnü’l-Asakîr’in *Târîhu Medinetu Dimaşk* adlı eserine zeyl/ek yazan İbnü’l-Kalânîsî, Ebû Ya’la Hamza b. Esed b. ‘Alî ed-Dimaşkî (555/1160), özellikle İslâm-Haçlı mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Dolayısıyla İslâm tarihçiliğine göre İslâm-Haçlı ya da Müslüman-Hristiyan savaşları hakkında genel itibarıyla bilgi verme eğiliminin bir ürünü olarak Sermân/Seryân Savaşı hakkında da bilgi verilmiş ve anlatım tarzından bu savaşın eserin içinde yer almasının yegâne sebebinin bir cihad anlatım tarzı ile ilgili olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Müellif, savaş hakkında;

“*Aynı Sene (514/9 Nisan 1120-28 Mart 1121) Emîr Balak b. Artuk (امير بلك بن ارتق), ‘Afrâsu’r-Rûmî (عفراس الرومى) ‘yi Endekân (اندكان)/Erzincan’da (?) Sirmân/Sermân Kalesi (قلعة سمرمان) ‘nde yenilgiye uğrattı. Rumlardan beş bin kadarını öldürdü ve komutanları ‘Afrâs’ı esir aldı.*”

şeklinde bilgi vermektedir.⁷ Müellife göre sadece Artuklu Belek Gâzî ile Bizans İmparatorluğu’nun Trabzon dukası Konstantinos Gabras arasında 514/1120-1121 tarihinde Endekân yakınlarında Sermân adlı kale civarında yapılan savaşı Belek Gâzî kazanıp ‘Afrâs/Gabras yenilmiş ve kendisi esir düşerek ordusundan 5.000 kişi savaş meydanında hayatını kaybetmiştir. Müellif, görüldüğü üzere Malatya

⁶ Ebû’l-Ferec - İbnü’l-İbrî, Bar Hebraeus Yuhannâ Mâr Grigorius b. Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî (685/1286), *The Chronology of Gregory Abû’l-Faraj 1125-1286*, (trc. Ernest Alfred Wallis Budge), Associated Publishers Amsterdam - Philo Press, Amsterdam 1976², s. 249; *Tarih*, II, (trc. Ömer Rıza Doğru), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 356.

⁷ İbnü’l-Kalânîsî, Ebû Ya’la Hamza b. Esed b. ‘Alî b. Muhammed et-Temîmî ed-Dimaşkî (555/1160), *Zeylu Târîhu Dimaşk*, (nşr. Henry Frederick Amedroz), E. J. Brill, Leiden 1908, s. 202; *Târîh-i Ebû Ya’la Hamza İbnü’l-Kalânîsî el-Ma’rûf Zeylu Târîhu Dimaşk*, Mektebetü’l-Mütebbî, Kâhire 1985, s. 202; *Târîhu Dimaşk*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru Hassân li’t-Tibâ’ati ve’n-Neşr, Dimaşk 1403/1983, s. 322; *Zeylu Târîhi Dimaşk*, (nşr. ‘Arif Ahmed ‘Abdulğânî), Dâru Sa’deddîn - Dâru Kinân, Dimaşk, 1434/2013, s. 202; *The Damascus Chronicle of the Crusades*, (trc. Hamilton Alexander Roskeen Gibb), Luzac and Co., London 1932, s. 162; *Damas de 1075 à 1154: l’Histoire de Damas d’Ibn al-Qalânîsî*, (trc. Roger le Tourneau), Institut Français de Damas, Damas 1952, s. 151; *Şam Tarihine Zeyl - I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi -*, (trc. Onur Özatağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 83.

Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân, Danişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî ve savaşın müsebbibi olan Mengüceklî İshak Bey'den hiç bahsetmeksizin Suriye ve el-Cezîre sahasında Haçlılara karşı Türk-İslâm âleminin bayraktarlığını yapmış olan Artuklu Belek Gâzî'nin sadece bu sahada ve Haçlılar ile bozguncu Ermenilere karşı değil aynı zamanda cihad anlatımının önemli unsuru olan ve Doğu Hristiyanlığı'nın temsilcisi olan Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu ile de mücadele ettiğini ve Rûm kökenli olan Hristiyanlar ile Kuzey Doğu Anadolu hattında da cihad yaptığını anlatmaya çalışılmıştır. Savaşın yeri ile ilgili verdiği bilgiye göre Endekân yakınları olarak kaydedilen yer ismi 1932 yılında bu eseri İngiliz diline tercüme eden Hamilton Alexander Rosskeen Gibb tarafından doğrudan Erzincan olarak kaydedilmiştir. Mütercim;

“In this year, the amîr Balak son of Ortuq defeated Gavrās the Greek near the castle of Sirmān in the land of Arzinjān, killing about five thousand of the Greeks and capturing their commander Gavrās.”

şeklindeki tercümesinde “Endekân” olarak geçen yerin kesinlikle “Erzincan” olduğunu bildirmesine rağmen “Sirmān” şeklinde transkript ettiği yerin neresi olduğuna dair herhangi bir izahta bulunmamaktadır⁸ ancak savaş mahaline Malatyalı Süryânî tarihçilerinden daha yakın olmamasına rağmen onların aksine savaş mahali hakkında isim vermesi de şayan-ı dikkattir. Hiç şüphesiz Kuzey Doğu Anadolu bölgesi ve içinde yer alan Erzincan'a uzak olması nedeniyle bu eserde belirtilen Endekân ve Sermân/Sirmân isimli yerlerin günümüzde de aynı ya da benzer isimler ile adlandırılmamış olması muasır Selçuklu tarihi mütehasşislerinin savaş alanı hakkında farklı çıkarım ve yorum yapmalarının en önemli sebebidir.

Sermân/Seryân Savaşı hakkında bilgi veren diğer İslâm tarihçisi ise Ebû Abdullah Muhammed b. er-Re'îs Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Tenûhî el-Halebî el-Azîmî (556/1061?)'dir. Müellif, Arapça olan eserinde ve genel itibarıyla bahsettiği bütün konularda olduğu gibi bu savaş hakkında da muhtasar bilgi vermektedir. 514/1120-1121 senesinde vuku bulan savaş hakkında;

“(514/1120/1121) Artukoğlu (Behrām b.) Belek (بلک بن ارتق), Rumlu (Konstantin) Kafrās/Gabras (قفراس الرومی) 'a Seryân kalesinin (قلعة سريان) aşağı tarafında saldırdı.”

şeklindeki bilgiyi sunan müellif, savaş mahali ile ilgili olarak İbnü'l-Kalânîsî'nin verdiği bilgiye benzer fakat farklı bir isim vermektedir.⁹ Müellif, savaşın “Seryân” adlı kalenin bulunduğu tepenin ya da dağın eteklerinde vuku bulduğu kanaatindedir. Bu eserde savaşın sadece Artuklu Belek Gâzî ile Rûm Gabras arasında vuku bulduğunun kayıtlı olması ve anlatım tarzında eserin diğer bölümlerinden de anlaşılacağı üzere “Hilâl-Haç” yani “Müslüman-Hristiyan” mücadelesi boyutu üzerinde durulmuştur. Artuklulara duyduğu muhabbetle bilinen müellif, Suriye ve el-Cezîre'deki mücadelenin bir benzeri olarak Artuklu ailesine mensup biri tarafından kazanılan bu savaşa da değinmek istemiştir. Müellif, savaşa iştirak eden diğer Doğu Anadolu beylerinden bahsetmemiş, savaşın sonucu hakkında da sükût etmiş ve sadece Rûmlu/Romalı olan Gabras'a, Artuklu Belek Gâzî'nin saldırdığı bilgisini vermekle yetinmiştir. Bu durum yukarıda bahsedildiği üzere savaş mahali hakkında farklı yorumların yapılmasının asıl sebeplerini ortaya koymaktadır.

Sermân/Seryân Savaşı ile ilgili bilgi veren ve eserinde umumiyetle “Müslüman-Haçlı” mücadelesi üzerinde duran İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233)'dir. Müellif, eserinde “Müslüman-Hristiyan” mücadelesi kapsamında verdiği bilgileri;

⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *The Damascus Chronicle of the Crusades: Chronicle of Ibn al-Qalânîsî*, (trc. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb), Luzac & co., London 1932, s. 162 (Mütercim, savaş alanını “Arzinjân/Erzincan topraklarındaki Sirmān Kalesi” olarak tercüme ve transkript etmektedir.); Dover Publications, Mineola - New York 2002², s. 162.

⁹ Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. er-Re'îs Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Tenûhî el-Halebî (556/1061?), *Târîhü'l-Azîmî*, (nşr. Ali Sevîm), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006², s. 35; *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), (trc. Ali Sevîm), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006², s. 52; “La Chronique Abrégée d'al-'Azîmî”, (nşr. Claude Cahen), *Journal Asiatique, Recueil Trimestriel de Mémoires et de Notices Relatifs aux Études Orientales*, CCXXX (230), Paris MDCCCXXXVIII (1938), s. 387 (‘Azîmî'nin bu Tarihi'nin bu neşrinde savaş mahali ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Sadece “Belek b. Artuk'un 514 yılında Gabras (Kafrâsu'r-Rûmî)'ı yendiği” kayıtlıdır).

“Belek b. (Behrâm b.) Artuk bu sene (514/1120-1121) ‘Afrâsu’r-Rûmî (عفراس الرومى)’yi mağlûp etti. Endekân şehrine yakın (من بلد الاندكان) Sermân Kalesi (قلعة سرمان) önünde Rumlar’dan beş bin kişiyi öldürdü, ‘Afrâs ve çok sayıda askeri de esir etti.”

şeklinde dile getirmektedir.¹⁰ Müellif, ayrıca bu savaş hakkında sadece Belek Gâzî ve Gabras’ın isimlerini zikretmektedir. Mengüceklî İshak Bey, Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî, Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân’ın isimlerini zikretmeden Kuzey Suriye’de Haçlılar’a karşı verdiği mücadele ile İslâm âleminde temayüz etmiş olan Belek Gâzî’nin ve Bizans İmparatorluğu’nun Trabzon dukası Konstantinos Gabras’ı savaşın yegâne tarafları olarak kaydetmektedir. Ayrıca İbnü’l-Kalânîsî gibi savaşın Endekân yakınlarındaki Sermân Kalesi civarında olduğunu, Gabras’ın esir edildiğini ve Belek Gâzî’nin bu cihadında 5.000 Rûm yani Hristiyan askerinin öldürüldüğünü dile getirmektedir. Müellif bu bilgiyi kuvvetle muhtemel İbnü’l-Kalânîsî’den iktibas etmiştir.

Sermân/Seryân Savaşı’na dair bilgi içeren diğer İslâm kaynağı ise Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması hakkında menkıbevî bilgiler içeren Dânişmendnâme/Dânişmend Gâzî Destanı adlı eserdir. Bu destanda Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî’nin Trabzon Rûmları ve onlar ile işbirliği yapan Kemâh beyini yenmesi ve Rûmlara ait olan bazı kaleleri fethetmesi;

“O sırada Sisyye şehrinde kargaşa oldu. Üç yüz altmış çan vardı. Onları salladılar, sesi gökyüzüne ulaştı. O şehri Feridun oğullarından Selim adlı bir kişi yapmıştı. Melik zamanına kadar sık sık isyan etmişlerdi. İmparator ne kadar çalıştıysa bunları kendisine döndüremedi. Çan sesini işittiler. O sırada Artuhî, Melik’in huzuruna gelip selâm verir. Melik’de beraber ata binip şehri seyretmeye gitti. Giderken bağlar arasında yirmi kişinin acele ile gittiğini gördüler. Melik bunların yolunu kesti. Bunlar kaçmak istediler. Melik ve Artuhî onların dört kişisini öldürüp ikisini tuttu, geri ordunun bulunduğu yere geldiler.

Sabah olunca o kişileri getirip haber sordular. Onlar söyledi: “Biz Natron’un kullarıyız. Bu gece bize haber ulaştı ki Kemah Beyi yirmi bin er ile bize yardım edecek, Bayburt Beyi Miknas bizi haber vermeye gönderdi: ‘Kemah ve Bayburt askeri pusuda duracak. Melik’in ordusu Gümenek ordusuyla savaşa başladığında biz pusudan çıkıp çadır ve otağlarını yağma edeceğiz.’ diye haber gönderdiler. Biz o haber için geldik.” dediler. Sonra Melik onları dine davet etti. Dini kabul etmediler. Melik buyurdu öldürdüler.

Sonra Melik Gazi buyurdu: “Artuhî, Efrumiyye ve Osman askerlere baş olup şehir savaşına başladılar. Melik Gazi, Kemah askerini karşılamaya gitti.” Derhâl Melik Gazi bin kişiyle atlarına binip Kemah ordusunu karşılamaya gittiler. Bir dağ başına çıkıp öte tarafına baktılar. Gördüler ki Kemah ordusu o ovada konaklamış. Melik askerleriyle dağdan inip bir pusu yeri buldu. Askeri pusuya koyup kâfirlere karşı yürüdü. Ayrıca askerine tembih etti.: “Eğer ben nara atarsam gelip siz de hamle yapın.” dedi. Daha sonra Melik yalnız başına kâfir askerlerine yöneldi. Ulaştığı zaman kâfirler. Melik’i görünce boyuna bosuna hayran kalıp sordular: “Sen kimsin?” Melik hiç cevap vermeyip atını doğru Miknas’ın otağına sürdü. Kâfirler Miknas’a haber verdiler. Miknas atına binip Melik’e karşıladı. Sordu: “Sen kimsin?” Melik söyledi: “Postacıyım, Natron’un yanından geliyorum.” Miknas söyledi: “Yardım hemen ulaşsın, yoksa Melik şehri alır.” dedi.

Lânetlenmiş kişi, Melik’in getirdiği haberi işitip sövmeye başladı. Melik Dânişmend öfkeleni: “Melik’e niçin sövüyorsun?” dedi. Miknas söyledi: “Seninle ne ilgisi var? dedi. Sonra melik söyledi: “Benim Melik Dânişmend Gazi, birdir önümde dağ gibi yazı, bugün elimden nereye ileteceksin boğazı, hemen şimdi iman getir, açma razı. Yoksa kılıçtan aman bulacaksın.” dedi.

Bu sözleri Miknas işitince: “Bire, cazular başını hemen tutun.” dedi. Melik, çabucak Miknas’a kılıçla bir kez vurdu. Onu tepesinden eğer kaşına kadar ikiye böldü. Kâfir ordusundan figan koptu. Bütün kâfirler hazırlanıp Melik’e hamle yaptılar. Melik Dânişmend gök gürlemesi gibi bir nara attı, âlem yankılandı. O bin kadar Müslüman pusudan çıkıp Melik’ten tarafa yürüdüler, yetişip kâfirlere hamle yaptılar. Öyle savaş oldu ki sanki o gün kıyamet günü idi. Âlem gürültü ve bağırıp çağırma ile

¹⁰ İbnü’l-Esir, ‘İzzeddîn Ebû’l-Hasan ‘Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi’t-Târih*, XII (H. 480 - H. 529), (nşr. Mektebetü’t-Turâs), Dâru İhyâu’t-Turâsî’l-‘Arabiyye; Beyrût 1430/2009², s. 571; *el-Kâmil fi’t-Târih*, IX, (trc. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy - Zülfikar Tüccar - Abdülkerim Özaydın - Yunus Apaydın - Abdullah Köşe), Hikmet Neşriyat - Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 18.

doldu. Bir buçuk saatte kâfirleri yendiler. Öyle ki toz âlemi tuttu. Bayburt beyi, ordusuna buyurdu: “bire bırakmayın! Fırsat sizindir.” diye kâfirleri vuruşmaya sevk ederci. Miknas'ın bir kardeşi vardı. Adına Tekin derlerdi. Süngü ile Melik'e saldırırdı. Melik tesirsiz hâle getirdi. Sonra Melik atına mahmuz vurdu, kılıç ile Tekin'in tepesine öyle vurdu ki ikiye bölünüp yere düştü, canını cehenneme gönderdi. Kâfirler onu görüp feryat ve figan ettiler. Müslümanlar kâfirleri ele geçirip çoğunu kırdılar. Melik Danişmend alemi, alemdari yere yıktı. Sonra Bayburt Beyi'nin kardeşine rastladı, Melik'e hamle yaptı. Melik kılıcını onun kılıcına karşı tuttu. Kâfirin kılıcı ikiye bölündü. Sıra Melik'e geldi. Lâine öyle vurdu ki bir eli ve bir uyluğu yere düştü kâfirler bu hâli görüp hepsi kaçmaya niyetlendiler. Gaziler tekbir getirip bunların arkasından gittiler, sayısız kâfir kırdılar, dönüp çadırlarında yağmaladılar.

Biz geldik bu tarafa, Artuhî ve dostlarının hikâyesine: Melik ve gaziler Kemah ordusunun üzerine gidip yendiler. Artuhî, diğer gaziler ile gelip Sisiyye yani Gümenek Kalesi'ni ve şehri kuşattı. Sur üzerinden kâfirler gazilere seslendiler: “eğer yiğit iseniz yarın da durursunuz, işte Kemah ve Bayburt ordusu geliyor. Sizi onlar öldürür.” dediler. Gaziler savaşıyorlardı, onların sözünü işitmiyorlardı. Efrumiyye Banu o gün ok ile yüz kâfir öldürdü. Gece olunca geri döndüler, çadırı olanlar çadırına geldiler: “Yemek getir.” dediler, yediler, dua ve sena ettiler.

... Nesir: Melik Danişmend Gazi, o bin asker ile, o kadar mal, hazine getirdi ki ne kadar olduğunu Allah bilirdi. Din yolundan canını ve başını ortaya koyan gazilere paylaştırdı, gayet zengin oldular. Sonra Miknas'ın ve bin adet daha kâfirin başını süngüye diktiler. Melik: “Sisiyye'den tarafa gidiyorum, siz de yavaş yavaş arkamdan gelin.” dedi. Sonra tembih etti: “Şehirde ne zaman kavga çıkarsa siz de yetişin.” dedi.

Sabah olunca atlarına bindiler, beş yüz er ile yola çıktılar. Her birinin süngüsüne bir adam başı takılmıştı. Seher karanlığında Sisiyye'ye ulaştılar. Kâfirler burç üzerinden sordular: “Kimin askerlerisiniz?” Müslümanlar söyledi: “Kemah askeriyiz. Melik geldi, gece baskını yaptı. Derhâl hazırlandık, hamle yaptık. O kadar adam öldürdük ki tarif edilemez. İşte Miknas, Melik'in ve askerlerinin başını süngülere takıp getirdiler.” Şehir halkı bu habere sevinip Natron'a bildirdiler. Natron burç üzerine gelip haberi öğrendi. Hemen buyurdu, kapıyı açtılar. Melik beş yüz kişiyle şehre girdi. Natron onu karşılayıp söyledi: “Ne haber getirdin?” Melik Danişmend söyledi: “İşte Miknas'ın başını ve beylerinin başını kestim, beraber getirdim, askerlerini kırdım.” dedi. İlâve olarak söyledi: “Benim Melik Danişmend Gazi, birdir önünde dağ ile yazı, size ben göstereyim hilebazı.” dedi. Sonra eline kılıç alıp Natron'un tepesine öyle vurdu ki beline kadar ikiye böldü. Kâfirler onu görüp feryat ve figan ettiler. O beş yüz gazi, ibadete bağlı kimseler ve mücahitler el birliği edip şehir içinde kâfirleri kırdılar.”

şeklinde kaydedilmiştir.¹¹ Metinde geçen yer isimlerinden bazılarının belirsizliği, özellikle kişi isimlerinin farklılığı nedeniyle rivayet edilen savaş tam olarak Sermân/Seryân Savaşı'na benzememekte ise de rivayet edilen savaşın Sermân/Seryân Savaşı'na benzer tarafları daha fazladır. İslâm tarih yazıcılığı sahalarna uzak olan bölgenin savaşın taraflarından biri olan Danişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin fütûhat ve askerî faaliyet sahasında olması ve *Dânişmendnâme/Dânişmend Gazi Destanı*'nda onun askerî faaliyetlerinin anlatılması hasebiyle diğer kaynaklardan farklı ve tafsilatlı olması nedeniyle bu destanda anlatılan savaşın Sermân/Seryân Savaşı olması kuvvetle muhtemeldir.

Dânişmendnâme/Dânişmend Gazi Destanı'nda geçen Kemâh beyi Miknas'ın kuvvetle muhtemel Mengüceklî İshak Bey ve kardeşi Tekin'in ise Bayburt çerisinin komutanı Ânûştekin/Tab Tigin¹² olduğunu;

¹¹ *Dânişmend-Name / Dânişmend Gazi Destanı*, Altıncı Meclis 72a-76a; *Dânişmend-Name*, (nşr. Necati Demir), Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 122-126; *Dânişmend Gazi Destanı*, (nşr. Necati Demir), Hece Yayınları, Ankara 2006, s. 117-122; Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018², s. 167-172; *Dânişmend Gâzi Destanı*, (nşr. Mehmet Sert - Bekir Biçer), Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 99-105; Gelibolulu Mustafa 'Âli (1008/1600), *Mirkâtü'l-Cihâd*, v. 81a-86a; *Mirkâtü'l-Cihâd, Dil İncelemesi - Metin - Dizin*, (nşr. Ali Akar), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, İstanbul 997, s. 89-95; *Mirkâtü'l-Cihâd [Cihadın Basamakları]*, *Dil İncelemesi - Metin - Dizin*, (nşr. Ali Akar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 146-152; Irène Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend Étude Critique du Dânişmendnâme*, I, Bibliothèque Archeologique et Historique de l'Institut Français d'Archeologie d'Istanbul, Paris 1960, s. 280-284

¹² Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 55-56; Abdullah Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim

“Birçok kilise ve kalelerin zaptı üzerine Hıristiyanlar Nestora yardıma koşarlar. Menkuriye (Çorum), Kastamonu, Gerede haddine, deniz kenarına değin, Kayseriye, Nikonya, Harsonosya, Canik, Gürcistan, Sancar, Aleman, Ahlat ve Ermeni kamu millet dâva kıldılar ki İslâm çerisiyle vuruşalım. İki yüz seksen bin er toplanır, Nestorla Şaddat hazine açup bahşiş kılarlar. Tokathlar Sisye (Gömenek) halkının tecavüzlerinden şikâyet ederler. On iki bin kişi varır, görürler ki Sisye kalesi önünde deniz gibi bir ırmak, üzerinde ulu bir köprü. Şehirdeki kilise ulu bir kaleye benzer. Üç yüz altmış altı kilise vardı. Hemen kâfire hamle kıldılar, yer yüzü pamuk gibi atıldı, erenler narasından, atlar avazesi, cebe, cevşen çakıldusu, güz güpüldüsünden, tabl u nakkare avazından kulaklar sağır olur. Nâgâh üç yüz altmış nâkus avazı gelir, meğerse Kemah Beyi Miknas kardeşi Tekin ile 20 bin erle gelmiş Bayburt beyi Anuştekin çerisini teşvik ediyor, önce kale dışındakiler, desise ile kaleye girilerek içindikiler kılıçtan geçiriliyor, adam kanı yer yüzüne yürüdü, kan buharı hava yüzün büürüdü. Kalede sağ kalanlar Müslüman olurlar, meşid yapılır; kadı, hatib, imam tayin edilir. Hasan bin Eyyüp kaleye hâkim (vali) tayin edilir. Nestor ve Şaddattan nâme gelir: eşüttük kim illeri harap kıarsın. Artuhi ve Efrumyeyi gönderesin, yıktığın kaleleri yapasın, tut bizim sözümüzü, sevindür özümüzü, yüz kul, yüz karavuş, yüz at, yüz katır, yüz yük mal verelim. Eğer yok der isen sana bir iş ederiz ki âlemde destan olur. Danişmend Gazi: Ben ki Melik Danişmend'im, sen ki Şaddatsın, iman getirüp İslâm olasın, ilün ve vilâyetünle elümden kurtulasın ve illâ ne seni koyam ne şehrini, şöyle kim neslünüzden bir diri komayım. Nestor çağırdı kim ey Ehlisalip bilmiş ol kim Muhammediler çoğaldı... Kâfirler iki yüz yetmiş bin askerle harekete geçerler; öncü Sinap Beyi Todori, ardınca Samsun Beyi Mıkırdıç, sonra Engürü Beyi ve tamam Beyler Turhal önünde bulunduğunu haber aldıkları Melik Danişmende baskın yaparlar. Eyyüp bin Yunsu, Süleyman bin Nu'man, Abdurrahman, Abdullah esir düşerler. Çok melül olan Melik ilkin Todori'nin kardeşi Nikola'yi, sonra boyu minareye benzeyen Todori'yi kılıcı ile helak eder. Sonra tecavüz eden Turhalluları, karargâhı terk etmiş gibi yaparak, aldatıp kaleden çıkarır ve kılıçtan geçirirler; pek çok ganimet alınır.”

şeklinde kaydedilmektedir. Buradaki ifadelerden de Kemâh beyinin Miknas olarak isimlendirilmesi ya da tavsif edilmesi bahsi geçen kişinin Mengücekoğlu İshak Bey olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir.¹³

2. Sermân/Seryân Savaşı'na Değın Mengüceklı-Artuklu İlişkileri

Sermân/Seryân Savaşı'na sebep olan olaylar zinciri şüphesiz Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslân'ın Haçlılar ile mücadelesi nedeniyle kuşatmayı nihayete erdirmek zorunda kaldığı fakat daha sonra Dânişmendliler tarafından fethedilen Malatya'yı Dânişmendli Yağıbasan'dan 1 Muharrem 500/2 Eylül 1106 tarihinde kuşatarak aman ile ilhak edilmesine kadar götürülebilir.¹⁴ Sultan I. Kılıç Arslân'ın

Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, Konya 2006, s. 52; Abdullah Kaya, “Danişmendli - Mengüceklı İlişkileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40/1, Haziran 2016, s. 111; Hüseyin Kayhan, “Mengüceklı Gâzi'nin Kimliği ve Mengüceklı Devletinin Kuruluşu Hakkında”, *Tarih Peşinde*, 4/7, Konya 2012, s. 109.

¹³ Şükrü M. Akkaya, “Kitab-i Melik Danişmend Gazi-Danişmendname”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII/1-2, Ankara 1950, s. 131-144.

¹⁴ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (trc. Chabot), s. 192; *Vakainame*, II, (trc. Andreaşyan), s. 51-53; *Târîhu Mâr Mîhâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ün), (nşr. İbrâhîm), s. 160-161; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 624; Ebû'l-Ferec, *The Chronography*, (trc. Budge), s. 239; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 345; Abdîzâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, II, (nşr. Mesut Aydın - Güler Aydın), Amasya Belediyesi Yayınları, Ankara 2008, s. 189; Ernst Honingmann, “Malatya (İslâm Devri)”, *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 236; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 52-53; Coşkun Alptekin, “Türkiye Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 229; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a) (1071-1220)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 116; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 76; İlhan Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 394; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 67-68; Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, Konya 2001, s. 120; Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı Yayınları, Malatya 2013, s. 48; Tülay Metin, “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, *USAD: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, Güz 2017, s. 37; Muhammed Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi Yayınları,, İstanbul 2004, s. 131; Büşra Kırcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2020, s. 13; Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 197-198 (Yazar'a göre Sultan I. Kılıç Arslan'ın daha önce bir tarihte Malatya'yı fethetmiş olması gerekmektedir, fakat biz burada yazımızın asıl

1107 yılında Musul'u alması ve bu nedenle Habur Suyu kenarından Büyük Selçuklu emîri Çavlı Sakavu ile yaptığı savaşı kaybetmesi sonucu, onun ilk Türk denizcisi Çaka Bey'in kızı olduğu rivayet edilen Ayşe Hâtûn/Seyyide Hâtûn'dan dünyaya gelen oğlu Tuğrul Arslân, Emîr Bozmuş'un himayesinde Malatya'ya getirilerek burada Türkiye Selçuklu sultanı olarak ilan edildi.¹⁵ Daha sonra Malatya'da Emîr Bozmuş ile arası bozulan ve oğluna niyabet eden Ayşe Hâtûn, Emîr İl Arslân ile ittifak yaparak Emîr Bozmuş'u bertaraf ettiler ve oğlu Tuğrul Arslân'ın haklarını savunması için onu oğluna atabey yaptı ve Emîr İl Arslân ile nikâhlandı.¹⁶ Akabinde İl Arslân'ın sultanın atabeyi olmasından sonra yetkilerinin artmasını fırsat bilerek halka iyi davranmaması üzerine Sultan Tuğrul Arslân ve Ayşe Hâtûn İl Arslân'ı tevkif ederek 1 yıl sonra Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a gönderdiler.¹⁷

konusunun bu meselede olmadığı için ve Sermân/Seryân Savaşı'nın ana kaynaklarından bir olan Süryânî Mihâil vakainamesi'nde belirtilen tarihi kabul etmeyi tercih ettik).

¹⁵ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 194; *Vakainame*, II, (trc. Andreaşyan), s. 54; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'un), (nşr. İbrâhîm), s. 163-164; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 625-626; Urfalı Mateos (1144), *Chronique de Mattieu d'Édesse (962-1136) Avec la Continuation de Grégoire le Prêtre Jusqu'en 1162*, (trc. - not. M. Edouard Dulaurier), A. Durand, Libraire, Rue des Grés, Paris MDCCCLVIII/1858, s. 264; *Vekayi-Nâme (952-1136)*, (trc. Hrnt Der Andreaşyan), (not. trc. Mükrimin Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 231; *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, (trc. Ara Edmond Dostourian), Universty Press of America, Lanham - New York - London 1993, s. 195-196; Ebû'l-Ferec, *The Chronology*, (trc. Budge), s. 243; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 349; Mükrimin Halil Yinanç, "Belek", *İA*, II, Eskişehir 1997, s. 469; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011¹¹, s. 176; Osman Turan, *Kunlar ve Eski Türkler (Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler)*, (nşr. Altan Çetin - Bilal Koç), Hitabevi Yayınları, Ankara 2014, s. 112; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, s. 59; Coşkun Alptekin, "Belek b. Behrâm", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 402; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a)*, s. 123; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 76; Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, s. 81; Aydın Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, (nşr. Emine Uyumaz - Süleyman Kızıltoprak), İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 359; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 49; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 40-41; Muharrem Kesik, "Sultan I. Kılıç Arslan'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti Tahtına Kim Çıktı", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, I, (Ankara, 09-13 Eylül 2002), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 306-310; Muharrem Kesik, "Emîr (Melik) Gazi (1104-1134)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, III/2, 2014, s. 162; Seval Orhan Dündar, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Evlilik 1075-1308*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2021, s. 111; Mustafa Özmen, *Türkiye Selçuklu Devletinde Atabeglik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 17, 30-31, 44, 53-54; Alexander Daniel Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, (trc. Tark Özbek), Koyusiyah Yayıncılık, Ankara 2022, s. 355; Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, s. 221.

¹⁶ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 192; *Vakainame*, II, (trc. Andreaşyan), s. 54; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'un), (nşr. İbrâhîm), s. 161; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 626; Urfalı Mateos, *Chronique de Mattieu d'Édesse*, (trc. Dulaurier), s. 264; *Vekayi-Nâme*, (trc. Andreaşyan), s. 231; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, (trc. Dostourian), s. 195-196; Ebû'l-Ferec, *The Chronology*, (trc. Budge), s. 243; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 349; Yinanç, "Belek", s. 469; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 176; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 112; Coşkun Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput*, (nşr. Nâmik Açıkgöz), Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayını, Elazığ 1992, s. 48; Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Gülay Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, LXI/230, Nisan 1997, s. 88-89; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a)*, s. 123-124; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 76; Kesik, "Sultan I. Kılıç Arslan'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti Tahtına Kim Çıktı", s. 310; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasi Faaliyetleri", s. 359; Aydın Çelik - Taner Yıldırım, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, (Elazığ, 23-25 Mayıs 2013), II, (nşr. Enver Çakar), Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ 2013, s. 552; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 50; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 41-42; İlhan Erdem, "Haçlılar ile Mücadelede Menbic ve Emir Belek", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/64, Eylül 2018, s. 199; Dündar, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Evlilik*, s. 111; Özmen, *Türkiye Selçuklu Devletinde Atabeglik*, s. 17-18, 44, 54; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 374.

¹⁷ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 192; *Vakainame*, II, (trc. Andreaşyan), s. 54; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'un), (nşr. İbrâhîm), s. 161-162; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 626; Urfalı Mateos, *Chronique de Mattieu d'Édesse*, (trc. Dulaurier), s. 264; *Vekayi-Nâme*, (trc. Andreaşyan), s. 231; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, (trc. Dostourian), s. 195-196; Ebû'l-Ferec, *The Chronology*, (trc. Budge), s. 243; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 349; Yinanç, "Belek", s. 469; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 176; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 112; Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, (trc. J. Jones-Williams), Taplinger Publishing Company, New York 1968, s. 87; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979, s. 101; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Erol Üyepazarcı), Tarihi Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 19; *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s. 36 (Yazar, Malatya mülhakatını oğlu adına elinde bulunduran ve eşi İl Arslân'ı tevkif ederek Sultan Muhammed Tapar'a gönderen Ayşe Hâtûn'un Muhammed Tapar'a

Malatya'da bu gelişmeler vuku bulurken ileride Sultan Tuğrul Arslân'ın atabeyi olacak olan Belek b. Behrâm, Ahlâtşâhı Sökmen/Sekmân el-Kutbî (سکمان القطبی) tarafından 504/1110 yılında Haçlılar ile mücadele esnasında arası bozulan Mardin Artuklu beyi Necmeddîn I. İlgâzî (نجم الدين ایلغازی) yerine tevkif edilerek Muş/Taron bölgesindeki Aidzaitz/Aidzyatz/Aytseats Kalesi'nde hapsedildi. 505/1111 yılında Ahlâtşâh Sökmen el-Kutbî'nin ölmesi üzerine Belek Gâzî serbest kaldı ve 506/1112 yılında vefat eden Çubukoğlu Mehmed Bey'in de ölümünü fırsat bilerek Çubukoğulları'na ait olan Palu'yu ele geçirerek burada bir beylik kurdu. Artuklu hâkimiyet sahasındaki Türkmenlerden onları yerleştirmek karşılığında askerî yardım olarak civardaki Mazgirt, Çemişgezek,¹⁸ Dersim/Tunceli¹⁹ ve Genç²⁰ gibi yerleri ele geçiren Belek Gâzî, böylece Mengüceklî Beyliği ile sınırdış olan Artukluların Harput kolunun temelini atmış oldu.²¹

yanarmak için Yukarı Çukurova ve Ceyhan beldelerine hâkim olup Franklar ve Ermeniler üzerine sefere çıktığı ve onları baskı altına aldığı fikrindedir.); Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 77; Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, s. 83; Kesik, "Sultan I. Kılıç Arslan'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti Tahtına Kim Çıktı", s. 310; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 359; Çelik - Yıldırım, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", s. 552; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 50; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 42; Dündar, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Evlilik*, s. 111-112; Özmen, *Türkiye Selçuklu Devletinde Atabeglik*, s. 18, 44, 54-55; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğusu*, s. 373-374.

¹⁸ Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 86; Mehmet Ali Ünal, "XVI Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdarî Yapısı-", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul 1992, s. 368; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 11 (Yazar, Osman Turan'a atıfta bulunarak Dersim'in Mengüceklîler'e ait olmasının yanı sıra Çemişgezek'in de Mengüceklîler'e ait olmasının kuvvetle muhtemel olabileceğini "Çubuk Oğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra yerine adını bilmediğimiz bir oğlunun geçtiği rivayet edilmektedir. Bu rivayete nazaran Artuklu Belek Gâzî'nin saltanat değişikliğinin doğurduğu istikrarsızlıktan faydalanarak Harput ve çevresini ele geçirdiği bir ihtimal olarak ileri sürülebilir. Bu sıralarda Dersim ve civarının Mengüceklîler'e ait olduğuna bakılırsa Çemişgezek'in de Mengüceklî hâkimiyetine girmiş olduğu tahmin olunabilir." şeklinde izah etmektedir.); Yusuf Baluken, "Artuklular Devrinde Bingöl", *I. Bingöl Sempozyumu*, (Bingöl, 10-11 Haziran 2006), Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, s. 46.

¹⁹ Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 116 (Yazar, Dersim'in Çubukoğullarına ait olduğunu ve Belek Gâzî tarafından amcası Necmeddîn I. İlgâzî'ye tâbi olan Türkmenlerin muaveneti ile ilhak edildiğini "Artuk'un torunu ve Behram'ın oğlu bulunan Emir Melik amcası Mardin Hükümdarı İlgazi (1108-1122) ile diğer amcası Hısn-ı Keyfâ Hükümdarı Sokman (1101-1104) safında Haçlılar'a karşı hizmetler ifa ederek Suruc Emiri olmuştu. 1110'da Büyük Selçuk Sultanı Muhammed, bütün Türk Melik ve Beyleri'ni Haçlılar'a karşı Mevdud'un kumandasında toplayarak büyük bir zafer kazandıktan sonra Harran üzerinde İlgazi ile Ahlât, Van ve Muş taraflarında bir asırdan fazla hüküm süren bir devletin kurucusu olan Sokman el-Kutbî (1100-1112) ihtilaf çıkınca birincisi Belek'i zincire vurarak Daron (Muş) havalisinde bir kaleye hapsedmişti. Ertesi yıl Sokman'ın ölümü üzerine hâpisten kurtulup amcası İlgazi'nin yardımıyla 1112'de Harput, Palu ve Dersim havalisinde hüküm süren ve Sultan Kılıç Arslan maiyetinde Musul seferine iştirak etmiş bulunan Türkmen Emiri Çubuk'un oğlu Muhammed'in ölümü dolayısıyla maiyetindeki Türkmenler ile buraları zapt etmişti." şeklindeki ifadeleri ile kabul etmektedir.); Claude Cahen, "Balak", *EP*, I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 983; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul 1958, s. 102; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130; Salim Cöğce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", *Günay Çağlar Armağanı*, (nşr. Mehmet İnbaşı), Erzurum 2004, s. 36 (Yazar, Dersim ve Palu'nun Mengüceklîlerin güneydeki şehirleri olduğunu yani Belek Gâzî'nin bu şehirleri İshak Bey'den önce Mengücek Gâzî'nin beyliğinin son zamanlarında Mengüceklîler'den ele geçirdiği kanaatindedir.); Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 86; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 400; Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, I - Başlangıçtan 20. Yüzyıla*, (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005), (nşr. Kenan İnan - Hikmet Öksüz - Mehmet Okur - Veysel Usta), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, s. 63 (Yazar, Belek Gâzî'nin Dersim/Tunceli'yi Mengüceklîler Beyliği'nden üvey oğlu ve atabeyi olan Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslan ile birlik ele geçirdiği kanaatindedir.); Sefer Solmaz, "Melik Gazi", *DİA*, Ek-2, İstanbul 2019, s. 246 (Yazar, Dersim'in Mengüceklîler'e ait olduğu kanaatini "Mengüceklîler'in hâkimiyetindeki Dersim bölgesini ele geçiren Artuklu Belek b. Behrâm bölgeden ayrılınca Mengüceklî İshak buraları geri aldı (512/1118)." şeklinde ifade etmektedir.); Muharrem Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 39 (Yazar, Palu ve Dersim'in Mengüceklîlere ait olduğu ve Sermân/Seryân Savaşı ile sonuçlanan Mengüceklî-Artuklu münasebetlerinin gerginleşmesini Belek Bey'in başlattığını "Artuklu hükümdarı Belek Gazi, Mengüceklî topraklarına saldırarak Dersim ve Palu'yu ele geçirdi." şeklindeki ifadeleri ile dile getirmektedir.); Pelin Aydoğdu Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danışmendli İlişkileri", *ASEAD: Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6/5, 2019, s. 174 (Yazar, Artuklu-Mengüceklî ilişkilerinin Belek Gâzî'nin Mengüceklîler Beyliği'ne ait olan Dersim ve Palu'yu ilhak ettiği için bozulduğu kanaatindedir, ancak yazarın sadece Dersim'in değil Palu'nun da Mengüceklîlere ait olduğu kanaati kesinlikle yanlıştır. Zira atıf yaptığı Mükrimin Halil Yinanç'ta böyle bir bilgi yoktur).

²⁰ Baluken, "Artuklular Devrinde Bingöl", s. 46.

²¹ İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî (510-577?/1116-1182), *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmu'l-Artukiyyîn: A Critical Edition of the Artukid Section in Târîkh Mayyâfârikîn wa Âmid*, (nşr. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1987, s. 21; *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, (trc. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 100; *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artukid State*, (nşr. - trc. Carole Hillenbrand), Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1990, s. 54-55, 160; *Târîhu Meyyâfârikîn*, (nşr. Fâruk el-Hülî - Yusuf Baluken), Nubihar, İstanbul 2014, s. 563 (Müellif, Nûru'd-Devle Belek

Gâzî'nin ölümünden bahsederken onun Bâlû/Palu, Harput, Mazgird ve mücavir beldeleri Çubukoğulları'ndan ilhak ettiğini bildirmektedir.); Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 199; *Vakainame*, II, (trc. Andreyan), s. 60; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ûn), (nşr. İbrâhîm), s. 169; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 628-629; Ebû'l-Ferec, *The Chronology*, (trc. Budge), s. 245; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 351 (Müellif, Belek Gâzî'yi 507/1113 yılında Palu hâkimi olarak tavsif etmektedir. Bu durum onun Palu ve çevresini 1113 yılından önce ele geçirdiğini ortaya koymaktadır.); Urfalı Mateos, *Chronique de Mattieu d'Édesse*, (trc. Dulaurier), s. 274; *Vekayi-Nâme*, (trc. Andreyan), s. 241; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, (trc. Dostourian), s. 206 (Müellif, Nûruddevle Belek b. Behrâm'ın 504/22 Şubat 1110-21 Şubat 1111 yılında amcazâdesi Süleyman tarafından esir edildiği kanaatindedir. Bu kanaat doğru ise Artuklu Necmeddîn I. İlgâzî'nin oğlu Şemsü'd-Devle Süleyman Bey'in Belek b. Behrâm'ı neden Muş/Taron bölgesinde hapsettiği sorusuna cevap bulunamamaktadır. Zira bu dönemde Muş/Taron bölgesinin Sökmenliler/Ahlâtşâhlar hâkimiyetinde olmasının yanı sıra Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a meliklik dönemlerinde verdiği destekten dolayı sultanın Anadolu'daki en yüksek dereceli ve en kıymetli emiri olan bu dönemde adeta Anadolu genel valisi gibi Muhammed Tapar adına Anadolu işlerini tertip eden Türk beyinin Ahlât hükümdarı Sökmen el-Kutbî olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca müellif, Artuklu Belek b. Behrâm'ın mahpus olduğu Taron/Muş bölgesindeki *Aidzaitis-Aidzyat-Aytseats* isimli kalenin de bulunduğu bölgelerin Sökmen-ili/Ahlâtşâhlar ülkesine dahil olması bu kanaati güçlendirmektedir.); İbrahim Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944, s. 45, Yinanç, "Belek", s. 469; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004⁷, s. 10-11, 169; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 179 (Yazar, Belek Gâzî'nin Sökmen el-Kutbî'nin ölümü sonrasında amcası İlgâzî'nin yardımı ile serbest kaldığı ve Çubukoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra Harput, Palu ve Dersim beldelerini ilhak ettiği kanaatindedir. Dolayısıyla Dersim beldelerinin Mengücekliler'e değil Çubukoğulları'na ait olduğu kanaatinde olmakla beraber Palu ve Dersim ile birlikte Harput'un da ilhak edildiği fikrindedir.); Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 116 (Yazar, bu eserinde de Dersim'in Çubukoğullarına ait olduğu kanaatindedir.); Faruk Sümer, "Mengüçüklüler", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 139; Claude Cahen, "The Turkish Invasion: The Selçukids", *A History of the Crusades, I- The First Hundred Years*, (nşr. Marshall W. Baldwin), University of Pennsylvania Press, New York 1958, s. 171; Claude Cahen, "Artukids", *EP*, I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 664; Cahen, "Balak", s. 983; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111; Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul 1964, s. 38; Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, Ankara 1966, s. 16; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 26; İmâdeddîn Halîl, *el-İmârâtü'l-Artukiyye fi'l-Cezîre ve's-Şâm (H. 465-812/M. 1072-1409) ('Aleye'l-Mukâvemeti'l-İslâmiyyeti's-Salibiyyinve't-Tatar)*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1980, s. 106; Gerhard Vâth, *Die Geschichte der Artugidischen Fürstentümer in Syrien und der Gâzîra'l-Furâtîya (496-812/1102-1409)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1987, s. 68-69; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 186; el-Muheyimîd, *ed-Dânişmendîyyûn ve Cihâduhum fi Bilâdi'l-Anâdûl*, s. 149; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 417 (Yazar, Belek Gâzî'nin 506/1112 senesinde Harput ve Palu'yu ilhak ettiğini ve beyliğin merkezinin Palu olduğu kanaatini "Artuk Bey'in torunu Belek b. Behrâm 1112 yılında Harput'a hâkim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada kendi beyliğini kurmuştu." şeklinde kaydetmektedir.); Coşkun Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 179; Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", s. 48 (Yazar, 507/1113 tarihinde Çubuk Bey'in ölmesi üzerine Belek Gâzî'nin Palu, Çemişgezek, Hanzit ve Dersim havalisini ele geçirerek bir beylik tesis ettiği kanaatindedir. Böylece mezkûr beldelerin Çubukoğulları'na bağlı olması daha mantıklıdır.); Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50; 86; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 12; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 246, 274 (Yazar, Belek Gâzî'nin ilhak ettiği Palu ve Dersim yörelerinin Mengücekliler'e ait olduğu kanaatindedir.); Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 131 (Yazar, Osman Turan gibi Belek Gâzî'nin hapisten kurtulmasından sonra Mardin Artuklu beyi olan amcası Necmeddîn I. İlgâzî'nin yardımı ile 507/1113 yılında Harput, Palu ve Dersim yörelerine hâkim olduğu kanaatindedir.); Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 387, 400 (Yazar, Sermân/Seryân Savaşı'nın fitilini ateşleyen gelişmenin Çubukoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra Tunceli, Genç ve Palu'yu ele geçiren Belek Gâzî'nin Mengüceklilerin başkenti olan Kemâh kapılarına dayanması olduğu kanaatindedir.); İbrahim Tellioğlu, "Harput'un Türkleşmesinde Artukoğulları'nın Rolü", *Dünyü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, I - Tarih - Kültür - Şiir - Folklor*, (Elazığ, 24-27 Eylül 1998), (nşr. Fikret Karaman), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayını, Elazığ 1999, s. 12 (Yazar, "Belek Bey'in Çubukoğulları topraklarını ele geçirmesi, 506/1112 senesinde Palu, Dersim ve Çemişgezek bölgelerine hâkim olması ile başlamıştır." ifadeleri ile Dersim'in Mengüceklilere değil Çubukoğullarına ait olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla Mengüceklî-Artuklu münasebetlerindeki gerginliğin sebebinin Dersim'in Belek Gâzî tarafından ilhakı olmadığını da işaret etmektedir.); Mehmet Ali Ünal, "Harput", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 232 (Yazar, Belek Gâzî'nin Palu'yu ele geçirme tarihini "X. yüzyılın ortalarında Bizanslılar'ın geri aldığı şehir 1071'den sonra Anadolu'ya yönelik Türk akınları sırasında muhtemelen 1085'te Çubuk Bey tarafından fethedildi ve burası merkez olmak üzere bölgede Palu ve Çemişgezek çevrelerini içine alan Çubukoğulları Beyliği kuruldu. Ancak bu beyliğin ömrü uzun sürmedi ve 1110'lu yıllarda Artuklu Belek b. Behrâm bütün topraklarını ve Harput'u ele geçirerek varlığına son verdi." şeklinde kaydetmektedir.); Ali Öngül, *Urfa Tarihi: İslâm Fetihlerinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar (639/1517)*, Emek Matbaası, Manisa 2004, s. 122; Ali Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2018, s. 51; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 50; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 358; Hüseyin Kayhan, "Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında", *Belleten*, LXXII/264, Ağustos 2008, s. 478 (Yazar, Dersim'in Mengücekliler'e ait olduğu kanaatindedir.); Kemal Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, Erzurum 2013, s. 363; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 51; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 44; Çelik - Yıldırım, "İlk İslâm Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", s. 551; Muhammed Beşir Aşan, "Harput İç Kale Kazılarında Artuklu Kültür

Süryânî Mihâil, Belek Gâzî'nin Çubukoğulları'na ait olan Palu ve çevresini ele geçirmesini ve burada bir beylik tesis etmesini;

“Balak, Mezopotamya’da hakimiyet icra eden Türklerden biri idi. Emir Taşphek öldükten sonra, Balak, Amrsanias’ın kıyısında bulunan Boula müstâhkem mevkiini zaptetti. Buradan yürüyerek, diğer birçok yerleri de aldı. Yaptığı birçok muharebede şöhret kazandı.”

şeklinde dile getirmektedir. Bu metinden anlaşılacağı üzere Artuklu Belek Gâzî, Süryânî Mihâil’in “Taşphek” şeklinde kaydettiği Çubukoğlu beyinin ölümünden sonra Palu’yu ve diğer beldeleri ele geçirmiştir.²²

Mükrimin Halil Yinanç, Belek Gâzî'nin tarih sahnesine çıkmasını, Ahlâtşâh Sökmen el-Kutbî tarafından tutuklanıp hapsedilmesini, daha sonra hapisten kurtularak amcası Necmeddîn I. İlgâzî'nin yanına gidip Haçlılara karşı mücadele etmesini ve daha sonra Çubukoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra etrafına topladığı Türkmenler ile birlikte ona ait olan Palu ve çevresini ilhak etmesini;

“Belek 1110’da büyük sultanın haçlılara karşı gönderdiği cihad ordusuna iştirak etmiş ve amcası İlgâzî'nin maiyetinde bulunmuştur. Harran’ı idâresine alan emîr Mevdûd burayı İlgâzî’ye vermiş ise de, Sukman Kutbî buna râzı olmadığından, İlgâzî ile aralarında münazaa çıkmış ve bu yüzden İlgâzî ordudan ayrılarak, Mardin’e dönmüş ve buna hiddetlenen Sukman Kutbî, orduda bulunan Belek’i tevkif ettirerek, zincire vurdurmuş ve kendi idâresi altında bulunan Daron (Muş) bölgesindeki Aydzıats kalesine gönderip, orada hapsettirmişti. Fakat ertesi sene, emîr Sukman Kutbî'nin ölmesi üzerine, hapisten kurtulan ve Elcezire’ye dönerek, amcasının hizmetine girmiş olan Belek, 1112’de Harput, Palu, Çemişkezek ve bütün Dersim havâlisi ile Hanzit (Genç ve Çapakçur) bölgesi emîri Çubuk-oğlu Mehmed Bey’in ölümünü duymuş ve başına toplayabildiği Türkmenlerden bir kısmı ile birlikte, Elcezire’den

Katları”, XVII. Türk Tarih Kongresi, III, (Ankara, 15-17 Eylül 2014), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 113; Muharrem Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 124; Taef Kamal Azhari, “The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124”, *International Journal of Humanities and Social Science*, 4/4, February 2014, s. 287; Salim Cönce, “Artuklular ve Belek’in Kemah Yöresini İşgali”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), (nşr. Hüseyin Akın), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2016, s. 151-152, 154-155; Erdem, “Haçlılar ile Mücadelede Menbic ve Emir Belek”, s. 198-199; Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 30 (Yazar, 507/1113 yılında Belek Gâzî'nin Harput ve Palu’yu Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân’a niyabet ettiği zaman fethettiği kanaatindedir, fakat Belek Gâzî Palu’yu 507/1113 yılında Ayşe Hâtûn ile evlenmeden yani Tuğrul Arslân’ın atabeyi olmadan önce ilhak etmiştir. Harput’u ise evlilikten sonra Tuğrul Arslân ve Belek Gâzî'nin farklı siyasi unsurlar olmadıkları bir dönemde Büyük Selçuklular, Haçlılar ve Mengücekliler karşısında ortak bir şekilde hareket ederek ele geçirdikleri kaynaklarca ortaya konulmuştur.); Taştan Aksu, *Mengücekliler ve Şehirleri*, Doğu Yayınları, Erzincan 2005, s. 33 (Yazar, 507/1113 yılında Belek Gâzî'nin Ayşe Hâtûn ile evlenip oğlu Tuğrul Arslân’ın atabeyi olduktan sonra Palu ve çevresini ele geçirdiği kanaatindedir, fakat kaynaklar, Ayşe Hâtûn’un Palu merkezli bir beylik tesis etmiş olan Belek Gâzî'nin yanına gitmesi bu durumun yani Palu’nun evlilik işinden önce yani 506/1112 yılında olması gerektiğini kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.); Recep Yaşa, “Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri”, *Tarihte Türkler Ermeniler, II - Ortaçağ*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 242; Sefer Solmaz, “Melik Gazi”, *DİA*, Ek-2, İstanbul 2019, s. 246; İbrahim Yılmazçelik - Sebahattin Çelik, “Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı”, *Uluslararası Malatya'nın Fethi ve Danışmendliler Sempozyumu*, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cönce - Murat Zengin - Recep Özman), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 280 (Yazarlar, Belek Gâzî'nin önce Harput’u kuşattığı ve burayı alamayınca Mengücekliler’e ait olan Palu ve Dersim’i ilhak ettiği kanaatindedirler. Dersim’in Mengüceklilere ait olduğu bilgisi kesinlik kazanmamakla beraber muasır araştırmalarda Dersim’in Mengüceklilere ait olduğu kanaati Osman Turan’a dayandırılmaktadır. Osman Turan ise bu konuda kaynak göstermeden bir tahminde bulunmuştur. Dolayısıyla Mengücekliler-Artuklu ilişkilerinin gerginleşmesi meselesinde Dersim’in merkeze alınmasına biraz daha temkinli yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz.); Sebahattin Çelik, “Harput Artuklu Emîri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/1, Ocak 2021, s. 529; Baluken, “Artuklular Devrinde Bingöl”, s. 46 (Yazar, Belek Gâzî'nin 506/1112 tarihinde Harput, Palu, Mazgird, Genç ve Çapakçur (جڭچور)/Bingöl’ü Çubukoğulları’ndan ilhak ettiği ve Harput’u ilhak etmesine rağmen Palu’yu kendine merkez yaptığı kanaatindedir. Bu durum yukarıda izah edildiği üzere tarihî kayıtlarda verilen bilgilere bahusus Süryânî Mihâil’in *Vekayinâmesi*’nde kayıtlı olan bilgiler ile çalışmaktadır. Ayrıca yazar, kaynaklarda yer almamasına rağmen Belek Gâzî'nin Genç ve Çapakçur’u ele geçirdiği bilgisini de eklemektedir.); M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi*, (nşr. Gürsan Öner), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982, s. 131; Recep Yaşa, “Artuklular”, *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (nşr. Haşim Şahin), Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 76; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu’nun Doğuşu*, s. 355.

²² Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 199-200, 204; *Vakainame*, II, (trc. Andreasyan), s. 60, 64; *Târîhu Mâr Mihâ’îlu’s-Suryânî*, III, (trc. Şem’ün), (nşr. İbrâhîm), s. 169; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 629, 631

hareket ederek, Harput şehri ve havâlisindeki kasabalar hariç olmak üzere, onun bütün memleketini ele geçirmiş ve Palu şehrini emaret merkezi yapmıştır.”

şeklinde dile getirmektedir. Yazar, Süryânî Mihâil'in "Taşphek" olarak kaydettiği Çubukoğlu beyinin Mehmed Bey olduğu kanaatindedir.²³

İbrahim Artuk, Belek Gâzî'nin Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'ın atabeyi olmadan önceki askerî faaliyetlerini ve Çubukoğulları'na ait olan Palu'yu ele geçirmesini;

“1110 (H. 504) senesinde emir Balak, büyük Sultanın Haçlılara karşı gönderdiği cihad ordusuna girmiş ve amcası İlgazi'nin emrinde çalışmıştı. Harran'ı idaresine alan Mevdud burayı İlgazi'ye vermiş ise de Sökmen el-Kutbi buna razı olmadığından İlgazi ile aralarında anlaşmazlık çıkmış ve bu yüzden İlgazi ordudan ayrılarak Mardin'e dönmüştü. Buna kızan Sökmen el-Kutbi orduda bulunan Balak'ı alı koyarak zincire vurdurmuş ve kendi bölgesindeki Aydizyats kalesine gönderip orada hapsedtirmişti. Fakat ertesi sene Sökmen el-Kutbi'nin ölümü üzerine hapisten kurtularak amcasının yanına giden Balak, 1112 (H. 506) senesinde Harput, Palu, Çemişgezek ve bütün Dersim havalisi ile Hanzit bölgesi emiri Çubuk oğlu Mehmet bey'in ölümünü duymuş ve başına toplayabildiği Türkmenlerden bir kısım ile birlikte Elcezire'den hareket ederek, Harput şehri ve havalisindeki kasabalar hariç olmak üzere, onun bütün memleketini eline geçirmiş ve Palu şehrini kendisine emaret merkezi yapmıştır.”

şeklinde dile getirmektedir.²⁴

Mengüceklî-Artuklu münasebetlerinin bozulmasına sebep olan Dersim ve Palu hâkimiyeti meselesi aslında Belek Gâzî'den önce Malatya Selçuklu-Mengüceklî ilişkilerinin bozulmasına da neden olduğu düşünülmektedir. Bu cümleden olarak bazı araştırmacılar tarafından Mengüceklî İshak Bey'in Malatya saldırısının sebebinin Ayşe Hâtûn'un Belek Gâzî ile nikâhlanmadan önce oğlu Tuğrul Arslân ile birlikte Mengüceklîlere ait olan ya da Mengüceklî sınırında yer alan ve Mengüceklîler tarafından ele geçirilmek istenen Dersim ve Palu'ya sefer düzenlemeleri olarak kabul edilmiştir. Yukarıda birinci el kaynak eserlerden yapılan alıntılara göre bu kanaat kesinlikle ispatlanamaz bir durumdadır. Ayrıca Ayşe Hâtûn ve oğlu Tuğrul Arslân'ın Malatya'nın kuzeyindeki bölgelere sefer düzenlemiş oldukları da kaynaklarda kayıtlı değildir.²⁵

507/1113 yılında Belek Gâzî'nin Harput hariç bütün Hanzit²⁶ bölgesini ilhak etmesi²⁷ sonucu artan itibarından kendine bir pay elde etmek isteyen Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'ın annesi Ayşe Hâtûn, Malatya'da oğluna atadığı ve kendisinin de evlendiği atabeylerin, oğlunun siyasî hayatına etkilerinin olmayacaklarını düşündüğü için onları bertaraf ederek bu bölgenin yeni siyasî ve askerî unsuru olarak gelecek vadeden Belek Gâzî ile ilişki kurmayı düşündü. Bu cümleden olarak Ayşe Hâtûn, Urfa Haçlı Kontu Bohemond'un saldırılarına karşı Palu'da kendine bir beylik tesis eden Belek b. Behrâm'dan yardım istemeye gitmek için Palu'ya gitti. Ayşe Hâtûn, eski kocası Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslân'ın Belek Gâzî hakkında;

²³ Yinanç, "Belek", s. 469.

²⁴ İbrahim Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", *Belleten*, XI/41, Ocak 1947, s. 129.

²⁵ Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 51; Muharrem Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri, (1085-1178)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 88; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63 (Yazar, Belek Gâzî'nin Palu'yu Mengüceklîler Beyliği'nden üvey oğlu ve atabeyi olduğu Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslan ile birlik ele geçirdiği kanaatindedir).

²⁶ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (trc. Fikret İşıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 74, dn. 3, 89-90; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (14518-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 13-14.

²⁷ Yinanç, "Belek", s. 469; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 116; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 129; Ardiçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, s. 16; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 87; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 101; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarcı), s. 19; *Türkiye'nin Doğusu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 36; Sakaçoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 55 (Yazar, Belek Gâzî'nin 504/1110 yılında Hanzit ve Palu'yu ele geçirdiği kanaatindedir, fakat, Belek Gâzî'yi amcası Necmeddin I. İlgâzî'ye hiddetlenen Ahlâtşâh Sökmen el-Kutbi'nin tutuklaması ve onun 505/1111 yılında vefat etmesi üzerine Belek Gâzî'nin serbest kalabilmesi yazarın bahsettiği bu durumu imkânsız kılmaktadır.); Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 15; Öğün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 89; San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 131; Öngül, *Urfa Tarihi*, s. 122; Yaşa, "Artuklular", s. 76.

“Bu ülkelerde Türk beyleri arasında Belek Bey ile mukayese edilecek akıllı bir kimse bulunmamaktadır.”

şeklindeki ifadelerini Belek Gâzî’ye söyleyerek onunla evlenmek sureti ile oğlu Tuğrul Arslân’ın atabeyi olmasını ve dolayısıyla Belek Gâzî’nin Harput hariç Hanzit bölgesine ek olarak Malatya çevresine de hâkim olmasını sağladı.²⁸

²⁸ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 199; *Vakainame*, II, (trc. Andreaşyan), s. 60; *Târihu Mâr Mihâ’îlu’s-Suryânî*, III, (trc. Şem’ûn), (nşr. İbrâhîm), s. 169; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 629; Ebû’l-Ferec, *The Chronology*, (trc. Budge), s. 245; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 351; Ferdinand Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, A. Picard et Fils, Paris 1912, s. 45; Yinanç, “Belek”, s. 469; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 169; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 179, 188; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 116-117; Honingmann, “Malatya (İslâm Devri)”, *İA*, s. 236; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 3; Faruk Sümer, “Mengüçükler”, *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 714; Irène Mélikoff, “Dânişmendids”, *EP*, II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 110; Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend Étude Critique du Dânişmendnâme*, I, s. 123; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 87; *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, (trc. Moran), s. 101; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarıcı), s. 19; *Türkiye’nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11 - 14. Yüzyıl*, (trc. Epeçeli), s. 36; Cahen, “Artukids”, s. 664; Cahen, “Balak”, s. 983; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111; Ardiçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, s. 17; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, s. 26; Alptekin, “Selçuklular Zamanında Harput”, s. 48; Alptekin, “Belek b. Behrâm”, s. 402; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 246; Abdülkerim Özaydın, “Dânişmendliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 129; Abdülkerim Özaydın, “Mengüçükler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 142; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklular Döneminde Malatya”, *Uluslararası Malatya’nın Fethi ve Dânişmendliler Sempozyumu*, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cönce - Murat Zengin - Recep Özma)n, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 69; Remzi Ataoğlu, “Harput’ta Artuklu İdaresi”, *Tarih İçinde Harput*, (nşr. Nâmik Açıköz), Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayını, Elâziğ 1992, s. 53; Remzi Ataoğlu, “Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı - Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 168-169; Muhammet Beşir Aşan, “Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının İzleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, I - Tarih - Kültür - Şiir - Folklor*, (Elazığ, 24-27 Eylül 1998), (nşr. Fikret Karaman), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayını, Elazığ 1999, s. 58; Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50; Sakaoğlu, *Türk Anadolu’da Mengücekoğulları*, s. 55 (Yazar, Malatya hâkimiyeti konusunu biraz çelişkili bir şekilde asıl Malatya hedefi bağlamında Belek Gâzî’nin 505/1111 yılında Malatya’ya geldiğini ve 507/1113 yılında ise Ayşe Hâtûn ile evlendiğini bildirmektedir. Hem evlilik ve atabeylik teklifinin Haçlılara karşı Ayşe Hâtûn’dan gelmesi, hem Belek Gâzî’nin 505/1111 yılında hapiste olması hem de Malatya’ya 507/1113 yılındaki evlilikten önce gelmiş olmaları durumu yazarın kanaatinin yanlış olduğunu otaya koymaktadır.); Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, s. 77; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*, s. 12; Ünal, “Harput”, s. 232; Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 52; Öngül, *Urfa Tarihi*, s. 122; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, s. 394; Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, s. 83; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 51; Solmaz, *Dânişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 129, 131; Usta, “Artukoğlu Belek Gazi’nin Siyasi Faaliyetleri”, s. 359; Azharî, “The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124”, s. 287; Cönce, “Artuklular ve Belek’in Kemah Yöresini İşgali”, s. 155; Tellioğlu, “Harput’un Türkleşmesinde Artukoğulları’nın Rolü”, s. 12; Çelik - Yıldırım, “İlk İslâm Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput”, s. 552; Kayhan, “Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında”, s. 478; Tülay Metin, “XII. Yüzyılın İlk Yarısında Malatya’da Güç ve Hâkimiyet Mücadelesi (Selçuklular-Dânişmendliler-Artuklular-Haçlılar)”, *Uluslararası Malatya’nın Fethi ve Dânişmendliler Sempozyumu*, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cönce - Murat Zengin - Recep Özman), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 322-323; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 50-51; Metin, “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, s. 42-43; Kesik, “Sultan I. Kılıç Arslan’dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti Tahtına Kim Çıktı”, s. 310; Kesik, “Emir (Melik) Gazi”, s. 163; Kesik, *Dânişmendliler: Orta Anadolu’nun Fâtihleri*, s. 88; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 124-125 (Yazar, Belek Gâzî’nin Malatya dışında Elbistan ve mülhakatına da hâkim olduğu kanaatinindedir.); Erdem, “Haçlılar ile Mücadelede Menbic ve Emir Belek”, s. 199; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, s. 30; Aksu, *Mengüceklar ve Şehirleri*, s. 33; Mustafa Özdemiş, *Refahiye Tarihi: Eskiçağlardan Cumhuriyet’e Kadar*, İstanbul 2007, s. 60; M. Zahit Yıldırım, “Tarih-i Ebû’l-Ferec’te Malatya ve Maraş”, *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), I, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 249; Ertuğrul Danık, Orta Çağ Harput’un Kentsel Gelişimi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, I - Tarih - Kültür - Şiir - Folklor*, (Elazığ, 24-27 Eylül 1998), (nşr. Fikret Karaman), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayını, Elazığ 1999, s. 28; Fatma İnce, “Selçuklu Hâkimiyeti Esnasında Malatya Ermenileri-Selçuklu İlişkileri”, *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), III, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 84; Gülşen İstek, “Haçlılarla Mücadele Eden Bazı Müslüman Liderlerin Evlilikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/107, Ağustos 2020, s. 81; Yılmazçelik - Çelik, “Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi’nin İstivacı”, s. 287 (Yazarlar, Ayşe Hâtûn’un Belek Gâzî’den yardım istemesi ve onunla evlenmesinin sebebinin “Şahinşâh’ın Tuğrul Arslan’ı hükümdarlıktan azlederek Konya’da Selçuklu tahtına oturması ve kardaşlarından Mes’ûd ile Melik Arap’ı hapse attırması, Ayşe Hâtûn’u fazlasıyla tedirgin etmişti. O hem Malatya’daki iktidarının hem de oğlu Tuğrul Arslan’ın hayatının tehlikede olduğunun farkındaydı. 1113 yılında oğlu Tuğrul Arslan’ı Malatya’da atabeyine bırakarak, Palu ve Dersim bölgelerinin güçlü hükümdarı Belek Gazi’den yardım talep etmek üzere yola çıktı. Belek Gazi ile görüşmesi

Süryânî Mihâil, Ayşe Hâtûn'un Haçlılar karşısında Malatya'yı korumak ve Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın Sultan I. Kılıç Arslân'ın büyük oğlu Melikşâh/Şehinşâh'ı serbest bırakması üzerine Malatya'ya gelerek kardeşi Tuğrul Arslân'ı sultanlıktan azletmesi üzerine oğlu Tuğrul Arslân'ın siyasi geleceği için tek çare olarak Belek Gâzî'den yardım istemesini ve onunla evlenmesini;

“1424 (1113) tarihinde, Kılıç Arslan'ın karısı, çocuklarını atabeke, yani mürebbisine bırakıp, Malatya'dan çıktı ve emir Balak'la evlenmek üzere Bula'ya gitti. O, hakikaten de: “Sultanın bu mintikalarda emir Balak kadar kuvvetli ve akıllı bir Türk emiri bulunmadığını söylediğini işittim.” diyordu. Bundan dolayı, onun yanına gitti ve onun şerefine sığındı. O, böylelikle daha çok büyüdü.”

şeklinde kaydetmektedir. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Ayşe Hâtûn'un Belek Gâzî'den yardım istemek için Palu'ya gidiş tarihi kesinlikle İskender Takvimi ile 1424 yani 507/1113 yılında vuku bulmuştur. Ayrıca Sultan I. Kılıç Arslân'ın 1107 yılındaki ölümünden önce hiçbir siyasi ve askerî faaliyetine ya da başarısına rastlanmayan Belek Gâzî'yi sitayişle övmesi meselesi de şayan-ı dikkattir. Zira Sultan I. Kılıç Arslân hayattayken Belek Gâzî henüz askerî sahada kendini ispatlamamış ve müstakil bir beyliğe sahip olmayan bir Türkmen beyidir.²⁹

Eserindeki bilgileri sefeli olan Süryânî Mihâil'e dayandıran Yahudî/Musevî kökenli Ebû'l-Ferec - İbnü'l-İbrî, Belek Gâzî'nin kendi memleketi olan Malatya'ya hâkim olması meselesindeki evlilik ilişkisini;

“Yunanlıların 1424 (M. 1113) yılında Malatya sultanı Kılıç Arslan'ın karısı, Bula kalesinin hâkimi Balak'ın yanına gitti ve ona şu sözleri söyledi: “Sultan nice defalar sizi medhederek dedi ki, bütün Türk emirleri içinde Balak derecesinde akıllı ve kudretli bir kimse yoktur. Ben de, beni de, çocuklarımı da adınızla korumanızı istiyorum.” Balak da onu himayesine aldı. Balak'ın kuvveti gittikçe arttı ve sultanın karısı ile evlendi. Bu yüzden Hatun Malatya'ya geri döndüğü zaman atabeyi atarak oğlunu Malatya kalesine yerleştirdi.”

şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca bu Süryânî müelliften Ayşe Hâtûn'un Belek Gâzî'den kendi ve oğlu Tuğrul Arslân için gerekli olan koruma talebini doğrudan dile getirmiş olduğunu da öğrenmekteyiz.³⁰

İbrahim Artuk ise bu hadiseyi;

“Anadolu sultanı Kılıç Arslan I'ın ölümünden sonra oğulları arasında paylaşılan ülkeden Malatya ve Elbistan bölgeleri, ölen sultanın en küçük oğlu Tuğrul Arslan'ın hissesine düşmüş ve bu şehzade, emir tarafından sultan ilân edilmişti. Çocuk hükümdarın annesi Ayşe hatun, ümeradan İl Arslan ile evlenerek bu emiri oğluna Atabek yapmış ve memleketi idareye başlamıştı. Sonraları Ayşe hatun, adı geçen bu emiri tevkiif etmiş, idare ve cesurane tavırlarına hayran kaldığı emir Balak ile evlenmeğe karar vermiş ve onu Malatya'ya çağırarak üzere Palu'ya gitmişti. Ayşe hatun ile evlendikten sonra 1113 (H. 507) senesinde Malatya'ya gelen Balak kendi hâkimiyeti altındaki araziye genişletmiş, hattâ Anadolu ve Elcezire'de bulunan emirlerin en kuvvetlisi olmuştu.”

şeklinde dile getirmektedir.³¹

508/1114 yılında Ayşe Hâtûn ile evlenmesi ve Malatya sultanı Tuğrul Arslân'ın atabeyi olması üzerine Malatya mülhakatına da hâkim olan Belek Gâzî, Hanzit bölgesini tamamen ilhak etmek için Harput emiri Çubukoğlu Mehmed Bey'i şehri atabeyi olduğu Sultan Tuğrul Arslân'a satması ya da

sırasında ona: Merhum kocam Sultan Kılıçarslan nice defalar sizi medhederek dedi ki; bütün Türk emirleri içinde Belek kadar akıllı ve kudretli bir kimse yoktur. Ben de sizden beni ve oğlumu adınızla korumanızı istiyorum. Diyerek Kılıçarslan'ın Belek hakkındaki düşüncelerini kendisine nakletti ve ondan oğluna atabeg olmasını rica etti.” şeklinde izah etmektedirler.); Çelik, “Harput Artuklu Emiri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi”, s. 529; Yaşa, “Artuklular”, s. 76; Dündar, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Evlilik*, s. 112; Özmen, *Türkiye Selçuklu Devletinde Atabeglik*, s. 18, 44, 55; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 374.

²⁹ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 200; *Vakainame*, II, (trc. Andreasyan), s. 60; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ün), (nşr. İbrâhîm), s. 170; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 629.

³⁰ Ebû'l-Ferec, *The Chronography*, (trc. Budge), s. 245; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 351.

³¹ Artuk, “Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı”, s. 129.

teslim etmesi için baskı altına almaya başladı ve Tuğrul Arslân adına şehre girdi.³² 509/1115 yılında Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın Haçlılar ile mücadele etmek üzere oğlu Melik Mes'ûd'u atabeyi Aksungur Porsukî ile birlikte görevlendirmesi Hanzit bölgesindeki siyasî dengeleri değiştirdi. Kuvvetle muhtemel Aksungur Porsukî ve Melik Mes'ûd'u Artuklu ve Malatya Selçuklu ordusunun baskısından bunalan Çubukoğlu Mehmed Bey'in halefi Harput'a davet etti. Belek Gâzî ise Büyük Selçuklu kuvvetlerinin Harput'a yönelmesi üzerine şehirden ayrılarak Palu ve Malatya'ya çekilmek zorunda kaldı. Haçlılar ile mücadele eden Aksungur Porsukî'nin yardıma çağırıldığı Mardin Artuklu beyi Necmeddîn I. İlgâzî'nin kendisinin bizzat çağrıya icabet etmeyerek yerine oğlu Ayaz'ı göndermesine hiddetlenen Aksungur Porsukî, Necmeddîn I. İlgâzî'yi cezalandırmak için oğlu Ayaz'ı tevkif ettirdi. Bu durum üzerine Harput'tan ayrılmış olan Belek Gâzî, Ayaz'ı kurtarmak için amcası Mardin hâkimi Necmeddîn I. İlgâzî ve amcazâdesi Hısnu Keyfâ/Hasankeyf Artuklu hâkimi Rükneddîn Davûd b. Sökmen b. Artuk ile birlikte 509/1115 tarihinde Emîr Porsukî'ye Dara'da saldırarak onu mağlup ve Melik Mes'ûd'u esir ettiler. Ayrıca Artuklu müttefik kuvvetleri Necmeddîn I. İlgâzî'nin oğlu Ayaz'ın da esaretten kurtulmasını sağladılar. Bu hadiseden sonra Belek Gâzî'nin Hanzit bölgesinin en önemli şehri olan Harput'u ilhak etmesinin önünde hiçbir engel kalmadı. Aksungur Porsukî karşısında alınan galibiyet amcası Necmeddîn I. İlgâzî'nin gücüne güç kattığı gibi Belek Gâzî'nin de ondan aldığı destek sayesinde Harput'u ele geçirip Mengücekî'nin güney bölgelerindeki hâkimiyetini kesinleştirdi. Harput, son Çubukoğlu beyinin elinden sulhen alınarak Belek Gâzî'nin beylik merkezi haline geldi.³³

³² Yinanç, "Belek", s. 469; Besim Darkot, "Harput", *İA*, V/I, Eskişehir 1997, s. 297; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 129-130; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 180; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 117; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111; Honingmann, "Malatya (İslâm Devri)", *İA*, s. 236; Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchûkids", s. 171; Alptekin, "Artuklular", *DGBİT*, s. 179; Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", s. 48-49 (Yazar, mezkûr vasiyet gereği Belek Gâzî'nin atabeyi olduğu Tuğrul Arslân adına Harput'u ele geçirdiği ve daha sonra Melik Mes'ûd ve atabeyi Aksungur Porsukî'nin Harput'a gelmeleri üzerine bu şehirden vazgeçtiği ve Malatya'ya çekilmek zorunda kaldığı kanaatindedir.); Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*, s. 11 (Yazar, Çubukoğlu Mehmed Bey'den sonra beyliğin başına adı meçhul olan bir oğlunun geçtiği kanaatindedir.); Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 89; Salim Koca, "Sultan Melikşâh'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 179 (Yazar, Belek Gâzî'nin 507/1113 yılında Harput'u ele geçirdiği kanaatindedir.); Cöhe, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 155; Tellioglu, "Harput'un Türkleşmesinde Artukoğulları'nın Rolü", s. 12-13; Öngül, *Urfa Tarihi*, s. 122; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 360 (Yazar, Belek Gâzî'nin Harput hâkimini şehri Tuğrul Arslân adına kendisine teslim zorladığı kanaatindedir. Bu kanaat Süryânî Mihâil ve Süryânî Ebû'l-Ferec'in verdiği bilgilere uygundur.); Azhari, "The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124", s. 287; Çelik - Yıldırım, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", s. 552 (Yazarlar, bu hususta "*Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Malatya ve Elbistan civarı oğullarından Tuğrul Arslan'ın payına düşmüş idi. Ancak Tuğrul Arslan çok küçük yaşta öldüğünden annesi Ayşe Hatun, komutanlarından İl-Arslan ile evlenerek onu oğluna Atabey tayin etti. Ancak bir süre sonra İl-Arslan'ı hapsediren Ayşe Hatun, kazandığı başarılar ile Türk emirleri arasında adını duyurmuş Belek b. Behram'a evlilik teklifinde bulunup Malatya'ya çağırdı. Palu'da yapılan düğün merasiminden sonra Malatya'ya giden Belek, böylece topraklarını daha da genişleterek gerek Anadolu'da gerekse el-Cezire bölgesindeki emirlerin en kuvvetlilerinden biri oldu. Bu sralarda Çubuk oğlu Mehmet Bey'in ölümünün ardından yerine geçen halefi de hastalanmış ve topraklarını Malatya sultanı Tuğrul Arslan'a vasiyet etmişti. Bunun üzerine Belek, üvey oğlu olan Tuğrul Arslan'a vasiyet edilen Harput şehrini teslim etmek üzere Malatya kuvvetlerinin başında Harput'a geldiğinde, Haçlılar ile savaşmak üzere Büyük Selçuklu Sultanı Mehmet Tapar'ın gönderdiği ordunun bir kısmının Sultan Mes'ûd komutasında Harput'a yaklaştığı haberini aldı ve Malatya'ya çekildi (508/1114)*" şeklinde kaynak eserlerde yer almayan bazı yorum ve çıkarımlar yapmışlardır. Mezkûr çıkarımların ve yorumların teyidi kaynaklarca kabil-i imkân değildir.); Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput (XI-XV. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995, s. 13 (Yazar, Çubukoğlu Mehmed Bey'in vefatından sonra Harput'u idare eden halefinin hastalığından dolayı şehri Belek Gâzî'nin atabeyliğini yaptığı Malatya'daki Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'a vasiyet ettiği kanaatindedir.); Ertuğrul Danık, "Harput Kalesi", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu (Mimarlık ve Sanat)*, II, (nşr. Ali Uzay Peker - Kenan Bilici), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 233; Metin, "XII. Yüzyılın İlk Yarısında Malatya'da Güç ve Hâkimiyet Mücadelesi (Selçuklular-Danışmendiler-Artuklular-Haçlılar)", s. 323; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 44; Yıldırım, "Tarih-i Ebû'l-Ferec'te Malatya ve Maraş", s. 249; Salih Akyel, "XIX. Yüzyılda Harput Sancağının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/57, Mart 2015, s. 201-22; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 374.

³³ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmu'l-Artukiyyîn*, (nşr. Savran), s. 15, 21; *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, (trc. Savran), s. 43, 100; *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artuqid State*, (nşr. - trc. Hillenbrand), s. 46, 54-55, 156, 160; *Târîhu Meyyâfârikîn*, (nşr. el-Hûli - Baluken), s. 561, 563; William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, (trc. Emily Atwater Babcock - August Charles Krey), Columbia University Press, New York 1943, s. 541; Johannes Heindrik Kramers, "*Kharput*", *EI*, II, Leiden - London 1927, s. 915; Yinanç, "Belek", s. 469-470; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 129 (Yazar, Harput Çubukoğlu valisinin/emîrinin hastalanması

Süryânî Mihâil, Harput Çubukoğlu emîrinin şehri Tuğrul Arslân'a satması ve Aksungur Porsuki ile Melik Mes'ûd'un gelerek Harput'u Belek Gâzi'nin baskısından kurtarmasını;

“Bu zamanda, Artuk ailesinden olan Balak, kuvvetlenip, birçok bölgeleri zaptetti. Kılıç Arslan'ın karısı, çocuklarını terk edip bunun yanına gitti. Artuk ailesinden diğer hiçbir kimse Balak kadar kuvvetli olamamıştır. 1425/1114 tarihinde... Hısnıziad'ın muhafızı olan bir Türk, isyan edip, insanları esir etti ve köle olarak sattı. Hatun, Balak'ın yanından döndükten sonra, atabeyi taredetti ve kendisi oğluyla beraber, Balak'ın namına müdafaa edilen kalede kaldı. Bunun üzerine, Hısnıziad'daki Türk, telaş içine düştü, kaleyi Malatya sultanına verip mukabilinde birçok altınla bazı yerleri aldı. Fakat, Malatya sultanının askerleri Hısnıziad'a girince, Horasan sultanın oğlu, büyük bir ordu ile beraber onların

üzerine bu beldeyi Tuğrul Arslân'a teslim etmek istediği ve bu nedenle Belek Gâzi'nin atabeyi olan Malatya meliki adına şehre hâkim olduğu ve Porsuki'nin gelişi üzerine şehri terk etmek zorunda kaldığı fikrindedir, fakat burada Porsuki'nin Harput'a gelişini izah etmemektedir. Bu nedenle kendine itaat konusunda isteksiz davranan Artuklu başbuğu Necmeddin I. İlgâzi'yi, yıldızı parlayan ve Harput'u kuşatan yeğeni Belek Gâzi'den kurtulmak isteyen Harput emîrinin yardım talebini değerlendiren Porsuki'nin bu sebeple Harput'a yönelmesi kuvvetle muhtemel görünmektedir.); Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 169; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 117, 130-131; “Artuk Oğulları”, *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 619; Besim Darkot, “Harput”, *İA*, V/1, Eskişehir 1997, s. 297; Honingmann, “Malatya (İslâm Devri)”, *İA*, s. 236; Claude Cahen, “*Khartpert*”, *EP*, IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 1084; Cahen, “The Turkish Invasion: The Selçukids”, s. 171; Cahen, “Artukids”, s. 664; Cahen, “Balak”, s. 983; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri”, *Türk Dünyası El Kitabı, I - Coğrafya - Tarih*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2001, s. 380; Nureddin Ardıç, “Harput Artuk Oğulları'na Ait Kitabeler”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul 1939, s. 42; Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 38; Ardiçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, s. 18; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111; Ali Sevim, “Artuk Oğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI/104, Ekim 1962, s. 667; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, s. 26; Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 417 (Yazar, Belek Gâzi'nin 506/1112 senesinde Harput'un da Palu gibi ele geçirildiği kanaatindedir, fakat önce Palu'nun merkez olması ve Belek Gâzi'den yardım istemeye gelen Ayşe Hâtûn'un Palu'ya gelmesi ve daha sonra 508/1114 yılında bile Belek Gâzi'nin Harput'u ele geçirememesi ve 509/1115 yılında ilhak edip beyliğinin merkezi yapması kaynaklarımızın verdikleri bilgilere daha uygundur.); Alptekin, “Selçuklular Zamanında Harput”, s. 49; Alptekin, “Belek b. Behrâm”, s. 402; Remzi Ataoğlu, “Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasi Faaliyetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/27, Ankara 1994, s. 34; Ataoğlu, “Harput'ta Artuklu İdaresi”, s. 53 (Yazar, Belek Gâzi'nin Harput'u 507/1113 tarihinde ilhak ettiği kanaatindedir.); Aşan, *Elaziğ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50 (Yazar, 507/1113 yılında Belek Gâzi'nin Harput'u da ele geçirdiği kanaatindedir.); 86 (Yazar, 506/1112 tarihinde Belek Gâzi'nin Palu, Genç, Çemişgezek ile birlikte Harput'u da Çubukoğulları'ndan ele geçirdiği kanaatindedir.); Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 55; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 11-12; Ünal, “Harput”, s. 232; Öngül, *Urfa Tarihi*, s. 122; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, s. 387 (Yazar, Belek Gâzi'nin 506/1112 Harput'a hâkim olduğu ve Palu merkez olmak üzere bir beylik teşkil ettiği kanaatindedir.); Ögün Bezer, “Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, s. 89; Telliöğlü, “Harput'un Türkleşmesinde Artukoğulları'nın Rolü”, s. 13; Usta, “Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasi Faaliyetleri”, s. 360; Halil, *el-İmârâtü'l-Artukiyye fî'l-Cezire ve's-Şâm*, s. 260; el-Muheymid, *ed-Dânişmendiyün ve Cihâduhum fî Bilâdi'l-Anâdül*, s. 150; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 51; Kayhan, “Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında”, s. 478; Azharî, “The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124”, s. 287; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 51-52; Metin, “XII. Yüzyılın İlk Yarısında Malatya'da Güç ve Hâkimiyet Mücadelesi (Selçuklular-Dânişmendliler-Artuklular-Haçlılar)”, s. 323; Metin, “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, s. 44; Kesik, *Dânişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125 (Yazar, Serman/Seryan Savaşı'na giden olaylar silsilesi yani Mengüceklî-Artuklu münasebetlerini bozan hadisenin Belek Gâzi'nin Harput'u alması olduğu kanaatindedir.); Cönce, “Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali”, s. 155; Çelik - Yıldırım, “İlk İslam Fethihlerinden Beylikler Dönemine Harput”, s. 553; Yaşa, “Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri”, s. 242; Erdem, “Haçlılar ile Mücadelede Menbic ve Emir Belek”, s. 199; San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 131; Aşan, “Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânın İzleri”, s. 57; Ertuğrul Danık, “Harput Kalesi” *Vakıflar Dergisi*, 26, Ankara 1997, s. 319 (Yazar, Harput'un 507/1113 yılında Belek Gâzi tarafından ele geçirildiği kanaatindedir.); Danık, *Ortaçağda Harput (XI-XV. Yüzyıllar)*, s. 13; Danık, Orta Çağ Harput'un Kentsel Gelişimi”, s. 28; Yıldırım, “Tarih-i Ebü'l-Ferec'te Malatya ve Maraş”, s. 250; Yusuf Baluken, “Harput Artukluları”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu*, (Mardin, 25-27 Ekim 2007), I, (nşr. İbrahim Özcoşar), Mardin Valiliği Yayınları, Mardin 2008, s. 223; İsmail Aytaç, “Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, V/1, Elaziğ 2018, s. 33; Yılmazçelik - Çelik, “Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı”, s. 287 (Yazarlar, Harput'un Belek Gâzi tarafından ilhak edilmesini “Tuğrul Arslan'ın atabeyliğini memnuniyetle kabul ederek üstlenen Belek, bir süredir Palu'da yanında kalan Ayşe Hatun ile bir izdivaç gerçekleştirdi. Bu izdivacın ardından 1114 yılında Ayşe Hatun'u da yanına alarak ordusu ile Malatya'ya gelen Belek; Malatya, Elbistan ve çevresini ardiğine katmak suretiyle hâkimiyet sahasını genişletti. Malatya ve civarını hâkimiyet alanı içerisinde alan Belek, yönünü daha önce kuşatıp da ele geçiremediği Harput'a çevirdi. Harput emirine burayı Tuğrul Arslan'a bırakması için baskı yapmaya başladı. Nihayetinde Harput'u bir miktar altın ve bazı yerlerin Çubukoğlu beyine bırakılması karşılığında satın aldı.” şeklinde kaydetmektedirler.); Çelik, “Harput Artuklu Emiri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi”, s. 530; Yaşa, “Artuklular”, s. 76; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 355, 374.

üzerine geldi. Onlar, muharebe etmeden, Hısnızıad'ı Horasan sultanının oğluna verdiler. Bunun üzerine barış akdedildi.”

şeklinde dile getirmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Malatya sultanı Tuğrul Arslân ve Belek Gâzî'nin askerlerinin Harput'a girmesinden daha sonra Melik Mes'ûd ve Emîr Aksungur Porsukî'nin gelişi üzerine mezkûr şehri terk etmek zorunda kalmışlardır.³⁴

Ebû'l-Ferec ise Harput/Hısnu Ziyâd Çubukoğlu beyinin Belek Gâzî tarafından sıkıştırılmasını, ele geçirilmesini ve daha sonra Melik Mes'ûd'un buraya hâkim olması üzerine Harput'tan ayrılmasını;

“Zaid kalesi hâkimi olarak Balak tarafından rahatsız edilen diğer bir Türk de kalesini Malatya sultanına sattı. Kısa bir zaman sonra Horasanlı Sultan Muhammed'in oğlu geldi ve Zaid kalesini Malatya sultanından aldı. Bu sırada Malatya ahalisi büyük bir merhamet göstererek Zaid kalesinde esir düşenlerin bir çoklarını satın aldıkları gibi, Arka'da esir düşenleri de Türklerin elinden satın almışlar ve hepsini azad etmişlerdi.”

şeklinde dile getirmektedir. Müellif, Süryânî Mihâil'in verdiği bilgilere ek olarak Melik Mes'ûd'un esir ettiği Harput halkından olan Hristiyanları Malatya halkının aralarında para toplayarak satın alıp özgürlüklerine kavuşturduklarını kaydetmektedir.³⁵

Mükrimin Halil Yinanç, Harput üzerindeki Çubukoğlu, Artuklu, Büyük Selçuklu ve Malatya Selçuklu hâkimiyeti meselesini

“Anadolu sultanı Kılıç Arslan I. 'in ölümünden sonra oğulları arasında paylaşılan ülkeden Malatya ve Elbistan bölgeleri, ölen sultanın en küçük oğlu Tuğrul Arslan 'in hissesine düşmüş ve bu şehzâde, ümera tarafından, sultan ilân edilmişti. Sabî hükümdarın annesi Ayşe Hatun, ümeradan İl-Arslan ile izdivac ederek emîri oğluna atabeg yapmış ve memleketi idâreye başlamıştı. Fakat bilâhare Ayşe Hatun bu emîri tevkif ettirmiş, o zamanda akıl ve şecaatini diğer bütün Türk emîrlere fâik bulduğu ve çok taktir ettiği emîr Belek ile izdivaca karar vermiş ve onu Malatya'ya çağırarak üzere bizzat Palu'ya gitmişti. Ayşe Hatun ile izdivac ettikten sonra, 1113'te Malatya'ya gelen ve genç sultana atabek olan Belek, bu suretle hâkimiyeti altındaki araziye büsbütün genişletmiş, gerek Anadolu'da gerek Elcezire'de bulunan emîrlerin en kuvvetlisi haline gelmişti. 1114'te Çubuk-oğlu Mehmed'in halefi olan Harput emîri hastalandığı zaman ülkesini Malatya sultanı Tuğrul Arslan'a vasiyet etmişti. Belek, Malatya kuvvetlerinin başında olarak Harput'a gidip şehri tesellüm etti ise de, o sırada haçlılar ile harp etmek üzere yola çıkmış olan büyük sultan Mehmed'in ordusundan bir kısım kuvvetlerin, sultanın oğlu Mes'ûd kumandasında olarak buraya yaklaşmakta olduğunu görünce mezkûr şehri tahliye ederek Malatya'ya döndü.”

şeklinde kaydetmektedir. Yazar, Belek Gâzî ile Ayşe Hâtûn'un izdivacı ve daha sonra Çubukoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra halefi olan beyin hasta olması nedeniyle şehri Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'a vasiyet ettiği, bu nedenle Belek Gâzî'nin Harput'a gelerek şehre hâkim olduğu ve Melik Mes'ûd'un sebepsizce Harput'a yönelmesi üzere şehri terk ettiği kanaatindedir. Ayrıca yazar, Süryânî Mihâil ve Ebû'l-Ferec'te bahsedilmediği halde son Çubukoğlu beyinin hastalığı nedeniyle şehri Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'a vasiyet ettiği ve Belek Gâzî'nin Tuğrul Arslân adına Harput'a hâkim olduğu kanaatindedir.³⁶

Hüseyin Namık Orkun, Harput ve çevresinin fethi ile Artuklu Belek Gâzî'nin Harput'a hâkim olmasını;

“Harput Tutuş tarafından zapt edilerek Emir Çubuk'a verilmiş, bunun ölümünden sonra oğlu burayı idare etmiştir. Artukoğullarından Bilig Harput'u zapt etmiş, bir müddet burada idare kurmuş ise de ölümünden sonra bu havalı de Hısn Keyfa Artuklularına geçti”

şeklinde dile getirmektedir. Yazar'a göre Harput ve çevresi Çubukoğullarına Diyâr-ı Bekr'in ilhâkı ile değil 485/1092 yılında Sultan Melikşâh'ın vefatından sonra Güney Doğu Anadolu'ya hâkim olan

³⁴ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204; *Vakainame*, II, (trc. Andreyan), s. 64, 66; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ün), (nşr. İbrâhîm), s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 631.

³⁵ Ebû'l-Ferec, *The Chronography*, (trc. Budge), s. 245; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 351-352.

³⁶ Yinanç, “Belek”, s. 469.

Suriye Selçuklu meliki Tâcüddevle Tutuş tarafından ikta edilmiştir. Yazar ayrıca Belek Gâzî'nin adını “*Bilig*” olarak kaydetmektedir.³⁷

İbrahim Artuk ise Belek Gâzî'nin Hısnu Ziyâd/Harput'u ele geçirme serencamını;

“1114 (H. 508) senesinde Çubuk oğlu Mehmed'in halefi bulunan Harput emiri hastalandığı zaman ülkesini Tuğrul Aslan'a vasiyet etmiş, bunun üzerine Balak, Malatya kuvvetlerinin başında olmak üzere, Harput'a gidip şehri almış; fakat bu sıralarda Haçlılarla harbetmek için yola çıkan sultan Mehmed'in ordusundan bir kısım kuvvetin sultanın oğlu Mesud kumandasında buralara yaklaşmakta olduğunu görünce, ismi geçen bu şehri boşaltarak Malatya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Şehzade Mesut Atabeği Aksungur el-Porsuki bütün Elcezire ümerasının maiyetine gelmiş olmalarına rağmen, Mardin emiri İlgazi bizzat gelmiyerek oğlu Ayaz'ı göndermesine kızmış ve Mudar bölgesini tahripten döndükten sonra Ayaz'ı hapsedmiş, bunun üzerine Mardin emiri kardeşinin oğlu emir Balak'ı yardıma çağırıldığı gibi diğer taraftan öteki kardeşinin oğlu, Hısn-Keyfa emiri Davud bin Sökmen'i yanına almıştı. Necmeddin İlgazi, Habur nehri boyunca ilerlemekte devam ederek Dare'ye yakın bir yerde oğlunu esaretten kurtarmak için düşmanına hücum etti. Porsukinin ordusu, muntazam ve sayıca üstün olduğu halde, Necmeddin İlgazi'ye mağlup oldu. Muharebede bulunan sultanın oğlu, askerinin kaçışını görünce, Dare'den ayrılarak Nuseybin'e gitti. Savaş geceye kadar devam etti. At üzerinde zincirlere vurulmuş olan Ayaz, gecenin başlamasından ve vaktin müsaadesinden istifade ile kendisini attan yere attı. O civarda bulunan Yahudiler tarafından gizlendi. Kendini tanıyan civar Kürtlerinden biri babasına haber verdi. İlgazi, adam göndererek onu kurtardı. Vazifesi burada sona eren Balak, Malatya'ya döndükten sonra, Harput üzerine yürüyerek burasını işgal etmişti (M. 1115; H. 509).”

şeklinde dile getirerek Ayaz'ın esaretten kurtulması hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Ayrıca son Harput Çubukoğlu beyinin hastalığı nedeniyle şehri Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'a vasiyet etmesi hususunda Mükrimin Halil Yinanç ile aynı kanaattedir.³⁸

510/1116 yılında bütün Hanzit bölgesini ele geçiren Belek Gâzî'nin kuzey Suriye ve el-Cezîre bölgelerinden topladığı ve Mengüceklî sınırlarına yerleştirdiği Türkmenler ile Mengüceklî sınırlarında yer alan bölgelere sefer düzenlemesi ve hatta bazı araştırmacılar tarafından Mengüceklîler Beyliği'ne ait olduğu iddia edilen Dersim/Tunceli havalisine 512/1118 yılından önce sefer düzenlemesi ve Dersim'i ilhak etmesinden dolayı Mengüceklî-Artuklu münasebetlerinde gerginlik hasıl olmuş ve bu 2 Türk/Türkmen beyliğini Sermân/Seryân Savaşı'nda karşı karşıya getirecek olan olaylar zincirinin patlak vermesine sebep olmuştur.³⁹

Belek Gâzî'nin Mengüceklîler Beyliği'ne ya da Çubukoğulları Beyliği'ne ait olduğu rivayet edilen Dersim'e hâkim olması nedeniyle başlayan Mengüceklî-Artuklu mücadelesi, Belek Gâzî'nin Ayşe Hâtûn ile nikâhlanması ve oğlu Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'ın atabeyi olması hasebiyle Malatya yörelerine de hâkim olmasından sonra Harput'u ele geçirmesi ve kendi beyliğinin merkezi yapmasından sonra maiyetindeki Türkmenlerin Mengüceklî sınırlarına sefer düzenlemeleri Kemâh

³⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi*, III, Akba Kitabevi Yayını, Ahmet Sait Matbaası, Ankara 1946, s. 99; *Türk Tarihi*, II, (nşr. Necati Demir), Altınordu Yayınları, Ankara 2022, s. 103

³⁸ Artuk, “Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı”, s. 129-130.

³⁹ Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 116 (Yazar, bu eserinde Dersim ve Palu'nun Çubukoğulları hâkimiyetinde olduğu kanaatindedir.); M. Fahrettin Kırzioğlu, “Osmanlı “Tapu-Tahrir” ve “Mühimme” Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy / Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine “Hükümler”den Örnekler”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu*, (Gümüşhane, 13-17 Haziran 1990), (nşr. Nasuhi Ünal Karaaslan), Gümüşhane Valiliği Yayınları, Ankara 1991, s. 69 (Yazar, Dersim'in Mengüceklîler'e ait olduğunu “Merkezi Erzincan'da bulunup, (başlangıçta) Trabzon, Harşit Çayı (Torul ve Gümüşhane dahil) ile Kelkit Çayı boyu hatta Tunceli ve Palu kesimiyle Divriği'yi ihtiva eden Mengüceklî Emirliği” şeklinde ifade etmektedir, ancak bu bilgiye kaynak gösterilmediği için bahsi geçen konunun sağlaması yapılamamaktadır. Dolayısıyla Dersim'in Mengüceklîlere bağlı olduğu bilgisi bir tahminden ibarettir.); Artuk, “Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı”, s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 169; Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50 (Yazar, Belek Gâzî'nin Çubukoğulları Beyliği'nden Harput, Palu, Çemişgezek ve Genç'i ele geçirdikten bir süre sonra Mengüceklîler'e ait olan Dersim bölgesini de ilhak ettiği kanaatini Osman Turan'dan iktibas etmektedir.); Cönce, “Bin Yıllık Tapu Erzincan”, s. 36; Muharrem Kesik, “Danişmendliler”, *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (nşr. Haşim Şahin), Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 51; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 129; Solmaz, “Melik Gazi”, s. 246; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Yaşa, “Artuklular”, s. 76; Sibel Cabri, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi (X-XII. Yüzyıllar)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018, s. 31.

merkezli Mengücekliler Beyliği'nin bu duruma müdahale etmesine neden olmuştur.⁴⁰ Bu cümleden olarak 512/1118 yılında Mengücekliler emiri İshak Bey'in Belek Gâzi'nin Haçlılar ile Kuzey Suriye'de mücadele etmesini fırsat bilerek⁴¹ onun hâkimiyet sahasında yer alan, oğlu Tuğrul Arslân adına Malatya mülhakatını idare eden Ayşe Hâtûn'u cezalandırmak için Malatya yörelerine bir sefer düzenledi. Belek Gâzi'nin Mengücekliler sınırlarına düzenlediği seferlerin bir sonraki hedefinin Kemâh olması kuvvetle muhtemel olduğu için ona kin besleyen ve bir tedbir almak isteyen İshak Bey'in Belek Gâzi'yi zor durumda bırakmak ve ona gözdağı vermek için bu seferi tertip ettiği anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacıların bahsettiği üzere İshak Bey'in, Ayşe Hâtûn ve Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'a kin ve nefret duyması Belek Gâzi ile olan bağlantıları nedeniyledir. Şu hâlde İshak Bey'in Malatya seferinin asıl amacı Belek Gâzi'nin emrinde olan ve Mengücekliler sınırlarında yer alan şehir ve bölgelere sefer düzenleyen Türkmenlerin korkutulmasıdır.⁴² Bu nedenle İshak Bey, Belek Gâzi'nin Kuzey Suriye'de Haçlılar ile mücadele etmek amacıyla amcası Mardin Artuklu emiri Necmeddîn I. İlgâzi'ye

⁴⁰ Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 169; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 116; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengücekliler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengücekliler", *DİA*, s. 139; Claude Cahen, "Mengücekliler", *EP*, VI, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1016; Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", s. 49 (Yazar, Palu, Dersim, Çemişgezek, Hanzit ve Harput'un Çubukoğulları'na ait olduğunu, Belek Gâzi'nin Harput'u ele geçirdikten sonra bu bölgelere Türk/Türkmen konar-göçerleri yerleştirerek Türkleştirdiği ve İslâmlaştırdığını, dolayısıyla bu Türkmenler'e yeni yerler açmak için Mengüceklilerin güney sınırlarını ihlal edildiğini ve Belek Gâzi'ye tâbi olan Türkmenlerin Mengücekliler hâkimiyetindeki bölgeleri yağmalamaları nedeniyle Sermân/Seryân Savaşı'na giden sürecin böyle başladığını çok mantıklı ve kabul edilebilir bir şekilde izah etmektedir.); Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Alptekin, "Artuklular", *DGBİT*, s. 179 (Yazar, Belek Gâzi'nin Ayşe Hâtun ile evlendikten sonra Harput ve Palu'yu topraklarına kattığı ve Palu'yu bundan sonra beylik merkezi yaptığı kanaatindedir.); Ayrıca Belek Gâzi'nin Harput ve Palu'yu kimden ilhak ettiği hakkında bilgi vermemektedir.); Cönce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 36; Cönce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 154-155; Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16 (Yazar, Belek Gâzi'nin esaretten sonra amcası Necmeddîn I. İlgâzi'ye yardım ettiği ve bu esnada Çubukoğlu Mehmed Bey'in ölümü üzerine Hanzit bölgesini ele geçirip burada bir beylik tesis ettiği ve daha sonra Mengücekliler'e ait olan Dersim bölgesini de topraklarına kattığı kanaatini Osman Turan'a iktibas ederek izah etmektedir.); Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 12; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 400 (Yazar, mezkûr bölgelerin Mengücekliler'e ait olduğundan ziyade Belek Gâzi'nin buraları aldıktan sonra Kemah'ı tehdit etmesi nedeniyle aralarındaki sürtüşmenin başladığı kanaatindedir.); Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 51; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 44; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 55-56; Fügen Berkay, "Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecinde Malatya ve Yöresi", *I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu*, (Malatya, 22-24 Ekim 1986), İnönü Üniversitesi Yayını, İstanbul 1987, s. 129 (Yazar, Belek Gâzi'nin Ayşe Hâtun ile evlendikten sonra Mengücekliler'e ait olan Dersim ve Palu'yu ele geçirdiğini "I. Kılıçarslan'ın oğlu adına Malatya'ya idare eden annesi Hatun sonradan Belek Gazi ile evlenmişti. Hatun bu evliliği sırasında Mengüceklilere aid olan Dersim ve Palu havalisini bu yöreye katmıştı." şeklinde dile getirmektedir.); Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 50-51; Abdullah Kaya, "Mengücekliler Beyliğinin Kuruluşu ve Beyliğin Bölgedeki Türkleşmedeki Rolü", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11, Mart 2008, s. 158; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 360; Sefer Solmaz, "Dânişmendliler", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 433 (Yazar, Dersim'in Mengücekliler'e ait olduğu kanaatindedir.); Kayhan, "Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında", s. 478; Ali Öngül, "Mengücekliler", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 452-453; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Kesik, "Emir (Melik) Gazi", s. 163; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdivacı", s. 286 (Yazarlar, Harput'un Çubukoğulları'na Palu ve Dersim'in ise Mengücekliler'e ait olduğunu "1112 yılında Çubukoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra ortaya çıkan iktidar boşluğundan istifade ile amcasının da onayını alarak Kuzey'e doğru ilerleyip Harput'u kuşattı. Ancak Belek burayı ilk kuşatmasında alamayınca, Mengücekliler'in elinde bulunan Palu ve Dersim yöresini ele geçirecek bu bölgede üçüncü Artukoğulları Hükümdarlığı'nı kurdu." şeklindeki ifadeleri ile dile getirmektedirler).

⁴¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77, 169 (Yazar, İshak Bey'in 512/1118 yılında Belek Gâzi'nin Emir Porsuk ya da Haçlılara karşı Necmeddîn I. İlgâzi'ye yardım ettikleri bir esnada Ayşe Hâtun ile Tuğrul Arslân'a ait olan Malatya'ya değil de Belek Gâzi'nin beylik merkezi olan Harput ve Dersim'i yağmaladığı/geri aldığı fikrindedir), (Haçlılar'a); Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189 (Porsuk'a); Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 131; İlhan Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018, s. 101 (Yazar, Harput ve Dersim'in Tuğrul Arslân'a değil de doğrudan Belek Gâzi'ye ait olduğu kanaatindedir).

⁴² *Süryani Vekayinâmesi*, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", (trc. Arthur Stanley Tritton), (not. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, I, London 1933, s. 87; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi*, (trc. Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul 2005, s. 28; *Anonim Süryani Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri)*, (trc. İlhan Aslan), Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2019, s. 36; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 169; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, s. 111 (Yazar, Belek Gâzi'nin Çubukoğulları'na aid olan Harput, Çemişgezek, Dersim, Arapgir, Eğin ve Hanzit (Palu, Çabakur/Bingöl ve Genç) bölgelerini ilhak ettiği ve önce Palu, daha sonra ise Harput'ta bir beylik tesis ettiği kanaatindedir. Sıraladığı bölgelerin neredeyse tamamının Mengücekliler sınırlarında olması nedeniyle siyasî ve askerî ortamın gerginleşmesi gayet tabiidir. Zira mezkûr şehirlerin ele geçirilmesi sırada Mengücekliler topraklarının tehdit altında olduğu açıktır.); Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 55; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdivacı", s. 287.

yardım etmek için hazır bulunduğu bir esnada 512/1118 yılı güz aylarında önce Hanzit bölgesine saldırmış⁴³ daha sonra ise Ayşe Hâtûn'u cezalandırmak için Malatya mülhakatını yağmalamış ve Ayşe Hâtûn'un Mengüceklî saldırısı karşısında Urfa Haçlı kontu I. Joscelin'den yardım istemesine sebep olmuştur.⁴⁴ Ayşe Hâtûn'un İshak Bey'in saldırısına karşı Urfa Haçlı kontu I. Joscelin'den yardım

⁴³ Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130 (Yazar, Mengücekoğlu İshak Bey'in Genç ve Dersim bölgelerinin Belek Gâzi tarafından ilhak edilmesine sinirlendiğini ve 512/1118 yılında kendi askerlerini Haçlılar ile mücadele eden amcası Necmeddîn I. İlgâzi'ye gönderdiği için kendi ülkesinin yağmalanmasını seyretmek zorunda kaldığı fikrindedir.); Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 55-56; Refet Yinanç, "Mengüceklîler", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, s. 461; Cöhce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 36; Cöhce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 152, 155-156 (Yazar, İshak Bey'in daha önce Mengüceklîler'e ait olan Palu'yu geri aldığı kanaatindedir.); Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*, s. 12 (Yazar, 512/1118 yılında İshak Bey'in daha önce Mengüceklîler'e ait olan ve Belek Gâzi tarafından ilhak edilen Dersim ve çevresinin 512/1118 yılında Belek Gâzi'nin Haçlılar'a karşı verdiği mücadeleye katılmasını fırsat bilerek Dersim'i istirdad ettiğini Osman Turan'a atıf yaparak kaydetmektedir.); Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 400; Hasan Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2016, s. 211; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 51 (Yazar, Belek Gâzi'nin 506/1112-509/1115 yılları arasında Palu, Hanzit, Dersim, Harput, atabeylik nedeniyle Malatya yöresine hâkim olduğu ve bu arada Mengüceklîlerin güney sınırlarına yağma akınları düzenledikleri ve dolayısıyla İshak Bey'in 512/1118 yılı güz aylarında bu bölgeye düzenlediği intikam seferinin sebebinin bu olduğu kanaatindedir.); Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 111; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gazi", s. 246 (Yazar, Mengüceklî İshak Bey'in Belek Gâzi'nin Haçlılar'a karşı verdiği mücadele esnasında Malatya yerine Dersim'i Artuklular'dan geri aldığı kanaatindedir.); Kayhan, "Artuklu-Danişmendli İlişkileri Hakkında", s. 478 (Yazar, İshak Bey'in daha önceden Mengüceklî hâkimiyetinde olan Dersim'i bu sefer esnasında geri alındığı kanaatindedir.); Abdurrahim Tufantoz, "Türkiye Selçuklu Çağında Elbistan", *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), III, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 193 (Yazar, İshak Bey'in Harput ve Dersim yörelerini istila ettiği fikrindedir.); Ergün Laflı, "Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Haline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları", *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), II, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 33; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gâzi'nin İzdivacı", s. 287 (Yazarlar, İshak Bey'in daha önce Mengüceklîler'e ait olan Dersim ve Palu'ya saldırdığı ve Harput'u ise yağmaladığı kanaatindedir.); Sebahattin Çelik, "Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile Mücadelesine Bir Bakış", *Artuklu İnsan ve Toplu Bilim Dergisi*, 5/1, Temmuz 2020, s. 25; Çelik, "Harput Artuklu Emîri Belek Gâzi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi", s. 530.

⁴⁴ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204; *Vakainame*, (trc. Andreasyan), s. 66; *Târîhu Mâr Mihâ'ilu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ûn), (nşr. İbrâhîm), s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Yinanç, "Belek", s. 469 (Yazar, Belek Gâzi'nin askerlerini amcası Necmeddîn I. İlgâzi'ye Haçlılar karşısında verdiği mücadelede yardıma gönderdiği kanaatindedir.); Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130 (Yazar, Mengüceklî askerlerinin Hanzit yani Dersim ve Genç bölgesini yağmalamalarına engel olmayan Belek Gâzi'nin asıl hâkimiyet alanı olan Genç ve Dersim bölgelerinin yağmalanmasının ardından Belek Gâzi tarafından her hangi bir karşı koyma olmadığı için ileri harekete devam eden Mengüceklî askerlerinin kuvvetle muhtemel başlarında İshak Bey olduğu halde Belek Gâzi'nin hâkimiyet alanında olan ve onun atabeyi olduğu Tuğrul Arslân ve Ayşe Hâtûn tarafından idare edilen Malatya'ya yönelip buraları da yağmaladıkları ve onların da bu istilaya karşı koymadıkları için Mengüceklî askerlerinin sorunsuz bir şekilde Kemah'a dönmüş oldukları kanaatindedir. Yazar ayrıca Süryânî Mihâil *Vekayinâmesi*'nde belirtilmesine ve bu eseri kullanmasına rağmen Malatya'nın yağmalanmasından sonra Ayşe Hâtûn'un Urfa Haçlı Kontu Joscelin'den yardım talep etmesi hakkında sükût etmektedir.); Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 131-132; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengüceklîler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüceklîler", *DİA*, s. 139; Claude Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", *Journal Asiatique ou Recueil de Mémoires*, CCXXVII (227), Paris 1935, s. 239; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarıcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğusu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39 (Yazar, 512/1118 yılında Malatya yörelerinin Mengüceklî İshak Bey tarafından yapılan seferin tafsilatı hakkında bilgi vermeksizin sadece "bir akın" ifadesini kullanmakla yetinmiştir.); Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 186; Ernst Honigmann, "Malatya", *IEP*, VI, Leiden 1991, s. 231; Honingmann, "Malatya (İslâm Devri)", *İA*, s. 236; Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 274; Abdülkerim Özyayın, "Mengüceklîler", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (nşr. Haşim Şahin), Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 102; Özyayın, "Mengüceklîler", s. 142; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 56; Yinanç, "Mengüceklîler", s. 461; Öngül, *Urfa Tarihi*, s. 122; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394 (Yazar, İshak Bey'in Belek Gâzi'nin tahrik edici bir şekilde Mengüceklî topraklarına saldırması sonucu Malatya'ya sefer düzenlediği kanaatindedir.); 400 (Yazar, aynı yazının mezkûr sayfasında ise Belek Gâzi'nin ve Tuğrul Arslân'ın Elbistan ve Ceyhan'da oldukları bir zamanda İshak Bey'in hem Harput hem de Malatya'ya saldırdığı kanaatindedir.); Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 51; Usta, "Artukoğlu Belek Gâzi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 360; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63 (Yazar, Mengüceklî İshak Bey'in Malatya seferinin sebebinin Belek Gâzi'nin Mengüceklîler Beyliği'ne ait olan Palu ve Dersim'i ilhak etmesine bağlamaktadır.); Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 129 (Yazar, Belek Gâzi'nin bu esnada Haçlılar'a karşı savaştığı kanaatindedir.); Solmaz, "Melik Gâzi", s. 246 (Yazar, İshak Bey'in Malatya yerine Dersim beldelerini Artuklu Belek Gâzi'den istirdad ettiği kanaatini "Mengüceklîler'in hâkimiyetindeki Dersim bölgesini ele geçiren Artuklu Belek b. Behrâm bölgeden ayrılınca Mengücekoğlu İshak buraları geri aldı (512/1118)." şeklinde dile getirmektedir.); Öngül, "Mengüceklîler", s. 452; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 51-52; Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88;

istediğinden bahsedilmesine rağmen Kont I. Joscelin'in Ayşe Hâtûn'a yardım edip etmediği Malatya ve çevresinden İshak Bey'in çekilmesinde Haçlı Kontluğu'nun etkisinin olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgi kaydı mevcut değildir.⁴⁵

Mengüceklî İshak Bey'in 512/1118 güz aylarındaki saldırısı nedeniyle Suriye'den hızlı bir şekilde Malatya'ya gelen Belek Gâzî, 513/1119 Şubat ayında yanındaki üvey oğlu Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân olduğu halde Mengüceklî topraklarına saldırdı. Belek Gâzî'nin hedefi doğrudan müstahkem bir kaleye sahip olan Mengüceklî başkenti Kemâh şehri idi.⁴⁶ Belek Gâzî'ye karşı koyamayacağını düşünen İshak Bey, Mengüceklî Beyliği'nin merkezi olan Kemâh'tan ayrılarak kuzeye doğru çekilmeyi ve böylece Belek Gâzî'nin saldırısından kurtulmayı amaçladı. Belek Gâzî ve Tuğrul Arslân Kemâh'a gelerek burayı yağmaladılar. Kaynakların bazıları Belek Gâzî'nin Kemâh'ı ele geçirip yağmaladığı bazıları ise Kemâh mülhakatını ve Erzincan dolaylarını yağmaladığını kaydetmektedirler. Belek Gâzî, İshak Bey'in karşısına çıkmaması ve Haçlılar ile mücadele eden amcası Mardin Artuklu beyi Necmeddîn I. İlgâzî'nin acil yardım talebi üzerine İshak Bey'i takipten vazgeçerek Harput'a döndü. Ülkesi yağmalanan İshak Bey'in gereken dersi aldığını düşünen Belek Gâzî, ele geçirdiği ganimetler ile Kemâh Kalesi'ne asker de yerleştirerek yani bu şehri de topraklarına katarak belki daha sonra tekrar bir sefer düzenlemek için gerekli tedbirleri alıp Mengüceklî ülkesinden çekildi.⁴⁷

Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 68; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125; Kesik, "Dânişmendliler", s. 26 (Yazar, "Mengüceklîoğulları'ndan Kemah hâkimi İshak Bey, 15 Mart 1118 tarihinde Malatya bölgesine bir yağma hareketi düzenledi. Bunun üzerine oğlu Tuğrul Arslan adına Malatya'yı idare etmekte olan Ayşe Hatun, Urfa Kontu Joscelin'e elçi göndererek yardımına gelmesi konusunda onunla bir ittifak anlaşması yaptı. 1113 yılında I. Kılıç Arslan'ın dul karısı Ayşe Hatun ile evlenmiş olan Belek Gazi, üvey oğlu Tuğrul Arslan'ı da yanına alarak Mengüceklîler'e âit Kemah'ı istilâ etti. Belek Gazi ile İshak Bey arasında bir husumet vardı. Herhalde bu husumetin kaynağı sınır ihlalleri olsa gerek, nitekim Osman Turan, Belek Gazi'nin himayesi altında hareket eden Ayşe Hatun ile oğlu Tuğrul Arslan'ın Mengüceklîlere ait olan Dersim ve Palu havalisini işgal ettiklerinden bahseder." şeklindeki ifadeleri ile Mengüceklî-Artuklu ilişkilerinin gerginleşmesinin fitilinin Mengüceklî İshak Bey tarafından ateşlendiği kanaatindedir.); Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklîlerden Osmanlılara*, s. 30; Aksu, *Mengüceklîler ve Şehirleri*, s. 33; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı", s. 287 (Yazarlar, Belek Gâzî'nin Haçlılar ile mücadele ettiği esnada İshak Bey'in Malatya yerine Dersim, Palu ve Harput beldelelerini istila ettiği kanaatindedir.); Kırcaer, *Dânişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13; Yaşa, "Artuklular", s. 76; Cabri, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi*, s. 31; Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Dânişmendli İlişkileri", s. 174 (Yazar, Mengüceklî emîri İshak Bey'in bu sefer esnasında Belek Gâzî tarafından ilhak edilen Dersim ve Palu'yu istirdat ettiği kanaatindedir.); Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 392-393.

⁴⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 131-132 (Yazar, Mengüceklî İshak Bey'in Malatya ve çevresini yağmalaması esnasında Ayşe Hâtûn'un Urfa Kontluğu'ndan yardım istemesini "Türkler ve Franklar arasında birbirleri aleyhinde vuku bulan bu ittifak ve muharebeler esnasında Erzincan, Kemah ve Divriği de hüküm süren Mengüceklî oğlu (Mangu) ancak, Malatya Sultanı namına Harput ve Dersim havalisinin zaptı ve Emir Porsuk'un istilâsı dolayısıyla oraları terk etmesi üzerine Malatya Sultanı'nın topraklarına 1118'de bir akın yapmak, Malatya Sultanı'nın atabeyi olan ve fiilen kuvvet ve idareyi elinde bulunduran Emir Belek amcası ile birlikte Porsuk'a karşı muharebede bulunduğu için bu tecavüze karşı mukabele edilememiş ve bu sebeple de küçük sultanın annesi, o zaman Artuklular, Haçlılar ile müttefik olduğundan, Kont Jocelin'e adam göndererek yardım ve ittifakını temin eylemişti." şeklinde dile getirerek Urfa Haçlı Kontluğu'na yapılan bu yardım talebinin Haçlıların birbirleri ile mücadelesi nedeniyle Artuklular ile müttefik olmalarına bağlamaktadır.); Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengüceklîler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüceklîler", *DİA*, s. 139; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarıcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, s. 26; Özyayın, "Mengüceklîler", s. 142; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengüceklîoğulları*, s. 56; Yinanç, "Mengüceklîler", s. 461; Özyayın, "Mengüceklîler", s. 102; Kaya, *Mengüceklîoğulları Beyliği Tarihi*, s. 51; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 360 (Yazar, Joscelin'in 513/1119 yılı ortalarında Urfa kontu olması nedeniyle Süryânî Mihâil'in verdiği bu bilginin şüpheli olması gerektiği kanaatindedir.); Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 51; Öngül, "Mengüceklîler", s. 452; Kesik, "Emir (Melik) Gazi", s. 163; Kesik, *Dânişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88; Kesik, "Dânişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklîlerden Osmanlılara*, s. 30-31; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Tufantoz, "Türkiye Selçuklu Çağında Elbistan", s. 193; Kırcaer, *Dânişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13.

⁴⁶ Ebû'l-Ferec, *The Chronography*, (trc. Budge), s. 243; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 349; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 76-77, 169 (Yazar, Belek Gâzî'nin Kemâh yerine İshak Bey'e ait olduğunu bildirdiği Dersim ve Palu bölgesine sefer düzenledikleri kanaatindedir.); Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 116 (Yazar, bu eserin Dersim'in Çubukoğullarına ait olduğu kanaatindedir.); Kesik, "Emir (Melik) Gazi", s. 163; Kesik, *Dânişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Cabri, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi*, s. 31.

⁴⁷ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204; *Vakainame*, (trc. Andreasyan), s. 66; *Târîhu Mâr Mihâ'ilu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ûn), (nşr. İbrâhîm), s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; M. Edouard Dulaurier, *Recueil des Historiens de Croisades: Documens Erméniens*, I, Imprimerie Impériale, Paris

MDCCCLXIX/1869, s. 333; George Finlay, *The History from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond, 1204-1406*, William Blackwood and Sons, Edinburgh - London MDCCCLX/1851, s. 362; Martinus Theodorus Houtsma, "La Dynastie des Benu Mengüceklî", *Keleti Szemle*, V, Budapest 1904, s. 278; "Mengücekoğulları Hanedanı", (trc. Ahmed Said Yalçinkaya), *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1, Haziran 2021, s. 245; Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 45; Ali Kemali Aksüt, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İktimai, Etnoğrafi, İdari, İhsaî Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası Ticaret Limited Şirketi, İstanbul 1932, s. 53; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, (nşr. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 242; Yinanç, "Belek", s. 470; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77, 169; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengüceklîler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüceklîler", *DİA*, s. 139; Honingmann, "Malatya (İslâm Devri)", *İA*, s. 236; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39; Cahen, "Artukids", s. 664; Cahen, "Balak", s. 983; Mélikoff, *La Geste de Melik Danişmend Étude Critique du Danişmendnâme*, I, s. 123; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 138, 186; Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 38; M. Zeki Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s. 47 (Yazar, Belek Gâzi'nin İshak Bey yerine Mengüceklî Gâzi'yi mağlup ve ülkesinin merkezi olan Kemâh'ı zapt ettiği kanaatindedir.); el-Muheyimîd, *ed-Dânişmendîyyîn ve Cihâduhum fî Bilâdi'l-Anadûl*, s. 150; Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", s. 49 (Yazar, Mengücekoğlu İshak Bey'in karşı saldırısı hakkında bilgi vermeden Belek Gâzi'nin hâkimiyeti altındaki Türkmenler'e yer açmak için Kemâh ve Erzincan yörelerine sefer düzenlediği kanaatindedir.); Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 274; Özyayın, "Mengüceklîler", s. 142; Özyayın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129 (Yazar, Mengüceklî İshak Bey'in Malatya yörelerine düzenlediği yağma seferinden bahsetmeden Belek Gâzi'nin Kemâh yöresini istila edip Kemâh şehir ve kalesini ilhak ettiği kanaatindedir.); Özyayın, "Mengüceklîler", s. 102 (Yazar, "Mengüceklî Gâzi'nin vefatından sonra beyliğin başına oğlu İshak geçmiştir. Aynı zamanda Danişmendli Melik Gâzi'nin damadı da olan İshak'ın, 1118 yılında Malatya'yı yağmaladığı, bunun üzerine oğlu Tuğrul adına şehri idare etmekte olan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın karısı Ayşe Hatun'un, Urfa Haçlı kontu Joscelin'e haber gönderip yardım istediği bilinmektedir. İshak muhtemelen Artuklu Belek Gâzi'den intikam almak amacıyla Malatya'yı yağmalamıştı. Çünkü İshak 1113 yılında Ayşe Hatun ile evlenen ve Tuğrul Arslan'ın atabegi olan Belek Gâzi'ye kin besliyordu. Belek Gâzi, bu saldırıya karşılık vermek için hazırlıklara başladı ve 1120 tarihinde Kemah'a girdi. Belek ile başa çıkamayacağını anlayan Mengücekoğlu İshak, Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon valisi Constantin Gabras'ın yanına giderek ondan yardım istedi." ifadeleri ile Belek Gâzi'nin Kemâh'ı ele geçirmesi ile devam eden ve gerginleşen Mengüceklî-Artuklu ilişkilerinin bozulma sebebinin İshak Bey'in kıskançlığına bağlanmaktadır.); Aşan, *Elaziğ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 56-57; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 4; Cöhce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 36; Cöhce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 152, 156; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*, s. 12 (Yazar, Belek Gâzi'nin karşı seferinde Mengüceklî İshak Bey ile muharebede karşılaşmış onu mağlup ettiği ve savaş alanında kaçan İshak Bey'in topraklarını istila ettiği kanaatindedir. Kaynaklarımızın böyle bir karşılaşma hakkında herhangi bir kayıt içermediği için bu yorumun sağlanması yapılamamaktadır.); Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (trc. Enver Uzun), Kübak: Kültür Bilimleri Akademisi, İstanbul 2016, s. 123 (Yazar, bu seferin 513/1119 yılında olduğu kanaatindedir.); İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004, s. 91; Yinanç, "Mengüceklîler", s. 461; Zerrin Günel, "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddin Hasan", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, (nşr. Emine Uyumaz - Muharrem Kesik - Aydın Usta - Cihan Piyadeoğlu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 207; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394, 400; Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", s. 211; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 52; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 111; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 129; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gâzi", s. 246; Usta, "Artukoğlu Belek Gâzi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 360; Kayhan, "Artuklu-Danişmendli İlişkileri Hakkında", s. 478-479; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Öngül, "Mengüceklîler", s. 453; Kesik, "Emir (Melik) Gâzi", s. 163; Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 69; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63; Aksu, *Mengüceklîler ve Şehirleri*, s. 33; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Laflı, "Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Haline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları", s. 33; Kemal Taşçı, "Ortaçağda Erzincan", *Erzincan 2019*, (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Valiliği Yayınları, Erzincan 2019, s. 111; Yıldırım, "Tarih-i Ebü'l-Ferec'te Malatya ve Maraş", s. 250; Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 80, 101; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gâzi'nin İzdivacı", s. 288 (Yazarlar, Belek Gâzi'nin 513/1119 yılında çıktığı bu intikam seferinde Kemâh ile yetinmeyip Erzincan'ı dahi istila ettiği fikrindedir.); Çelik, "Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile Mücadelesine Bir Bakış", s. 25; Çelik, "Harput Artuklu Emiri Belek Gâzi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi", s. 530 (Yazar, İshak Bey'in Trabzon'a gitmesi üzerine savunmasız olan Kemâh ve Erzincan'ın Belek Gâzi tarafından zapt edildiği kanaatindedir.); Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri", s. 33; Tarafhan Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 76; Kırcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13; Yaşa, "Artuklular", s. 76; Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danişmendli İlişkileri", s. 174 (Yazar, yanlışlıkla Belek Gâzi'nin Mengüceklîler tarafından geri alınan Dersim ve Palu'yu istirdat ettiği fikrindedir.); Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 393.

Belek Gâzî'nin amcası Necmeddîn I. İlgâzî'nin çağrısı üzerine Haçlılar ile mücadele için Kuzey Suriye'de olmasından istifade eden Mengüceklî İshak Bey, Belek Gâzî ve Tuğrul Arslân tarafından ele geçirilen ve yağmalanan başkenti geri almak için harekete geçti. Bu cümleden olarak merkezi Kemâh'ı ele geçiren ve Artuklu topraklarını tekrar tehdit eden Mengüceklî İshak Bey, Belek Gâzî'nin muhtemel ikinci Kemâh seferi için tedbir almaya başladı. Ülkesini tekrar Artuklulara bırakmak istemeyen İshak Bey, Malatya mülhakatını ve Dersim yöresindeki Artuklu beldelerini tehdit etmeye başladı.⁴⁸

3. Sermân/Seryân Savaşı Öncesi Teşkil Edilen İttifaklar

Belek Gâzî'nin amcası Mardin Artuklu beyi Necmeddîn I. İlgâzî ile Halep'i tehdit eden Haçlılara karşı Antakya Haçlı prinkepsi Roger ile 17 Rebiülevvel 513/30 Haziran 1119 tarihinde yaptığı Tell 'Afrîn/'İfrîn (تل عفرین) de Ager Sanguinis (Kanlı Meydan/ Kan Tarlası) Savaşı'ndan⁴⁹ istifade eden İshak Bey'in Kemâh ve yörelerini geri alması, Harput Artuklularına ait olan Çemişgezek'i alması⁵⁰ ve Malatya Selçuklularına ait olan beldeleri tekrar yağmalaması ya da Malatya'yı tehdit etmesi üzerine Belek Gâzî, Mengüceklî İshak Bey'i kesin bir mağlubiyete uğratmak ve belki de Mengüceklî Beyliği'ni ortadan kaldırmak için faaliyete geçti. Elbistan ve Maraş Haçlı Senyörlüğü'ne karşı yaptığı mücadeleden Elbistan'ı ele geçirecek muzafferiyetle dönen Belek Gâzî, Mengüceklîlerin merkezi olan Kemâh'a ikinci bir sefer başlattı.⁵¹

⁴⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Özyaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özyaydın, "Mengücekliler", s. 102; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 163; Kesik, "Danişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Erdem, "Haçlılar ile Mücadelede Menbic ve Emir Belek", s. 199-200; Özdemiş, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Çelik, "Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile Mücadelesine Bir Bakış", s. 25; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Kırcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13; Yaşa, "Artuklular", s. 76; Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danişmendli İlişkileri", s. 174.

⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhu Dimaşk*, (nşr. Amedroz), s. 200-201; *Târîhu Dimaşk*, (nşr. Zekkâr), s. 322 (Naşir, yer ismini "Seryân (سريان) olarak kaydetmektedir.); *Zeylu Târîhi Dimaşk*, (nşr. 'Abdulgâni), s. 202; *The Damascus Chronicle of the Crusades*, (trc. Gibb), s. 162; *Damas de 1075 à 1154: l'Histoire de Damas d'Ibn al-Qalânîsî*, (trc. Tourneau), s. 151; *Şam Tarihine Zeyl*, (trc. Özatağ), s. 81-82; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, (nşr. Sevim), s. 4; *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, (trc. Sevim), s. 51; "La Chronique Abrégée d'al-'Azîmî", (nşr. Cahen), s. 386-387; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII, (nşr. Mektebetü't-Turâs), s. 550-551; *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, (trc. Ağırakça - vd.), s. 616-617; İbnü'l-Adîm, *Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî el-Halebî (660/1262), Zübde'tü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, II, (nşr. Sâmi ed-Dehân), el-Me'hadü'l-Faransî bi'd-Dimaşk li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Dimaşk 1951, s. 188-190; *Zübde'tü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521 = 1055-1127)*, (trc. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 137-138; Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204-205; *Vakainame*, II, (trc. Andreaşyan), s. 66-67; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ün), (nşr. İbrâhîm), s. 174-175; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Ebû'l-Ferec, *The Chronography*, (trc. Budge), s. 249; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 356; Urfalı Mateos, *Chronique de Mattieu d'Édesse*, (trc. Dulaurier), s. 299-301; *Vekayi-Nâme*, (trc. Andreaşyan), s. 264-265; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, (trc. Dostourian), s. 225-226; William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, s. 530-532; Kâtip Ferdî, *Mardin Artukluları Tarihi*, (nşr. Ali Emîri), Mardin Halkevi Neşriyatı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 8; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 131; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, II - Kudüs Krallığı ve Frank Doğu (1100-1187)*, (trc. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019⁴, s. 123-128; Nikita Elisséeff, *Nûr ad-Dîn: un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades, (511-569 H./1118-1174)*, II, Institut Français de Damas, Damas 1967, s. 317-320; Claude Cahen, *La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche*, Institut Français de Damas, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1940, s. 237-239; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 87-88; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği (Tog - Teginler)*, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 54-55; Jean Richard, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (trc. Özge Özdemiş), Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 160; Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 246; Ali Sevim, "Dilmaçoğulları", *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 301; Azharî, "The Policy of Balak the Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124", s. 288; Malcolm Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, (trc. Doğan Mert Demir), Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 190, 192, 2013, 227; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları (514-590 / 1120-1194)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001, s. 91-94; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman-Haçlı İttifak Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 110-112; Aydın Usta, "Artuklular", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 473; Tülay Metin, "Emîr Necmeddin İlgâzî Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)", *Belleten*, LXXXIII/298, Aralık 2019, s. 828-840.

⁵⁰ Ünal, "XVI Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdari Yapısı-", s. 368.

⁵¹ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 205; *Vakainame*, II, (trc. Andreaşyan), s. 67; *Târîhu Mâr Mihâ'îlu's-Suryânî*, III, (trc. Şeahm'ün), (nşr. İbrâhîm), s. 174-175; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 186; Özyaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 163; Kesik, "Danişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63; Özdemiş, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Çelik, "Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar

Kaynaklarımızda sarahatle belirtilmemesine rağmen, Belek Gâzi'nin 512/1118 tarihindeki ilk Kemâh seferinden sonra başkentini terk ederek kuzeye çekilmişti. Belek Gâzi'nin Kuzey Suriye seferinden zaferle dönmesi ve Mengüceklîler üzerine sefere çıkması nedeniyle tekrar merkezi Kemâh'ı terk eden Mengüceklî İshak Bey, beyliğin kuzey sınırlarında komşusu olan Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon dukası Konstantinos Gabras⁵² ile bir ittifak yaptı. Selçuklu-Haçlı ya da Müslüman-Hristiyan savaşlarında başarıları ile temayüz etmiş olan Artuklular karşısında başarı elde etmek isteyen Trabzon dukası Konstantinos Gabras, Mengüceklî emîri İshak Bey'in bu teklifini hemen kabul etti.⁵³ Belek

ile Mücadelesine Bir Bakış", s. 25; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Kırcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 393.

⁵² Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komneno Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, (trc. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 261-264.

⁵³ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204; *Vakainame*, (trc. Andreasyan), s. 66; *Târîhu Mâr Mihâ'ilu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ün), (nşr. İbrâhîm), s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Dulaurier, *Recueil des Historiens de Croisades: Documens Erméniens*, I, s. 333; Ebû'l-Ferec, *The Chronology*, (trc. Budge), s. 243; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 349; Jakob Philip Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (trc. Ahmet Cevat Eren), (nşr. Celalettin Yavuz - İsmail Hacifettahoğlu), (not. İbrahim Tellioglu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 20; Houtsma, "La Dynastie des Benu Mengücek", s. 278; "Mengücekoğulları Hanedanı", s. 245; Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 45; Aksüt, *Erzincan Tarihi*, s. 53; Mükrimin Halil Yinanç, "Danişmendliler", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 469 (Yazar, Gabras hanedanına mensup bu valinin Theodore'un oğlu "Gregor" olduğu kanaatindedir, ancak 1118-1140 tarihleri arasında Trabzon dukasının Konstantinos Gabras olduğu hakkında bkz. Anthony M. Bryer - Sterios Fassoulakis - Donald M. Nicol, "A Byzantine Family: the Gabrades, An Additional Note", *Byzantinoslavica*, 36, Prague 1975, s. 39); Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, s. 242; Yinanç, "Belek", s. 470; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 76-77, 169; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengüceklîler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüceklîler", *DİA*, s. 139; Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend Étude Critique du Dânişmendnâme*, I, s. 123, 133-134; Mélikoff, "Dânişmendids", s. 110; Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", s. 239; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarıcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Yeddiçel), s. 39; Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", (trc. Yaşar Üçel - Bahaeddin Yediöldüz), *Belleten*, LV/201, Aralık 1987, s. 1421; Cahen, "Artukids", s. 664; Cahen, "Balak", s. 983; Cahen, "Mengüceklî", s. 1016 (Yazar, daha önce atıfta bulunduğumuz yazılarında Mengüceklî İshak Bey ile ittifak yapan kişinin adını vermemesine rağmen bu yazısında Gabras ailesinin Trabzon dukasının Konstantinos'un babası Theodore Gabras olduğu kanaatindedir.); Kafesoğlu, "Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri", s. 381-382; Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", s. 47; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 138, 186; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, XII/1, Eskişehir 1997, s. 458; Ardoçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 38; Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", s. 49; Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 274; Abdülkerim Özyayın, "Danişmendliler", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 470; Özyayın, "Mengüceklîler", s. 142; Özyayın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özyayın, "Mengüceklîler", s. 102; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 56-57; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 4; Cöğce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 36 (Yazar, Belek Gâzi'nin karşı hareketi sonucunda Mengüceklî İshak Bey'in beylik başkenti Kemâh'ı kaybettiği için Konstantinos Gabras'a sığınmak zorunda kaldığı kanaatindedir.); Cöğce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 156; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, s. 123; Azhari, "The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124", s. 287; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394 (Yazar, Konstantinos Gabras'ın Mengüceklîler ile ittifak etmesi ve Danişmendli arazilerine saldırmasını sebebinin Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos tarafından Batı Anadolu seferine çıkmak için teşvik edildiği ve Danişmendli Melik Gâzi/Emir Gâzi'nin bu nedene savaşa dahil olduğu kanaatindedir.), 400; İbrahim Tellioglu, "Anadolu'nun Fethi Döneminde Erzincan", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2016, s. 418; Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 91; Yinanç, "Mengüceklîler", s. 461; Günal, "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddin Hasan", s. 207; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63-64; Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", s. 211; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 52; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 111-112; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 129; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gâzi", s. 246 (Yazar, Belek Gâzi'nin Tuğrul Arslân ile birlikte Kemâh'a kadar olan Mengüceklî'nin güney bölgelerini yağmalamasını "Belek de Anadolu Selçuklularının Malatya Meliki Tuğrul Arslan'la birlikte Kemah'a kadar Mengüceklî ülkesini istilâ etti (513/1119)." şeklinde dile getirmektedir.); Usta, "Artukoğlu Belek Gâzi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 361; Kayhan, "Artuklu-Danişmendli İlişkileri Hakkında", s. 479; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Öngül, "Mengüceklîler", s. 453; Kesik, "Emir (Melik) Gâzi", s. 163; Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88; Kesik, "Danişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 69; Kesik, *Selçukluların Haçlılara İmtihani*, s. 125; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklîlerden Osmanlılara*, s. 31; Aksu, *Mengüceklîler ve Şehirleri*, s. 33; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Laflu, "Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Haline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları", s. 33; Kemal Taşcı, "Ortaçağ Döneminde İdari Yapı", *Erzincan 2019*, (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Valiliği Yayınları, Erzincan 2019, s. 139; Taşcı, "Ortaçağda Erzincan", s. 111; Adem Tutar, "Anadolu'yu Türk Yurdu Haline Getirme Sürecinde Bizans ve Haçlılar Karşısında Danişmendliler", *Uluslararası*

Gâzî'nin üzerine gelmesi ile Kemâh'ı terk eden İshak Bey'in Anadolu siyasetinin en önemli unsurlarından biri olan kayınpederi Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî b. Dânişmend (أمير غازي بن دانشمند) yerine neden Mengüceklî topraklarını kuzeyden tehdit eden Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon dukası Konstantinos Gabras ile ittifak oluşturduğu kaynakların sükût ettiği en önemli meselelerden biridir. İshak Bey'in Trabzon Dukalığı'ndan yardım istemesi onun kayınpederi olan Dânişmendli Melik Gâzî ile de arasının bozuk olduğunun en önemli delilidir.⁵⁴ Doğu Anadolu Türk beylerinin birbirleri ile siyasî ve askerî rekabete girmeleri sürekli olarak Saltuklular, Mengüceklîler ve Dânişmendliler gibi beyliklerden gelebilecek saldırılara karşı hazırda sürekli olarak asker barındırması bu yardım talebinin Konstantinos Gabras tarafından geri çevrilmemesinde etkili olmuş olabilir. Ayrıca bu ittifaka Saltuklulara ait olan Bayburt emîri ya da valisi de dahil olmuştur.⁵⁵

Mengüceklî Beyliği-Trabzon Dukalığı tarafında mezkûr ittifak oluşturulurken Belek Gâzî de yanında Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân olduğu halde Mengüceklîler üzerine ilerlerken Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî de kuvvetle muhtemel Trabzon Dukalığı'ndan aldığı yardım sayesinde İshak Bey'in Dânişmendli topraklarını tehdit etmesi nedeniyle dahil olmuştur. Tarafların birbirleri ile olan asker sayıları ve ordu durumları hakkında ne yazık ki kaynak eserlerde hiçbir bilgi kaydına rastlanılamamaktadır.⁵⁶

Malatya'nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cöhce - Murat Zengin - Recep Özman), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 208; Yıldırım, "Tarih-i Ebü'l-Ferec'te Malatya ve Maraş", s. 250; Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 80, 101; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular'ın Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Faaliyetleri", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, I, (09-11 Ekim 2008), (nşr. Halit Çal - Necati Demir - Feridun Emecen - Bahaeddin Yediylıdız), Giresun Belediyesi Yayını, Ankara 2009, s. 91; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı", s. 288; Çelik, "Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile Mücadelesine Bir Bakış", s. 25; Çelik, "Harput Artuklu Emîri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi", s. 530; Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri", s. 33; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Kırcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13; Yaşa, "Artuklular", s. 76; Cabri, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi*, s. 31; Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danişmendli İlişkileri", s. 175; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 393.

⁵⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 169; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 131; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 393.

⁵⁵ Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 57.

⁵⁶ Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 45; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, s. 242; Yinanç, "Belek", s. 470; Yinanç, "Danişmendliler", s. 469; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77, 169; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengüçükler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüçükçüler", *DİA*, s. 139 (Yazar, bu yazısında Belek Gâzî'nin Dânişmend Gâzî ile ittifak yaptığı kanaatindedir.); Honingmann, "Malatya (İslâm Devri)", *İA*, s. 236; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarıcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39; Cahen, "Artukids", s. 664; Cahen, "Balak", s. 983 (Yazar, atıfta bulunduğumuz bu 3 yazısında Belek Gâzî'nin Mengüceklî İshak Bey ve Konstantinos Gabras'a karşı ittifak yaptığı kişinin Dânişmendli Gümüş Tegîn Ahmed Gâzî olduğu ve bu ittifakın 512/1118 yılında vuku bulduğu kanaatindedir.); Cahen, "Mengücek", s. 1016 (Yazar, bu yazısında ise tam isim vermeden Belek Gâzî ile ittifak yapan Dânişmendli beyini sadece "Ghâzî" olarak belirtmektedir, fakat Dânişmendlilerin daima Hıristiyan Bizans ve Haçlılar'a karşı cihad halinde olmaları Dânişmendli beylerinin kahir ekseriyetinin "Gâzî" unvanı almaları yazarın durumu açığa kavuşturmak istemediğini ortaya koymaktadır.); Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchukids", s. 171; Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend Étude Critique du Dânişmendnâme*, I, s. 123, 134; Mélikoff, "Dânişmendids", s. 110; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 138, 186, 213; el-Muheyimîd, *ed-Dânişmendîyyûn ve Cihâduhum fî Bilâdi'l-Anâdul*, s. 150 (Yazar, 512/1118 tarihinde Mengüceklî başkenti Kemâh'ın bu üç Türk komutanı tarafından yağmalandığı fikrindedir.); Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 274; Özaydın, "Mengüçükler", s. 142; Özaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özaydın, "Danişmendliler", *DİA*, s. 470; Özaydın, "Mengüçükler", s. 102; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 56 (Yazar, Belek Gâzî ve Ayşe Hâtûn'un bu saldırıdan sonra Trabzon dukası Konstantinos Gabras ve İshak Bey'e karşı Urfa kontu Joscelin ve Dânişmendli Melik Gâzî ile ittifak kurdukları kanaatindedir. Bu kısımdan anlaşılacağına göre yazar, 1118 yılındaki İshak Bey'in Malatya yörelerini yağmalamasından sonra Belek Gâzî'nin yokluğunda Ayşe Hâtûn'un Urfa kontu Joscelin ile yaptığı ateşkes ve yardımlaşma anlatmasını Sermân Savaşından önce Gabras-İshak Bey'e karşı kurulan ittifak ile karıştırmaktadır.); Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 4; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394, 400 (Yazar, bu savaşta en önemli unsur olan Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin Belek Gâzî'den ziyade sadece Malatya meliki Tuğrul Arslân'ın adını zikretmek suretiyle onunla antlaştığı kanaatindedir.); Telloğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 91; Yinanç, "Mengüçükler", s. 461; Cöhce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 36-37; Cöhce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 156; Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", s. 211; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 52-53; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri",

Anadolu'nun fütûhat sürecinde başlangıçta Müslüman Türkler/Türkmenlerin Hristiyanlar ile daima karşı karşıya olmaları durumu öncelikle Haçlı Seferleri sonucunda Orta Doğu'da 1099-1100 yıllarında Urfa Haçlı Kontluğu, Maraş Haçlı Senyörlüğü, Antakya Haçlı Prinkepşkiği ve Kudüs Haçlı Krallığı gibi yeni devletlerin zuhur etmesine sebep olmuştur. Bu esnada Büyük Selçuklu Devleti'nin fetret devrini yaşaması ve bitmek tükenmek bilmeyen taht mücadeleleri nedeniyle Orta Doğu'da yaşanan bu gelişmeler gerektiği gibi takip edilemedi ve teşekkül eden Haçlı devletlerinin varlığı kabul edildi. Sultan Muhammed Tapar'ın tek başına 498/1105 yılında Selçuklu tahtına oturması ile başlayan Haçlılar ile mücadele dönemi Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul valileri, Halep Selçuklu Melikliği ve Doğu Anadolu Türk beylerinin kendi geleceklerini düşünerek bu mücadeleye tam destek vermemesi ile başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısızlıktan sonra Haçlı devletlerinin varlığı kabullenildi ve Haçlıların birbirleri ile mücadele etmek için ittifak oluşturmaları Doğu Anadolu Türk beylerini ve Halep Selçuklu meliklerine de misal oldu. Büyük düşmanları bir tarafa bırakarak birbirleri ile mücadele ederken onlardan yardım almaları ve ittifak yapmaları Orta Doğu İslam âleminin kalbine bir hançer gibi saplanan Haçlı devletlerinin daha uzun ömürlü olmalarına sebep oldu. Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul valileri, Artuklu Türkmen beyleri ve Dânişmendli beylerinin Haçlılara karşı verdikleri mücadele bazen başarı bazen ise hezimetle sonuçlandı, ancak hem Müslüman Türkler/Türkmenler hem Haçlılar ve Bizans İmparatorluğu içinde buldukları zor durumdan kurtulmak için halihazırdaki tehlikelere karşı birbirleriyle ittifak oluşturmayı öğrendiler. Bu dönemde Türkler/Türkmenler ile oluşturulan ittifakların bir diğer örneği de Sermân/Seryân Savaşı için Mengüceklî Beyliği ile Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon dukası/valisi Konstantinos Gabras arasında oluşturulmuştur.

Alexander Daniel Beihammer, Sermân/Seryân Savaşı için teşekkül edilen ittifakları;

“İmparator (II. John), Bizans saldırısına direnen bir Türk beyine karşı Konya hâkimi Mesud ile kısa süreli bir ittifaka girerek bu yerleri yalnızca geçici olarak ele geçirdi. Bu olağanüstü başarıların hiçbirinin kalıcı etkileri olmadı. Sahil boyu ve bir dizi liman dışında, Paflagonya ve daha doğudaki bölgeler büyük ölçüde Selçuklu ve Danişmendli nüfuzu altında kaldı. Fırat bölgesi ve Doğu Anadolu'daki duruma gelince, her şeyden önce Malatyalı Tuğrul Arslan ve Harputlu Belek b. Behram'ın beylikleri Divar Bakr'daki Artuklu kollarının giderek artan gücü ile birlikte Belek'in 1124'teki ölümüne kadar siyasal duruma egemen oldu. Genel olarak, konularını sağlamlaştırmaya çalışan ancak hiçbiri diğerine üstün gelecek kadar güçlü olmayan Frank, Ermeni, Grek ve Türk soylarından oluşan karmaşık yerel güçlerin bir karışımı söz konusudur. Bu, askerî üstünlüğün dinsel veya etnik bölünmelerden çok daha önemli olduğu şiddetli mücadeleler ve kırılma ittifakları arasında birbirinin yerini alan hızla değişen iktidar gruplaşmalarına yol açtı. Malatya ile Kemah ve Erzincan'daki Mengücek Emirliği arasında 1118-19 yıllarındaki çatışma, bunun tipik bir örneğidir. Bu savaş sırasında Malatya, Urfa'yla ve emirlik, Trabzon'la -bunların kendi Hristiyan komşularıyla- ittifak kurdu. Mengücek'in Malatya'ya yönelik saldırganlığı, şehrin Selçuklu beylerini Kont I. Joscelin'le bir mutabakat arayışına sevk etti. Bunu izleyen yıllarda Tuğrul Arslan ve Belek b. Behram'ın Kemah üzerine karşı saldırıları İbn Mengücek'i Trabzon'un Bizans lordu Konstantin Gabras'a sığınmaya zorladı. Fırat ve Pontus bölgelerindeki muhalif Hristiyan-Türk ittifakları, sınırdaş Kapadokya'daki baskın Müslüman güç, Emir Gazi b. Danişmend'i bu çatışmaya girmeye teşvik etti. O, ailesinin damadı İbn Mengücek'le evlilik

s. 111-112; Ayan, “Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi”, s. 63; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 129; Solmaz, “Dânişmendliler”, s. 433; Solmaz, “Melik Gazi”, s. 246; Usta, “Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri”, s. 361; Kayhan, “Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında”, s. 479; Azharî, “The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124”, s. 287 (Yazar, Belek Gâzi'nin müttelikinin Dânişmendli Gümüş Tegîn Ahmed Gâzi olduğu kanaatindedir.); Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Metin, “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, s. 45; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Öngül, “Mengücekler”, s. 453; Kesik, “Emir (Melik) Gazi”, s. 163; Kesik, *Dânişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88; Kesik, “Dânişmendliler”, s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 69, 135-136; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, s. 31; Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, s. 131; Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular'ın Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Faaliyetleri”, s. 91; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Lafli, “Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Haline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları”, s. 33; Tutar, “Anadolu'yu Türk Yurdu Haline Getirme Sürecinde Bizans ve Haçlılar Karşısında Danişmendliler”, s. 208; Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 80, 101; Yılmazçelik - Çelik, “Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı”, s. 288; Çelik, “Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile Mücadelesine Bir Bakış”, s. 25; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Kurcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13.

bağlarını sürdürmesine rağmen Malatya ve Kharpete beyleriyle işbirliği yapmaya hazırды. Bu da hızla, sonradan bağlaşıklar arasında bir anlaşmazlık kaynağı oluşturacak çıkar çatışmasına yol açacaktı.”

şeklindeki ifadeleriyle hem beylikler dönemi Fırat Nehri ile Pontus bölgesi arasındaki mahallî rekabetin Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında ittifakların yapılmasını hem de Dânişmendli emîri Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin ittifaka dahil olmasının sebebinin ortaya koymaya çalışmıştır. Bu açıdan yazar, beylikler dönemi Doğu Anadolu bölgesindeki mahallî çıkar çatışmalarının dinî bir temele dayanmadığını ve birlerine güç yetiremeyen beylerin gerekirse asıl düşmanları olan Bizans İmparatorluğu'na bağlı Hristiyanlar ile ittifak yapabileceklerini tahlil etmiştir.⁵⁷

4. Sermân/Seryân Savaşı ve Sonuçları

Anadolu Türk tarihinin en önemli dönemlerinden biri olan beylikler devri bu coğrafyanın Türkleşmesi ve İslâmlaşması açısından son derece önemlidir. Öncelikle XI. asrın başlarında başlayan Anadolu/Diyâr-ı Rûm'un fetih süreci beylikler devri ile nispeten kemâle ermiştir. 463/1071 Malazgirt Savaşı ile başlayan Anadolu'nun asıl fetih ve tavattun edilme süreci önce Kuzey Doğu Anadolu hattında, daha sonra ise Diyâr-ı Bekr bölgesinin ilhakı ile Selçuklu Devleti'nin 485-498/1092-1105 yılları arasındaki fetret devrinde merkezî otoritenin zaafiyete uğradığı dönemde Güney Doğu Anadolu bölgesinde kurulan beylikler ile devam ettirilmiştir. Malazgirt Savaşı'na katıldığı rivayet edilen Türkmen beylerinin kendilerine tâbi olan Türkmenleri fethettikleri bölgelere yerleştirme süreçleri zamanla onların ortak düşmanlara karşı birlikte hareket etme zorunluluklarını ortaya çıkarmıştır. Bu ittifaklarda hiç şüphesiz kurmuş oldukları sıhrî bağların etkisi büyüktür. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk fetih devresinde Anadolu'ya yönlendirdiği Türkmenler gibi beylikler devrinde de Türkmenlerin Doğu Anadolu'daki yoğunluğu zamanla Hanzit bölgesi gibi bazı şehir ve beldelerin hâkimiyeti meselelerinden ve Türkmenleri yaptıkları yağmalardan dolayı mezkûr beylikler arasında rekabet başlamıştır. Belki de Türkmenlerin otlak sorunlarından neş'et eden sürtüşmeler zamanla tâbi oldukları beylerin karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur. Siyasî ve askerî olarak karşılaşan beylerin kendilerine destek olması için kurdukları ittifaklar neticesinde Anadolu Türk tarihinin ilk ittifaklı “*Hilâl-Haç*” veya “*Müslüman-Hristiyan/Haçlı*” mücadelesi 514/1120 yılında Sermân/Seryân Savaşı'nda net olarak görüldü.

Esas itibariyle 'Irâk, İrân, Bilâdü'ş-Şâm/Suriye ve Mısır'dan oluşan İslâm tarih yazıcılığı sahalarına uzak olması, savaşın mağlup tarafında yer alan Bizans İmparatorluğu kaynaklarının hezimetleri anlatmak istememesi ve Doğu Anadolu Türk beyleri tarihini anlatan müstakil bir tarih kitabının bulunmaması ya da günümüze ulaşmaması gibi sebeplerden dolayı Sermân/Seryân Savaşı'ndan önemine binaen Ortaçağ tarihi kaynaklarında yeterince tafsilatlı bir şekilde bahsedilmemiştir. İslam tarih yazıcılığında Orta Doğu'da kurulan Haçlı Devletleri ile mücadelede öne çıkan Musul Atabeyliği Zengîler döneminde başlayan “*Hilâl-Haç*” veya “*Müslüman Hristiyan/Haçlı*” mücadelesi anlatım rüzgârı Zengî Atabeyliği'nin Mısır valiliği olan Eyyûbiler döneminde daha da önemli hale geldi. Bu cümleden olarak Anadolu'da “*Hilâl-Haç*” veya “*Müslüman-Hristiyan*” mücadelesi tarihinin ilk misallerinden olan 463/1071 yılında Selçuklu Devleti ve Bizans İmparatorluğu arasında vuku bulan Malazgirt Meydan Muharebesi'ne dair bilgiler ve izahlar artmaya başladı. Bu anlatım tarzının ikinci önemli misali ise 514/1120 yılında vuku bulan Sermân/Seryân Savaşı'dır.

Sermân/Seryân Savaşı ile ilgili en önemli meselelerden biri bu savaşın muharebe mevki, savaşın yapıldığı yerin nereye yakın olduğu, hangi kale yakınında ya da savaş meydanında vuku bulduğu, savaşın gidişatı ve orduların askerî durumu, savaşın kazanan müttefik ordusunun birleşme noktası, savaşın kazanılması ya da kaybedilmesine neden olan askerî hamle ve tam olarak hangi tarihte olduğudur. Mezkûr konularda bilgi eksikliği, farklılığı ve çelişkisi mevcuttur. Sermân/Seryân Savaşı ile ilgili ilk mesele 2 ordunun müttefiklerinin birleşme durumları ve mahalleridir. Mesela Harput Artuklu ve Malatya Selçuklu kuvvetlerinin ittifak yaptıkları Dânişmendli askerleri ile birleştikleri ve düşmanları üzerine yürüdükleri tarih ve mevki hakkında herhangi bir bilgi kaydına sahip değiliz. Ayrıca diğer tarafta yer alan Mengüceklî Beyliği ve Trabzon Dukalığı askerlerinin sayısı ve birleşme tarihi hakkında da bilgi eksikliği mevcuttur. Bu 2 ittifak kuvvetlerinin birleşmesinden Mengüceklî Beyliği ile Trabzon Dukalığı ordularının diğer müttefik kuvvetlerinden önce birleştiği kesindir. Zira bu 2 kuvvetin birleşmesi

⁵⁷ Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğusu*, s. 392-393.

sonucunda Harput Artuklu Beyliği ve Malatya Selçuklu Sultanlığı askerleri Danişmendli Beyliği askerleri ile ittifak kurma ve birleşme yoluna gittikleri kayıtlıdır.

Trabzon Dukalığı'nın Danişmendli Beyliği'nin kuzey bölgelerine saldırması nedeniyle sürekli rekabet halinde olmaları ve bu savaş sonucunda eğer Mengüceklî Beyliği ile Trabzon Dukalığı kuvvetlerinin Harput Artuklu Beyliği ile Malatya Selçuklu Sultanlığı askerlerini yenmesi ihtimalinde Trabzon dukası Konstantinos Gabras ve İshak Bey'in yeni hedeflerinin Danişmendli Beyliği toprakları olması kuvvetle muhtemel olduğu için Danişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî hem Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ın daha fazla güçlenmesini engellemek hem de asi damadı Mengüceklî emîri İshak Bey'i tedib etmek istediği için karşı ittifakta yer almıştır. Ayrıca savaşın yerinin nerede olduğuna dair de kaynaklarda Endekân (الندكان)/Erzikan/Enzikan/ Erzincan yakınlarındaki Sermân/Sirmân⁵⁸ ya da Seryân Kalesi⁵⁹ eteklerinde olduğu kayıtlıdır.⁶⁰ Kaynak eserlerin bildirdiği Endekân isimli yerin tam olarak neresi olduğu bir muammadır. Zira Endekân isminin Erzincan olduğu kesin değildir. Çünkü aynı dönemde Mengüceklî Beyliği tarihinden bahseden aynı yazarlar Erzincan ismini sarahatle kaydetmemişlerdir. Erzincan'dan bahsederken Endekân şeklinde bir ismi katıyetle kullanmamışlardır. Bu nedenle Endekân isimli yerin Erzincan olması kuvvetle muhtemel görülmemektedir. Ama neresi olduğuna dair yorum yapmanın da güçlüğüne rağmen mezkûr ismi Erzincan'a benzeten araştırmacılar kolaya kaçarak buranın Erzincan olduğuna dair fikir birliği yapmışlardır. Endekân adlı yerin Erzincan olduğunu ilk defa İbnü'l-Kalânîsî'nin eserini 1932 yılında *The Damascus Chronicle of the Crusades: Chronicle of Ibn al-Qalânîsî* adıyla İngiliz lisanına tercüme eden Hamilton Alexander Rosskeen Gibb zikretmiştir. Bundan sonra Endekân isminin Erzincan olduğu kabul görmüş ve olmayacağı ya da başka bir yer olacağı ihtimali göz ardı edilmiştir.⁶¹ Zira bazı araştırmacılar Endekân isimli yerin Mengüceklî Beyliği'ne daha sonra başkentlik yapacak olan ve Kemâh ile Trabzon arasında bulunan Erzincan olduğu kanaatinde idirler. Savaş alanının Erzincan'ın kuzeyinde ve Bayburt'a yakın olan eski bir yerleşim alanı Sadak/Satala⁶² Kalesi,⁶³ olduğu kanısında olanlar ve savaş alanının Gümüşhane'ye bağlı bir ilçe olan Şiran⁶⁴ olduğu fikrinde olan tarihçilerde mevcuttur. Dahası savaş mahalini Ser'ân (سرعان),⁶⁵ Sirvan,⁶⁶ ve Şirvan⁶⁷ olduğunu kaydeden çağdaş araştırmacıların varlığı Sermân/Seryân Savaşı'nın yeri hakkında çok fazla bilgi kirliliği ve yorum farklılığının varlığını gözler önüne sermektedir.

⁵⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhu Dimaşk*, (nşr. Amedroz), s. 202; (nşr. Kâhire), s. 202; (nşr. Zekkâr), s. 322; (nşr. 'Abdulğâni), s. 202; (trc. Gibb), s. 162; (trc. Tourneau), s. 151; (trc. Özatag), s. 83 (Müellif, savaşın Sermân/Sirmân Kalesi'nde vuku bulduğunu yani bu şekilde savaşın bir kale kuşatması ya da müdafaası şeklinde olduğu kanaatinde idir).

⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII, (nşr. Beyrût), s. 571; *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, (trc. Ağırakça - vd.), s. 18 (Müellif, savaşın Seryân Kalesi eteklerinde bir meydan muharebesi şeklinde olduğunu yani kale kuşatması ya da müdafaası şeklinde olmadığı kanaatinde idir).

⁶⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhu Dimaşk*, (nşr. Amedroz), s. 202; (nşr. Kâhire), s. 202; (nşr. Zekkâr), s. 322; (nşr. 'Abdulğâni), s. 202; (trc. Gibb), s. 162; (trc. Tourneau), s. 151; (trc. Özatag), s. 83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII, (nşr. Beyrût), s. 571; *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, trc. Ağırakça - vd.), s. 18; Houtsma, "La Dynastie des Benu Mengücek", s. 278; "Mengücekoğulları Hanedanı", s. 245; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60.

⁶¹ İbnü'l-Kalânîsî, *The Damascus Chronicle of the Crusades: Chronicle of Ibn al-Qalânîsî*, (trc. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb), Luzac & co., London 1932, s. 162; Dover Publications, Mineola - New York 2002², s. 162.

⁶² Yinanç, "Belek", s. 470; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 133 (Yazar, savaş mevkiinin Gümüşhane ile Tercan arasında bulunan Sadak olmasının mümkün olmadığı kanaatinde idir.); Aksüt, *Erzincan Tarihi*, s. 53.

⁶³ Timothy Bruce Mitford, "Biliotti's Excavations at Satala", *Anatolian Studies*, 24, December 1974, s. 221-244; Süleyman Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Erzurum 2008, s. 76-86; Süleyman Çiğdem, *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 2012, s. 111-121.

⁶⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77, dn. 13; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189, dn. 39; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, s. 31, dn. 25; Aksu, *Mengücekler ve Şehirleri*, s. 33 (Yazar, savaş alanının Ortaçağ kaynaklarında geçen Akşehir-i Erzincan sahrasının içinde yer aldığı kanaatinde idir.); Akşehir-i Erzincan için bkz. Ahmet Toksoy, "Akşehir-i Erzincan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10, Erzurum 1998, s. 185-193; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125; Dursun Ayan, "Mevlânâ ve Suşehri (Erzincan Akşehiri)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları*, 26, Bahar 2017, s. 23-36; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 69, 136; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63.

⁶⁵ el-Muheyimîd, *ed-Dânişmendiyûn ve Cihâduhum fi Bilâdi'l-Anâdûl*, s. 150.

⁶⁶ Özeydin, "Mengücekler", s. 102.

⁶⁷ Özeydin, "Mengücekler", s. 102; Kesik, "Danişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69.

Savaş alanının Şiran/Cheriana⁶⁸ dolaylarında olması kuvvetle muhtemel görülmektedir. Zira Sermân/Sirmân ya da Seryân olarak kayıtlı olan kelimenin bugün bu ilçede yaşayan insanların ilçeyi “Şeyran” şeklinde isimlendirmeleri ile ilgili olduğuna dair de kanaatler mevcuttur.⁶⁹ Kemâh-Malatya arasında da bir Şiran isimli yer olduğu haritada yer almasına rağmen haritanın yer aldığı kitapta aslında bu yerin bugün Erzincan ili Kemaliye ilçesi sınırları içinde yer alan Şirzu Nahiyesi olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰ Savaş alanının bir kaleye sahip dağ eteğinde yapıldığının kayıtlı olması nedeniyle Şiran’da bulunan kalelerin listesinin verilmesi tarafımızca uygun görülmüştür. Bu cümleden olarak Şiran’da İntaşı/Balikhisar Kalesi Kelkit-Şiran arasında Şiran’ın 26 km. güneydoğusu, Kelkit Irmağı’nın kaynağının çıktığı Pöske Dağı’nda yer almaktadır.⁷¹ Kalecik: Kelkit’in 6 km. batısında Dereyüzü Köyü’nün 2 km. kuzeyinde Kelkit-Şiran yolu üzerindeki kale,⁷² Geremez/Babakonağı Kalesi: Kelkit’in 7 km. güneybatısında Kelkit-Şiran-Köse yoluna hâkim olan ve Babakonağı Köyü’nün doğusunda bulunmaktadır.⁷³ Övündü Gözetleme Kulesi Gümüşhane’nin 20 km. kuzeybatısında Gümüşhane-Torul-Şiran yol üçgenini kontrol eden bir kale,⁷⁴ Eymür-Bahçelik gözetleme kulesi Kelkit’in 25 km. kuzeybatısında Kelkit-Şiran sınırında⁷⁵ ve Gökçeler Gözetleme Kulesi ise Şiran’ın 13 km. doğusunda Şiran-Kelkit arasında yer almaktadır.⁷⁶

Müttefik kuvvetlerinin birleşme yeri, savaşın nereye yakın olduğu, nerede olduğu ve ordularda bulunan asker sayılarının belirsizliği haricinde savaşın cereyanı ve gidişatı hakkında da bilgi sahibi değiliz. Savaşın sonucu hakkında kaynaklarımız kesin bir ittifakla savaşı kuvvetle muhtemel Dânişmendli Beyliği kuvvetlerinin yardımıyla Harput Artuklu Beyliği ve Malatya Selçuklu Sultanlığı ordusunun kazandığını kaydetmektedirler. Savaşın kazanılması yanı sıra Mengüceklî Beyliği askerlerinden ne kadar öldürüldüğü konusunda sükût eden kaynaklarımız Trabzon Dukalığı askerlerinden 5.000 kişinin öldürüldüğü ve bu nedenle Mengüceklî Beyliği ile Trabzon Dukalığı müttefik kuvvetlerinin yenildiği kanaatindedirler.⁷⁷

⁶⁸ Anthony M. Bryer - David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985, s. 165-177; *Karadeniz’in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, I, harita: Richard Anderson, çizim: June Winfield, (trc. İsmail Köse), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 313-335, 322 (Ayrıca yazarlar Erzincan-Niksar-Sivas-Bayburt-Trabzon arasında kalan Şiran’ın Dânişmendliler ve Selçuklu Türkmenlerinin bitmek tükenmek bilmeyen akınları nedeniyle dinî eğitim verilen manastırların yapılması için uygun olmadığı kanaatindedirler.); Anthony M. Bryer, “A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979-c.1653”, *University of Birmingham Historical Journal*, XII/2, Birmingham 1970, s. 166, dn. 15; Erdal Akpınar, *Şiran İlçesinin Coğrafyası*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2007.

⁶⁹ Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, s. 31, dn. 25.

⁷⁰ Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*, harita 1.

⁷¹ Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, s. 65; Çiğdem, *Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane*, s. 82-83; Haldun Özkan - Hüseyin Yurttaş, *Orta Çağ’dan Günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 2012, s. 87-88.

⁷² Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, s. 66; Çiğdem, *Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane*, s. 83-84; Özkan - Yurttaş, *Orta Çağ’dan Günümüze Gümüşhane*, s. 118.

⁷³ Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, s. 66; Çiğdem, *Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane*, s. 84; Özkan - Yurttaş, *Orta Çağ’dan Günümüze Gümüşhane*, s. 86-87.

⁷⁴ Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, s. 67; Çiğdem, *Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane*, s. 88-89; Özkan - Yurttaş, *Orta Çağ’dan Günümüze Gümüşhane*, s. 120.

⁷⁵ Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, s. 69; Çiğdem, *Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane*, s. 91-92; Özkan - Yurttaş, *Orta Çağ’dan Günümüze Gümüşhane*, s. 87.

⁷⁶ Çiğdem, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, s. 69; Çiğdem, *Eski Çağ’dan Orta Çağ’a Gümüşhane*, s. 92-93; Özkan - Yurttaş, *Orta Çağ’dan Günümüze Gümüşhane*, s. 101.

⁷⁷ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 205; *Vakainame*, II, (trc. Andreasyan), s. 67; *Târîhu Mâr Mihâ’îlu’s-Suryânî*, III, (trc. Şeahm’ün), (nşr. İbrâhîm), s. 174-175; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Ebû’l-Ferec, *The Chronology of Gregory Abû’l-Faraj*, (trc. Budge), s. 249; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 356; İbnü’l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhu Dimaşk*, (nşr. Amedroz), s. 202; (nşr. Kâhire), s. 202; (nşr. Zekkâr), s. 322; (nşr. ‘Abdulğâni), s. 202; (trc. Gibb), s. 162; (trc. Tourneau), s. 151; (trc. Özatağ), s. 83; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, XII, (nşr. Beyrût), s. 571; *el-Kâmil fi’t-Târîh*, IX, (trc. Ağırakça - vd.), s. 18; Azîmî, *Târîhü’l-Azîmî*, (nşr. Sevim), s. 35; (trc. Sevim), s. 52; “La Chronique Abrégée d’al-‘Azîmî”, (nşr. Cahen), s. 387; Dulaurier, *Recueil des Historiens de Croisades: Documens Erméniens*, I, s. 333; Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, s. 20; “Balak”, *EI*, I, Leiden - London 1913, s. 612; Houtsma, “La Dynastie des Benu Mengücek”, s. 278; “Mengücekoğulları Hanedanı”, s. 245; Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 45; Aksüt, *Erzincan Tarihi*, s. 53; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, s. 242; Yinanç, “Belek”, s. 470; Yinanç, “Dânişmendliler”, s. 469; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, “Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı”, s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77, 169; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; Sümer, *Selçuklular*

Sermân/Seryân Savaşı'na dair diğer tartışma konusu ise savaş sonrasında esir düşen Mengüceklî İshak Bey ve Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ın kim ya da müttefiklerin hangisi tarafından esir edildikleri meselesidir.⁷⁸ Zira savaşa dair bilgi veren kaynaklar rakip müttefiklerin esir düştikleri hususunda fikir birliği yapmalarına rağmen İshak Bey ve Konstantinos Gabras'ı kimin esir ettiği ya da onların kime teslim oldukları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Savaşın müsebbibi olan Mengüceklî İshak Bey'in Harput Artuklu beyi Belek Gâzî ile olan husumeti nedeniyle savaşın kaybedileceği bir durumda daha önce aralarında ciddî bir muharebenin olmadığı ve kayınpederi olması

Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 3; Sümer, "Mengüceklîler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüceklîler", *DİA*, s. 139; Honingmann, "Malatya (İslâm Devri)", *İA*, s. 236; Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", s. 239; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğusu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39; Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchukids", s. 171; Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend Étude Critique du Dânişmendnâme*, I, s. 123, 134; Mélikoff, "Dânişmendids", s. 110; Kafesoğlu, "Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri", s. 382; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 138, 186, 213; Tekindağ, "Trabzon", s. 458; Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 38; Ardiçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, s. 26-28; Oral, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", s. 47; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, s. 26; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 246, 254, 274-275; el-Muheyimîd, *ed-Dânişmendiyûn ve Cihâduhum fî Bilâdi'l-Anadûl*, s. 150 (Yazar, Gabras hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Savaşın üç müttefik ve İshak Bey arasında olduğunu ifade etmektedir. Savaşın tarihinde vermemekle birlikte 1118 yılına bağlamaktadır.); Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", s. 49; Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Ataoğlu, "Harput'ta Artuklu İdaresi", s. 54; Özeydın, "Mengüceklîler", s. 142 (Yazar, bu yazısında Belek Gâzî'nin Kemâh beldelelerini istilası ve şehri ilhakının yanı sıra Sermân/Seryân Savaşı'nın da 514/1120 yılında olduğu kanaatinde); Özeydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129 (Yazar, bu yazısında ise Belek Gâzî'nin 513/1119 yılında amcası Necmeddîn I. İlgâzî'ye Haçlılar karşısında muavenet ettiği ve daha öncesinden Kemâh'ı ilhak ettiği ve İshak Bey'in Kemâh'ı geri alması üzerine bir süre sonra Mengüceklîler üzerine sefere çıktığı kanaatinde); Özeydın, "Danişmendliler", *DİA*, s. 470 (Yazar, savaş alanının Erzincan yerine Bayburt yakınlarında olduğunu kaydetmeyi tercih etmektedir.); Özeydın, "Mengüceklîler", s. 102-103; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 57; Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, s. 123; Yinanç, "Mengüceklîler", s. 461; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 4; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16; Ögün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", s. 89-90; Cönce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 37; Cönce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 156; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394 (Yazıda kuvvetle muhtemel Şiran yerine sehven "Şirvan" yazılmıştır.), 400 (Bu sayfada savaş alanının adı Şiran olarak kayıtlıdır.); Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 91; Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*, s. 50; Aşan, "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri", s. 127; İsmet Parmaksızoglu, "Trabzon'un Fethi / 21 Muharrem 866 - 26 Ekim 1961", *Öncesi ve Sonrastıyla Trabzonun Fethi*, (nşr. İsmail Hacıfettahoğlu), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 60-61; Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", s. 211; Öngül, *Urfa Tarihi*, s. 122; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Öngül, "Mengüceklîler", s. 453; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 53-54; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 112; Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", s. 63; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 129; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gazi", s. 246; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 361 (Yazar, savaşın mevkiini Seryân olarak bildirmekte ve burayı Erzincan'ın kuzeyinde şeklinde tasvir etmektedir, ancak kaynaklarda böyle bir yön tespiti mevcut değildir. Bu durum savaş alanının Şiran ve yakın olduğu kayıtlı olan Endekân isimli yerin ne tarafında olduğu ile ilgili olarak genel bir kabulün olduğunu ortaya koymaktadır.); Kayhan, "Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında", s. 479; Azharî, "The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124", s. 287; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 163; Kesik, *Dânişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 88; Kesik, "Danişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 69, 136; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125; Günel, "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddin Hasan", s. 207; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklîlerden Osmanlılara*, s. 31; Aksu, *Mengüceklîler ve Şehirleri*, s. 33-34; Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, s. 131; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular'ın Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Faaliyetleri", s. 91; Yaşa, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri", s. 242; Laflı, "Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Haline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları", s. 33; Taşcı, "Ortaçağ'da Erzincan", s. 111; Taşcı, "Ortaçağ Döneminde İdari Yapı", s. 139; Tutar, "Anadolu'yu Türk Yurdu Haline Getirme Sürecinde Bizans ve Haçlılar Karşısında Danişmendliler", s. 208 (Yazar, muharebe alanını "Bayburt yakınlarında" olarak kaydetmektedir.); Yıldırım, "Tarih-i Ebû'l-Ferec'te Malatya ve Maraş", s. 250; Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 80, 101; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdivacı", s. 288; Çelik, "Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile Mücadelesine Bir Bakış", s. 25-26; Çelik, "Harput Artuklu Emîri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi", s. 531; Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri", s. 33; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Kırcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13 (Yazar, savaş mahali hakkında "Gümüüşhane'ye bağlı Şiran denilen yerde" ifadesini kullanarak son yapılan araştırmalarda artık savaşın Şiran'da yapıldığına dair umumi bir ön kabul olduğunu ortaya koymaktadır.); Yaşa, "Artuklular", s. 76; Cabri, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi*, s. 31-32; Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danişmendli İlişkileri", s. 175; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğusu*, s. 393.

⁷⁸ Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125 (Yazar, Sermân/Seryân Savaşı'nın asıl kahramanının ve komutanının Artuklu Belek Gazi olduğu ve Mengüceklîleri mağlubiyete uğrutup İshak Bey ile Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ı esir aldığı kanaatinde).

hasebiyle Belek Gâzî'nin gazabına uğramamak için Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'ye teslim olmuş olmaları kuvvetle muhtemel görülmektedir. Ayrıca savaşın gidişatını değerlendiren Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin Doğu Anadolu'da özellikle Haçlılara karşı verilen mücadele de yıldızının parlaması ve sıhrî bağ ile Malatya mülhakatına hâkim olması ayrıca Belek Gâzî'nin Malatya Selçuklu sultanının atabeyi, Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin ise sultan I. Kılıç Arslân'ın diğer oğlu Konya Selçuklu sultanı I. Mes'ûd'un kayınpederi olması nedeniyle Belek Gâzî'nin daha fazla güçlenmesini engellemek için çabuk davranıp İshak Bey'i ve Konstantinos Gabras'ı esîr etmiş olması da mümkündür. Zira Artuklu Belek Gâzî'nin Mengüceklî İshak Bey'i ortadan kaldırarak Mengücekli'ne de hâkim olması onun artık hiç kimse tarafından durdurulamayacağı anlamına gelmekteydi. Bu nedenle savaş sonrasında Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân ve onun atabeyi olan müttefikî Harput Artuklu beyi Belek Gâzî'ye haber vermeden Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ı 30.000 tahegan/dinar fide-i necât/kurtuluş akçesi vermesi şartıyla serbest bırakmış ve damadı olan Mengüceklî emîri İshak Bey'i ise kendine tâbi olması şartıyla serbest bırakmıştır.⁷⁹ Sermân/Seryân Savaşı'nda esîr düşen Konstantinos Gabras'ın Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'ye serbest kalmak için 90.000 tahegan/dinar kurtuluş akçesi verdiği de rivayet edilmektedir.⁸⁰

⁷⁹ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204; *Vakainame*, (trc. Andreasyan), s. 66; *Târîhu Mâr Mihâ'ilu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'ûn), (nşr. İbrâhîm), s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Dulaurier, *Recueil des Historiens de Croisades: Documens Erméniens*, I, s. 333; Ebû'l-Ferec, *The Chronography*, (trc. Budge), s. 243; *Tarih*, II, (trc. Doğrul), s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII, (nşr. Beyrût), s. 571; *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, (trc. Ağrakça - vd.), s. 18; Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, s. 20; Houtsma, "La Dynastie des Benü Mengücek", s. 278; "Mengücekoğulları Hanedanı", s. 245; Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 46; Aksüt, *Erzincan Tarihi*, s. 53; Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, s. 242; Yinanç, "Belek", s. 470; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132-133; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengücekliler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengücekliler", *DİA*, s. 139; Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", s. 239; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkleri*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğusu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 186; Tekindağ, "Trabzon", s. 458; Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 38; Alptekin, "Belek b. Behrâm", s. 402; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 254, 274; Özaydın, "Mengücekliler", s. 142; Özaydın, "Dânişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özaydın, "Mengücekliler", s. 102-103; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 4; Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, s. 123; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 57; Yinanç, "Mengücekliler", s. 461; Cönce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 37; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394, 400; Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", s. 211; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 54; Kaya, "Dânişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 112; Solmaz, *Dânişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 130; Solmaz, "Dânişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gazi", s. 246; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 361; Kayhan, "Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında", s. 479; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Öngül, "Mengücekliler", s. 453; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 164; Kesik, *Dânişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 89; Kesik, "Dânişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 125; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, s. 31; Ayan, "Trabzon Dukahî: Gabras Ailesi", s. 63-64; Aksu, *Mengücekliler ve Şehirleri*, s. 34; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular'ın Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Faaliyetleri", s. 91 (Yazar, Sermân/Seryân Savaşı'nın yeri ve kurulan ittifaklar hakkında "1119'dan önce Trabzon valiliğine atanan Konstantin Gabras, bölgeye yerleşmiş bulunan Türkmenler'den de destek alarak bölgeyi Bizans'tan bağımsız bir şekilde idare etmiştir. 1140 sonlarına kadar Trabzon'da hüküm sürdüğü kesin olan Konstantin Gabras, Trabzon çevresinde bazı bölgelere hâkim bulunan Mengüceklî İshak ile ittifak yapmıştır. Konstantin Gabras ile Mengüceklî İshak'ın meydana getirdiği ittifak 1120'de Artuklu Belek ve Dânişmendli Melik Gazi kuvvetleri ile Gümüşhane Şiran yakınlarında karşılaşmıştır. Bu savaşta Trabzon ve Mengüceklî ittifakı mağlup olmuş ve çok ağır bir zayıt verdikleri bu mücadelede her ikisi de esir düşmüştür. Bu savaşta Konstantin Gabras'ın 5.000 askerinin öldürüldüğü belirtilmektedir. İshak Bey, Artuklu Belek'in damadı olduğu için canını kurtarmaya muvaffak olurken, Konstantin Gabras 30.000 dinar fide ödeyerek serbest kalabilmiştir." şeklindeki ifadelerini dile getirmekle birlikte Mengüceklî emîri İshak Bey'in Harput Artuklu beyi Belek Gâzî'nin damadı olduğu kanaatinde, ancak Süryânî Mihâil'e göre İshak Bey, Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin damadıdır.); Laflı, "Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Hâline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları", s. 33; Yıldırım, "Tarih-i Ebû'l-Ferec'te Malatya ve Maraş", s. 250; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı", s. 288; Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 102; Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri", s. 33; Canatan, *Dânişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Cabri, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi*, s. 32; Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Dânişmendli İlişkileri", s. 175; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğusu*, s. 393.

⁸⁰ Özaydın, "Dânişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 54; Canatan, *Dânişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76 (Yazar, bu hususta "Gabras otuz bin altın (Süryânî Mihail'e göre doksan bin altın) fide ödeyerek

Sermân/Seryân Savaşı'nda Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ı ve Mengüceklî emiri İshak Bey'i serbest bırakan Danişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin bu işi yapma sebeplerinden biri de Malatya üzerinde planlarının olmasına rağmen Belek Gâzî'nin bir oldu bitti ile Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'ın atabeyi olması ve Malatya mülhakatına hâkim olması nedeniyledir. Onun daha fazla güçlenmesini istemeyen Melik Gâzî/Emîr Gâzî, hem Belek Gâzî'nin en önemli ve baş düşmanı olan damadı İshak Bey'i kendine tâbi olmak şartıyla ve Konstantinos Gabras'ı ise zaten ordusundan 5.000 askeri öldürerek askerî sahada, 30.000 tahegan/dinar kurtuluş akçesi olarak iktisadî olarak zayıflatmış hem de kurtulmasına vesile olarak da kendine minnet borçlu olmasını sağlamıştır. Bu şekilde Danişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî, Artukluların orta Anadolu'ya yayılmalarını Mengüceklî İshak Bey sayesinde engellemiş ve Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ı serbest bırakarak ise Kuzey Doğu Anadolu'da Bizans İmparatorluğu'na karşı vereceği mücadelede önemli bir rakibi azaltmış ve müttefik kazanmıştır.⁸¹

kurtulurken" şeklindeki ifadeleri kullanmasına rağmen dn. 395'te Malatyalı Süryânî Mihâil'e değil de yine Malatyalı bir Süryânî olan Ebû'l-Ferec, II, s. 356'ya atıf yapmaktadır. Özyaydın'ın bu kayda itibas eden bazı araştırmacıların da bu rakamı kullanmalarına rağmen mezkûr kaynaklarda bu kayda rastlanmamıştır).

⁸¹ Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 46; Yinanç, "Belek", s. 470; Yinanç, "Danişmendliler", s. 469; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 131; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 76-77; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengüceklîler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüceklîler", *DİA*, s. 139; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarıcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39; Cahen, "Mengüceklî", s. 1016; Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend Étude Critique du Dânişmendnâme*, I, s. 123; Mélikoff, "Dânişmendids", s. 110; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 186; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 254, 274; el-Muheyimîd, *ed-Dânişmendiyün ve Cihâduhum fî Bilâdi'l-Anâdûl*, s. 150; Özyaydın, "Mengüceklîler", s. 142-143; Özyaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özyaydın, "Danişmendliler", *DİA*, s. 470; Özyaydın, "Mengüceklîler", s. 103; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 57; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 4; Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 91-92; Yinanç, "Mengüceklîler", s. 461; Cönce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 37; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394; Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", s. 211; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 54; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 112; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 130; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gazi", s. 246; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 361; Kayhan, "Artuklu-Danişmendli İlişkileri Hakkında", s. 479; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Öngül, "Mengüceklîler", s. 453; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 164; Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 89; Kesik, "Danişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 69; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklîlerden Osmanlılara*, s. 30; Aksu, *Mengüceklîler ve Şehirleri*, s. 34; Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, s. 131; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 60-61; Taşcı, "Ortaçağda Erzincan", s. 111; Taşcı, "Ortaçağ Döneminde İdari Yapı", s. 139; Ahmet Toksoy, "Doğu Anadolu'da Türk Hakimiyeti", *Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, II, 8/44, Ankara 2002, s. 25; Lafli, "Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Hali Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları", s. 33 (Yazar, Sermân/Seryân Muharebesi'nde esir düşen Mengüceklî İshak Bey ve Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ın Melik Gâzî tarafından diğer müttefiklere haber vermeksizin serbest bırakıldığı kanaatindedir.); Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı", s. 288; Eyüp Kul, "1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Şiran Kazası ve Köyleri", *Gümüşhane Tarihi: İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu*, (Gümüşhane, 25-26 Mayıs 2010), (nşr. Bayram Nazır - Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, s. 154 (Yazar, "Mengüceklî Gazi'nin ölümünden sonra yerine, oğlu İshak geçmiştir. İshak, 1119'da Artuklu Emiri Belek Gazi'nin topraklarına saldırması üzerine, karşı koyamayacağını anlamış, Trabzon dukası Konstantin Gabras'ın yanına giderek ondan yardım istemiştir. Bu teklifi kabul eden Trabzon dukası ile İshak'ın kuvvetleri, bu sırada Artuklu Emiri Belek ile ittifak yapan Danişmend Gazi'nin ordularıyla 1120 tarihinde Erzincan'a bağlı Şiran kalesi yakınlarında karşılaşmıştır. Burada yapılan savaşta Gabras ve Belek mağlup ve esir düşmüştür. Gabras, fidye karşılığı; İshak ise, Danişmend Gazi'nin damadı olması dolayısıyla serbest bırakılmıştır." şeklindeki ifadeleri ile İshak Bey'in 513/1119 yılında Artuklu Belek Gâzî'nin Mengüceklî topraklarına saldırması ile Trabzon dukası Konstantinos Gabras'dan yardım istemek için Trabzon'a gittiğini ve onun bu teklifi kabul etmesi üzerine tarafların 514/1120 yılında Erzincan'a bağlı Şiran Kalesi yakınlarında savaşa tutuştukları ve İshak Bey'in Danişmend Gâzî'nin damadı olması hasebiyle Gabras gibi fidye-i necat karşılığında değil meccanen serbest bırakıldığı kanaatindedir. Ayrıca yazar, kuvvetle muhtemel sehven savaşta Konstantinos Gabras ve Belek Gâzî'nin mağlup ve esir edildiğini kaydetmektedir.); Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 102; Samet Alıç, *Anadolu Beyliklerinde Siyasî Evlilikler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 44 (Yazar, farklı ittifakların kurulduğu bu savaş hakkındaki kanaatini Artuklu-Mengüceklî rekabetine değinmeden Danişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî ile Trabzon Dukası Konstantinos Gabras'ın gerilen ilişkilerine bağlayarak "Danişmendliler, doğudaki komşuları Mengüceklîlerle de evlilik bağı kurdular. Danişmendli Emir Gazi, kızını Mengüceklî İshak Bey'e verdi ancak buna rağmen iki siyasî teşekkül karşı karşıya geldi. Artuklulardan Belek Gazi ve ona tâbi olan üvey oğlu Tuğrul Arslan, Danişmendli Emir Gazi'yle ittifak yaparak Bizans'ın Trabzon Valisi Gabras'ın üzerine yürüdü. Gabras'la iyi ilişkileri bulunan Mengüceklî İshak Bey, bu mücadelede kayınpederine yardım etmek yerine Gabras'ın yanında yer aldı. Erzincan civarındaki Sirvan

Hüseyin Namık Orkun, 514/1120 yılında vuku bulduğunu belirttiği Sermân/Seryân Savaşı hakkındaki kanaatini;

“1120’de Malatya hâkimi olan Kılıç Arslan’ın oğlu Tuğrul Arslan ve Atabeği Emîr Bilig ile birlikte damadı Erzincan emîri Mengüçük oğlunun üzerine yürüdü. Gerek damadını ve gerek mütefiki olan Trabzon dukasını mağlup ile esir aldığı damadını affederek koyuverdi. Bu yüzden Malatya emîri ve Bilig ile arası açıldı.”

şeklinde dile getirmektedir. Yazar’a göre Sermân/Seryân Savaşı’nın asıl komutanı Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî olmakla birlikte sanki onun bu ittifaka damadını Artuklu Belek Gâzî’nin elinden/hışmından kurtarmak için katılmıştır. Yazar ayrıca eserinin Dânişmendliler başlığında hem damadı Mengücekli emîri İshak Bey hem de Bizans İmparatorluğu’nun Trabzon dukası Konstantinos Gabras’ın isimleri hakkında bilgi vermeden sadece onlardan “damad” ve “Trabzon dukası” olarak bahsetmektedir.⁸² Yazar, eserinin Mengüçükoğulları başlığında ise Süryânî Patrik Mihâil’den iktibas ettiğini belirttiği İshak Bey ve Trabzon dukası ile Artuklu Belek Gâzî arasında yapılan Serman/Seryan Savaşı’nı;

“Süryânî Mişel Vekayinamesi, Mengüçük hakkında şu malûmatı vermektedir: Balak adlı Artuk oğullarından bir emîr yaptığı fütuhât neticesinde şöhet kazanmıştır. Sonra Kemah üzerine yürüdü. Buranın beyi olan Mengüçük karşı duramayıp Trabzon’a kaçmaya mecbur oldu. Burada bir miktar kuvvet tedarik ederek Balak’ın üzerine yürüdü ise de yaptığı savaşta Rumlar mağlup oldu. Mengücek ile Trabzon dükkü olan Theodore Gavras esir düştüler. Bu esaretten 30.000 tahegan vererek kurtulmuşlardır (1118). Bu savaşın olduğu yeri Erzincan civarında Serman mevki olarak kaydetmektedirler.”

şeklinde dile getirmektedir. Yazarın bu kısımdaki kanaatinden ise hem Mengücekoğlu İshak Bey’in Malatya ve Dersim seferinden bahsetmeden doğrudan Artuklu Belek Gâzî’nin Kemâh harekâtından bahsetmekte hem de Süryânî Patrik Mihâil’in “Mengücek Oğlu/İbn Mangoug” şeklinde sarahatle bahsetmesine rağmen Sermân/Seryân Savaşı’ndaki Mengücekli beyinin Mengücek Gâzî’nin kendisi olduğu kanısındadır. Yazarın verdiği bilgiden bu savaşın daha sonraki bir tarihte Mengücek Bey’in ölümünden sonra beyliğin başına oğlu İshak Bey’in geçtiği fikrinde olduğu anlaşılmaktadır. Yazar ayrıca hem savaşta yenilen Trabzon dukasının Theodore Gabras olduğu ve fidyeye-i necât/kurtuluş akçesinin Mengücek Bey ve Trabzon dukası tarafından ödendiği kanaatindedir. Bütün bu yanlış anlaşılmalara ek olarak Süryânî Mihâil’in savaşın yeri hakkında bilgi vermemesine rağmen bu savaşın mevkiini mezkûr müellife istinat ederek Erzincan yakınlarındaki Sermân mevki olarak kaydetmektedir.⁸³

Osman Turan, Süryânî Mihâil’e istinat ederek Rûmların sahillerdeki şehirleri elinde bulunduran Dânişmendli Türklerine karşı sefere çıktıkları, 2 ay savaşmadan geri döndükleri, belki de bu seferi Gabras’ı kurtarmak amacıyla yaptıkları ve bu esnada Türkiye Selçuklu sultanı I. Mes’ûd’un da kayınatası Melik Gâzî/Emîr Gâzî’nin yanında savaşa katıldığı kanaatindedir.⁸⁴ Ayrıca Osman Turan bu konu hakkında;

“Emîr Gâzî Gabras’ı 30.000 dinar fidyeye ile ve Mengüçük oğlunu da, damadı olduğu için, parasız olarak serbest bıraktı. Rumlar muharebede 5000 ölü verdiler.”

bölgesinde yapılan muharebede mağlup olan Gabras ve İshak esir düştüler. Gabras 30.000 altın fidyeye karşılığında, İshak ise kayınpederi Emir Gazi’nin affıyla serbest kaldı. Artuklu Belek Gazi, Emir Gazi’nin İshak Bey’i bedelsiz serbest bırakması üzerine Emir Gazi’yle ittifakını sonlandırdı. Muhtemelen Emir Gazi, bu vesileyle damadı İshak’ı yanına çekmek istemişti. Ancak damadını kendi tarafına çekmeye çalışması Artuklularla kurduğu ittifakın bozulmasına neden oldu.” şeklinde dile getirmektedir. Ayrıca savaş alanı ile ilgili diğer kayıtlarda yer alamayan “Erzincan civarındaki Sirvan” ifadesini zikretmektedir.); Canatan, *Dânişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Kırcaer, *Dânişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 13-14; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu’nun Doğuşu*, s. 393.

⁸² Orkun, *Türk Tarihi*, IV, s. 8; *Türk Tarihi*, II, nşr. Demir, s. 259-260

⁸³ Orkun, *Türk Tarihi*, IV, s. 16; *Türk Tarihi*, II, nşr. Demir, s. 268

⁸⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 133; Solmaz, *Dânişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 130.

şeklindeki ifadeleri ile Mengüceklî emîri İshak Bey'in serbest bırakılma şartını ve şeklini dile getirmektedir.⁸⁵ Sermân/Seryân Savaşı'na dair bilgi veren Selçuklu tarihi mütehasşsılarının kahir ekseriyeti de Osman Turan gibi esîrlerin kati suretle Dânişmendli Beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî tarafından serbest bırakıldıkları kanaatindedirler.⁸⁶

Sermân/Seryân Savaşı'nda esîr düşenlerin Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî tarafından serbest bırakılmaları Sermân/Seryân Savaşı'nın gerçek kazananın Dânişmendli Beyi ve Orta Anadolu'nun gerçek hâkimi olan Melik Gâzî/Emîr Gâzî olduğunu gözler önüne sermektedir. Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin esirleri haber vermeden serbest bırakması müttefikleri olan Harput Artuklu beyi Belek Gâzî ve atabeyi olduğu Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân ile aralarının açılmasına, ittifaklarının bozulmasına ve eski müttefiklerinin adeta elleri boş bir şekilde memleketlerine dönmelerine sebep olmuştur.⁸⁷

Alexander Daniel Beihammer, Sermân/Seryân Savaşı'nda galip gelmelerine rağmen Harput Artuklu beyi Belek Gâzî ve atabeyi olduğu Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân'ın bir kazanç elde edemeden elleri boş bir şekilde memleketlerine dönmelerini Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin muhteşem ilmî siyasetinin bir sonucu olduğunu ve onun nihâî hedefi olan Malatya'yı ele geçirmek ve müttefiklerinin gücünü azaltmak için esirleri serbest bıraktığını;

⁸⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 133.

⁸⁶ Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 130; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 133; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (trc. Williams), s. 93; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Moran), s. 106; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Üyepazarıcı), s. 23; *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Epçeli), s. 39; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 54; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 112; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 130; Kayhan, "Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında", s. 479; Cönce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 156; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45.

⁸⁷ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204; *Vakainame*, (trc. Andreasyan), s. 66; *Târîhu Mâr Mihâ'ilu's-Suryânî*, III, (trc. Şem'un), (nşr. İbrâhîm), s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 46; Yinanç, "Belek", s. 470 (Yazar, İshak Bey'in Belek Gâzî'den habersiz bir şekilde değil bilakis onun haberi olması ve itiraz etmesine rağmen serbest bırakıldığı kanaatindedir.); Yinanç, "Danişmendliler", s. 469; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, "Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı", s. 131; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 189; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 132; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3; Sümer, "Mengüceklîler", *İA*, s. 714; Sümer, "Mengüceklîler", *DİA*, s. 139; Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend Étude Critique du Dânişmendnâme*, I, s. 123; Mélikoff, "Dânişmendids", s. 110; Cahen, "Mengüceklî", s. 1016; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 186; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 254, 275; Özaydın, "Mengüceklîler", s. 143; Özaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özaydın, "Danişmendliler", *DİA*, s. 470; Özaydın, "Mengüceklîler", s. 103 (Yazar, bu hadiseyi "Trabzon dukası Gabras, otuz bin altın fide ödeyerek kurtulurken, İshak da Melik Gazi'nin damadı olduğu için serbest bırakıldı. Hâlbuki Belek İshak'ın öldürülmesinden yana idi. Onun kendisinden habersiz salverilmesine çok içerleyen Belek, Danişmendlilerle yaptığı ittifaka son verdi ve bu yüzden Trabzon dükalığına yapılması planlanan saldırı da gerçekleşmedi. Halbuki bu zaferin kazanılmasında Belek'in rolü çok büyüktü. Mengücekoğlu İshak, bu olaydan sonra Melik Gazi'nin nüfuzu altına yirmi sürdükten 1142'de öldü." şeklinde dile getirmektedir.); Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 57; el-Muheymîd, *ed-Dânişmendiyün ve Cihâduhum fi Bilâdi'l-Anadûl*, s. 150; Cönce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 37; Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 92; Yinanç, "Mengüceklîler", s. 461; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 400; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 54; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 112; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 130; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasi Faaliyetleri", s. 361; Kayhan, "Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında", s. 479; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, s. 52; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 52; Öngül, "Mengüceklîler", s. 453; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 164; Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 89; Kesik, "Danişmendliler", s. 26; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 39, 69; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, s. 31; Aksu, *Mengüceklîler ve Şehirleri*, s. 34; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 61; Laflı, "Kahraman Maraş İli'nin Selçuklu Vilayeti Haline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları", s. 33; Aslan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 102; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Kırcaer, *Danişmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, s. 14; "Diyarbakır'da Gömülü Olan Meşhur Adamlar", *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, VI/35, Temmuz-Eylül 1984, s. 58 (İsmi belli olmayan yazar, "İlgazi, emir Belek'i Kuzey-doğu Anadolu'ya bir sefere gönderdi. Belek, Mengüce oğlunu, Trabzon dukası Konstantin Gabras'ı yenerek bölgeyi yağmaladı ve ele geçirdi ganimeti, sürüleri ülkesine getirdi." ifadeleri ile Artukluların Mengücekliler Beyliği ve Trabzon Dükalığı ile ilişkilerini o zaman Artukluların en meşhur beyi olan Mardin hükümdarı Necmeddin I. İlgâzî tarafından belirlendiği ve Belek Gâzî'nin savaşta galip olduğu ve önemli bir ganimetle ülkesine döndüğü kanaatindedir.); Çolak, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danişmendli İlişkileri", s. 175; Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu*, s. 393

“Fırat ve Pontus bölgelerindeki muhalif Hıristiyan-Türk ittifakları, sınırdaş Kapadokya’daki baskın Müslüman güç, Emir Gazi b. Danişmend’i bu çatışmaya girmeye teşvik etti. O, ailesinin damadı İbn Mengücek’le evlilik bağlarını sürdürmesine rağmen Malatya ve Kharpete beyleriyle işbirliği yapmaya hazırdı. Bu da hızla, sonradan bağlaşıklar arasında bir anlaşmazlık kaynağı oluşturacak çıkar çatışmasına yol açacaktı. Ortak bir girişimle, Trabzonlu Grekler ortadan kaldırılıp Gabras ve İbn Mengücek tutsak alındı. Emir Gazi, fidye karşılığında Grek hükümdarını salıverdi, fakat akrabalık bağları nedeniyle İbn Mengücek’le uzlaştı. Tuğrul Arslan ve Belek kaçınılmaz olarak kandırıldıklarını anladılar. Hatırı sayılır miktarda para kaybetmelerini bir kenara bırakırsak, onlar aşağılayıcı bir barış antlaşması ya da benzerlerini zorla kabul ettirerek İbn Mengücek’e karşı elde ettikleri zaferi kullanma olasılığından yoksun bırakıldılar. Emir Gazi, kendi adına, akrabasıyla dostane ilişkileri yeniden tesis ederek bölgedeki var olan güç dengesini korumaya yoğun bir ilgi duymuş olmalı. Danişmendli Beyliği’nin Fırat Vadisi’nde bir istinatgâh edinmeye ve nihayetinde Malatya’yı kurtarmaya ilişkin değişmez hedefi, onun duruşunu da belirlemiş olabilir.”

şeklinde ifade ederek Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî’nin esirleri serbest bırakma nedenini ortaya koymaya çalışmış ve Sermân/Seryân Savaşı’nın yegâne kazananının Dânişmendliler olduğunu vurgulamıştır.⁸⁸

Sermân/Seryân Savaşı’ndan önemli bir kazanç elde edilemeden dönülmesi Harput Artuklu beyi Belek Gâzî ve Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân için değil Belek Gâzî’nin amcası olan Mardin Artuklu beyi Necmeddîn I. İlgâzî’den 17 Rebiülevvel 513/30 Haziran 1119 tarihindeki Tell ‘Afrîn Savaşı’nın intikamını almak isteyen Haçlılar karşısındaki savaşta yer almaması Mardin Artuklu beyi Necmeddîn I. İlgâzî’nin başarısız olması ve bazı kalelerin Haçlıların eline geçmesine neden olmuştur. Sermân/Seryân Savaşı ile meşgul olan Belek Gâzî’nin Haçlılar karşısında verilen mücadelede yer almaması Artukluların yenilmesinde etkili olmuş ve Haçlıların Müslüman Türkler karşısında cesaretlenmeleri sonucunu doğurmuştur. Bazı araştırmacılara göre esirlerin Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî tarafından serbest bırakılması nedeniyle ittifakın bozulması Trabzon üzerine düzenlenecek seferden vazgeçilmesine ya da bu ihtimalin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Artukluların Halep merkezli Kuzey Suriye’deki çıkarlarının Haçlılar tarafından tehdit edildiği bir dönemde Belek Gâzî’nin Trabzon’u fethetmek için bir harekât yapması mantıklı görülmemektedir. Artukluların asıl önceliği Bizans İmparatorluğu’nun Trabzon Dukalığı değil başta Urfa Haçlı Kontluğu ve Antakya Norman Prinkepsliği olmak üzere Orta Doğu’daki Haçlı mevcudiyetidir. Sermân/Seryân Savaşı’nda Trabzon dukasının esir edilmesi ordusundan 5.000 askerin öldürülmesi nedeniyle savunma imkanları zayıflamış olan Trabzon şehrinin fethedilmesi kuvvetle muhtemel iken esirlerin serbest bırakılması nedeniyle bozulan itikattan dolayı Anadolu Türklüğü ve Müslümanlığı için menfi bir siyasî ve askerî tercih olmuştur. Bu tarihten itibaren Trabzon şehrine hâkim olan Rûmlar, Anadolu’daki Türkmen isyanlarını, Moğol istilasını ve diğer her türlü siyasî ve askerî zaafiyetleri desteklemiş ve Diyâr-ı Rûm/Anadolu’nun Türkili/Turcia/Türkiye olmasına engel olmaya çalışmışlardır.⁸⁹

Sermân/Seryân Savaşı’nda istediğini elde edemeyen yani Mengücekli emîri İshak Bey’i öldürüp Mengücekli’ne hâkim olamadığı için eli boş bir şekilde Harput’a dönen Belek Gâzî’nin itibarı bu savaşta elde ettiği galibiyet nedeniyle artmıştır. Zira Belek Gâzî sadece Doğu Anadolu Türk beyleri ve Haçlılar karşısında verdiği mücadelede değil aynı zamanda Bizans İmparatorluğu’na karşı verdiği askerî mücadelede de muvaffakiyet kazanmıştır. Onun itibarının artması en önemli destekçisi olan amcası

⁸⁸ Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu’nun Doğuşu*, s. 393.

⁸⁹ Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien*, III, (nşr. - trc. Chabot), s. 204; *Vakainame*, (trc. Andreasyan), s. 66; *Târîhu Mâr Mihâ’îlu’s-Suryânî*, III, (trc. Şem’ün), (nşr. İbrâhîm), s. 174; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo*, III, (trc. Moosa), s. 632; Yinanç, “Belek”, s. 470; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 54; Artuk, “Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı”, s. 131; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 186; Özaydın, “Mengücekler”, s. 143; Sakaoğlu, *Türk Anadolu’da Mengücekoğulları*, s. 57; Cönce, “Bin Yıllık Tapu Erzincan”, s. 37; Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, s. 400; Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, s. 91-92; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 55; Kaya, “Danişmendli - Mengücekli İlişkileri”, s. 112; Usta, “Artukoğlu Belek Gâzî’nin Siyasî Faaliyetleri”, s. 361; Öngül, “Mengücekler”, s. 453; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 61; Aslan, *Ortaçağ’da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, s. 102; Çolak, “I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danişmendli İlişkileri”, s. 175 (Yazar, müttefik kuvvetlerin kesinlikle Trabzon’u fethetme niyetinde olduklarını yani bunun için hazırlıklı olduklarını ancak Dânişmendli Melik Gâzî/Emîr Gâzî’nin esirleri serbest bırakması nedeniyle bu seferden vazgeçildiği kanaatinde, ancak kaynaklarımız kesinlikle böyle bir sefer hazırlığından ya da hedefinden bahsetmemektedirler).

Mardin Artuklu beyi Necmeddîn I. İlgâzî'nin ilhak ettiği Halep şehrini Haçlılara karşı koruması için ona tevdi etmesine neden olmuştur. Belek Gâzî ayrıca Sermân/Seryân Savaşı'nda aldığı galibiyetten sonra eşkıyalık yapan Gerger Ermenilerine karşı hem Müslümanların hem de Hristiyanların kurtarıcısı olarak görülmüş ve onları cezalandırarak bu beldelerin huzur ve sükûna kavuşmasını sağlamıştır.⁹⁰

Sermân/Seryân Savaşı'ndan sonra Trabzon dukası Konstantinos Gabras, Bizans imparatoru Ioannes/Yannis Komnenos'a karşı Dânişmendliler ile ittifak oluşturmuş ve imparatorun üzerine gönderdiği kuvvetler ile mücadele etmek için Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'den yardım almasının yanı sıra Dânişmendliler Beyliği'nin Bizans İmparatorluğu'na karşı Karadeniz sahillerindeki mücadelelerinde onlara askerî yardım yaparak Gabras ailesinin Trabzon hâkimiyetini güçlendirmiştir.⁹¹ Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'ye tâbi olarak hâkimiyet sahasını koruyan diğer kişi de Mengüceklî emîri İshak Bey'dir. Sermân/Seryân Savaşı'ndan Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'nin damadı olması hasebiyle fidyeye-i necat/kurtuluş akçesi alınmadan serbest bırakılan Mengüceklî emîri İshak Bey hem serbest bırakılmasını borçlu olması hem de Mengüceklî Beyliği güney sınırlarının Artuklular tarafından tehdit edilmesi tehlikesine karşı Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî'yi metbû tanımak zorunda kalmıştır. Bu nedenle bağımsız hareket edemediği için siyâsî hayatı son bulan İshak Bey, 536/1142 yılında ölünceye kadar Dânişmendliler Beyliği'ne tâbi olmuştur.⁹² Ahmed Tevhid Ulusoy'un Ali Emîri'den iktibas ettiği rivayet edilen bilgiye göre Sermân/Seryân Savaşı'nda Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon dukası Konstantinos Gabras ile ittifak kuran ve Harput Artuklu beyi Belek Gâzî, Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslân ve Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî tarafından oluşturulan müttefik kuvvetlerine karşı savaşan Mengüceklî emîrinin İshak Bey'in oğlu Dâvud Bey olduğu yönündeki kanaati de mevcuttur, ancak bu bilgi tarafımızca iktibas edilen kaynaktan teyid ve te'kid edilememiştir.⁹³

⁹⁰ Jean Sauvaget, "La Tombe de l'Ortokide Balak", *Ars Islamica*, V/2, Michigan MCMXXXVIII/1938, s. 208; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 190; Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, s. 133-134; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 16, dn. 64; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394, 400; Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", s. 361; Azharî, "The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124", s. 288; Öngül, *Urfa Tarihi*, s. 123; Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, s. 206; Hüseyin Kayhan, "Anadolu'da İlk Türk Beyliklerinin Ermenilerle İlişkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Güz 2018, s. 62-64; Cöğce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", s. 156; Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının İzleri", s. 58; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, s. 126; Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", s. 45; Yılmazçelik - Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdıvacı", s. 288.

⁹¹ Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi*, s. 261-262; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (trc. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 22; Joseph Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides Dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081*, Annales de l'Est Publiées par la Faculte des Lettres de l'Universite de Nancy, Paris - Nancy 1913, s. 67; Finlay, *Empire of Trebizond*, s. 362; Ferdinand Chalandon, *Essai sur le Règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, A. Picard et Fils, Paris 1900, s. 12; Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 46; Osman Turan, "Süleyman-Şah I", *İA*, XI, Eskişehir 1997, s. 212; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77, dn. 15; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 172; John Julius Norwich, *Bizans, III - Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453)*, (trc. Selen Hırçın Riegel), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2013, s. 94; Özyaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özyaydın, "Danişmendliler", *DİA*, s. 470; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 55; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 130; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gazi", s. 246; Kesik, "Danişmendliler", s. 27; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Öngül, "Mengücekliler", s. 453; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 164; Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 89; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76.

⁹² Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, s. 46; Sümer, "Mengücekliler", *İA*, s. 714; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 275; Özyaydın, "Mengücekliler", s. 142; Özyaydın, "Danişmendliler", *DGBİT*, s. 129; Özyaydın, "Danişmendliler", *DİA*, s. 470; Özyaydın, "Mengücekliler", s. 103; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 58; Müjgân Cunbur, "Anadolu Gazileri ve Edebiyatımız", *Erdem*, 3/9, Eylül 1987, s. 784; Cöğce, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", s. 37; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 394, 400; Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, s. 54-55; Kaya, "Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri", s. 113; Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, s. 130-131; Solmaz, "Danişmendliler", s. 433; Solmaz, "Melik Gazi", s. 246; Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, s. 53; Öngül, "Mengücekliler", s. 453; Kesik, "Emîr (Melik) Gazi", s. 164; Kesik, *Danişmendliler: Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, s. 89; Kesik, "Danişmendliler", s. 26-27; Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, s. 69; Şahin, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, s. 31; Aksu, *Mengücekliler ve Şehirleri*, s. 34; Özdemir, *Refahiye Tarihi*, s. 61; Taşçı, "Ortaçağda Erzincan", s. 111; Adil Özme, "Mengüceklî Sikkeleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XIII/1, Nisan 2004, s. 95; Canatan, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, s. 76; Cabri, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi*, s. 32.

⁹³ Ahmed Tevhid Ulusoy, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Katâlôğü Kısım-ı Râbi': IV - Türkistân Hâkânları, Âl-i Sebükteğîn, Horâsân ve İrâk Selçûkîleri, Benî Salduq, Benî Mengüç, Danişmendlülür, Rûm Selçûkîleri, Kirmân, Aydîn,*

SONUÇ

Birinci Oğuz Muhacereti ile başlayan Diyâr-ı Rûm/Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma süreci Malazgirt Savaşı ile ivme kazanırken Doğu Anadolu'da kurulan beyliklerin fethettikleri bölge ve şehirlere hâkim olmak, hâkimiyet alanlarını genişletmek için birbirleri ile karşı karşıya gelmelerine misal olan 514/1120 yılındaki Sermân/Seryân Savaşı, beyliklerin birbirleri ile mücadele için Hristiyanlar yani Haçlı Devletleri ya da Bizans İmparatorluğu ile ittifak kurmaları açısından bir ilktir. Bu nedenle tafsilatlı bir şekilde incelenmesine ihtiyaç duyulan Sermân/Seryân Savaşı, Beylikler Dönemi Türkiye'sinde siyasî ve askerî bir dönüm noktası hükmündedir. Özellikle Mengüceklî Beyliği ile Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon Dukalığı arasında kurulan ittifak ordusunun hezimetini ile sonuçlanan savaşın bitiminde Mengüceklî emîri İshak Bey ve Trabzon dukası Konstantinos Gabras'ın serbest bırakılması meselesi Doğu Anadolu ve Orta Anadolu hâkimiyet meselelerinin çok nazik bir döneminin yaşanmasına neden olmuştur. Müttefik ordularının Trabzon üzerine yürümeyip Dânişmendli beyi Melik Gâzî/Emîr Gâzî tarafından esirlerin serbest bırakılması hem ittifakın dağılmasına ve Trabzon şehrinin fethini gecikmesine hem de Mengücek Emîri İshak Bey'in serbest bırakılması Artukluların kuzey yönündeki ilerleyişinin durdurulması, Mengüceklî Beyliği'nin inkıza uğramaması ve Mengüceklî Beyliği'nin Dânişmendliler Beyliği'ne tâbi olmasına sebep olmuştur. Bu açıdan Sermân/Seryân Savaşı Dânişmendliler için muazzam bir başarı olurken Mengüceklîler ve Trabzon Dukalığı için bir hezimet olmuştur. Harput Artukluları ve Malatya Selçuklu Melikliği açısından ise topraklarının Mengüceklîler tarafından yağmalanmasının engellenmesi ve savaşta başarı elde eden Harput Artuklu beyi Belek Gâzî'nin Haçlılar, Ermeniler ve Rûmlar gibi Hristiyanlara karşı verilen mücadelede itibarının artmasını sağlamıştır.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

Sârûhân, Menteşâ, Germiyân ve İsfendiyâr Oğulları, Benî Ertenâ, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Meskûkâtı, Müze-i Hümayûn - Mahmûd Bey Matbaası, Kostantîniyye / İstanbul 1321/1906, s. 77, 522; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 58-59 (Yazarın bahsettiği bilgiyi maalesef atfı yaptığı eserden teyid edemedik).

Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Akkaya, Şükrü M., “Kitab-i Melik Danişmend Gazi-Danişmendname”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII/1-2, Ankara 1950, s. 131-144.
- Akpınar, Erdal, *Şiran İlçesinin Coğrafyası*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2007.
- Aksoy, Bilal, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, Ankara 1985.
- Aksu, Taştan, *Mengüceklî ve Şehirleri*, Doğu Yayınları, Erzincan 2005.
- Aksüt, Ali Kemali, *Erzincan Tarihi, Coğrafî, İctimaî, Etnoğrafî, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası Ticaret Limited Şirketi, İstanbul 1932.
- Akyel, Salih, “XIX. Yüzyılda Harput Sancağının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/57, Mart 2015, s. 199-220.
- Alıç, Samet, *Anadolu Beyliklerinde Siyasi Evlilikler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 415-418.
- Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 170-193.
- Alptekin, Coşkun, “Belek b. Behrâm”, *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 402-403.
- Alptekin, Coşkun, “Selçuklular Zamanında Harput”, *Tarih İçinde Harput*, (nşr. Nâmık Açıköz), Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayını, Elâzığ 1992, s. 45-51.
- Alptekin, Coşkun, “Türkiye Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 209-407.
- Alptekin, Coşkun, *Dimaşk Atabeyliği (Tog - Teginler)*, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, (trc. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- Ardıç, Nureddin, “Harput Artuk Oğulları'na Ait Kitabeler”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul 1939, s. 41-48.
- Ardıçoğlu, Nureddin, *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul 1964.
- Ardıçoğlu, Nureddin, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, Ankara 1966.
- Artuk, İbrahim, “Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı”, *Belleten*, XI/41, Ocak 1947, s. 128-135.
- Artuk, İbrahim, *Artuk Oğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944.
- Aslan, İlhan, *Ortaçağ'da Karadeniz ve Türkler (Kelkit Havzası 1018-1228)*, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018.

- Aşan, Muhammet Beşir, “Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri”, *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı*, (Trabzon, 6-8 Kasım 1998), (nşr. Kemal Çiçek - Kenan İnan - Hikmet Öksüz - Abdullah Saydam), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 123-129.
- Aşan, Muhammet Beşir, “Harput İç Kale Kazılarında Artuklu Kültür Katları”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, III, (Ankara, 15-17 Eylül 2014), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 111-133.
- Aşan, Muhammet Beşir, “Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının İzleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, I - Tarih - Kültür - Şiir - Folklor*, (Elazığ, 24-27 Eylül 1998), (nşr. Fikret Karaman), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayını, Elazığ 1999, s. 49-60.
- Aşan, Muhammet Beşir, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992².
- Ataoglu, Remzi, “Harput’ta Artuklu İdaresi”, *Tarih İçinde Harput*, (nşr. Nâmık Açıkgöz, Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayını, Elâzığ 1992, s. 53-57.
- Ataoglu, Remzi, “Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud’un Siyasi Faaliyetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/27, Ankara 1994, s. 33-43.
- Ataoglu, Remzi, “Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, *Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı - Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 143-175.
- Ayan, Dursun, “Mevlânâ ve Suşehri (Erzincan Akşehiri)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları*, 26, Bahar 2017, s. 23-36.
- Ayan, Ergin, “Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, I - Başlangıçtan 20. Yüzyıla*, (Trabzon, 25- 26 Mayıs 2005), (nşr. Kenan İnan - Hikmet Öksüz - Mehmet Okur - Veysel Usta), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, s. 55-66.
- Aytaç, İsmail, “Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, V/1, Elazığ 2018, s. 29-55.
- Azharî, Taef Kamal, “The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124”, *International Journal of Humanities and Social Science*, 4/4, February 2014, s. 286-293.
- Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. er-Re’îs Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Tenûhî el-Halebî (556/1061?), *Târîhü’l-Azîmî*, (nşr. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006²; *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), (trc. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006²; “La Chronique Abrégée d’al-’Azîmî”, (nşr. Claude Cahen), *Journal Asiatique, Recueil Trimestriel de Mémoires et de Notices Relatifs aux Études Orientales*, CCXXX (230), Paris MDCCCXXXVIII (1938), s. 353-448.
- Baluken, Yusuf, “Artuklular Devrinde Bingöl”, *I. Bingöl Sempozyumu*, (Bingöl, 10-11 Haziran 2006), *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* Yayınları, Bingöl 2007, s. 43-50.

- Baluken, Yusuf, "Harput Artukluları", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu*, (Mardin, 25-27 Ekim 2007), I, (nşr. İbrahim Özcoşar), Mardin Valiliği Yayınları, Mardin 2008, s. 221-234.
- Barber, Malcolm, *Haçlı Devletleri Tarihi*, (trc. Doğan Mert Demir), Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- Beihammer, Alexander Daniel, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, (trc. Tarık Özbek), Koyusiyah Yayıncılık, Ankara 2022.
- Berkay, Fügen, "Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecinde Malatya ve Yöresi", *I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu*, (Malatya, 22-24 Ekim 1986), İnönü Üniversitesi Yayını, İstanbul 1987, s. 120-131.
- Bryer, Anthony M. - Fassoulakis, Sterios - Nicol, Donald M., "A Byzantine Family: the Gabrades, An Additional Note", *Byzantinoslavica*, 36, Prague 1975, s. 38-45.
- Bryer, Anthony M. - Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985; *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, I, (harita: Richard Anderson), (çizim: June Winfield), (trc. İsmail Köse), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Bryer, Anthony M., "A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979-c.1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII/2, Birmingham 1970, s. 164-187.
- Cabri, Sibel, *Bizans Taşra Aristokrasisinde Gabras Ailesi (X-XII. Yüzyıllar)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018.
- Cahen, Claude, "Artukids", *EF²*, I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 662-667.
- Cahen, Claude, "Balak", *EF²*, I, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 983.
- Cahen, Claude, "Khartpert", *EF²*, IV, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 1084.
- Cahen, Claude, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", *Journal Asiatique ou Recueil de Mémoires*, CCXXVII (227), Paris 1935, s. 219-277.
- Cahen, Claude, "Mengücek", *EF²*, VI, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 1016-1017.
- Cahen, Claude, "The Turkish Invasion: The Selchükids", *A History of the Crusades, I- The First Hundred Years*, (nşr. Marshall W. Baldwin), University of Pennsylvania Press, New York 1958, s. 135-176.
- Cahen, Claude, "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", (trc. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız), *Belleten*, LI/201, Aralık 1987, s. 1375-1431.
- Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, (trc. J. Jones-Williams), Taplinger Publishing Company, New York 1968; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Erol Üyepazarcı), Tarihi Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002; *Türkiye'nin Doğuşu Anadolu Selçuklu Devleti: 11. - 14. Yüzyıl*, (trc. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.
- Canatan, Emrah, *Danişmendli-Haçlı Münasebetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

- Chalandon, Ferdinand, *Essai sur le Règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, A. Picard et Fils, Paris 1900.
- Chalandon, Ferdinand, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, A. Picard et Fils, Paris 1912.
- Cöhce, Salim, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2016, s. 149-158.
- Cöhce, Salim, "Bin Yıllık Tapu Erzincan", *Günay Çağlar Armağanı*, (nşr. Mehmet İnbaşı), Erzurum 2004, s. 32-41.
- Cunbur, Müjgân, "Anadolu Gazileri ve Edebiyatımız", *Erdem*, 3/9, Eylül 1987, s. 777-807.
- Çelik, Aydın - Yıldırım, Taner, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, (Elazığ, 23-25 Mayıs 2013), II, (nşr. Enver Çakar), Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ 2013, s. 545-560.
- Çelik, Sebahattin, "Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile Mücadelesine Bir Bakış", *Artuklu İnsan ve Toplu Bilim Dergisi*, 5/1, Temmuz 2020, s. 15-32.
- Çelik, Sebahattin, "Harput Artuklu Emîri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/1, Ocak 2021, s. 525-540.
- Çiğdem, Süleyman, *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 2012.
- Çiğdem, Süleyman, *Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Erzurum 2008.
- Çolak, Pelin Aydoğdu, "I. Mesud Dönemi Türkiye Selçukluları-Danışmendli İlişkileri", *ASEAD: Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6/5, 2019, s. 171-182.
- Danık, Ertuğrul, "Harput Kalesi" *Vakıflar Dergisi*, 26, Ankara 1997, s. 313-334.
- Danık, Ertuğrul, "Harput Kalesi", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)*, II, (nşr. Ali Uzay Peker - Kenan Bilici), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 233-237.
- Danık, Ertuğrul, Orta Çağ Harput'un Kentsel Gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, I - Tarih - Kültür - Şiir - Folklor*, (Elazığ, 24-27 Eylül 1998), (nşr. Fikret Karaman), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayını, Elazığ 1999, s. 17-48.
- Danık, Ertuğrul, *Ortaçağda Harput (XI-XV. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.
- Dânişmend Gâzi Destanı*, (nşr. Mehmet Sert - Bekir Biçer), Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- Dânişmend Gazi Destanı*, (nşr. Necati Demir), Hece Yayınları, Ankara 2006; Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018².
- Dânişmend-Name*, (nşr. Necati Demir), Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Darkot, Besim, "Harput", *İA*, V/I, Eskişehir 1997, s. 296-299.

- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Dulaurier, M. Edouard, *Recueil des Historiens de Croidases, Documens Erméniens*, I, Imprimerie Impériale, Paris MDCCCLXIX/1869.
- Dündar, Seval Orhan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Evlilik 1075-1308*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2021.
- Ebû'l-Ferec - İbnü'l-İbrî, Bar Hebraeus Yuhannâ Mâr Grigorius b. Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî (685/1286), *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj 1125-1286*, (trc. Ernest Alfred Wallis Budge), Associated Publishers Amsterdam - Philo Press, Amsterdam 1976²; *Tarih*, II, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Elisséeff, Nikita, *Nûr ad-Dîn: un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades, (511-569 H./1118-1174)*, II, Institut Français de Damas, Damas 1967.
- Erdem, İlhan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 383-424.
- Erdem, İlhan, "Haçlılar ile Mücadelede Menbic ve Emir Belek", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/64, Eylül 2018, s. 191-204.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Fallmerayer, Jakob Philip, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (trc. Ahmet Cevat Eren), (nşr. Celalettin Yavuz - İsmail Hacıfettaoğlu), (not. İbrahim Tellioglu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Finlay, George, *The History from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond, 1204-1406*, William Blackwood and Sons, Edinburgh - London MDCCCLI/1851.
- Gâmîdî, 'Alî Muhammed Avde, *el-Mücâhidü'l-Müslim Gümüştigin b. Dânişmend*, Mektebetü's-Sıddık, Tâ'if 1411/1991.
- Gelibolulu Mustafa 'Alî (1008/1600), *Mirkâtü'l-Cihâd*, (nşr. Ali Akar), *Mirkâtü'l-Cihâd Dil İncelemesi - Metin - Dizin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, İstanbul 997; *Mirkâtü'l-Cihâd [Cihadın Basamakları]*, *Dil İncelemesi - Metin - Dizin*, (nşr. Ali Akar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Geyikoğlu, Hasan, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2016, s. 209-216.
- Günel, Zerrin, "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddîn Hasan", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, (nşr. Emine Uyumaz - Muharrem Kesik - Aydın Usta - Cihan Piyadeoğlu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 200-210.

- Halil, İmâdeddîn, *el-İmârâtü'l-Artukiyye fî'l-Cezîre ve's-Şâm (H. 465-812/M. 1072-1409) ('Aleye'l-Mukâvemeti'l-İslâmiyyeti's-Salîbiyyîn ve't-Tatar)*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1980.
- Honigmann, Ernst, "Malatya", *EF*, VI, Leiden 1991, s. 230-231.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- Honingmann, Ernst, "Malatya (İslâm Devri)", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 232-239.
- Houtsma, Martinus Theodorus, "La Dynastie des Benu Menguçek", *Keleti Szemle*, V, Budapest 1904, s. 277-282; "Mengücekoğulları Hanedanı", (trc. Ahmed Said Yalçınkaya), *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1, Haziran 2021, s. 244-248.
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî el-Halebî (660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, II, (nşr. Sâmî ed-Dehhân), el-Me'hadü'l-Faransî bi'd-Dimaşk li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Dimaşk 1951; *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521 = 1055-1127)*, (trc. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, XII (H. 480 - H. 529), (nşr. Mektebetü't-Turâs), Dâru İhyâu't-Turâsî'l-'Arabiyye; Beyrût 1430/2009²; *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII-IX, (trc. Ahmet Ağırakça - Beşir Eryarsoy - Zülfikar Tüccar - Abdülkerim Özaydın - Yunus Apaydın - Abdullah Köşe), Hikmet Neşriyat - Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Alî el-Fârikî (510-577?/1116-1182), *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmu'l-Artukiyyîn: A Critical Edition of the Artukid Section in Târîkh Mayyâfârikîn wa Âmid*, (nşr. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1987; *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, (trc. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992; *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artukid State*, (nşr. - trc. Carole Hillenbrand), Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1990; *Târîhu Meyyâfârikîn*, nşr. Fârûk el-Hûlî - Yusuf Baluken, Nubihar, İstanbul 2014.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. 'Alî b. Muhammed et-Temîmî ed-Dimaşkî (555/1160), *Zeylu Târîhu Dimaşk*, (nşr. Henry Frederick Amedroz), E. J. Brill, Leiden 1908; *Târîh-i Ebû Ya'la Hamza İbnü'l-Kalânîsî el-Ma'rûf Zeylu Târîhu Dimaşk*, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kâhire 1985; *Târîhu Dimaşk*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Dâru Hassân li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Dimaşk 1403/1983; *Zeylu Târîhi Dimaşk*, (nşr. 'Ârif Ahmed 'Abdulgânî), Dâru Sa'deddîn - Dâru Kinân, Dimaşk, 1434/2013; *The Damascus Chronicle of the Crusades*, (trc. Hamilton Alexander Roskeen Gibb), Luzac and Co., London 1932; Dover Publications, Mineola - New York 2002²; *Damas de 1075 à 1154: l'Histoire de Damas d'Ibn al-Qalânîsî*, (trc. Roger le Tourneau), Institut Français de Damas, Damas 1952; *Şam Tarihine Zeyl - I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi -*, (trc. Onur Özatağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

- İnce, Fatma, “Selçuklu Hakimiyeti Esnasında Malatya Ermenileri-Selçuklu İlişkileri”, *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), III, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 55-95.
- İstek, Gülşen, “Haçlılarla Mücadele Eden Bazı Müslüman Liderlerin Evlilikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/107, Ağustos 2020, s. 79-95.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri”, *Türk Dünyası El Kitabı, I - Coğrafya - Tarih*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2001, s. 379-384.
- Karpov, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (trc. Enver Uzun), Kübak: Kültür Bilimleri Akademisi, İstanbul 2016.
- Kâtip Ferdî, *Mardin Artukluları Tarihi*, (nşr. Ali Emiri), Mardin Halkevi Neşriyatı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- Kaya, Abdullah, “Danişmendli - Mengüceklî İlişkileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40/1, Haziran 2016, s. 107-116.
- Kaya, Abdullah, “Mengüceklîler Beyliğinin Kuruluşu ve Beyliğin Bölgedeki Türkleşmedeki Rolü”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11, Mart 2008, s. 149-176.
- Kaya, Abdullah, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, Konya 2006.
- Kayhan, Hüseyin, “Anadolu’da İlk Türk Beyliklerinin Ermenilerle İlişkileri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Güz 2018, s. 50-79.
- Kayhan, Hüseyin, “Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında”, *Belleten*, LXXII/264, Ağustos 2008, s. 475-481.
- Kayhan, Hüseyin, “Mengüçük Gâzi’nin Kimliği ve Mengüçüklü Devletinin Kuruluşu Hakkında”, *Tarih Peşinde*, 4/7, Konya 2012, s. 106-116.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları (514-590 / 1120-1194)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001.
- Kesik, Muharrem, “Dânişmendliler”, *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (nşr. Haşim Şahin), Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 15-50.
- Kesik, Muharrem, “Emîr (Melik) Gazi (1104-1134)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, III/2, 2014, s. 157-181.
- Kesik, Muharrem, “Sultan I. Kılıç Arslan’dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti Tahtına Kim Çıktı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, I, (Ankara, 09-13 Eylül 2002), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 305-312.
- Kesik, Muharrem, *Anadolu Türk Beylikleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- Kesik, Muharrem, *Dânişmendliler: Orta Anadolu’nun Fâtihleri, (1085-1178)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Kesik, Muharrem, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Khoniates, Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (trc. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

- Kırcaer, Büşra, *Danışmendli Beyliğinin Dış Siyaseti*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2020.
- Kızıoğlu, M. Fahrettin, “Osmanlı “Tapu-Tahrir” ve “Mühimme” Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy / Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine “Hükümler”den Örnekler”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu*, (Gümüşhane, 13-17 Haziran 1990), (nşr. Nasuhi Ünal Karaaslan), Gümüşhane Valiliği Yayınları, Ankara 1991, s. 69-77.
- Kinnamos, Ioannes, *Historia (118-1176)*, (trc. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Koca, Salim, “Sultan Melikşâh’ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 147-187.
- Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan’dan Uluğ Keykubâd’a) (1071-1220)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016
- Köprülü, Mehmed Fuad, “Artuk Oğulları”, *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 617-625.
- Kramers, Johannes Heindrik, “Kharpüt”, *EI*, II, Leiden - London 1927, s. 914-916.
- Kul, Eyüp, “1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Şiran Kazâsı ve Köyleri”, *Gümüşhane Tarihi: İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu*, (Gümüşhane, 25-26 Mayıs 2010), (nşr. Bayram Nazır - Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, s. 154-171.
- Lafli, Ergün, “Kahraman Maraş İli’nin Selçuklu Vilayeti Haline Gelmesinin Arkeolojik Kalıntıları”, *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), II, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 25-49.
- Laurent, Joseph, *Byzance et les Turcs Seldjoudides Dans l’Asie Occidentale Jusqu’en 1081*, Annales de l’Est Publiees par la Faculte des Lettres de l’Universite de Nancy, Paris - Nancy 1913.
- Mélikoff, Irène, “Dānışmendids”, *EI²*, II, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 110-111.
- Mélikoff, Irène, *La Geste de Melik Dānismend Étude Critique du Dānışmendnāme*, I, Bibliotheque Archeologique et Historique de l’Institut Français d’Archeologie d’Istanbul, Paris 1960.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Metin, Tülay, “Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)”, *Bellekten*, LXXXIII/298, Aralık 2019, s. 817-852.
- Metin, Tülay, “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, *USAD: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, Güz 2017, s. 35-52.
- Metin, Tülay, “XII. Yüzyılın İlk Yarısında Malatya’da Güç ve Hâkimiyet Mücadelesi (Selçuklular-Dānışmendliler-Artuklular-Haçlılar)”, *Uluslararası Malatya’nın Fethi ve Danışmendliler Sempozyumu*, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cöhce - Murat Zengin - Recep Özman), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 318-327.
- Metin, Tülay, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı Yayınları, Malatya 2013.

- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Mitford, Timothy Bruce, "Biliotti's Excavations at Satala", *Anatolian Studies*, 24, December 1974, s. 221-244.
- Muheyimîd, 'Alî b. Sâlih el-, *ed-Dânişmendiyûn ve Cihâduhum fî Bilâdi'l-Anâdûl*, Müessesetu Şebabi'l-Câmia, İskenderiyye 1414/1994.
- Norwich, John Julius, *Bizans, III - Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453)*, (trc. Selen Hırçın Riegel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Oral, M. Zeki, "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s. 23-77.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi*, III, Akba Kitabevi Yayını, Ankara 1946; *Türk Tarihi*, II, (nşr. Necati Demir), Altınordu Yayınları, Ankara 2022.
- Öğün Bezer, Gülay, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, LXI/230, Nisan 1997, s. 67-92.
- Öngül, Ali, "Mengüceklîler", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 452-460.
- Öngül, Ali, *Anadolu Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2018.
- Öngül, Ali, *Urfa Tarihi: İslâm Fetihlerinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar (639/1517)*, Emek Matbaası, Manisa 2004.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklular Döneminde Malatya", *Uluslararası Malatya'nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu*, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cöhce - Murat Zengin - Recep Özman), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 64-71.
- Özaydın, Abdülkerim, "Danişmendliler", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 469-474.
- Özaydın, Abdülkerim, "Danişmendliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 121-140.
- Özaydın, Abdülkerim, "Mengüceklîler", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (nşr. Haşim Şahin), Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 101-113.
- Özaydın, Abdülkerim, "Mengüceklîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 141-154.
- Özdemir, Mustafa, *Refahiye Tarihi: Eskiçağlardan Cumhuriyet'e Kadar*, İstanbul 2007.
- Özkan, Haldun - Yurttaş, Hüseyin, *Orta Çağ'dan Günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 2012.
- Özme, Adil, "Mengüceklî Sikkeleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XIII/1, Nisan 2004, s. 95-105.

- Özmen, Mustafa, *Türkiye Selçuklu Devletinde Atabeglik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Parmaksızoğlu, İsmet, “Trabzon’un Fethi / 21 Muharrem 866 - 26 Ekim 1961”, *Öncesi ve Sonrastıyla Trabzonun Fethi*, (nşr. İsmail Hacıfettahoğlu), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 59-69.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Büyük Selçuklular’ın Doğu Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik Faaliyetleri”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, I, (09-11 Ekim 2008), (nşr. Halit Çal - Necati Demir - Feridun Emecen - Bahaeddin Yediöldüz), Giresun Belediyesi Yayını, Ankara 2009, s. 86-92.
- Polat, Muhammed Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk’tan Aziz George Kolu’na*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Richard, Jean, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (trc. Özge Özdemir), Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, II - Kudüs Krallığı ve Frank Doğu (1100-1187)*, (trc. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019⁴.
- Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu’da Mengücekoğulları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- San, M. Salih, *Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi*, (nşr. Gürsan Öner,) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982.
- Sarıcı, Burak Nazif, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- Sauvaget, Jean, “La Tombe de l’Ortokıde Balak”, *Ars Islamica*, V/2, Michigan MCMXXXVIII/1938, s. 207-215.
- Sevim, Ali, “Artuk Oğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI/104, Ekim 1962, s. 649-691.
- Sevim, Ali, “Dilmaçoğulları”, *DİA*, 9, İstanbul 1994, s. 301-302
- Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Solmaz, Sefer, “Dânişmendliler”, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 430-451.
- Solmaz, Sefer, “Melik Gazi”, *DİA*, Ek-2, İstanbul 2019, s. 245-247.
- Solmaz, Sefer, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, Konya 2001.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, I, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul 1958.
- Sümer, Faruk, “Mengüçükler”, *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 713-718.
- Sümer, Faruk, “Mengüçüklüler”, *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 138-142.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Süryânî Mihâil, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d’Antioche (1166-1199)*, (nşr. - trc. Jean Baptiste Chabot), Ernest Leroux, I- Paris 1899, II- Paris 1901, III, Paris 1905, IV- Paris 1910; *Târîhu Mâr Mîhâ’îlu’s-Suryânî el-Kebîr Butriku Antâkiyye*, I-III, (trc. Mâr Grîgûryûs Salîbâ Şem’ûn), (nşr. Mâr Grîgûryûs Yûhannâ İbrâhîm), Dâru Mârdîn, Halep 1996; *Süryanî Patrik Mihail’in*

- Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, (trc. Hrand Der Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Neşredilmemiş Daktilo Nüsha, 1944; *The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great) A Universal History from the Creation*, I-IV, (trc. Matti Moosa), Publication of Syriac Orthodox Church for the Eastern United States - Beth Antioch Press, Teaneck - New Jersey 2014.
- Süryânî Vekayinâmesi*, “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, (trc. Arthur Stanley Tritton), (not. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London 1933, I, s. 69-101, II, s. 273-305; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi*, (trc. Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul 2005; *Anonim Süryani Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri)*, (trc. İlhan Aslan), Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2019.
- Şahin, Tahir Erdoğan, *Erzincan Tarihi, II - Mengüceklilerden Osmanlılara*, Berikan Yayınevi, Ankara 2019.
- Taşcı, Kemal, “Birinci Oğuz Muhacereti Esnasında Anadolu Türkmenlerinin Merkezi Olan Ahlat ve Malazgirt Savaşı’na Neden Olan Türkmen Akınları”, *Düşünce Dünyasında Türkiz, Siyaset ve Kültür Dergisi, Bağımsızlıkların 30. Yılında Türk Devletleri ve Zaferler Ayı Ağustos*, 12/59, Ağustos 2021, s. 55-117.
- Taşcı, Kemal, “Ortaçağ Döneminde İdari Yapı”, *Erzincan 2019*, (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Valiliği Yayınları, Erzincan 2019, s. 137-142.
- Taşcı, Kemal, “Ortaçağda Erzincan”, *Erzincan 2019*, (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Valiliği Yayınları, Erzincan 2019, s. 107-120.
- Taşcı, Kemal, “Selçuklular Zamanında Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler (1018-1071)”, *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, (Antalya, 1-4 Aralık 2016), IV - Tarih, (nşr. Sinan Demirtürk), Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 537-553.
- Taşcı, Kemal, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, “Trabzon”, *İA*, XII/1, Eskişehir 1997, s. 455-477.
- Tellioğlu, İbrahim, “Anadolu’nun Fethi Döneminde Erzincan”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan, 28 Eylül - 1 Ekim 2016), (nşr. Hüsrev Akın), Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2016, s. 415-421.
- Tellioğlu, İbrahim, “Harput’un Türkleşmesinde Artukoğulları’nın Rolü”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, I - Tarih - Kültür - Şiir - Folklor, (Elazığ, 24-27 Eylül 1998), (nşr. Fikret Karaman), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayını, Elazığ 1999, s. 11-16.
- Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004.
- Toksoy, Ahmet, “Akşehir-i Erzincan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10, Erzurum 1998, s. 185-193.

- Toksoy, Ahmet, “Doğu Anadolu’da Türk Hakimiyeti”, *Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, II, 8/44, Ankara 2002, s. 18-27.
- Tufantoz, Abdurrahim, “Türkiye Selçuklu Çağında Elbistan”, *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), III, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 192-202
- Turan, Osman, “Süleyman-Şah I”, *İA*, XI, Eskişehir 1997, s. 201-219.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004⁷.
- Turan, Osman, *Kunlar ve Eski Türkler (Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler)*, (nşr. Altan Çetin - Bilal Koç), Hitabevi Yayınları, Ankara 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1328)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- Tutar, Adem, “Anadolu’yu Türk Yurdu Haline Getirme Sürecinde Bizans ve Haçlılar Karşısında Dânişmendliler”, *Uluslararası Malatya’nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu*, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cöhce - Murat Zengin - Recep Özman), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 204-210.
- Ulusoy, Ahmed Tevhid, *Mûze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katâlôğü Kısm-ı Râbi’: IV - Türkistân Hâkânları, Âl-i Sebükteğîn, Horâsân ve Irâk Selçûkîleri, Benî Salduk, Benî Mengüç, Dânişmendlûlar, Rûm Selçûkîleri, Kirmân, Aydîn, Sârûhân, Menteşâ, Germiyân ve İsfendiyâr Oğulları, Benî Ertenâ, Kara Koyûnlu ve Ak Koyûnlu Meskûkâtı*, Müze-i Hümayûn - Mahmûd Bey Matbaası, Kostantîniyye / İstanbul 1321/1906.
- Urfalı Mateos (1144), *Chronique de Mattieu d’Édesse (962-1136) Avec la Continuation de Grégoire le Prêtre Jusqu’en 1162*, (trc. - not. M. Edouard Dulaurier), A. Durand, Libraire, Rue des Grés, Paris MDCCCLVIII/1858; *Vekayi-Nâme (952-1136)*, (trc. Hrant Der Andreasyan), (not. trc. Mükrimin Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000; *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, (trc. Ara Edmond Dostourian), Universty Press of America, Lanham - New York - London 1993.
- Usta, Aydın, “Artuklular ve Haçlılar, Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek’in Ölümüne Kadar (1098-1124)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı*, 37, İstanbul 2002, s. 358-374.
- Usta, Aydın, “Artuklular”, *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 471-483.
- Usta, Aydın, “Artukoğlu Belek Gazi’nin Siyasî Faaliyetleri”, *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, (nşr. Emine Uyumaz - Süleyman Kızıltoprak), İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 355-367.
- Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman-Haçlı İttifak Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

- Ünal, Mehmet Ali, "Harput", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 232-235.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdarî Yapısı-", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul 1992, s. 367-390.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (14518-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Üremiş, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.
- Väth, Gerhard, *Die Geschichte der Artugidishchen Fürstentümer in Syrien und der Ğazîra'l-Furâtîya (496-812/1102-1409)*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1987.
- William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, (trc. Emily Atwater Babcock - August Charles Krey), Columbia University Press, New York 1943.
- Yasar, Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn, *Amasya Tarihi*, II, (nşr. Mesut Aydın - Güler Aydın), Amasya Belediyesi Yayınları, Ankara 2008.
- Yaşa, Recep, "Artuklular", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (nşr. Haşim Şahin), Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 51-88.
- Yaşa, Recep, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri", *Tarihte Türkler Ermeniler, II - Ortaçağ*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 231-246.
- Yıldırım, M. Zahit, "Tarih-i Ebü'l-Ferec'te Malatya ve Maraş", *Uluslararası Selçuklular Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Kahramanmaraş, 17-19 Kasım 2016), I, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2016, s. 235-271.
- Yılmazçelik, İbrahim - Çelik, Sebahattin, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun ile Belek Gazi'nin İzdivacı", *Uluslararası Malatya'nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu*, (Malatya, 19-21 Eylül 2018), (nşr. Salim Cöhce - Murat Zengin - Recep Özman), İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, s. 280-297.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Belek", *İA*, II, Eskişehir 1997, s. 468-473.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Danişmendliler", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 468-479.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, (nşr. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Yinanç, Refet, "Mengüçükler", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, s. 461.
- "Balak", *EI*, I, Leiden - London 1913, s. 612.
- "Diyarbakır'da Gömülü Olan Meşhur Adamlar", *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, VI/35, Temmuz-Eylül 1984, s. 25-66.

Doğu'nun El-Cezeri'si ile Batı'nın Leonardo da Vinci'si Arasındaki İlişki

The Relation Between Al-Jazari of The East and Leonardo Da Vinci of The West

Kaan KAPLAN

Öz– El-Cezeri ve Leonardo da Vinci, Doğu'da VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar süren İslami Altın Çağ ve XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Avrupa'da gerçekleşen Rönesans olmak üzere kendi dönemlerinin en önemli mucit ve mühendislerinden ikisiydi. Her iki bilim insanı da olağanüstü yetenekleri ve mekanik, otomata, su ile çalışan cihazlar ve saat yapımı alanlarına katkılarıyla biliniyordu. Bu çalışma, bu alanlara yapmış oldukları katkılarını karşılaştırır. Ayrıca, bu çalışma buluş ve yeniliğe olan yaklaşımlarındaki benzerlikleri ve farklılıkları analiz edecektir. Birbirlerinden farklı zaman dilimlerinde yaşamalarına rağmen Leonardo da Vinci'nin Cezeri'nin eserlerinden doğrudan mı yoksa dolaylı olarak mı etkilendiği ve eserlerinde kullandığı araçlar arasında benzerlikler olup olmadığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler– El-Cezeri, Leonardo da Vinci, Ortaçağ, Mühendislik, Yenilik.

Abstract – Al-Jazari and Leonardo da Vinci were two of the most noteworthy inventors and engineers of their respective time periods, the Islamic Golden Age that lasted from the VIII. to the XIII. century in the East, and the Renaissance that took place in Europe the XIV. to the XVII. centuries. Both were known for their exceptional talents and contributions to the fields of mechanics, automata, water-powered devices, and clockmaking. This work compares and contrasts their contributions to these fields; it will further explore the similarities and differences in their approaches to invention and innovation. In addition, although they lived at different times, it will also analyze whether da Vinci was directly or indirectly influenced by Al-Jazari's work, and whether there are similarities between the tools he used in his work with those of Al-Jazari.

Keywords– Al-Jazari, Leonardo da Vinci, Medieval, Engineering, Innovation.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Kaan KAPLAN

Müzeşeyen Erkul Science Center, Gaziantep, Türkiye
Turkish Technology Team, Science Gaziantep

ORCID: [0000-0003-0631-1961](https://orcid.org/0000-0003-0631-1961)
e-mail: kaankaplan@gantep.edu.tr

Başvuru/Submitted: 13.03.2023

Kabul/Accepted: 27.04.2023

Atıf: Kaplan, Kaan, “Doğu'nun El-Cezeri'si ile Batı'nın Leonardo da Vinci'si Arasındaki İlişki”, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, 6/1 (Haziran 2023), s. 300-311.

Citation: Kaplan, Kaan, “The Relation Between Al-Jazari of The East and Leonardo Da Vinci of The West”, Ortacag Arastirmalari Dergisi, 6/1 (June 2023), p. 300-311.

EXTENDED ABSTRACT

Al-Jazari was an Islamic polymath who lived during the XII. century, in the Islamic Golden Age. He is best known for his book "*The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices*", which contains descriptions and illustrations of a wide range of mechanical devices and automata, such as water clocks, fountains, and automata that could perform various tasks. He is considered to be one of the greatest engineers and inventors of the medieval Islamic world, and his work had a significant impact on the development of engineering and technology in the Islamic world and beyond.

By contrast, Leonardo da Vinci was an Italian polymath who lived during the Renaissance. He was a painter, sculptor, architect, musician, mathematician, engineer, inventor, and scientist. He is widely considered to be one of the most important figures in the history of art and science. His notebooks, which contain drawings and ideas for inventions, scientific observations, and artistic studies, are considered to be amongst the most important historical documents of the Renaissance.

Al-Jazari and da Vinci were both incredibly innovative and talented individuals who made significant contributions to the fields of engineering and technology. They designed and built a wide range of mechanical devices and automata, including water clocks, fountains, and machines that could perform various tasks. Additionally, they both made significant contributions to the field of civil engineering, with Al-Jazari designing and building water supply systems and irrigation systems, and Leonardo designing and building bridges, dams, and other structures. Although Al-Jazari and da Vinci lived during different time periods and cultures, their work shows various similarities in terms of their inventive ideas and innovations, especially in the fields of mechanical engineering and automata. However, da Vinci is often credited as being the "father of automata", while almost no credit is given to Al-Jazari. Therefore, this problem should be addressed, where it can be shown, with examples of studies, that da Vinci could well have been influenced by Al-Jazari.

It should be noted that it is not possible to say for certain whether da Vinci was directly influenced by Al-Jazari's work, but it is possible that he may have been influenced by it in some way. Both men were interested in similar fields such as mechanical engineering, automata, and water clocks. A few of the potential ways in which Leonardo da Vinci may have been influenced by Al-Jazari's work are as follows:

1. Through books and manuscripts: Al-Jazari's "*The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices*" saw widespread circulation in the Islamic world, and it is possible that copies of the book, or at least descriptions of its contents, may have reached Europe through trade or other means. Leonardo was known to have had an extensive library and was interested in a wide range of subjects, so it is possible that he came across Al-Jazari's book or descriptions of it.
2. Al-Jazari's publications were in Arabic and unknown to the West. However, there is evidence of contact between da Vinci and the Ottoman Empire. The researchers concluded that it is entirely possible that da Vinci was affected in some way by Al-Jazari's work.
3. Through trade and travel: During the medieval period, trade and travel between the Islamic world and Europe was limited but not non-existent. It is possible that traders or travelers may have brought ideas and technologies developed by Al-Jazari to Europe, and that they may have influenced da Vinci and other European inventors.
4. Through the coincident similarities in their interests: Both Al-Jazari and da Vinci were interested in similar fields, such as mechanical engineering, automata, and water clocks, so it is possible that they both independently developed similar ideas and inventions.
5. Through the transmission of knowledge: Al-Jazari's work was known and respected across the Islamic world, and it is possible that some of the ideas and technologies he developed were transmitted to Europe through trade and other means, and that they may have influenced da Vinci and other European inventors.

It could be vital to know whether da Vinci was influenced by Al-Jazari. While it may not change our understanding of his work specifically, understanding the historical and cultural context in which his work was created and whether he was influenced by Al-Jazari or otherwise could offer us a more comprehensive and nuanced understanding of the history of technology and engineering, and the role of different cultures and civilizations in shaping it.

Therefore, in this research, their similarities in terms of their inventive ideas and innovations, especially in the field of mechanical engineering and automata, were compared through their sketches. Whether da Vinci was directly impacted by Al-Jazari's work cannot be determined with certainty, although it is conceivable that he was from our findings.

INTRODUCTION

The Golden Age of Islam, also known as the Islamic Golden Age, as usually regarded as lasting from the eighth to the thirteenth centuries, was a time of outstanding cultural, economic, and scientific advancements in Islam.¹ This period is characterized by the emergence of a number of great Muslim scholars, scientists, and artists who made significant contributions to a wide range of fields, including literature, art, architecture, medicine, mathematics, astronomy, and philosophy.²

During this period, the Islamic empire expanded rapidly, encompassing a vast territory stretching from Spain to India.³ This allowed for the spread of knowledge and ideas across different cultures and regions, leading to a flourishing of culture and scholarship.

One of the most notable achievements of the Islamic Golden Age was the preservation and translation of ancient Greek and Roman texts. Muslim scholars translated works by philosophers such as Aristotle and Ptolemy, as well as medical texts by Galen, into Arabic.⁴ This helped to preserve the knowledge of the ancient world, and further allowed for the development of new ideas and discoveries. This period also saw the development of advanced scientific and mathematical knowledge. Indeed, Muslim scientists made important contributions to fields such as astronomy, medicine, and mathematics, with their work laying the foundations for later European scientific discoveries.⁶⁷

Many of the Islamic Golden Age's writings are thought to have been translated into Latin during the Renaissance and transmitted to European scholars, which helped spur a wave of new findings and inventions in Europe.⁸ During the Renaissance, which took place in Europe between the XIV. to the XVII. centuries, there was a renewed interest in the classical knowledge and ideas of ancient Greece and Rome. This led to the development of new ideas and discoveries in fields such as the sciences, arts, and in literature.

The golden age of Islam also saw the rise of great philosophers and scholars like Avicenna, Averroes, and Al-Kindi, whose works had a particular influence on the development of Western philosophy and science. Additionally, in the field of engineering and mechanics, Al-Jazari is the best known for such work.

Ismail al-Jazari, also known as Al-Jazari, was a medieval Muslim polymath and engineer who lived in the XII. century. He was born in 1136 AD in the city of Jazirat ibn Umar, located in modern-day Turkey. Not much is known about his early life, but it is believed that he began studying engineering and mechanics at a young age.⁹

Al-Jazari served as the head engineer at the Artuqid's court in Diyarbakır (in the Mesopotamian area of Jazira).¹⁰ Before passing away in 1206, he finished his magnum work, which contained 100 brilliantly drawn inventive gadgets. Al-Jazari is best known for his work in the field of engineering and mechanics, particularly his book "*The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices*", which describes a number of complex machines and mechanical devices that he himself designed and constructed.¹¹ This book includes fifty devices and forms of machinery which include water clocks, automata, and various other devices that demonstrate a high level of technical skill and ingenuity. These machineries can be grouped according to six titles that correspond to their purposes:

1. Ten clocks with water and candles
2. Ten drinking-related figurines and dishes
3. Ten pitchers and receptacles for use in cleansing and blood-drawing before prayer

¹ Ümran Erdoğan, "İslâm'ın Altın Çağında Harezmi'de Türkler ve Türk Dili," *Şarkiyat Mecmuası*, no. 38, 2021: 163–81.

² Ahmed Renima, Habib Tiliouine, and Richard J Estes, "The Islamic Golden Age: A Story of the Triumph of the Islamic Civilization," in *The State of Social Progress of Islamic Societies* (Springer), 2016, p.25–52.

³ Howard R Turner, *Science in Medieval Islam: An Illustrated Introduction* (University of Texas Press), 2010, p.118.

⁴ Cristina D'Ancona, "Greek into Arabic," 2016, p.11.

⁵ Mona Baker and Gabriela Saldanha, "Arabic Tradition," in *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (Routledge), 2009, p.347–56.

⁶ YM Faruqi - International Education Journal and undefined 2006, "Contributions of Islamic Scholars to the Scientific Enterprise.," *ERIC 7*, no. 4 2006, p.391–99, <https://eric.ed.gov/?id=EJ854295>.

⁷ Selim Özarslan, "İSLAM DÜŞÜNCESİ VE MÜSLÜMAN BİLİM ADAMLARI," *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 15 (n.d.), 2019, p.33–46.

⁸ Bridget Lim and Aisha Khan, *Avicenna: Leading Physician and Philosopher-Scientist of the Islamic Golden Age* (The Rosen Publishing Group, Inc), 2016, p.6.

⁹ Bekir Çırak and Abdülkadir Yörük, "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail El-Cezeri," *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 4 (2016): 175–94; Recep Külcü, "Ortaçağ Anadolu'sunun Büyük Mühendisi El-Cezeri," *Akademia Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi* 1, no. 1, 2005, p.1–9.

¹⁰ Necmettin Penbegul et al., "Primitive Robotic Procedures: Automations for Medical Liquids in 12th Century Asia Minor," *Arch Ital Urol Androl* 86, no. 4, 2014, p.300–303.

¹¹ P Hill, *The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices: (Kitāb Fī Ma'rīfat Al-Ḥiyāl Al-Handasiyya)* (Springer Science & Business Media), 2012, p.276.

4. Ten continuously playing flute machines and ten fountains that intermittently change their forms
5. Five water pumping systems
6. Five different gadgets

His book was written in Arabic where, during the Islamic Golden Age, many works were translated from Arabic into Latin and other languages in order to make the associated knowledge available to European scholars. However, it's not clear when exactly Al-Jazari's book was translated into Latin. It's worth noting that the dissemination of knowledge during the Islamic Golden Age and the Renaissance were complex processes and many works were translated and retranslated multiple times; accordingly, the first translation of a given work can often be difficult to pinpoint. The earliest known Latin translation of the book is believed to have been made in the XV. century, long after Al-Jazari's death.¹² The book considered is considered one of the most important works on engineering and mechanics from the medieval period, and is still studied and referenced by scholars and engineers today. Some historians even say that Leonardo da Vinci might have been inspired by Al-Jazari and his work.^{13,14} In this study, Al-Jazari, who left his mark on the Islamic Golden Age, and how his works affected the West during the Renaissance in terms of engineering and mechanics, will be presented.

1. Some Remarkable Inventions of Al-Jazari

Al-Jazari was a pioneering engineer and inventor of his time, and one of his main areas of focus was the design and construction of water-raising machines and water supply systems. One of his most notable achievements in this field was the design and construction of the saqiya chain pump, a water-raising machine that used a series of gears, pulleys, and a chain to lift water from a lower to a higher level.¹⁵ The machine typically consists of a large vertical water wheel that appears to be powered by a donkey or other such animal, which can be seen in Figure 1. The purpose of the donkey's presence in this machine system and its appearance that it powers the system is actually intended to mislead the audience. The system is powered by the water itself flowing downstream, hidden in a room below the pool, invisible to the observer. A water wheel is attached to the shaft of the machine, and as the water flows over the wheel it rotates and provides the mechanical power to lift the water. The wheel is connected to a series of gears and pulleys that drive a chain. The chain is connected to a series of clay or metal pots or buckets that are used to lift the water. One of the key features of the saqiya chain pump is its efficiency and reliability. The machine is able to lift water to a considerable height, and indeed is able to do so with relatively little energy input. The machine is also relatively simple to construct and maintain, which led to its widespread use throughout the Islamic world.

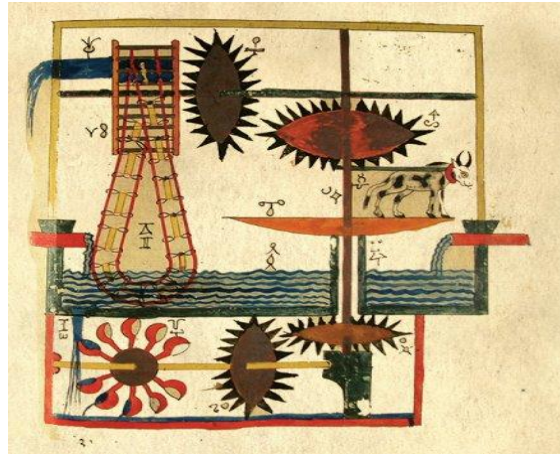

Figure 1. The saqiya chain pump is considered one of the most important of Al-Jazari's inventions and was widely used throughout the Islamic world during the medieval period. The picture is taken from a XIII. century manuscript, Süleymaniye Library, Istanbul

Another of Al-Jazari's water supply invention created using gears and pulleys was the shaduf. The shaduf is a type of water-lifting machine that uses the principle of the Archimedes screw. The machine has a long pole with a bucket or container attached to one end, and a counterweight to the other. The bucket is dipped into a water source,

¹² Amirul Akmal Bin Mohammad Yazid, Mohd Fahmi Bin Md Salleh, and Aminuddin Ruskam, "The Mechanical Engineer: Abu'l-'Izz Badi'u'z-Zaman Ismail Ibnu'r-Razzaz Al Jazari," *Semin. Relig. Sci. Muslim Contrib* 69, no. 4, 2014, p.59–61.

¹³ Lotfi Romdhane and Saïd Zeghloul, "AL-JAZARI (1136–1206)," in *Distinguished Figures in Mechanism and Machine Science* (Springer), 2009, p.1–21.

¹⁴ Yazid, Salleh, and Ruskam, "The Mechanical Engineer: Abu'l-'Izz Badi'u'z-Zaman Ismail Ibnu'r-Razzaz Al Jazari," *Semin. Relig. Sci. Muslim Contrib* 69, no. 4, 2014, p.59–61.

¹⁵ Mahmut Dirik, "Al-Jazari: The Ingenious Inventor of Cybernetics and Robotics," *Journal of Soft Computing and Artificial Intelligence* 1, no. 1, 2020, p.47–58.

such as a well or a canal and, as the operator raises the pole, the water in the bucket is lifted to a higher level. The machine is powered via a water wheel or a man-powered crank, and can be seen in Figure 2.

Al-Jazari described the shaduf as an ancient device that was widely used by the people of Egypt and Mesopotamia. He mentioned the benefits of using shadufs in irrigation and for water management purposes. He wrote that it is simple and easy to construct, and can be made with local materials. It is also relatively easy to operate, and requires minimal maintenance. However, Al-Jazari additionally noted that the shaduf is not as efficient as other water-lifting devices, such as the saqiya chain pump.¹⁶ Nevertheless, the shaduf is considered an improvement over the earlier design of the screw pump and was widely used in the Islamic civilization for irrigation, domestic and industrial water supply, and in many other applications.

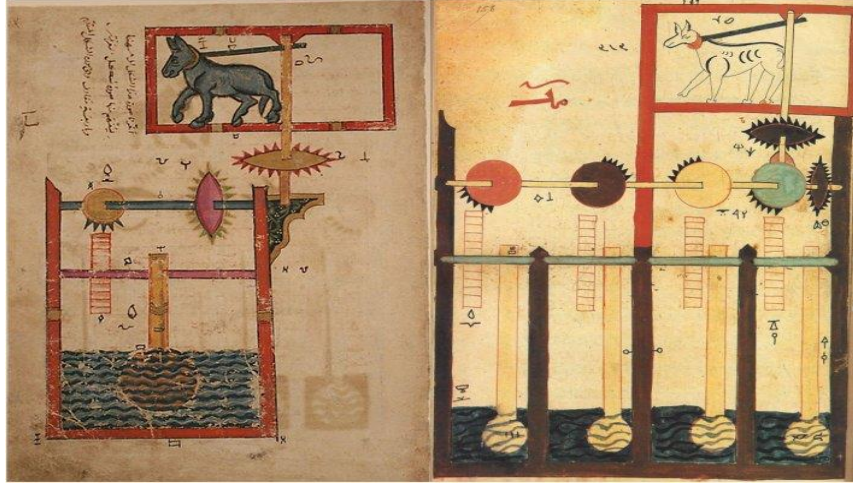

Figure 2. Picture of the shaduf picture from the book of Al-Jazari. The left-hand picture has one ladle whilst the right-hand has four. The pictures are taken from the copy book of Al-Jazari held in the Topkapı Palace.

2. Comparison with Leonardo da Vinci's designs

Leonardo da Vinci, who lived in the XV. and XVI. centuries during the Renaissance and who was one of the most important figures of this period, is known for his exceptional talents as an artist, inventor, and scientist. Additionally, he made significant contributions to the fields of mechanics, automata, water-powered devices, and clockmaking. Some of the mechanisms that both Leonardo da Vinci and Al-Jazari used in their inventions include:

1. Gears and pulleys: Both artists made detailed drawings and notes on gears and pulleys, and used them in a variety of their inventions such as clocks, hoisting machines, water-powered machines, and automata.
2. Crankshaft mechanism: Both used the crankshaft mechanism in their machines; da Vinci used it in pumps and other machines, while Al-Jazari used it in his water-raising machines and automata.
3. Cam mechanism: Both Al-Jazari and da Vinci used cam mechanisms in their automata designs, which were mechanical devices that simulate human or animal movements.
4. Lever and linkage mechanisms: Both used lever and linkage mechanisms in their inventions, such as in automata, pumps, and other machines to transfer movement and power.
5. Water-raising machines: Both Al-Jazari and da Vinci designed water-raising machines, such as the saqiya chain pump and reciprocating pumps, respectively.
6. Clock mechanisms: Both Al-Jazari and da Vinci made detailed drawings and notes on clock mechanisms, and both designed weight-driven and spring-driven clocks.
7. Automata: Both Al-Jazari and da Vinci designed automata which, as noted in point 3, simulate human or animal movements.

2.1 The application of gears and pulleys of both inventors

¹⁶ David A King, "The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices: Kitab Fi Macrifat Al-Hiyal Al-Handasiya by Ibn Al-Razzaz Al-Jazari" by DR Hill," *History of Science* 13, no. 4, 1975, p.284-89.

As can be seen, gears and pulleys were the important component of Al-Jazari's designs; indeed, he improved and additionally gave different shapes to these parts in order to fit in various machinery. For da Vinci, who was an inventor and engineer, gears and pulleys played vital roles in his inventions.

Leonardo's notebooks, which contain his drawings and notes, are filled with detailed drawings and notes on gears and pulleys, as well as other mechanical devices and machines. He was particularly interested in the mechanics of gears and pulleys and made many detailed drawings and notes on the subject.¹⁷ Gears and pulleys were used in his hoisting machines designs, such as the pulley-driven winch, double-gear hoist, and a crane that used gears and pulleys to lift loads. However, the most important ones were used for water-powered machines such as the water-powered saw, water-powered hammer, and water-powered grinding machine, all of which used gears and pulleys to transfer power. He was particularly interested in understanding the principles of gear operation and the ways in which gears could be used to transfer power and motion.

One of Leonardo's most notable contributions to the field of gears is his analysis of the geometry of gear teeth. He made drawings of different types of gear teeth and studied the ways in which they interacted with one another. In Figure 3, contact between teeth and notches from his drawings and their similarity to Al-Jazari's water pump invention can be seen. He additionally made detailed notes on the principles of gear operation, including the importance of proper tooth spacing and the effects of different gear ratios. According to general opinion, both from the past and the present, the first person to use hydraulic and mechanical gears was da Vinci.¹⁸

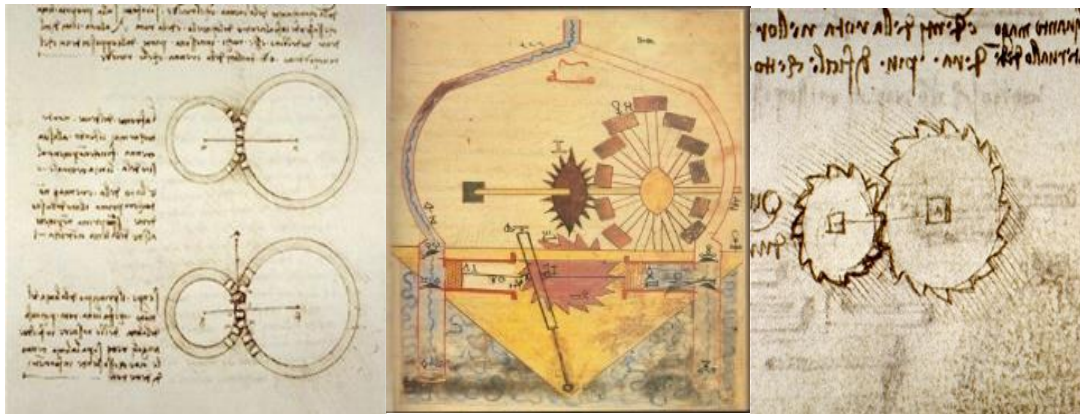

Figure 3. The left-hand drawing shows the teeth and notches, whilst the right-hand shows the asymmetrical teeth (peg teeth), from Leonardo da Vinci's drawings. The pictures are taken from the Museo Galileo at Florence. The central drawing is an image of Al-water Jazari's pump that was obtained from his copy book at the Topkapi Palace

2.2 The application of the crankshaft of both inventors

Al-Jazari is credited with the development of the crankshaft, which is a mechanical component that converts linear motion into rotary motion. He used the crankshaft in a number of his inventions, particularly in his water-raising machines.¹⁹ In *"The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices"*, Al-Jazari described the use of a crankshaft in his saqiya chain pump in Figure 1. Al-Jazari additionally used the crankshaft in his automata; for instance, he described the use of a crankshaft in his elephant clock, which was a mechanical elephant that could move its head, trunk, and tail.

From the perspective of da Vinci, he studied the ways in which the crankshaft could be used in a variety of mechanical devices and machines. One of the most notable examples of da Vinci's use of the crankshaft is in his designs for a reciprocating pump and a double-acting pump.²⁰ He made drawings of pumps that used a crankshaft to convert the linear up-and-down motion of a piston into rotary motion, which was used to drive a water wheel or other power source. Both Al-Jazari and da Vinci made significant contributions to the development of the crankshaft mechanism, examples of which can be seen in Figure 4.

¹⁷ Mark Rosheim, *Leonardo's Lost Robots* (Springer Science & Business Media), 2006, p.63.

¹⁸ Larry W Mays, "A Brief History of Water Technology during Antiquity: Before the Romans," in *Ancient Water Technologies* (Springer), 2010, p.1-28.

¹⁹ Abdullah Uzun and Fahri Vatansever, "Ismail Al Jazari Machines and New Technologies," *Acta Mechanica et Automatica* 2, no. 3, 2008, p.91-94.

²⁰ G J Hollister-Short, "Antecedents and Anticipations of the Newcomen Engine," *Transactions of the Newcomen Society* 52, no. 1, 1980, p.103-17.

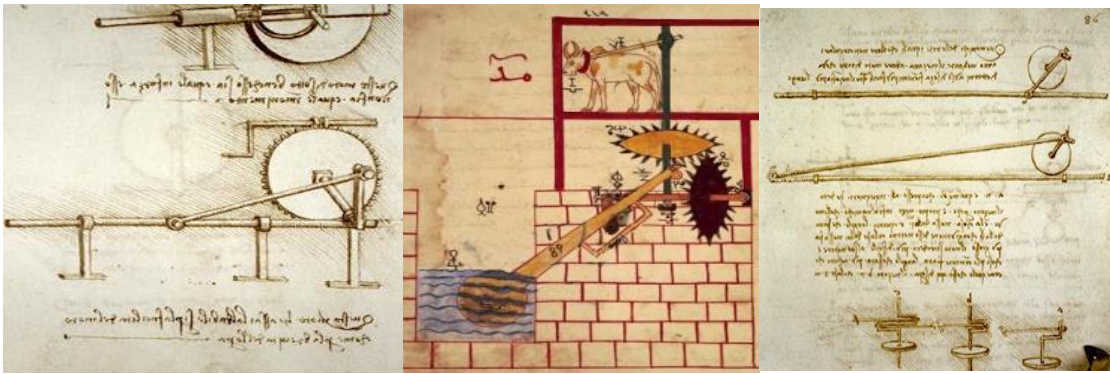

Figure 4. The left-hand picture shows a crankshaft driven by worm screw and toothed wheel whilst the right-hand image shows two different crankshaft systems, both of which are taken from da Vinci's drawings. The central image shows Al-Jazari's crankshaft mechanism, as taken from the Chester Beatty Library in Dublin

Al-Jazari developed the mechanical components that helped the development of a water supply system at a time when people still mostly drew their water from wells and rivers. In contrast to da Vinci, who was well-known and talented for the designs he drew in his notebooks, Al-Jazari was able to effectively design a mechanical system that was operable and functioning and that was controlled by the gadgets he designed.

2.3 The application of the camshaft of both inventors

Both Al-Jazari and da Vinci used cam mechanisms in their inventions. A camshaft is a mechanical component that converts rotary motion into linear motion, and can be used to control the timing and duration of various operations in a machine. Al-Jazari used camshafts in his other automata designs, such as the boat with four automated musicians that play music on a water organ that can be seen in Figure 5. The boat is powered by a water wheel, which is connected to a series of gears and camshafts that control the movement of the musicians, and the operation of the water organ. Furthermore, the boat was equipped with a series of lights that can be lit and extinguished by the movements of the camshafts. Conversely, da Vinci made drawings of camshafts that incorporated gears and pulleys, which allowed him to vary the speed and torque of linear motion. In Figure 5, the implementation of the camshaft by da Vinci can be seen.

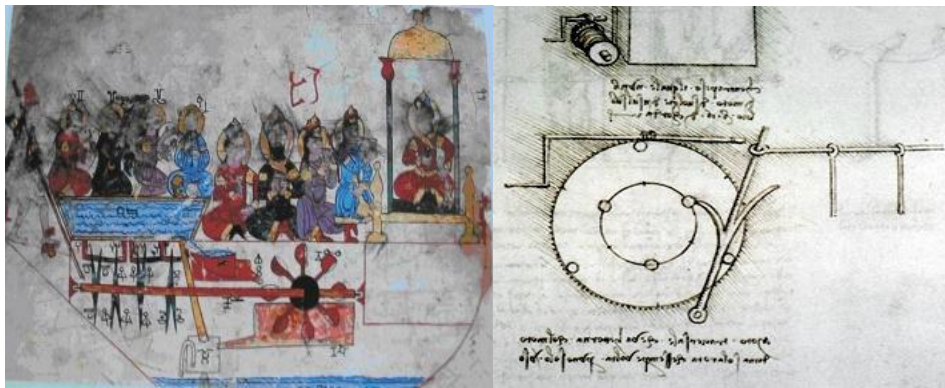

Figure 5. Applications of the camshaft by both engineers. The left-hand image shows Al-Jazari's music boat and is taken from the Topkapi Palace Library. The right-hand image was drawn by da Vinci, and is taken from the Museo Galileo at Florence

2.4 The weight-driven mechanisms of both inventors

Both Al-Jazari and da Vinci used weight-driven mechanisms in a number of their inventions, particularly in their clocks and automata designs. They used weight-driven mechanisms to convert the force of gravity into rotary motion. Figure 6 shows two examples of weight-driven mechanisms by both inventors.

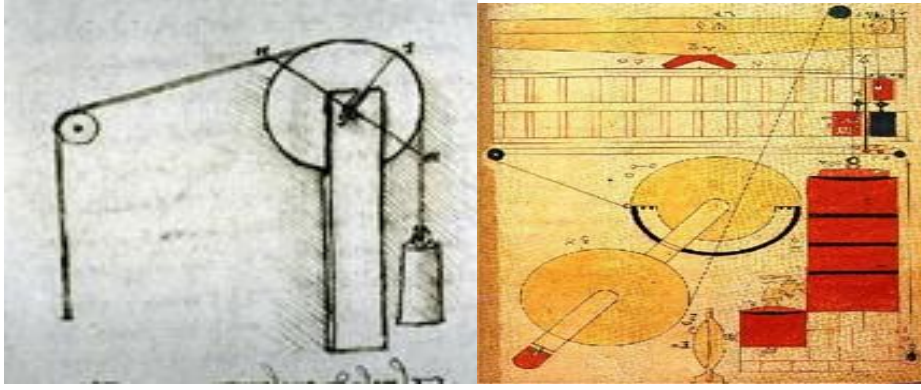

Figure 6. The left-hand drawing is by da Vinci and is taken from the Museo Galileo at Florence. The right-hand image depicts Al-Jazari's invention, and is taken from the Topkapi Palace Library

2.5 The water clock designs of both inventors

Although there is no evidence that da Vinci ever built a water clock, he made drawings of a variety of water clock designs and made extensive notes on the subject. His water clock designs were based on the principle where a container filled with water would be allowed to empty out through a small hole; the time taken for the container to empty would be used to measure time. A drawing of such can be seen in Figure 7.²¹ Conversely, Al-Jazari's Elephant Clock is a weight-driven mechanism that depicts an elephant moving its head, trunk, and tail, and also strikes a bell every hour. The clock is powered by a set of weights suspended from the frame of the clock. As the weights fall, they turn a series of gears and camshafts that control the movement of the elephant and the striking of the bell. A drawing of the Elephant Clock is given in Figure 7.

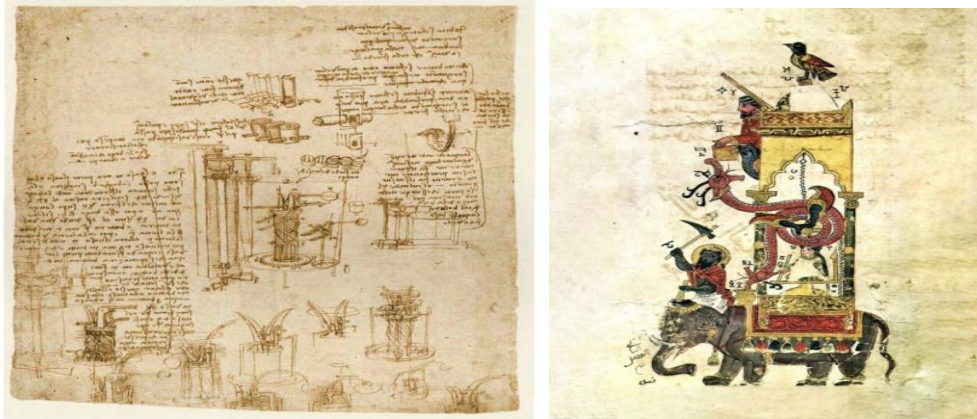

Figure 7. Clock designs by both inventors. Neither was able to bring their clocks to life in their own time, with them remaining plans in their books

CONCLUSION

While the Islamic Golden Age and the Renaissance were distinct historical periods, there were connections and similarities between the two that have led to the idea that the Islamic Golden Age may have influenced the Renaissance. However, it's important to note that there were many other factors that contributed to the Renaissance, and as such the Islamic Golden Age was just one of many influences on the European intellectual and cultural movement.

Al-Jazari is considered a pioneer of the field of automata, and his work is considered to be one of the most important contributions to the field of engineering during the medieval period. This refutes a long-held notion that the much-honored genius Leonardo da Vinci was the first to comprehend and make use of mechanical gears and hydraulics. Al-Jazari should receive credit for the discovery as he developed the strategy more than two centuries before da Vinci; it is only because Al-Jazari's publications were in Arabic, and thus unheard of in the West, that this is not the case. Nonetheless, it is known that da Vinci had access to various books and manuscripts from the Islamic world, including those on mechanics and engineering, which could have included works by Al-Jazari. Furthermore, it is well-documented that there was a flourishing trade and cultural exchange between the Islamic world and

²¹ S Brillarelli et al., "Digital Experience of the Work of Vitruvius and Leonardo," in *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, vol. 949 (IOP Publishing), 2020, p.12041.

Renaissance Europe during Leonardo's time. Italian merchants and artists frequently traveled to the Islamic world, while Ottoman diplomats, scholars, and artisans visited Italy and other parts of Europe. It is likely that da Vinci was exposed to Islamic technological and scientific achievements through such channels of communication. In addition, the similarity between some of Leonardo's and Al-Jazari's mechanical inventions, such as the use of gears and pulleys, suggests that there may have been some indirect influence. In 1502, da Vinci created a sketch for Ottoman Sultan Beyazid II of Istanbul that included a single span (220-meter) bridge. This finding alone demonstrated that da Vinci and the descendants of Sultan Artuq, who was Al-Jazari's employer, had correspondence during that time.

Acknowledge

I would like to thank the “Sultans of Science” exhibition at Müzeyyen Erkul Gaziantep Science Center, where I was able to examine the most important works of Al-Jazari on site.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

REFERENCES

Baker, Mona, and Gabriela Saldanha. “Arabic Tradition.” In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, 347–56. Routledge, 2009.

- Brillarelli, S, M Callegari, L Carbonari, and P Clini. "Digital Experience of the Work of Vitruvius and Leonardo." In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 949:12041. IOP Publishing, 2020.
- ÇIRAK, Bekir, and Abdülkadir Yörük. "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail El-Cezeri." *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 4 (2016): 175–94.
- D'Ancona, Cristina. "Greek into Arabic," 2016.
- Dirik, Mahmut. "Al-Jazari: The Ingenious Inventor of Cybernetics and Robotics." *Journal of Soft Computing and Artificial Intelligence* 1, no. 1 (2020): 47–58.
- ERDOĞAN, Ümran. "İslâm'ın Altın Çağında Harezmi'de Türkler ve Türk Dili." *Şarkiyat Mecmuası*, no. 38 (2021): 163–81.
- Hill, P. *The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices:(Kitāb Fī Ma'rīfat Al-Ḥiyāl Al-Handasiyya)*. Springer Science & Business Media, 2012.
- Hollister-Short, G J. "Antecedents and Anticipations of the Newcomen Engine." *Transactions of the Newcomen Society* 52, no. 1 (1980): 103–17.
- Journal, YM Faruqi - International Education, and undefined 2006. "Contributions of Islamic Scholars to the Scientific Enterprise." *ERIC* 7, no. 4 (2006): 391–99. <https://eric.ed.gov/?id=EJ854295>.
- King, David A. "The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices: Kitab Fi Macrifat Al-Hiyāl Al-Handasiya by Ibn Al-Razzaz Al-Jazari' by DR Hill." *History of Science* 13, no. 4 (1975): 284–89.
- Külcü, Recep. "Ortaçağ Anadolu'sunun Büyük Mühendisi El-Cezeri." *Akademia Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi* 1, no. 1 (2005): 1–9.
- Lim, Bridget, and Aisha Khan. *Avicenna: Leading Physician and Philosopher-Scientist of the Islamic Golden Age*. The Rosen Publishing Group, Inc, 2016.
- Mays, Larry W. "A Brief History of Water Technology during Antiquity: Before the Romans." In *Ancient Water Technologies*, 1–28. Springer, 2010.
- ÖZARSLAN, Selim. "İslam Düşüncesi ve Müslüman Bilim Adamları." *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 15 (n.d.): 33–46.
- Penbegul, Necmettin, Murat Atar, Muammer Kendirci, Yasar Bozkurt, Namık Kemal Hatipoğlu, Ayhan Verit, and Ates Kadioğlu. "Primitive Robotic Procedures: Automations for Medical Liquids in 12th Century Asia Minor." *Arch Ital Urol Androl* 86, no. 4 (2014): 300–303.
- Renima, Ahmed, Habib Tiliouine, and Richard J Estes. "The Islamic Golden Age: A Story of the Triumph of the Islamic Civilization." In *The State of Social Progress of Islamic Societies*, 25–52. Springer, 2016.
- Romdhane, Lotfi, and Saïd Zegloul. "Al-Jazari (1136–1206)." In *Distinguished Figures in Mechanism and Machine Science*, 1–21. Springer, 2009.
- Rosheim, Mark. *Leonardo's Lost Robots*. Springer Science & Business Media, 2006.

Turner, Howard R. *Science in Medieval Islam: An Illustrated Introduction*. University of Texas Press, 2010.

Uzun, Abdullah, and Fahri Vatansever. "Ismail Al Jazari Machines and New Technologies." *Acta Mechanica et Automatica* 2, no. 3 (2008): 91–94.

Yazid, Amirul Akmal Bin Mohammad, Mohd Fahmi Bin Md Salleh, and Aminuddin Ruskam. "The Mechanical Engineer: Abu'l-'Izz Badi'u'z-Zaman Ismail Ibnu'r-Razzaz Al Jazari." *Semin. Relig. Sci. Muslim Contrib* 69, no. 4 (2014): 59–61.

Şiddet İkliminde Kılıç ile Kalemin Keskinliği: Cluny Manastır Başrahibi Muhterem Peter Örneği

The Sharpness of the Sword and the Pen in the Climate of Violence: The Case of Peter the Venerable, the Abbot of Cluny Monastery

Havva SEBETCİ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Arş. Gör. Havva SEBETCİ

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi <https://ror.org/01dvabv26>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Zonguldak, Türkiye

ORCID: [0000-0001-8932-3962](https://orcid.org/0000-0001-8932-3962)

e-mail: havvasebetci@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.03.2023

Kabul/Accepted: 08.05.2023

Atf: Sebetci, Havva, “Şiddet İkliminde Kılıç ile Kalemin Keskinliği: Cluny Manastır Başrahibi Muhterem Peter Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 312-325.

Citation: Sebetci, Havva, “The Sharpness of the Sword and the Pen in the Climate of Violence: The Case of Peter the Venerable, the Abbot of Cluny Monastery”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 312-325.

Öz– Cluny Manastırı’nın temelleri, 910 yılında Akitanya Dükü ve Macôn Kontu I. William’ın mülk bağışıyla Aziz Berno idaresinde Aziz Benedikt Kuralı prensibiyle atılmıştı. Manastır, papalık güvencesi ve aristokrat ailelerin desteğiyle sayıları artarak geniş coğrafyaya yayılma fırsatı bulmuştu. Manastır, başarılı başrahipleri sayesinde Orta Çağ Avrupa dünyasında büyük bir yankı uyandırdı. Cluny Manastırı’nın yetiştirdiği din adamları dönemin siyasi ve kültürel yapısı içerisinde aktif karakterlerdi. Bu din adamları arasında olan Muhterem Peter, 1090/92 yılında Montboissierli bir ailenin yedinci çocuğu olarak dünyaya geldi. Cluny eğitiminden geçen Muhterem Peter 1122 yılında Cluny Manastırı’na başrahip seçilerek manastır yönetimini üstlendi. Muhterem Peter keskin zekâsı ve entelektüel kişiliğiyle manastır yönetmekle kalmadı, aynı zamanda yaptığı kültürel çalışmalarla da kendinden söz ettirmeyi başardı. Bu çalışmada Muhterem Peter’in karşılaştığı olaylara karşı tutumu ile Müslüman, Yahudi ve sapkınlar karşı çalışmalarına değinilmiştir. İslam ilerleyişine müdahaleyi gerekli gören Başrahip, Katolik dünyanın çeperinde kalan Yahudi ve sapkınlar karşı da acil tedbirlerin alınması taraftarıydı. Çağdaşı Clairvauxlu Bernard’ın gölgesinden çıkarılan Clunylı Peter’in kendine özgü profilinin çizilmesi hedeflenmiştir. Genelde Cluny Manastırı özelde ise Başrahip Peter’in idareciliği ve entelektüel karakteri değerlendirilmiştir. Çalışmada Başrahip Peter için kullanılan Latince *Venerabilis* unvanının karşılığı olarak *Muhterem* anlamının kullanımı tercih edilmiştir. Latince kaynakların yanı sıra çalışmada çeşitli modern dildeki araştırma eserlerden istifade edilerek Muhterem Peter’in manastır literatürüne katkı sağlayan teolojik tartışmalarının yanı sıra tarih bağlamında da iz bırakan yönüne odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler– Hristiyanlık, Cluny Manastırı, Muhterem Peter, Sapkınlık.

Abstract – In 910, the foundations of Cluny Monastery were laid under the administration of St. Berno with the rule of St. Benedict with the donation of property by William I, Duke of Aquitaine, and Count of Macôn. The monastery had increasingly, the opportunity to spread over a wide geography with the support of the papacy assurance and aristocratic families. Thanks to its successful abbots, the monastery had a great resonance in the world of Medieval Europe. The clergy trained by Cluny Monastery were active characters in the political and cultural structure of the period. Among these clergymen, Peter the Venerable was born in 1090/92 as the seventh child of Montboissier family. Peter the Venerable, who was educated in Cluny, was elected abbot of Cluny Monastery in 1122 and assumed the management of the monastery. Peter the Venerable not only managed the monastery with his sharp mind and intellectual personality, but also managed to make himself known with his cultural activities. This study mentioned Peter’s attitude towards the events he encountered and his work against Muslims, Jews and heretics. The Abbot, who saw it necessary to intervene in the progress of Islam, was in favor of taking urgent measures against Jews and heretics in the Catholic World. It was targeted to draw the unique profile of Peter of Cluny, who was removed from the shadow of his fellow Bernard of Clairvaux. Cluny Monastery in general and Abbot Peter’s administration and intellectual character were evaluated in particular. In the article, the use of meaning *Muhterem* was preferred as the equivalent of the Latin *Venerabilis* title used for the Abbot Peter. In addition to Latin sources, making use of research works in various modern languages, it has been focused on the aspect that left his mark in the context of history, as well as on the theological discussions of Peter the Venerable which contributed to the monastic literature.

Keywords– Christianity, Cluny Monastery, Peter the Venerable, Heresy.

EXTENDED ABSTRACT

In the changing world of the 12th century, monastic life has also changed in itself. In this century, which we can see as transitional stage in all areas, Cluny Monastery also had its share. Within the aristocratic structure, the monastery, which was protected by the guarantee of the Papacy with the initiatives of its powerful abbots, became increasingly rich. Transcending the limits of his simple and ascetic life, he took on monastic structure where feasts were held in the monastery halls and magnificent architecture rose to the sky. It was the most controversial issue by rival monasteries, especially, when the monks of the monasteries devote themselves to worship and give up on manual labor such as working in the fields and praying for hours in the monastery church. The loss of some tax privileges, the unstable attitude of the monastic abbots and monks, and their wasteful spending caused many problems. Peter the Venerable, who became famous with the title of *Venerabilis* from 1122 onwards, assumed all these responsibilities when he was elected abbot of the monastery. This unique abbot was trained as qualified clergyman with the education he received in the Cluny tradition. In the monastic administration he undertook until his death in 1156, he aimed to look out for the interests of the monastery in the turbulent political relations of the period sometimes with his conciliatory attitude and sometimes with his cautious approach. The most important activity of Peter the Venerable in his translation collection, which started with his travel to Spain, was the translation works he organized about the investigation of Islam with its own resources. In his time, he advocated the struggle against Islamic conquests with rejections instead of defending them with the sword, and applied the same method to all formations opposed to the Roman Church. It can be said that the first traces of the concepts of “I” and “other”, which are the subject of discussion today, are based on the works of Peter the Venerable. The examination of the personality that has left such an effect in history with several theological studies in our country has made it necessary to evaluate it in historical context. In order to overcome the perception of an abbot overshadowed by Bernard of Clairvaux, whom we frequently encounter in the texts, it was necessary to look at the events from the perspective of Peter the Venerable. As the monastic administrator of community spread over a wide geography, he was a good administrator, clergyman, and had strong writing ability. His sharpest weapon in the midst of violence was his pen and his words. In his letters to the notables, political figures and clergy, his questioning, conciliatory attitude and fair behavior come to the forefront. The greatest handicap during the abbot of Peter the Venerable was the confrontation of the monks of the Cîteaux Monastery, which rose rapidly in the Burgundian region. The Cîteaux Monastery, which was austere, ascetic, and devoted to manual labor as monastic lifestyle, with its popularity among the papal and secular rulers discredited the Cluny Monastery. The best example of this is the fact that Bernard, the abbot of the Clairvaux Monastery affiliated to Cîteaux Monastery, was commissioned by Pope Eugenius III with the call for the Second Crusade. It should not be too strange that in the 12th century, when Cistercian monasticism was at the forefront, Peter the Venerable was described by researchers as a figure who was overshadowed by his fellow, Abbot Bernard. Because the flow of water was now towards the Cistercian Order.

GİRİŞ

12. yüzyılda Avrupa’da inanç farklılıkları bağlamında Kilise’nin temsil ettiği Hristiyanlığın karşısında üç grup vardı: Yahudiler, Müslümanlar ve Sapkınlar. Bu üç gruba karşı Kilise ile manastırlar birlikte mücadele etmekteydi. Kilise’yi destekleyen manastırlar, Hristiyanlığın yayılmasında ve kırsal kesimdeki insanlara erişmekte önemli bir rol oynuyorlardı. Bu rollerinden dolayı dinin manastır sistemi ile bağdaştırılması söz konusuydu. *Dine dönmek* ifadesi bir kişinin vaftiz edilmesinden ziyade keşiş olduğu anlamı taşıyordu.¹ 10. ve 12. yüzyıllar arasında Avrupa’da çok sayıda manastır kurulmuş, Avrupa bu anlamda bir dine dönüş yaşamıştı. Bu manastırların en önemlilerinden biri olan Cluny Manastırı, 910 yılında Akitanya Dükü ve Macôn Kontu I. William’ın desteđi² ve Aziz Berno’nun başrahipliği ile Aziz Benedikt Kuralı ilke edinilerek kurulmuştu. Fransa’nın Burgonya bölgesinde bulunan Cluny şehrinde başlayan ruhani hareket manastırlar içerisindeki dini hayatın yeni şeklini teşvik etmekle kalmadı, aynı zamanda Papa VII. Gregory’nin reformist düşüncelerinin de sorgusuz kabulüne katkı sağladı.³ Cluny kurumları yoğun sosyal yaşam merkezlerinde sayıları gittikçe artarak çoğalmaya başladı. Önceden ormanlık ve bataklık olan yerlerin yerleşime açılmasıyla köyler, kiliseler ve manastır kurumları inşa edildi. Cluny Manastırı’na yapılan bağışlar vastasıyla manastır geniş arazi mülklerine sahip oldu ve Cluny keşişleri Avrupa’nın en güçlü senyörleri arasına girdi. İş gücünden bağımsız olarak kendilerini genellikle litürjik işlere ve ibadete adayan Cluny keşişleri yeni bir dinsel aristokrasinin temsilciliğine büründüler.⁴

Cluny ruhani anlayışı üç temel unsur üzerinde şekillenmişti. Bunlardan ilki cinsel saflıktı. Bedensel arzuları reddederek ve zihni günahkâr düşüncelerden temizleyerek meleklerin saflığında kendilerini tasavvur ediyorlardı. İkincisi Tanrı’yı övmek ve dua için söylenen Kutsal Kitap’taki mezmurların seslendirilmesi idi. Uzun ve ayrıntılı bir mezmur kutlamasıyla kilisede bir araya gelen Cluny keşişleri dua ediyorlardı. Üçüncüsü ise derin ve saygı dolu bir sessizliğin geliştirilmesi idi. İlk manastır topluluklarında, ihmalkâr keşişlerin ortak yaşam tarzında dilin dedikodu gibi gereksiz kullanımını önlemek için sessizliği teşvik etmişlerdi. Cluny keşişleri ise sessizliği kendi başına güçlü ve takdire şayan bir erdem olarak algıladı ve manastır duvarları içerisinde yenilikçi bir uygulama haline dönüştürdü.⁵ Bu yaşam felsefesinin yanı sıra Başrahip Hugh gibi etkili başrahipleri aracılığıyla Fransız ve İtalyan piskoposluklar tarafından tanınan ve desteklenen bir topluluk oldu. Başrahipleri Fransa kralının ve Alman imparatorunun saraylarında ağırlandı. Dünyevi yöneticilerle köklü ilişkileri ve papalıkla geliştirdikleri sıkı bağları onları ön plana çıkardı.⁶

Kuruluşundan birkaç yıl sonra yetenekli keşişler sayesinde Cluny, geniş bir etki ve büyük bir zenginliğe sahip olarak Burgonya bölgesinde Cluny Manastır geleneğini oluşturdu ve çevre bölgelere yayılarak büyük bir ün kazandı. Katolik Kilisesi’ne bağlı olan Cluny, James Kritzeck’e göre içinde yaklaşık on bin keşişle altı yüzden fazla manastırıyla manastır yaşamının merkezi tarikatıydı.⁷ Birinci Haçlı Seferi’ni başlatan Papa II. Urban gibi Cluny keşişleri papa veya kardinal olurken rahipleri imparator ve krallara danışmanlık yapıyordu.⁸ Müslüman, Norman ve Macar saldırılarından sonra Avrupa topraklarında yönetimin belirsizliği ve kanunsuzluk bu tür manastırları, toplumu ve siyaseti düzenleyen merciler olarak güçlendirmişti ve ilerleyen zamanlarda toplumun şekillenmesine katkı sağlamışlardır.⁹

¹ R. H. C. Davis, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, (çev. Rümeyşa Şişman), Dergah Yayınları, İstanbul, 2020, s. 270.

² Kuruluş tarihi olarak 909 yılı da verilmektedir. Manastırların kurulmasında Avrupa’nın aristokratik güçleri büyük rol oynamıştır. Her ne kadar dünyevi yöneticilerden manastırlar uzak tutulmak istense de özellikle de Cluny Manastırı gibi aristokrat yapının köklendiği manastırlarda çok başarılı sağlanamadı. (Constance Brittain Bouchard, *Sword, Miter and Cloister: Nobility and the Church in Burgundy, 980-1198*, Cornell University Press, London, 2009, s. 90-91.)

³ Raffaello Morgen, “Monastic Reform and Cluniac Spirituality”, *Cluniac Monasticism in the Central Middle Ages*, (ed. Noreen Hunt), Palgrave Macmillan Press, London and Basingstoke, 1971, s.12.

⁴ Morgen, “Monastic Reform and Cluniac Spirituality”, s. 12-16; C.H. Lawrence, *Medieval Monasticism*, Routledge, New York, 2015, s. 77.

⁵ Scott G. Bruce, *Silence and Sign Language in Medieval Monasticism: The Cluniac Tradition 900-1200*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 3-5.

⁶ Noreen Hunt, “Cluniac Monasticism”, *Cluniac Monasticism in the Central Middle Ages*, (ed. Noreen Hunt), Palgrave Macmillan Press, London and Basingstoke, 1971, s. 7-9; Lawrence, *Medieval Monasticism*, s. 81-83.

⁷ James Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, New Jersey, 1964, s. 3

⁸ Davis, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, s. 270-77; Lawrence, *Medieval Monasticism*, s. 76-77; Bouchard, *Sword, Miter and Cloister: Nobility and the Church in Burgundy 980-1198*, s. 92-94.

⁹ Jacques Le Goff, *Avrupa’nın Doğuşu*, (çev. Timuçin Binder), Bs. 2., Literatür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 47-54, 59-63.

Cluny Tarikatı'nın papalık koruması altına alınması ve vergilerden muaf tutulmasından dolayı gittikçe artan bir zenginliğe ve güce sahip olmasıyla geniş coğrafyaya yayılması, Cluny'ye bağlı manastırların merkez manastır tarafından her yıl kontrol edilmesini güçleştirdi ve merkezi otoritesinde sarsılma yaşamasına sebep oldu. Çünkü ilke olarak bağlı buldukları Aziz Benedikt Kuralı, sade ve münzevi bir yaşamı tasvip ediyordu. *Opus Dei* (Tanrı'nın işi) için çalışmanın sadece dua ile değil el emeğinin de katkısıyla olacağı ve sonsuz itaat gibi ilkelerle sağlanacağı düşüncesi hâkimdi. Oysa Cluny, zamanın ruhunun getirmiş olduğu rehabet içerisinde kontrolü kaybetmeye başlıyordu. Keşişlerin tüm günlerini dua ile geçirmeleri, bolluk ve zenginlik içerisinde yaşamaları, gösterişli manastırlar inşa etmeleri, başrahiplerine karşı itaatsizlikleri ve dünyevi yöneticilerle olan sıkı ilişkileri sonucu manastır yönetiminde laik kesimin söz sahibi olması Cluny Tarikatı içerisinde pek çok tartışmaya sebep oldu. Cluny Tarikatı'nın Aziz Berno'dan sonra Aziz Odo (926-44), Aziz Mayeul (965-94), Aziz Odilo (994-1048) ve Aziz Hugh (1049-1109) gibi dört başarılı ve güçlü başrahipleri¹⁰ vasıtasıyla Orta Çağ Avrupa coğrafyasında elde ettiği gücü yavaş yavaş kaybetmeye başladığı Sistersiyen Tarikatı gibi rakip tarikatların ortaya çıkmasıyla anlaşılmaktadır. Cluny'nin bu çalkantılı atmosferinde siyasi platformdaki uzlaşmacı yaklaşımı ve yaptığı kültürel çalışmalarla adından sıkça bahsedilecek olan Cluny Başrahibi Muhterem Peter (Petrus Venerabilis)¹¹ ile karşılaşılmaktadır. Seleflerinin başarılarını aratmayacak kadar keskin bir zekâyâ sahip olan Muhterem Peter, kılıçtan daha etkili olan sözleriyle bilinmektedir.

1. Muhterem Peter'in Ailesi, Manastır Hayatı ve Başrahipliği

Aziz unvanı alan din adamlarının aksine Latince *Saygıdeğer*, *Muhterem* anlamına gelen *Venerabilis* unvanıyla anılan Muhterem Peter, Montboissierli bir ailenin yedinci çocuğu olarak 1090/92 yılında dünyaya gelmiş ve aile bağlarından dolayı keşiş olarak yetiştirilmişti. Kardeşlerinden şövalye olan Hugh ve Eustace hariç diğerleri rahip ve başrahip gibi dini görevlerde bulunarak kendilerini Tanrı'ya adanmışlardı. Babası Maurice manastır kisvesine bürünmüş bir şekilde ölen inançlı bir şövalyeydi. Muhterem Peter'in üzerinde büyük bir etkisi olan annesi Raingarde ise Cluny Manastırı'na bağlı Marcigny rahibe manastırında ölene kadar rahibe olarak yaşadı.¹² Muhterem Peter ise önce Auvergne'daki Sauxillanges'ta bir *oblatus*¹³, daha sonra 1110 ile 1120 arasında büyük kardeşinin başrahibi olduğu Vézelay Manastırı'nda keşiş, ardından da Doméne Manastır yöneticisi olarak dini görevlerde bulundu. Clunylı Hugh'un (ö.1109) soylu ailelerin çocuklarına dair uygulamaya koyduğu sıkı eğitim modeli içerisinde yetişen Peter, üstlendiği görevlerle ilerde manastır hiyerarşisinde üst mevki olan başrahiplik görevine de bir nevi hazırlanmıştı.¹⁴ Cluny Başrahibi Pons'un (1109-1122) olaylı manastır yönetimi sonucu görevinden ayrılarak Kudüs'e hareket etmesiyle Peter, 1122 yılında 28 yaşında Cluny Manastırı'na başrahip seçildi ve 1156 yılında ölümüne kadar bu görevi icra etti. Başrahiplik seçimi Aziz Benedikt Kuralı'na uygun bir şekilde yapıldı ve Peter'in başrahipliği manastır keşişlerinin çoğunluğu tarafından iyi niyetle karşılandı.¹⁵ 1125 yılında manastırın eski başrahibi Pons'un, kutsal topraklardan dönerek başrahiplik görevini talep etmesi manastır içerisinde çatışmaya sebep oldu. Fransız yazar J. Henri Pignot'a göre Pons görevinden zorla uzaklaştırıldığı savunarak destekçisi olan bazı keşişleri kendi tarafına çekti. Nitekim Pons'un Roma'daki zorunlu istifa savı eski tanışı Matthew'in onun önünde özgür iradesiyle istifa ettiğine dair tanıklığı ile çürütüldü.¹⁶ 1125 yılından itibaren Albano piskoposu olarak Roma'da söz sahibi olan Matthew, Başrahip Peter'in manastır içerisinde karşılaştığı muhalif tutumları eleştirdi ve başrahip seçiminde her şeyin kurala göre yapıldığını

¹⁰ Lawrence, *Medieval Monasticism*, s. 77.

¹¹ Asıl adı Pierre Maurice de Montboissier olan başrahip, Petrus Venerabilis, Peter the Venerable, Pierre le Vénéable, Petra il Venerabile adlandırılması ile Batı dillerinde *Venerabilis* unvanıyla tanınmaktadır. Latince *Venerabilis* Türkçe'de *Saygıdeğer*, *Muhterem* anlamında çevrilmiştir. Çalışmada Pierre Maurice de Montboissier'in Cluny başrahipliği vurgulandığı gibi *Muhterem* Türkçe anlamının kullanımı da tercih edilmiştir. Bu unvan ona kendi zamanında Clairvauxlu Bernard ve Kral Frederick Barbarossa tarafından verilmiştir. (Lavinia Cohn-Sherbok, *Who's Who in Christianity*, Taylor & Francis Routledge, London and New York, 1998, s.242.)

¹² Monachus Radulphus, "Vita Petri Venerabilis", (ed. Jacques-Paul Migne), *Patrologia Latina*, Tom. 189, Paris, 1890, s.18; Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 5; Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, (ed. Giles Constable), Vol. II, Harvard University Press, Cambridge, 1967, s. 239; David Knowles, "Peter the Venerable", *Bulletin of the John Rylands Library*, 39/1, (Sept. 1956), s. 135; J. Henri Pignot, *Histoire de l'ordre de Cluny: depuis la fondation de l'abbaye jusqu'à la mort de Pierre le Vénéable (909-1157)*, Tom. III, Paris, 1868, s. 52 vd.

¹³ Yetiştirilmesi için küçük yaşta manastırlara emanet edilen çocuk

¹⁴ Monachus Radulphus, "Vita Petri Venerabilis", s. 18; Knowles, "Peter the Venerable", s. 135.

¹⁵ Monachus Radulphus, "Vita Petri Venerabilis", s. 18.

¹⁶ Pignot, *Histoire de l'ordre de Cluny*, III, s. 72.

savundu.¹⁷ Peter'in destekçisi olan Piskopos Matthew, Clairvaux Başrahibi Bernard ile Cluny Başrahibi arasında lehte ve aleyhte bazı kararlarda aktif rol oynayacaktır.¹⁸

Muhterem Peter, Hristiyanlığın güçlü Cluny manastır geleneği içinde yetişmiş bir din adamıydı. Kıvrak zekâsıyla siyasi zeminde manastırın menfaatlerini korumakla birlikte almış olduğu eğitim hasebiyle güçlü bir kalem oynatma yetisine de sahipti. Şiddete karşı güçlü silahı olan kalemi kâğıt üzerinde sessizce kayarken zihnindeki en etkili sözcükleri mektuplarına nakşederdi. Manastır yönetiminde de müstensihleri iş gücünden muaf tutarak sadece metinlerin çoğaltılmasına odaklanmalarını sağlardı. Başrahip Peter bu görevi münzevi Gislebertus'a yazdığı bir mektubunda betimleyici bir şekilde izah etmektedir:

*Sürekli inzivada yaşarken ağaç dikilemez, ekinler sulanamaz ve tarım işleriyle uğraşamaz, ama daha faydalısı eli saban tutmasından ziyade kalem tutmasıdır; ilahi harflerin sayfalarını çizmek tarlalardaki su karıklarından daha asildir. Kâğıdın üzerine Tanrı sözünü ekin ve hasat olgunlaştığında yani yeni kitaplar tamamlandığında, aç okuyucular bol hasatla doycaktır.*¹⁹

Muhterem Peter'in sözlerinden de anlaşıldığı üzere istinsah işi tarım işlerinden daha önemli görülmektedir. Günlerinin çoğunu okuyarak ve kitap çoğaltarak geçiren keşişlere, Cîteaux Manastırından tarafından tarlalarda çalışmayı ihmal ettiklerinden dolayı eleştiriler yöneltilmesi de bu yüzdendi. Ancak Cluny Manastırından kültürel faaliyetlerde aktif bir manastır özelliğine sahiptir. Nitekim Cluny kültürel zenginliğinin de eğitime ve yazı işlerine verdikleri önemden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

2. Muhterem Peter'in Şiddete Karşı Tutumu

1122 yılında Cluny başrahibi olduğu sırada huzurun ve hukukun olmadığı coğrafyaya barış getirme çabasına girmişti. Uzlaşmacı yönüyle ön plana çıkan Muhterem Peter, Papa II. Innocent'a yazdığı mektupta *topraklarımız her türlü soyguncuya açıktır*²⁰ ifadesiyle Fransa'nın huzurlu bir ortamdan yoksun olduğunu belirtmekteydi. Özellikle de lordların yasadışı ve şiddet içeren zorla tahakkümlerini, manastırdakiler tarafından kullanılan hayırsever yöntemlerle karşılaştırarak lordların erkek ve kadın köylülere iyi davranmadıklarını, emeklerini sömürdüklerini vurguluyordu. Oysa manastır bünyesindeki lordların daha hayırsever olduğu ve köylüden herhangi bir talepte bulunmadıklarını ifade edip, kendilerine bağlı insanlara hizmetçi değil kardeş gibi davrandıklarından bahsederek huzurlu ortamı tehlikeye atan konulara dikkat çekiyordu.²¹

Muhterem Peter, her sosyal sınıfı kuşatan şiddeti *biri sürekli bir diğerine karşı savaşıyor, neredeyse hepsi kılıçlarını karşılıklı katliam için keskinleştiriyordu, kardeş kardeşin ölümü için pusu kuruyor*²² cümleleriyle açıklıyordu. Senyör güçlerin tabiiyetindeki insanların mallarını sürekli yağmalamaları, ağır ve dayanılmaz hizmetlere maruz bırakılan insanların topraklarından ayrılmak zorunda kalması psikolojik ve fiziki şiddet olarak değerlendirilebilir. Muhterem Peter için bu şiddet hoş karşılanmamakta, hatta İsa'nın kendi kanının pahasına kurtardığı insanların bir fiyata satın alınacak kadar değersiz olmadığı üzerinde durmaktaydı.²³ Muhterem Peter'in rahatsız olduğu bir diğer konu da sapkınlar. Fransa Kralı VII. Louis'e yazdığı mektubunda İsa'nın ordularının uzak ülkelerdeki

¹⁷ Pignot, *Histoire de l'ordre de Cluny*, III, s. 72.

¹⁸ Andriaan H. Bredero, "Saint Bernard in his Relations with Peter the Venerable", *Bernardus Magister: Papers Presented at the Nonacentenary Celebration of the Birth of Saint Bernard of Clairvaux*, (ed. John R. Sommerfeldt), Cistercian Publications, Kalamazoo, 1992, s. 320-21.

¹⁹ Plantari non possunt arbusculae, rigari nequeunt sata, neque aliquid ruralis operis exerceri, reclusionem perpetua prohibente, sed quod est utilius, pro aratro conuertatur manus ad pennam, pro exarandis agris, divinis litteris paginae exarentur, seratur in cartula verbi dei seminarium, quod maturatis segetibus hoc est libris perfectis, multiplicatis frugibus esurientes lectores repleat. (Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, (ed. Giles Constable), Vol. I, Harvard University Press, Cambridge, 1967, s. 38; J. Henri Pignot, *Histoire de l'ordre de Cluny: depuis la fondation de l'abbaye jusqu'à la mort de Pierre le Vénérable (909-1157)*, Tom. II, Paris, 1868, 417. (mukayese yöntemi kullanılarak metin yazar tarafından çevrilmiştir.))

²⁰ Gregory A. Smith, "Sine Rege, Sine Principe: Peter the Venerable on Violence in Twelfth-Century Burgundy", *Speculum* 77, sy 1 (Febr. 2002): s. 10; Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, (ed. Giles Constable), Vol. I, Harvard University Press, Cambridge, 1967, s. 42.

²¹ Smith, "Sine Rege, Sine Principe", s. 10.

²² Papa III. Eugenius'a (ö.1153) yazdığı mektupta tanıklık ettiği şiddet ve düzensizliklerden bahseder. Keşiş ve rahiplerin laik kesim arasında anlaşmazlık yaşadığı ve eşit davranılmadığı üzerinde durarak kılıçların kınından çıkarılmasından şikayet eder. Bu şikayetini ise *impugnat assidue alter alterum, acunt pene uniuersi in mutuam caedem gladios, conspirat frater in fratris interitum, ...* ifadeleriyle dile getirmiştir. (Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, Vol. I, s. 406-7); Smith, "Sine Rege, Sine Principe", s. 14.

²³ ...ipsas personas quas tam caro praecio hoc est suo Christus sanguine redemit, pro tam vili hoc est pecunia venundare non metuunt. (Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, Vol. I, s. 86); Smith, "Sine Rege, Sine Principe", s. 20.

başarısı ve yenilmezliği ile övünmekten ziyade kendi aralarındaki düşmanlarla başa çıkmakta gösterdikleri başarısızlıklarına değinmekteydi.²⁴ Muhterem Peter aslında sapkın gruplara karşı yeterince mücadele edilmediğini öne sürmekte ve hâlihazırda yapılan müdahalelerin de zorla ve kılıçla yapılmasını eleştirmekteydi. Kılıcın keskinliğinin barış getirmeyeceğini bilen Muhterem Peter'in nazarında dine dönüş ikna yoluyla olmalıydı. Ancak bu ikna yöntemi farklı inanç grup öğretilerinin kendi metinleri üzerinden incelenerek iyice anlaşıldıktan sonra sevgi ve hoşgörü düsturu ile yapılmalıydı. Haçlı Seferlerine destek vermesine rağmen kendi topraklarında yaşayan halka sırt çeviren Hristiyanların Müslümanlardan daha kötü olduğunu vurgulayarak önceliğin Kilise'nin görüşlerine karşı çıkan Katharlar gibi Hristiyan topraklarındaki sapkınlara verilmesi gerektiği kanaatindeydi.²⁵ Muhterem Peter, diğer dini grupların ve Kilise'nin görüşlerine karşı olan Hristiyanlık içerisindeki sapkınların vaazlarla ikna edilmesini savunuyordu.

Muhterem Peter'in başrahipliği sırasında karşılaştığı bir diğer konu ise önceki Başrahip Pons'un Cluny Manastırı'na verdiği zarardı. Pons'un başrahipliğinde manastır görkemini koruyordu ve seçkin insanların bağışlarıyla refah içerisindeydi. Başrahabin diğer manastırlara ziyaretlerde bulunması, din adamları tarafından yüceltilmesi ve manastır salonlarını dünyevi yöneticilerin hizmetine açması onu kontrol edilmesi zor bir güce ulaştırdı. Manastır yaşam tarzı tarafından tasdik edilmeyen ihtişamlı yönetime karşı manastırın bazı keşişleri rahatsız oldu. Keşişler, muhteşem kıyafetlere bürünen ve görkemli törenlere eşlik eden Pons'un manastırın kaynaklarını tüketen savurgan harcamalarını ve tavırlarını eleştirdi. Pons ise bu eleştirileri kulak ardı ederek manastır yönetimine devam etti. Ancak manastır içerisindeki bu huzursuzluğun çan sesine erişmesiyle papalık ve temsilcileri olaya müdahil oldu. Pons, Papa II. Calixtus'un (ö.1124) öğütleri doğrultusunda Kudüs'e gitmek ve orada yaşamına devam etmek için hazırlıklara başladı.²⁶ 1122 yılında hac görevi için başrahiplikten feragat ederek Kudüs'e gitti. Pons'un burada geçirdiği birkaç yıllık hayatı onu kendi topraklarına dönme arzusuna gark etti. 1125 yılında Kudüs'te hac görevini tamamlayıp Fransa'ya döner dönmez Cluny'nin asıl başrahibi olduğunu iddia etti ve Muhterem Peter'in seyahatte olmasını fırsat bilerek Cluny Manastırı'na saldırıp manastırı yağmaladı.²⁷ Muhterem Peter, onun ayrılışıyla manastır içinde onu destekleyen keşişlerin ve lordların fısıltılarını duyabiliyordu. 1122 yılında başrahiplik görevini kabul ederken en büyük tedirginliği önceki başrahabin destekçilerinin bir köşede ayaklanma için fırsat bekleyişleriydi. Düzeni yeniden sağlamak, topluluğu bölen taraftarları uzlaştırmak, Pons ve taraftarlarının entrikalarına karşı mücadele etmek ve manastırın itibarının zedelenmesinin önüne geçmek için sık sık manastır kurumları arasında ziyaretlerde bulunarak güven ortamını sağlamaya amaçlamıştı.²⁸ Bu mücadelesine nazaran Cluny Manastırı'na yapılan saldırı büyük bir yağma ile sonuçlandı. Kilise tarafından desteklenen Başrahip Peter, manastırın mülkünü korumak ve güvenliğini sağlamak için misilleme yapmaktan çekinmedi. Her ne kadar vaazlar yoluyla insanların ikna edilmesi görüşünde olsa da böylesine sıcak bir çatışmada barışın ve huzurun sağlanması hususunda gerekli tüm tedbirlerin alınması, başrahip için teolojik açıdan sakıncalı bir durum değildi.²⁹ Zira Papa II. Honorius'a (ö.1130) bu yağma haberi ulaşınca, Pons ve taraftarları aforoz edilerek hapse atıldılar. Bu saldırı kötü olan Cluny ekonomisini ve itibarını daha da zor duruma sokarak Muhterem Peter'in İspanya'ya yardım almak için gitmesine de sebep olacaktı. Aynı zamanda Muhterem Peter'in başrahipliğe geldiğinden beri mücadele ettiği ve şiddetlerini kınadığı laik yöneticiler için bu anlaşmazlık Cluny'nin yağmalanmasına yönelik kaçırılmaz bir fırsattı.³⁰ Laik yöneticiler tarafından papalık koruması altında olan bir manastırın yağmalanması Kilise'nin varlığının ne denli sarsılabilir olduğunun da bir nevi göstergesidir. Kilise ise aforoz yetkisiyle kendisine karşı tehdit oluşturan tüm oluşumları kontrol altına alarak otoritesini korudu.

Müslümanlara karşı İkinci Haçlı Seferi (1147-49) hazırlığında olan Clairvaux Başrahibi Bernard tarafından Haçlı çağrısına katılması için yapılan daveti, sefere karşı olmamasına nazaran, seferlerin amacından saptığını ve mücadelenin Hristiyan öğretilerinin anlatılarak sevgi ve ikna ile yapılması

²⁴ Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, Vol. I, s. 328; Smith, "Sine Rege, Sine Principe", s. 22.

²⁵ Smith, "Sine Rege, Sine Principe", s. 22-25; Maria Teresa Brolis, "La Crociata per Pietro il Venerabile: Guerra di Armi o Guerra di Idee?", *Aevum*, sy 2 (1987), s. 353.

²⁶ Pignot, *Histoire de l'ordre de Cluny*, III, s. 44.

²⁷ Bredero, "Saint Bernard in his Relations with Peter the Venerable", s. 318; Pignot, *Histoire de l'ordre de Cluny*, III, s. 67-69.

²⁸ Pignot, *Histoire de l'ordre de Cluny*, III, s. 63.

²⁹ Smith, "Sine Rege, Sine Principe", s. 27.

³⁰ Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 7; Smith, "Sine Rege, Sine Principe", s. 27.

gerektiği düşüncesiyle reddetmişti.³¹ Toplumun ileri gelenlerine yazdığı mektuplarla seferin İslam ilerleyişine karşı gerekli olduğunu vurgulaması da fikren destek verdiğinin örneği olabilir. Muhterem Peter'in tedirgin olduğu husus Cluny Manastır keşişlerinin hac inancıyla dini coşkuya kapılmalarıydı. Ona göre şehitlik mertebesiyle kılıcı din adamları değil dünyevi yöneticiler kullanmalıydı. Muhterem Peter, eski Başrahip Pons ile kılıcın sebep olduğu kontrol edilemez gücü deneyimlemişti. Kısacası, savaşı ruhla rekabet etmek için silahlı hacıların coşkusuna kapılan Pons'un tehlikeli macerası başrahiplerin ve keşişlerin yakından tanıklık ettiği bir olaydı.³² Muhterem Peter'in nazarında İkinci Haçlı Seferi'nin manastır dünyası üzerinde oluşturabileceği bazı olumsuz etkileri söz konusuydu. Başta, Pons örneğinde ve düzensiz toplulukların tutumlarından da anlaşılacağı üzere manastıra bağlılık yeminlerinin güvensizliğinden kaynaklı bir istikrar sorunu vardı.³³ Diğer yandan Muhterem Peter'in, Cluny geleneğine bağlı Gigny Manastırı ile Sistersiyen geleneği içindeki Miroir Manastırı arasındaki vergi krizinden dolayı Papa II. Innocent ve Cîteaux Başrahibi Stephen ile mali problemler üzerine yaptığı görüşmeler neticesiz kalmıştı.³⁴ Gigny Manastır keşişlerini kendilerine vergilerinin tekrar ödenmesi üzerine ısrarları Başrahip Peter'ı papalığa ayrıcalığın manastırın keşişlerine verilmesine dair ricada bulunmaya itti. Ancak Papa II. Innocent 1132 yılında *Habitantes in domo** ayrıcalığı ile Cîteaux Manastırı'na vergi muafiyeti getirerek Gigny Manastırı'nın talebini kabul etmedi.³⁵ Pons gibi din adamlarının savurganlıkları, Cluny Manastırı'nın yağmalanması, manastırın bazı vergi ayrıcalıklarını kaybetmesi sonucu zayıflayan Cluny ekonomisinin İkinci Haçlı Seferi'ni finanse edecek bütçesi yeterli değildi. Sonuncusu ise Muhterem Peter'in silahlı dindarları kesin bir şekilde kınaması ve Tapınak Şövalyeleri gibi kurumsal yeniliklere karşı çekinceleri onun sefere temkinli yaklaşmasına neden oldu.³⁶ Başrahip Bernard'ın meşru müdafaa olarak gördüğu haçlı harekâtına³⁷ nazaran Muhterem Peter, manastırın durumunu göz önünde bulundurarak yapılan sefere karşı çıkmasa da entelektüel kimliği ile mücadelesini ön plana çıkarmıştır.

Muhterem Peter, Clairvaux Başrahibi Bernard ile sadece bu konuda ayırım yaşamamış aynı zamanda Fransız skolastik düşünürü Abelard'ın (1079-1142) yargılanmasında da farklı tutum sergilemiştir.³⁸ Tevazu ile gerçek bilgiye erişimi manastır hayat felsefesine dayandıran Başrahip Bernard, Kilise'ye karşı diyalektiği merkeze alan görüşlerinden dolayı rahatsız olduğu Abelard'ın yargılanıp suçlu bulunması için büyük bir çaba harcarken³⁹ Muhterem Peter daha ılımlı bir tutum sergiledi. 1140 yılında Sens Konsili'nde sapkın suçlamalarıyla yargılanan ve kınanan Abelard, durumu Papa'ya açıklamak için çıktığı Roma yolculuğu esnasında Cluny güzergâhında Başrahip Muhterem Peter ile karşılaştı. Abelard'ın sağlık problemlerinden dolayı Cluny'de dinlenmesini isteyen Başrahip Muhterem Peter, onun durumunu öğrenince papalık makamına mektup yazarak Cluny Manastırı'nda kalması için Papa II. Innocent'tan izin istedi. Ayrıca Bernard ile Abelard arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi için Cîteaux Başrahibi Raynard aracılığıyla bir görüşme sağlanması ve Abelard'ın kitaplarında bahsettiği Katolik Hristiyan inancına yönelik eleştirilerin silinmesi konusunda da yardımcı olacağını bildirdi.⁴⁰ Böylece Peter'in girişimiyle Bernard ve Abelard arasında uzlaşma sağlanarak papalık izniyle Abelard, 1142 yılında ölümüne kadar Cluny'ye bağlı St. Marcel Manastırı'nda yaşadı.

Dönemin hâkim düşüncesinde bilgiye ulaşmada sezgiye dayanan anlayıştan Abelard'ın da mücadelesini verdiği "diyalektik akıl" temelindeki yaklaşıma bir geçiş söz konusuydu. 12. yüzyılda

³¹ Bernard of Clairvaux, *The Letters of St Bernard of Clairvaux*, (trans. Bruno Scott James), Cistercian Publications, Kalamazoo, 1998, s. 469-70.

³² Brolis, "La Crociata per Pietro il Venerabile: Guerra di Armi o Guerra di Idee?", s. 349.

³³ Brolis, La Crociata per Pietro il Venerabile: Guerra di Armi o Guerra di Idee?", s. 354.

³⁴ Ad Papam Innocentium, Letter 33. (Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, I, s.108-9.)

* Papalık tarafından verilen ayrıcalıklar ve mektuplar, hitap kısmından sonra gelen bölümün ilk iki üç kelimesiyle künyelenmesi söz konusudur. Papa II. Innocentius, Cîteaux Başrahibi Stephan'a yazdığı vergi muafiyetlerine dair mektubu da "Tanrı'nın evinde ikamet eden sakinler" ifadesiyle başlamaktadır.

³⁵ Papa Innocentius II, "Habitantes in domo", (ed. J.P. Migne), *Patrologia Latina*, Tom.179, Paris, 1899, s. 122-23.

³⁶ Brolis, "La Crociata per Pietro il Venerabile: Guerra di Armi o Guerra di Idee?", s. 354.

³⁷ John R. Sommerfeldt, "The Bernardine Reform and The Crusading Spirit", *The Catholic Historical Review* 86, sy 4 (2000), s. 473; Özlem Genç, "Clairvaux Başrahibi Bernard'ın İkinci Haçlı Seferi Faaliyetleri ve Dönem Hristiyanlarının Müslüman Algısı", *Tarih Dergisi* 0, sy 74 (07 Haziran 2021), s. 72.

³⁸ Bernard of Clairvaux, *The Letters of St Bernard of Clairvaux*, s. 327.

³⁹ Glauco Maria Cantarella, "Felsefe ve Monastisizm", *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, (ed. Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), 6. bs, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, s. 385.

⁴⁰ *The Letters of Heloise and Abelard*, (ed. Mary Martin McLaughlin, Bonnie Wheeler), Palgrave Macmillan Press, NY, 2009, s. 290-91; Peter the Venerable, *The Letters of Peter the Venerable*, I, s. 258-59; Peter Abelard, *Historia Calamitatum (The Story of My Misfortunes)*, (trans. Henry Adams Bellows), Dodo Press, 2006, s.50-51; Bredero, "Saint Bernard in his Relations with Peter the Venerable", s. 328-29.

akılcılığın yükselişiyile Abelard'ın diyalektiği sorgulanamayan “şeyler”in sorgulanmasıydı.⁴¹ Sistersiyen yaşamının sadeliği, disiplini ve katılığının yanı sıra tefekkür yoluyla iradesi çok derin ve karanlık olan Tanrı'ya yaklaşmayı keşişlerin kurtuluşu olarak gören Bernard için değiştirilmemesi gereken bir Tanrı sevgisi vardı. Ancak Cluny mensubu kişiler mantık çerçevesinde yaşamın mümkün olabileceği ve her şeyde var olan aklın, keşişliğin içgüdüsel davranışlarında bulunduğu görüşündeydi.⁴² Bernard ile Peter arasındaki farklı manastır yaşam algısı mensup oldukları topluluğun yaşam algısına göre değişiklik göstermektedir. Daha münzevi bir yaşamın hâkim olduğu Sistersiyen yaşamına nazaran aristokrat yapının köklendiği daha laik bir yaşamın nüfuz ettiği Cluny yaşamının daimî mukayesesi bu nedenlerden kaynaklanır ve Abelard'ın Cluny Manastırı tarafından kabul edilmesinin kolaylığı daha iyi anlaşılabilir. Cluny Başrahipi Peter'ın Abelard'ın yargılanmasında oynadığı uzlaşmacı rolü de buna dayandırılabilir. Başrahip Peter sadece farklılıklara izin vermemekle birlikte kültürel faaliyetleriyle de hem kendi çağında hem de sonraki çağlarda adından bahsettirmiştir.

3. İspanya Seyahati ve Tercüme Faaliyetleri

Avrupa'nın Müslüman dünyası ile tanışması İspanya'da kurulan Endülüs Emevi Devleti vasıtasıyla olurken, Endülüs Emevi Devleti dönemindeki siyasi ve kültürel faaliyetler de Avrupa toplumunu etkilemiştir. Avrupa'nın Müslümanlarla temas kurduğu bir diğer kol ise Haçlı Seferleridir. Batı ile Doğu dünyası arasında uzun süre çatışmaya sebep olacak olan Haçlı Seferleri ile birlikte Avrupa toplumu Doğu'da Müslümanlarla temas kurmuş ve onlar hakkında edindikleri sosyo-kültürel bilgileri kendi toplumlarına aktarmışlardır. Başrahip Muhterem Peter da tam bu iki kolun birbirine denk geldiği dönemde yetişkin bir yaşta olup tüm siyasi, sosyal ve kültürel olayları kendi eğitim ve deneyimleri sayesinde değerlendirecek yetiye sahipti. Haçlı Seferlerinin Avrupa'da büyük bir coşkuyla savunulduğu çağda Muhterem Peter, seferlere karşı olmamakla birlikte seferlerin amaç ve hedeflerinden saptığı düşüncesiyle Müslümanlara yönelik farklı bir yöntem uyguladı. Hristiyanlığın üzerindeki İslam baskısının anlaşılmadan insanların zihinlerinde kulaktan dolma bilgilerle yapılan mücadeleyi eleştiren Muhterem Peter, İslam dininin kendi kaynaklarına dayandırılarak kapsamlı bir şekilde incelenmesi ve İslam'a karşı reddiyelerin yazılmasıyla mücadelenin verilmesi taraftarıydı. Bu noktada Muhterem Peter İslam dünyasına dair kaynaklara erişiminin sağlanması ve bu kaynakların Arapçadan Latinceye çevrilmesi için Toledolu Peter, Poitiersli Peter, Kettonlu Robert, Dalmaçyalı Herman ve Muhammed adlı beş kişiden oluşan bir tercüme grubu kurdu ve yapılan tercümelemlerle İslam üzerine incelemelerini sürdürdü.⁴³

Muhterem Peter, manastırları denetlemek ve mali işleri takip etmek için sık sık seyahat etti. 1142 yılında İspanya'ya yaptığı seyahatin amacı da İspanya Kralı VII. Alfonso'dan (ö. 1157) ekonomik durumu kötüye giden Cluny Manastırı için fon sağlamaktı.⁴⁴ Bunun yanı sıra, bilime meraklı olan Muhterem Peter, İspanya'ya yaptığı bu seyahatinde Toledo merkezli yürütülen çeviri faaliyetlerinden etkilenerek İslam kaynaklarının araştırılması projesini oluşturdu. Söz konusu proje kapsamında Muhterem Peter'ın yönlendirmesiyle 1143 yılında tamamlanan tercümelemlerden Kettonlu Robert tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in ilk defa Latinceye çevrilmesi en önemli tercüme faaliyetiydi. Aynı zamanda Arapçanın zor bir dil olması nedeniyle Latinceye yapılacak çevirilerde anlam belirsizliğinin oluşacağını düşünen Muhterem Peter tercümelemlerin anlaşılabilir olması için Arapça ana dili olan Muhammed adında bir kişiyi tercümelemleri denetlemesi göreviyle bu projeye dâhil etmişti.⁴⁵ Toledo Koleksiyonu olarak da bilinen bu çeviri çalışmaları Müslüman kaynaklarının araştırılarak, anlaşılır kılınması ve reddedilmesi üzerine yürütülmüştü. Muhterem Peter yaptığı çalışmalar ile Hristiyan okuyucu kitlesine İslamiyet'i karalayarak anlatmıştı. Tehlikeli gördüğü İslamiyet'i diğer öğretiler ile karşılaştırma yaparak ve Hristiyan din adamlarının sapkınlara karşı ele aldığı eserleri inceleyerek bir mücadele yöntemi sundu.⁴⁶ Nitekim İslamiyet Avrupa'da kendi kaynaklarına dayandırılarak ciddi bir inceleme olanağına sahip oldu. Batı'nın askeri güçten ziyade ilk kez İslam dünyasını araştırarak

⁴¹ Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, (çev. Özcan Doğan), 3. bs, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2014, s. 72-75.

⁴² Cantarella, “Felsefe ve Monastisizm”, s. 389.

⁴³ Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 32; Nuh Yılmaz, “Klunili Peter (Peter the Venerable) ve İslam Algısı”, *Journal of Islamic Research*, sy 32/1 (2021), s. 103-4.

⁴⁴ Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 12-14.

⁴⁵ Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 68.

⁴⁶ John V. Tolan, *Saracens Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York, 2002, s. 156-58.

anlamaya çalışması 1140'lı yıllarda istisnai bir durumdu ve Muhterem Peter da bunun örneklerindendi. Kur'ân-ı Kerim'in çevirisinin tam doğruluğu tartışılır olsa da bu çeviri, Batı'nın İslam tartışmalarında Hristiyan yazarların başvurduğu ana metin olacak ve Kur'ân-ı Kerim'in modern dillere çevrilmesinde Latince versiyonu referans olarak kullanılacaktı.⁴⁷

Muhterem Peter, bu tercüme faaliyetleri ile Müslüman öğretilerinin anlaşılacak onları inançlarını kendi kaynaklarına dayandırılarak çürütülüp doğru din olan Hristiyanlığa dönmelerinde ikna ve sevgiyle hareket edilmesini hedeflemişti. Ancak bu çalışmaların dindaşları tarafından eleştirileceğini tahmin eden Muhterem Peter, bu eleştirilere bir yanıt vermek için şöyle yazmıştı:

*Bu çalışma lüzumsuz görülebilir, zira düşman bu tür silahlara karşı korunmasız değildir. Fakat şu kadarını söyleyeyim ki Büyük Kralın Cumhuriyeti'nde bazı şeyler savunma, bazıları süs, bazıları da her ikisi içindir. Barış timsali Hz. Süleyman savunma için silahlar yapmıştı ve bunlar kendi zamanı için gerekliydi. Davud (peygamber) ibadethane için süsler yapmıştı; fakat bunları onun zamanında kullanma imkânı yoktu. Aynı şey bizim çalışmamız için de geçerliydi. Müslümanlar bu çalışma yüzünden, Hristiyan olmasalar da en azından bilgi sahibi kişilerin en ufak şeylerden etkilenen kilisedeki zayıf kardeşlerine destek olmaları gerekir.*⁴⁸

Muhterem Peter'ın son cümlelerinden anlaşılacağı üzere yaptığı çalışmalarla Müslümanların Hristiyan inancına döndürülmesinde istenen olmayabilirdi; ancak Kilise bünyesindeki kardeşlerinin de İslamiyet hakkında bilgi sahibi olması sağlanmalıydı. Muhterem Peter burada kardeşlerinin Müslümanlardan etkilenmesinden endişelenerek onları bilgilendirmekte kendini sorumlu hissetmektedir. Zira yaptığı çalışmalarla bu hedefine ulaşması pek muhtemel gözüküyordu; çünkü okumanın çok düşük seviye de olduğu bir toplumda Latincenin herkes tarafından anlaşılması beklenemezdi.

Muhterem Peter çalışmalarına devam ederek, İslamiyet üzerine iki eser yazmıştır. *Summa totius heresis Saracenorum* (Müslümanların Tüm Sapıklığının Özeti) ve *Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum* (Müslümanların Mezhep veya Sapıklıklarına Karşı) başlıklı bu eserler Avrupa'da İslam inancına dair tartışmaları tetiklemişti. Muhterem Peter, İslam doktrinlerinin kısa özeti olan *Summa totius haeresis Saracenorum*'da Hz. Muhammed'in bir krallık kurma peşinde olduğundan dolayı peygamberlik iddiasından önce kılıcı kullandığı ve Hz. Muhammed'in dünyevi arzulara esir olduğu gibi iddialardan bahsetmekteydi.⁴⁹ Ancak Kritzeck, Muhterem Peter'ın bu yaklaşımının Hristiyan teolojisinden kaynaklandığını ve bu nedenle bir din olarak İslam'ın, Hz. Muhammed'in siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için "kurulduğu" fikrinin artık bir kenara atılması gerektiğini belirtir. Aynı şekilde İslam'ın kılıçla yayılmasının yorumlanmasını da eleştirerek Muhterem Peter'ın, elindeki tüm yetersiz bilgi birikimine inanma eğilimi sonucu uzun yıllar etkisi süren yanlış çıkarımlara ulaştığını savunur.⁵⁰ Toledolu Peter tarafından tercüme edilen Hristiyan teolog Abdulmesih b. İshak el-Kindi'nin *Risâle*'sinden İslam'ın teslis inkârına, Mesih'i, Kur'ân-ı Kerim'i ve Hz. Muhammed'in çok eşliliği gibi özel konuları inceleyen Muhterem Peter, bu eserin etkisinde kalarak gerek Hz. Muhammed'in peygamberliği ve gerekse Kur'ân-ı Kerim'in gerçekliğine dair iddialarda bulunmuştu.⁵¹ Özellikle de el-Kindi tercümesi İslam doktrinlerinin doğru ve eksiksiz anlaşılmasında büyük bir handikap olmuştur. Bu çeviriye dayanarak Batı Hristiyan zihninde Orta Çağ İslam algısının yanlış yorumlanması, İslam'a dair çağlar boyunca sürecek olan nefretin kıvılcıymıydı.⁵²

12. yüzyılda farklı dini gruplara ve Katolik Kilisesi'ne karşı sapkın akımlara yönelik tutumlar Muhterem Peter'ın eserlerinden örnekler içermekteydi. İlk olarak dindaşlarının cehaletini gidermeyi kendine görev bilen Muhterem Peter, ikinci olarak Hristiyan doktrinine göre İslamiyet'e reddiyeler yazmayı hedeflemişti. Bunu ise kendi çağında çok aşına olunmayan akıl ve hoşgörü yoluyla yapmayı

⁴⁷ Alıntılanan, İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı*, 16. bs, İSAM Yayınları, İstanbul, 2020, s. 80-82; Hugh Goddard, *Ortaçağdan Günümüze Hristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, (çev. Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul, 2018, s. 151-53.

⁴⁸ Alıntılanan, Richard W. Southern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, (çev. Ahmet Aydoğan), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001, 45.

⁴⁹ Peter the Venerable, *Writings against the Saracens*, (trans. Irvn M. Resnick), Catholic University of America Press, Washington, 2016, s. 34-50; Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 126.

⁵⁰ Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 127-51.

⁵¹ Peter the Venerable, *Writings against the Saracens*, s. 68; Muhterem Peter'in İslam algısına dair ayrıntılı değerlendirme için bkzn. (Yılmaz, "Klunili Peter (Peter the Venerable) ve İslam Algısı", s. 99-77.)

⁵² Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 116.

tercih ettiğini yazdığı *Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum* eserinde şu cümleleriyle açıklamıştı:

*Yer olarak sizden çok uzakta, farklı bir dil konuşan sizinkinden ayrı bir yaşam tarzına sahip, sizin geleneklerinize ve yaşantınıza yabancı bir adam olan benim, uzak batı diyarlarından, doğudaki ve güney topraklarda yaşayan insanlara yazıyor olmam, hiç görmediğim, belki de hiç görmeyeceğim kişilere sözlerimle saldırmam tuhaf geliyor ve belki gerçekten tuhaftır. Ama bazılarımızın yaptığı gibi ben size askerle, güçle ve nefretle saldırmıyorum, sizlere sözcüklerle, akılla ve sevgiyle yaklaşıyorum.*⁵³

Muhterem Peter, Müslümanlara İsa'nın sevgisi ve insan aklıyla yaklaşarak, onların kendisine samimiyetle kulak vermelerini ister. Kılıçla, nefretle ve kötülüklerle savaşmaktan ziyade sözle, barışla ve akılla mücadele etmeyi düşlemektedir. Hatta dönemin en etkili karakteri olan Clairvaux Başrahibi Bernard'dan da bu faaliyetlerini desteklemesini bekler; ancak Başrahip Bernard, Papa III. Eugenius (ö. 1153) tarafından yapılan İkinci Haçlı Seferi çağrısını çoktan yapmaya başlamıştı ve Tanrı'nın kılıcının sapkınlar üzerinde olacağına kararını vermişti.

Muhterem Peter, *Tractatus contra Petrobrusianos haereticos (1134)* çalışmasıyla sapkın Bruysli Peter'a ve *Liber adversus Judaeorum inveteratam duritiem (1144-47)* (Yahudilerin Müzmin İnatçılığına Karşı) çalışmasıyla da Yahudilere karşı eleştirel bir tutum takınarak tartışmalarını sadece Müslümanlar üzerine değil Batı Hristiyan öğretilerinin çerperinde kalan tüm kesime yöneltmiştir.⁵⁴ Bruysli Peter taraftarlarının bulûğ çağına erişmemiş çocukların vaftizle kurtulamayacağı, Tanrı'nın her yerde olmasından dolayı ibadet için kiliselere ihtiyaç olmadığı, İsa'nın ölümünde korkunç araç olarak görülen kutsal haçın saygıdan ziyade yakılarak yok edilmesi gibi görüşlerinin yayılması büyük bir tedirginlik oluşturmuştu.⁵⁵ Nitekim bu durumun farkında olan Muhterem Peter, sapkın olarak görülen bu görüşlere karşı harekete geçmeyi zaruri görmüştü. Sapkınların öldürülmesinden ziyade Hristiyanlığa döndürülmeleri için vaazların verilmesini tercih etmişti.⁵⁶

Diğer yandan Cluny ekonomisini yeniden yapılandırmaya çalışan Muhterem Peter, manastırın Yahudi tefecilere büyük ölçüde borçlu olduğunu biliyordu. Yahudilerin İsa'nın ölümünden sorumlu tutulmaları ve Hristiyanlık doktrinine göre yasak olan faizli para işlemleri onlara yöneltilen eleştirilerin ve saldırıların başlıca sebepleri idi. Muhterem Peter da hem ekonomik hem de kendi inanışlarındaki bağlılıkları ve Kutsal Kitap, İsa ve Bakire Meryem gibi Hristiyan inancına dair farklı görüşlerinden dolayı Yahudileri Müslümanlardan daha tehlikeli görüyordu.⁵⁷ Yahudilere karşı daha iğneleyici bir üslup kullanan Peter, Avrupa Hristiyan dünyasının merkezinde yaşayanların Müslümanlardan ziyade Yahudiler olduğunu vurgulayarak din adamlarının ve yöneticilerin dikkatlerini kıta ötesine nazaran merkeze yöneltmelerini savunuyordu.⁵⁸ Böylelikle 12. yüzyılda sapkınlara, Müslümanlara ve Yahudilere karşı reddiyeler yazan bir din adamı olarak yaptığı çalışmalarla farklı bir mücadele yolunu Batı dünyasında savunmuştur.⁵⁹ İbrahim Kaln'ın *İslam ve Batı* eserinde bahsettiği gibi Muhterem Peter, ben-bilincini geliştirerek bu bilinci Müslüman kültür ve medeniyetinin karşısına koymasıyla Batı'nın Doğu üzerindeki benmerkezciliğine dair ilk örneğini de oluşturmuştu.⁶⁰

Batı dünyasındaki Kur'an-ı Kerim tercümelelerinde amaç İslamiyet'i tanımak olsa da genel olarak bu tercümelelerde yapılan hatalar ve yanlış yorumlar neticesinde Müslümanları ve İslam dinini karalamaktan öteye gidememiştir. Ayrıca Batı dünyasında yapılan ilk ideolojik çeviriler merkeze alınarak Kur'an-ı Kerim farklı Batı dillerine tercüme edilmiştir. Hristiyan inancının doğru inanç olduğunun ispatlanması için İslam öğretilerinin incelenmesi amacıyla yapılan çalışmalar, sadece İslam

⁵³ Alıntılanan, Goddard, *Ortaçağdan Günümüze Hristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, s. 153-54; Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, s. 22.

⁵⁴ Yahudilik üzerine teolojik tartışmaları için bkz: Mahmud Sami Şengül, "Yahudilik Karşıtı Hristiyan Polemikleri Bağlamında Klunili Peter (Peter the Venerable) ve Mesih Eleştirisi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 43-73; Peter the Venerable, *Against the Inveterate Obduracy of the Jews (Adversus Iudeorum inveteratam duritiem)*, (trans. Irvn M. Resnick), The Catholic University of America Press, Washington, 2013, s. 1-28.

⁵⁵ Peter the Venerable, *Against the Inveterate Obduracy of the Jews*, s. 5-6.

⁵⁶ Peter the Venerable, *Against the Inveterate Obduracy of the Jews*, s. 6.

⁵⁷ Jean-Pierre Torrell, "Les Juifs dans l'œuvre de Pierre le Vénérable", *Cahiers de civilisation médiévale*, 30, sy 120 (1987), s. 339.

⁵⁸ Peter the Venerable, *Against the Inveterate Obduracy of the Jews*, s. 11-13; Torrell, "Les Juifs dans l'œuvre de Pierre le Vénérable", s. 340.

⁵⁹ R. I. Moore and Jinty Nelson, "The war against heresy in medieval Europe", *The Creighton Century, 1907-2007*, (eds. David Bates, Jennifer Wallis, and Jane Winters), University of London Press, London, 2009, s. 313-14.

⁶⁰ Kaln, *İslam ve Batı*, s. 81.

dinini karalamakla kalmadı, aynı zamanda Hristiyanlar için kutsal kabul edilen Kudüs'ü kontrol eden Müslümanlara karşı başlatılan Haçlı Seferlerine insan desteği de sağladı.⁶¹ Yapılan tercümelemler sonucu İslam öğretilerine karşı pek çok reddiye çalışmaları yürütüldü. Bu çalışmalardaki taraflı yorumlar nedeniyle Batı dünyası İslamiyet'e, Hz. Muhammed'e ve Kur'an-ı Kerim'e karşı uzun yıllar olumsuz fikirlerini sürdürdü.

SONUÇ

Tarihi olaylar kadar tarihi karakterlerin de önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Cluny Başrahibi Muhterem Peter da ne kadar çağdaşı Clairvaux Başrahibi Bernard'ın gölgesinde kalsa da dikkate değer bir karakterdi. Bernard kadar hırslı bir karakter ya da bir siyaset adamı olmasa da kültürel çalışmaları ve uzlaşmacı yaklaşımıyla onun kadar döneminde etkiliydi. Batı Hristiyan dünyasındaki savaşların topluma huzur getirmeyeceğini öngören Başrahip, barış yoluyla sağlanacak huzurun anahtarını da kaleminde buldu.

1122 yılında Cluny Manastırı'na başrahip seçildiğinde uzun süren papa-imparator arasındaki atama krizine tanıklık eden ve siyasi yapı içindeki mihenk taşlarını analiz edebilen deneyimli bir din adamıydı. Aldığı eğitimden dolayı güçlü bir yazım metoduna sahip olan Muhterem Peter, dünyevi ve dini yöneticilere çeşitli konularda mektuplar yazarak hem danışmanlık görevi üstlendi hem de Cluny Manastırı lehine kararların alınmasını sağladı. Papalık koruması altına alınan ve aristokrat güç tarafından desteklenen manastırın geniş topraklara sahip olarak hızla yayılması Muhterem Peter'a büyük bir sorumluluk yükledi. Muhterem Peter döneminde Cluny Manastırı ile ilgili çeşitli tartışmalar mevcuttu. Bu tartışmalar, Aziz Benedikt Kuralı'nın sadelik, yoksulluk ve el emeği gibi ilkelerinin yerine zengin manastır yaşantısı, görkemli mimariler, keşişlerin günlerini manastırda sadece ibadetle geçirmesi gibi uygulamaların alması üzerineydi. Bu konulardaki eleştirileri ise rakip manastırı olan Cîteaux keşişleri tarafından yapılıyordu. Cîteaux Manastırı'na bağlı Clairvaux Manastır Başrahibi Bernard ile birçok konuda farklı görüşlere sahip olan Muhterem Peter için idaresi altında olduğu manastırın çıkarları kendi siyasi çıkarlarından daha ön plandaydı. İkinci Haçlı Seferi'ne karşı destekleyici olmasına nazaran temkinli davranmasında da manastırın içinde bulunduğu sıkıntılı mali durumu ve manastırın istikrarsız keşiş tutumları gibi çeşitli sebepler vardı. Nitekim manastır yöneticisi olarak mücadelesini kılıçla değil kalemle yapmayı yeğledi. Entelektüel kişiliğiyle yazdığı mektuplar ve çalışmalarıyla manastıra yapılan eleştirileri cevaplarırken çeperinde kalan kesimlere de reddiyeleriyle savaş açtı.

Kültürel çalışmaları kapsamında İslamiyet'i anlamak ve diğer konulara daha mantıklı bir yaklaşım geliştirmek noktasında girişimlerde bulundu. Başarılı olup olmadığı tartışılrsa da en azından erken dönem Hristiyan yazarlarının aşırı hayal güçlerinin yerine İslamiyet'i kendi kaynaklarına dayandırarak anlayıp kendi öğretileriyle çürütmeye çalışması Batı dünyası için önemli bir adımdı. Bu metodunu sadece Müslümanlara karşı kullanmakla kalmadı, Yahudi ve sapkın gördüğu doktrinlere karşı da kullandı. Böylelikle sonraki Hristiyan yazarlara yazdığı reddiyelerle farklı inançlara dair araştırmalarda kılıçtan daha keskin bir yöntemi sundu.

Diğer yandan gerçek ve yıkıcı bir eleştirinin yapılabilmesi için o dinin metinlerinin iyice anlaşılması etkileyici bir yöntemdi. Herhangi bir dini grupla ilgili zihinlerde yer alan kurgulardan ziyade bizzat o dinin metinleri ile çürütülmesi yöntemi kılıcın tahribinden daha yıkıcıydı. Muhterem Peter, bu çabası ile kendinden sonra gelen düşünürlerin çalışmalarını etkilemeyi de başarmıştı. İngiliz bilim insanı Roger Bacon (ö.1292) gelecekte Hristiyanlığın yayılmasının tek yolunun vaazlarla olacağını yazmıştı. Bacon'ın farklı dillerin öğrenilmesi ve farklı inançların incelenmesiyle Katolik Hristiyanlığın karşısında olan dini grupların öğretilerinin ve sapkınların iddialarının çürütülmesi için güçlü savların üretilmesinde uzmanlaşmanın gerektiği gibi görüşlerinde Muhterem Peter'ın etkisi hissedilmektedir. Böylece Orta Çağ'ın şiddet ikliminde Muhterem Peter kendi toplumu içerisinde uzlaşmacı yönüyle ön plana çıkarken, Roma Kilisesi'nin karşısında olan tüm dini grupların ve sapkınların metinlerinin ve iddialarının anlaşıldıktan sonra çürütülmesi ve ikna yoluyla Hristiyanlığa dönmelerinin sağlanması yöntemini kullanması onu dikkate değer bir karakter yapmıştır.

⁶¹ Mehmet Bölükbaşı, "Batı Dünyasında Yapılan İlk Kur'an-ı Kerim Çevirileri", *Social Sciences Research Journal* 10, sy 3 (2021): 560, 561-62.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Bernard of Clairvaux, *The Letters of St Bernard of Clairvaux*, (trans. Bruno Scott James), Cistercian Publications, Kalamazoo, 1998.
- Bouchard, Constance Brittain, *Sword, Miter and Cloister: Nobility and the Church in Burgundy, 980-1198*, Cornell University Press, London, 2009.
- Bölükbaşı, Mehmet, “Batı Dünyasında Yapılan İlk Kur’ân-ı Kerîm Çevirileri”, *Social Sciences Research Journal* 10, sy 3 (2021), ss. 558-63.
- Bredero, Andriaan H, “Saint Bernard in his Relations with Peter the Venerable”, *Bernardus Magister: Papers Presented at the Nonacentenary Celebration of the Birth of Saint Bernard of Clairvaux*, (ed. John R. Sommerfeldt), Cistercian Publications, Kalamazoo, 1992.
- Brolis, Maria Teresa, “La Crociata per Pietro il Venerabile: Guerra di Armi o Guerra di Idee?”, *Aevum*, sy 2 (1987), ss. 327-54.

- Bruce, Scott G, *Silence and Sign Language in Medieval Monasticism: The Cluniac Tradition 900-1200*, Cambridge University Press, New York, 2007.
- Cantarella, Glauco Maria, “Felsefe ve Monastisizm”, *Ortaçağ: Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar*, (ed. Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), 6. bs., Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.
- Cohn-Sherbok, Lavinia, *Who’s Who in Christianity*, Taylor & Francis Routledge, London and New York, 1998.
- Davis, R. H. C, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, (çev. Rûmeysa Şişman), Dergah Yayınları, İstanbul, 2020.
- Genç, Özlem, “Clairvaux Başrahîbi Bernard’ın İkinci Haçlı Seferi Faaliyetleri ve Dönem Hıristiyanlarının Müslüman Algısı”, *Tarih Dergisi* 0, sy 74 (07 Haziran 2021), ss. 67-81.
- Goddard, Hugh, *Ortaçağdan Günümüze Hıristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, (çev. Şükrü Alpagut), Say Yayınları, İstanbul, 2018.
- Hunt, Noreen, “Cluniac Monasticism”, *Cluniac Monasticism in the Central Middle Ages*, (ed. Noreen Hunt), Palgrave Macmillan, London and Basingstoke, 1971.
- Kalın, İbrahim, *İslâm ve Batı*, 16. bs., İSAM Yayınları, İstanbul, 2020.
- Knowles, David, “Peter the Venerable”, *Bulletin of the John Rylands Library*, 1956, ss.132-45.
- Kritzeck, James, *Peter the Venerable and Islam*, Princento University Press, New Jersey, 1964.
- Lawrence, C.H, *Medieval Monasticism*, Routledge, New York, 2015.
- Le Goff, Jacques, *Avrupa’nın Doğuşu*, (çev. Timuçin Binder), 2.bs., Literatür Yayınları, İstanbul, 2017. (Mary Martin McLaughlin, Bonnie Wheeler, eds.), *The Letters of Heloise and Abelard*, Palgrave Macmillan, New York, 2009.
- Monachus Radulphus. *Vita Petri Venerabilis*, (ed. Jacques-Paul Migne), *Patrologia Latina*, Tom. 189, Paris, 1890.
- Moore, R. I., ve Jinty Nelson, “The war against heresy in medieval Europe”, *The Creighton Century, 1907–2007*, (eds. David Bates, Jennifer Wallis, and Jane Winters), University of London Press, 2009.
- Morgen, Raffaello, “Monastic Reform and Cluniac Spirituality”, *Cluniac Monasticism in the Central Middle Ages*, (ed. Noreen Hunt), Palgrave Macmillan, London and Basingstoke, 1971.
- Papa Innocentius, *Habitantes in domo*, (ed. J.P. Migne), *Patrologia Latina*, Tom. 179, Paris, 1899.
- Peter Abelard, *Historia Calamitatum (The Story of My Misfortunes)*, (çev. Henry Adams Bellows), Dodo Press, 2006.
- Peter the Venerable, *Against the Inveterate Obduracy of the Jews (Adversus Iudeorum inveteratam duritiem)*, (çev. Irven M. Resnick), The Catholic University of America Press, Washington, 2013.
- , *The Letters of Peter the Venerable*, (ed. Giles Constable), Vol. II, Harvard University Press, Cambridge, 1967.
- , *The Letters of Peter the Venerable*, (ed. Giles Constable) Vol. I, Harvard University Press, Cambridge, 1967.

- , *Writings against the Saracens*, (çev. Irven M. Resnick), Catholic University of America Press, Washington, 2016.
- Pignot, J. Henri, *Histoire de l'ordre de Cluny: depuis la fondation de l'abbaye jusqu'à la mort de Pierre le Vénérable (909-1157)*, Tom. III, Paris, 1868.
- , *Histoire de l'ordre de Cluny: depuis la fondation de l'abbaye jusqu'à la mort de Pierre le Vénérable (909-1157)*, Tom. II, Paris, 1868.
- Russ, Jacqueline, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, (çev. Özcan Doğan), 3. bs., Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2014.
- Smith, Gregory A, "Sine Rege, Sine Principe: Peter the Venerable on Violence in Twelfth-Century Burgundy", *Speculum* 77, sy 1 (Ocak 2002), ss. 1-33.
- Sommerfeldt, John R, "The Bernardine Reform and The Crusading Spirit", *The Catholic Historical Review* 86, sy 4 (2000), ss. 567-578.
- Southern, Richard W, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, (çev. Ahmet Aydoğan), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001.
- Şengül, Mahmud Sami, "Yahudilik Karşıtı Hıristiyan Polemikleri Bağlamında Klunili Peter (Peter the Venerable) ve Mesih Eleştirisi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Tolan, John V, *Saracens Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, Ankara, 2002.
- Torrell, Jean-Pierre, "Les Juifs dans l'œuvre de Pierre le Vénérable", *Cahiers de civilisation médiévale* 30, sy 120 (1987), ss. 331-46.
- Yılmaz, Nuh, "Klunili Peter (Peter the Venerable) ve İslam Algısı", *Journal of Islamic Research*, sy 32/1 (2021), ss. 99-117.

Bilim İnsanı ve Bir Filozof Olarak Hypatia

Hypatia as a Scientist and a Philosopher

Mehmet Fatih IŞIK¹

Zeynep YILMAZ KURT²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih IŞIK

¹Muş Alparslan Üniversitesi <https://ror.org/009axq942>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Muş, Türkiye

ORCID: 0000-0003-4766-2573

e-mail: mf.isik@alparslan.edu.tr

²Muş Alparslan Üniversitesi <https://ror.org/009axq942>

Prof. Dr., Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş, Türkiye

ZYK ORCID: 0000-0003-1194-6718

ZYK e-mail: zeynep.yilmazkurt@alparslan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 28.03.2023

Kabul/Accepted: 26.05.2023

Atf: Işık, Mehmet Fatih, "Bilim İnsanı ve Bir Filozof Olarak Hypatia", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 326-336.

Citation: Işık, Mehmet Fatih, "Hypatia as a Scientist and a Philosopher", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 326-336.

Öz- Bilim, sanat, felsefe edebiyat ya da başka disiplin alanlarındaki çalışmalar toplumların ortak mirasıdır ve bu tür çalışmalarda erkekler kadar kadınlar da katkı sunmuşlardır. Ancak çoğu zaman düşünce tarihinde ya da toplumlarda hâkim olan cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan algısal ve tutumsal tabulardan dolayı kadınların sözü edilen alanlardaki katkıları ve çabaları görmezden gelinmiştir. Oysa düşünce tarihinde başta bilim ve felsefe alanları olmak üzere çeşitli alanlarda başarılarıyla ve yaptıkları katkılarla isimlerinden söz ettiren yüzlerce bilim insanı ve filozof kadından söz etmek mümkündür. Kuşkusuz bu kadınlardan biri de İskenderiyeli Hypatia'dır. İskenderiye Okulu'nun ekollerinden biri olan Yeni-Platonculuk anlayışının en önemli temsilcilerinden biri olan Hypatia, kadim ve güçlü bir düşünce sisteminin eğitiminden geçmiştir. Özellikle matematikçi ve aynı zamanda bilim insanı olan babası Theon, Hypatia'nın iyi bir eğitim alması için ayrıca çaba sarf etmiştir. Çok boyutlu (felsefe, matematik, astronomi...) bir eğitim tedrisatından geçen Hypatia, toplumda egemen olan erkek egemen anlayışa karşı yapmış olduğu cesur mücadelesiyle ve düşüncelerine olan bağlılığıyla tanınan bir filozof ve bilim insanıdır. Farklı inançlara ve düşüncelere sahip olan öğrencilere felsefe ve bilim öğretmiş olan Hypatia, sağduyulu tavrıyla yaşadığı dönemin ileri gelenlerinin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Cesareti ve zekasıyla Platon'un ruhuna ve güzelliğiyle Afrodit'in bedenine sahip olan bir insan olarak tanımlanan Hypatia, yaşadığı dönemin etkili filozof ve bilim insanından biri olmuştur. Hypatia'nın yaşamı, bilimsel ve felsefe alanındaki çalışmaları ile tarihte bıraktığı iz, bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler- Hypatia, Filozof, Pagan, İskenderiye Okulu, Felsefe, Bilim.

Abstract – Women contributed to science, art, philosophy, literature etc., the common heritage of civilisation, as much as men did. In human history, however, women's struggle and contribution in the mentioned fields is mostly ignored due to gender inequality that dominated perceptual and attitudinal taboos. It is possible to mention, in fact, hundreds of women scientists and philosophers who proved themselves through their successful contributions to the history of philosophy. Hypatia of Alexandria is, of course, one of them. One of the most important representatives of Neo-Platonism, a branch of Alexandria School, was educated in an ancient and powerful system of thought. Her father Theon, the mathematician and scientist, especially, struggled for Hypatia to get a good education. Hypatia, who received a multi diciplined education – like pohilosophy, mathematics, astronomy etc., is a scientist and philosopher who is known for strength of her mind and her bald struggle against patriarchal order that dominated her society. Hypatia, who has taught philosophy and science to students from various religious and philosophical backgrounds, has attracted the attention of a certain circle with her discreet personality in her time. Defined as owning Plato's soul by her courage and intelligence and Aphrodite's body by her beauty, Hypatia became one of the most influential philosophers and scientists of her time. This study aims to reveal Hypatia's life and her scientific and philosophical success that left a big trace on history despite her tragic end.

Keywords- Hypathia, philosopher, Pagan, Alexandrian School, Philosophy, Science..

EXTENDED ABSTRACT

Women contributed to science, art, philosophy, literature etc., the common heritage of civilisation, as much as men did. In human history, however, women's struggle and contribution in the mentioned fields is mostly ignored due to gender inequality that dominated perceptual and attitudinal taboos. It is possible to mention, in fact, hundreds of women scientists and philosophers who proved themselves through their successful contributions to the history of philosophy. Hypathia of Alexandria is, of course, one of them. One of the most important representatives of Neo-Platonism, a branch of Alexandria School, was educated in an ancient and powerful system of thought. Her father Theon, the mathematician and scientist, especially, struggled for Hypathia to get a good education. Hypathia, who received a multi diciplined education – like pohilosophy, mathematics, astronomy etc., is a scientist and philosopher who is known for strength of her mind and her bald struggle against patriarchal order that dominated her society. Hypathia, who has taught philosophy and science to students from various religious and philosophical backgrounds, has attracted the attention of a certain circle with her discreet personality in her time. Defined as owning Plato's soul by her courage and intelligence and Aphrodite's body by her beauty, Hypathia became one of the most influential philosophers and scientists of her time.

Hypathia's struggle is a struggle that means a male-dominated understanding defined by the concepts of androcracy or phallocracy and supports the existence of women who have been blocked for various reasons in society. This struggle is also the name of the struggle in the history of thought and science, whose contributions to philosophy and science are ignored or even denied. In this context, the struggle put forward by Hypathia; It is possible to say that it also refutes the androcratic understanding that there are no women philosophers or women of science and that women do not have any contribution to philosophy, science and art. In a philosophical perspective, where common sense and differences are accepted as richness, for Hypathia, "The things that unite us are more than the things that separate us. We are all brothers and sisters!" thought dominates. Explaining philosophy to her students with these thoughts, Hypathia accepted everyone to her school regardless of religion, language or race, and saw differences as different manifestations of "One" and unity, not as an element of conflict. Hypathia's common sense and tolerant attitude attracted the attention of many people and circles, especially the nobles of the period. However, the same attitude of Hypathia was perceived as a threat to those who held the power of the church. For this reason, a radical group led by Bishop Cyrill, who was disturbed by Hypathia's positive attitude on different belief and thought groups, provoked the people against Hypathia, and as a result of this provocation, Hypathia was brutally killed. Hypathia has become one of the important symbols of the age in which she lived, both with her philosopher identity and her scientist identity, and with her struggle against the defenders of the secular and mystical world she was in. Seeing thinking and questioning as her philosophy of life, Hypathia lived according to her father Theon's principle of using her right to think constantly and that thinking is better than not thinking, even if it is wrong. Therefore, Hypathia's father, the famous mathematician Theon, raised his daughter as an intellectual individual. In short, the main purpose of this study is to leave a trace in history with Hypathia's life, scientific and philosophical studies.

GİRİŞ

“Filozoflar şimdiye kadar dünyayı sadece erkeklere göre yorumladılar. Fakat onun insanlık bakımından değiştirilebilmesi kadınca da yorumlanmasını gerektirir.”

Irmtraud MORGNER

Felsefeden bilime, edebiyattan sanata, tarihten antropolojiye, siyasetten ekonomiye, hangi alanla ilgili olursa olsun elimize alıp tarihini öğrenmeye çalıştığımız her alanda erkeklerin baskın olduğunu görürüz. Bu baskınlar insanlığın var oluşundan günümüze kadar maalesef şiddet eğilimi ve onun çevresinde şekillenen birlikte yaşama pratiklerine ve mutlu yaşama daha baskın bir konumdur.¹ Adeta bu alanların ya da başka bir ifadeyle düşüncelerin ve üretimin sadece erkeklerin mücadele verdikleri alanlar olduğu izlenimine kapılırız. Böyle bir şaşkınlık, yani her alanda erkeklerin baskın olması ve kadınların tüm bu etkinliklerin dışında gösterilmesi, Gleichauf'un anlatımıyla felsefenin yalnızca erkeklerin işi olduğu, felsefe tarihinin bütünüyle erkek filozofların tarihi olduğu ve bunun da “kadınlar felsefi konularla uğraşmaz mı?” ya da tarihte “hiç mi kadın filozof yok?” sorularını kaçınılmaz hale getirdiğini söylemek mümkündür.² Oysa yukarıda sözü edilen alanlar başta olmak üzere bütün bilimsel disiplinlerde kadınların da en az erkekler kadar fikrî ve düşünsel üretimde bulunduğunu ortaya koyan birçok tarihi kayıt söz konusudur. Felsefeyle ya da bilimle uğraşmak insani bir ihtiyaçtır. Dolayısıyla bu uğraşın insan çalışmalarıyla ilgili çeşitli bilimlerin ve fenomenlerin konusu olduğu bilinmektedir.³ Bu alanlarda sadece erkeklerin mücadele verip fikirler ürettiğini iddia etmek, rasyonel ve genel geçerliliği olmayan bir iddia olduğu gibi aynı zamanda kadınların varlığını da yok saymak demektir. Tıpkı erkekler gibi kadınlar da her çağ ve dönemde başta kendileri ile ilgili konular olmak üzere toplumda var olan sorunlar ve tartışmalar üzerine kafa yormuşlar ve çözüm arayışı içinde olmuşlardır.⁴ Ancak kadınların toplumda görünürlükleri öncelikle, günümüzde *androkrasi* ya da *fallokrasi* başlıkları altında tanımlanan erkek egemen anlayış ve pek çok başka nedenden dolayı engellenmiş olmaları, onların çeşitli yeteneklerden – en başta da düşünme ve fikir üretme yeteneğinden – yoksun olduğu tarzındaki irrasyonel durumu da normalleştirmiştir. Oysa kadınların irrasyonel olarak görülmesinin gerçeklikle bağdaşan hiçbir ilintisi söz konusu olmadığı gibi, aynı zamanda felsefe ve düşünce tarihinde bunu çürüten aşağıda da isimlerini verdiğimiz gibi yüzlerce örnekten söz etmek mümkündür. Söz konusu tartışmayla, yani felsefe, bilim ya da sanat gibi disiplin alanlarında kadınlarla ilgili var olan ve toplumun büyük kesimi tarafından kabul gören anlayışın aksine, bu alanlarda düşünce üreten, felsefe yapan ve bilimsel çalışmalara katkı sunan birçok kadın düşünürün söz konusu olduğunu birçok çalışmada görebileceğimiz gibi Gleichauf'un *Kadın Filozoflar Tarihi* adlı eseri de bu konuda daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu çalışmanın en önemli tezlerinden biri de hiç kuşku yok ki, kadınlarla ilgili olan ve gerçekliği olmayan bu durumu tespit etmektir. Çünkü bu çalışmasında Gleichauf, Antik Çağ'dan başlayarak günümüze gelene dek Krotonlu Theano (MÖ. 600-550), Miletli Aspasia (MÖ. 470-400), Mantinealı Diotima (MÖ. 400- ?), Sienalı Katerina (1347-1380), Christine de Pizan (1365-1429), Avilalı Teresa (1515-1582), Mary Astell (1666-131), Olympe de Gouges (1748-1793), Mary Wollstonecraft (1759-1797), Simone Weil (1909-1943), Hannah Arendt (1906-1975), Simone de Beauvoir (1908-1986), Martha C. Nussbaum (1947-..) başta olmak üzere yüzlerce kadın filozof ve bilim kadınından söz etmektedir. Dahası, Gleichauf bu çalışmanın araştırma konusunu oluşturan Hypatia'dan da söz ederek, kadın filozof ya da bilim kadınının olmadığı ve kadınların felsefeye, bilime ve sanata dönük herhangi bir katkılarının olmadığı yönündeki *androkrasik* anlayışın da gerçekleşme bağdaşmadığını göstermektedir. Zira çalışma boyunca Hypatia'yla ilgili yapacağımız analizlerde de görüleceği üzere, yukarıda ismi geçen her kadın düşünür ya da bilim insanı felsefe, matematik ve geometri başta olmak üzere farklı alanlardaki çalışmalarıyla tarihe damga vurmuşlardır. Dolayısıyla çalışmanın ilerleyen aşamalarında Hypatia özelinde tartışacağımız gibi, tarihte kadın filozofun ya da bilim insanının olmadığı iddialarının aksine

¹Alkayış, Ahmet, *Çağdaş Sorunlar Karşısında İnsan ve Eğitim*, Astana Yayınları, Ankara, 2020, s. 55.

²Ingeborg Gleichauf, *Kadın Filozoflar Tarihi*, (Çev. Leyla Uslu), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim, Ankara, 2007, s. 9.

³Alkayış, Ahmet, *Aydınlanmacı Eğitim ve İnsan Hakları Çerçevesinde Eğitim ve Dünya Barışı Düşüncesi*, *Metafizika*, Cild: 1, Say: 3, 2018, s.87-114.

⁴Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ingeborg Gleichauf, *Kadın Filozoflar Tarihi*, (Çev. Leyla Uslu), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim, Ankara, 2007.

birçok kadın filozoftan ya da bilim insanından söz edebileceğimiz gerçeği ortaya konulacaktır. Bu bağlamda tarihi kayıtlar, başta felsefe ve bilim olmak üzere, diğer disiplin alanlarının “beyaz adamların” çalışmalarından ibaret olmadığını ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda Douglas J. Soccio’nun da ifade ettiği üzere “*birçok alanda kadınların halen yeterli sayıda temsil edilmiyor olması, yaygın kültürel önyargıların hakikat arayışında ne denli ciddi sonuçlar doğurduğunu gözler önüne*” sermektedir.⁵ Ayrıca bu çalışmada ilkçağdan günümüze değin yüzlerce kadın düşünürün ve bilim insanının ortaya koyduğu mücadelenin neden görmezden gelindiğinin ya da inkâr edildiğinin tartışılması ve nedenlerinin ortaya konulması da çalışmanın bir diğer tezini oluşturmaktadır.

1. Filozof Hypatia’nın Yaşamı ve Çevresi

Hypatia MS. 355/370-415⁶ yılları arasında İskenderiye’de yaşamıştır. Dönemin en önemli matematikçilerinden biri olarak kabul edilen İskenderiyeli Theon’un kızıdır ve babası Hypatia’nın hayatında çok önemli bir yere sahiptir. İskenderiye’nin önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Hypatia’nın babası Theon, matematikçi kimliğinin yanı sıra Güneş ve Ay tutulması başta olmak üzere astronomi ve başka pek çok bilimsel konuda da çalışmaları olan bir bilim insanıdır.⁷ İlk eğitimini babasından alan Hypatia, daha sonra Atina ve Roma başta matematik olmak üzere felsefe ve astronomi alanlarında eğitimi almıştır. Sözü edilen yerlerde eğitimini tamamladıktan sonra İskenderiye’ye dönen Hypatia, dönemin en önemli bilim merkezlerinden biri olan İskenderiye Kütüphanesi’ndeki Platon Okulu’nda felsefe, matematik ve astronomi eğitimleriyle ilgili dersler vermeye başlamıştır. Bu okulda eğitim verirken “*Bizi birleştiren şeyler ayıran şeylerden daha fazladır. Hepimiz kardeşiz!*” mottosuyla felsefesini öğrencilerine anlatan Hypatia, din, dil, ırk ayrımı yapmadan herkesi okuluna kabul etmiştir. O, farklılıkları bir çatışma unsuru olarak değil, “Bir”in ve birliğin farklı tezahürleri olarak görmüştür. Dinlerin çatıştığı o karanlık çağda Hypatia, bilimi ve felsefesiyle adeta bir ışık olmuştur.⁸ Bu bağlamda Hypatia, İskenderiye Okulu’nda Hıristiyanlık, Musevilik ve Paganizm gibi farklı inanışlara sahip öğrencilerine Platon ve Aristoteles’in felsefelerini öğretmeye çalışmıştır. Burada birçok öğrenci yetiştirmiş olan Hypatia, daha sonra Mısır valisi olan Orestes ile piskopos olan Synesius gibi kişilere de öğretmenlik yapmıştır.

Platon ve Aristoteles’in düşüncelerinden etkilenen Hypatia, Yeni-Platoncu geleneğin İskenderiye Okulu’ndaki en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Hypatia, *Apollonius’un Konikleri Üzerine* ve *Öklid Teorisi* başta olmak üzere, matematikle ilgili pek çok kitap yazmış ancak bu çalışmalarının çok az bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu, özellikle İskenderiye Kütüphanesi’nde çıkan yangın ve halk tarafından Serapis tapınağının yağmalanması sonucunda yok olmuştur.

Anlaşılabileceği üzere çevresel koşullar ve bu koşulların bireye sağladığı –ya da sağlamadığı, imkanlar arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Hypatia’nın beslendiği koşulların arka planında güçlü bir düşünsel ve akademik miras yatmaktadır. İlerleyen pasajlarda da tartışılacağı üzere; Hypatia’nın hem güçlü bir felsefi eğitimden geçmesi ve A. Whitehead’ın ifadesiyle “*felsefe tarihi, Platon’a düşülmüş bir dipnottan ibarettir*”⁹ etkisine sahip olan bir düşünce geleneğinden beslenmesi hem de ünlü matematikçi ve aynı zamanda bir bilim insanı olan babası Theon’dan aldığı eğitim, onun nasıl bir filozof ve düşünür olduğunu ortaya koymaktadır. Hypatia’nın ne kadar önemli ve etkili bir filozof ve bilim insanı olduğunu Hypatia’yla aynı dönemde yaşamış olan Sokrates Skolastikos (380-439) şöyle anlatır:

“İskenderiye’de, filozof Theon’un kızlarından biri olan Hypatia adlı bir kadın yaşıyordu. Öylesine mükemmel bir eğitim almıştı ki, döneminin bütün filozoflarını gölgede bırakmıştı. Öğretmenliği

⁵Soccio, Douglas J, *Felsefeye Giriş*, (Çev. Kevser Kıvanç Karataş), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010, s. 37.

⁶Hypatia’nın doğum tarihi konusunda çeşitli görüşler söz konusudur ve kesin bir tarih olmamakla beraber, bu konudaki tartışmaların genellikle MS. 355 ile MS. 370 tarihlerini referans gösterdiklerini söylemek mümkündür. Edward J. Watts “*Hypatia The Life and Legend of an Ancient Philosopher*” adlı çalışmasında MS. 355 tarihini dikkate almaktadır. Bkz. *Edward J. Watts “Hypatia The Life and Legend of an Ancient Philosopher”, Oxford University Press, 2017.*

⁷Birkman, Gabrielle B. Hypatia: Mathematician, Scientist and Philosopher, 2016, s. 1-22.

⁸Özçalışkan, M. Çağının Ötesindeki Kadın:Hypatia, *Aktif Felsefe Dergisi*, Adana, 2022, <https://www.aktiffelsefeadana.org/caginin-otesindeki-kadinhypatia/> (Erişim Tarihi:06.04.2023).

⁹Whitehead, Alfred, *See Process and Reality*, corrected edition D.R.Griffin and D.W.Sherburne, Newyork,Free Press,1978, p,39’den akt. Behiye Bilge Budak, 2002:9 Platon’da Tanrı Sorunu İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi

çerçevesinde, Plotin'in kurmuş olduğu Platoncu okulun başına getirilmişti ve isteyen herkese bütün bilgi alanlarında ders veriyordu."¹⁰

Filozof olan kişilerin en önemli özelliklerinden biri de, onların ortaya koydukları düşünceler ve bu düşünceler için verdikleri mücadelenin sonucu olarak çağlarını aşan kişiler olmalarıdır. Kuşkusuz Hypatia da bu kişilerden biriydi. Çünkü ona göre korku; korkuyu besleyen bir duygu olduğundan bunun üzerine gitmek ve bu duyguyla yüzleşmek gerekir. Hypatia da dogmatik inançların yüzlerce yıldır inşa ettiği bu korkuların üzerine giderek cesareti ve zekasıyla bu korkuların üstesinden gelme mücadelesini verdi.¹¹ Dolayısıyla almış olduğu eğitim ve sahip olduğu cesaret, Hypatia'nın toplumda rahatça hareket etme ve fikirlerini açıkça dile getirme cesaretini destekliyordu. Kuşkusuz bilimde ve düşüncede belli bir cinsiyetin hakimiyetinden söz etmek doğru değildir. Ancak şu da bir gerçektir ki, insanlık tarihi boyunca bir cinsin –erkek cinsiyeti- tahakkümü altında olan bu düşünce alanı, cesur ve zeki bir kadın olan Hypatia'nın ortaya çıkmasıyla bu bileşenler alt üst oldu.¹² Cesareti ve zekasıyla Platon'un ruhunu ve güzelliğiyle Afrodit'in bedenini taşıyan Hypatia'nın yaşamı trajik bir biçimde son bulmuştur. Gleichauf binlerce yıllık ataerki ezberi bozan Hypatia'nın trajik sonunu, Sokrates Scholastikus'a referansla, şöyle anlatmaktadır: “Nitekim kilisede okuyucu olan Petrus'un liderliğinde öfkeli bir grup komplo kurdu ve bir etkinlikten eve döndüğünde Hypatia'ya sinsice saldırdılar. Erkekler zor kullanarak onu tahtırevandan çıkarttılar ve beraberce yerde sürükleyerek Kaisarion adıyla bilinen kiliseye götürdüler. Orada elbisesini soydular ve kırık cam parçalarıyla bedenini kestiler. Uzuvarını birer birer keserek kadını parçaladılar, sonra bütün parçaları kıkaronaya yığarak yaktılar.”¹³

Özetle, Hypatia hem filozof kimliğiyle hem bilim insanı kimliğiyle hem de arasında kaldığı seküler ve mistik dünyanın savunucularına karşı ortaya koymuş olduğu mücadelesiyle, yaşadığı çağın önemli sembollerinden biri olmuştur. Bu çalışma boyunca da Hypatia'nın bu mücadelesine yönelik olan yaşantısından sıklıkla söz edilecektir.

2. Hypatia'nın Mücadelesi ve Çalışmaları

4. yüzyılın ikinci yarısı ile 5. yüzyılın ilk çeyreğinde İskenderiye'de yaşamış olan Hypatia, bu dönemin en önemli ve etkili filozof ve bilim insanlarından biri olarak göze çarpmaktadır. İskenderiye'nin sahip olduğu zengin entelektüel bilim ortamında büyüyen ve bu entelektüel ortamın sağladığı eğitim avantajlarından yararlanan Hypatia, daha genç yaşlarında soru sormayı, araştırma yapmayı ve kuşku duymayı öğrendi. Kuşkusuz Hypatia, bu cesur ve bitmek bilmeyen öğrenme arzusunu babası Theon'un desteği sayesinde elde ediyordu. Çünkü babası Theon, Hypatia'nın iyi bir bilim insanı ve filozof olması için elinden geleni yapıyordu. Theon kızı Hypatia'nın eğitimi için başta el sanatları, şiir, felsefe, din, astronomi, astroloji, matematik olmak üzere birçok bilim ve sanat alanlarında onun bilgi sahibi olmasını sağlamak için elinden geleni yapıyordu. *Pergeli Apollonius'un Konikleri*, *İskenderiyeli Diophantus'un Aritmetikası* ve *Astronomik Kanon* alanındaki çalışmalarının yanı sıra; hiperbol, parabol ve elips gibi konularda da çeşitli çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda 17. yüzyılda ünlü matematikçi Johannes Kepler (1571-1630) tarafından keşfedildiği düşünülen ve Kepler Yasaları olarak da bilinen yörünge hareketleriyle ilgili çalışmaların Hypatia tarafından çok daha önceden yapıldığı ve İskenderiye Kütüphanesi'nde çıkan yangın sonucunda bu çalışmalara ait kayıtların yok edildiği, diğer bir görüşe göre de bu çalışmaların Hypatia öldürüldüğü için kayıt altına alınmadığı ileri sürülmüştür.¹⁴

Theon, Hypatia'ya sadece bilimsel alanlardaki çalışmaları değil aynı zamanda yaşadığı çağdaki dini inanışları da öğreterek, onun dogmatik düşüncelere ve görüşlere saplanmasını da önledi. Özçalışkan'a göre Theon kızına sürekli “*Bütün dogmatik dinler yanlışlarla doludur ve kendine saygısı olan bir kimse tarafından son gerçek olarak kabul edilmemelidir ve düşünme hakkını hep kullanmalısın.*

¹⁰ Gleichauf, *Kadın Filozoflar Tarihi*, s. 22.

¹¹Şener, Yılmaz, *Yanlış da Olsa Düşünmek Hiç Düşünmemekten Daha İyidir*, Destek Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, 2022, s.24.

¹²Şener, *Yanlış da Olsa Düşünmek Hiç Düşünmemekten Daha İyidir*, s. 14.

¹³Gleichauf, *Kadın Filozoflar Tarihi*, s. 23.

¹⁴Şener, *Yanlış da Olsa Düşünmek Hiç Düşünmemekten Daha İyidir*, s. 16; Saner, Suzan, 8 Mart 415: İskenderiyeli Hypatia Öldürüldü, 2023, <https://catlakzemin.com/8-mart-415-iskenderiyeli-hypatia-olduruldu/> (Erişim Tarihi:20.03.2023).

Çünkü; yanlış düşünmek, hiç düşünmemekten yeğdir” telkininde bulunurdu.¹⁵ Dolayısıyla Theon, kızı Hypatia’nın entelektüel gelişimini çok boyutlu olarak destekliyordu.

Hypatia güçlü bir analitik düşünce sisteme sahip olmanın yanında, aynı zamanda kendi düşünceleri de dahil olmak üzere sorunlara eleştirel yaklaşan bir felsefi anlayışa da sahipti. Çünkü Şener’e göre Hypatia, insanın kendi düşüncelerine zaman zaman uzaktan bakmayı bilmesi ve her şeyi yeniden düşünmesi gerektiğine inanan bir bilim insanıydı.¹⁶ Zira Hypatia’ya göre insan sorunlara ancak bu şekilde yaklaşırsa kendini ölçebilir ve geleceğe doğru atacağı adımların sağlamlığından emin olabilirdi. Hypatia’nın cesur, zeki, iyi bir bilim insanı ve filozof olması, dönemin soylu ve yöneticilerin dikkatlerini üzerine çekmesinin yanı sıra aynı zamanda onlarda kendisine karşı hayranlık da uyandırıyordu. Hypatia’nın çağdaşı düşünürlerinden biri olan Sokrates Scholasticus “İskenderiye’de filozof Theon’un kızı olan Hypatia adında bir kadın yaşıyordu. O, yüce bir bilgiye sahipti ki, zamanın hiçbir filozofu onu çekemiyordu. Hypatia’nın bu bilgeliği onu, Plotinus’un¹⁷ kurmuş olduğu Platoncu okulun zirvesine çıkarmıştı. O, bütün alanlarda ve herkese dersler veriyordu. Yüksek bilgisinin kendisine sağladığı benlik bilinci ile yöneticilere karşı korkusuz davranıyor, erkeklerin toplantılarına katılmaktan hiç çekinmiyordu.”¹⁸ Ancak Hypatia’nın sağlam karakteri ve cesaretinin yanında bilgeliği de, başta Hıristiyan ve Yahudiler olmak üzere iktidar sahibi çevreleri rahatsız etti. Bu durum özellikle Hypatia’nın öğrencisi olan ve daha sonra Mısır valisi olan Orestes’le arasının iyi olması ve Orestes tarafından korunuyor olması, kent kilisesinin piskoposlarından Cyrill’in halkı Hypatia aleyhinde kışkırtmasına, onunla ilgili iftira ve dedikodular çıkartmasına ve en nihayetinde Hypatia’nın çeşitli entrikalara maruz bırakılıp dinsizlikle suçlanmasına, Hypatia’nın pagan olduğu iddiası ve onun Orestes ile Cyrill’in arasını bozduğu- sonucunda vahşice öldürülmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁹ Hypatia’nın vahşice katledilmesi erkek egemen anlayışın ilk mizojinik²⁰ örneklerinden biri olarak tarihi kayıtlarda yer almıştır.²¹ Bu nedenle ortaya koyduğu mücadeleyle ve düşüncelerine olan bağlılığıyla erkek merkezci zihniyete meydan okuyan Hypatia, diğer birçok kadın gibi tarihte yok sayılmış, aşağılanmış, cadı, şeytan ya da büyücülükle suçlanmış ve bunu da hayatıyla ödemiş olan kadınlardan biridir.

3. Yeni-Platonculuk ve Hypatia

İlkçağ felsefesinin en önemli düşünce akımlarından biri İskenderiye Felsefesi ya da Yeni-Platonculuk olarak bilinen ekoldür. Yeni-Platoncu felsefi ekolünün bu denli etkili olması, modern felsefenin başlangıcı olarak kabul edilen 17. yüzyıla kadar ki süreçte Batı Hıristiyan dünyasında gelişen düşüncelerin temeline kaynaklık etmiş olmasındandır.²² Plotinus’un (MS. 204-270) kurucusu olarak kabul edildiği ve oldukça sistematik olan bir ekoldür. Bu ekol Platon’un düşüncelerinden beslenmekte ancak bu durum ekolün bütünüyle Platon’un düşüncelerini sürdürdüğü anlamına da gelmemektedir. Çünkü Yeni-Platonculuk felsefi bir ekol olmanın yanı sıra aynı zamanda mistik ve dini boyutları da ağır

¹⁵Özçalışkan, M. Çağının Ötesindeki Kadın:Hypatia, *Aktif Felsefe Dergisi*, Adana, 2022, <https://www.aktifsefeadana.org/caginin-otesindeki-kadinhypatia/> (Erişim Tarihi:06.04.2023).

¹⁶Şener, *Yanlış da Olsa Düşünmek Hiç Düşünmemekten Daha İyidir*, s. 74-76.

¹⁷MS. 205-270 yılları arasında yaşamış ve Yeni-Platonculuk’un kurucusu olan Yunanlı filozoftur.

¹⁸Rullmann, Marit, *Kadın Filozoflar*, (Çev. Tomris Mengüşoğlu), Kabcacı Yayınevi, Cilt:1, İstanbul, 1996, s. 66, Uslu, Laleş, Antik Yunan’ın Sıra Dışı Kadınları: Filozoflar, *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science* Yıl: 5, Sayı: 24, 2018, s. 428-441.

¹⁹Hypatia’nın pagan olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Çünkü bazı kaynaklarda onun pagan olduğu ifade edilirken bazı kaynaklarda ise Hıristiyan olmadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla onun Hıristiyan olmadığını söylemek, pagan olduğu çıkarımını doğurmaz. Bkz. Günay İsmayılzade *Feminist Bir Bakış Açısıyla Felsefe Tarihi: Kayıp Kadın Filozoflar*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022. Ancak Hıristiyanlığın giderek yayılması ve Bizans İmparatoru I. Teodosyus tarafından resmi din olarak kabul etmesiyle birlikte tüm pagan inançlar, semboller ve ayinler yasaklandı ve herkesin vaftiz edilmesi istendi. İddialara göre Hypatia’nın vaftiz olmayı reddetmesinin, onun pagan olduğu yönündeki tezleri de güçlendirdiği düşünülmektedir. Bkz. Rukiye Akkaya Kia *Atina’daki Demokrasiden Orta Çağ’a Kadının Dünyası ve Kadın Filozoflar*, *İÜHF C. LXXIII, Sayı:1, s. 7-20, 2015.*

²⁰Kadınlardan nefret etme ya da kadına karşı düşmanca duygular içinde olmak anlamına gelen mizojini zihniyeti, ilkel toplumlardan modern toplumlara kadar neredeyse her toplumda var olmuştur. Bkz. Mehmet Fatih Işık, *Felsefe Tarihinde Mizojini Sorunu, Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 59-72, 2022 ve Örtbas Edilmiş Mizojini: İmposor Fenomeni, *Korumacı Cinsiyetçilik ve Cam Tavan Sendromu, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, 2022, s. 99-110.

²¹Saner, 8 Mart 415: *İskenderiyeli Hypatia Öldürüldü.*

²² Ahmet Arslan İlkçağ Felsefe Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt:5, 1. Baskı, İstanbul, 2010, s. 5.

basan bir düşünce sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır.²³ Yeni-Platonculuk, salt tarihsel yönden değil, aynı zamanda Hıristiyanlık ve İslam felsefeleri üzerinde yaptığı etkilerden dolayı da önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Yeni-Platonculuk bu dünyaya ait olan bireysel tecrübeleri içerdiği gibi öte dünyayı, yani mistik tecrübeyi de içermektedir. Bu nedenle kurucusu olarak görülen Plotinus, Cevizci'ye göre "Platon'dan hareketle semavi dinlere özgü iniş ve çıkış hareketini, sadece metafiziksel açıdan değil; aynı zamanda epistemolojik ve etik açıdan da açıklayarak" bu düşünce ekolüne en büyük katkıyı sağlamıştır.²⁴ Dolayısıyla sadece felsefe ve mistik düşünce dünyasıyla sınırlı kalmayan Yeni-Platonculuk, edebiyat, sanat, astronomi, toplumsal davranış ve kurumları da etkileyerek Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman düşünürler arasında da yayılmış ve kabul görmüştür. Bütün bunların yanında Yeni-Platonculuk farklı alanlar ve inançlar üzerinde etkiler yaratmış olsa da, bu felsefi düşüncenin en temel hedeflerinden birinin Platon'un felsefesini Hıristiyanlığa uyumlu hale getirmek olduğu da unutulmamalıdır.²⁵

İskenderiye Okulu'nda Plâtoncu gelenek hâkimdi ve bu okul hangi inanca, felsefi görüşe sahip olursa olsun, herkese açıktı. Farklılıkları bir çatışma unsuru olmaktan çıkartarak, insanlık tarihinin belleğindeki kadim bilgiyi üstatlardan filozoflara ve onlardan topluma aktarma çabası içindeydi. Ancak bu okulun düşünce yapısı, Hıristiyanlığın dogmatik ve bağınaz görüşleri ile çelişmekteydi.²⁶ Temel felsefesi Platon ile Aristoteles'in düşüncelerini sentezleme savına dayanan Yeni-Platonculuk, kurtuluş öğretisine ve en yüksek ideale ilişkin bir düşünce sistemi olan bu ekolün felsefi boyutunun yanında, mistik ve dini karaktere sahip olması dönemin sosyo-kültürel etmenleri ile doğrudan ilintilidir.²⁷

Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi* adlı geniş kapsamlı çalışmasının beşinci cildinin "*Plotinos ve Yeni-Platonculuk*" başlıklı bölümünde çeşitli Yeni-Platoncu filozofları ve onların temsil ettiği okullardan söz eder. Bu bölümde tartıştığı Yeni-Platoncu okullardan biri de İskenderiye Okulu'dur ve bu okulun en önemli temsilcilerinden biri de hiç kuşku yok ki İskenderiyeli Hypatia'dır. Arslan'ın bu bölümde Yeni-Platonculuk'un diğer okulları ve temsilcileri hakkında ayrıntılı bilgiler verirken, İskenderiye Okulu'nun en önemli düşünürlerinden biri olan Hypatia'yı, "4. yüzyılın sonu 5. yüzyılın başlarında yaşamış olan Theon adlı bir matematikçi ile onun Hıristiyan ayak takımı tarafından acımasız bir şekilde öldürülmüş olan kızı Hypatia vardır"²⁸ ifadeleriyle geçiştirmesi eleştiri konusu yapılmalıdır. Çünkü felsefeden astronomiye, bilimden sanata, matematikten siyasete pek çok alanda çalışmaları olan Hypatia'dan, Arslan'ın sadece bir cümleyle söz etmesinin doğru olmadığı gibi, aynı zamanda da Arslan'ın Batı düşünce geleneğinin kadını görmezden gelen anlayışına göre hareket ettiği eleştirisi yapılabilir. Zira İlkçağ felsefesi alanında uzman ve otorite olan Arslan'ın Yeni-Platoncu ekolün en önemli temsilcilerinden biri olarak görülen Hypatia'yla ilgili daha fazla bilgiye sahip olmaması düşünülemez. Bu nedenle Arslan'ın da bir çağın düşünce ya da duygu dünyasının nasıllığı anlamına gelen ya da kısaca zamanın ruhu olarak da tarif edilen *zeitgeist*'in etkisi altında kaldığı şeklinde yorumlanabilir.

Filozof Bertrand Russel ise Hypatia'nın katledilişini şu şekilde anlatmıştır: "*Cyril'in ününün başta gelen nedeni, yobazlığın hâkim olduğu bir çağda Yeni-Platoncu felsefeye bağlı kalan ve yeteneğini matematiğe adayan saygıdeğer bir kadının, Hypatia'nın linç edilmesidir. Artık düşünürler İskenderiye'nin huzurunu kaçıramayacaklardır*".²⁹ Hypatia'nın öldürülmesi, İskenderiye'nin yönetimine de birtakım değişiklikler getirmiştir. Vali Orestes görevinden alınmış ve Cyril'in şehirdeki nüfuzu giderek artmıştır. Olay kilise tarihine de Cyril'in büyücülüğe ve çoktanrıçılığa karşı verdiği mücadeleyi yücelten bir zafer olarak geçmiştir.³⁰

²³Skirbekk, Gunnar- Gilje, Nils, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (Çev. Emrullah Akbaş Şule Mutlu), Üniversite Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 135-136.

²⁴Cevizci, Ahmet, *Felsefenin Kısa Tarihi*, Say Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 108-109.

²⁵Dürüşken, Çiğdem, *Antikçağ Felsefesi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 336

²⁶Gönceç, Ethem, Zamanın Çok Ötesinde Bir Kadın, Hypatia, 2017 <https://www.aydinlik.com.tr/koseyazisi/zamaninin-cok-otesinde-bir-kadin-hypatia-33642> (Erişim tarihi: 06.04.2023).

²⁷Bkz. Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*.

²⁸Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 232

²⁹Dzielska, Maria, *İskenderiyeli Hypatia*, (Çev. Gamze Deniz), Berfin Yayınları, İstanbul, 1999, s. 19

³⁰Dzielska, *İskenderiyeli Hypatia*, s. 109.

Hypatia cinayeti, esasen dini bir olaydan çok siyasi bir olay olarak göze çarpmaktadır. Başrahip Cyril'in İskenderiye şehrinde nüfuz kazanmak için Vali Orestes'in alaşağı edilmesi için ona en yakın isim olan Hypatia'yı ortadan kaldırması olayın siyasi ayağını oluşturur. Cyril hedefine ulaşmak için Hristiyanların dini duygularını sömürmüş ve büyüyle hiç uğraşmadığı bilinen Hypatia'yı kara büyücülükle suçlamış ve onun öldürülmesine sebep olmuştur. Cinayet, dini içeriğinin de bulunmasının yanında esas olarak siyasi bir olaydır. Ayrıca Hypatia'nın ölümünü takip eden 420-430 yılları arasında hemen hemen hiçbir pagan inancına sahip insan da takibe alınmamıştır.³¹ Bu da, olayın doğrudan çoktanrılı politikayla ilişkilendirilemeyeceğini, aynı zamanda bir iktidar mücadelesiyle ilişkili olduğunu da göstermektedir. Üstelik Cyril, Hypatia'nın başta Vali Orestes olmak üzere birçok yöneticiyle olan olumlu ilişkisi ve onlar üzerindeki etkisinden duyduğu rahatsızlığı rasyonel kılmak için halkın inancını Hypatia'nın aleyhinde kullandı. Bu nedenle yukarıda sözü edilen durumunun ortaya çıkmasında, Hristiyanlık ile Antik kültür arasındaki çatışmanın inançsal politikadan ziyade, iktidar mücadelesinin bir sonucu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Cyril'in Hypatia'yla baş etmesinde bu çatışmadan beslendiğini söylemek mümkündür.³²

Kısacası tarihin her döneminde görülmüş ve görülmesi olası olan iktidar mücadelelerinde başarıya ulaşmak için inançların bahane edilmesi ve bunların amaca ulaşmak için araçsallaştırılması sorunu, Hypatia'nın cezalandırılması sürecinde de rol oynamıştır. Çünkü Cyril'e göre "öteki" olan Hypatia, pagan olarak suçlanmış ve büyük ihtimalle Cyril bu boşluktan faydalanarak Hristiyan grupları Hypatia'ya karşı kışkırtmıştır. Hatta Cyril kendini doğrulamak ve Hypatia'yayı toplumun gözünden düşürmek ve suçlu göstermek için İncil'den "Kadın sessizliği ve uysallığı öğrenmelidir. Kadının ne ders vermesine ne de erkeğin üzerinde yetki sahibi olmasına izin vermeyeceğim. Suskun olacak ve sessiz kalacaktır"³³ gibi manipülatif bazı alıntılar yaparak iktidarını ve üstünlüğünü güçlü hale getirmeye çalışmıştır.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Filozof Hypatia'nın yaşamı, mücadelesi ve felsefesi birçok bakımdan önemlidir. Çünkü onun yaşamında ve mücadelesinde yaşananlar, bilimin taraflılığı bir yana, bilimin cinsiyete göre tabakalaşmış halinin de en somut örneklerinden biri olarak tarihi kayıtlarda yer almıştır. Zira Michel Andree'nin de ifade ettiği gibi "iktidarın erkeklere ait, dolayısıyla eril olduğu bir dünyada, bugüne değin kadınların tarihi hep göz ardı" edilmiş ve onların felsefe ve bilim başta olmak üzere bütün alanlardaki çalışmaları ve katkıları görmezden gelinerek yok sayılmıştır.³⁴ Oysa tarihte Sokrates'in düşüncelerinin oluşmasında onun öğretmeni olduğu düşünülen Mantinealı Diotima, Atinalı devlet yöneticisi Perikles'in politik düşüncelerini etkileyen Milletli Aspasia gibi daha yüzlerce bilim insanı ve filozof kadından söz edebiliriz.

İskenderiye Okulu'nun Yeni-Platoncu ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olan filozof Hypatia'nın cinayetinin/linç edilmesinin arka planında politik bir zeminin varlığı konusunda büyük oranda bir düşünsel konsensüsün söz konusu olduğu ve bu olayın Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşması'nı hızlandırdığı gibi aynı zamanda bilimsel çalışmaları olumsuz etkileyen sonuçlara yol açtığı söylenebilir. Çünkü Benjamin Voltaire'in Hypatia'yla ilgili "Bağnazlığın masum bir kurbanı; öldürülmesi ise Yunan tanrılarıyla beraber, sorgulama özgürlüğünün de ortadan kalkışın bir simgesidir"³⁵ sözleri, bilim ve felsefe alanında yaşananları desteklemektedir. Biyolojik bakımdan farklı cinsiyetlere ayrılan insanın bu farklılığı, felsefe ve bilimsel çalışmalar söz konusu olduğunda ortadan kalkar. Oysa Hypatia, bütün yaşamı boyunca bir kadın olarak cinsiyet ayrımına maruz kalmıştır. Ancak Hypatia bütün bu engellemelere ve eşitsizliklere rağmen; Mevlana'nın "sesini değil, sözünü yükselt" paradigmasını ilke edinmiş bir filozof olarak tarihe geçmiştir. O bilimsel çalışmalarında ve felsefe eğitimini verdiği farklı inanç ve düşüncelerdeki öğrencilerine karşı hep sağduyunun ve hoşgörünün hakim olduğu ilkeye bağlı kalmıştır. Onun bu ilkesel ve cesaret dolu dik duruşu, başta iktidar mücadelesi veren Cyril olmak üzere birçok kişiyi rahatsız etmiştir. *Bugünün Cadıları* adlı kitabında, Mona Chollet

³¹Dzielska, *İskenderiyeli Hypatia*, s. 122.

³²Çimen, Ünsal, *Azizler ve Dahiler (Ortaçağda Bilim ve Sekülerizm)*, Fol Yayınları, Ankara, 2021, s. 135.

³³Gamze Yılmaz, 2019, İlk Kadın Matematikçi İskenderiyeli Hypatia, <https://www.sonangazetesi.com/makale/1390/ilk-kadin-matematikci-iskenderiyeli-hypatia-ii/> (Erişim:04.04.2023).

³⁴Andree, Michel, *Feminizm*, (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 12-13.

³⁵Akt. Özçalışkan, *Çağının Ötesindeki Kadın: Hypatia*.

“isyanın, hayatı olumlamanın, otoriteye kafa tutmanın vereceği coşku”³⁶ bağlamındaki düşüncelerinin Hypatia’nın yaşam öyküsünün somut halinin özetini bize anlatır.

Sözün özü; Hypatia’nın katledilmesi aynı zamanda seküler dünya ile mistik dünyanın temsilcileri arasında yaşanan çatışmayı ortaya çıkardı. Çünkü devlet içinde devlet olma mücadelesi veren kilise ve onun yöneticileri için pagan olduğunu düşündükleri ve felsefe ile bilimsel alanlardaki çalışmalarıyla birçok soylu insanı da kendine hayran bırakan Hypatia’nın varlığı, iktidarlarını bütün topluma yaymak isteyenler için bir tehditti. Dolayısıyla Hypatia’nın vahşice katledilmesi, Cyril’in büyücülüğe ve çoktanrıcılığa karşı verdiği mücadeleyi yücelten bir zafer olarak görüldü. Çünkü Hristiyan bir valinin (Orestes) pagan bir filozofla (Hypatia) arkadaş olması, Cyril’e göre kabul edilemez bir durum olduğundan onun ölümü, çoktanrıcılığa karşı kazanılan çok büyük bir zaferdi.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

³⁶Chollet, Mona, *Bugünün Cadıları*, (Çev. Z. Hazal Louze), İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

KAYNAKÇA

- Alkayış, Ahmet, *Aydınlanmacı Eğitim ve İnsan Hakları Çerçevesinde Eğitim ve Dünya Barışı Düşüncesi, Metafizika*, Cild: 1, Say: 3, 2018.
- Alkayış, Ahmet, *Çağdaş Sorunlar Karşısında İnsan ve Eğitim*, Astana Yayınları, Ankara, 2020.
- Andree, Michel, *Feminizm*, (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt:5, 1. Baskı, İstanbul, 2010.
- Birkman, Gabrielle B. *Hypatia: Mathematician, Scientist and Philosopher*, 2016.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefenin Kısa Tarihi*, Say Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Chollet, Mona, *Bugünün Cadıları*, (Çev. Z. Hazal Louze), İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- Çimen, Ünsal, *Azizler ve Dahiler (Ortaçağda Bilim ve Sekülerizm)*, Fol Yayınları, Ankara, 2021.
- Dürüşken, Çiğdem, *Antikçağ Felsefesi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.
- Dzielska, Maria, *İskenderiyeli Hypatia*, (Çev. Gamze Deniz), Berfin Yayınları, İstanbul, 1999.
- Gleichauf, Ingeborg, *Kadın Filozoflar Tarihi*, (Çev. Leyla Uslu), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim, Ankara, 2007.
- Gönenç, Ethem, *Zamanının Çok Ötesinde Bir Kadın, Hypatia*, 2017, <https://www.aydinlik.com.tr/koseyazisi/zamaninin-cok-otesinde-bir-kadin-hypatia-33642> (Erişim tarihi: 06.04.2023).
- Işık, M. Fatih, *Felsefe Tarihinde Mizojini Sorunu*, *Politik Ekonomik Kuram Dergisi*, 6(1), 2022, s. 59-72.
- Işık, M. Fatih, *Örtbas Edilmiş Mizojini: Imposor Fenomeni, Korumacı Cinsiyetçilik ve Cam Tavan Sendromu*, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, 2022, s.99-110.
- İsmayılzada, Günay, *Feminist Bir Bakış Açısıyla Felsefe Tarihi: Kayıp Kadın Filozoflar*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa, 2022.
- Kia, Rukiye A. *Atina'daki Demokrasiden Orta Çağ'a Kadının Dünyası ve Kadın Filozoflar*, *İÜHFİM, C. LXXIII*, S. 1, İstanbul, 2015, s. 7-20.
- Özçalışkan, M. *Çağının Ötesindeki Kadın:Hypatia*, *Aktif Felsefe Dergisi*, Adana, 2022, <https://www.aktifelsefeadana.org/caginin-otesindeki-kadinhypatia/> (Erişim Tarihi:06.04.2023).
- Rullmann, Marit, *Kadın Filozoflar*, (Çev. Tomris Mengüşoğlu), Kalcı Yayınevi, Cilt:1, İstanbul, 1996.
- Saner, Suzan, *8 Mart 415: İskenderiyeli Hypatia Öldürüldü*, 2023, <https://catlakzemin.com/8-mart-415-iskenderiyeli-hypatia-olduruldu/> (Erişim Tarihi:20.03.2023).
- Skirbekk, Gunnar- Gilje, Nils, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (Çev. Emrullah Akbaş-Şule Mutlu), Üniversite Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Soccio, Douglas J, *Felsefeye Giriş*, (Çev. Kevser Kıvanç Karataş), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.

Şener, Yılmaz, *Yanlış da Olsa Düşünmek Hiç Düşünmemekten Daha İyidir*, Destek Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, 2022.

Uslu, Laleş, Antik Yunan'ın Sıra Dışı Kadınları: Filozoflar, *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science* Yıl: 5, Sayı: 24, 2018, s. 428-441.

Watts, Edward J, *Hypatia The Life and Legend of an Ancient Philosopher*, Oxford University Press, 2017.

Nazilli Kestel’de Kasım Bey Türbesi

Kasım Bey Tomb in Nazilli Kestel

Kemal Ramazan HAYKIRAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
<https://ror.org/03n7vzv56>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Aydın, Türkiye

ORCID: [0000-0002-7840-0309](https://orcid.org/0000-0002-7840-0309)

e-mail: krhaykiran@gmail.com

Başvuru/Submitted: 03.04.2023

Kabul/Accepted: 26.05.2023

Atf: Haykiran, Kemal Ramazan, “Nazilli Kestel’de Kasım Bey Türbesi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 337-345.

Citation: Haykiran, Kemal Ramazan, “Kasım Bey Tomb in Nazilli Kestel”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 337-345.

Öz Bugün Aydın’a bağlı Nazilli ilçesinin bir köyü olan Kestel’de köy camisinin avlusunda XIV. yüzyıla tarihlenen ve mezar taşından Kasım Bey adında bir beye ait olduğu açıkça anlaşılan bir türbe bulunmaktadır. Çok erken bir tarihte varlığı tespit edilip kültür varlıkları envanterine dahil edilen Türbe’nin içinde medfun olan Kasım Bey’in kim olduğu ise cevabı bulunamayan bir soru durumundadır. Aydınoğulları, Germiyanogulları ve Menteşeoğullarının sınırlarının birbirine iyice yakınlaştığı hatta zaman zaman geçişlerin olduğu bir muhitte bulunan türbede medfun Kasım Bey’in kimliğinin tespit edilmesi de bu durumdan ötürü zor görülmektedir. Kırık durumda olan ve yazıları oldukça silinmiş vaziyette bulunan Kasım Bey Türbesinin kime ait olduğunun tespitinin Batı Anadolu beylikleri tarihi açısından önemli bir gelişme olacağı düşünülmektedir. Batı Anadolu beyliklerinden Aydınogulları, Germiyanogulları ve Menteşeoğullarının sınırlarının kesişim noktasında yer alan Kestel’de bulunan bu türbenin kimliğinin tespiti aynı zamanda bölgede bulunan beyliklerin siyasi sınırlarını tespit noktasında da önemli bir gelişme sağlayacağı açık bir gerçektir.

Bu çalışmada Kestel’de bulunan ve Aydın tarihi ile ilgili ilk araştırma eserinin müellifi olan Asaf Gökbel ve devrin diğer kaynaklarından ulaşılan verilen ışığında Kasım Bey’in kim olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler– Kasım Bey, Mehmed Bey, Aydın İli, Kestel, Germiyanoglu.

Abstract – There is a mausoleum that clearly belongs to a gentleman named Kasım Bey in XIVth century, whose grave has been moved. The identity of Kasım Bey, who was buried in the tomb, whose existence was determined at a very early date and included in the inventory of cultural assets, is a question that cannot be answered. Due to this situation, it is difficult to determine the identity of the deceased Kasım Bey inside the tomb, which is located in a neighborhood where the borders of Aydınogulları, Germiyanogulları and Menteşeoğulları are close to each other and even where the reencrossings from time to time. It is thought that the determination of the owner of the Kasım Bey Tomb, which is in a broken state and the inscription is quite erased, will be an important development in the history of the Beylik period of Western Anatolia. It is an obvious fact that the identification of this tomb located in Kestel, which is located at the intersection of the borders of Aydınogulları, Germiyanogulları and Menteşeoğulları from the Western Anatolian Principalities, will also provide an important improvement in determining the political boundaries of the history of the tomb.

In this study, an answer to the question of the identity of Kasım Bey will be sought in the light of the information written on the tombstone in the Kasım Bey Tomb in Kestel, which has not been the subject of any research work since Asaf Gökbel, the author of the first research work on the history of Aydın, and other sources of the period.

Keywords– Kasım Bey, Mehmed Bey, Aydın Province, Kestel, Germiyanoglu.

EXTENDED ABSTRACT

Today, Kestel, a village located in the southeast of Nazilli Province, takes its name from the Kestel Strait on which it is built. It is claimed that this strait was named after a castle located on it during the Roman period. At the same time, a stream with the same name passes through the village. Until the XIXth century, Kestel was the name of this village and also the name of Nazilli, which was a kaza district). It is seen that the settlement in Kestel, which has a very ancient history, reaches back to the Lydians. It is understood that Kestel, which was also a lively settlement during the Roman and Byzantine periods, also came under the Seljuk rule in the early period. It is seen that the Seljuks, who could provide a limited area of dominance in Western Anatolia, also took Kestel under their control. Kestel, which has maintained its importance throughout history, owes its importance to its geographical location. Kestel is located on a gorge along a stream that connects the Menderes Basin to Alaşehir, which was called as Ulu Yol. According to the information given by historical records, the German Emperor Frederik, who went to Laodicea (Denizli) with a crusader army in 1189, and the Greek Emperor Theodor Laskaris of Iznik, who fought with the Seljuk Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev in 1210, also followed this road.

In Kestel, which is understood to have been a very lively living area during the Byzantine period, the ruins of the bath from this period are still standing. The Arab traveler Ibn Battûta, who visited the town in the early XIVth century, testifies that the town had a very lively past. It is also known that the mosque in the village was converted from a Byzantine church. It is seen that Kestel, an important settlement, was an accident center until the early XIXth century. With the 1831 Provincial Regulations, the village formerly known as Nazlu became the new district center of the Nazilli, and as a result of the loss of importance of the Great Road as a result of the arrival of the railway to the region and the importance of new trade routes, Kestel lost its historical importance and lost its former vitality over time. It is clear that Kestel was an important administrative center during the Principalities and early Ottoman periods, not only because it was a lively trade center but also because it was a vibrant center of scholarship and a neighborhood that trained many scholars who left a notable mark on the Ottoman scholarly world.

It is clearly understood that the tomb located just northeast of the mosque converted from a church in the center of Kestel village belongs to the Principalities period. The tomb, which has a square plan inside and outside, is covered by a dome with a prismatic Turkish triangle transition. It had a tomb with a rectangular prismatic cist and two witnesses.

The first serious information about the tomb was given by Asaf Gökbel in his work titled History of Aydın Province written in 1936. Gökbel emphasized the possibility that the grave belonged to one of the beys of Germiyanoglu. However, Gökbel appears to have misread the tombstone. Gökbel: Sebâmiye and Erbâin and Semâniyye i.e.748 (1348 in Gregorian). However, when the stone is examined, in the date section: Sebâmiye and Sebâ and Semaniyye is written. In this case, it is understood that the date of death of the person buried in the tomb is not 748 but 778 (1378 in Gregorian). In the light of this information, it is clearly understood that the date was 1378, not 1348.

In addition, the fact that the tomb contains the title "bek" (bey) indicates that the person buried here was not one of the ulemas or saints, but a bey.

When this information is analyzed, the only Mehmed Bey living in the region was the ruler of Germiyanogulları. Mehmed Bey, who ruled between 1340 and 1361, was succeeded by his son Süleyman Bey. However, important historical sources such as Şeyhoğlu's Hurşidname and Ahmedî report that Mehmed Bey had other sons besides Süleyman Bey. Based on this information, considering that Nazilli is close to the border region of Aydınogulları and Germiyanogulları and that Aydınogulları lost power and shrunk during the reign of Isa Bey, who was the head of Aydınogulları at this time. It seems reasonable that a Germiyanoglu Bey lived in Kestel. The tomb also bears a strong resemblance to the tombs of the Germiyanoglu tradition

In this framework, based on the correct reading of the tomb stone, it can be easily said that the person buried here belongs to Mehmet Bey's sons one of the Germiyanoglu Beys. It is obvious that the other son of Mehmed Bey, whose name is mentioned in the records, is Kasım and that the borders of Germiyanogulları in the 1270's descended to Nazilli.

GİRİŞ

Günümüzde Aydın Nazilli ilçesine bağlı Kestel köyünde bulunan caminin yirmi metre kuzeyinde yer alan ve beylikler dönemi eseri olduğu anlaşılan türbenin kime ait olduğu hala netleşmemiş bir meseledir. Üzerine çok da fazla çalışılmadığı da görülen türbenin okunan mezar taşından Mehmed Beyoğlu Kasım Bey adında bir kişiye ait olduğu açıkça anlaşılıyor olmasına rağmen mezar taşında zikredilen bu Mehmed Bey oğlu Kasım Bey'in kim olduğu ve hangi beyliğin bir beyi olduğu noktası da bugüne kadar müphemliğini korumaktadır. XV. yüzyıla kadar önemli bir ilim ve ticaret merkezi olan Kestel'in böylesine değerli bir mezarı bünyesinde barındırmış olması oldukça doğal bir durum iken bu bey mezarının sahibinin bugüne kadar müphemliğini korumuş olması da ayrı bir düşündürücü noktadır.

1.Kestel

Günümüzde Aydın'ın Nazilli ilçesinin güneydoğusunda bir köy olan Kestel, adını üzerinde kurulduğu Kestel Boğaz'ından almaktadır. Bu boğazın da adını Roma döneminde üzerinde bulunan bir kaleden aldığı ileri sürülmektedir.¹ Ayrıca Köyün içinden aynı ismi taşıyan bir çay da geçmektedir. XIX. yüzyıla kadar Kestel ismi bu köyün adı olmakla beraber kaza olan Nazilli'nin adı olarak da anıldığı görülmektedir.² Oldukça kadim bir tarihi olduğu anlaşılan Kestel'de yerleşim tarihinin Lidyalılara kadar ulaştığı görülmektedir.³ Sonrasında Roma ve Bizans dönemlerinde de canlı bir yerleşim yeri olduğu görülen Kestel'in erken dönemde Selçuklu hakimiyetine de girdiği anlaşılmaktadır. Batı Anadolu'da kısıtlı bir hakimiyet alanı sağlayabilen Selçukluların Kestel'i de kontrol altına aldığı görülmektedir.⁴Tarih boyunca önemini koruyan Kestel bu önemini coğrafi konumuna borçludur. Kestel, Menderes havzasını Alaşehir'e bağlayan ve Ulu Yol adıyla anılan bir dere boyu üzerinde yer alan geçit üzerinde bulunmaktadır. Tarihi kayıtlar, 1189'da bir haçlı ordusu ile Laodikeia'ya(Denizli) giden Alman İmparatoru Frederich Barbarossa ve 1210'da Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev ile savaş yapan İznik Rum İmparatoru Theodor Laskaris'inde bu yolu takip ettiğini bildirmektedir.⁵

Bizans döneminde oldukça canlı bir yaşam alanı olduğu anlaşılan Kestel'de bu dönemden kalma hamamın kalıntıları halâ ayaktadır. Beldenin oldukça canlı bir geçmişi olduğuna XIV. yüzyıl başlarında uğrayan Arap seyyah İbn Battûta'da şahitlik etmektedir.⁶ Köyde bulunan caminin de Bizans döneminden kalma bir kiliseden çevrildiği bilinmektedir. Önemli bir yerleşim yeri olan Kestel'in XIX. yüzyıl başlarına kadar kaza merkezi olduğu görülmektedir.⁷ 1831 tarihinde gerçekleşen Vilayet Nizâmnamesi ile önceden Nazlı adıyla anılan köyün Nazilli Kazası'nın yeni kaza merkezi olması⁸ en önemlisi de tren yolunun bölgeye gelişi ve yeni ticaret yollarının da önem kazanması sonucu Ulu Yol'un önem kaybetmesi neticesinde Kestel tarihi önemini kaybederek eski canlılığını zaman içinde yitirmişti. Kestel'in Beylikler ve erken Osmanlı dönemlerinde ise oldukça canlı bir ticaret merkezi olmasından dolayı önemli bir idari merkez olduğu görüldüğü gibi canlı bir ilim merkezi olma özelliği taşıdığı ve Osmanlı ilim dünyasında hatırı sayılır izler bırakan pek çok alimi yetiştiren bir muhit olduğu da açıktır.⁹

2.Kestel'de Bulunan Türbe

Kestel köyünün merkezinde kiliseden çevrilen caminin hemen kuzeydoğusunda yer alan türbenin Beylikler dönemine ait olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İçeriden ve dışarıdan kare planlı türbe, prizmatik Türk üçgeni geçişli kubbe ile örtülmüştür. Dikdörtgen prizmal sandukalı ve iki şahideli bir mezara sahiptir.¹⁰

¹ Şahin Efe Yılmaz, *Nazlı İl Nazilli*, Nazilli Belediyesi 2020, s. 21.

² Gani Dikmen, *Nazilli*, 1952, s. 57.

³ Kerim Özbekler, *Her Yönüyle Aydın ve İlçeleri*, Aydın 1984, s. 58.

⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.288.

⁵AsafGökbel-Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, Aydın 1936, s. 100; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 289; İbrahim Balık, *Denizli (Ladik) İnançoğulları Beyliği*, Çizgi Yayınevi Konya 2022, s. 62.

⁶Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, haz. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004, I, s. 418-427.

⁷ Aysun Sarıbey haykırın-Ayten Can Tunalı, "XIX. Yüzyılda Aydın," *Aydın İli Tarihi*, Aydın Valiliği, Aydın 2008, s. 128.

⁸ Şahin Efe Yılmaz, *Nazlı İl Nazilli*, Nazilli Belediyesi 2020, s. 21

⁹ Bülent Çelik, "XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Nazilli ve Çevresinde Osmanlı İdaresi", *Kurtuluşunun 100.yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, ed. T. Ercan Sepetcioğlu-S.Akkurnaz, Akademi Yayınları, Ankara 2022, s128.

¹⁰ Bülent Nuri Klavuz, "Kültür Varlıklarıyla Nazilli'de Türk Mührü", *Kurtuluşunun 100.yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, ed. T. Ercan Sepetcioğlu-S.Akkurnaz, Akademi Yayınları, Ankara 2022, s. 319.

3. Türbede Kim Medfûn

Kestel'de bulunan bu türbe pek çok sahibi unutulmuş bey türbesinde olduğu gibi zaman içinde civarında yaşayan halk tarafından evliya mezarı olarak algılanır olmuştur. Türbenin içinde küçük bir kağıda yazılan bir yazıda burada yatan kişinin Kestellizade adında bir alim zat olduğu bilgisi verilmektedir. Bu kağıtta kısaca biyografik özellikleri aktarılan zat XV. yüzyılda Kestel'de doğup Fatih devrinde Kazaskerlik makamına getirilen Kestellizade namı ile bilinen Muslihüddin Mustafa b. Muhammed'tir. Ahali zaman içinde bir yakıştırma ile bu türbenin bu zata ait oluşuna inana gelmiştir. Bunun büyük bir yanılğı olduğu aşikardır. Molla Kestelli, nadiren de Mevlânâ Kestelli olarak bilinen bu zatın Kestel'de doğduğu doğrudur.¹¹ Fakat Kestellizade temel eğitimini bu muhitte tamamladıktan sonra önce Bursa'ya, son olarak da İstanbul'a gitmiş; buralarda ifa ettiği görevlerin ardından da uzun bir ilim ve memuriyet hayatının neticesinde Hicri 901 Cemâziyelâhir ayında Miladi 1496 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Kabrinin de Eyüp Sultan Camii haziresinde olduğu bilinmektedir.¹² Bununla birlikte Kestel'de bulunan mezar taşında yer alan isim Kestellizade ile de örtüşmemektedir.

Mezar taşında Kasım beğ bin Muhammed beğ ifadesi açıkça okunmaktadır. Sadece buradan hareketle mezarın ulemadan bir zata değil de bir beye ait olduğu net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bugüne kadar Kestel'de bulunan Kasım Bey Türbesi ile ilgili olarak bilgi veren ilk çalışma, erken dönem Aydın tarihi eserlerinden Asaf Gökbel ve Hikmet Şölen'in kaleme aldığı Aydın İli Tarihi isimli kitap olmuştur. Bu eserde Asaf Gökbel mezar taşını okuduğunu anlatarak konu hakkındaki yorumlarına ve edindiği bilgilere yer vermiştir.¹³ Asaf Gökbel mezar taşını şu şekilde okumaktadır:

Azzamı Mahdumu mükerrerem

Kasım Bek bin mehmed Bek¹⁴

Asaf Gökbel taşın tarih kısmını ise:

Sebâmiye ve Erbâin ve Semâniyye

Yani 748 miladi olarak 1348 şeklinde okuduğu görülmektedir. Konu üzerine sonradan kalem oynatan Nazilli tarihinin yazarı Gani Dikmen başta olmak üzere Şahin Efe Yılmaz, Bülent Nuri Klavuz'un da Asaf Gökbel'deki bilgileri tekrarlamakla iktifa ettikleri görülmektedir.¹⁵ Asaf Gökbel verdiği bilgilerin ardından türbenin Germiyanogulları Beyliğine ait olduğunu ifade etmekte fakat tarihten hareketle şahsın kimliğini tespit edebilecek başka bir ayrıntının bulunmadığını belirtmektedir.¹⁶

Zaman içinde yıpranan ve bir ucu da kırılmış olan mezar taşının okunmasının oldukça zor olduğu açıktır. Taşın kırık olması ile ilgili olarak da halk arasında şöyle bir hikaye anlatılmaktadır. Evliya türbesi sayılan bu türbeden dolayı köy aşâr vergisinden muaf tutulmuş bunun yanında türbenin köyü koruduğu ve eşkıyanın da köye sokulmasına mani olduğuna inanılmış günün birinde İrcallı Mehmed adında bir şaki halkın bu inancını kırmak için hem köyü basıp yağmalamış hem de türbeye girip mezar taşını kırmış. Bu hadisenin bir sonucu olarak şahidelerden birisi neredeyse yarıya kadar kırık vaziyettedir. Okunması oldukça zor olmasına rağmen mezar taşı üzerinde yaptığımız incelemede Asaf Gökbel'in mezar taşını yanlış okuduğu fark edilmiştir.¹⁷ Mezar taşında ön yüzünde Asaf Gökbel'in okuduğu gibi

Azzamı Mahdumu mükerrerem

Kasım Bek bin mehmed Beğ yerine

Mecid ü mir ü mükerrerem i azam

¹¹Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, nşr. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul 1971, c. 1s. 377.

¹² Kâtip Çelebi, Kâtip Çelebi. *Keşfi'z-zunûn'anesâmi'l-kütübe'l-funûn*. nşr. M. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge. C.3, s.360.

¹³ Asaf Gökbel- Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, s. 100-101.

¹⁴ Asaf Gökbel-Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, s. 100.

¹⁵ Gani Dikmen, *Nazilli*, s. 57; Bülent Nuri Klavuz, "Kültür Varlıklarıyla Nazilli'de Türk Mührü", s.318; Şahin Efe Yılmaz, *Nazilli İl Nazilli*, s. 21

¹⁶ Asaf Gökbel-Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, Aydın 1936, s. 101.

¹⁷ Mezar taşını okuma ve okuduğumuz kısımları teyit hususunda yardımlarını esirgemeyen Ekrem Anaç ve Hocam Prof. Dr. Hasan Basri Öcalan ile taş hakkında kanaatlerini paylaşan Prof. Dr. Ferudun Emecen ile Doç. Dr. Vedat Turgut'a son olarak da okumamızı kolaylaştıracak netlikte fotoğraflar çeken sevgili öğrencimiz Uğur Avcı'ya teşekkürü borç bilirim.

Kasım beğ bin Muhammed beğ (bkz. foto 3)

Yazdığı görülmektedir. Bundan daha önemli ve tarihi algıyı değiştiren okuma hatası ise ayak ucundaki tarih kısmında AsafGökbel'in okuduğu gibi

Sebâmiye ve Erbâin ve Semâniyye

Yazmadığı doğru okunuşu ile

Sebâmiye ve Sebâ'in ve Semaniyye (bkz. Foto 4 ve 5)

yazıldığı tespit edilmektedir. Taşta geçen ifadenin erbâin okunması için başta bir elif bulunması gerektiği açıktır. Fakat burada başta bir elif harfi görülmemektedir. Dolayısıyla doğru okunuşu erbâin değil sebâ'in'dir. Bu durumda mezarda medfûn kişinin ölüm tarihinin 748 değil 778 olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi ışığında burada medfun kişinin ölüm tarihinin 1348 değil de 1378 olarak belirlenmektedir. Bu tarih değişikliği mezar da yatan kişinin kimliği hakkında da önemli bir ipucu sunmaktadır.

Buradan hareketle anılan tarihte bu civarda bulunan tek Mehmed Bey,Çağşadan lakabı ile de anılan ve1340 ile 1361 tarihleri arasında hakimiyet süren Germiyanoğlu Mehmed Bey'dir. Ayrıca Sanduka üzerinde zorda olsa okunan Germiyan ifadesi türbenin Germiyanoğulları ile irtibatlı olma ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Bu kuvvetlenen ihtimali daha da netleştirebilmek için Germiyanoğullarının bu dönemdeki vaziyetine bakmak gerekecektir. Hakkında oldukça sınırlı bilgiye ulaşılabilen Çağşadan Mehmed Bey'in 1361 yılında vefat ettiği görülmektedir.¹⁸ 1361 tarihinde Mehmed Bey'in vefatından sonra yerine oğlu Süleyman Şah geçmiş ve 1387 tarihine kadar Germiyanoğullarına beylik yapmıştır.¹⁹ Dönemin önemli eserleri arasında yer alan ve gerek Germiyanoğullarını gerekse Yıldırım Bayezid dönemi Osmanlı tarihini aydınlatan bir kaynak eser olan Şeyhoğlu Mustafa'nın Hurşidnâmesi'inde Süleyman Şah ile ilgili fasla başlarken:

Süleyman Şah zamanıydı ki evvel

Uzadum bu kitabı düzmeğe el

Derdmedh-i Çağşadan

Ki Şahıydı tamametGermiyan'un

Hem ulu oğlu idi Çağşadan'un

Ulu Şahı idi²⁰

İfadelerine yer vermektedir. Şeyhoğlu Mustafa'nın bu ifadelerinden açıkça Süleyman Şah'ın Mehmed Bey'in büyük oğlu oluşu ve Germiyanoğullarının da uluğbeyi olduğu anlaşıldığı gibi Mehmed Bey'in en az bir başka oğlunun daha olduğu ve Süleyman Şah'a uluğbey demesinden hareketle onun da beyliğin bir başka köşesinde bey olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.Yine Feridun Bey mecmuasında yer alan Dimetiko'nun fethi dolayısıyla Orhan Gazi'nin Süleyman Şah'a gönderdiği 762 (1361) tarihli mektup kaydındaki ayrıntılar üzerinden Süleyman Şah'ın bir kardeşinin daha olduğu anlaşılabilmektedir.²¹

Aydinoğullarında Hızır Bey ve İsa Bey dönemleri ile kesişen Mehmed Bey ve Süleyman Şah dönemlerinde Aydınoğulları ile Germiyanoğulları arasında ciddi bir sınır rekabetinin yaşandığı bilinen bir gerçektir.²² Kütahya'dan sonra ikinci yönetim merkezleri Kula olan Germiyanoğullarının hakimiyetinin bu noktanın da güneybatısına doğru ilerlediği görülmektedir. Alaşehir gibi önemli bir yerleşim alanının 1327'de Umur Bey tarafından kuşatılmasından sonra Aydınoğullarının kontrolüne geçtiği rahatlıkla söylenebilir. Fakat Hızır Bey ve İsa Bey dönemlerinde Aydınoğullarının güçten düşmesi sonucunda 1340'ların sonundan 1390 tarihinde Yıldırım Bayezid tarafından kati suretle

¹⁸ Mustafa Çetin Varlık, *Germiyanoğulları Tarihi*, Ankara 1974, s. 48.

¹⁹ Mustafa Çetin Varlık, *Germiyanoğulları Tarihi*, s. 51.

²⁰ Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşidnâme*, Yazma Eserler K.no:550, s. 48.a

²¹ Feridun Bey, *Münşeat*, İstanbul 1274, c.1, s. 72-73.

²² Ayrıntılı Bilgi için Bkz: Tuncer Baykara, "Gediz Vadisinde Germiyan Aydın Rekabeti", *Ululararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu III Germiyanoğulları*, Ed. Mehmet Şeker, Mehmet Ersan, TTK Ankara 2017, s. 9

Osmanlı hakimiyetine girinceye kadar Alaşehir'in Aydınogulları ile Germiyanoğulları arasında el değiştirdiği de görülmektedir.²³ Bu itibarla Kestel'in Alaşehir'e giden yol üzerinde yer aldığına dikkat edilmelidir. 1390 yılında Yıldırım Bayezid'in Germiyanoğullarını ilk ilhakında beyliğin sınırlarının Denizli'yi de kapsadığı bilgisi de bu noktada önem taşımaktadır. Ayrıca Süleyman Şah'a ait Muharrem 770 (1368) tarihli Denizli'de bulunan bir kitabe konunun geçtiği tarihlerde Denizli ve çevresinin kati bir suretle Germiyanoğlu hakimiyetinde olduğunu göstermektedir.²⁴

Süleyman Şah döneminde Germiyanoğulları'nın sınırlarını tayin hususunda Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan Maliyeden Müdevver Defterler arasında yer alan ve Kütahya Sancağı'na ait olan MAD 262 nolu defterin verdiği bilgiler büyük önem taşımaktadır. 1512 tarihli defter hakkında ilk ilmi çalışma Turan Gökçe tarafından yapılmıştır. Turan Gökçe'nin verdiği bilgiye göre 1512 tarihinde tanzim edilen defterin II. Bayezid dönemine ilişkin bilgiler ihtiva etmektedir.²⁵ Defter hakkında sonradan Turan Gökçe ve Özer Küpeli tarafından daha ayrıntılı bir çalışma yapılarak Germiyanoğulları topografyasına dair aydınlatıcı bir çalışma kaleme alınmıştır.²⁶ Defterin konumuz açısından önemi Denizli'de ve Denizli'nin de batısında bazı yerleşim yerlerinde Germiyanoğulları ile ilişkilendirilen mülk kayıtlarına yer verilmesidir. Defterde Denizli başlığı altında sıralanan pek çok yer arasında Horsunlu ve Sarayköy'ün Süleyman Şah'a ait mülkler arasında sayılması dikkat çekmektedir.²⁷ Kestel'e oldukça yakın olan bu yerlerin Süleyman Şah döneminde Germiyanoğulları ile ilişkilendirilmesi üzerinden İsa Bey döneminde güçten düşen Aydınogulları'nın doğu topraklarının bir kısmını Germiyanoğullarına bıraktığı düşünülebilir. Zira aynı yerlerin daha önceki bazı kayıtlarda Aydınoglu İsa Bey ile ilişkilendirilmesi²⁸ de bu tarihlerde iki beylik arasında yaşanan toprak el değişimlerinin bir ispatı niteliğindedir. Bundan başka olarak 166 nolu Mufassal Defterde Kestel yakınlarında yer alan bir vakıf köyünün Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın adını çağırıştır biçimde Süleymanşah²⁹ adını taşıması da bu bağlamda dikkat edilmesi gereken bir husus gibi durmaktadır. Konuyu aydınlatan bir diğer çalışma ise Vedat Turgut'un Germiyanoğlu vakıfları üzerine yaptığı çalışmadır. Bu çalışmada Turgut, Süleyman Şah ile ilgili kayıtları sırlarken Süleyman Şah'ın Umur Bey'in kızı ile evli olmasına atfen yukarıdaki defterlerde geçen bilgilerin hilafında bir kayıt belirtmemektedir.³⁰

SONUÇ

Gerek vakıf kayıtlarından gerekse mufassal defterlerin verdiği bilgilerden hareketle İsa Bey devrinde Aydınogullarının kuzeydoğu hattındaki topraklarını kaybettiği burada kontrolün Germiyanoğulları'na geçtiği anlaşılmaktadır. Tam da tarif edilen coğrafyada kritik bir yol güzergâhı üzerinde yer alan Kestel'in Germiyanoğulları ile ilişkilendirilen pek çok yerleşim yerinin hemen yanı başındayken buranın da Germiyanoğullarının kontrolüne geçmiş olması gayet mümkün bir durum olmaktadır. Durumun bu şekilde geliştiği kanaatini güçlendiren kayıtlarda mevcuttur. Böylelikle 1360'lı yıllarda Germiyanoğullarının güneybatı sınırının Kestel'i de içine alacak şekilde biçimlendiği söylenebilir. Bu çerçevede bu bölgeyi kontrol etmek amacı ile Kestel gibi geçiş noktasında yer alan bir kazanın Germiyanoğlu beyleri tarafından bir üst olarak kullandıkları akla gelen bir ihtimal dahilindedir. Eğer durum bu şekilde geliştirse ki bunun aksini söyleyecek hiçbir kayıda rastlanılmamaktadır. Kestel, Çahşadan Mehmed Bey'den sonra bir Germiyanoğlu üssü durumundadır. Dolayısıyla burada bulunan türbe Germiyanoğulları'na aittir ki sanduka üzerinde yer alan Germiyan ifadesi bunu ziyadesiyle desteklemektedir. Kestel'de bulunan ve Germiyanoğulları ile daha Asaf Gökbel'in 1936'daki çalışmasından itibaren irtibatlandırılan türbede yatan ve mezar taşından Mehmed Bey oğlu Kasım Bey

²³Cabî Ömer Efendî, *Cabî Tarihi*, Hz. Mehmet Ali Beyhan, TTK Ankara 2003, c.I, s. 539.

²⁴Fuad Köprülü, "Germiyanoğlu Beyliğine Ait Kitabeler", *Tarih Mecmuası*, c.II, s.414; Mustafa Çetin Varlık, *Germiyanoğulları Tarihi*, s. 53; İbrahim Balık, *Denizli (Ladik) İnançoğulları Beyliği*, s. 138-140.

²⁵Turan Gökçe, *XVI. Ve XVIII. Yüzyıllarda Lazikiye(Denizli) Kazası*, TTK Ankara 2000, s. 10.

²⁶Turan Gökçe-Özer Küpeli, "Germiyanoğulları Tarihine Işık Tutan Bir Kaynak", *Ululararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu III Germiyanoğulları*, Ed. Mehmet Şeker, Mehmet Ersan, TTK Ankara 2017, s. 473-485.

²⁷BOA MAD 262, s. 439; BOA MAD 262, s. 424.

²⁸Turan Gökçe-Özer Küpeli, "Germiyanoğulları Tarihine Işık Tutan Bir Kaynak", s. 483.

²⁹166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), *Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Mentеше, Teke ve Alaiye Livaları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1995, s. 454.

³⁰Vedat Turgut "Germiyanoğulları'nın Menşei, Vakılları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* Cilt/Volume: III, Sayı/Issue: 5, Yıl/Year: 2017, ss. 1-98.

olduğu anlaşılan kişinin 1361 yılında vefat eden Germiyan Beyi Çahşadan Mehmed Bey'in var olduğu bilinen fakat hiçbir kayıta adı zikredilmeyen diğer küçük oğlu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu mezar taşı ve etrafındaki bilgilerden hareketle Mehmed Bey'in büyük oğlu olan ve kendisinden sonra Beyliğin uluğbeyi olan Süleyman Şah'tan başka var olduğu bilinen, adı ve faaliyetleri hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamayan diğer küçük oğlunun adının Kasım olduğu Süleyman Şah döneminde kontrolü Germiyanogulları'nın eline geçen bölgeyi Kestel'den idare ettiği ve 748 yani 1378 tarihinde burada vefat edip bu türbeyle defnedildiği düşüncesi makul bir yorum olarak belirmektedir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livaları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1995.

Baykara, Tuncer “Gediz Vadisinde Germiyan Aydın Rekabeti”, *Ululararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu III Germiyanogulları*, Ed. Mehmet Şeker, Mehmet Ersan, TTK Ankara 2017.

BOA MAD 262.

- Balık, İbrahim, *Denizli (Ladik) İnançoğulları Beyliği*, Çizgi Yayınevi Konya 2022.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, nşr. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul 1971.
- Cabî Ömer Efendî, *Cabî Tarihi*, hz. Mehmet Ali Beyhan, TTK Ankara 2003.
- Çelik, Bülent, "XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Nazilli ve Çevresinde Osmanlı İdaresi", *Kurtuluşunun 100.yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, ed. T. Ercan Sepetcioğlu-S.Akkurnaz, Akademi Yayınları, Ankara 2022.
- Dikmen, Gani, *Nazilli*, Nazilli 1952.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, haz. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, I.
- Feridun Bey, *Münşeat*, İstanbul 1274, c.1.
- Gökbel, Asaf -Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, Aydın 1936.
- Gökçe, Turan -Özer Küpeli, "Germiyanoğulları Tarihine Işık Tutan Bir Kaynak", *Ululararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu III Germiyanoğulları*, Ed. Mehmet Şeker, Mehmet Ersan, TTK Ankara 2017.
- Gökçe, Turan *XVI. Ve XVIII Yüzyıllarda Lazikiye (Denizli) Kazası*, TTK Ankara 2000.
- Haykiran, Aysun Sarıbey -Ayten Can Tunalı, "XIX. Yüzyılda Aydın," *Aydın İli Tarihi*, Aydın Valiliği, Aydın 2008.
- Kâtip Çelebî, Kâtip Çelebi. *Keşfi 'z-zunûn 'anesâmi 'l-kütübive 'l-funûn*. nşr. M. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge.
- Klavuz, Bülent Nuri, "Kültür Varlıklarıyla Nazilli'de Türk Mührü", *Kurtuluşunun 100.yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, ed. T. Ercan Sepetcioğlu-S.Akkurnaz, Akademi Yayınları, Ankara 2022.
- Köprülü, Fuad "Germiyanoğlu Beyliğine Ait Kitabeler", *Tarih Mecmuası*, c.II.
- Özbekler, Kerim, *Her Yönüyle Aydın ve İlçeleri*, Aydın 1984.
- Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşidnâme*, Yazma Eserler K.no:550.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.
- Turgut, Vedat "Germiyanoğulları'nın Menşei, Vakıları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* Cilt/Volume: III, Sayı/Issue: 5, Yıl/Year: 2017, ss. 1-98.
- Varlık, Mustafa Çetin *Germiyanoğulları Tarihi*, Ankara 1974.
- Yılmaz, Şahin Efe, *Nazlı İl Nazilli*, Nazilli Belediyesi 2020.

EKLER

Fotoğraf 1: Kasım Bey Türbesi'nin dış görünüşü.

Fotoğraf 4: Kasım Bey'in başucu taşı arka yüzü.

Fotoğraf 2: Kasım Bey'in sandukası.

Fotoğraf 5: Kasım Bey'in ayakucu taşı.

Fotoğraf 3: Kasım Bey'in başucu taşı ön yüzü.

XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Doğu Akdeniz Kentlerini ve Kıbrıs'ı Etkileyen Depremler

Earthquakes Affecting East Mediterranean Cities and Cyprus from Early 12th Century to Late 13th Century

Yasemin AKTAŞ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin AKTAŞ

Bayburt Üniversitesi <https://ror.org/050ed7z50>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Bayburt, Türkiye

ORCID: [0000-0002-0808-8874](https://orcid.org/0000-0002-0808-8874)

e-mail: yaseminaktas@bayburt.edu.tr

Başvuru/Submitted: 04.04.2023

Kabul/Accepted: 27.05.2023

Atf: Aktaş, Yasemin, “XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Doğu Akdeniz Kentlerini ve Kıbrıs'ı Etkileyen Depremler”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 346-370.

Citation: Aktaş, Yasemin, “Earthquakes Affecting East Mediterranean Cities and Cyprus from Early 12th Century to Late 13th Century”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 346-370.

Öz– Deprem, fay hatlarına bağlı olarak birçok coğrafyada meydana gelebilen doğal bir âfettir. Zلزle olarak da adlandırılan bu hadise, geniş alanda etkili olup şiddeti oranında büyük yıkım ve can kayıplarına sebep olmaktadır. Dünya'nın birçok yerinde meydana gelen bu âfet, tarihin muhtelif dönemlerinde Doğu Akdeniz kıyı kentlerini ve Kıbrıs'ı da etkiledi. XII. ve XIII. yüzyıllarda da Antakya'dan Suriye, Mısır ve Kıbrıs'a kadar olan alanda büyük yıkım ve can kayıplarına neden oldu. Depremlerde can kaybının artmasında ikincil âfetlerden tsunamilerin de etkisi büyüktü. Özellikle 1114/1115 ve 1157 depremlerinin yanı sıra 1170, 1202 ve 1222 depremleri hem yıkımlara hem de oluşan tsunamilerle bölgede büyük felaketlere sebep oldu. Depremlerin boyutu halkın ve idarecilerin tutumuyla birlikte dönemin siyasî ve askerî şartlarını da etkiledi. Halk depremlerden canını kurtarmak için şehirlerin dışında toplanırken, artçı sarsıntılar bitene kadar çadırlarda ikâmet etmek zorunda kaldı. Şehirlerin Müslüman ve gayrimüslim idarecileri de depremin hemen akabinde yaşanan tahribatı gidermeye çalıştılar. Ayrıca Haçlı kontları, Papa ve diğer Hristiyan liderlerden yardım talep ederken, yeni dinî kararlar almak için konsüller topladılar. Musul Atabeyi Nüreddin Mahmud ise malî konulara yönelerek imar faaliyetlerini vergi düzenlemesiyle destekledi. Bu girişimleriyle halkın ve kentlerin kısa sürede toparlanmasını amaçladılar. Böylece bölgeyi büyük oranda etkileyen depremlerin sosyal, siyasî ve ekonomik yıkımlarını ortadan kaldırmaya çalıştılar.

Anahtar Kelimeler– Deprem, Zلزle, Doğu Akdeniz, Kıbrıs.

Abstract – An earthquake is a natural disaster that can occur in many geographical regions depending on fault lines. This phenomenon, also defined as quake, can have a wider effect and cause significant destruction and loss of life in proportion to its intensity. The mentioned disaster, occurring in many parts of the world, has also affected the coastal cities of the eastern Mediterranean and Cyprus during the various periods in history. It caused significant destruction and loss of lives in the region from Antioch to Syria, Egypt and Cyprus in 12 and 13th centuries. Among secondary disasters, the tsunamis had a great impact on the increase of the loss of lives in the earthquakes. Particularly, the earthquakes in 1170, 1202 and 1222 caused both destruction and significant casualties due to the tsunamis along with the earthquakes in 1114/1115 and 1157. The magnitude of earthquakes also affected the political and military conditions of the period along with the attitudes of the people and rulers. While people gathered outside the cities to save their lives during earthquakes, they had to live in tents until aftershocks ceased. The Muslim and non-Muslim administrators of the cities also tried to address the damage immediately after the earthquake. In addition, they requested help from the Crusader counts, the Pope, and other Christian leaders, and held councils to make new religious decisions. The Mosul Atabeg Nüreddin Mahmud focused on financial matters and supported reconstruction activities through tax regulation. With these initiatives, they aimed to achieve a quick recovery of the people and cities affected. In this way, they tried to eliminate the social, political, and economic devastations caused by the earthquakes that had a significant impact on the region.

Keywords– Earthquake, Quake, Eastern Mediterranean, Cyprus.

EXTENDED ABSTRACT

Throughout history, numerous natural disasters have occurred on Earth, and one of them is earthquakes, also known as seismic events. These disasters, which affect wide areas depending on their occurrence, and cause harm to many people simultaneously, also affected the cities along the Eastern Mediterranean coast and Cyprus during the Middle Ages.

The earthquakes that occurred on the Eastern Anatolian Fault and its southern extension, the Dead Sea Fault, caused massive destruction and loss of life in the Çukurova Region, starting from Antakya and extending to Syria and Egypt, as well as on the island of Cyprus. The cities of Baf and Limassol in Cyprus, as well as Antakya, Akkâ, Sur, Sayda, Trablus, Hama, Aleppo, and Homs, which were prosperous port cities of the Middle Ages, were the most affected by these earthquakes. The extent of the damage caused by earthquakes during this period can be learned from the works of Armenian, Syriac, and Muslim authors. According to the information obtained from the works of this period, earthquakes that affected many cities from Antakya to Syria and Egypt occurred in the years 1033/1034, 1063, 1068/1069, 1085, and 1091 before the 12th century. These disasters, considered as the wrath of God, resulted in great loss of life. However, due to the strategic importance of the Eastern Mediterranean cities, these cities were supported with reconstruction and resettlement activities following the earthquakes.

Between the 12th and 13th centuries, Eastern Mediterranean cities were exposed to both political and military conflicts as well as various natural disasters such as earthquakes, floods, and tsunamis. One example of earthquakes in the 12th century is the 1114 earthquake, which occurred during a period of Muslim struggle against the Crusaders. Muslim and non-Muslim settlements were reduced to rubble during the earthquake, and very few people managed to survive. The survivors lived in tents for a while to protect themselves from aftershocks. The earthquake also had a decisive impact on the political and military processes of the time. Roger, the Crusader Count of Antioch, temporarily halted his struggle against Nûreddin Mahmud, the Atabeg of Mosul, and sought help from other Crusader counts. Additionally, state officials focused on the reconstruction of the cities under their rule, both for the development of the cities and due to the sense of defense created by ongoing conflicts. The non-Muslims, who interpreted the earthquakes as a punishment from God, turned to religious matters and made new decisions, such as fasting for three days as atonement for their sins.

In the second half of the 12th century, destructive earthquakes continued to occur. The earthquake of 1157/1158, along with its aftershocks, had a wide and long-term impact in a large area, ranging from Antioch to Damascus, Aleppo, Hama, Shayzar, Latakia, Acre, and Ramla. Tens of thousands of people lost their lives in these earthquakes that occurred during a period of ongoing Crusader-Muslim conflicts, and Muslim and non-Muslim leaders, upon hearing the news of the earthquakes, temporarily halted their struggles and focused on their territories under their rule. Crusader counts and the Mosul Atabeg, following the earthquake, turned their attention to urban development activities, particularly the repair of important castles, starting from Antioch and Aleppo. However, taking advantage of the vulnerability caused by the earthquake, attacks on castles such as Shayzar also occurred. This earthquake also had a significant financial impact. Based on this, Nûreddin Mahmud made changes to the taxation system in an attempt to alleviate the economic burden of the population affected by the earthquake. Another place affected by the earthquake of 1157 was Cyprus. Partial destruction occurred in the port cities of Paphos and Limassol in Cyprus, which were located within the borders of the Byzantine Empire. Similar to the cities in Syria, the resulting weakness led to Crusader and Armenian attacks. Subsequently, the earthquake of 1170, which occurred with unprecedented intensity, caused extensive destruction and tsunamis leading to floodings in Cyprus and Eastern Mediterranean cities. Tens of thousands of people lost their lives in the devastation that occurred in Antioch and Syrian cities due to this earthquake. Efforts were made without delay to remedy the damage. Mosul Atabeg Nûreddin Mahmud and Antioch Count Bohemond III engaged in reconstruction activities, taking into account their own political and military interests. The earthquake also had religious dimensions for Christians. The death of the Greek Orthodox Patriarch in this earthquake was interpreted as God's wrath and divine punishment, and mourning was held for the deceased. Orthodox and Catholic conflicts arose in Antioch. The inhabitants of the city requested material and spiritual assistance from King Louis of France and the Pope. The Mosul Atabeg, on the other hand, intensified repair activities to avoid being in a vulnerable position and continued their

struggle against the Crusaders. In addition, as before, adjustments were made to the financial system, and new practices were implemented in house construction techniques to reduce casualties.

The earthquakes that occurred in the 13th century in 1202 and 1222 caused great devastation not only in Syria and Egypt but also in Cyprus. This catastrophe, likened to an apocalypse, resulted in many people losing their lives under the debris as the coastlines turned into ruins. The destruction caused by the earthquake in places like Baf, Limasol, Lefkoşa, and Akkâ led to an increase in casualties due to the accompanying tsunami. The tsunami especially affected the port cities of Cyprus, weakening the island both economically and militarily. In the aftermath of these earthquakes, both the Crusader kings and counts, and Salahaddin Ayyubi continued their struggles and engaged in reconstruction efforts. Like in previous earthquakes, people lived in tents and open areas for a long time to protect themselves. Another noteworthy earthquake during the 13th century was felt in the Çukurova region and towards Antakya in 1268/1269, causing thousands of people to lose their lives. Overall, the earthquakes that occurred in the 12th and 13th centuries caused the destruction and damage of many places, including cities belonging to both Muslims and non-Muslims. The inclusion of religious structures among these damages added another layer to the existing economic and social impacts of earthquakes. Moreover, the political effects of earthquakes were frequently felt in the region, and earthquakes became a determining factor in military activities.

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca birçok doğal âfetle karşılaşmıştır. Bunlardan biri de zelzele ya da deprem olarak isimlendirilen yer sarsıntılarınıdır. Geçmişte dünya üzerinde sayısız deprem yaşanmış ve bu depremler kimi zaman oldukça geniş alanı etkilemiştir. Oluş şekli itibarıyla birçok insanın zarar görmesine sebep olan depremlerin etkilediği yerler arasında Anadolu ile Kıbrıs'ın da içinde bulunduğu Doğu Akdeniz de yer almaktadır.¹

Türkiye, Kuzey Anadolu, Batı Anadolu ve Doğu Anadolu Deprem Kuşağı olmak üzere üç aktif fay hattını barındıran önemli bir konumdadır. Bunlardan Doğu Anadolu Deprem Kuşağı Hatay'dan başlar ve Maraş, Malatya, Elâzığ, Adıyaman, Bingöl, Bitlis'i kapsayarak Van'a uzanır. Ayrıca bunun uzantısı olan Ölü Deniz Fayı üzerinde yaşanan depremler, Doğu Akdeniz kıyısındaki şehirleri ve Kıbrıs'a kadar olan geniş alanı da etkisi altına alır.² Kıbrıs konumu itibarıyla Anadolu, Arap ve Afrika levhaları arasındadır. Bölgede yoğun tahribata ve tsunamiye sebep olan depremlerin yaşanmasında Kıbrıs yayı etkilidir. Söz konusu yay, Antakya ve İskenderun Körfezi'nin güneyinden Ölü Deniz Fayı ile birleşen kavisli bir yapıya sahiptir. Bu kavisli yapı ve Ölü Deniz bağlantısı, depremlerin şiddetinde de daima belirleyici olmuştur.³

Tarihi süreç içinde Doğu Anadolu Fayı'nın güney uzantısı ile Ölü Deniz Fayı üzerinde büyük depremler yaşandı. Doğu Akdeniz yönünde ve Kıbrıs Adası'nda yıkıcılığı yüksek depremlerin varlığı milattan önceye dayanmaktadır. Aynı şekilde milattan sonra da muhtelif dönemlerde devam eden depremler, Antakya'dan Mısır'a ve Kıbrıs'a kadar Doğu Akdeniz ve çevresinde büyük yıkımlara sebep oldu.⁴ Kıbrıs'ta özellikle Baf'ı (Paphos) etkileyen depremler, büyük oranda can ve mal kaybına sebep olurken halkın da yaşadığı şehri terk etmesine neden oldu.⁵

İlkçağ coğrafyacısı Strabon'a ve XII. yüzyıl İslâm müelliflerinden İdrîsî'ye göre depremlerden etkilenen Kıbrıs, konumu itibarıyla verimli topraklara sahipti ve ekonomik gelişmeye elverişliydi. Lefkoşa ve Girne'de ticaret, tarım ve hayvancılık gibi faaliyetler yapılmaktaydı. Adanın güney kısmındaki Baf ve Limasol ise ticarî faaliyetlerin yoğunluk kazandığı liman kentleriydi. Akdeniz coğrafyasında kavşak konumunda olması sebebiyle Suriye ve Mısır sahil kentleriyle ticaret yapılmaktaydı. Yine Antakya, tarımın, bağ ve bahçeciliğin yapıldığı verimli topraklara ve ticaretin yapıldığı çarşılarla sahip gelişmiş bir kenti.⁶ Ayas'tan Kıbrıs'a hareket eden Wilbrand Oldenburg 1212 tarihli ziyaretinde Girne, Lefkoşa, Limasol ve Baf kentlerini tasviriyile bu bilgiyi desteklemektedir. Müellife göre Kıbrıs Haçlı Krallığı'nın (1191-1489) kontrolündeki ada, dinî açıdan başpiskoposluk merkeziydi ve burada farklı etnik unsurlar bir arada yaşamaktaydı. Tarım, hayvancılık ve ticaret ada halkının temel geçim kaynaklarıydı. Kıbrıs'ın liman kentlerinden Limasol, gemilerin uğrak yeri olmakla birlikte seyyahın seyahati sırasında harabe haldeydi. Doğu Akdeniz'in Sur, Akkâ, Sayda, Trablus,

¹ Bu jeolojik hadisede yer altında fay kırıkları üzerinde biriken enerjinin sıkışmaya bağlı olarak boşalması depremlere sebep olmaktadır. Eşref Atabey, *Deprem*, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000, s. 15-17; Nuh Arslantaş, "Zelzele", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 227; Yavuz Unat, "Zelzele", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 231-233.

² Atabey, *Deprem*, s. 27; Özdoğan Sür, "Türkiye'nin Deprem Bölgeleri", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Dergisi*, S. 2, 1993, s. 53-58; Arık, "...Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", s. 14-17.

³ Ergin Ulutaş, "The May 11 Paphos, Cyprus, Earthquake: Implications for Stress Regime and Tsunami Modelling for the Eastern Mediterranean Shorelines", *Arabian Journal of Geosciences*, 13, 2020, s. 1-2; Haluk Erdoğan, "Kıbrıs'ın Sismotektoniği ve Deprem Tehlikesi", *1. Uluslararası Doğal Âfetler ve Olağanüstü Durumlarda Ulusal ve Uluslararası Koordinasyon İşbirliği ve İnsani Yardım Konferansı, Girne 17-18 Nisan 2007, Bildiriler*, Lefkoşa 2007, s. 23-26.

⁴ <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/> Erişim Tarihi: 05.03.2023; Ulutaş, "The May 11 Paphos...", s. 2; Erdoğan, "Kıbrıs'ın Sismotektoniği...", s. 23-26; Nicholas N. Ambraseys, "The 12th Century Seismic Paroxysm in the Middle East: A Historical Perspective", *Annals of Geophysics*, 47/2-3, 2004, s. 734, 737-738.

⁵ M.S. 332, 342, 370 ve sonrasındaki yıllarda yıkımlarla birlikte tsunami yaşandı. Gerassimos A. Papadopoulos-Antonia Papageorgiou, "Lake Earthquakes and Tsunamis in the Mediterranean and its Connected Seas", *Marine Geology*, 354, 2014, s. 88, 91.

⁶ Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 276, 279-281; el-İdrîsî, *Kadim Dünya Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 101-102.

Banyas ve Antakya gibi kentleri de verimli olmakla birlikte mücadeleler sırasında seyyaha göre “Tanrının gazabına uğramak suretiyle” yer yer tahrip edilmişti.⁷

Konumuzu teşkil eden Doğu Akdeniz; Anadolu’nun güneyi, Suriye, Mısır ve Kıbrıs Adası gibi stratejik önem taşıyan yerleri ihtiva etmektedir. Bununla birlikte XI. ve XIII. yüzyıl zaman aralığında zikredilen bölgelerde Türkiye Selçuklu Devleti (1075-1308), Bizans İmparatorluğu (395-1453), Kilikya Ermeni Baronluğu/Krallığı (1080-1198/1198-1375), Musul Atabeyliği (1127-1233), Eyyûbiler (1171-1250), Memlûkler (1250-1517), Fâtımîler (909-1171), Haçlı Kontlukları, Kudüs Haçlı Krallığı (1099-1187) ve Kıbrıs Haçlı Krallığı etkiliydi. Özellikle I. Haçlı Seferi’nden itibaren Latin dünyasının Doğu Akdeniz üzerinde hâkimiyet kurma çabası ve bunun getirisi olan siyasî ve askerî çatışmalar söz konusuydu.⁸ Stratejik önemi ve verimli topraklara sahip yapısıyla devletlerin ve hânedânların dikkatini çeken Doğu Akdeniz, Orta Çağ süresince muhtelif aralıklarla meydana gelen doğal âfetlerle de zarar görmüştü. Bu âfetler içerisinde yer alan ve geniş bir alanı etkileyen depremler de gerek şiddeti oranındaki yıkımlarla gerekse yarattığı tsunami dalgalarıyla birçok insanın hayatını kaybetmesine sebep olması açısından önem taşımaktadır. Söz konusu öneminden dolayı Anadolu’dan Suriye ve Mısır’a kadar olan alanda meydana gelen doğal âfetler ve deprem özelinde muhtelif çalışmalar vardır.⁹ Bu çalışmada da Kıbrıs’ın da içinde bulunduğu Doğu Akdeniz kentlerinde meydana gelen depremler incelenmiştir. XII. yüzyılın başından XIII. yüzyılın sonuna kadar geçen yaklaşık iki yüz yıllık zaman dilimiyle sınırlandırılan çalışmada, depremlerin sebep olduğu can kayıplarıyla birlikte meydana geldiği coğrafyadaki siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. XI. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Meydana Gelen Depremler

XII. yüzyılın hemen öncesindeki depremler, sonrası için de önem arz ettiğinden bu yüzyılda yaşananlara kısaca değinmekte fayda vardır. Zira bu devirde büyük depremler meydana gelmiştir. Ölü Deniz Fayı üzerinde Aralık 1033/1034’te gerçekleşen deprem, Mısır’dan Suriye’ye kadar olan alanı etkiledi ve büyük yıkıma sebep oldu. Depremin şiddeti özellikle Remle, Nablus, Akkâ ve Gazze ile Akdeniz sularında kendisini gösterdi, yaşanan tsunamıyla deniz 3 metre kadar çekildi. Denizde yaşanan bu hadise ayrı bir felakete sebep oldu ve sahile inen insanlar gel-git etkisiyle yükselen denizde boğularak hayatını kaybetti.¹⁰ Akkâ ve civarında yaşanan tsunaminin yanı sıra depremin gece saatlerinde meydana gelmesi ve 6-7 şiddetinde olması can kaybının artmasında etkili oldu.¹¹ Depremin artçı sarsıntılarının birkaç gün devam etmesi nedeniyle halk tedbir olarak bir süre çadırlarda yaşadı. Remle’nin can kayıplarının yaşandığı yer olmasına karşın¹² Nâsır Hüsrev, bu konuda farklı bir bilgi vermektedir. Mart 1147 tarihinde Remle’yi ziyaret eden Nâsır Hüsrev, şehrin güzelliğine vurgu yaparak saray, ev ve camileri tasvir etmektedir. Cami tasvirinin akabinde depreme değinerek mescitte, “15 Muharrem 425

⁷ Wilbrand von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya’ya Seyahat*, (Çev. Mehmet Ersan), İrfan Eğitim ve Kültür Merkezi Yayınları, İzmir 2000, s. 3-28, 44-51.

⁸ Altan Çetin, “Ortaçağ’da Doğu Akdeniz’de Türkler”, TASAM. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/69014/orta_cagda_dogu_akdenizde_turkler Erişim Tarihi: 22.05.2023.

⁹ Yaşanan depremler konusundaki çalışmalar için bkz. Nuh Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri İlk On Asırda (H.I/X-M.VII-XVI) Arapça Kaynaklar Bağlamında Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015; Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Meydana Gelen Depremler”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 27, 1992; Muharrem Kesik, “Maraş Depremi (1114)”, *Tarih Dergisi*, S. 42, 2005; Selim Kaya-Rahime Kıyılı, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009; Muharrem Kesik, “XII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Meydana Gelen Doğal Âfetler ve Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul 2002; Ömer Subaşı, “XI. Yüzyılda Anadolu’da Meydana Gelen Doğal Afetler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54, 2015; Yasemin Aktaş, “Erzincan’da Meydana Gelen Depremler (XI-XV. Yüzyıllar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 68, 2020.

¹⁰ Gregory Abu’l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (İng. Çev. E. A. Wallis Budge, Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 291; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fit Tarih*, C. 8, (Terc. Ahmet Ağırakça-Beşir Eryarsoy-Zülfikar Tüccar-Abdülkerim Özeydin-Yunus Apaydın-Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 51; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 87-90. Tarihlendirme konusunda bilgi için bkz. J. Antonopoulos, “Data from Investigation on Seismic Sea Waves Events in the Eastern Mediterranean from 1000 to 1500 A.D.”, *Annali di Geofisica*, 33/1, 1980, s. 179-181.

¹¹ Seda Yolsal, *Girit-Kıbrıs Yayları ve Ölü Deniz Fay Zonu Çevresinde Oluşan Depremlerin Kaynak Mekanizması Parametreleri Kayma Dağılımları ve Tarihsel Simülasyonları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 488. Gün batımından önce gerçekleştiği de bildirilmektedir (Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 88).

¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fit Tarih*, C. 8, s. 51; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 88-89.

(10 Aralık 1033) tarihinde burada büyük bir deprem oldu. Pek çok bina yıkıldı ama can kaybı olmadı” şeklinde bir yazı olduğunu nakletmektedir.¹³

XI. yüzyıl içerisinde 1053 yılında Antakya ve civarında binlerce insanın ölümüne sebep olan bir deprem yaşandı. Dinî gerekçelerle izah edilen bu depremin¹⁴ akabinde 1063'te Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan Antakya, Sûr, Trablusşam ve Lazkiye'yi,¹⁵ 1067/1068'de de Mısır, Filistin ve Kıbrıs'ı etkileyen, ayrıca Akdeniz'de tsunamiye sebep olan depremler meydana geldi. Büyük bir yıkıma sebep olan depremlerin şiddetiyle yaşanan tsunami, Akdeniz kıyısında birçok insanın ölmesine sebep oldu. Zira denizin çekilmesiyle bir şeyler toplamak için deniz zeminine inen insanlar kaçma fırsatı bulamadı. Tsunaminin etkilediği yerler hakkında net bir bilgi verilmemekle birlikte en fazla zarar gören şehirler arasında Remle'nin yer aldığı ifade edilmektedir.¹⁶ Azimî'ye göre deprem sonrasında Remle ve Filistin'de kuyulardan sular taşı ve sel yaşandı.¹⁷ Bu depremden bir yıl sonra 1068/1069'da da benzer etkiyle bir deprem daha meydana geldi ve Doğu Akdeniz kentleri yine harap oldu. Bir yıl öncesinde olduğu gibi deniz zemininin ortaya çıktığı şiddetli gel-git hadisesi tekrar meydana geldi.¹⁸ Depremden kısa süre sonra yıkımın olduğu yerlerde imar ve iskân faaliyetlerinde bulunuldu. Özellikle Remle ve Akkâ, Türkmen beyleri Atsız ve Şöklî tarafından fethedilerek Türkmenlerin iskânına açıldı.¹⁹ Atsız ve Şöklî, 1071'den itibaren başlayan iskân sürecinde harap olan kentlere Türkmen köylüsünü yerleştirdi ve iktisadî gelişimi sağlamak için tarım faaliyetlerine yöneldi.²⁰ Diğer yandan aktif deprem kuşağında olması göz önünde bulundurulduğunda yaşanan âfet, Kıbrıs'ın güneybatısında da tsunamiye neden oldu. Kıbrıs yayı boyunca etkili olan bu depremin akabinde bölge ilerleyen yıllarda da aynı âfetten etkilendi.²¹ XI. yüzyılda Ölü Deniz Fayı üzerinde gerçekleşen diğer bir deprem 1081/1082 yılında yaşandı. Bu tarihte Antakya'dan itibaren sahil yörelerinde depremler olduğu yönünde bilgi verilmektedir.²² Ancak Süryani Mihail'e göre bu deprem 1082'de meydana geldi, Antakya civarını etkileyerek şehrin surlarını yıktı ve birçok insanın enkaz altında kalmasına sebep oldu.²³ Bununla birlikte şehrin idarecisi Melik Yağısıyan tarafından depremin etkisi yapılan onarımlarla giderilmeye çalışıldı.²⁴ 1091/1092 yılında da Suriye'den itibaren Antakya'yı etkisi altına alan bir deprem yaşandı. Bu âfette de Antakya surları yine yıkıldı ve birçok insan hayatını kaybetti.²⁵

2. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz Kentlerinde Meydana Gelen Depremler ve Etkileri

XII. ve XIII. yüzyıllar, oldukça şiddetli depremlerin meydana geldiği zaman dilimiydi. Ayrıca bu süreçte Haçlılarla Müslümanların yoğun olarak mücadeleleri söz konusuydu. Haçlı Seferleri ve kurulan Haçlı kontlukları bölgede yaşanan sorunların dinî, siyasî ve askerî boyutunu teşkil ederken yaşanan depremler de toplumu çok yönlü etkilemekteydi. XII. yüzyılın başlarında meydana gelen ve Çukurova'yı etkisi altına alan bir deprem silsilesi yaşandı. Depremler, 1108 yılından 1115'e kadar birbiri ardına meydana geldi. Bu depremlerden 1108'de meydana geleni Süryani Mihail tarafından nakledilmektedir. Verilen bilgiye göre önce nisan ayında ilk olarak gök hadiseleri görüldü, aradan 5 ay

¹³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. A. Naci Tokmak), Demavend Yayınları, İstanbul 2020, s. 43.

¹⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer-Halil Yınanç), TTK. Yayınları, Ankara 2000, s. 98-99.

¹⁵ Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 93-94.

¹⁶ Antonopoulos, “Data from Investigation on Seismic...”, s. 182; Ulutaş, “The May 11 Paphos...”, s. 2. 1067 depreminde Remle'de 25 bin kişinin öldüğü bildirilmekle (İbnü'l Esir, *el-Kâmil Fit Tarih*, C. 8, s. 250; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 95-97) birlikte İbn Kesir bu rakamı 15 bin olarak vermektedir (İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, C. XII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 212).

¹⁷ *Azimî Tarihi (Selçuklular ile İlgili Bölümler 430-538)*, (Çev. Ali Sevim), TTK. Yayınları, Ankara 1988, s. 18.

¹⁸ İbn Kesir, *El-Bidaye...*, C. XII, s. 216; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 96-97.

¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtüz-z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân*, (Terc. Ali Sevim), TTK. Yayınları, Ankara 2011, s. 173-174.

²⁰ Zirai faaliyet kapsamında zeytin ağaçları dikilmesini sağladıkları ifade edilmektedir. Seta b. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval İslamic World*, 2, London 2013, s. 48.

²¹ Papadopoulos-Papageorgiou, “Lake Earthquakes...”, s. 91; Ulutaş, “The May 11 Paphos...”, s. 2-4, 9-12.

²² *Azimî Tarihi*, s. 23; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 97.

²³ *Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi II. Kısım (1042-1195)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK. Kütüphanesi, İstanbul 1944, s. 38.

²⁴ Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 97-99.

²⁵ Şehrin surlarının 1091'de Sultan Melikşah'ın emriyle yeniden onarıldığı (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fit Tarih*, C. 8, s. 357; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK. Kütüphanesi, İstanbul 1946, s. 47; *Azimî Tarihi*, s. 27; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi...*, s. 177) ve onarım sırasında Hristiyanlara ait resim ve silahlar bulunduğu da bildirilmektedir (*Cenâbi'ye Göre Türkiye Selçukluları*, (Çev. Muharrem Kesik), Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 51).

geçtikten sonra da deprem oldu.²⁶ 1114/1115 yılına gelindiğinde ise başta Sis (Kozan), Misis, Antakya, Şam olmak üzere Doğu Akdeniz kıyı kentlerini etkileyen büyük bir deprem yaşandı.²⁷ Doğu Akdeniz'i etkisi altına alan 7-8 şiddetindeki²⁸ bu depremle yerleşim yerleri tamamen enkaz hâlini aldı ve çok sayıda insan hayatını kaybetti. Kurtulanlar ise yaşanabilecek yeni yıkımlardan canlarını korumak için tedbir alarak şehirlerden uzaklaştı ve açık alanlarda toplandı.²⁹

Depremın etkisinin hissedildiği sahada Kilikya Ermenileri, Haçlı Kontlukları, Kudüs Haçlı Krallığı ve Musul Atabeyliği mücadele hâlindeydi. Geniş bir alanda büyük bir tahribata sebep olan depremin Müslümanların Haçlılarla mücadelesinin seyrinde de belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1114/1115 depreminin yarattığı tahribat, devlet adamları tarafından ihmal edilmedi. Deprem sebebiyle mücadelelere kısa süreli ara verildi ve yerleşim yerlerinin eski hâline kavuşması için çalışıldı. Zaman kaybetmeden harekete geçilmesinde sadece kentleri eski canlılığına kavuşturma isteği yoktu. Aynı zamanda bölgenin mücadele sahası olmasının da etkisi vardı.³⁰ Bu konuda girişimde bulunanlar arasında Antakya Haçlı Kontu Roger de Salerno (1112-1119) yer alıyordu. Roger, Haçlı Kontluğuna geldikten 2 yıl sonra (1115) yaşanan depremin yarattığı hasarı gidermek için neler yapılması gerektiği konusunda dük Ralph of Acre (Akkalı Ralph) ile görüşme yaptı. Roger ve Ralph'ın davetiyle toplanan konseyde diğer Frank liderleri ile birlikte hem deprem sonrasında yıkılan yerlerde yapılacak onarım faaliyetleri hem de Müslümanlarla olan mücadele konusunda birtakım kararlar aldılar. Bu görüşme sonrasında Kont Roger, Müslümanlar tarafından düzenlenebilecek seferlere karşı yıkılan yerlerden öncelikli olarak askerî önem taşıyan kalelerin ve surlarının onarılmasını sağladı. Antakya surlarının inşasına öncelik veren Roger, sivil halka ait yerlerin onarılması görevini de toprak sahiplerine bıraktı. Ayrıca bu süreçte şehrin kontrolünde ve düzenin sağlanmasında Antakya Patriği Bernard'a da söz hakkı tanıdı. Kont Roger, imar faaliyetlerine yoğunluk vermesinin yanı sıra savunma zafiyetinden dolayı oluşabilecek saldırılara karşı da askerî tedbirler aldı. Her ne kadar deprem sebebiyle taraflar arasında geçici bir ateşkes yapılmışsa da şehrin ve kalenin etrafına askerî birlikler görevlendirdi.³¹ Nicholas Ambraseys, alınan konsey kararlarına rağmen Haçlıların yaşanan tahribatı gidermek için acele etmediğini ve yerli halkın onarım faaliyetlerini desteklemelerini talep ettiklerini ifade etmektedir. Haçlılar tarafında bunlar yaşanırken depremden çok etkilenmeyen Müslümanlara ait yerlerde kısmen yıkım meydana gelmişti. Bu mücadele süreci nedeniyle Müslüman şehirlerinin onarımı da vakıflar yoluyla sağlandı.³²

Depremın meydana geldiği dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgeye yönelik girişimleri vardı. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1105-1118), depremin akabinde 1115'te Suriye-Musul yönünde Haçlılar ve bölgesel emirler üzerine sefer düzenledi. Gerek Selçuklu sultanının sefer girişimi gerekse Selçuklu komutanı Emir Porsuk ve Antakya Kontu Roger arasında meydana gelen savaşlar, onarım ve tahkimat işlerine hız verilmesine sebep oldu. Kont Roger de Frank liderlerin desteğiyle tahkimat işlerini kısa sürede çözüme kavuşturarak Şubat 1115'ten itibaren Selçuklu emirleriyle mücadeleye yöneldi. Selçuklu saldırılarını bertaraf eden Roger, diğer Müslüman emirlerle de mücadelesine devam etti.³³

1114/1115 âfetinin ardından Aralık 1141'de Çukurova ve Akdeniz sahillerini etkileyen büyük bir deprem daha meydana geldi. Doğu Akdeniz kıyısındaki yerleşim yerleriyle Çukurova'da *Kalinog* (?)

²⁶ *Süryani Mihail...*, s. 57.

²⁷ Fulcherius Carnotensis, *Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, (Çev. İlcan Bihter Barlas), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 188-190, 193; Fulcheri Carnotensis, *Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, (Trans. Herausgegeben von Heinrich Hagenmeyer), Carl Winters Universitäts, Heidelberg 1913, s. 578-580; *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II, Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099-1143)*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018, s. 160; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, (Çev. Fikret İşıltan), TTK. Yayınları, Ankara 2008, s. 107; *Azîmî Tarihi*, s. 39; *Simbat Vekayinamesi...*, s. 51; Kesik, "Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Âfetler ve Depremler", s. 30-32; Muharrem Kesik, "Maraş Depremi", s. 43-46.

²⁸ Yolsal, *Girit-Kıbrıs Yayları...*, s. 492.

²⁹ *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği...*, s. 160, 580.

³⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 107; Kaya-Kıyılı, "Doğal Âfet...", s. 409.

³¹ Thomas Asbridge, *The Creation Of The Principality Of Antioch 1098-1130*, The Boydell Press, Woodbridge 2000, s. 69, 153, 190-192; Stephen Casta, *Natural Disaster and the Crusades: Framing Earthquakes in Historical Narratives, 1095-1170*, A Thesis Presented to the University of Waterloo in fulfillment of the thesis requirement for the degree of Master of Arts in History, Canada 2017, s. 132.

³² Ambraseys, "The 12th Century Seismic...", s. 741.

³³ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 108-110; Asbridge, *Principality Of Antioch...*, s. 69-71, 153, 190-191. Haçlılarla mücadele konusunda bilgi için bkz. Carnotensis, *...Kudüs Seferi*, s. 190.

adlı yerde ağır hasar görüldü.³⁴ Depreme dair detaylı bilgilere ulaşılammakla birlikte el-Ömerî'nin nakillerine göre Halep ve civarını etkileyen bu âfet sonrasında halk canını kurtarmak için açık alanlarda toplandı.³⁵ Kilikya olarak zikredilen Çukurova Bölgesi'nin bu dönemde harap bir hâl almasında sadece doğal âfetler değil aynı zamanda Bizans İmparatorluğu, Selçuklular, Ermeniler ve Haçlı Kontluklarının birbirleriyle olan mücadeleleriyle bölgeye düzenlenen seferler de etkili oldu. Yaşanan her mücadele, bölgenin daha da harap bir hâl almasına sebebiyet verdi.³⁶

Doğu Akdeniz Bölgesi, aktif deprem kuşağında yer aldığından zaman zaman art arda depremlere maruz kalmaktaydı. 1138 ve 1140'da Suriye ve el-Cezîre'de belirli aralıklarla artçıların yaşandığı bir deprem meydana geldi. Bunun etkileri konusunda detaylı bilgilere ulaşılammışsa da insanların büyük korkuyla çöllere ve açık alanlara çekildiği ifade edilmektedir.³⁷ Müslüman ve gayrimüslim müelliflerin naklettiği depremlerden bir diğeri 1156 ve 1157'de yaşandı. Bu tarihte görülen depremlerin Suriye ya da Antakya merkezli olduğu zikredilmekle birlikte geniş bir alanı etkilediği ve uzun vadede etkisini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu depreme dair verilen bilgilere göre Eylül 1156'da başlayan deprem silsilesi ekim, kasım ve aralık aylarında şiddetli bir şekilde etkisini sürdürdü. Mart 1157'den Ocak 1158'e kadar devam eden sarsıntılar, Doğu Akdeniz'in önemli yerleşim yerlerinde büyük yıkıma sebep oldu. İlk depremden itibaren belirli aralıklarla meydana gelen artçı sarsıntılar, bir yıl süreyle devam etti.³⁸ Depremin etkisiyle en fazla yıkıma uğrayan yerler, Müslümanlara ait kalelerdi. Fakat Antakya, Şam, Halep, Hama, Şeyzer, Lazkiye, Akkâ, Trablusşam ve Remle başta olmak üzere Suriye'de geniş bir alanda yıkıma sebep olan depremlerde on binlerce insan hayatını kaybetti. Hayatta kalanlar ise kendilerini korumak için yıkılan kentlerden çıkmak zorunda kaldı. Halkın ilk sarsıntıdan itibaren evlerini boşaltması ve açık alanlarda toplanması, artçı sarsıntılarda yaşanacak can kaybının artmasının önüne geçti.³⁹ Halk kendince tedbir alırken depremin zarar verdiği yerlere hâkim olan Musul Atabeyliği ile Haçlılar da mücadelelerini kısa süreli durdurdu. Atabey Nûreddin Mahmud (1146-1174) ve Kudüs Haçlı Kralı III. Baudouin (1143-1162) bu doğrultuda bir yıllık ateşkes antlaşması yaptı.⁴⁰ Geçici sulh ortamının oluşmasıyla devlet adamları kentlerin onarımına yöneldi. Halep ve Hama'daki yıkımın büyüklüğüne dair haberlerin gelmesi üzerine⁴¹ Takıyyüddîn Ömer Hama'da,⁴² seferini sonlandıran Musul Atabeyi Nûreddin Mahmud ise Halep'ten itibaren hâkimiyetindeki topraklarda teftişte bulunup tekrar imar emri verdi. Deprem, Nûreddin Mahmud'un Kudüs ve civarındaki seferlerine kısa süreliğine sekte vursa da O, bir yandan Haçlılarla mücadelesini diğer yandan da stratejik önem taşıyan kalelerin imarını sürdürdü. Ancak askerî mücadelelerle birlikte deprem felaketi ve bu sırada bölgede yaşanan

³⁴ *Süryanî Mihail Vakainamesi...*, s. 117-118; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 109-110.

³⁵ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mes'aliku'l Ebsâr*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 267.

³⁶ *Simbat Vekayinamesi...*, s. 54; *Goriğos Senyörü Hetum Vekayinamesi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK. Kütüphanesi, İstanbul 1946, s. 4; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, (Yay. Haz. Refet Yinanç), TTK. Yayınları, Ankara 2013, s. 260-261.

³⁷ *Azîmî Tarihi*, s. 63; Kaya-Kıyılı, "Doğal Âfet...", s. 410.

³⁸ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, (Çev. Onur Özatağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 194-196; İbn Kesîr, *El-Bidaye...*, C. XII, s. 430; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi...*, s. 316; Ebru Altan, "1150-1250 Yılları Arasında Anadolu'da Doğal Âfetler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Depremler Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 41-42; Ambraseys, "The 12th Century Seismic...", s. 745-746; Emanuel Guidoboni-F. Bernardini-A. Comastri, "The 1138-1139 and 1156-1159 Destructive Seismic Crises in Syria, South-Eastern Turkey and Northern Lebanon", *Journal of Seismology*, 8, 2004, s. 113-114. Deprem hakkında detaylı bilgi için bkz. Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 112-119.

³⁹ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târik*, C. 9, (Terc. Ahmet Ağırakça-Beşir Eryarsoy-Zülfikar Tüccar-Abdülkerim Özaydın-Yunus Apaydın-Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 261; *Süryanî Mihail Vakainamesi...*, s. 182. Halep'te 100 ya da 500 kişinin, Hama'da on binlerce kişinin öldüğü ve evlerin boşaltılmış olmasının can kaybını azalttığı ifade edilmekle birlikte (*Süryanî Mihail Vakainamesi...*, s. 182; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 116-117) Hama'da yıkılan okulda birçok çocuğun öldüğü ancak onları soracak bir kişinin dahi kalmadığı bildirilmektedir (İbn Kesîr, *El-Bidaye...*, C. XII, s. 430; el-Ömerî, *Mes'aliku'l Ebsâr*, s. 282). Yaşanan kayıplardan dolayı *Hama Felaketi* olarak zikredilmektedir (Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 287).

⁴⁰ Mahmud'un Haçlılarla mücadelesi ve depremler karşısındaki tutumu konusunda bkz. Abdulkadir Turan, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremlerin Etkisi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. III, S. 6, 2017, s. 9 vd.

⁴¹ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 287-288.

⁴² Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 118.

kıtlık hadisesi halkı oldukça zor durumda bıraktı.⁴³ Deprem ve sonrasında yaşanan sıkıntılar, Musul Atabeyliği'nin siyasî ve askerî faaliyetlerinin yanı sıra malî sistemini de etkiledi. Zira depremin verdiği hasarı takip eden devlet adamları, şehirlerin yeniden imar sürecinde halka vergi muafiyeti tanırken malî destek politikası da izledi. Onların bu şekilde hareket etmesinde sadece depremler değil Haçlı saldırılarının yarattığı zararları telafi etme arzusu da etkili oldu. Ancak bu konuda düzenlemeler yapan Nüreddin Mahmud, vergilendirmelerde değişiklik yapma yoluna gitti. Bu bağlamda depremin meydana geldiği kentlerde zanaatkârlardan alınan *mükûs* adlı vergiyi kaldırırken bazı vergileri de artırarak almaya devam etti ve ayrıca zekât vergisi uyguladı. Şeyzer'in 1158'de alınmasından sonra da uygulamada olan bu usul, doğal âfet ve askerî mücadelelerin ortasında kalan halkın tepkisine sebep oldu. Bu tepkiler karşısında alınan karardan geri adım atılarak vergiler belirli bir sınırdan tutuldu. Nüreddin Mahmud'un deprem sonrasındaki icraatları arasında idarî merkez değişikliği de yer almaktaydı. O, bu doğrultuda atabeylik merkezini Halep'ten daha az yıkıma uğrayan Şam'a taşıdı.⁴⁴

1157'de Akkâ, Sur ve Trablus'taki ilk sarsıntıda ciddi bir yıkım yaşanmamışsa da devam eden artçılar bu şehirlere hasar verdi. Bunların dışında Lazkiye'de yerin yarılmasıyla çamurlu su çıktı, Halep'teki hasar ise yaşanan sarsıntılarla daha da arttı.⁴⁵ Depremden en fazla etkilenen yerler arasında Şeyzer de vardı ki burada 40 bin kişinin öldüğü bilgisi depremin boyutunu ortaya koymaktadır. Stratejik öneme haiz olan söz konusu kentler, depremlerle harap olurken bu durum Müslümanların Haçlılarla mücadelesine engel teşkil etmedi. Deprem yarattığı zayıflığı fırsata çeviren Haçlılar, kaleleri ele geçirme arzusuyla saldırılarını sürdürdü. Nüreddin Mahmud'a karşı ittifak kuran Flandre Kontu Thierry, Kudüs Kralı III. Baudouin, Antakya Kontu Renaud de Chatillon (1153-1160) ve Ermeni Baronu II. Toros'un saldırılarıyla zikredilen kentler daha da harap edilmeye başlandı. Saldırıların başlangıcını ise Şeyzer Kalesi'nin durumu belirledi. Zira depremin etkisiyle Ağustos 1157'de kale yıkılmış ve buraya hâkim olan Müslüman Münkîz Hânedânî (1081-1157) son bulmuştu.⁴⁶ Bu hânedânın ortadan kalkması, Şeyzer'in savunmasız durumu ve depremden kısa süre sonra Musul Atabeyi Nüreddin Mahmud'un hastalanması, Frankların (Haçlı/Latin) Şeyzer ve civarına yönelmesine sebep oldu. Ancak iç kale, Franklardan önce davranan bir grup Haşhaşi tarafından kontrol altına alınmıştı. Bir süre sonra ise harap hâldeyken Franklar tarafından kuşatıldı. Lakin kral ve kontlar arasındaki anlaşmazlık sebebiyle ele geçirilemedi. Haçlıların bu başarısız girişimi sonrası Şeyzer, Haziran 1158'de Nüreddin Mahmud'un girişimiyle Müslümanların kontrolüne alındı ve onarıldı.⁴⁷

Doğu Akdeniz'de büyük tahribat yaratan 1157-1158 depremleri sonrasında sarsıntılar sürdü. Ebu Şâme 1159 tarihinde Suriye ve civarını etkileyen depremin siyasî ya da malî boyutunu zikretmeden “*dört dalga halinde şiddetli bir deprem vurdu. Uyuyanları uyandırdı, uyanık olanları korkuttu. Sallanan evlerde herkes canından ve evinin harap olmasından korktu*” ifadelerine yer vermektedir.⁴⁸

Haziran 1170'te Ölü Deniz Fayı'nda Doğu Akdeniz'i etkileyen geniş bir alanda deprem yaşandı. Bu geniş çaplı depremden Suriye ve Irak ile birlikte Antakya gibi sahildeki birçok yerleşim yeri de etkilendi. *Korkunç* olarak tabir edilen depremde çok sayıda insan hayatını kaybetti.⁴⁹ Ermeni müellif

⁴³ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl...*, s. 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 9, s. 261; el-Ömerî, *...Mes'aliku'l Ebsâr*, s. 282; Abdulkadir Turan, *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2018, s. 147-154.

⁴⁴ Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 265; Ambraseys, “The 12th Century Seismic...”, s. 746-750; Turan, “Nüreddin Mahmud Zengî...”, s. 24-25.

⁴⁵ *Süryani Mihail Vakainamesi*, s. 182; Bırsel Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 154. Halep ve Lazkiye örneklerinde görüldüğü üzere zeminden çamurlu su ya da sıvı çıkması, zemin sıvılaşmasının yaşandığı şekliyle izah edilmektedir (Ambraseys, “The 12th Century Seismic...”, s. 749-754).

⁴⁶ I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi, (İng. Çev. A. S. Tritton, Türkçe Çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul 2005, s. 73-74; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 119-122; Gülay Ögün Bezer, “Şeyzer”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 107. Şeyzer'de yaşanan felaketin boyutları için bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 287; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 118-119.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 9, s. 261-262; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 292-293; Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devleti*, s. 378.

⁴⁸ Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmail el-Makdisî Ebü Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, C. I, Mısır/Kahire 1287-1288, s. 123.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 9, s. 362; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 325. Deprem 6-6.9 şiddetinde olduğu ifade edildiği gibi (Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 122-123), 7-8 şiddetinde gerçekleştiği de bildirilmektedir (Yolsal, *Girit-Kıbrıs Yayları...*, s. 492).

Hetum'un Şubat 1170-1171,⁵⁰ Simbat ve Süryani müellifin ise Haziran 1170 tarihini verdiği bu depremin daha önce hiç yaşanmamış şiddette olduğu ifade edilmektedir. 1157 depreminden daha yıkıcı olduğu belirtilen deprem ve artçı sarsıntıları 25 gün süreyle hissedildi. Depremin şiddetiyle Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşadığı Antakya, Halep, Hama, Hıms (Humus), Trablus, Ba'lebek (Baalbek) ve Bagras gibi kentlerde birçok insan enkaz altında kalarak hayatını kaybetti.⁵¹ Hayatta kalanlar, daha önceki depremlerde olduğu gibi kırsal alanlara çıkarak canını kurtarmaya çalıştı.⁵² Deprem, yarattığı yıkımın yanı sıra dönemin siyasî şartları ile dinî hayatında da etkisini hissettirdi. İlk olarak Musul Atabeyliği ve Haçlı Kontluğu topraklarında büyük tahribat yaptığından birbirleriyle mücadele hâlinde olan taraflar, vakit kaybetmeden oluşan zararı gidermeye yöneldi.⁵³ Antakya Haçlı Kontu III. Bohemund'un imar faaliyetlerine yönelmesinin yanı sıra Kudüs Haçlı Kralı Amalric de (Amaury) (1162-1174) depremden birkaç hafta sonra Fransa Kralı VII. Louis ile görüştü. Kudüs kralı, deprem sebebiyle Sur ve Trablus'un yanı sıra Latinlerin kontrolündeki pek çok stratejik yerin yıkıldığını bildirerek buraların onarımı için Louis'ten maddî yardımda bulunmasını istedi. Fransa kralından yardım istenirken, Musul Atabeyliği ile mücadele dikkate alındığında bölgede herhangi bir zafiyet yaşanmasını istemeyen Papa III. Alexander (1159-1181) de harekete geçti. Kilise ve kalelerin tahkimi için maddî yardım kararı aldı. Bölgede oluşan dinî, askerî ve ekonomik zafiyet, tüm Latinleri ilgilendiren bir konu olduğu için toplanan başışlarla depremin yarattığı hasar giderilmeye çalışıldı. Diğer yandan bu görüşmeler sürdürülürken bölgedeki önemli kaleler Hospitalier Şövalyeleriyle anlaşarak onarıldı.⁵⁴ Kudüs Kralı Amalric, Trablus yakınında olduğu ifade edilen ve büyük yıkımın yaşandığı Arka adlı şehir ile Akkâr Kalesi'ni de Haçlı Şövalyelerine başışlayarak deprem sonrasında yaşanan tahribatın giderilmesini sağladı. Yaşanan depremlerin izleri, yapılan onarımlarla kalelerin yapı tekniğinde de kendisini gösterdi.⁵⁵ Ayrıca deprem felaketi, Hristiyanlar arasında Katolik-Ortodoks mezhep çatışmalarını da kısa süreliğine durdurdu. Zira depremin akabinde Bizans İmparatoru Manuel, Kudüs Kralı Amalric ile yakınlığına binaen bölgede yıkılan kiliselerin onarılması için maddî yardımda bulundu.⁵⁶ Öte yandan Ortodoks Patriği II. Athanasios'un depremde ölümünden sonra Katolik Patriği Aimery'in davet edilmesi, İmparator Manuel'de memnuniyetsizlik yarattı. Fakat bir yandan Türkiye Selçukluları ile mücadele hâlinde olunması diğer yandan Çukurova'dan itibaren Kilikya Ermeni Baronluğu'nun ve Nüreddin Mahmud'un varlığı İmparator Manuel'in tepki göstermesini engelledi.⁵⁷

80 bin kişinin hayatını kaybettiği ifade edilen depremin yaşandığı saha Trablus Haçlı Kontluğu (1109-1187), Antakya Haçlı Kontluğu (1099-1268), Kudüs Haçlı Krallığı ve Musul Atabeyliği'nin kontrolünde olan yerlerdi. Birbirleri ile sürekli olarak mücadele hâlinde olan idareciler, vakit kaybetmeden hâkimiyet sahalarının tekrar iskân edilir bir duruma gelmesi için imar faaliyetleriyle meşgul oldular.⁵⁸ Depremin meydana geldiği zaman Musul Atabeyi Nüreddin Mahmud, Kerek Kalesi ve civarında Haçlılarla mücadele etmekteydi. Bu mücadeleyi sonlandırarak geri dönen Nüreddin Mahmud, Ba'lebek'ten itibaren Suriye kentlerinde büyük bir yıkım ve can kaybıyla karşılaştı. Ancak kalelerin savunmasız kalmasını önlemek amacıyla vakit kaybetmeden yıkılan yerlerin onarılmasıyla meşgul oldu. Nüreddin Mahmud, bizzat Halep'in onarımı ile ilgilenirken Ba'lebek, Hıms, Hama gibi yerlerde imar faaliyetlerinde bulunmak amacıyla derhal adamlarını görevlendirdi.⁵⁹ Böylece bir yandan depremin yaralarını sarmaya çalışırken diğer yandan siyasî ve askerî faaliyetlerini sürdürdü. Başta Halep

⁵⁰ *Hetum Vekayinamesi*, s. 7.

⁵¹ *Simbat Vekayinamesi...*, s. 60; *Süryanî Mihail Vakainamesi*, s. 211-212; Abu'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 410; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 9, s. 362; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 325; Arık, "...Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", s. 21; Ambraseys, "The 12 the Century Seismic...", s. 751-752.

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 9, s. 362.

⁵³ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 325.

⁵⁴ Guidoboni-Bernardini-Comastri-Boschi, "The Large Earthquake...", s. 4-7, 10-13. Arka, Markab, Kevkeb ve Sahyün Hospitalier, Bagras, Antartus, Gaston ve Gazze ise Templier Şövalyelerine bırakıldı. Hospitalier ve Templier (Tapınak) Şövalyeleri hakkında bilgi için bkz. Ebru Altan, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Belleten*, C. 66, S. 245, 2002, s. 87-94.

⁵⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 324-325; Ambraseys, "The 12the Century Seismic...", s. 752-753; Guidoboni-Bernardini-Comastri-Boschi, "The Large Earthquake...", s. 10; Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi 1099-1187*, TTK. Yayınları, Ankara 2022, s. 255.

⁵⁶ Casta, *Natural Disaster...*, s. 137.

⁵⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 325.

⁵⁸ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 128; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 123.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 9, s. 362; İbn Kesir, *El-Bidaye...*, C. XII, s. 470; *Süryanî Mihail Vakainamesi*, s. 212-213; el-Ömerî, *Mes'aliku'l Ebsâr*, s. 292-293.

olmak üzere tüm topraklarda imar faaliyetlerine devam ederken ülkenin ekonomik açıdan daha da gelişmiş bir duruma gelmesi için gayret gösterdi.⁶⁰

1157 ve 1170 yıllarında kısa aralıklarla yaşanan depremler çok büyük kayıplara sebep olmuştu. Bununla beraber depremin etkisinin hissedildiği coğrafyanın malî yapısında ve kent dokusunda da kısmen değişiklikler söz konusuydu. Daha önce zikredildiği üzere devlet adamları tarafından imar faaliyetlerini sürdürebilmek için bir takım malî düzenlemeler yoluna gidilmişti. Diğer yandan yaşanan âfetle birlikte evlerin inşa tekniğinde de kısmî değişikliklerle karşılaşıldı. XII. yüzyılda kent merkezleri ile köy ve kırsal kesim evleri ayrımı yapılmaktaydı. Kırsal alanlarda evler genellikle dağ ve tepelerde sağlam zeminlere kerpiç ve topraktan inşa edilmekteydi. Ayrıca istisnai olarak iki katlı taş evler yapılmaktaydı. Ancak Nüreddin Mahmud döneminde art arda yaşanan depremlerle taş yapıların yerini kerpiç ve ahşap almaya başladı. Ahşap, depremlere dayanıklı olması ve can kaybını en aza indirmesi açısından tercih edilmekteydi. Müslüman ve gayrimüslim devlet adamlarının tüm girişimlerine rağmen on yıllık zaman diliminde kentlerde gereken onarım faaliyeti sağlanamadı.⁶¹ Bunda bölgede devam eden mücadelelerin etkili olma ihtimali bulunmaktadır.

Yapı tekniğinin dönüşümünü destekler nitelikte Nâsır-ı Hüsrev, XI. yüzyılın başında Halep, Trablus ve Remle’de yapıların taş ve kireçle sıvalı olarak yapıldığını ifade ederken⁶² XII. yüzyıl seyyahı İbn Cübeyr ahşap tekniğinin kullanıldığını bildirmektedir. Haziran 1184’ten itibaren bölgede bulunan seyyah, Halep, Humus, Şam gibi kentlerin sanatsal güzelliğini tasvir ederken çarşıların ve evlerin yapımında ahşap kullanılmasına, camilerin tavanının ahşap işlemeli oluşuna vurgu yapmaktadır. Onun izlenimlerine göre Humus Kalesi’nin dış duvarları (surları) taşandı ve oldukça sağlamdı. Ancak evler derme çatma ve bir o kadar da harap durumdaydı. Hama’daki evler de aynı şekilde ve iç içe düzende, Şam’daki evler ise çamur ve sazdan, şehrin kalabalık yapısıyla orantılı olarak üç katlıydı. Sur kenti ise Latinler tarafından sağlam bir şekilde inşa edilmişti. Kalenin üç tarafı surlarla çevriliyken bir tarafında kerpiç duvar vardı.⁶³ Nüreddin Mahmud ve Selahaddin Eyyübî dönemlerinde Suriye ve Mısır’da imar faaliyetlerinde kale, sur, hastane gibi önemli yapılarda taş kullanılmakla birlikte, depremlerin etkisiyle ahşap, kerpiç ve tuğla kullanımıyla da karşılaşılmaktaydı.⁶⁴

XIII. yüzyıla gelindiğinde 20-22 Mayıs 1202 tarihinde yaşanan deprem, tarihi kayıtlar içerisindeki en şiddetli depremler arasında zikredilmektedir. Sabaha karşı yaşanan ilk deprem ve iki gün sonra yaşanan oldukça şiddetli bir deprem olmak üzere iki sarsıntıdan oluşmaktaydı. Birinci depremle Mısır ve Suriye sahilleri tamamen yıkıma uğrarken artçı olarak zikredilen ikinci depremden ise Anadolu kentleri ile Doğu Akdeniz kıyı şeridi etkilendi. Yıkıcı etkisinden yola çıkılarak 7-7,5 şiddetinde olduğu ifade edilen depremle oluşan dalgalar, Suriye sahillerinde tsunamiye sebep oldu. Kıyamete benzetilen âfette sahiller harabeye dönerken birçok insan enkaz altında kalarak hayatını kaybetti.⁶⁵ İbn Kesîr’e göre Akkâ, Sur, Nablus, Şam, Ba’lebek, Hıms, Hama, Halep ve Antakya’nın harap olduğu depremde sadece Nablus’ta 30 bin insan öldü. Köy ve kentlerde bir iki insan dışında kurtulan olmadı. Böyle bir felaket karşısında hayatta kalanlar meydanlarda toplanarak yardım aradı.⁶⁶ Depremin yaşandığı coğrafyada 1200 yılından itibaren Kilikya Ermeni Krallığı ile Antakya Haçlı Kontluğu arasında yoğun bir veraset mücadelesi vardı. Diğer yandan Eyyübîler, Melik Âdil (1200-1218) etrafında toplanarak Halep’ten Şam’a kadar olan alanda hâkimiyet kurmayı başarmıştı. Siyasî ve askerî mücadelelerin yoğunluk

⁶⁰ Turan, *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, s. 363-364; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, C. 9, s. 368-371.

⁶¹ Ambraseys, “The 12th Century Seismic...”, s. 734, 755.

⁶² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 29, 33, 42.

⁶³ İbnî Cübeyr, *Endilüsten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 185-201, 208, 226.

⁶⁴ Şeşen, *Salâhaddin Eyyübî ve Devleti*, s. 265, 303-304, 443.

⁶⁵ Papadopoulos-Papageorgiou, “Lake Earthquakes...”, s. 91, 99; Antonopoulos, “Data from Investigation on Seismic...”, s. 182-183; Arık, “...Anadolu’da Meydana Gelen Depremler”, s. 22; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 126-129, 212. Tsunami ve heyelana da sebep olan deprem, Lübnan dağlarında 9, Trablus, Şam, Hama ve diğer bölgelerde 7,5-8 şiddetinde hissedildi (Yolsal, *Girit-Kıbrıs Yayları...*, s. 488, 492).

⁶⁶ İbn Kesîr, *El-Bidaye...*, C. XIII, s. 106. Depremin 20 Mayıs’ta Filistin’de, 22 Mayıs’ta Ürdün ve Nablus’ta meydana geldiği, 30 bin insanın da öldüğü bildirilmektedir (Robert A. Ganse-John B. Nelson, *Catolog of Significant Earthquakes 2000 B.C.-1979 Including Quantitative Casualties and Damage*, World Data Center, Washington 1981, s. 6).

kazandığı bu dönemde yaşanan depremle Müslümanların ve Haçlıların birçok kalesi zarar gördü. Lakin mücadelelerin devam etmesine engel teşkil etmedi.⁶⁷

1202'de sabaha karşı meydana gelen depremin etkilediği yerler arasında Ürdün Nehri yakınlarındaki stratejik öneme sahip olan Vadum Jacob Kalesi de yer almaktaydı. Kudüs Haçlı Krallığı ve Selahaddin Eyyûbî'nin hâkimiyet mücadelelerine sahne olan bu kale, 1202'de depremin şiddetiyle kısmen yıkıma uğradı. Kale duvarlarında kayma yaşanmışsa da gereken onarım yapıldı ve kullanılmaya devam edildi.⁶⁸ Depremden etkilenen yerlerde neler yapıldığına dair kaynaklarda detaylı bilgiler bulunmamakla birlikte IV. Haçlı Seferi'nin akabinde yaşanması sebebiyle Haçlı kroniklerinde az da olsa bahsedilmektedir. Buna göre sefere dâhil olan Halberstadt Piskoposu Conradus, İstanbul'un alınmasından sonra Hac yolculuğuna devam etti ve 1204'te Sur ve Akkâ'yı ziyaret etti. Depremin yarattığı tahribata şahit olan Piskopos, Sur kenti kiliselerinin ve surlarının onarılmasına yardımcı oldu. Ayrıca depremden olumsuz etkilenen halkın yanında olup maddî olarak onları destekledi. Ekim ayından itibaren üç ay süreyle şehirde kalan Piskopos, halkın beslenme ve barınma sorunlarını da gidermeye çalıştı.⁶⁹

1202 depreminin meydana geldiği tarih konusunda kaynaklarda farklı bilgiler de yer almaktadır. Nakillerde 1200-1201'de ilk depremin meydana geldiği ve Trablus, Sayda, Akkâ gibi sahil kentleriyle Antakya'yı etkilediği bildirilmektedir. Ayrıca 1203-1204'te de Doğu Akdeniz'e kıyısı olan Suriye, Filistin, Mısır, Sicilya ile birlikte Kıbrıs'ta da etkili olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰ Hetum, olaya dair detay vermeyerek sadece "Ocak 1202-1203'de ikinci defa zelzele vuku buldu sahilde birçok şehir yıkılıp harap oldu" sözleriyle bunu desteklemektedir.⁷¹ Detaylarına ulaşılamamakla birlikte bu depremlerden kısa bir süre sonra 200 kişinin hayatını kaybettiği Mısır merkezli başka bir deprem daha yaşandı.⁷²

1268/1269 yılında Çukurova'yı ve kıyı kesimlerini etkileyen bir deprem daha meydana geldi. Bu depremle Kilikya'nın doğusundaki Sarvandikar (Savranda) Kalesi⁷³ başta olmak üzere Ermenilere ait Balut Manastırı yıkıldı ve 8 bine yakın insan hayatını kaybetti.⁷⁴ Depremin geniş bir alanı etkilemesinden yola çıkılarak 60 bin insanın öldüğü ifade edilmektedir.⁷⁵ Ermeni Krallığı sınırları içerisinde gerçekleşen depremin teferruatına dair bilgiler bulunmamakla birlikte Çukurova bölgesindeki bu depremde Amanos Dağı civarındaki Sarvandikar Kalesi ile Humus yıkılırken kalede bulunan tüm insanlar hayatını kaybetti. Ayrıca Kilikya Ermeni Krallığı sınırlarındaki Sis dolaylarında bulunan Arkakagni Manastırı'ndaki papazlar da enkaz altında kalarak öldü. Kral Hetum'un bölgesel olarak imar faaliyetleriyle uğraştığına ulaşılamamakla beraber⁷⁶ yaşanan kayıpların boyutu zikredilirken 5 kale, 12 köy ve 3 manastırın yıkıldığı bilgisi verilmektedir. Alishan, 1266'da Memlûklere bağlı ve hasarlı olmayan Hama ve diğer kalelerin 1269 depreminde tamamen harap olduğunu ifade etmektedir. Ancak Memlûk-Latin mücadeleleri ve 1271'de hâlâ Haçlı şövalyelerinin varlığı dikkate alındığında başta

⁶⁷ David Nicolle, *The Fourth Crusade 1202-04, The Betrayal of Byzantium*, Osprey Publishing Midland House, Oxford 2011, s. 43-44.

⁶⁸ Ronnie Ellenblum-Shmuel Marco-Amotz Agnon-Thomas Rockwell-Adrian Boas, "Crusader Castle Torn Apart by Earthquake at Dawn, 20 May 1202", *Gedogy*, 26/4, 1998.

⁶⁹ Dördüncü Haçlı Seferi'nin Anonim Kaynakları, *Devastatio Constantinopolitana Kroniği, Soissons Nakil Anlatısı, Gesta Episcoporum Halberstadensium'dan Seçmeler*, (Çev. Abdurrahman Onur Çalışır), Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 126-128.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fit Tarih*, C. 10, (Terc. Ahmet Ağrakça-Beşir Eryarsoy-Zülfikar Tüccar-Abdülkerim Özaydın-Yunus Apaydın-Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 46, 67; Abu'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 486; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 130.

⁷¹ *Hetum Vekayinamesi*, s. 10.

⁷² Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 131.

⁷³ Kök, Serya Sökmen-Yegan Kahya Sayar, "Savranda Kalesi Mimari Değerlendirmesi", *Online Journal Of Art And Desig*, 10 (3), 2022, s. 114-133.

⁷⁴ Abu'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 589; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 136-137, 213.

⁷⁵ Ganse-Nelson, *Catolog of Significant Earthquakes...*, s. 7, 92; <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/>. *Târihu Muhtasari'd-Düvel*'de verilen bilgiye göre 1271-1272 yılında Çukurova'da büyük bir deprem oldu ve bu geniş çaptaki depremde 100 bin insan öldü (Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), TTK. Yayınları, Ankara 2011, s. 50). Ganse-Nelson ise 50 bin kişinin öldüğünü belirtmektedir (*Catolog of Significant Earthquakes...*, s. 92).

⁷⁶ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 110-111, 127. Sarvandikar Kalesi ile Kagoghine Manastırı'nın yıkıldığı ifade edilmektedir (Léonce M. Alishan, *Sissouan Ou L'Arméno-Cilicie Description Géographique et Historique*, Venise 1899, s. 8-10. Karşılaştır. İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 48-49).

Hama olmak üzere stratejik öneme sahip kalelerin daha sonra onarıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁷ Depremi meydana geldiği tarih, Ermeni-Memlûk mücadelelerinin yoğun olduğu bir dönemdi. Memlûk Sultanı Baybars ve Ermeni Kralı Hetum arasındaki mücadelede Hetum'un oğlu Leon esir alınmıştı. Bu durum, taraflar arasında sulh görüşmelerini beraberinde getirmiş ve Haziran 1268'de Leon serbest bırakılmıştı. 1268 tarihli bu anlaşmanın akabinde yaşanan deprem, Ermenilerin Memlûklere saldırılarına engel oldu. Memlûk sultanı da Moğollarla mücadeleye ağırlık verdi.⁷⁸

3. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Kıbrıs Adası'nda Meydana Gelen Depremler

Kıbrıs Adası, Orta Çağ süresince büyük tahribata ve tsunamiye sebep olan depremlere maruz kaldı. Öncelikle XI. yüzyıla değinilecek olursa 1067/1068'de meydana gelen deprem dalgası Kıbrıs'ı etkilemişti. Yaşanan tahribatın boyutları kaynaklarda nakledilmemekle birlikte şiddeti oranında tsunamiye sebep olduğu da ifade edilmektedir.⁷⁹ Kıbrıs, bu yüzyıla nispeten XII. ve XIII. yüzyıllarda depremlerden daha fazla etkilendi. XII. yüzyılın ortalarından itibaren tahribat oranı yüksek depremlere maruz kaldı. 1157'de yaşanan ve Ölü Deniz Fayı'nda gerçekleşen deprem silsilesi, Antakya'dan Trablus, Hama, Hıms, Şeyzer'e kadar alanla birlikte Kıbrıs Adası'nda da tahribata sebep oldu.⁸⁰ Sir George Hill'in verdiği bilgiye göre Baf ve Limasol liman kentlerinde yıkım yaşandı, depremin şiddetiyle Baf'ta 15'e yakın kilise yıkıldı.⁸¹ Bu dönemde Kıbrıs Adası, Bizans İmparatorluğu'na ait olup İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) tarafından Isaakios Komnenos'un idaresine bırakılmıştı. I. Haçlı Seferi sırasında ada üzerinden Latinleri destekleyen imparatorluk, 1148'de Latin tüccarlara ticarî imtiyazlar vererek Kıbrıs'a yerleşmelerini onaylamıştı. Ancak 1156 yılına gelindiğinde Antakya Prinkepsi Renaud de Chatillon ve Ermeni Baronu II. Toros'un Bizans imparatoruna karşı ittifakıyla düzenledikleri sefer sırasında Kıbrıs yakılıp yıkılmıştı. Kıbrıs, yaşanan saldırının akabinde 1157 depreminin etkisiyle de tamamen harap bir hâl aldı. Adanın içinde bulunduğu harap ve savunmasız durum, 1158 yılında Fatımîlerin saldırılarına zemin hazırladı.⁸² 1161'de de Kıbrıs'a yönelik saldırılar devam etti. Trablus Kontu III. Raymond (1152-1187), Bizans İmparatoru Manuel Komnenos ile anlaşmazlığında Kıbrıs'a yöneldi.⁸³

Kıbrıs depremlerine hasar görmüş olsa da ticarî ve siyasî açıdan kıymetli bir konuma sahip olduğundan III. Haçlı Seferi'yle birlikte Latinlerin de dikkatini çekti. Adada bulunan Bizans valisi Isaakios Dukas Komnenos'un 1185'te bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, III. Haçlı Seferi'ne dâhil olan İngiltere Kralı Richard, 1191'de Limasol Limanı'na çıkarak ticarî açıdan bağlantıları olan adayı ele geçirdi. Kral Richard, adanın idaresini önce Templier Şövalyelerine daha sonra Guy de Lusignan'a (1191-1194) bırakarak Kıbrıs Haçlı Krallığı'nın kurulmasında etkili oldu. Bundan sonraki süreçte Kıbrıs, Haçlı birlikleri tarafından askerî üs olarak kullanılmaya devam etti.⁸⁴ Bu siyasî çatışma ortamında Kıbrıs, 1170 yılı haziran ayında meydana gelen ve Suriye depremi olarak zikredilen âfetten de etkilendi. Antakya'dan Kudüs'e kadar olan alanda büyük yıkım yaşandığı kaynaklarda nakledilmektedir. Ancak Kıbrıs'ta ikamet eden bir keşişin verdiği bilgilerden hareketle depremin burada fazla can ve mal kaybına sebep olmadığı anlaşılmaktadır. Döneme ilişkin diğer çalışmalarda Kıbrıs adının doğrudan verilmemesi, hasarın az olduğu konusundaki bu görüşü destekler mahiyettedir.⁸⁵

⁷⁷ Alishan, *Sissouan Ou L'Arméno...*, s. 8-10, 217, 236, 239. Baybars'ın Akkâ, Yafa, Trablus, Hama ve diğer kalelere yönelik seferinde "halka eziyet etmemeleri, mallarından ve mülklerinden hiçbir şeyi yağmalamamaları, varlıklarından az ya da çok hiçbir şey almamaları konusunda ant içirdi" sözleri verilen bilgiyi desteklemektedir (Baybars el-Mansûri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, (Çev. Hüseyin Polat), TTK. Yayınları, Ankara 2016, s. 52-56).

⁷⁸ Mansûri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye...*, s. 55-56; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münasebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 16, 2015, s. 179.

⁷⁹ Ulutaş, "The May 11 Paphos...", s. 2.

⁸⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 287. Kıbrıs'ı etkileyen depremin 1160'ta yaşandığı ifade edilmektedir (Ambraseys, "The 12th Century Seismic...", s. 750).

⁸¹ Sir George Hill, *A History Of Cyprus*, I, Cambridge University Press, London 1940, s. 311.

⁸² Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 290-292; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 120-121; Işın Demirkent, "Kıbrıs", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 372.

⁸³ Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu*, s. 155-159.

⁸⁴ Ebru Altan, "Kıbrıs Haçlı Krallığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 695-696; Hill, *A History Of Cyprus*, I, s. 315-319; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK. Yayınları, Ankara 1975, s. 401.

⁸⁵ Guidoboni-Bernardini-Comastri-Boschi, "The Large Earthquake...", s. 8.

XIII. yüzyılda 20-22 Mayıs 1202 tarihinde yaşanan depremin ilk sarsıntısında Suriye'den Mısır'a kadar sahil kentlerinde yıkım yaşanırken ikinci depremden Doğu Akdeniz kıyı şeridiyle birlikte Kıbrıs da etkilendi. 7-7,5 şiddetinde olduğu ifade edilen deprem, Kıbrıs'ın liman kentlerinde tsunamiye sebep oldu.⁸⁶ Depremin Kıbrıs'ta yarattığı etkide özellikle tsunami vurgusu yapılmaktadır. Denizde yaşanan gel-git etkisiyle sular Kıbrıs'ın yarısına kadar ilerledi ve şiddetli dalgalarla limanlarda bulunan gemiler karaya vurarak parçalandı. 1202 depremi sonrasında 1203 ve 1204 yıllarında Ölü Deniz Fayı üzerinde Doğu Akdeniz sahil kentlerini etkileyen ve yıkımlara sebep olan depremler yaşanmaya devam etti. Ancak bunlar arasında özellikle 1202 yılı depremi zikredilmektedir.⁸⁷ Bu depreme maruz kaldığının ifade edilmesine karşın kaynaklarda teferruatlı bilgi bulunmamaktadır. Depremden on yıl sonra Kıbrıs'a giden Oldenburg, Kıbrıs Adası'ndaki Baf, Limasol ve Lefkoşa gibi kentlerin sosyo-ekonomik durumuyla güzelliğine vurgu yapmaktadır. Diğer yandan Limasol liman kentinin ise sağlam olmadığını ifade etmektedir.⁸⁸ Limasol ya da Baf'ın depremlerle tahrip olması, Kıbrıs'ın önemini kaybettirmemişti. Kıbrıs Haçlı Krallığı kontrolünde dinî, siyasî, askerî ve ticarî açıdan stratejik önemi daha sonraki yıllarda da devam etti. Depremin yaşandığı süreçte ve sonrasında Haçlı kontları ittifak hâlindeydi ve V. Haçlı Seferi'nin hazırlık evresinde Haçlı donanmaları Kıbrıs'ın bu limanlarını kullandı. Aynı şekilde Dimyat'a yönelik Eyyûbi-Haçlı mücadelesinde Eyyûbi Meliki Kâmil (1218-1238), Limasol Limanı'nda demirlemiş olan Haçlı donanmasına saldırdı.⁸⁹ Depreme rağmen aktif kullanımın diğer bir örneği ise ticarî faaliyetlerdi. Buna göre 1218 yılında Cenevizlilere Limasol'dan imar faaliyetlerinde bulunabilecekleri arazi bağışı yapıldı. 1232'de ise bu imtiyaz genişletildi, Baf, Limasol ve Lefkoşa'da geniş topraklar hediye edildi.⁹⁰

Doğu Akdeniz'e kıyısı olan kentlerin yanı sıra Kıbrıs'ı etkileyen başka bir deprem 1222'de yaşandı. Depremin etkisiyle özellikle Kıbrıs'ın güney kıyılarında tsunami ve büyük bir yıkım meydana geldi. Tarihi süreçte meydana gelen depremlerin en şiddetlisi olarak tarif edilen bu âfette önemli yapıların birçoğu yok oldu. Kıbrıs'ın güney ve güneybatısında etkili olan depremler Baf, Limasol ve Lefkoşa'da kaleler yıkıldı, çok fazla can kaybı yaşandı.⁹¹ 11 Mayıs 1222'de meydana gelen ve *Baf Depremi* olarak da zikredilen bu âfette bölgede aktif fayların bulunması sebebiyle Baf ve Limasol'da şiddetli bir tsunami de yaşandı. Tsunami dalgalarıyla liman kaleleri sular altında kaldı. Ayrıca deprem ve sebep olduğu tsunami, Doğu Akdeniz yönünde İskenderiye, Antalya ve İskenderun körfezlerinde de etkili oldu. Ancak tsunaminin şiddeti, uzaklıklarından kaynaklı olarak tüm bölgelerde aynı oranda olmadı, İskenderun Körfezi yönünde azalım gösterdi. Buna rağmen geniş alanda yarattığı tahribat sebebiyle depremin 7-7,5 şiddetinde olduğu ifade edilmektedir.⁹² Kıbrıs'ta en fazla etkilenen yer Baf oldu. Zira burada önce deniz çekildi akabinde ise tekrar yükselmesiyle tüm kent sular altında kaldı. Kaleler yıkılıp kent tamamen harap olurken etkili olan iki âfette insanların büyük bir kısmı öldü.⁹³ Deprem sırasında yıkılan yerler arasında Baf Limanı'nın yanı sıra Lusignan hânedânına ait Baf yakınlarındaki Saranda Kolones Kalesi (Kırk Sütun) de vardı. Kıbrıs'ta Haçlı hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte 1191-1204 yılları arasında inşa edilip ticarî ve askerî faaliyetlerin yapıldığı kale, tsunami ve deprem şiddetiyle yıkıldı.⁹⁴ Deprem sonrasında kalenin yeniden inşa edilmediği ve zaman

⁸⁶ Papadopoulos-Papageorgiou, "Lake Earthquakes...", s. 91; Antonopoulos, "Data from Investigation on Seismic...", s. 182-183; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 126-129, 212.

⁸⁷ Antonopoulos, "Data from Investigation on Seismic...", s. 183; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 127-130. Kıbrıs'ta yaşanan âfete değinen İbn Kesir, 1200'den itibaren yaşanan doğal afetler sebebiyle yıl içerisindeki ölüm oranını mübalağalı şekilde bir milyon olarak vermektedir (İbn Kesir, *El-Bidaye...*, C. XIII, s. 106-107; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 128-130).

⁸⁸ Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya...*, s. 46-52.

⁸⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. III, s. 144-145; Altan, "Kıbrıs Haçlı Krallığı...", s. 695-697.

⁹⁰ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 403-404.

⁹¹ *Hetum Vekaynamesi*, s. 16; Elizabeth Chapin Furber, "The Kingdom of Cyprus 1191-1291", *A History of the Crusaders, The Later Crusader*, II, (Ed. Kenneth M. Setton), The University Wisconsin, London 1969, s. 609-610; Antonopoulos, "Data from Investigation on Seismic...", s. 183; Ulutaş, "The May 11 Paphos...", s. 3, 7.

⁹² Kıbrıs adasındaki tsunami şiddetli olmakla birlikte Antalya, Anamur, İskenderun ve Suriye'ye 30 dakika sonra ulaştı (Ulutaş, "The May 11 Paphos...", s. 2-4, 7, 11). Depremin şiddeti konusunda karşılaştırınız. Yolsal, *Girit-Kıbrıs Yayları...*, s. 5, 290-293.

⁹³ Antonopoulos, "Data from Investigation on Seismic...", s. 184.

⁹⁴ Annemarie Weyl Carr, "Dumbarton Oaks and the Legacy Byzantine Cyprus", *Near Eastern Archaeology*, 1/2, 2008, s. 96; Michalis Olympios, "Rummaging Through Ruins: Architecture in Limassol in the Lusignan and Venetian Periods", *Lemessos: A History of Limassol in Cyprus from Antiquity to the Ottoman Conquest*, (Ed. Angel Nicolaou Konnari-Chris Schabel), Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2015, s. 374; Gülnur Uçar, *The Crusader Castles Of Cyprus And Their Place*

içerisinde önemini yitirdiği ifade edildiği gibi arkeolojik buluntulardan yola çıkılarak kısmen yaşanır durumda olduğu da zikredilmektedir. Bu durum, arkeolojik kazılarda elde edilen ve XIII.-XIV. yüzyıla tarihlendirilen eşyalarla desteklenmektedir.⁹⁵ Ancak birçok mücadelenin yaşandığı ve 1202 sonrasında kullanılmaya devam edilen Baf Limanı ve Saranda Kalesi, 1222 depreminin akabinde yaşanan tahribat ölçüsünde demografik ve ekonomik açıdan gerileme yaşadı.⁹⁶ Depremde zarar gören yerler arasında Limasol yakınlarındaki Kolossi Kalesi de yer almaktaydı. III. Haçlı Seferi'nden itibaren aktif olarak kullanılan bu yapılar, yaşanan depremlerde harap olsa dahi tamamen terk edilmeyerek ticarî, dinî, idarî ve siyasî olarak işlevini korudu.⁹⁷

Baf ve Limasol limanları, Kıbrıs için önem taşıyan yerler arasındaydı ve liman vasıtasıyla Kıbrıs'tan elde edilen tarım ürünlerinin, madenlerinin ve ormanlarından elde edilen kerestenin ticareti yapılmaktaydı.⁹⁸ Süreçte meydana gelen depremler, limanın yıkılmasına ve eski önemini yitirmesine sebep oldu. Deprem ve tsunamiyle sular altında kalan Baf Limanı kullanılamaz hâle geldi. Ancak bu ve diğer liman kentleri, muhtelif zamanlarda depremlerden zarar görmüşse de Haçlı seferlerinde önemini muhafaza etti. Haçlı seferleri sırasında hem dinî hem de askerî gayelerle Hristiyanların uğrak yerleri arasında oldu.⁹⁹ İhtiyaç anında kullanıldığı ise, “Baf artık bir şehir değil, harabelerin üzerinde kurulmuş sefil bir köy. Bu yüzden limanı da terk edilmiş, bizim başımıza geldiğinde ancak zor durumda kalanlar limana girmek zorunda kalıyorlardı” sözüyle nakledilmektedir.¹⁰⁰ 1222 sonrasında Latinlerin Baf'ı kısmen, Limasol'u ise aktif olarak kullanmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Daha önce de zikredildiği gibi Cenevizli tüccarlara Limasol'da 1218 ve 1232'de imtiyazlar verildi. 1248/1249'da Eyyûbi-Haçlı mücadelesinde Fransa Kralı Louise'e ait Haçlı donanması, Limasol önlerinde Kıbrıs Kralı Henry tarafından karşılandı ve ordu burada hazırlandı.¹⁰¹ Aynı şekilde 1248 yılında İstanbul Latin Krallığı'ndan II. Baldwin'in eşi kraliçe Mary, Kıbrıs seyahatinde ilk olarak Baf'a hareket etti. Ancak hava şartlarının olumsuzluğu sebebiyle Limasol'a yönelerek burada törenle karşılandı.¹⁰²

Çukurova'da bulunan Sis şehrinden Humus'a kadar olan alanda tahribat yaratan 1268 depreminde Kıbrıs da etkilendi. Burada yıkılan yapılar arasında Lefkoşa'da Lusignan hânedânı döneminde inşa edilmiş olan (1208) Sophia Katedrali¹⁰³ ve Baf kentinde bulunan Saranda Kalesi de yer almaktaydı. Daha önce zikredildiği üzere 1222 depreminden etkilenen ve harap olan kale, sonrasında kısmen yaşanabilir bir yer hâline getirilmişti. 1268 depremi sonrasında da Memlûk-Haçlı mücadelelerinde kalenin adının zikredilmesi, onararak kullanıma açıldığını göstermektedir.¹⁰⁴ Zira doğrudan Baf adı verilmemekle birlikte 1270-1271 yılları, Memlûklerin Baybars liderliğinde Limasol üzerinden Kıbrıs'a sefer düzenlediği bir dönemdi. Memlûk donanması, Limasol'a yaklaşmışsa da burada bulunan Latin donanmasının etkisiyle başarısız olarak geri döndü.¹⁰⁵

4. Depremlere Dinî Açısından Yaklaşım

Depremler çok yönlü etkileri olan doğal hadiselerdir. Meydana geldiği coğrafyada yapısal tahribatın yanı sıra şiddeti oranında insanlar üzerinde de fiziksel ve psikolojik etki yaratır. Depremi

Within The Crusading History, A Thesis Submitted to The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara 2004, s. 83.

⁹⁵ Kaleye dair değerlendirmeler konusunda bkz. Guy D. R. Sanders, “William Of Moerbeke's Church at Merbaka the Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements”, *Hesperia: The Journal of The American School of Classical Studies at Athens*, 84/3, 2015, s. 590-592; John Rosser, “Excavations at Saranda Kolones, Paphos, Cyprus, 1981-1983”, *Dumbarton Oaks Papers*, 39, 1985, s. 82, 85, 89; Uçar, *The Crusader Castles...*, s. 83.

⁹⁶ James Petre, *Crusader Castles of Cyprus The Fortifications of Cyprus Under The Lusignan: 1191-1489*, Thesis Submitted For The Degree of Doctor of Philosophy School of History and Archeology, University of Cardiff, 2010, s. 363-370.

⁹⁷ Hill, *A History Of Cyprus*, s. 317-319. Burası, askerî üst mahiyetinde olup 1210'da Hospitalier ve Templier Şövalyelerinin kontrolüne bırakılmış olan kaleydi (Uçar, *The Crusader Castles...*, s. 80-81).

⁹⁸ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 405; Şerafeddin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, TTK. Yayınları, Ankara 2020, s. 135-136.

⁹⁹ Wilfried Buch, “14. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri”, (Çev. Yüksel Baypınar), *Belleten*, C. XLVI, S. 183, 1982.

¹⁰⁰ Banu Ünal, *Orta Çağ'da Kıbrıs'ın Siyasi, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2017, s.48, 50, 60-61.

¹⁰¹ Altan, “Kıbrıs Haçlı Krallığı...”, s. 697-698; Furber, “The Kingdom of Cyprus...”, s. 610, 612, 615, 623.

¹⁰² Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev. Cüneyt Kanat), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 99, 102.

¹⁰³ Ebru Karakaya, “Kıbrıs”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 382-383.

¹⁰⁴ Sanders, “William of Moerbeke's Church...”, s. 591-592.

¹⁰⁵ Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye...*, s. 63.

yaşayan insanlar, korku ve panik duygusuyla canlarının emniyeti için tedbirler almaya çalıştığı gibi içinde buldukları durumla baş edebilmek için maneviyata yönelir. Depremi dinî boyutu da burada ortaya çıkar. İnsanlar yaşanan âfeti dinî çerçevede Allah'ın bir cezası olarak değerlendirdikleri gibi yaşadıkları korkuyla başa çıkabilmek için inanç ve teslimiyet duygusuyla dine sığınır. Bu durum, geçmişten günümüze geçerliliğini muhafaza etmektedir.¹⁰⁶ Orta Çağ'da da depremler, meydana geldiği coğrafyada Müslüman ve gayrimüslimler tarafından farklı şekillerde yorumlandı. Doğal bir olgu olan depremler, toplumlarda farklı bakış açılarıyla da olsa ilahî kudrete dayandırıldı. Bizanslı tarihçiler, depremi bilimsel ve dinsel bakış açısıyla ele alıp değerlendirirken Ermeni, Süryani ve Müslüman müellifler genellikle dinî çerçevede izah etmekteydi. Âfetin boyutları kıyamet, gazap ya da ceza ile izah edildiği gibi yıkımın boyutunun vurgulanması için kale surlarının yanı sıra kilise ve cami gibi dinî yapıların yıkımına da değinilmekteydi. Bununla birlikte toplumdaki ahlakî bozulma, Ortodoks, Katolik ve Gregoryen Hristiyanlar arasındaki mezhep çatışmaları ve Müslümanlarla yaşanan mücadeleler de depremlerin ilahî sebepleri olarak görülmekteydi.¹⁰⁷ XII. yüzyıl öncesinde de depremlere bu yönde yaklaşılmıştı. 1053 yılında Antakya ve civarında 10 bin insanın ölümüne sebep olan deprem bu yaklaşımın örneklerindendi. Dönem itibarıyla yaşanan doğal âfetler, Allah'ın gazabına bağlanarak izah edilmektedir ki bu deprem de toplumsal bozulma ve mezhep çatışmalarıyla ilişkilendirilmişti. Özellikle Ermeni ve Süryani müellifler, Bizans İmparatorluğu'nun Süryanilere baskı uygulayarak mezhep değişikliğine zorlamasının ve Antakya'da İncil'i yakmalarının etkili olduğunu bu sebeple de Allah'ın kendilerini cezalandırmasına neden olduklarını iddia etmektedirler. Onların böyle bir kanaate varmasında ise İncil'i yakanların St. Bedros/Petrus (St. Pierre) Kilisesi'ne girmelerinden sonra depremin yaşanması ve Ermenilerle Süryanilerin haricindeki insanların enkaz altında kalarak ölmeleri etkiliydi. Bu depremin yarattığı korkuyla ilahî güce sığınan insanlar, açık alanda toplanmak için hareket ettikleri sırada yüksek sesle de dua etmekteydi.¹⁰⁸

Benzer yaklaşım XII. ve XIII. yüzyıllarda da devam etti. Bu yaklaşıma dair birkaç deprem üzerinden örnek verilebilir. XII. yüzyılda dinî yönden değerlendirilerek nakledilen ilk deprem 1114 yılında gerçekleşti. *Simbat Vekayinamesi*'nde haç yortusunun yapıldığı gün Hristiyanlara ait kentlerde Allah'ın hiddetinden deprem olduğu ifade edilirken¹⁰⁹ Ermeni müellif Urfalı Mateos da depremin gerekçesini ilahî kudrete dayandırarak etkilerine değinmektedir. Halkın, Allah'ın yolundan ve adaletten ayrılması sebebiyle gazaba uğradığını, bu sebeple de haç yortusunda depremin meydana geldiğini bildirmektedir. Ona göre depremin şiddetiyle ovalar ve dağlar yarıldı, birçok insan hayatını kaybetti. Gece insanlar uykudayken meydana gelen ve kıyamet gününe benzetilen depremde Maraş'tan Çukurova'ya kadar olan alanda sadece Franklara (Latin) ait çok sayıda ev ve manastır da yıkıldı. Mezhep farklılığından kaynaklı yaşanan anlaşmazlık burada da kendisini gösterdi. Zira müellif Müslüman ve gayrimüslim unsurları tenzih ederek sadece Frank vurgusu yapmaktadır.¹¹⁰ Bununla birlikte oluşan dinî etki, Hristiyanların yeni kararlar almasına zemin hazırladı. İlk olarak depremin akabinde Antakya Patriği Bernard, daha önce olduğu gibi vaazlarla dinî telkinlerde bulundu ve Antakya halkını günahlarının kefareti olarak üç gün oruç tutmaya çağırdı.¹¹¹ 1115'ten 1120 yılına gelindiğinde ise böyle büyük bir

¹⁰⁶ Naci Kula, "Deprem ve Dini Başa Çıkma", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2002; Fikret Karaman, "Tevekkül, Kader Bağlamında Deprem ve Sorumluluk Bilinci", *Diyanet İlim Dergisi*, S. 56, 2020.

¹⁰⁷ Subaşı, "XI. Yüzyılda Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler...", s. 508- 511.

¹⁰⁸ *Urfalı Mateos Vekayi-namesi...*, s. 98-99; Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler...*, s. 92. *Simbat Vekayinamesi*'nde, patrik ve diğer din adamlarının St. Bedros Kilisesi'ne girdikten sonra sarsıntı yaşandığı, kilisenin üzerine gökten bir taş düşmesiyle kilisenin tamamen yandığı ve depremde bin kişiyle patriğin de öldüğü bildirilmektedir (*Simbat Vekayinamesi...*, s. 34-35).

¹⁰⁹ *Simbat Vekayinamesi...*, s. 38.

¹¹⁰ *Urfalı Mateos Vekayi-namesi...*, s. 254-256. Adıyaman ve Maraş'a kadar alanda binlerce insan hayatını kaybetti. Maraş'ta ölenler arasında şehrin piskoposu ile idarecisi Salernolu Richard da bulunmaktaydı (*I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi*, s. 26-27; "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle", (Trans. A.S. Tritton-H. A. R. Gibb), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1, 1933, s. 87-88; Asbridge, *Principality Of Antioch...*, s. 162, 176).

¹¹¹ Vaaz verilmesi konusunda Antakya Patriği Bernard'ın dışında Urfa Başpiskoposu Benedic'in de adı zikredilmektedir (Asbridge, *Principality Of Antioch...*, s. 201; Ambraseys, "The 12th Century Seismic...", s. 741). Bernard de Valence, 1100 yılında Antakya Latin Patriği tayin edilmişti ve diğer Latin piskoposları ona bağlanmıştı (Asbridge, *Principality Of Antioch...*, s. 198; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 26). Patrik Bernard, Antakya Kontluğunun sadece dinî konularında değil aynı zamanda idarî ve siyasi hadiselerinde de etkin konumdaydı. 1118'de Antakya'da bulunan Süryani Kilisesi Patriği Athanasios ve Urfa Metropoliti Bar Sabunî arasındaki kutsal kitap sebebi anlaşmazlığa müdahil oldu. Patrik Athanasios'un, Metropolit Bar Sabunî'yi ayın yapmaktan menetmesi üzerine Bar Sabunî Latin Patriği Bernard'dan yardım istedi. Patrik Bernard, görüşmek üzere çağırıldığı Athanasios'u suçlu buldu ve itiraz etmesi üzerine de kırbaçlattı. Patrik Athanasios'un yaşananları Antakya kontu Roger'e bildirmesiyle, Kont kendisini ilgilendirmeyen konuya dâhil olduğu için Latin Patriği Bernard'ı uyardı

deprem felaketinin ardından kıtlık, kuraklık ve çekirge istilası gibi âfetlerle birlikte Kudüs Haçlı Krallığı'nın siyasî ve askerî zorluklar yaşaması din adamlarını tekrar harekete geçirdi. İnsanları günahlarından arınarak Allah'a yakınlaştırmak ve bağlılıklarını artırmak düşüncesiyle Nablus'ta bir konsey toplandı ve 25 maddelik bir kanun metni hazırlandı.¹¹²

1156 yılından itibaren belirli aralıklarla yaşanan deprem ve artçıları sırasında da Allah'a sığınılması söz konusuydu. Nuh Arslantaş, 1156 yılının Temmuz ayında meydana gelen depremi naklinde *Ebü Şâme* ve *İbnü'l Kalânîsî* gibi Müslüman müelliflerin görüşlerine yer vermektedir. Buna göre Şam'ın depremden en az zarar gören yer olduğunu, "... Allah Dimaşk ve çevresinden bu depremi uzak tuttu" sözleriyle nakletmektedir. Aynı şekilde 1157/1158 depremlerinde panik hâlindeki insanların canlarının emniyeti için tedbirler almalarının yanı sıra Allah'a sığındıkları ve bağışlanmak için yüksek sesle dua ettikleri ifade edilmektedir.¹¹³ Urfalı Mateos da Halep civarında meydana gelen depremle Müslümanların şehirlerinin tamamen yıkıldığını, Hristiyanları ise Allah'ın koruduğunu ifade etmektedir.¹¹⁴

1170 depremi de ağırlıklı olarak ilahî yönden değerlendirilen âfetlerden biriydi. Hristiyanlar, ilk olarak depremin boyutunu ilahî kudretle izah ettiler. Bu doğrultuda mezhep farklılıklarına değinerek Antakya'daki Latin ve Rumlara ait kiliselerin birçoğunun çöktüğünü, St. Petrus Kilisesi'nin ise Ortodoksların ayini sırasında başlarına yıkıldığını söylediler. Rum ve Latinlere ait kiliselerin yıkılmış olmasına rağmen Latinler, Bizans'ın Ortodoks Patriği Athanasios ile din adamlarının Antakya St. Petrus Kilisesi'nde ayin yaptığı sırada meydana gelen ve kilisenin yıkılmasına sebep olan depremi, Allah'ın gazabı olarak değerlendirdiler.¹¹⁵ Depremi şiddeti; yeryüzünün denizde bir sandalmış gibi sallandığı ve kıyametin koştığı şeklinde tasvir edilmekteydi. Ayrıca yaşanan depremin hiç bitmeyeceği düşüncesinin insanlarda hâsıl olduğu bildirilmekteydi. Din merkezli tasvirlerin yanı sıra Antakya'nın surları ile Hristiyanlar için önem taşıyan kiliselerin yıkıldığı böyle bir felaketin çok yönlü etkileri oldu. Antakya Haçlı Kontu III. Bohemund, Müslümanlarla mücadele süreci olması sebebiyle imar faaliyetleri için emir vermekle beraber saçlarını kestirip harar giyerek yas tuttu ve Latin Patriği'nden af diledi.¹¹⁶ Bohemund'un patrikten af dileme hadisesi dinî ve siyasî gerekçelere dayanmaktaydı. Antakya kontu III. Bohemund'un kız kardeşinin Bizans İmparatoru Manuel ile evliliği taraflar arasında yakınlık meydana getirmişti. Deprem öncesinde Nüreddin Mahmud ile siyasî ve askerî mücadeleleri için İmparator Manuel'den yardım alma arzusuyla İstanbul'a giden III. Bohemund, bu ziyaretine amacına ulaştığı gibi dönüşte Ortodoks Patriği II. Athanasios'u Antakya'ya getirmişti (1165). Antakya Haçlı kontunun bu tutumu ve tüm piskoposların Bizans Ortodoks Kilisesi lehine değiştirilmesi, Latin Patriği Aimery'de kırgınlığa sebep olmuştu. Aimery, yaşanan anlaşmazlık üzerine patriklik makamından ayrılarak Kusayr Kalesi'ne çekilmişti. Yaşanan çekişmenin yanı sıra deprem hadisesinin dinî mahiyette izah edilmesiyle III. Bohemund, Bizans Patriği Athanasios'un depremde ölmesi üzerine henüz enkaz kaldırılmadan Latin Katolik Patriği Aimery'i patriklik makamına davet etti. Bu vesileyle Latin dünyasının desteğini arzuladığı gibi Bizans İmparatorluğu ve Ortodoks mezhebinin kontrol üzerindeki hâkimiyetini engellemiş oldu. II. Athanasios'un, Ortodoks mezhebi dışındakilere oldukça sert muamele etmesi Ermeni, Süryani ve Katoliklerde memnuniyetsizlik yaratmıştı. Depremle hayatını kaybetmiş olması da halka ve Antakya kontuna beklenen fırsatı vermiş oldu.¹¹⁷ 1170 depreminin Halep'teki etkisine dair de bilgilere ulaşılmaktadır. Süryani Mihail, depremin etkisiyle siyah suyla dolan ve sayısız insanın boğularak öldüğü Halep'te yaşanan yıkımı naklederken Müslümanların kontrolünde olan bu yerleşim yerindeki yıkım ve insanların ölümünden memnuniyet duymakta, Tanrı'nın öldürülen Hristiyanların intikamını aldığını ifade etmektedir.¹¹⁸

ve Süryani Patrik Athanasios'u Mar Barsuma Manastırı'na gönderdi. Patrik Athanasios'un Urfa Metropolit Bar Sabuni'yi aforoz ettiği bu hadisede ortaya çıkan Bernard ve Athanasios anlaşmazlığı öldükleri zamana kadar devam etti (Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 31-32, 112, 128).

¹¹² Willermus Tyrensis'in *Haçlı Kroniği*..., s. 201.

¹¹³ Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler*..., s. 113, 115-116.

¹¹⁴ Urfalı Mateos *Vekayi-namesi*..., s. 316.

¹¹⁵ Abu'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 409-410; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 325; Emanuela Guidoboni-Filippo Bernardini-Alberto Comastri-Enzo Boschi, "The Large Earthquake on 29 June 1170 (Syria, Lebanon and Central Southern Turkey)", *Journal Of Geophysical Research*, 109, 2004, s. 11-13.

¹¹⁶ *Süryani Mihail Vakainamesi*, s. 212-214.

¹¹⁷ *Süryani Mihail Vakainamesi*, s. 199-200; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 112, 310, 325.

¹¹⁸ *Süryani Mihail Vakainamesi*, s. 212, 214.

XIII. yüzyılda meydana gelen depremlerden 1222 tarihli olanı Kıbrıs'ın Baf kenti merkezliydi. Bu sebeple de Baf depremi olarak zikredilmekteydi. Bu deprem, şehirde bulunan tarikat mensuplarının tutumlarında belirleyici olduğundan dinî açıdan etkiliydi. Deprem sırasında Baf'ta bulunan kilisenin yıkılmasıyla ayin yapan piskopos ve yanında bulunanlar öldü. Bu sebeple Fransisken Tarikatı mensupları, Baf Kilisesi'ni terk etmek zorunda kaldı.¹¹⁹

SONUÇ

Doğal bir âfet olan deprem, muhtelif zamanlarda ve fay hatlarının etkilediği coğrafyalarda meydana gelebilmektedir. Depremlerin meydana geldiği yerler arasında Doğu Akdeniz ve Kıbrıs da yer almaktadır. Milattan önce başlayan ve sonrasında devam eden depremlerden Kıbrıs Adası'nın güneybatısındaki Baf ve Limasol limanları büyük ölçüde etkilenmiş ve buralarda birçok yıkım yaşanmıştır. Diğer yandan Doğu Akdeniz'deki yerleşim yerleri olan Mısır, Filistin, Suriye, Antakya ve Çukurova kıyıları da yıkımlardan çok yönlü olarak etkilenmiştir.

İncelenen dönemde meydana gelen depremlerden Ermeni, Süryani ve Arap kaynaklarında bahsedilmektedir. Kimi zaman abartılı ifadelerle nakledildikleri akla gelse de arkeolojik çalışmalar bu tarihi kayıtları büyük oranda desteklemektedir. Nakillerden anlaşıldığı üzere genellikle sabaha karşı ya da gece meydana gelen depremler, coğrafya fark etmeksizin kent ve köylerde büyük yıkımlara ve can kayıplarına sebep oldu. Yerleşim yerlerinin tamamen harap olmasında ve can kayıplarının artmasında depremlerin gece meydana gelmesi ve büyük ölçekli olması önemli bir faktördü. Ayrıca depremlerin akabinde yaşanan ikincil âfetlerden tsunami ve seller de söz konusu kayıplarda önemli bir paya sahipti. Depremlerin sonuçları ise çok yönlü olarak ortaya çıktı. Can kayıpları ve yıkımlar ile yaşanan tahribatı gidermek için yürütülen onarım faaliyetleri depremlerin maddî sonuçlarını teşkil ederken, sebebinin Allah'ın gazabıyla ifade edilmesi yaşanan âfetlerin manevî sonuçları olarak görülebilir. Zira Süryani ve Ermeni müelliflerin nakillerine göre depremler, Allah'ın gazabına ve insanların günahkârlıklarına bağlandı. Bu sebeple de depremler dinî olarak değerlendirildiğinden toplanan konsillerde yeni kanunnameler hazırlandı ve böylece insanlar yaratıcıya yakınlaştırılmaya çalışıldı. Buradan hareketle depremlere karşı dinî yaklaşımın çoğu zaman var olduğu anlaşılmaktadır.

Depremlere karşı halkın ve devlet adamlarının da tutumları dikkat çekicidir. Meydana gelen depremlerde canlarını kurtaran insanlar, yaşanabilecek yeni bir sarsıntı ve yıkımdan korunmak için şehirlerden uzaklaşmayı tercih etti. Zira depremin akabinde bazıları şehirleri tamamen terk ederken bir kısmı ise uzun süre evlere girmeyip çadırlarda yaşadı. Liderler ise hâkim oldukları toprakların hem siyasi ve askerî hem de sosyal açıdan emniyetini sağlamak için girişimlerde bulundular. Halkın terk ettiği kentlerin tekrar yaşanabilir hâle gelebilmesi için imar faaliyetlerine hız verdiler ve yıkılan kalelerin derhal onarılmasını sağladılar. Ayrıca yaşanan depremler, zaman içinde yapı tekniğini de etkiledi. Yapılan düzenleme ve değişiklikler, hem şehirlerin ticarî olarak varlığının devam ettirilme kaygısıyla hem de buna bağlı olarak devletlerin varlığıyla ilişkiliydi. Bu kapsamda yapılan vergi düzenlemeleriyle şehirlerin onarılmasına çalışılırken toplumsal birliğin ve nüfus yapısının korunmasının amaçlandığı da görülmektedir.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Haçlı seferlerinin yaşanması ve Müslüman-Hristiyan mücadelelerinin varlığı dikkate alındığında âfetler sonucunda hızlı toparlanmanın bu yönüyle de gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira depremler, dönemin liderleri ve devlet adamları arasında bazen çatışmaları durdururken bazen de tam aksine şehirlerin kolay bir şekilde ele geçirilmesi açısından fırsata dönüştürülmüştür. Yıkılan kale ve kentlerin sonraki süreçte birçok devlet ya da hânedâna ev sahipliği yapması da depremlerin yaralarının bir şekilde sarıldığını ve yaşamın devam ettiği düşüncesinin insanoğlunda her dönem var olduğunu göstermektedir. Buna karşın sonraki süreçte oluşabilecek risk faktörünün azaltılması açısından yıkılan şehirlerin ya da yerleşim yerlerinin taşınmasının tercih edilmesi gerekirken çoğu zaman böyle bir girişimde bulunulmadığı da anlaşılmaktadır. Bu yönüyle de hasarlı yer ve mekânların onarılması, bir taraftan yaşanan âfetlerden ders alınmadığını gösterirken diğer taraftan da mevcut sosyo-ekonomik düzen ve kültürün yerinde her daim yaşatılması isteğinden kaynaklandığına işaret etmektedir.

¹¹⁹ Antonopoulos, "Data from Investigation on Seismic...", s. 184.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Akkuş Yiğit, Fatma, “Memlûk-Ermeni Münasebetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 16, 2015, ss. 171-206.
- Aktaş, Yasemin, “Erzincan’da Meydana Gelen Depremler (XI-XV. Yüzyıllar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 68, 2020, ss. 399-419.
- Alishan, Léonce M., *Sissouan Ou L’Arméno-Cilicie Description Géographique et Historique*, Venise 1899.
- Altan, Ebru, “1150-1250 Yılları Arasında Anadolu’da Doğal Afetler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Depremler Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul 2002, ss. 41-49.
- _____, “Kıbrıs Haçlı Krallığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 695-700.
- _____, “Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu”, *Bellekten*, C. 66, S. 245, 2002, ss. 87-94.

- Ambraseys, Nicholas N., “The 12th Century Seismic Paroxysm in the Middle East: A Historical Perspective”, *Annals of Geophysics*, 47/2-3, 2004, ss. 733-758.
- Antonopoulos, J., “Data from Investigation on Seismic Sea Waves Events in the Eastern Mediterranean from 1000 to 1500 A.D.”, *Annali di Geofisica*, 33/1, 1980, ss. 179-199.
- Arik, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Meydana Gelen Depremler”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 27, 1992, ss. 13-32.
- Arslantaş, Nuh, “Zelzele”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 227-231.
- _____, *İslâm Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri İlk On Asırda (H.I/X-M.VII-XVI) Arapça Kaynaklar Bağlamında Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Asbridge, Thomas, *The Creation Of The Principality Of Antioch 1098-1130*, The Boydell Press, Woodbridge 2000.
- Atabey, Eşref, *Deprem*, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000.
- Azîmî Tarihi (Selçuklular ile İlgili Bölümler 430-538)*, (Çev. Ali Sevim), TTK. Yayınları, Ankara 1988.
- Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK. Kütüphanesi, İstanbul 1946.
- Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, (Çev. Hüseyin Polat), TTK. Yayınları, Ankara 2016.
- Bezer, Gülay Ögün, “Şeyzer”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 106-107.
- Buch, Wilfried, “14. Yüzyılda Kudüs’e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri”, (Çev. Yüksel Baypınar), *Belleten*, C. XLVI, S. 183, 1982, ss. 509-534.
- Casta, Stephen, *Natural Disaster and the Crusades: Framing Earthquakes in Historical Narratives, 1095-1170*, A Thesis Presented to the University of Waterloo in fulfillment of the thesis requirement for the degree of Master of Arts in History, Canada 2017.
- Cenâbi'ye Göre Türkiye Selçukluları*, (Çev. Muharrem Kesik), Selenge Yayınları, İstanbul 2023.
- Çetin, Altan, “Ortaçağ’da Doğu Akdeniz’de Türkler”, TASAM. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/69014/orta_cagda_dogu_akdenizde_turkler Erişim Tarihi: 22.05.2023.
- Dadoyan, Seta b., *The Armenians in the Mediaval İslâmic World*, 2, London 2013.
- Demirkent, Işın, “Kıbrıs”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, ss. 371-373.
- _____, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Dördüncü Haçlı Seferi'nin Anonim Kaynakları, Devastatio Constantinopolitana Kroniği, Soissons Nakil Anlatısı, Gesta Episcoporum Halberstadensum'dan Seçmeler*, (Çev. Abdurrahman Onur Çalışır), Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), TTK. Yayınları, Ankara 2011.

- El-İdrisî, *Kadim Dünya Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- Ellenblum, Ronnie-Shmuel Marco-Amotz Agnon-Thomas Rockwell-Adrian Boas, “Crusader Castle Torn Apart by Earthquake at Dawn, 20 May 1202”, *Gedogy*, 26/4, 1998, ss. 303-306.
- Erdoğan, Haluk, “Kıbrıs’ın Sismotektoniği ve Deprem Tehlikesi”, *1. Uluslararası Doğal Afetler ve Olağanüstü Durumlarda Ulusal ve Uluslararası Koordinasyon İşbirliği ve İnsani Yardım Konferansı, Girne 17-18 Nisan 2007, Bildiriler*, Lefkoşa 2007, ss. 23-31.
- Fulcheri Carnotensis, *Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, (Trans. Herausgegeben von. Heinrich Hagemeyer), Carl Winters Universitats, Heidelberg 1913.
- Fulcherius Carnotensis, *Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, (Çev. İlcan Bihter Barlas), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Furber, Elizabeth Chapin, “The Kingdom of Cyprus 1191-1291”, *A History of the Crusaders, The Later Crusader*, II, (Ed. Kenneth M. Setton), The University Wisconsin, London 1969, ss. 599-624.
- Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Ganse, Robert A.-John B. Nelson, *Catolog of Significant Earthquakes 2000 B.C.-1979 Including Quantitative Casualities and Damage*, World Data Center, Washington 1981.
- Gorigos Senyörü *Hetum Vekayinamesi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK. Kütüphanesi, İstanbul 1946.
- Gregory Abu'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (İng. Çev. E. A. Wallis Budge, Türkçe Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK. Yayınları, Ankara 1999.
- Guidoboni, Emanuela-Filippo Bernardini-Alberto Comastri-Enzo Boschi, “The Large Earthquake on 29 June 1170 (Syria, Lebanon and Central Southern Turkey)”, *Journal Of Geophysical Research*, 109, 2004, ss. 1-21.
- Guidoboni, Emanuel-F. Bernardini-A. Comastri, “The 1138-1139 and 1156-1159 Destructive Seismic Crises in Syria, South-Eastern Turkey and Northern Lebanon”, *Journal of Seismolog*, 8, 2004, ss. 105-127.
- Heyd, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK. Yayınları, Ankara 1975.
- Hill, Sir George, *A History Of Cyprus*, I, Cambridge University Press, London 1940.
- I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi*, (İng. Çev. A. S. Tritton, Türkçe Çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- “The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle”, (Trans. A.S. Tritton-H. A. R. Gibb), *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1, 1933, ss. 69-101.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, (Çev. Onur Özatağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Kesîr, *El-Bidaye ve 'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, C. XII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, 9, 10, (Terc. Ahmet Ağırakça-Beşir Eryarsoy-Zülfikar Tüccar-Abdülkerim Özaydın-Yunus Apaydın-Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev. Cüneyt Kanat), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Karaca, Sevtap Gölgesiz, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi 1099-1187*, TTK. Yayınları, Ankara 2022.
- Karakaya, Ebru, "Kıbrıs", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 382-392.
- Karaman, Fikret, "Tevekkül, Kader Bağlamında Deprem ve Sorumluluk Bilinci", *Diyanet İlim Dergisi*, S. 56, 2020, ss. 903-936.
- Kaya, Selim-Rahime Kızıllı, "Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009, ss. 403-418.
- Kesik, Muharrem, "Maraş Depremi (1114)", *Tarih Dergisi*, S. 42, 2005, ss. 43-46.
- _____, "XII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Âfetler ve Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul 2002, ss. 29-40.
- Kula, Naci, "Deprem ve Dini Başa Çıkma", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2002, ss. 234-255.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. A. Naci Tokmak), Demavend Yayınları, İstanbul 2020.
- Nicolle, David, *The Fourth Crusade 1202-04, The Betrayal of Byzantium*, Osprey Publishing Midland House, Oxford 2011.
- Olympios, Michalis, "Rummaging Through Ruins: Architecture in Limassol in the Lusignan and Venetian Periods", *Lemessos: A History of Limassol in Cyprus from Antiquity to the Ottoman Conquest*, (Ed. Angel Nicolaou Konnari-Chris Schabel), Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2015, ss. 362-501.
- Papadopoulos, Gerassimos A.-Antonia Papageorgiou, "Lake Earthquakes and Tsunamis in the Mediterranean and its Connected Seas", *Marine Geology*, 354, 2014, ss. 81-109.
- Petre, James, *Crusader Castles of Cyprus The Fortifications of Cyprus Under The Lusignan: 1191-1489*, Thesis Submitted For The Degree of Doctor of Philosophy School of History and Archeology, University of Cardiff, 2010.
- Rosser, John, "Excavations at Saranda Kolones, Paphos, Cyprus, 1981-1983", *Dumbarton Oaks Papers*, 39, 1985, ss. 81-97.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, (Çev. Fikret Işıltan), TTK. Yayınları, Ankara 2008.
- Sanders, Guy D. R., "William Of Moerbeke's Church at Merbaka the Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements", *Hesperia: The Journal of The American School of Classical Studies at Athens*, 84/3, 2015, ss. 583-626.

- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtüz 'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân*, (Terc. Ali Sevim), TTK. Yayınları, Ankara 2011.
- Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- Subaşı, Ömer, "XI. Yüzyılda Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54, 2015, ss. 505-535.
- Sür, Özdoğan, "Türkiye'nin Deprem Bölgeleri", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Dergisi*, S. 2, 1993, ss. 53-68.
- Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi II. Kısım (1042-1195)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK. Kütüphanesi, İstanbul 1944.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devleti*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mes'aliku'l Ebsâr*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil el-Makdisî Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, C. I, Mısır/Kahire 1287.
- Turan, Abdulkadir, "Nüreddin Mahmud Zengî'nin Faaliyetlerinin Şekillenmesinde Depremlerin Etkisi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. III, S. 6, 2017, ss. 1-34.
- _____, *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2018.
- Turan, Şerafeddin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, TTK. Yayınları, Ankara 2020.
- Uçar, Gülnur, *The Crusader Castles Of Cyprus And Their Place Within The Crusading History*, A Thesis Submitted to The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara 2004.
- Ulutaş, Ergin, "The May 11 Paphos, Cyprus, Earthquake: Implications for Stress Regime and Tsunami Modelling for the Eastern Mediterranean Shorelines", *Arabian Journal of Geosciences*, 13, 2020, ss. 1-13.
- Unat, Yavuz, "Zelzele", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 231-233.
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer-Halil Yınanç), TTK. Yayınları, Ankara 2000.
- Ünal, Banu, *Orta Çağ'da Kıbrıs'ın Siyasi, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2017.
- Weyl Carr, Annemarie, "Dumbarton Oaks and the Legacy Byzantine Cyprus", *Near Eastern Archaeology*, 1/2, 2008, ss. 95-103.
- Wilbrand von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*, (Çev. Mehmet Ersan), İrfan Eğitim ve Kültür Merkezi Yayınları, İzmir 2000.

Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II, Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099-1143), (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018.

Yiğit, İsmail, "Memlûkler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 90-97.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, (Yay. Haz. Refet Yinanç), TTK. Yayınları, Ankara 2013.

Yolsal, Seda, *Girit-Kıbrıs Yayları ve Ölü Deniz Fay Zonu Çevresinde Oluşan Depremlerin Kaynak Mekanizması Parametreleri Kayma Dağılımları ve Tarihsel Simülasyonları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008.

<http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/> Erişim Tarihi: 05.03.2023.

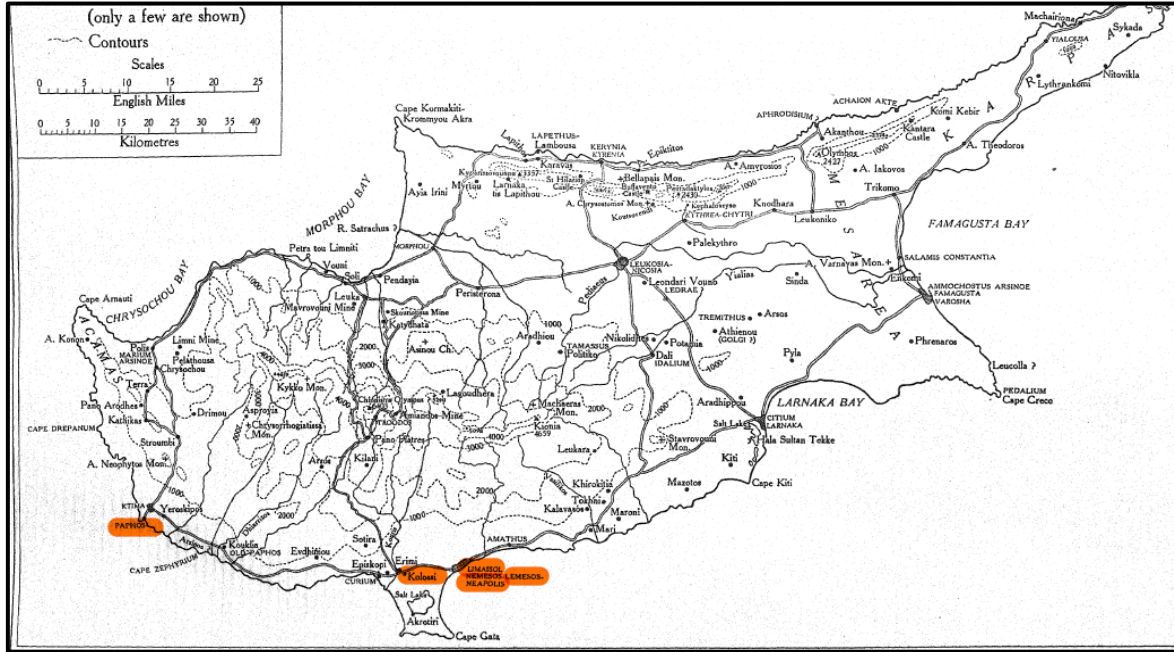
EKLER

Ek 1: Bölge Kentlerinin Konumu.

Kaynak: İsmail Yiğit, "Memlûkler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 92.

Ek 2: Kıbrıs'ın Depremden Etkilenen Kent ve Kaleleri Paphos, Limasol ve Kolisso.

Kaynak: Hill, *A History Of Cyprus*, s. 353.

Turabdin Bölgesi İnziva Sütunları (Estuno) (Mor Ya'kup Manastırı İnziva Sütunu Örneği)

Columns of Seclusion in Turabdin Region (Estuno) (Example of Mor Ya'kup Monastery Column of Hermitage)

Tahsin KORKUT

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KORKUT

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi <https://ror.org/041jzyp61>
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye

ORCID: [0000-0002-2888-662X](https://orcid.org/0000-0002-2888-662X)
e-mail: tahsinkorkut@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 04.10.2022
Kabul/Accepted: 22.01.2023

Atf: Korkut, Tahsin, “Turabdin Bölgesi İnziva Sütunları (Estuno) (Mor Ya'kup Manastırı İnziva Sütunu Örneği)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (Haziran 2023), s. 371-398.

Citation: Korkut, Tahsin, “Columns of Seclusion in Turabdin Region (Estuno) (Example of Mor Ya'kup Monastery Column of Hermitage)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (June 2023), p. 371-398.

Öz- Hıristiyanlığın doğuşundan hemen sonraki erken dönemlerden itibaren gelişim gösterdiği tarihi coğrafyalardan biri de günümüz Mardin İli ve civarını kapsayan Turabdin Bölgesidir. Bu yörede yaşayan kadim Süryani cemaati, henüz Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu tarafından resmi din olarak ilan edilmeden bu inancı benimsemeye başladığı için inanç temelli mimari yapılaşma da IV. yüzyıldan sonra kendini göstermeye başlamıştır. Hıristiyanlık inancının ilk dönemlerinde; ibadet, dua, arınma ve inzivaya çekilme şeklinde görüldüğünden ruhaniler, bu amacı gerçekleştirmek için Süryanilerde olduğu gibi toplumdan ve yerleşim yerlerinden uzak mekanları tercih etmişlerdir. Hıristiyanlık tarihinde, ulaşılması zor yerler ve dağlık alanlarda kurulan ve kendini dine adayan insanların bir arada bulunduğu manastır yapılarına bağlı olarak gelişen ve çileci akımlara hizmet eden çeşitli inziva sütunları inşa edilmiştir. Kendisini inandığı din ve Tanrı için dünya ile bağını koparmaya çalışarak yalnız kalmak ve böylece huzura kavuşmaya çalışan iman sahipleri, bedensel isteklerine ve egolarına şiddetle karşı çıkarak bu inziva sütunlarında olağanüstü bir yaşam sergilemeye başlamışlardır. Bu makalede, Kültür ve Turizm Bakanlığı izinleriyle Turabdin bölgesinde sürdürdüğümüz arkeolojik yüzey araştırmaları neticesinde tespit etmiş olduğumuz, Mardin İli, Midyat İlçesi, Bethkustan Mahallesi'ne bağlı Karagöl (Derkube) Mezrası'nda bulunan Mor Ya'kup Manastırının avlusundaki inziva sütunu hakkında bilgiler içermektedir. Bu bağlamda, öncelikle tarihte inziva anlayışı, Hıristiyanlık tarihinde inziva sütunu geleneğinin başlaması ve komşu sanat çevresine yansımaları dikkate alınarak inziva sütunlarında bir karşılaştırma yapılmış ve genel bir değerlendirme ile makale sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler- İnziva, İnziva sütunu, Turabdin, Midyat, Estuno.

Abstract – One of the historical geographies where Christianity developed from the early periods right after its birth is the Turabdin Region, which covers today's Mardin Province and its surroundings. As the ancient Assyrian community living in this region started to adopt this belief before Christianity was declared as an official religion, faith-based architectural structuring also started to show itself from early dates. In the early periods of Christianity, worship; as it is seen as prayer, purification and seclusion, the clergy preferred places far from the society and settlements in order to achieve this purpose. In the history of Christianity, various hermitage towers were built, which developed depending on the monastic structures established in places hard to reach and mountainous areas and where people who devoted themselves to religion coexisted and served more ascetic currents. The believers, who try to be alone and thus find peace by trying to break their ties with the world for the religion and God they believe in, have started to display an extraordinary life in these hermitage towers, fiercely opposed to their bodily desires and egos. In this article, we present an evaluation of the hermitage towers in monasteries, which are a reflection of the Christian mystical belief and have been identified as a result of the archaeological surveys we have carried out in the Turabdin region. The two columns of isolation in the Mor Lo'ozor and Mor Ya'kup Monasteries, which we discovered as a consequence of our archaeological studies in the Turabdin region, have been analyzed according to the discipline of art history in this article. A comparison was done in the columns of solitude, taking into account the origin of the tradition of the column of seclusion and its reflections in the surrounding art environment. The article concludes with a broad evaluation of monastic isolation columns, which are a reflection of Christian mystical thought.

Keywords- Stylite, Hermit Tower, Turabdin, Midyat, Estuno.

EXTENDED ABSTRACT

Antakya, which was an important trade city in the Roman Empire period, has been an important market area for Asian, Egyptian, Greek and Syriac traders. This geography, which attracts attention due to its geopolitical location, is among the important centres visited during the apostle's period. The Church of Antakya, which played an important role in becoming official and universal of Christianity in Rome, has an undeniable special place in the beginning of Christianity. Here, the new religion, which spread by means of the new church, founded by Aziz Petrus (St. Peter) between 33-40 BC, has been spread to the historical Turabdin Lands, which include today's Mardin province and its surroundings, by Mor Aday (St. Thaddaeus) and his assistant Mor Agay. However, this new religion, in the early spread process, both sought various ways to worship, and this search process remained under the intense pressure of the Roman Empire until the declaration of the Edict of Milan (313 A.D.).

The believers, who were subjected to various persecutions, had to enter into a heavy and psychological struggle during this period. Some spiritualists, who adopted Christianity with peace of mind, were able to worship. In order to get rid of the material world for the holy spirit of Jesus and to understand the ordeals he suffered, they fell into a very heavy philosophical purification thought. According to this understanding, which forms the basis of Christian mysticism; The way of love for God will be possible by eating and drinking enough to survive, dressing modestly, and purifying his soul from all worldly desires and passions. For this purpose, those who retreated to mountainous places away from settlements or the saints who tried to calm their lives in a cave or a natural rock cavity were also influential in shaping the monastic life that started to emerge from the second half of the 4th century. In these centuries, Egyptian origin Mor Evgin (363 BC tried to spread Christianity all over the world by acting as an apostle, and left his hometown (Igyptos Region, Kuluzma Island, Egypt) and came to Mardin-Nusaybin with 70 priests through Syria. According to the rumours, Mor Evgin and his students, who were reclusive for about 30 years in a small cave on the Bagok (Izlo) Mountain to the north of Nusaybin, started the first monastic movement there. Mor Evgin Monastery (4th century AD), located on the southern slope of Bagok (Izlo) Mountain within the borders of Nusaybin District, which is among the first early monasteries of the region, was built by Mor Evgin and his students. It is understood that he founded 14 monasteries around Bagok Mountain as a result of the missionary activities of Mor Evgin and the students he continued to educate in this monastery. The monastic theological educations in Turabdin and the life of seclusion developed accordingly were shaped in these early period monasteries.

History has witnessed many different mystical ways of life in Christianity and one of the most interesting examples of this is Saint Simon/Simeon, who prefers to spend the rest of his life on a column and known as the "Columnist" after various ascetic life experiences. It is stated that the mother tongue of Simeon, who was born to a Christian parents around 388 BC in Sis Town, historical Nikopolis Region, located within the borders of Gaziantep-Islahiye District, was Syriac. Simeon, a shepherd in his teens, was impressed by the prayers he heard during a church service and as a result of this he wanted to embark on a spiritual journey towards purification and perfection and when he was just sixteen he joined a group of monks at the Eusebona Monastery near Teleda (Tall Ade) Village in Syria. It is understood that Aziz, who tried to kill himself by retreating for days without eating or drinking during the ten years he spent here, pushed the limits of a normal life quite a lot. St. Simeon, who got the reaction of other monks due to the violent ascetic practices he tried, withdrew to Qalat Seman (Simeon's Castle) Mountain in the northwest of Aleppo, Syria. People who were aware of his ordeals began to seek help from the Aziz because of his extraordinary characteristics, and began to visit him in the hope of healing their diseases. In order to distance himself from the crowd and escape from them, Simeon had the first column built at a height of 3 m, about 60 km east of Antakya (Aleppo-Syria) in 423, but he height the column to about 18-20 m when the great numbers of the visitors could not cope with the crowd. Simeon lived on this column until the end of his life in 459 and went down in history as the pioneer of the "stylists" known as the "Pillar Saints".

The column, which is located in the St. Simeon Monastery, 30 km northwest of the Syrian city of Aleppo (Afrin Region), where St. Simeon was in seclusion, and the base part of which has survived to the present day, gives an idea about the body and form of the column on which St. Simeon stands. Around the column, a certain part of which has survived in Syria, A.D. in 473, a monastery was built in

the name of St. Simeon. This place turned into an important cross centre, which was accepted as holy by Christians in the following periods.

GİRİŞ

İnziva, belirli bir ruhsal olgunluğa ulaşmak amacıyla dünya hayatından ve sosyal çevreden uzaklaşarak arzularını sınırlamaya çalışma, münzevi bir yaşam sürmek olarak tanımlanmaktadır. Tarih, Hıristiyanlıkta birçok değişik mistik yaşam biçimine şahit olmuştur. Bununla beraber münzevi hayatın en ilginç örneklerinden biri; çeşitli çileci yaşam deneyimlerinden sonra, kalan hayatını bir sütun üzerinde geçirmeyi tercih eden ve “Sütuncu” sıfatıyla bilinen Aziz Simon/Simeon’dur.¹ Simeon, 459 yılında bu sütun üzerinde ömrünü tamamlayıncaya kadar yaşamış ve “Sütun Azizleri” olarak bilinen “stylistlerin”² öncüsü olarak tarihe geçmiştir.³

İnziva, aralarından farklılıklar olsa da mistik anlayışı benimseyen Hint dinleri, Maniheizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi birçok inanç sisteminde önemli bir yer edinmiştir. Erken dönemlerden itibaren birçok geleneğe asketik anlayışın varlığı bilinmektedir. Antik Yunan kültüründe Stoacılar ve Sofistler bu anlayışa uygun bir yaşam biçimi sergilemişlerdir.⁴

Yahudilik’te milattan önce II. yüzyıldan beri düzenli münzevi hayatın varlığı bilinmektedir.⁵ Gündüz, Eski Ahit’e dayanarak ilk münzevi Yahudilerin Hakimler döneminde yaşamış olan Naziriler olduğunu ifade etmektedir.⁶ Yazar ayrıca, Yahudi münzevi geleneğini sürdüren önemli tarikatlardan birinin Lut Gölü civarındaki mağaralara çekilen Esseniler olduğunu belirtmektedir.⁷

Hıristiyan mistisizminin temelleri ilk Hıristiyan filozoflar, münzeviler ve manastırlar arasında atılmıştır. Bununla birlikte münzevilerle ilgili bilgiler, arkalarından bıraktıkları yaşam öykülerinden edinilebilmektedir. Hıristiyan filozof Clement ve öğrencisi Origen Hıristiyan asketik inancın öncüleri olarak görülmektedir.⁸ Clement, Helenistik felsefeden, özellikle de Platon’dan etkilenmiştir. Bu felsefi düşünceye göre hakikate ulaşmanın yolu, ruhu tutku ve ihtiraslarından arındırabilmekten geçmektedir.⁹ Asketik düşünceyi temel alan züht yaşam anlayışı manastırlar kuruluncaya kadar, Hıristiyanlığın yayıldığı birçok coğrafyada taraftar toplamıştır. Manastırlar kurulmadan önce, Hıristiyan zahitlerinin büyük bir bölümünü çöl münzevileri oluşturmuştur.¹⁰ Bunlar, Tanrı’ya daha yakın olmak için sosyal hayattan ve ailevi bağlardan uzaklaşmayı amaçlamışlardır. Bu nedenle, çile ve manastır yaşamının amacı, tüm engellerden arındıktan sonra ruhun Tanrı ile yüz yüze, O’nunla doğrudan birlik ve beraberlik içinde kusursuz bir yaşam yaşayabilmek için feragat yoluyla nefsin kötü arzularını öldürmeyi başarmaktır. Çölün sessizliğinde, hücrenin yalnızlığında, tüm dünyevi karmaşalardan arınmış mistik, Tanrı’nın tefekkür ve bilgisine ve O’nun sevgi dolu birliğine yükselebilir.¹¹

¹ Aziz Simeon ve yaşamı hakkında yapılan araştırmalarda, bazıları Azizle beraber yaşamış olan görgü tanığı olmak üzere, Azizin yaşam öyküsü konusunda üç farklı birincil kaynak esas alınmaktadır. Bunlardan ilki, yazarı belirsiz olan yazı dili Süryanice biyografidir. İkinci kaynak, ünlü Hıristiyan teolog ve tarihçi Theodoret’in (393-457) Dinler Tarihi (Historia Religiosa) adlı kitabının bir bölümünde Aziz Simeon’un hayatını ele almıştır. Üçüncü kaynak ise Simeon’un öğrencilerinden biri olan Antonius’un kaleme aldığı yaşam öyküsüdür. Aziz Simeon’un öğrencisi tarafından yazılmış olabileceği düşünülen Süryanice yaşam öyküsünün çevirisi için Bkz: Hippolyte Delehay, “Les Saints Stylites (Subsidia hagiographica, 14)” *Bruxelles, Soc. des Bolland, et Paris, Picard*, 1923, s. VII; Frederick Lent, “The Life of St. Simeon Stylites”, *Journal of the American Oriental Society*, 35, 1915, s. 103-198; Murat Tural, *Sütun tepesinde Bir Ömür*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018, Ankara, s. 20-23.

² Stilit, (Yunanca, “styliēs”, sütun sakini, “stýlos”, sütun, Klasik Süryanice, ܫܬܝܠܝܬܝܐ’ aštonáyé) sütunlar üzerinde yaşayan, vaaz eden, oruç tutan ve dua eden bir Hıristiyan çileci türüdür. Stilitler, bedenlerinin aşığılanmasının ruhlarının kurtuluşunu sağlamaya yardımcı olacağına inanıyor. Stilitler, Bizans İmparatorluğu’nun Erken dönemlerinde yaygındı. Bilinen ilk stilit, 423’te Suriye’de bir sütuna tırmanan ve 37 yıl sonra ölümüne kadar orada kalan Yaşlı Simeon’dur. Detaylı bilgi için bakınız: Dina Boero, “The Context of Production of The Vatican Manuscript of The Syriac Life of Simeon The Sytlite”, *Journal of Syriac Studies* Vol. 18.2 s. 319-359; Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi...*, s. 208.

³ Tiefenbach, *Anadolu’nun Azizleri ...*, s.269. Tiefenbach, bu kitabında; stilit 30 azizin yaşamına ayrıntılı olarak, 130 azizin yaşamına ise, özet olarak değinmiştir.

⁴ Şinasi Gündüz, “Uzlet” Mad. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2012, s. 255.

⁵ Allan Nadler, *The faith of the Mithnagdim: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture*, JHU Press, 1999, s. 78.

⁶ Gündüz, “Uzlet” Mad. ..., s. 255.

⁷ Gündüz, “Uzlet” Mad. ..., s. 256.

⁸ Press, Gerald A.; *Development of the Idea of History in Antiquity*, McGill-Queen’s, 2003, s. 83.

⁹ Sevinç Türkmen Aksu, “Hakikat Sevgisi ve Hakikat Arzusu Olarak Felsefe: Platon ve Spinoza”. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, 24: 277-294.

¹⁰ Alexander P. Kazhdan, et al. “Asceticism” mad. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, 2005, s. 203.

¹¹ Ursula King, *Christian Mystics, Their Lives and Legacies throughout the Ages*, HiddenSpring, 2001, s. 17.

Bu makalemizde amaç, Kültür ve Turizm Bakanlığı izinleriyle tarihte Turabdin¹² bölgesi olarak bilinen Mardin İli, Midyat İlçesi'ne bağlı köylerde yaptığımız arkeolojik yüzey araştırmaları esnasında Midyat'a bağlı Bethkustan Köyü'ne bağlı Derqube (Karagöl) Mezrası'nda bulunan Mor Ya'kup Manastırında tespit etmiş olduğumuz inziva sütunu kaidesinden yola çıkarak inziva sütunu geleneğini araştırmak ve yörede bulunan diğer inziva sütunlarıyla karşılaştırmalı bir inceleme yapmaktır.

Tarihte Çeşitli Sütun Dikme Gelenekleri

Tarihte, çeşitli medeniyetlerde inziva amacı dışında da sütun dikme geleneklerine tanık olmak mümkündür. Adıyaman İli ve civarında hüküm süren Kommagene Krallığı (MÖ. 163-MS. 72) soylu kadınların mezarlarının olduğu Karakuş Tümülüs'ünün etrafına yükseklikleri 20 m bulan sütunlar dikilmiştir. Tümülüsün kuzey batısında 3, güneyinde 2, kuzeydoğusunda 1 adet Dor nizamında sütun dikilmiştir. Bu sütunların çapı 130 cm'dir. Ayrıca bu sütunların her birinin üzerine birer kabartma veya heykel yerleştirilmiştir. Bunlardan kuzey batı ekseninde kalan sütun üzerinde Kraliçe İsis ile Kral Mithradates'in tokalaşma (el sıkışma) kabartması görülmektedir. Bu sütunlardan diğerlerinin üzerlerinde ise birer kartal heykeli bulunmaktadır.¹³

Fotoğraf 1: Karakuş Tümülüsü, Tokalaşma Kabartması (C. Cangül, 2016)

Sütun dikme geleneğinin bir mirasçısı da Romalılardır. Erken örnekleri MS. I. yüzyıla kadar inebilen Roma zafer sütunları, devletin siyasi gücünün sembolü olarak dikilmişlerdir. Kazanılan bir zafer vesilesiyle inşa edilmiş olan bu sütunlar, Roma mimarisinde önemli bir yere sahiptir. Bu sütunlar, genel olarak; kare formlu bir kaide üzerinde yükselen silindirik bir gövde ve gövdenin üst eksenlerine yakın bir galeri katından oluşmaktadır. Sütunun tepesine ise söz konusu zaferi kazanan imparatorun bir heykeli yerleştirilmekteydi. Romalılarda zafer sütun geleneğini başlatan ilk örnek olarak gösterilen Traian/Trajanus¹⁴ Sütunu, MS. 106 yılında biten Daçya savaşlarında kazanılan zaferlere atfen Roma'da

¹²Tarihi Turabdin bölgesi, Yukarı Mezopotamya'da, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesinde batıdan Merde (Mardin), kuzeyde Hesno d'Kifo (Hasankeyf), doğuda Gozarto d'Su'o (Cizre) ve güneyde Nsibin (Nusaybin) kentlerinin çevrelediği ve merkez kenti Midyat olan bölge olarak tanımlanmaktadır. Bkz: Yakup Bilge, "Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği" *Uluslararası Midyat Sempozyumu Bildirileri*, 2012, 7.9: s.507-529

¹³ Karakuş Tümülüsü (Kadınlar Anıt Mezarı), Adıyaman-Kahta girişinde bulunan Milli parkın güneybatısında, Komagene Kralı II. Mithradates tarafından annesi İsis, kızkardeşi Antiochis ile onun kızı adına yaptırılan anıt mezar, güneyindeki sütun üzerindeki 2,54 cm yüksekliğindeki görkemli bir kartaldan dolayı Karakuş Tümülüsü olarak anılmaktadır. Bkz: Hatice Çorbacı, "Adıyaman'ın Arkeolojik Değerleri", *Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler Köprüsü*, ADYÜ. Yayınları, Adıyaman, 2015. s. 23.

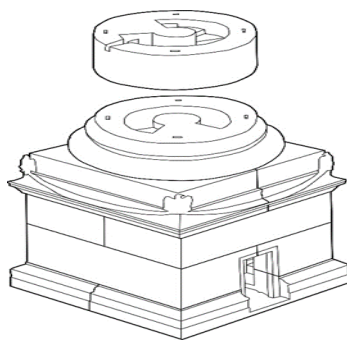
¹⁴ Trajan, Roma İmparatorluğu'nun MS. 98 ile 117 yılları arasında hüküm süren İmparatorudur. Bkz; Arnold Blumberg, (ed.). *Great leaders, great tyrants? Contemporary Views Of World Rulers Who Made History*. Greenwood Publishing Group, 1995, s. 315.

inşa edilmiştir.¹⁵ Mimarı, Şamlı Apollodorus olan sütun 38 metre yüksekliğinde, dor düzeninde uzanan Luna mermerinden yapılmıştır. Sütunun kaide kısmında Trajanus ve eşi Plotina'ya ait mezarlar bulunmaktadır. Daha sonra yapılacak olan zafer sütunlarına model olan bu sütundan sonra Marcus Aurelius, Antoninus Augustus'un zaferlerini kutlamak için MS. 176 ve 192 yılları arasında bir sütun dikmiştir. Marcus Aurelius Sütunu, Roma, Piazza Colonna'da bulunmaktadır. Sütunun merkezinde spiral şeklinde dönemeçli bir merdiven olup, sütun 29,6 m yüksekliğe ve 3,7 m dış çapa sahiptir. Sütun, yaklaşık 10 m yüksekliğinde 2.50x2.50 m ölçülerinde kare bir kaide üzerine oturmaktadır. Tepesinde Aziz Pavlus'un bronz heykeli bulunan sütunun gövde yüzeyi savaşlarda kazanılan zaferleri anlatan kabartmalarla kaplanmıştır.¹⁶ Benzer formdaki zafer sütun örneklerini çoğaltmak mümkündür. 330 yıllarında İmparator I. Konstantin onuruna, İstanbul'un yedi tepesinden biri olan ve şu anki adıyla Çemberlitaş olarak adlandırılan semtteki tepeye dikilmiş olan Yanık Sütun veya Konstantin Sütunu olarak bilinen anıtsal sütundur.

Fotoğraf 2: Traian/Trajanus Sütunu, Roma, İtalya.

Erişim: University of St Andrews [https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/the-project/description-and-condition-of-trajans-column/] 18.03.2021

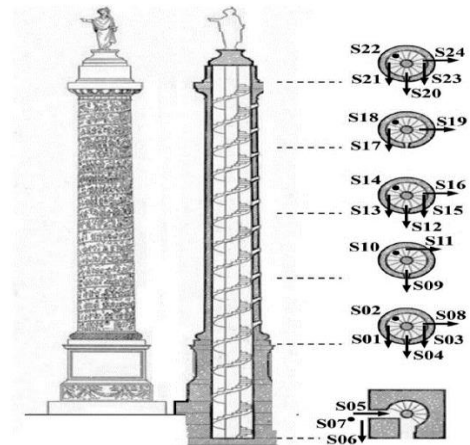

Çizim 1: Traian/Trajanus Sütunu, Kaidenin ve iç Merdiveni

Erişim: University of St Andrews [https://arts.st-andrews.ac.uk/trajans-column/uploads/TC-ped-struct-dg.jpg], Erişim Tarihi:18.03.2021

Fotoğraf 3: Marcus Aurelius Sütunu, Erişim:[https://www.trip.com/travel-guide/attraction/rome/column-of-marcus-aurelius-20904564/], Erişim Tarihi: 23.02.2022.

Çizim 2: Mermer Marcus Aurelius Sütunu, planı ve kesiti, (Bongiovanni, Giovanni).

¹⁵ Andrew Curry, "A War Diary Soars Over Rome", *National Geographic*, Erişim: [https://www.nationalgeographic.com/trajan-column/article.html]. Erişim Tarihi: 18.03.2021.

¹⁶ Giovanni Bongiovanni, et al. "Time and Frequency Domain Analyses in the Experimental Dynamic Behaviour of the Marcus Aurelius Column", *International Journal of Architectural Heritage* 15.1, 2021, s 64-78.

Roma İmparatorluğu'nda mimari bir gelenek haline gelen zafer sütunlarının daha sonraki dönemlerde Hıristiyan dini mimarisinde anıtsal amaçlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Hıristiyanlık Dininde İnziva Sütunu Geleneği

Roma İmparatorluğu döneminde, önemli bir ticaret kenti olan Antakya; Asyalı, Mısırlı, Yunanlı ve Süryani tacirler için önemli bir pazar alanı olmuştur. Jeopolitik konumu sebebiyle dikkat çeken bu coğrafya, havariler döneminde de ziyaret edilen önemli merkezler arasında yer almaktadır.¹⁷ Hıristiyanlığın Roma'da resmîyet kazanması ve evrenselleşmesi konusunda önemli bir rol oynayan Antakya Kilisesi, Hıristiyanlığın başlangıç döneminde yadsınamayacak özel bir yere sahiptir.¹⁸ Burada Aziz Petrus (St. Peter) tarafından MS. 33-40 yıllarında kurulmuş olan kilise aracılığıyla yayılan yeni din, Mor Aday (St. Thaddaeus)¹⁹ ve yardımcısı Agay tarafından günümüz Mardin İli ve çevresini kapsayan tarihi Turabdin topraklarına kadar yayılım göstermiştir.²⁰ Bununla birlikte bu yeni din, erken dönemlerdeki yayılma sürecinde, hem nasıl ibadet edileceği konusunda çeşitli arayışlar içine girmiş, hem de bu arayış süreci Milano Fermanı'nın (MS. 313) ilanına kadar Roma İmparatorluğu'nun yoğun baskısı altında kalmıştır.

Çeşitli zulümler gören iman sahipleri, bu dönemde ağır ve psikolojik bir mücadele içine girmek zorunda kalmışlardır. Hıristiyanlığı gönül huzuru ile benimseyen bazı ruhaniler, ibadet edebilmek ve Hz. İsa'nın kutsal ruhu için maddi alemden kurtulmak ve onun çektiği çileleri anlamak adına çok ağır bir felsefi arınma düşüncesine kapılmışlardır. Hıristiyan mistisizminin temellerini oluşturan bu anlayışa göre;²¹ Tanrı'ya olan sevginin yolu, insanın yaşamını devam ettirebilecek kadar yiyip içmesi, gösterişsiz giyinmesi ve ruhunu dünyevi tüm arzu ve tutkularından arındırmasıyla mümkün olabilecektir.²² Bu maksatla, yerleşim yerlerinden uzak, dağlık mekanlara çekilenler ya da bir mağara veya doğal bir kaya oyuğu içinde hayatını sükûnete erdirmeye çalışan azizler, IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlayan manastır hayatının şekillenmesinde de etkili olmuşlardır.²³

Turabdin bölgesinin önemli tarihi belgelerinden olan "Kartmin Üçlüsü"²⁴ adlı metne göre Hıristiyanlığın 4. yüzyılda bu bölgenin birçok yerine yayıldığını göstermektedir. Turabdin'deki monastik teolojik eğitimler ve buna bağlı olarak gelişen inziva hayatı, Erken dönemlerde inşa edilen bu manastırlarında şekillenerek sürdürülmüştür.

¹⁷ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi...*, s. 203-211.

¹⁸ Kudüs'teki kilisenin cemaati sadece Yahudilerden oluşmaktayken Antakya Kilisesinin cemaati, çeşitli etnik halkları bünyesinde barındıran ilk kilise olarak ön plana çıkmaktadır. Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1987, s.33.

¹⁹ Eusebius olmak üzere tarihî kayıtlar İsa Mesih'in dünyadan ayrılışından hemen sonra Süryânîler'in Aday Şliho vasıtasıyla Urfa'da Hıristiyanlık'la tanıştıklarını kaydeder. Aday'a atfedilen Melfoniso dı-Aday Şliho adlı menkıbevi eser, Urfa Kralı Abgar Ukomo'nun Hıristiyanlığa girmesini ve çevresini yeni dini kabule teşvik etmesini, Aday Şliho ve yardımcısı Agay'ın bölgede misyon faaliyetlerinde bulunmasını efsanevi anekdotlarla anlatır. Bkz: Mehmet Çelik, "Süryaniler" Mad, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38. İstanbul, 2010, s.176.

²⁰ Ufuk Elyiğit, "Süryani Kilise Geleneği ve Altıntaş (Keferze) Mor İzoel Kilisesi", *Sanat ve Kültür Tarihi Araştırmaları*, 2020, s. 423.

²¹ "Mallarınızı satın, sadaka olarak verin. Kendinize eskimeyen keseler, göklerde tükenmez bir hazine edinin... Sizden kim varını yoğunu gözden çıkarmazsa takipçim olamaz... Biri bana gelip de babasından, annesinden, karısından, çocuklarından, kardeşlerinden hatta kendi canından bile nefret etmezse takipçim olamaz." Bkz: Kutsal Kitap, Luka, 12:33; 14:26, 33.

²² Press, *Development of the Idea of History ...*, s. 83.

²³ Bu münzevilerin ruhun mükemmelleşmesi amacıyla kurulan manastır hayatının temellerini attığı da söylenebilir. Bkz: Ursula King, *Christian Mystics...*, s.23-25.

²⁴ Kartmin Üçlüsü (Üç Aziz'in Biyografisi/ Taş'iotho d'Kadişe Tlotho) Midyat, Mor Gabriel Manastırının ilk kurucuları arasında adı geçen Mor Şmuel (ö. 409) ve Mor Şem'un (ö. 433) ile 7. yüzyılda Manastır ve Turabdin Metropoliti olan aziz Gabriel'in (ö. 668) biyografilerini ele alan metindir. . Bu metin, Londra'daki British Müzesi'nde MS Add. 17265 numara ile kayıtlıdır. Bkz; Yakup Bilge, "Kuruluşundan 12. Yüzyıla Kadar Mor Gabriel Manastırı ve Manastır Okulu'nun Turabdin Bölgesindeki Etkisi" *Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildiriler*, 2011, s.177-195.

Harita 1: Erken Hıristiyanlık döneminde Turabdin, Yukarı Mezopotamya ve Çevresi,

Erişim: [https://en.wikipedia.org/wiki/Edessa#/media/File:N-Mesopotamia_and_Syria.svg], Erişim Tarihi: 20.01.2021

Sütuncu Simeon Sütunu

Gaziantep-İslahiye İlçesi sınırlarında kalan tarihi Nikopolis Bölgesi'nin Sis Kasabası'nda, MS. 388/389 yıllarında, Hıristiyan bir anne-babadan doğan Simeon'un ana dilinin Süryanice olduğunu belirtilmektedir.²⁵ Ergen yaşlarında çobanlık yapan Simeon, kilisedeki bir ayın sırasında işittiği dualardan etkilenerek; arınma ve kusursuzluk yolunda ruhsal bir yolculuğa çıkmak istemiş ve daha on altılı yaşlardayken Suriye'nin Teleda (Tall Ade) Köyü civarındaki Eusebona Manastırında bulunan bir keşiş grubuna katılmıştır. Burada geçirdiği on yıllık sürede, günlerce yemeden içmeden inzivaya çekilerek nefsini öldürmeye çalışan Aziz'in, olağan bir yaşamın sınırlarını oldukça zorladığı anlaşılmaktadır. Denediği şiddetli çilekeş uygulamalar nedeniyle diğer keşişlerin tepkisini çeken Aziz Simeon, Suriye'nin Halep Kenti'nin kuzeybatısında Qalat Seman (Simeon'un Kalesi) Dağı'na çekilmiştir.²⁶ Çektiği çilelerden haberdar olan insanlar onun bu olağanüstü özelliklerinden dolayı Azizden medet ummaya başlamış, hastalıklarına şifa olması ümidiyle duasını almak için onu ziyaret etmeye başlamışlardır. Simeon, kalabalıkla arasına mesafe koymak ve onlardan kaçmak için 423 yılında, Antakya'nın yaklaşık 60 km doğusunda (Halep-Suriye) 3 m yüksekliğinde ilk sütunu yaptırmış ancak yoğun ziyaretçi kalabalığıyla baş edemeyince sütun yüksekliğini yaklaşık 18-20 m kadar yükseltirmiştir. Aziz Simeon'un inzivaya çekildiği Suriye'nin Halep Şehri'nin 30 km kuzeybatısındaki (Afrin Bölgesi) Aziz Simeon Manastırında yer alan ve kaide kısmı günümüze sağlam olarak gelebilmiş olan sütun, Aziz Simeon'un üzerinde durduğu sütunun gövdesi ve formu hakkında fikir vermektedir.²⁷ Suriye'de belli bir bölümü günümüze kadar ulaşan sütunun etrafına MS. 473 yılında Aziz Simeon adına bir manastır yaptırılmıştır.²⁸ Burası sonraki dönemlerde Hıristiyanlarca kutsal olarak kabul gören önemli bir haç merkezi haline dönüşmüştür.²⁹

Aziz Simeon Manastırı; iki küçük kiliseyi ve çeşitli barınma mekanlarını içeren duvarlarla çevrili devasa bir kompleksten oluşmaktadır. Kilise, dört kollu Yunan Haçı planında olup, sekizgen bir merkezden uzanan dört ayrı bazilikadan oluşmaktadır. Ünlü sütun, bu sekizgen planlı ve beşik kemer dizileriyle çevreli alanın ortasında bulunmaktadır. Orijinalinde 18-20 m yüksekliğe ulaşan sütunun

²⁵ Yalnız tarihte Stylites (Sütun Azizi) olarak İki Aziz Simeon olduğu için karışıklığın giderilmesi açısından kayıtlarda Yaşlı (I.) Simeon (MS. 380) ve Genç (II.) Simeon (MS. 521) olarak bir ayırım yapılmıştır. ²⁵ Dursun Ali Aykıt, "Akdenizli bir keşiş: Sütuncu Simeon" *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 2012, s.83; Lent, *The Life of St. Simeon Stylites* ..., s. 103-198; Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*..., s. 208.

²⁶ Joseph Nasrallah, "Survie de Saint Siméon Stylite l'Alépin dans les Gaules", *Syria*, 1974, s. 171- 197.

²⁷ Aziz Simeon Manastırı, Suriye'nin Halep Şehri'nin kuzeybatısında, şehir merkezine 36 km uzaklıkta, yer almaktadır. V. yüzyılda inşa edilmiş olan kilise, Suriye'de Bizans dönemine tarihlenen en eski manastır yapıları arasında yer almaktadır. Kilise, halk arasında Qalaat Semaan (قلعة سيمان, Qal'at Sim'an, "Simeon Kalesi") veya Deir Semaan (دير سيمان, Dayr Sim'an, "Simeon Manastırı") olarak da adlandırılmaktadır. Bkz: Boero, "The Context of Production of the Vatican ...", s. 319-360.

²⁸ Julian Oberman, A Composite Inscription From the Church of St. Simeon the Stylite", *Journal of Near Eastern Studies*, 1946, 5.1, s.73-82.

²⁹ George RH. Wright, "The Heritage of the Stylites" *As on the First Day*, 1987, s.101.

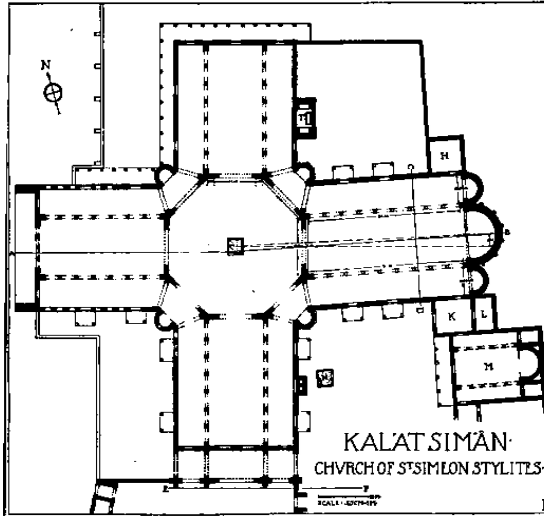
günümüze sadece iki basamaklı kaide kısmı gelebilmiştir. Günümüze ulaştığı şekliyle; inziva sütununun kaidesi yukarı doğru gittikçe daralan iki kademeli basamaktan oluşmaktadır. Yekpare kireçtaşından oluşan kaidenin üstünde dikey olarak duran silindirik bir taş görülmektedir.³⁰ Takriben 2 m çapında olduğu düşünülen sütun gövdesi, inzivaya çekilecek stilist için sadece ayakta durabilecek ya da uzanabilecek dar bir alandan ibarettir.³¹ Azizlerin ayakta dururken yaslanması için sütunların merkezine yerleştirilmiş, bir direk ve sütun tepesinde bir de korkuluk bulunmaktaydı.³² Kare formlu kaidenin etrafında, kaideyi dışardan sınırlayan bir oluk bulunmaktadır.

Fotoğraf 4: Aziz Simeon Manastırı (Bernard Ganon, 2010)

Fotoğraf 5: Aziz Simeon Manastırı (Halep/Suriye), (Giuseppe Oppo, 2011), Erişim: [https://wikimapia.org/12721873/ru/photo/1632365], Erişim Tarihi: 22.01.2022.

Plan 1: Aziz Simeon Manastırı, Zemin Kat, Rölöve Planı (Howard Crosby Butler, 1920).

Fotoğraf 6: Aziz Simeon Manastırı (Halep/Suriye), sütunun kuzeybatıdan genel görünümü (Diana Darke, 2014).

³⁰ Araştırmacılar tarafından inziva sütunu kaidesinin orijinalliğini koruduğu görüşü kabul görürken, kaidenin üstündeki taşın sütunun bir parçası olup olmadığı konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bkz: Lukas Amadeus Schachner, "The archaeology of the stylite. In: Religious Diversity in Late Antiquity", Brill, 2010. s. 329-397.

³¹ Schachner, The Archaeology of the Stylite..., s. 341.

³² Olgay Söyler, "Bizans'ın Çileci Azizleri Stylites'ler: Sütun Tepesinde Bir Yaşam" *Akademik Tarih, Aylık Blog Dergisi*, 2019. Erişim:[https://www.academia.edu/38378329/Bizans%C4%B1n_%C3%87ileci_Azizleri_Stylitesler_1_pdf], Erişim Tarihi: 20.01.2021

Azizin bu yaşam felsefesi, Antakya'daki Süryani Kilisesi başta olmak üzere; Antik Suriye ve Turabdin bölgesindeki birçok manastırda oldukça etkili bir akım yaratmış ve birçok yeni sütuncunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Örneğin, Suriye'de Aziz Daniel (Öl. 502) sütun üzerinde 42 yıl, yine bir diğer aziz Genç Simeon (521-592) Antakya'da 45 yıl yaşayarak bu geleneği sürdürmüş sütun azizleri akımının öncüleri olarak tarihe geçmişlerdir.³³

Yaşlı Simeon ve Genç Simeon'un inziva sütunlarının kaide kısmı dışındaki diğer bölümler, günümüze ulaşmadığı için haklarında net bilgi verilememektedir. Bununla beraber bu ilk sütun örneklerinin, gövde formları ve azizlerin üzerinde durduğu platform konusunda, Yaşlı Simeon ve Genç Simeon'un sütunları ile yakın dönemlere tarihlenen ve aynı zamanda birer belge niteliği taşıyan; hagiografi, fresk, mozaik, sikke ve taş kabartmalar gibi birçok unsurdan fikir sahibi olmak mümkündür.

Bode Müzesi'nde sergilenen ve V-VI. yüzyıla tarihlenen bazalt bir taş levhanın yüzeyinde, Yaşlı Aziz Simon sütunuyla birlikte tasvir edilmiştir. Tasvirin ana teması sütun üzerinde inzivaya çekilen Sütuncu Aziz Simeon ve onu ziyarete gelen bir keşiş betimlenmiştir. Detayda, İki basamaklı kare kaide üzerinde silindirik gövdeli bir sütun yükselmektedir. Aziz Simon'u ziyarete gelen başka bir aziz elinde bir buhurdanla sütuna yaslanmış bir merdivene çıkmaktadır. Sahnede, Hz İsa'nın ruhunu temsil eden bir güvercinin Simeon'u kutsadığı görülmektedir. Levhadaki tasvirlerde, alçak kabartma tekniği uygulanmış olup gerçeklikten uzak sembolik birer figür olarak işlenmişlerdir. Bununla birlikte, sahnedeki sütunun iki basamaklı kaidesi, gövdesi, Simeon'un üzerinde durduğu platform ve merdiven olgusu bize birçok konuda fikir verebilmektedir.

Fotoğraf 7: Sütun üzerinde Aziz Simeon, V-VI. yüzyıl, (Bode Müzesi, Berlin)

Erişim: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siria,_rilievo,_forse_un_pluteo,_con_san_simeone_stilita,_V-VI_secolo.jpg], Erişim Tarihi: 17.02.2022.

Bir diğer Sütuncu Simeon tasviri, Suriye, Ma'aret el Noman (civarında) bulunmuş olan ve V-VII. yüzyıla tarihlendirilen yaldızlı gümüş bir plaka üzerinde karşılaşılmaktadır. Günümüzde Louvre Müzesi, Yunan, Etrüsk ve Roma Eski Eserler salonunda sergilenen bu eserde, Bode Müzesi'ndeki tasvirle benzer özellikler gösteren bir sütun görülmektedir. Sütun üzerinde keşiş gibi giyinmiş ve ayakta durur vaziyette Simeon figürü betimlenmiştir. Simeon'un inzivada durduğu alanın etrafı, eşkenar dörtgen motife sahip bir korkulukla çevrelenmiş, kötü güçleri temsil eden bir ejder figürü ise sütuna dolanmış vaziyette görünmektedir. Sütuna yaslanmış bir de merdiven görülmektedir. Ruhsal arınmayı simgeleyen bir istiridye kabuğu Simeon'un başının üst hizasında bulunmaktadır.

³³ Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi...*, s. 211

Fotoğraf 8: Sütuncu Simeon, (V-VII. yüzyıl) (Louvre Müzesi, Paris)

Erişim:[<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010256428>], Erişim Tarihi: 17.02.2022.

Stilit tasvirleri, çeşitli dönem ve mekanlara ait mozaiklerde de karşımıza çıkabilmektedir. Ürdün'deki Um Er-Rasas (Kastron Mefa'a) antik yerleşim alanının içinde bulunan Aziz Stefan Kilisesinin (VIII. yüzyıl) zemin mozaiklerinde bir sütun tasviri yapılmıştır.³⁴ Tasvirde, üç kademeli silindirik kaidenin üstünde yükselen silindirik gövdeli bir sütunun tepesinde dairesel bir platform ve bu platformun merkezinden yükselen yaslanma amaçlı bir direk görülmektedir.

Fotoğraf 9: Aziz Stefan Kilisesi, Kastron Mefa'a (Umm er-Rasas), Ürdün,

Erişim:[https://stringfixer.com/tr/Umm_Er-Rasas#wiki-5], Erişim Tarihi: 17.02.2022.

³⁴Elitzur, Yoel, "The Identification of Mefa'at in View of the Discoveries from Kh. Umm er-Raşās", *Israel Exploration Journal*, 1989, s.267-277.

Mor Ya'kup Manastırı'ndaki İnziva Sütunu

İnziva sütunu, Mardin İli, Midyat İlçesi, Alagöz (Bethkustan) Köyü sınırları içerisinde bulunan Karagöl (Deyro Dkube/Derqube/Derya'kup) Mezrası'nda yer alan Mor Ya'kup³⁵ Manastırının avlusunda bulunmaktadır.³⁶

Manastır'ın bulunduğu yer, en yakın yerleşim yerine 5-6 km uzaklıkta inzivaya uygun تنها bir konumda bulunmaktadır.³⁷ Manastırdan günümüze bir kilise, bir inziva sütunun kaide kısmı ile kilisenin etrafında tahrip olmuş çeşitli yapılardan kalma kalıntılar gelebilmiştir.

Manastırda herhangi bir yapıyı kitabesine ulaşılamamıştır fakat gerek malzeme ve gerek coğrafi yakınlığı bulunan ve kitabelerine göre inşa tarihi belli manastırlarla olan benzer özelliklerine göre VIII-IX. yüzyıl sonrasında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Yüzyıllar içerisinde çeşitli ekleme ve onarımlardan geçen manastır kompleksinde kilise hariç diğer tüm yapıların yıkılmış olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kilisenin etrafındaki yapılara ait duvar izlerinin net bir şekilde gözlemlenebiliyor olması manastırın büyüklüğünü anlayabilmemizi sağlamaktadır. Kilise, plan olarak Turabdin bölgesindeki manastırlarda görülen tipik bir manastır kilisesi özellikleri göstermektedir. Kilise, narteks, naos (hayklo) ve apsis (medbah/mezbah) bölümlerinden oluşmaktadır. Beşik tonozla örtülü olan naos mekanı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup 4.50x7.70 m ölçülerine sahiptir. Naosun doğusunda apsis ve apsis mekanının güneyinde diakonikon görevi gören bir oda yer almaktadır. Naos mekanının batısında 2002 yılında kilisedeki onarımlar esnasında yenilenmiş olan narteks mekanı yer almaktadır.³⁸ Narteksin güneybatı köşesinin üstüne birde çan kulesi eklenmiştir.

İnziva sütunu, narteksin batı ekseninde; nartekse yaklaşık 3 m mesafede bulunmaktadır. Sütunun sadece kaidesi günümüze gelebilmiştir. Avlunun zemininde yer alan doğal kayanın oyulmasıyla oluşturulan sütunun kaidesi, merdiven şeklinde yukarı doğru gittikçe daralan üç kademeli basamaktan oluşmaktadır. Kare formundaki sütun kaidesinin etrafı 4.90x5.90 m ölçülerinde ve 55 cm genişliğinde kare formu bir olukla çevrelenmiştir. Kaidenin ilk basamağı, ana kayanın oyulması şekliyle 4.27x4.30 m ölçülerinde olup, basamak yüksekliği 26 cm'dir. İkinci basamak 3.90x3.90 m ölçülerinde olup, basamak yüksekliği 20 cm, basamak genişliği ise 30 cm'dir. Son basamağın kuzeybatı köşesindeki taşlar kısmen tahrip olmakla birlikte yaklaşık olarak 3x3 m ölçülerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İnziva sütununun tabanında doğal kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş dairesel planlı bir sarnıç bulunmaktadır. Ana kayanın üst yüzeyinde bulunan ağız kısmı 72 cm çapındadır. Sarnıcın ağız açıklığının etrafı sütunun 3 m çapındaki silindirik gövdesi ile çevrelenmiştir. İçi moloz malzemeyle dolmuş olan merkezdeki bu sarnıç dışında sütunun ve kilisenin etrafında birçok sarnıç bulunmaktadır. Bu sarnıçlardan biri kaidenin etrafını çevreleyen oluğun kuzey doğu köşesinde yer almaktadır. Oluğun sarnıca beşik bir kemer ile bağlandığı görülmektedir. Foto 16.

Sütunun yapımında kabayonu taş malzeme kullanılmıştır. Sütunun kaide kısmı Mor Loozor Manastırında yer alan kulevari sütun ile benzerlik arz etmektedir. Sütunların gövde kısımları hakkında kapsayıcı bir bilgi vermek mümkün olmasa da kaide kısımlarında form açısından benzerlikler olduğu ifade edilebilir.

³⁵ Mor Ya'kup/Ya'qup, Turabdin bölgesindeki birçok kilise ve manastıra adını vermiştir. Ancak bölge tarihi incelendiğinde birkaç farklı Ya'kup kimliği ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri Nisibis'e (Nusaybin) 308 yılında Piskopos olarak atanarak "Mezopotamya'nın Musası" unvanıyla bilinen ve Nisibis Katedralinin (313-320) inşasıyla tanınan münzevi Nusaybinli Mor Ya'kup'tur. (Elif Keser Kayaalp, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford, 2021, s.37). Diğer, Suruçlu Ya'kup olarak bilinen 6. yy'da yaşamış Süryani Kilisesi'nin önemli şairlerinden biri olan Melfono (Öğretmen) Mor Ya'kup'tur. Son olarak Yakub el-Baradey/Jacop Badius (Öl.578) ise, Edessa (Şanlıurfa) Piskoposluğunu yapmış ve Süryani Ortodoks Kilisesi'nin (Yakubilik) kurulmasına vesile olmuş diğer önemli bir şahıstır. Detaylı bilgi için Bkz; Wace, Henry, and W. Piercy. *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century AD with an Account of the Principal Sects and Heresies*. London: Murray, 1877, s. 892-893).

³⁶Manastır, Boylam:41,68429077, Enlem: 37,49364324 Gps koordinatlarında yer almaktadır.

³⁷ Yakın dönemlerde manastırın etrafına Alagöz Köyü'nden birkaç aile yerleşmiştir.

³⁸ Günümüzde 2.85x8.20 ölçülerine sahip olan narteksin kuzey ve güney eksenlere doğru uzatılarak kilisenin naos cephelelerinden taşıntı yaptığı görülmektedir. Turabdin kiliselerindeki genel plan tipolojisi ve yapının bütünlüğünün bozulması nedeniyle söz konusu bu taşıntıyla kilisenin orijinal ölçülerinin onarım sırasında korunmadığı anlaşılmaktadır.

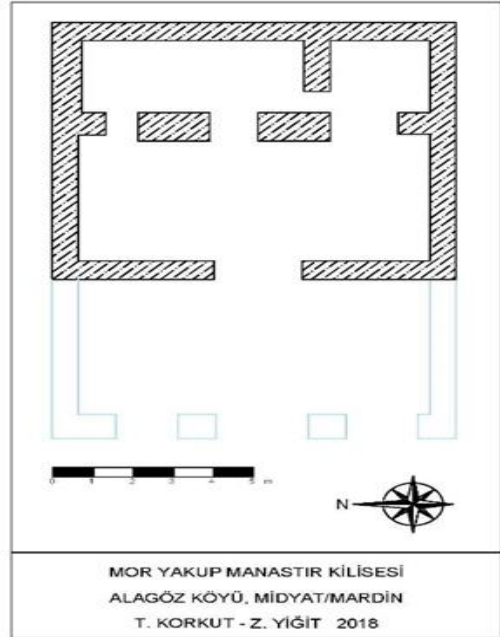
Fotoğraf 10: Karagöl (Derqube) Mezarası, genel görünümü.

Fotoğraf 12: Mor Ya'kup Manastır Kilisesi ve önündeki inziva sütunu, güneybatı cephesinden genel görünüm.

Fotoğraf 11: Mor Ya'kup Manastırı, genel görünümü.

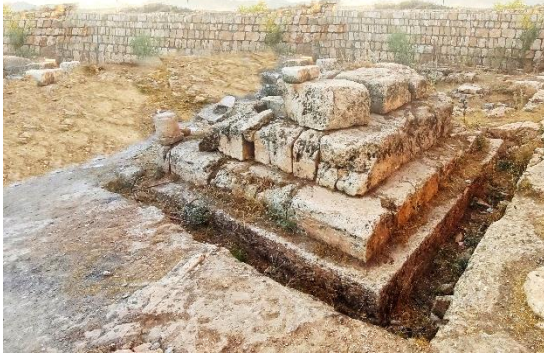
Plan 2: Mor Ya'kup Manastır Kilisesi, Rölöve Planı

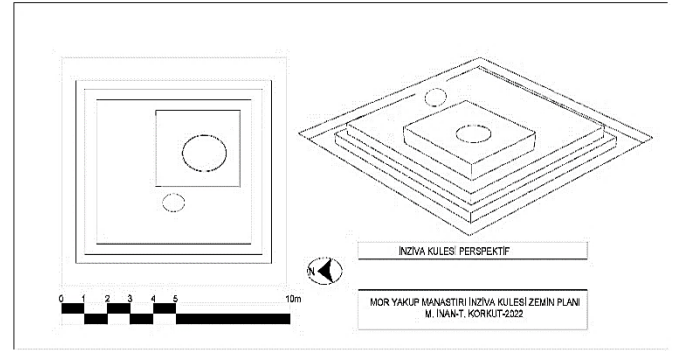
Fotoğraf 13: Mor Ya'kup Manastırı inziva sütunu, doğu cephesinden genel görünümü.

Fotoğraf 14: Mor Ya'kup Manastırı, inziva sütunu ve altındaki sarnıç.

Fotoğraf 15: Mor Ya'kup Manastırı, inziva sütunu, güneydoğu cephesinden genel görünümü.

Plan 3: Mor Ya'kup Manastırı, inziva sütunu röleve planı ve perspektif çizimi.

Değerlendirme ve Karşılaştırma

Bu makalemizde, tarihi Turabdin bölgesinde günümüze kadar bir bölümü korunmuş olarak gelen Mor Ya'kup Manastırının avlusunda bulunan inziva sütunu incelenmeye çalışılmıştır. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı izinleri ile Mardin İli ve ilçelerinde 2017 yılından beri sürdürdüğümüz arkeolojik yüzey araştırması neticesinde günümüze kadar varlığını koruyabilmiş olup bir tanesi tarafımızca ilk kez tespit edilmiş olmak üzere iki farklı manastır kompleksi içinde ve her bir manastıra ait birer inziva amaçlı sütun bulunmaktadır.³⁹ İnziva sütunlarının bulunduğu bu manastır yapıları, Mardin İli, Midyat İlçesi'ne bağlı köylerde yer almaktadır;

Bölgede, yer alan inziva sütunları incelendiğinde, sütunların bir manastır kompleksi içerisinde, keşişlerin üzerinde inzivaya çekildiği dini mimari bir unsur olarak inşa edildiği görülmektedir. İnziva geleneği göz önüne alındığında, keşişin ya da bölgede yaşayan din adamının asketik bir hayat tarzını sürdürebilme adına toplumdaki uzaklaşması ve yalnız yaşama isteği, sütunların meydana gelmesindeki temel faktörlerden birkaçıdır. Bu açıdan ele alındığında; sütunun mu önce yapıldığı yoksa manastır kompleksine sonradan dahil mi edildiği ikilemi doğabilmektedir. Genelde, sütunun etrafına sonraki dönemlerde bölgedeki diğer din adamları tarafından yapıların inşa edildiği kaynaklardan alınan bilgilerden anlaşılmaktadır.

Turabdin yöresinde bulunan söz konusu bu manastırlardan ikisi, yerleşim yerine 1 km'den az bir mesafede iken; bir diğeri yerleşim yerinden 5-6 km uzaklıkta inşa edilmiştir. Form olarak, üç

³⁹ Tahsin Korkut; Yalçın Karaca, "2017 Yılı Mardin ve Batman İllerinde (Turabdin Bölgesi) Hıristiyan Mimari Konusunda Yüzey Araştırması", 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2017, 407-426.

basamaklı, kare planlı bir kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli bir sütun modelinin uygulandığı anlaşılmaktadır.

Tarihte, günümüze hem kaidesi hem de gövdesi kısmen korunmuş olarak gelebilmiş tek inziva sütunu Midyat-Mor Lo'ozor Manastırındaki sütundur ki bu özelliği nedeniyle değerlendirme ve karşılaştırma açısından büyük önem arz etmektedir.

Mor Lo'ozor/Lazarus Manastırındaki (Mercimekli/Habsenus) İnziva Sütunu

Manastır, Mercimekli Köyü'nün güneyinde, ovaya hâkim bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Yapı, 2001 yılında, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından tescillenmiştir. Manastırdaki inziva sütunun doğu cephesinde 37x41 cm ölçülerindeki Süryanice kitabede, "Bu sütun Yunani 1103 (Miladi 792) yılında inşa edildi. Yazan Marquno." İfadesi yer almaktadır.⁴⁰ Şem'un (Simeon) d-Zaite'nin yaşamını anlatan hagiografilerde, 731 yılında Harran Metropolitliği yapan Midyat İlçesi Mercimekli Köyü'nden Mor Şem'un d-Zaite tarafından 4. yy. da vefat eden Mor Lo'ozor'un kemiklerinin bir kısmının buraya getirilerek, Mor Lo'ozor adına inşa edildiği ifade edilmektedir.⁴¹

Birbirine bitişik olarak inşa edilmiş Mor Lo'ozor Manastırı; dışı kapalı olan dikdörtgen bir avlu etrafında sıralanmıştır. Avlunun merkezinde yörede ender rastlanan silindirik gövdeli inziva sütunu dikkat çekmektedir. Sütun, 4,80x4.00 m ölçülerinde 4 basamaklı bir kaide üzerine silindirik gövdeli olarak düzgün kesme taş malzemedен inşa edilmiştir. Sütunun kuzey cephesinde 0,55x1.00 m ölçülerinde bir kapı açıklığı bulunmaktadır. 7.00 m yüksekliğindeki sütunun gövde çapı 2,50 m olup, sütunun merkezinde 75 cm çapında bir açıklık yer almaktadır. Sütun gövdesinin iç yüzeyinde kalan kabaca oyulmuş taşlar arasındaki boşluklar birer basamak gibi merdiven görevi görebilmektedir.

Sütunun güneyinde bulunan zemin seviyesinde birkaç kanal, sütunun altında bir sarnıç veya kuyu olabileceği ve sütunun bu sarnıcın üstüne kurulmuş olabileceği düşüncesi uyandırmaktadır. Keser, zemin kattaki bu kanalların, suyu depolama ve tahliye etmek için kullanıldığını ifade etmektedir.⁴² Son dönemlerde sütunun gövde kısmı ince bir beton harcı ile sıvanmıştır. Ayrıca zamanla tahribata uğramış olan sütunun orijinal boyutlarını yitirdiği düşünülmektedir.

Rahip Daniel adında bir münzevinin yıllarca bu sütun üzerinde hayatını ibadetle geçirdiği edinilen bilgiler arasında yer almaktadır.⁴³ Yöredeki din adamlarının belirli dönemlerde söz konusu sütun üzerinde inzivaya çekildikleri, bölge ile ilgili çalışmalar yapan yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından da ifade edilmektedir.⁴⁴

⁴⁰ Andrew N. Palmer, "A Corpus of Inscriptions from Tur Abdin and Environs" *Oriens Christianus*, 1987, s.71.; Zekay Demir, *Turabdin'de bir Süryani Mihallemi Köyü: Habsus*, Anadolu Ofset, 2013, s.305.

⁴¹ İgnatius Efreml. Barsavm, *Saçılmış İnciller, Resim Ofset*, İstanbul, 2005, s. 328; Bell-Mango, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin...*, s.110; Şükran Yaşar, "Mor Loozor Manastırı" *Mukaddime*, sayı 2, 2010, s. 123.

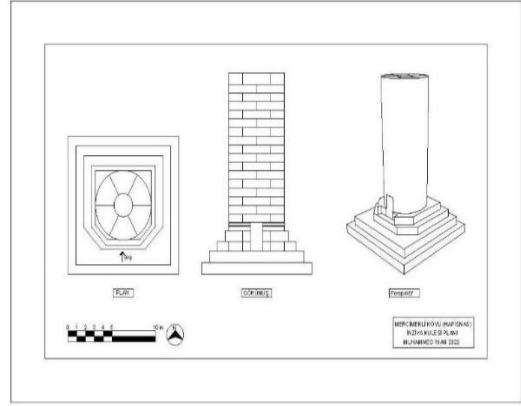
⁴² Elif Keser Kayaalp, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford, 2021, s.193,194.

⁴³ Hans Hollerweger, *Turabdin, Canlı Kültür Mirası*, Herstellung Production, Linz,1999, s.142.

⁴⁴ Robert Hoyland, Sebastian P. Brock, Kyle B. Brunner, *The Life of Simeon of the Olives: An Entrepreneurial Saint of Early Islamic North Mesopotamia*, Summary, 2021, s. 10-11., Andrew N. Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: the Early History of TurAbdin*. Cambridge University Press, 1990, s.105.

Fotoğraf 16: Mor Lo'ozor Manastırı, güney cepheden genel görünüm.

Plan 4: Mor Lo'ozor Manastırı, sütunun zemin rölöve planı ve kesitleri

Fotoğraf 17: Mor Lo'ozor Manastırı, Sütunun güney cepheden, genel görünüm.

Çizim 3: Mor Lo'ozor Manastırı, Sütunun 3D modellemesi

Fotoğraf 18: Mor Lo'ozor Manastırı, sütunun içten görünümü.

Fotoğraf 19: Mor Lo'ozor Manastırı, sütunun yüzeyindeki kitabe.

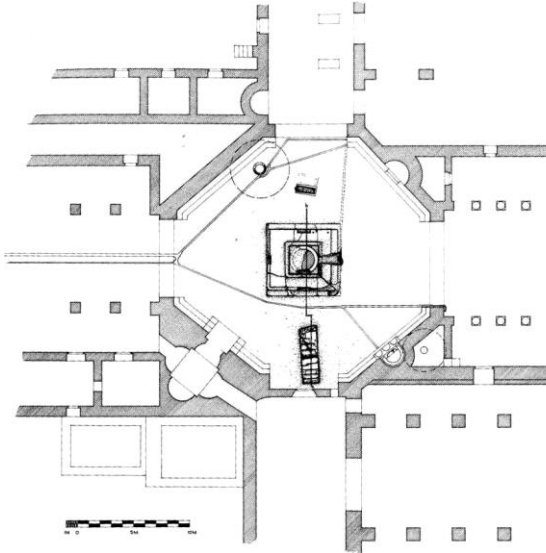
Genç Simeon Sütunu ve Komşu Sanat Çevresinde Stilit Örnekleri

Sütun azizleri geleneğini başlatan Yaşlı Simeon'dan sonra bu geleneğin takipçisi, VI. yüzyılda Antik Suriye coğrafyasında, yaşamış olan Genç Simeon'dur.⁴⁵ Aziz Simon 7 yaşından 20 yaşına kadar

⁴⁵ Genç Aziz Simeon'un (521-592) annesi Azize Martha, Antakya'nın bir yerlisiydi. İlk yıllarından itibaren manastıra hizmet etmeyi arzulasa da ailesi onu evlendirmeyi tercih etti. Kocası John kısa süre sonra vefat edince Martha kendini oğlunun yetiştirilmesine adadı. Martha, oğlu için örnek alınabilecek iyi bir Hıristiyandı. Annesi, kiliseyi sık sık ziyaret eden, kilise

“John’un Manastırı” olarak bilinen bir yerde stilit eğitimi almıştır. Aziz, inzivaya çekilmek için Antakya-Samandağ yolu üzerinde, Aknehir Mahallesi sınırları içinde yaklaşık 480 metre yüksekliğinde kayalık bir tepeyi seçmiştir. Sütun, Yaşlı Simeon sütununda olduğu gibi sekizgen bir platform içine alınmıştır. Söz konusu sütunun etrafına; 132x160 m ebatlarında, dikdörtgen bir alan üzerine VI. yüzyıla tarihlenen Aziz Simon Manastırı inşa edilmiştir.⁴⁶ Manastırın bir bölümü doğal kayalara oyulmuş, diğer bölümleri ise düzgün kesme taş malzeme ile yapılmış duvarlarla çevrelenmiştir. Manastırın sekizgen avlusunun merkezinde bulunan ve yekpare bir kayadan oyulmuş Aziz Simeon İnziva Sütunu’nun kaidesi ve gövdesinin bir bölümü günümüze kadar varlığını korumaktadır. Aziz Simeon İnziva Sütunu’nun orijinal halinin 15 m yüksekliğinde olduğu kaydedilmektedir. Depremler ve doğal koşullar sonucu yıkılmış olan sütundan arta kalanları ana kayanın hemen yanında görmek mümkündür. Genç Simeon sütununun kalıntılarını inceleyen Djobadze, azizlerin üzerinde durduğu platformun küçük ve dairesel bir alanın yaklaşık olarak 1.72 m² olduğunu belirtmektedir.⁴⁷

Günümüzde, sütunun kaide kısmı ve kaideden sütun gövdesine geçişi sağlayan kaval silme ile sütun gövdesinin 40-50 cm’lik bir bölümü korunabilmiştir. Sütun kaidesi, 6.40x6.40 m ölçülerinde kare formulu 1.30 m yüksekliğinde bir platform üzerinde yer almaktadır. Kaide, 2.55x2.50 m ölçülerinde kareye yakın yekpare bir blok taşından oluşmakta olup yüksekliği 3.20 m’dir. Sütunun güney ekseninde kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş toplam on basamaktan oluşan merdivenli bir platform bulunmaktadır. 3.40 m yüksekliğindeki platformun boyu 4.80 m olup eni ise 1.40 m’dir. Simeon ile iletişim kurmak için minberi andıran bu platformun kullanıldığı belirtilmektedir.⁴⁸ VI-VII. yüzyıllarda Anadolu’da aktif haç merkezlerinden biri olan bu sütun ve manastırın çevresinde oldukça derin bir çok sarnıç bulunmaktadır.⁴⁹

Plan 3: Aziz Simon Manastırı (Hatay), Rölöve Planı (W. Djobadze, 1986).

Fotoğraf 20: Aziz Simon Manastırı (Hatay), Sütunun genel görünümü

Erişim: [<https://artibirproje.com/projeler/hatay-ili-st-simon-manastiri-rolove-restitusyon-ve-restorasyon-ve-cevre-duzenleme-projesi/>], Erişim Tarihi: 20.01.2021

hizmetlerini dikkate alarak gönüllü olarak yapan, iyi bir dindardı. Azize Mart’a fakirlere karşı hayırseverdi, onları besledi ve giydirdi. Oğlu Aziz Simeon ünlü bir çileci olduğunda, onu kendi çabaları için kendini yüceltmeye değil, her şey için Tanrı'ya şükretmeye yönlendirdi. Bkz: Rajan, K. Mâni, *Martyrs, Saints & Prelates of The Syriac Orthodox Church*, 2007.

⁴⁶ Hatice Pamir, “Hatay İli Antakya, Samandağı, Altınözü ve Yayladağı Yüzey Araştırmaları 2009”, 28.

Araştırma Sonuçları Toplantısı C.3, s. 381-382.

⁴⁷Wachtang Z. Djobadze, Michael F. Hendy, *Archeological Investigations in the Region West of Antioch on-the-Orontes* (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 13), Stuttgart 1986. s.65-66.

⁴⁸ Schachner, *The Archaeology of the Stylite...*, s. 334.

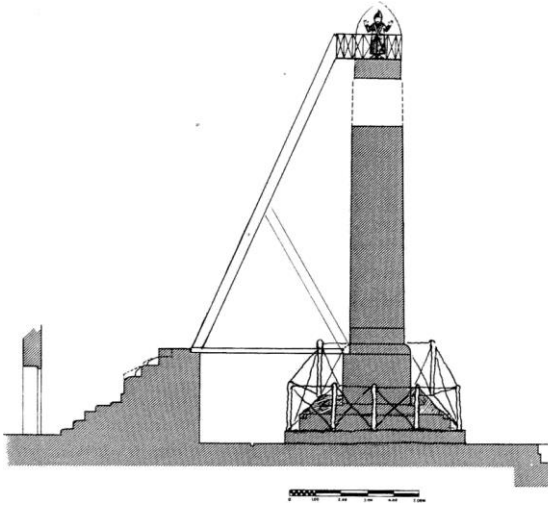
⁴⁹ Pamir, “Hatay İli Antakya...”, s. 381-382.

Çizim 4: Aziz Simon Manastırı (Hatay), Sütunun 3D Modellemesi

Fotoğraf 21: Aziz Simon Manastırı (Hatay), sütunun batı cephesinden görünümü (İsmail Zubari, 2006).

Çizim 5: Aziz Simon Manastırı (Hatay), Sütunun Restitüsyonu Planı (W. Djobadze, 1986).

Fotoğraf 23: Aziz Simon Manastırı (Hatay), merdivenli bir platform, (İsmail Zubari, 2006).

Fotoğraf 22: Aziz Simon Manastırı (Hatay), sütunun genel görünümü

Erişim:[<https://artibirproje.com/projeler/hatay-ili-st-simon-manastiri-rolove-restitusyon-ve-restorasyon-ve-cevre-duzenleme-projesi/>],
Erişim Tarihi: 20.01.2021

Aziz Simeon'un başlatmış olduğu stilit geleneğinin Antik Suriye'nin kuzeyinde de yaygınlık kazandığı görülmektedir. İdlib-Telneshe (Telanissos) antik şehri yakınlarında yer alan bir inziva sütunu da Kafr Deryan Kilisesinin avlusunda inşa edilmiştir.⁵⁰ Yapının 1940'lı yıllarda çekilmiş olan bir fotoğrafında, sütunun temel seviyesindeki kare planlı kaidesi ve kaide çevresine yayılmış olan silindirik gövdeye ait sütun taşları görülmektedir.

Fotoğraf 24: Kafr Derian (Deryan), Suriye, Barişa Dağı, stilit sütunu (Tchalenko, 1940)

Erişim: [<https://medihal.archives-ouvertes.fr/hal-03211028>]. Erişim Tarihi: 20.02.2022.

Fotoğraf 25: Kafr Derian/Deryan (L. A. Schachner, 2005).

Suriye'deki başka bir stilit sütunu Halep'in 35 km. kuzeybatısındaki Basuta Köyü yakınlarında bulunan Kimar antik yerleşim yerindeki bir kilise civarında yer almaktadır. Kilisenin kuzey cephesine bitişik olarak konumlandırılan sütunun, 1 m yüksekliğinde ve 1,18 cm çapında yekpare bir taştan oluşan silindirik formdaki kaidesi bulunmaktadır. Kaidenin merkezi, sütunların oturtulması için oval olarak yaklaşık 50 cm oyulmuştur. Günümüzde yıkılmış olan sütun gövdesine ait blok taşlar sütunun etrafında yer almaktadır. Sütun gövdesi yaklaşık 15 m uzunluğunda ve 84-95 cm çapındaki kalınlığa sahiptir. Sütunun gövdesini oluşturan silindirik yekpare taşların merkezine ve yanlarına açılan delikler aracılığıyla taşlar birbirine eklenerek sütun birleştirilmiştir.⁵¹

⁵⁰ Lukas Schachner, "Pillars To Heaven: Stylite Sites Of The Levant", *Road to Emmaus; A Journal Of Orthodox Faith And Culture*, Vol 6, No3 s. 27.

⁵¹ Schachner, *The Archaeology of the Stylite...*, s.339.

Fotoğraf 26: Kimar, stilit sütununun kuzeyden görünümü, (Frank Kidner, 1996)

Erişim: [https://images.hollis.harvard.edu/primo-explore/viewcomponent/L/HVD_VIA8001598813?], Erişim Tarihi: 22.01.2022

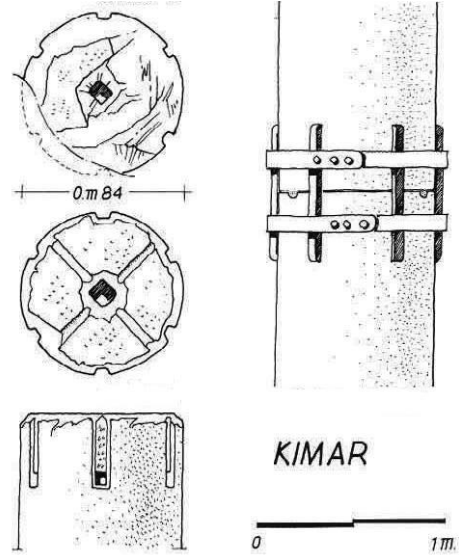

Fotoğraf 28: Kimar, stilit sütununun bir bölümü (Frank Kidner, 1996).

Erişim: [https://images.hollis.harvard.edu/primo-explore/viewcomponent/L/HVD_VIA8001], Erişim Tarihi: 22.01.2022

Fotoğraf 27: Kimar, stilit sütununun kuzeydoğudan görünümü, (L. A. Schachner, 2003).

Çizim6: Kimar sütun birleşimini gösteren rekonstrüksiyon çizimi (Callot, 1989).

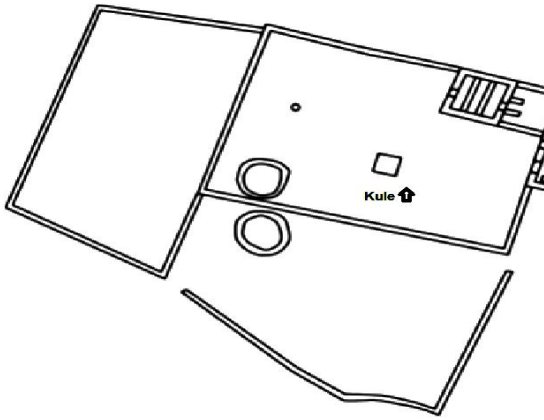
Antik Suriye'de başlayan stilist geleneğinin komşu sanat çevresi mimarisine de yansıdığı görülmektedir. V. yüzyılda Bizans Kilisesine ev sahipliği yaparak dönemin önemli dini merkezlerinden biri haline gelen Ürdün'deki Um Er-Rasas (Kastrom Mefa'a) antik yerleşim bölgesinde bir inziva kulesi bulunmaktadır.⁵² Amman Vilayeti'nin 30 km güneydoğusunda yer alan kule, Ürdün Çölü'ndeki bir kilise avlusunda bulunmaktadır. VI. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen kule, 13,50 cm yüksekliğinde ve 2,50x2,50 cm ölçülerinde kare kaideli bir plana sahiptir. Düzgün kesme taş malzeme kullanılmış olan kulenin zemin katında hücre şeklinde küçük bir odası bulunmaktadır. Kulenin merkezinde 30x40 ölçülerinde kare formunda bir açıklık bulunmaktadır. Bu açıklığın, kuledeki azizi ziyarete gelenlerin

⁵² Karen C. Britt, "Through a Glass Brightly: Christian Communities in Palestine and Arabia During the Early Islamic Period", *Sacred Precincts*, Brill, 2015, s. 257-276.

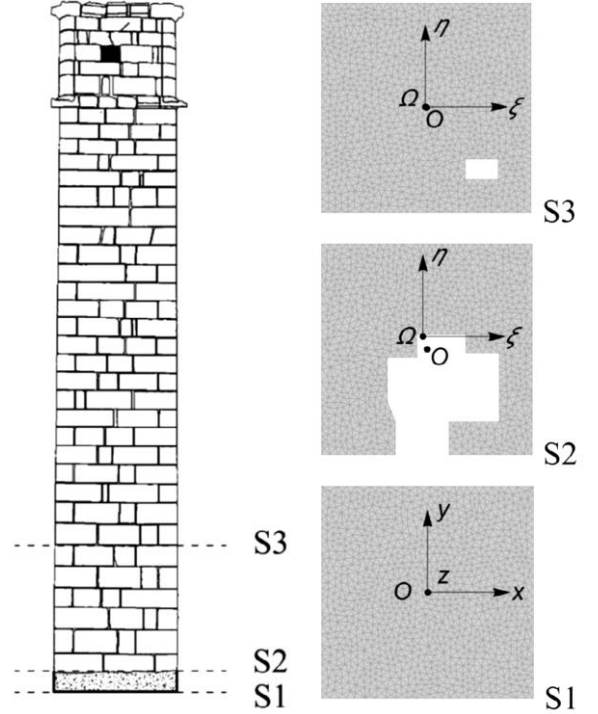
kulenin tepesindeki aziz ile iletişim kurmaları için tasarlandığı düşünülmektedir.⁵³ Galeri katındaki hücrenin zemininde yer alan bir diğer küçük deliğin ise keşişin fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak üzere açılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Kulenin kubbe veya tonoz ile örtülü olduğu, ancak üst örtünün çöktüğü, kulenin restorasyonunu yapan heyetin raporlarında ifade edilen bilgiler arasında yer almaktadır.⁵⁴

Fotoğraf 29: Ürdün Um Er-Rasas İnziva Kulesi (Paolo Clemente, 2019).

Plan 4: Ürdün Um Er-Rasas İnziva Kulesi, vaziyet planı (Paolo Clemente, 2019).

Plan 5: Ürdün Um Er-Rasas İnziva Kulesi, dikey kesit ve planları (Paolo Clemente, 2019).

⁵³ Paolo Clemente, et al. "Stability and seismic vulnerability of the Stylite Tower at Umm ar-Rasas", *Annals of Geophysics*, Vol, 62, No 3, 2019, s.340.

⁵⁴ Roberto Pierdicca, et al. "Multidisciplinary Approach for the Analysis of Structural Heritage at Risk: The Case Study of Stylite Tower at Umm ar-Rasas (Jordan)." *International Journal of Architectural Heritage*, 2021, s. 20-25.

İnziva Sütunlarının Bulunduğu Manastırların			Sütunun		
Adı	Yeri	İnşa Tarihi	Kaide Ölçüsü	Gövde Çapı	Gövde Uzunluğu
Mor Lo'ozor Manastırı	Midyat-Mercimekli Köyü	791/792	4,80x4,00 cm	2,50 cm	7 m
Mor Ya'kup Manastırı	Bethkustan-Karagöl Mezrası	V-VI. yüzyıl	4,30x4,40 cm	3,00 cm	Tahrip olmuş
Aziz Simeon Manastırı	Halep-Afrin	473	3 m ²	2 m	18-20 m
Aziz Simeon Manastırı	Hatay-Samandağ İlçesi	VI. yüzyıl	6.50 m ²	1.60	15-16 m
Kafr Deryan	İdlib-Telneshe	?	7.56 m ²	75 cm	8 m
Kimar	Afrin-Kimar Köyü	?	3.73 m ²	85 cm	15 m

Tablo 1: Değerlendirme ve Karşılaştırma Bölümünde incelenen İnziva Sütunları ve Ölçüleri

Sütun prototipleri olan Yaşlı Simeon ve Genç Simeon sütunlarında önce sütunların inşa edildiği daha sonraki yıllarda ise bu sütunların etraflarına birer manastır konumlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle sütunları, mevcut haliyle değerlendirdiğimizde kapalı alanlarda yer aldıkları gözlenmektedir.

Esasen, bir stilit sütunun üç bölümden oluştuğu görülmektedir. Bunlar; temelde bir kaide, kaidenin üstünde yükselen silindirik bir gövde ve çilecinin üstünde durması için kare veya dikdörtgen korkuluklu bir tür platformdan ibarettir. Ayrıca, stilit ve sahadaki topluluk arasındaki iletişimi kolaylaştırmak için merdiven olağan bir araç olarak kullanılmıştır.

Kaideler genel itibariyle kare formlu bir plan şeklinde düzenlenmiş ancak eğer de olsa silindirik şeklinde dairesel planlı kaidelere de rastlanmıştır. Makalede ele aldığımız sütunlardan sadece Kimar'daki sütun kaidesi silindirik bir forma sahiptir. Kimar'daki hariç, kaideler, ya doğal ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş ya da bir ana kayaya oturan taş malzeme ile yapılmış ve aynı zamanda kaidelerin etrafı bir olukla sınırlandırılmıştır.

Yaşlı ve Genç Simeon sütunlarının kayaya oyulmuş kaideleri ile Mor Lo'ozor Manastırındaki kaide arasında bir benzerlik görülmektedir. Ana kayanın yontulması ile oluşturulan her üç sütun kaidesi, kademeli olarak daralan birkaç basamaktan oluşmaktadır.

Sütun gövdeleri form olarak silindirik şeklinde birbiriyle benzer özellikler göstermekle birlikte sütun gövdelerinde kullanılan malzeme arasında önemli bir fark dikkat çekmektedir. Yaşlı ve Genç Simeon sütunları yekpare taşların oyulması ile meydana getirilmişken, Turabdin'de tespit edilen inziva sütunlarının gövdeleri, düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Bu yönüyle Turabdin'deki inziva sütunları Suriye'deki prototip inziva sütunlarından ayrılmaktadır. Yaşlı Simeon'un Antik Suriye'deki diğer ardıllarının sütun gövdeleri ise genel olarak silindirik yekpare taşların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. İnziva sütunlarının gövde yüzeylerinde herhangi bir kabartma veya bezemeye yer verilmemiştir.

Stilistlerin sütun yükseklikleri genel itibariyle kaide hariç 18. m'ye kadar yükseltildiği bilinmektedir. Yaşlı Simeon ilk olarak Teleda yakınlarındaki bir manastır topluluğunda yaşarken (yani 412'den önce) ahşap bir prototip yükselti ile denemeler yapmıştır. Simeon daha sonra doğal kireç taşından yapılan ve sırasıyla 4 arşın (1,76 m), 30 arşın (13,23 m) ve 40 arşın (17,64 m) olmak üzere giderek yükseltilen üç sütun üzerinde inzivaya çekilmiştir.

SONUÇ

Gerçek anlamıyla manastır yaşamının Süryani rahiplerce benimsenmesinin, IV. yüzyıllarda olduğu ileri sürülmektedir.⁵⁵ İlk dönemlerde Süryani manastırlarında yaşamlarını sürdürenlerin ortak eğilimi, münzevi bir hayata dayalı olmasıdır. Patrik İgnatius Efrem. I. Barsavm⁵⁶ Süryanilerin yazınsal tarihi kitabında yer alan Süryani münzevilerine değinirken; Süryanilerin en büyük azizlerinden Mor Efrem'in (303-373) Şanlıurfa'daki Kutsal Dağ'da münzevilerle beraber yaşadığını belirtmektedir.⁵⁷ Bu anlatılardan anlaşılacağı üzere; IV. yüzyılın ikinci yarısında manastır inşa faaliyetleri ile birlikte belirli bir sistematik inziva yaşamının da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.⁵⁸

Diyarbakır doğumlu Efesli John (Yuhannon),⁵⁹ Doğulu Azizlerin Hayatları adlı eserinde, yaşadığı yerle ilgili bölümde; insanların üzerinde durmak için geldiği yüksek taş sütunlu bir manastır olduğunu ve manastırın duvarlarının üzerinde, uzaktan görülebilen bir sütuncunun siyah silüetinin görüldüğünü belirtmektedir.⁶⁰ Ayrıca; John'un, çocukluğunu geçirdiği buradaki manastırda, stilit olan Maron'un, ölen kardeşi Abraham'ın yeri boş kalmasın diye kendi isteği dışında (köylülerin baskısıyla) sütuna çıktığını vurgulamaktadır. Aktarılan bu olaydan, sütunun boş kalmaması için stilit vefat etmeden yerini alabilecek bir halef hazırlandığı ve böylece sütun azizliğinin bir gelenek haline gelmeye başladığı anlaşılmaktadır.⁶¹ Palmer, Mor Şem'un d'Zaite'nin Biyografisi⁶² adlı eserde ise keşişlerin stilit rolünü sırayla üstlendiğine değinildiğini belirtmektedir. Ayrıca, stilistlerin, manastır öğrencileri tarafından sağlanan kısıtlı besin ihtiyaçları dışında yanlarında herhangi bir şey bulundurmadıkları, günlerce ayakta durarak oruç tutukları ve yere inebilecekleri seyyar bir merdivenin bulunduğu da aktarılmaktadır.

Barsavm, Süryanilerin yazınsal tarihi kitabında ayrıca, 837 yılında Habur Nehri yakınlarında yaşadığı bilinen Toma Estunoro'nun Beth Rabbanlı Davud Bar Pavlus'la Platon, Pythagoras ve Mor

⁵⁵ Rahiplik yaşamıyla ilgili olarak, Süryanilerin büyük teoloğu Mor Afrem (MS. 316-373), şu tavsiyeler de bulunur. "Dağlarda yaşayan münzeviler, çölde yaşayan İsa gibi, vahşi hayvanlardan ve ağıktan korkmadan yalnızlık, iman ve ibadet içinde hayatlarınızı devam ettirin. Böyle yaşadığımız takdirde, şehrin günahkâr pislğine bulaşmamış olacağınızı, dünyanın boyunduruğundan ve arzusunun zorbalığından kurtulmuş olacağınızı bildirir." Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, İstanbul, 2002, s. 132.

⁵⁶ Patrik İgnatius Efrem. I. Barsavm, 1887 yılında Irak'ın Musul Kentinde doğmuş, 1918 yılında ve Lübnan Metropolitisi olmuş, 1933 yılında tüm Doğu Süryani Ortodoks Kilisenin Genel lideri olarak kutsanmıştır. Bu tarihten sonra Mardin Deyrulzafaran Manastırında bulunan patriklik merkezini Suriye'nin Humus şehrine taşımış ve 1957 yılında hayata gözlerini yummuştur. Patrik, ardından "Saçılmış İnciller" kitabının yanı sıra birçok eşsiz eser bırakmıştır. Bkz: İgnatius Efrem. I. Barsavm, *Saçılmış İnciller*, İstanbul, 2005.

⁵⁷ Barsavm, *Saçılmış İnciller...*, s. 216

⁵⁸ Ancak bu olayda Mor Evgin ile Kaşgarlı Abraham/İbrahim'in birbiriyle karıştırıldığı ileri sürülmektedir. Bkz; Florence Jullien "Aux sources du monachisme oriental Abraham de Kashkar et le développement de la légende de Mar Awgin" *Revue de l'histoire des religions*, 2008, 1: s.37-52. Ayrıca, mevcut bilgiler ışığında Mor Evgin ile ilgili tarihi kayıtların 9. yüzyıldan öncesinde her hangi bir kaynağa ulaşamadığı ifade edilmektedir. Bkz; Sebastian P. Brock, "Early Syrian Asceticism" *Syriac Perspectives On Late Antiquity, Variorum Collected Studies Series CSI199*, USA, 1984, s.3.

⁵⁹ Efesli John/Yuhannon (Asyalı John/Ioann Ephesus) (MS. 507-588) Diyarbakır civarında doğmuş olup, Süryanice yazan önemli ve en eski tarihçilerden biridir. Hayatı boyunca din adamı kimliğiyle ön plana çıkmış olan Aziz John, çocuk yaşta anne-babası tarafından St. John Manastırına verildi. Dini eğitimini burada tamamladıktan sonra 529 yılında aynı manastıra papaz olarak atandı. 535 yılında Konstantinopolis (İstanbul)'e giden Efesli John, Bizans İmparatoru Justinian devrinde (527-565) Monofizit liderlerden biri olarak dikkat çekti. Nitekim o ömrünün sonuna kadar Monofizit inancının önde gelen bir temsilcisi olarak tanınacaktı. John, İmparator Justinian'ın emri gereğince 542 yılında misyonerlik faaliyetlerinde bulunması için Efes bölgesine gönderildi. (Ona Efesli John denilmesinin sebebi de burada görevde bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır.) 558 yılı dolaylarında Piskopos Mor Ya'kup El Baradei (Jacob Baradaeus) tarafından Suriye'de piskoposluğa atandı. John, *Doğulu Azizlerin Hayatları* adıyla Süryani 58 aziz ve azizenin hagiografisini kaleme almıştır. Dinçer Koç, "Süryani Tarihçisi Efesli John (Yuhannon/Ioann Ephesus)'Un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2012, s.198.

⁶⁰ Ernest W. Brooks, "John of Ephesus. Lives of the Eastern Saints (I)" *Patrologia Orientalis*, 1926, s.4-7.

⁶¹ Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier...*, s. 104-105.

⁶² Söz konusu eserin bir kopyası, Mıdyat Mor Gabriel Manastır Kütüphanesi'nin zenginliğine tanıklık eden kadim yazılı kaynaklar arasında yer almaktadır. Bununla beraber belki de burada asıl kastedilen, topluluğun sütuna çıkmak için istekli olduğu ve böylece manastırdaki keşişler arasında her zaman bir stilit adayının hazır olduğu düşüncesini uyandırmaktadır.

Efrem hakkında felsefi mektuplaşmalarla yazıştığını ifade etmektedir.⁶³ Hah'lı Münzevi Toma ile ilgili bölümde kendisinin büyük olasılıkla XIII. yüzyılın sonlarında Hah'ta kaldığını ve bir sütun üzerinde yaşadığını belirtmektedir. Ayin için kafiyeli düzyazı şeklinde” Ebedi yaşama sahip olan kutsalların en kutsalına, övgüler olsun.” diye başlayan bir husoyo⁶⁴ yazmıştır.⁶⁵ Söz konusu sütun azizleri geleneğinin XIV. yüzyılın başlarına kadar devam ettiği bilinmektedir. Stilit sütunları, benzer işlevler için yapılmış ve yeni formlar kazandırılmış inziva kuleleri gibi yapılara geçiş sağlamıştır.⁶⁶

Prototipleri oluşturan ilk örneklerde sütunun etrafına daha sonraki yıllarda dini mekanlar eklendiği görülmektedir. Simeon'un 423 yılında Qalat Seman'da çıktığı ilk sütunun etrafına, elli yıl sonra (473) kendisi adına bir manastır yaptırılmıştır. Tarihi Turabdin bölgesinde incelemiş olduğumuz sütunlu manastır örneklerinin inşası konusunda, prototip sütunların inşa süreçleri gibi net bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak bu akımın Turabdin bölgesiyle birlikte Mısır ve Yunanistan'a kadar yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Turabdin bölgesinde ki inziva sütunlarının manastır yapılarıyla mı, yoksa ayrı zaman dilimlerinde mi inşa edildiği sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Bu konuda şu ihtimaller göz önünde bulundurulmalıdır: Ya önce sütun inşa edilmiş ve sonradan etrafı bir yapı ile çevrilmiş ya da var olan bir manastırın avlusuna, sütun sonradan eklenmiştir.

Örneğin, Mor Lo'ozor Manastırında yer alan ve yapım tarihi olarak 791/792 olarak geçen inziva sütunu, Simeon'un hayat hikâyesine göre, kendisi tarafından manastırla birlikte yaptırılmıştır.⁶⁷ Hikâyede aynı zamanda Simeon'un 734 yılında vefat etmiş olduğu bilgisi de paylaşılmıştır.⁶⁸ Turabdin Bölgesi'nin VII. yüzyılda İslam hakimiyeti altına girmesine rağmen stilit geleneğinin XIV. yüzyıllara kadar devam etmesi; Süryanilerin Turabdin'de köklü bir inanca sahip olduklarını göstermektedir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

⁶³Barsavm, *Saçılmış İnciller...*, s. 347; Mehmet Çelik, “Süryani Kaynaklarında İdil (Betzabday-Hazak)” Erişim: <http://www.suryaniler.com/makale-havuzu.asp?id=662>, Erişim Tarihi: 20.01.2021

⁶⁴ Husoyo, Süryani Kadim Kilisesinde tövbe ritüelinde, Kutsal Kitap'tan okumalar ve ilahilerden oluşan özel dualara verilen isimdir. Bkz. Gabriel Akyüz, *Mor Petrus ve Mor Pavlus Kilisesi Tarihçesi*, İstanbul, 2009, s.28.

⁶⁵ Barsavm, *Saçılmış İnciller...*, s. 437.

⁶⁶ Süryanice *estunoyo/estunoro*, 'style' kelimesi hem inziva kulesi hem de inziva sütunları için kullanılmaktadır. Bununla birlikte aynı amaca hizmet eden bu her iki yapı türünün birbiriyle karıştırılmamasına dikkat etmek gerekmektedir. İnziva kuleleri başka bir çalışma konusu olarak ele alınmıştır.

⁶⁷ Demir, *Turabdin'de bir Süryani Mihallemi Köyü...*, s.85.

⁶⁸ Dolapönü, Hanna; *Deyr-El-Umur Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1971, s. 88. Bu çelişkili tarihlerle ilgili olarak Keser, günümüzdeki sütunun, Simeon'un önceden yaptırmış olduğu sütunun yerine 791/792 yıllarında yeni bir sütun inşa edilmiş olabileceği kanaatine varırken (Bkz: Keser Kayaalp, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia...*, s. 194); Palmer, bu sütunu, *Simeon'un Hayat Hikayesi* adlı eserin yorumcusunun yanlışlıkla manastırın kurucusu Simeon'a (ö. 734) bağladığını ifade etmektedir. (Bkz: Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier...*, s. 105, 162)

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Aksu, Sevinç Türkmen; “Hakikat Sevgisi ve Hakikat Arzusu Olarak Felsefe: Platon ve Spinoza”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, 24, s. 277-294.
- Akyüz, Gabriel, *Aziz Mor Melke'nin Yaşamı ve Manastırının Tarihçesi (MS. IV .yüzyıl)*, Anadolu Ofset, İstanbul, 2010.
- Akyüz, Gabriel, *Mor Petrus ve Mor Pavlus Kilisesi Tarihçesi*, Resim Ofset, İstanbul, 2009.
- Asher, Frederick M., “Travels of a Reliquary, Its Contents Separated at Birth”, *South Asian Studies*, 2012, 28.2, s. 147-156.
- Atiya, Aziz Suryal, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Milet ve Nihal, 2005.
- Aykıt, Dursun Ali; “Akdenizli bir keşiş: Sütuncu Simeon”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 2012, ss.83.
- Barsavm, İgnatius Efremler, *Saçılmış İnciller*, İstanbul, 2005.
- Bell, Gertrude. L.-Mundell Mango, Marlia, *The churches and monasteries of the Tur Abdin with an Introduction and Notes by M. Mundell Mango*. London: Pindar Press, 1982.
- Bilge, Yakup, “Kuruluşundan 12. Yüzyıla Kadar Mor Gabriel Manastırı ve Manastır Okulu'nun Turabdin Bölgesindeki Etkisi” *Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildiriler*, 2011, s. 177-195.
- Bilge, Yakup, “Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği”, *Uluslararası Midyat Sempozyumu Bildirileri*, 2012, 7.9: s. 507-529
- Boero, Dina, “The Context of Production of The Vatican Manuscript of The Vatican Manuscript of The Syriac Life of Symeon The Sytlite”, *Journal of Syriac Studies*, Vol. 18.2 s. 319-359.
- Bongiovanni, Giovanni, et al, "Time and Frequency Domain Analyses in the Experimental Dynamic Behaviour of the Marcus Aurelius' Column." *International Journal of Architectural Heritage*, 15,1, 2021, s. 64-78.

- Britt, Karen C.; "Through a Glass Brightly: Christian Communities in Palestine and Arabia during the Early Islamic Period", *Sacred Precincts*, Brill, 2015, s. 257-276.
- Brock, Sebastian P., "Early Syrian Asceticism", *Syriac Perspectives On Late Antiquity, Variorum Collected Studies Series CS199*, USA,1984, s. 3.
- Brooks, Ernest W., "John of Ephesus. Lives of the Eastern Saints (I)", *Patrologia Orientalis*, 1926, s.4-7.
- Butler, Howard Crosby, *Ancient Architecture in Syria: Northern Syria*. EJ Brill, 1920.
- Clemente, Paolo, et al., "Stability and Seismic Vulnerability of the Stylite Tower at Umm ar-Rasas", *Annals Of Geophysics*, Vol, 62, No 3, 2019. s. 340.
- Curry, Andrew, "A War Diary Soars Over Rome", National Geographic, Erişim: [<https://www.nationalgeographic.com/trajan-column/article.html>]. Erişim Tarihi: 18.03.2021.
- Çelik, Mehmet, "Süryani Kaynaklarında İdil (Betzabday-Hazak)", Erişim: [<http://www.suryaniler.com/makale-havuzu.asp?id=662>], Erişim Tarihi: 20.01.2021
- Çelik, Mehmet, "Süryaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.38. Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul, 2010 s.176
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1987.
- Çorbacı, Hatice, "Adıyaman'ın Arkeolojik Değerleri", *Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler Köprüsü*, ADYÜ. Yay. No: 13, Adıyaman, 2015, s.21.
- Darke, Dinana, Refutation of Mother Agnes Mariam's narrative on #Syria, Erişim: [<https://dianadarke.com/2014/06/20/refutation-of-mother-agnes-mariams-narrative-on-syria/>], Erişim Tarihi: 20.01.2021
- Demir, Zekay, *Turabdin'de bir Süryani Mihallemi köyü: Habsus*, GDK, 2013.
- Delehaye, Hippolyte, *Les Saints Stylites*, Paris, 1923.
- Djobadze, Z. Wachtang- Hendy F. Michael, Archeological Investigations in the Region West of Antioch on-the-Orontes (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 13), Stuttgart 1986.
- Dolapönü, Hanna, *Deyr-El-Umur Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1971.
- Elitzur, Yoel, "The Identification of Mefa'at in View of the Discoveries from Kh. Umm er-Raşaş", *Israel Exploration Journal*, 1989, s.267-277.
- Elyiğit, Ufuk, "Süryani Kilise Geleneği ve Altıntaş (Keferze) Mor İzozol Kilisesi", *Sanat ve Kültür Tarihi Araştırmaları*, 2020, s.423.
- Gündüz, şinasi, "Uzlet" Mad. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınevi, 2012, s. 255.
- Harvey, Susan Ashbrook, *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and the Lives of the Eastern Saints*, University of California Press, 2018.
- Harvey, Susan Ashbrook, *Physicians and Ascetics in John of Ephesus: an Expedient Alliance*, Dumbarton Oaks Papers, 1984, 38: s.87-93.
- Hollerweger, Hans, *Turabdin*, Canlı Kültür Mirası, Linz, 1999.

- Hoyland, Robert, Brock, Sebastian, *The Life of Simeon of the Olives, In: The Life of Simeon of the Olives*, Gorgias Press, 2021.
- Jullien Florence, "Aux sources du monachisme oriental Abraham de Kashkar et le développement de la légende de Mar Awgin" *Revue de l'histoire des religions*, 2008, 1: s,37-52
- Kayaalp, Elif Keser, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford University Press, 2021.
- Kazhdan, P. Alexander, et al; "Asceticism" mad. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, 2005.
- King, Ursula, *Christian Mystics: Their Lives and Legacies Throughout the Ages*, Hiddenspring, New Jersey, 2001.
- Koç, Dinçer, "Süryanî Tarihçisi Efesli John (Ioann Ephesus)'Un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2012, sayı 198, s.93.
- Korkut, Tahsin, Karaca, Yalçın; "2017 Yılı Mardin ve Batman İllerinde (Turabdin Bölgesi) Hıristiyan Mimari Konusunda Yüzey Araştırması", *36.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C.3. Ankara, 2019, s.407-426.
- Kutsal Kitap, *Luka*, 12:33; 14:26, 33.
- Lent, Frederick, "The Life of St. Simeon Stylites: A Translation of the Syriac Text in Bedjan's Acta Martyrum et Sanctorum, Vol. IV.", *Journal of the American Oriental Society*, 1915, 35, ss. 103-198.
- Mikhail (Aziz Evgin'in Öğrencisi), *Aziz Avgin'in Yaşamı*, Anadolu Ofset, İstanbul, 2013.
- Nadler, Allan, *The faith of the Mithnagdim: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture*, JHU Press, 1999.
- Nasrallah, Joseph, "Survie de Saint Siméon Stylite l'Alépin dans les Gaules", *Syria*, 1974.
- Obermann, Julian, "A composite inscription from the church of St. Simeon the Stylite", *Journal of Near Eastern Studies*, 1946, 5, 1, s.73-82.
- Palmer, Andrew N, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: the early history of Turabdin*. Cambridge University Press, 1990.
- Pamir, Hatice, "Hatay İli Antakya, Samandağı, Altınözü ve Yayladağı Yüzey Araştırmaları 2009", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C.3, İstanbul, 2010, ss. 381-382.
- Pierdicca, Roberto, et al, "Multidisciplinary Approach for the Analysis of Structural Heritage at Risk: The Case Study of Stylite Tower at Umm ar-Rasas (Jordan)." *International Journal of Architectural Heritage*, 2021, s.20, 25.
- Press, Gerald A., *Development of the Idea of History in Antiquity*, McGill-Queen's Press-MQUP, 2003.
- Rajan, K. Mani, *Martyrs, Saints & Prelates of The Syriac Orthodox Church*, Travancore Syriac Orthodox Publishers & SOCMNet. org, 2007.
- Schachner, Lukas Amadeus, "The Archaeology of the Stylite", *Religious Diversity in Late Antiquity*, Brill, 2010, s. 329-397.
- Schachner, Lukas Amadeus, "Pillars To Heaven: Stylite Sites Of The Levant", *Road to Emmaus; A Journal Of Orthodox Faith And Culture*, Vol 6, No3, 2010, s. 27.

- Scholasticus, Evagrius et al, *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, Liverpool University Press, 2000.
- Segal, Judah Benzion, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, Çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Söyler, Olgay, "Bizans'ın Çileci Azizleri Stylites'ler: Sütun Tepesinde Bir Yaşam" *Akademik Tarih, Aylık Blog Dergisi*, 2019. Erişim: [https://www.academia.edu/38378329/Bizans%C4%B1n_%C3%87ileci_Azizleri_Stylitesler_1_pdf], Erişim Tarihi: 20.01.2021
- Tchalenko, Georges, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, Paris, 1953.
- Tiefenbach, Hanspeter, *Anadolu'nun Azizleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.
- Tural, Murat, *Sütun Tepesinde Bir Ömür*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara, 2018.
- Wace, Henry, and W. Piercy, *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century AD with an Account of the Principal Sects and Heresies*. London: Murray, 1877.
- Wiesner, Gernot, *Christliche Kultbauten im Tur'Abdin/1,[2] Kultbauten mit Transversem Schiff und Felsanlagen-Tafelband*. Harrassowitz, 1981.
- Wright, George RH., "The Heritage of the Stylites" *As on the First Day*, 1987, s.10-35.
- Yaşar, Şükran; "Mor Evgin ve Hristiyan Mistisizminin Tur Abdin Bölgesine Girişi", *Mukaddime*, 12.1, 2021, s. 69-99.
- Yaşar, Şükran. "Mor Loozor Manastırı." *Mukaddime* 2.2, 2010, s. 119.

Modern Çek Cumhuriyeti'nin Öncüsü Olarak IX - XIV. Yüzyıllar Arasındaki Çek Devleti

The Czech State between IX-XIV. Centuries as the Predecessor of Modern Czech Republic

Hakan DEMİR

Öz- Bu çalışmada IX-XIV. yüzyıllar arasındaki Çek devletinin tarihi anlatılacaktır. Ortaçağ Çek devletinin tarihi XIX. yüzyılda Çek milliyetçileri tarafından Çek uluslaşma sürecinin bir parçası haline getirilmiştir. Ortaçağ'da Çeklerin bir devlete sahip oldukları düşüncesi Habsburg Monarşisi yönetimi altındaki kaldıkları dönem boyunca Çekler tarafından canlı tutulmuştur. Ortaçağ Çek devleti IX. yüzyılda Pşemyslid hanedanı tarafından kurulan ve 400 yıl boyunca varlığını sürdüren bir devlettir. Bu devlet dönemin diğer devletleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve Kutsal Roma İmparatoru'nu seçen yedi seçiciden birisi olmuştur. Çek devlet geleneğinin tarihsel olarak bir sürekliliğe sahip olduğu düşüncesi Çek devletinin Orta Çağ'daki tarihine dayanılarak oluşturulmuştur. Modern dönemde Çekler, devlet kuran bir ulus oldukları fikrini geçmişteki Çek devletinin varlığına ve tarihine dayanarak inşa etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler- Çekya, Bohemya, Orta Avrupa, Kutsal Roma İmparatorluğu, Milliyetçilik.

Abstract – In this study, the history of Czechia between the 9-14th centuries will be revealed. The history of the medieval Czech state was made a part of the Czech nationalization process by Czech nationalists in the 19th century. The idea that the Czechs had a state in the Middle Ages was kept alive by the Czechs during the period of Habsburg rule. The medieval Czech state was a state founded by the Pşemyslid dynasty in the 9th century and existed for 400 years. During this period, this state maintained its relations with other medieval states (such as Poland Hungary) and became one of the seven electors who chose the Holy Roman Emperor. The idea that the Czech statehood tradition has a historical continuity is based on the history of the Czech state in the Middle Ages. In the modern era, Czechs have constructed the idea that they are a state-forming nation based on the existence and history of the Czech state in the past.

Keywords- Czechia, Bohemia, Central Europe, Holy Roman Empire, Nationalism.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Öğr. Gör. Dr. Hakan DEMİR

Sakarya Üniversitesi <https://ror.org/04ttw109>

Araştırma Dekanlığı, Sakarya, Türkiye

ORCID: [0000-0001-9647-3301](https://orcid.org/0000-0001-9647-3301)

e-mail: hakand@sakarya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.10.2022

Kabul/Accepted: 18.06.2023

Atf: Demir, Hakan, "Modern Çek Cumhuriyeti'nin Öncüsü Olarak IX-XIV. Yüzyıllar Arasındaki Çek Devleti", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (Haziran 2023), s. 399-410.

Citation: Demir, Hakan, "The Czech State between IX-XIV. Centuries as the Predecessor of Modern Czech Republic", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (June 2023), p. 399-410.

EXTENDED ABSTRACT

This study explains the political history of the Czech state, which arose in the 9th century and lasted until the 14th century. The development of the Czech state under the Přemyslid dynasty forms the basis of today's Czech Republic. The Czechs who founded the Czech state were a tribe of Western Slavs, and the Přemyslid dynasty is the dynasty that founded this state and ruled for 400 years. The Czech origin of the founding dynasty led to the acceptance of the Western Slavs in the region as Czechs. Thus, both the origin of the present-day Czech state and the name of the Czech nation go back to the early Middle Ages. In this context, knowledge of the Czech Middle Ages allows you to understand the historical background on which the Czech nation was formed in the modern period. The national movements that began in the modern period in Europe, constructing their own national histories and national identities, connected with the past and shaped the idea that their national histories had continuity. This is particularly visible in the national movements of peoples living in Central Europe, such as the Czechs. Because, after the states of these nations were under the rule of foreign dynasties for centuries in the Middle Ages, the intellectuals of these nations in the modern period focused on medieval studies and traced the state that belonged to them in the past. Thus, the justification of the request for the establishment of an independent state in the modern period was based on the existence of their state in the Middle Ages, and this state gave a certain legitimacy to national political movements. This also applies to the Czechs. The countries where the Czechs lived in the past were known as the Czech Republic. Bohemia was conquered by the Boiis, a Celtic tribe, and these countries, which would later be called "Böhmen" in German, received the Latin name "Bohemia" (Bohemia) because of the Boiis. In the 17th century, Slavic tribes migrated to the southwest with the effect of the Germanic Lombards and Thuringians and settled in the Czech basin and the Slovak and Moravian plains. One of the rare written documents that mentions the existence of Slavic tribes in these areas is the work of the Byzantine historian Procopius from the year 512. In some regions, Slavic and Germanic tribes lived together. Over time, the warlike Avars conquered part of the Slavic population. Around 620, the Slavic tribes began to rebel against the Avar rule, and they succeeded against the Avars in 623-624. When they chose as their leader the Frankish merchant Samoa, probably who came from present-day central France, the first Slavic state was created under the leadership of Samova. After Sam's death in 658-659, this political community ruled by him fell apart. Another Slavic state that emerged after the collapse of the first Slavic state headed by Sam is Great Moravia, which has an important place in Czechoslovak and Slovak historiography. Bořivoj Přemyslid, the first ruler of Czech Bohemia, who began to gain power after the weakening of the Great Moravian state, designated the city of Prague as the center of the first Czech state. After Prince Bořivoj, Svyatopluk in 894, and after him Vratislav I (915-921) and his wife Drahomira (921-924) became the rulers of Bohemia. In the 10th century, the Czech Přemyslid dynasty began to compete with the Polish Piast dynasty and the Hungarian Arpad dynasty. The Sicilian Golden Edict of 1212 confirmed the exceptional status of Bohemia as part of the Holy Roman Empire. When III. Václav assassinated in 1306, the last male member of the Přemyslid dynasty died, and the Czech Přemyslid dynasty ended. Holy Roman Emperor IV. Charles politically created the lands of the Kingdom of Bohemia with a constitutional document published in 1348. The reform movement initiated by Jan Hus on Czech soil led to a series of wars on Czech soil. During the resulting political events, the Czech lands experienced political instability, and then came under the rule of the Habsburg dynasty. The rule of this dynasty continued until the collapse of the Austro-Hungarian Empire in 1918 and the establishment of the Republic of Czechoslovakia.

GİRİŞ

Bu makalede IX-XIV. yüzyıllar arasındaki Çek devletinin tarihi anlatılacaktır. Bu devletin IX. yüzyılda ortaya çıkışı ve XIV. yüzyılda Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun bir parçası olana kadar Çek Pşemyslid hanedanı altındaki gelişimi bugünkü Çek Cumhuriyeti'nin temelini oluşturmaktadır. XIX. yüzyılda ortaya çıkan milliyetçi hareketlerden, bu dönemde Habsburg Monarşisi yönetimi altında yaşayan, Çekler de etkilenmişler ve Çek milliyetçilik fikrini geliştiren entelektüeller ve politikacılar bir Çek devletinin yeniden kurulması fikrini Ortaçağ'da zaten bir Çek devletinin var olduğu düşüncesine dayandırmışlardır. Bu bağlamda XIX. yüzyıldaki Çek milliyetçileri açısından Ortaçağ Çek devleti tarihinin bilinmesi oldukça önemliydi çünkü bu devletin varlığının tarihsel olgularla gösterilmesi hem Çeklerin devlet kurucu bir ulus olduklarını kanıtlayacak hem de onların kendi bağımsız devletlerine yeniden sahip olma yönündeki taleplerine bir dayanak oluşturacaktır.

Çek tarihçi Miroslav Hroch, XIX. yüzyıldaki milli hareketler ile ilgili olarak geliştirdiği çözümlemesinde; Çekleri “egemen olmayan etnik gruplardan” biri olarak kabul etmiştir. Çünkü modern milliyetçi hareketlerin ortaya çıktığı dönemde Çekler Avusturya Habsburg hanedanı tarafından yönetilmekteydiler. Oluşumunu tamamlamış bir ulusun tüm niteliklerine kavuşması amacı taşıyan örgütlü çabalara “milli hareketler” adını veren Hroch; bu konuda üç yapısal evre belirlemiştir. Birinci evrede ki Hroch buna “A Evresi” adını verir, milliyetçi eylemciler daha çok grubun dilini, toplumsal-kültürel özelliklerini, tarihten gelen farklılıklarını keşfetmek ve bunları gruba yaymakla meşguldürler. Bu evrede siyasi talepler dile getirilmez. İkinci evre olan “B Evresi”nde ise yeni bir eylemci gruba ortaya çıkar ve bir ulus yaratma projesine kitlesel destek sağlamaya çalışır. Bu bir “ulusal bilinci uyandırma” durumudur ve eylemcilerin ortaya attıkları düşünceler zamanla giderek daha fazla destek bulur. “Ulusal kimliklere” sahip çıkılmaya başlandığıdaysa bir kitle hareketi oluşur ve Hroch buna da C Evresi adını verir. Bu evreden sonra eksiksiz bir toplumsal yapı oluşturulur.¹ Miroslav Hroch'un oluşturduğu bu modellemeye göre, “A Evresi”nde, XIX. yüzyılda Çek entelektüelleri Çek ulusunun tarihini araştırmaya Ortaçağ Çek devletinin kuruluşunu ve gelişimini inceleyerek başlamışlardır. Bu şekilde Çek devletinin tarihsel bir sürekliliğe sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Çek ulusal bilincinin ortaya çıkma süreci aslında XVIII. yüzyılın sonunda başlamış ve 1870'lere kadar devam etmiştir ve bu sürece “ulusal uyanış” adı verilmektedir. Bu dönemde Çek ulusal tarihi, dili ve kültürü alanında araştırmalar yapılmıştır. Bu “uyanış” ile birlikte 1848-49 Devrimleri döneminde Çekler siyasi taleplerini ortaya koyarak geçmişteki Çek devletinin yeniden kurulmasını amaçlamışlardır. Aslında bu yöndeki siyasi talepler, Habsburgların yönetimi altına girmiş olsalar da Çeklerin Ortaçağ'da kendi devletlerine sahip oldukları olgusuna dayandırılmıştır. Söz konusu olan Çeklerin hem kültürel hem de siyasi olarak yeniden bir “ulusal uyanış” yaşamalarıydı. Bu bağlamda çalışmada; Ortaçağ dönemindeki Çek devletinin ortaya çıkışı ve bu devletin XIV. yüzyılda Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu yönetimi altına girene kadar olan gelişimi tarihsel bir kronoloji çerçevesinde anlatılacak ve bugünkü Çek Cumhuriyeti'nin geçmişteki temeli gösterilecektir.

1. Çek Devletinin Kurulmasından Önce Yaşanan Siyasal Gelişmeler

Çek Cumhuriyeti ya da yeni resmi adıyla Çekya günümüzde 78.864 km² yüzölçüme sahip olan ve tarihi olarak Bohemya ve Moravya bölgeleri ile Silezya'nın bazı bölümlerinden oluşan ve coğrafi olarak Orta Avrupa'da bulunan bir devlettir. Çeklerin yaşadığı topraklar geçmişte Bohemya adıyla bilinmektedir. Çünkü MÖ I-III. yüzyıllarda Antik Roma'nın ortaya çıktığı dönemlerde bugünkü Çek toprakları bir Kelt kabilesi olan Boiiler tarafından fethedilmiş ve bu topraklara Boiilerden ötürü Latince “Bohemia” (Bohemya) adı verilmiştir ki bu isim Almandada daha sonra “Böhmen” adını almıştır. Roma İmparatorluğu'nun MS I. yüzyılda baskısını artırdığı dönemde ise Keltlerin yerini bir Germen kabilesi olan Markomanlar almıştır ancak Bohemya ve Moravya bölgeleri Roma İmparatorluğu dışında kalmışlardır. Bu nedenle Çek toprakları Roma ile sistematik bir bağlantı içinde olmamış ve bu durum daha sonra yaşanan kültürel gelişmeler üzerinde de belirleyici bir etki yaratmıştır.² Kaynakların yetersizliğinden dolayı Slavların Çek ve Moravya topraklarına ne zaman ve nereden geldikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte arkeolojik araştırmalara ve Roma kaynaklarına dayanılarak Slavların Karpat dağları ve Baltık arasındaki ya da bunların daha doğusundaki bölgelerden geldikleri

¹Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, Nisan 1991, İstanbul, s. 184-186.

²Čorný, Petr; Pokorný, Jiří, *A Brief History of the Czech Lands*, (Çev. Anna Bryson), Prag, 2000, s. 3-4.

düşünülmektedir. Çeklerin de dahil oldukları Batı Slavlar ki bunlar genellikle Roma kaynaklarında Wend (Venedae) ya da sadece Slavlar (Sclavi) olarak adlandırılmışlar ve Doğu ve Güney Slavlardan ayrı bir grubu oluşturmuşlardır. Wendler ya da XVI. yüzyılda Slovenya’da gelişen Reform hareketi içinde yer alan yazar Primož Trubar’a göre *Windischler* Slavların atalarıydılar. Çünkü Trubar’a göre Slavlar aslında Kelt kökenli bir kavim olan Venetlerin (Veneti) soyundan gelmekteydiler. Ancak bu varsayım yeterince kanıtlanmış değildir.³ Bu dönemde Slavlar politik anlamda bir birlik oluşturmuş değillerdi. Çoğunlukla çeşitli kavimlere ayrılmış durumdaydılar. Bu Slav kavimlerinden biri olan Çekler ise (*Česi* ya da *Čechovi*) bugünkü Prag civarındaki bölgeyi işgal etmişler ve buraya yerleşmişlerdir. Dolayısıyla bugünkü Çek ulusunun ismi bu dönemde bir Slav kavmi olan Çeklerden gelmektedir. Yani Çek ulusuna ismini veren ayrı bir Slav-Çek kavmi bulunmaktaydı. Aslında Çek adı IX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştı. Daha sonra bu isim Bohemya bölgesindeki Slavları kapsamıştır.⁴ Yukarıda belirtildiği gibi Çeklerin yaşadıkları bölge; burada Slavlardan önce yaşayan Kelt kavmi Boiilerden ötürü Bohemya olarak adlandırılırken, günümüz Çekleri ise kendi ulusal isimlerini buraya sonradan gelen Slav kavmi *Česilerden* almışlardır.

VI. yüzyılda Germen Langobard ve Thuringen kavimleri tarafından güneybatıdaki yerlerinden edilen Slav kavimleri, Bohemya havzası ile Slovak ve Moravya ovalarına yerleştiler. Bu bölgelerdeki Slav kavimlerin varlığına değinen az sayıdaki yazılı belgelerden bazılarını 512 yılında Bizanslı tarihçi Prokopios tarafından yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Bazı bölgelerde Slav ve Germen kavimleri birlikte bulunuyorlardı ama bu birliktelik Avarların Panonya’ya (Bugünkü Macaristan) akınlar yapmasıyla birlikte kesintiye uğradı. Çünkü Avarlar Frank Krallığı’na baskınlarda bulunmaya başlamışlardı.⁵ Bir Germen kavmi olan Frankların Kralı I. Clovis, Roma İmparatorluğu’nun Galya’da bulunan son valisini 486 yılında yenerek Merovenj hanedanını kurmuş ve bu şekilde ortaya çıkan Frank Krallığı Alemanlar, Saksonlar ve Bavyeralılar gibi Germen kavimlerini de içine alan bir devlet olmuştur.⁶ Frank Krallığı’na yönelik gerçekleşen Avar akınları Çek ve Moravya topraklarındaki Germen kavimlerini ortadan kaldırmıştır. Bunların bazıları ya bu bölgeyi terk etmiş ya da buradaki Slavlarla karışmışlardır. Yaşanan bu gelişmelerin sonucunda Slavlar bölgenin baskın olan tek nüfusu haline geldiler. Frank Krallığı ise daha sonraki yüzyıllarda Karolenj hanedanından gelen İmparator Charlemagne’in üç torunu arasında 843 yılında yapılan Verdun Antlaşması ile paylaşıldı. Paylaşılan Frank Krallığı’nın doğu kısmı Doğu Frankya Krallığı adını aldı ve bu krallık zamanla Kutsal Roma Germen İmparatorluğuna dönüştü. Çekler de bugünkü modern Almanya’nın bir kısım topraklarını içermiş olan bu Doğu Frankya İmparatorluğu’nun etkisi altında kalmışlardır.⁷

Hareketli ve savaşçı olan Avarlar zamanla Slav nüfusun bir bölümüne boyun eğdirdiler. 620 yılı civarında Slav kavimleri Avar hakimiyetine karşı ayaklanmaya başladılar ve 623-624 yıllarında muhtemelen bugünkü Orta Fransa’dan gelen ve Frank bir tüccar olan Samo’yu lider olarak seçerek Avarlara karşı başarılı oldular. Böylece Samo liderliğinde ilk Slav devleti kurulmuş oldu. Bu ilk Slav devletinin ana merkezinin bugünkü Çekya’da bir bölge olan Moravya’nın güneyindeki topraklar olduğu düşünülmektedir. Fakat bu devletin sınırları tam olarak bilinmemektedir. Ancak yine de Avarların püskürtülmesinden sonra birleşmiş olan Slav kavimlerinin Samo’nun önderliğinde Bohemya, Moravya ve Slovakya’nın bir bölümü ile o dönemde burada yerleşik olan Slavların bulunduğu Bavyera’nın bir kısmını da içeren geniş bir imparatorluk kurdukları düşünülmektedir. Bu, Batı Slavları tarafından kurulmuş ilk krallıktı fakat bu devlet daha çok tek bir kişinin yani Samo’nun liderliği altında birleşmiş olan kavimler birliği görünümündeydi. Samo, yaklaşık 25 yıl boyunca lider olarak kaldı ve Frank Kralı Dagobert’e karşı başarılı savunma savaşları gerçekleştirildi. Samo’nun 658-659 yılları civarında ölmesinden sonra yöneticisi olduğu bu krallık dağıldı. Samo’nun lideri olduğu ilk Slav devletin dağılmasından sonra kurulan diğer bir başka Slav devleti ise Çekoslovak ve Slovak tarih yazımında

³ Hakan Demir, “Slovenya’da XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Milli Hareket”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6 Sayı 2, Aralık 2017, s. 298.

⁴ Elisabeth Bakke, *Doomed to failure?: the Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction, 1918-38*, Basılmamış Doktora Tezi, Oslo Üniversitesi, 1998, s. 81.

⁵ Bakke, *Doomed to failure?*, s. 82.

⁶ Mary Fulbrook, *Almanya’nın Kısa Tarihi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25.

⁷ James Hawes, *Kısa Almanya Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 36.

önemli bir role sahip olan ve Büyük Moravya adı verilen devlettir. Bu devlet IX. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve ilk Çekoslovakya ve ilk Slovakya devleti olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu devletin sınırları, 1918'de kurulan Çekoslovakya'nın sınırlarına kabaca denk düşmektedir. Panonya ile Vistül etrafındaki bölge de (bugünkü Polonya içinde yer almaktadır) Büyük Moravya devletinin hakimiyeti altındaydı. Bu devletin siyasi, kültürel ve dini merkezi Güney Moravya'daki yerleşim merkezleriydi ve bunlar Mikulčice ve Staré Město (bugünkü Uherské Hradiště) idi. Büyük Moravya devleti 830 yılında Mojmir'in liderliği altında kurulmuştur. Mojmir'i 846-870 yılları arasında hüküm süren Rastislav ve onu da 870-894 yılları arasında iktidarı elinde tutan Svätöpluk takip etti. Büyük Moravya en geniş sınırlarına Svätöpluk'un yönetimi altında ulaştı. İlk yönetici olan Mojmir, ayrıca Nitra bölgesinin yöneticisi Pribina'nın da topraklarını ele geçirmişti. Pribina'nın Moravyalı bir soylu mu olduğu ya da ayrı bir kabilenin yöneticisi mi olduğu tartışmalı bir konudur fakat bu bölgeye Hıristiyanlığı soktuğu kabul edilmektedir. Salzburg Başpiskoposu Adalram Nitra'daki ilk kiliseyi 821 ya da 833 yılında yaptırmıştır.⁸ Hıristiyanlık bugünkü Çek topraklarına Frank misyonerler tarafından getirilmiştir. Bu misyonerler Latince kullanmaktaydılar. Büyük Moravya devletinin yöneticilerinden olan Rastislav, İncil'i Slavların dilinde okuyan ve ibadet eden misyonerlerin gelmesini Roma'dan talep etmiş fakat bu talebi konusunda herhangi bir yanıt alamayınca bu sefer bu yöndeki talebini Bizans İmparatoru III. Michael'e iletmış ve imparator da Yunanca ve Makedonca diyalektiğini konuşan Selanikli iki kardeş olan Konstantin (Kiril) ve Methodios'u buraya göndermiştir. Ayrıca Rastislav Doğu Frank İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'daki etkisini dengelemek için de Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. Bu nedenle Bizans İmparatoru'ndan bir Hıristiyan misyoner grubunu göndermesini talep etmişti. Gönderilen kardeşler Glagolitik alfabesini tasarlamışlar ve Eski Kilise Slavcası temelinde bir Slav edebi dili geliştirmişlerdir. Alfabenin Glagolitik adını taşımasının nedeni eski Slav dilinde (Staroslavenski) glagoljati kelimesinin konuşma anlamına gelmesiydi. Kiril ve Methodios, Moravya'da 863-867 yılları arasında bulunmuşlardır.⁹ Aslında onların misyonlarının ana hedefi geniş kitleleri Hıristiyanlığa döndürmek değil buradaki yerel din adamlarını eğitmektir. Gerçekleştirdikleri faaliyetler sonucunda İncil'in bir kısmı çevrilmiş ve Slav dilinde ayinler yapılmıştır. Bu faaliyetler ayrıca Büyük Moravya devletinde kilise organizasyonunun oluşturulması konusunda da bir temel oluşturmuşlardır. 869 yılında ölmesinden birkaç ay önce Konstantin Roma'da Kiril adını alırken, Methodios Panonya'ya geri dönmüştür. Kilisenin dili konusunda Slav ve Latin kampları arasında yaşanan mücadeleyi geçici olarak; 880 yılında Büyük Moravya kendi başpiskoposluğuna kavuştuğunda ve Methodios da buranın ilk başpiskoposu olduğunda Slav kampı kazanmıştı. Ancak 885 yılında Methodios'un ölmesinden sonra bir Papalık kararı bu durumu tersine çevirmiş ve Frank misyonerler üstünlüğü ele geçirmişlerdir. Methodios'un ölümüyle birlikte Slav dilinde yapılan ayinler yine de ortadan kalkmamış fakat Büyük Moravya yöneticisi Svätöpluk, Slav dilindeki ayinlerin yerine Latin dilindeki ayinleri desteklemiştir. Buna rağmen Methodios'un izleyicileri Bohemya ve diğer Slav bölgelerindeki çalışmalarını sürdürmüşlerdir ve Slav ayinleri daha sonra Kiev Rus Prensiği'nde de kök salmıştır. Kiril ve Methodios'un izleyicileri ise Glagolitik alfabesinin Bulgar versiyonundan Kiril alfabesini oluşturmuşlardır.¹⁰

Büyük Moravya devleti yöneticisi Svätöpluk 894 yılında ölünce yerine oğlu II. Mojmir geçti. Bu sırada koşullar kötüleşmişti çünkü bu dönemde Macarlar Orta Avrupa'ya akınlar düzenlemeye başlamışlardı. Bu süreçte bazı Slav kavimlerinin başında bulunan prensler; Büyük Moravya devletinin kendileri üzerinde sahip olduğu egemenliği sınırlandırmak için Macar akınlarını kullandılar. Hatta bazı Çek prensleri Doğu Frankların Kralı Arnulf'a vassallık yemini ettiler. Macarlar yaptıkları akınlar sonucunda Moravya'nın merkez bölgesine yerleşemediler ancak bunun yerine Tisa ve Tuna nehirleri çevresine çekildiler. Büyük Moravya lideri II. Mojmir, 904-905 civarında Macarlara karşı yaptığı bir dizi önemli savaş sırasında yenildi ve Bohemya üzerindeki kontrolünü kaybetti. Büyük Moravya devletinin gücünün azaldığı bu dönemde Bohemya'daki Çek Přemyslid ailesinden gelen yerel bir prens güç elde etti. II. Mojmir'in ölümünden sonra Büyük Moravya devleti ortadan kalktı ve bu devletin bir

⁸ Čorný; Pokorný, *A Brief History of the Czech Lands*, s. 6-7.

⁹ Bakke, *Doomed to failure?*, s. 82-83.

¹⁰ Hakan Demir, "Hırvatistan'da Yugoslavcılık Düşüncesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/2, İstanbul, 2013, s. 128-129.

parçasını oluşturan bugünkü Slovakya'nın güney bölgeleri direkt olarak Macar yönetimi altına girdi. Büyük Moravya, kendi yönetici hanedanını kaybetti ve buradaki kilise organizasyonu ortadan kalktı.¹¹

2. Çek Devletinin Kurulması ve Gelişimi

Büyük Moravya devletinin zayıflaması üzerine güç kazanmaya başlayan Bohemya Çeklerinin Přemyslid hanedanından gelen ilk yöneticisi olan Bořivoj, ilk Bohemya-Çek devletinin merkezini Prag şehri olarak belirledi. Přens Bořivoj'un yönetim merkezi daha sonra Prag'ın kuzeyinde bulunan Levý Hradec oldu. Bořivoj ve eşi Ludmila'nın da 870-880 civarında muhtemelen Methodios tarafından vaftiz edildikleri düşünülmektedir. Böylece Büyük Moravya devletinin zayıflaması sonucunda ayrı bir Çek devleti Přemyslid hanedanından gelen Přens Bořivoj tarafından kurulmuş oldu. Přemyslid hanedanı ismini efsanevi Přens Přemyslid'den almaktaydı. Přens Bořivoj, Aziz Klement Kilisesini yaptırdı ve 885 yılı civarında idari merkezini bugünkü Prag kalesinin bulunduğu alana taşıdı. Prag kalesi civarı, Elbe nehri (Vltava) üzerindeki geçişlerde uygun olduğu için önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Ancak Bohemya havzasında edinmiş olduğu kilit konuma rağmen Přens Bořivoj ölümüne kadar yine de Büyük Moravya devletine sadık kaldı. Přens Bořivoj'un ardından Spytihněv 894'de ve onun ardından I. Vratislav (915-921) ve eşi Drahomira (921-924) Bohemya'nın sırayla diğer yöneticileri oldular. Drahomira küçük yaşta ki oğlu Přens I. Václav zamanında da yöneticilik yaptı. I. Václav 11 yıl yöneticilik yapmıştır. 907 yılı civarında doğmuş ve Bohemya tahtına tam olarak 17 yaşındayken geçmiştir.¹² 929'da yaptığı bir savaşın ardından Sakson kralına bağlılık yemini etmesine rağmen, Macar ve Sakson tehditleri karşısında Přemyslid hanedanının gücünü pekiştirmiştir. I. Václav ayrıca ateşli bir Hıristiyan olarak bilinmektedir. Halkına Hıristiyanlığı kabul ettirme konusunda kararlıydı. I. Václav kendi döneminin koşullarına göre iyi eğitim almış birisiydi. Daha önce Baviera yönelimli olan politikayı Saksonya lehine değiştirmiştir. Saksonya, bu dönemde Alman topraklarında önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Saksonya ile olan bağlantının gelişmesinin önemli göstergelerinden birisi de Prag Kalesinde Aziz Vitus Kilisesinin Gotik tarzda inşa edilmesiydi. Yaşanan bu gelişmelere rağmen bir süre sonra I. Václav, kendisini kardeşi Boleslav ile bir iktidar mücadelesi içinde buldu. 935 yılında (bazı kaynaklara göre 929) Boleslav ağabeyini öldürdü ve kendi tahta geçti. I. Václav kanonize edildi ve sonsuz ve göksel bir hükümdar olarak kabul gördü. Ayrıca Çek devletliliğini simgeledi. Aslında I. Václav kültü, Václav'ın kendi yaptırdığı St. Vitus kilisesine gömülmesinden sonra onu öldüren kardeşi I. Boleslav'ın zamanında ortaya çıkmıştı. Efsanelerde I. Václav dindar bir Hıristiyan olarak betimlenmekte ve öldürüleceğini bilmesine rağmen kardeşinin yanına giden bir şehit olarak gösterilmektedir. I. Václav kendi dönemine göre olağanüstü başarılı bir yöneticiydi. Okuma ve yazmayı dedesi Bořivoj'un eşi ve kendisinin büyükannesi olan Ludmila'dan öğrenmişti. Ancak ilk Çek yöneticisi Přens Bořivoj'un dul eşi Ludmila, kendi gelini ve aynı zamanda torunu I. Václav'ın annesi olan Drahomira'nın hizmetindeki Viking savaşçıları tarafından öldürüldü. Öldürülen Ludmila da kanonize edilmiş ve kalıntıları Prag'daki Aziz Jirí Bazilikasına konulmuştur. Ludmila'nın öldürülmesi Přemyslid hanedanı içerisindeki çatışmaları ve rekabeti göstermektedir. Efsaneye göre I. Václav'ın annesi Drahomira oğlu üzerindeki etkisinden dolayı kayınvalidesi Ludmila'yı öldürtmüştü. Bir başka yoruma göre ise Drahomira aslında öldürttüğü Ludmila'ya karşıt bir biçimde Paganizmi simgelemektedir. Öldürülen Ludmila aynı zamanda ilk şehit olarak kabul edilmektedir. Kardeşi Boleslav tarafından öldürülen I. Václav ise İngilizce konuşulan dünyada "İyi Kral Wenceslaus" olarak bir Hıristiyan ilahisinde de konu edilmektedir.¹³

I. Václav'dan sonra tahta geçen I. Boleslav (935-972) zalim olarak bilinmesine rağmen başarılı bir savaşçıdır. Bu nedenle ağabeyini öldürmesi affedilmiştir. I. Boleslav, Kutsal Roma İmparatoru I. Otto (936-973) ile uzun dönemli bir çatışmaya girmiş ancak 955 yılında Augsburg yakınlarındaki yapılan savaşta Pagan Macarlara karşı I. Otto'nun safında yer almıştır. I. Otto 962'de Alman Kralı olarak taç giymiş ve bazı tarihçiler tarafından ilk Kutsal Roma İmparatoru olarak kabul edilmiştir. Macarlarla yapılan savaşın sonucunda Çek Přemyslid hanedanı, Moravya, Silezya, bugünkü Slovakya'nın bazı batı

¹¹ William M. Mahoney, *The History of the Czech Republic and Slovakia*, Greenwood, Santa Barbara - California, 2011, s. 41-42.

¹² Mahoney, *The History of the Czech Republic*, s. 43-44.

¹³ Bakke, *Doomed to failure?*, s. 82-83.

kısımları ve Krakow civarındaki Polonya topraklarının kontrolünü ele geçirmiştir. Bu genişleme Hıristiyanlığın da yayılmaya başlamasıyla bağlantılıydı. Çünkü II. Boleslav (Dindar) Přemyslid'in (972-999) hükümlerinde 973 yılında Hradčany'de bir manastır inşa edilmiş ve burası Drahomira tarafından öldürülen Ludmila hakkında oluşturulan kültün de üssü haline getirilmiştir.¹⁴ II. Boleslav'ın dönemi, Çeklerin Přemyslid hanedanı altında birleştirildiği ve Çek devleti topraklarının en geniş yayılmasını yaşadığı yani Bohemya, Moravya ve Slovakya ile Galiçya'nın uzak bölgelerinin bu devletin sınırları içine dahil edildiği bir dönemdi. 973 yılında Prag'da bir piskoposluk kuruldu. Bu piskoposluğun kurulması aynı zamanda Bohemya topraklarının dinsel bakımdan Ratisbon'daki (Regensburg) piskoposluk merkezine olan bağımlılığın kurtulması anlamına gelmekteydi. İkinci Prag Piskoposu olarak görev yapan Vojtěch (Adalbert) kilisenin prestijini artırmak için çaba gösterdi ve Hıristiyan yaşamının prensiplerinin derin bir biçimde anlaşılması konusunda çalışmalar yaptı. Çünkü bu dönemde prensin sarayında bile pagan gelenekler varlığını sürdürmekteydi ve prens sadece görünüşte Hıristiyanlığı kabul etmişti. İyi bir eğitime sahip olan Vojtěch, ilk manastırını 993 yılında Prag yakınlarındaki Břenov'da kurdu. Ancak onun bu faaliyetleri II. Boleslav tarafından düşmanlıkla karşılandı. Çünkü II. Boleslav, Vojtěch'in Prag'ın güney ve doğusunu kontrol eden Slavnik ailesinin soyundan gelmesinden hoşlanmıyordu. 995 yılında II. Boleslav'ın kuvvetleri bu ailenin tüm üyelerini öldürdü ve böylece Přemyslid ailesi tüm Bohemya'nın kontrolünü ele geçirdi. Bu sırada Piskopos Vojtěch ülke dışındaydı ve Baltık Pruslarına (Pruslar bir Baltık kavmiydi) yönelik gerçekleştirilen bir misyoner yolcuğu sırasında yani 997 yılında şehit düşmüştü. Kutsal Roma İmparatoru III. Otto ve Polonya Kralı (Cesur) Boleslav'ın insiyatifi ile Polonya'nın Gniezno kentinde bulunan Vojtěch'in mezarı üzerine bir başpiskoposluk inşa edildi. Bohemya'da destek bulma konusunda hayatı boyunca başarısız olan ve Slavnik ailesinden gelen Vojtěch ancak ölümünden sonra saygınlık elde etmiş oldu. Vojtěch de kanonize edildi ve Aziz Ludmila ile Aziz Václav düzeyinde bir aziz olarak kabul gördü. Bu üçlü aziz grubuna daha sonra Başrahip Prokop eklendi ki kendisi Sazava Manastırının da kurucusuydu. Bu manastır Slav dilindeki ayinlerin 1097 yılına kadar sürdürüldüğü tek Çek manastırı oldu.¹⁵

X. ve XI. yüzyıllarda Çek Devleti kendisini derin bir kriz içinde buldu. Komşu Macaristan ve Polonya devletlerinin yükselişi ve yayılmaları ve 999 yılında ölen II. Boleslav'ın oğulları arasındaki çatışmalar krizin yaşanmasında belirleyici oldu. X. yüzyılda Çek Pşemyslid hanedanı, Polonyalı Piast hanedanı ve Macar Arpad hanedanı ile rekabet etmeye başlamıştı. Bu rekabet sırasında Pşemyslid hanedanı topraklarının büyük bir kısmını kaybetti ve devletin sınırları sadece Bohemya ile sınırlı kaldı. Polonya Kralı (Cesur) Boleslav, Pşemyslidlerin bu zayıflığından yararlanarak Çek tahtına kendi adayını Vladivoj Pşemyslid'in geçmesini sağladı. Vladivoj, Kutsal Roma İmparatoru II. Henry tarafından hükümlerinde onaylanan ilk Çek yöneticiydi. İmparator Vladivoj'a Bohemya'yı bir Roma fiefi olarak vermişti. Ancak bu onaylama Çek topraklarının Germenlere itaat etmesi anlamına gelmiyordu.¹⁶ XII. yüzyıldan itibaren Kutsal Roma İmparatorluğu olarak bilinen imparatorluk bugünkü Avusturya, İsviçre, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg, Silezya, Bohemya, Moravya, Almanya ve Kuzey İtalya'yı içine almaktaydı. Bu topraklar üzerinde imparatorun iktidarı gerçek olmaktan çok formel bir iktidardı. Prensler ki Bohemya-Çek prensleri de dahil yönettikleri topraklarda kendi iktidarlarını kullanan yöneticilerdi. Fakat bu durum Kutsal Roma İmparatoru ile olan ilişkilerinin sorunsuz olduğu anlamına da gelmemekteydi. III. Boleslav Pşemyslid (999-1002 ya da 1003) Çek topraklarının çoğunu kaybetti. Ancak kardeşi Oldşich 1019'da Moravya'yı Polonyalılardan geri aldı ve böylece bugüne kadar sabit kalan Çek-Polonya sınırını da belirlemiş oldu. I. Bşetislav ise (1034-1055) Polonya topraklarını yağmaladığı bir sefer gerçekleştirdi. Aynı zamanda Çek Kanun Kitabı onun döneminde ortaya çıktı. Devletin dağılmasını önlemek ve güç mücadelelerini ortadan kaldırmak amacıyla I. Bşetislav 1054 yılında yaşça en büyük Pşemyslid hanedanı üyesinin tahta geçmesi gerektiği yönünde bir kıdem ilkesini uygulamaya soktu. Bşetislav'ın oğlu II. Vratislav, 1063 yılında Prag Piskoposunun gücünü sınırlamaya çalıştı ve bu nedenle Moravya'daki Olomouc kentinde ayrı bir piskoposluk kurdu. 1085 yılında Kutsal Roma İmparatoru IV. Henry ile Papa VII. Gregorius arasında ortaya çıkan çatışmada imparatoru

¹⁴ Čorný; Pokorný, *A Brief History of the Czech Lands*, s. 10.

¹⁵ Čorný; Pokorný, *A Brief History of the Czech Lands*, s. 11.

¹⁶ Milan Šarac, *Povijest Češke Od seobe Slavena do suvremenog doba*, Sandorf, Zagreb, 2014, s. 74-75.

desteklemesinden dolayı II. Vratislav sadece kendi yaşadığı sürece geçerli olmak üzere imparatorun kral unvanını aldı. Yani 1085 yılında kral olarak taç giyen ilk Çek Prensi II. Vratislav oldu. Bu unvanın verilmesi aslında Kutsal Roma İmparatorluğu içinde Bohemya-Çek devletinin öneminin onaylanması anlamına geliyordu. II. Vratislav dışında kendi yaşamı süresince geçerli olacak biçimde kral unvanını 1158 yılında kullanmaya başlayan diğer bir Çek yönetici de II. Vladislav (1140-1172) idi. II. Vratislav, Kutsal Roma İmparatoru I. Frederick Barbarossa'nın müttefiği olarak İtalya'ya yapılan seferlerde yer aldığı için bu unvanı imparatorun alabilmişti. Bu iki Çek yöneticinin kullandığı kral unvanı sadece onların yaşam süreleri boyunca Kutsal Roma İmparatoru tarafından verilmişti. Bu unvanın kalıtsal bir unvan durumuna gelmesi ise Pşemyslid Otakar 1198 yılında kral olduğunda mümkün olabilmiştir. Bu unvanın kalıtsallığı ya da babadan oğula devredilebilirliği 1212 yılında Kutsal Roma İmparatoru II. Friedrich tarafından Sicilyalı Altın Ferman ilan edildiğinde kesinleştirilmiştir. Bu unvanın kalıtsal olacak biçimde verilmesi Kutsal Roma İmparatorunun soylular karşısında pozisyonunun zayıflaması sonucunda Çek prensinden yardım istemesiyle de bağlantılıdır.¹⁷

1212 tarihli Sicilyalı Altın Ferman, Kutsal Roma İmparatorluğu içinde Bohemya'nın istisnai durumunu teyit etmişti. Bununla birlikte XIII. yüzyılın ortalarında Bohemya'nın elde ettiği seçicilik (elector) statüsü de oldukça önemlidir. Bu seçicilik statüsü Çek kralını Kutsal Roma İmparatorunu seçen 7 seçiciden birisi yapmıştı. Ancak yine de Kutsal Roma İmparatorları özellikle Çek yöneticilerin zayıf oldukları zamanlarda Çek meselelerine direkt müdahil olmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda örneğin İmparator Frederick Barbarossa, Çek topraklarını üç farklı bağımsız birime bölmeye çalışmış ancak bu adımı bütün Çek topraklarının entegrasyonu konusunda çok etkili olamamıştır. Zaten Frederick Barbarossa'nın ölümünden sonra gelen imparatorlar tam anlamıyla bir iktidar sahibi de değillerdi. Sadece Moravya bölgesi daha sonra İmparator Frederick tarafından verilen uç beyliği statüsüne sahip olmaya devam etti. Fakat buna rağmen Moravya pratikte Bohemya ile birlikte Çek devletinin içinde kaldı ve Moravya bölgesi siyasi egemenliğe sahip bir bölge olmaktan çok idari-coğrafi bir bölge oldu.¹⁸

Çek Kralı Přemyslid II. Otakar (1253-1278) Çek Krallığı'nın sınırlarını birçok yönde geliştirdi. Günümüzde hem Slovenya hem de Avusturya içinde kalan Ştajerska bölgesinde 1260 yılında Macar Kralına karşı yaptığı savaşı kazandı. 1266 yılında ise annesinin çeyizi olarak Cheb bölgesini ele geçirdi. 1269 yılında yine Slovenya ve Avusturya sınırları dahilindeki Koroška ve Kranjska bölgelerini Çek devleti topraklarına kattı. Přemyslid II. Otakar, 1276'da Rudolf Habsburg'a karşı yürüttüğü savaşlarda ise daha az başarı sağladı ve Alpler bölgesini, Cheb bölgesini ve Avusturya'yı tekrar Habsburglara vermek zorunda kaldı. Aslında yaşanan Çek Přemyslid hanedanı ve Avusturyalı Habsburg hanedanı arasında toprak kazanma üzerinden sürdürülen hanedanlar arası bir çatışmaydı. Diğer taraftan Habsburglar karşısında alınan bu yenilgi, Bohemya'nın politik yayılmasına son vermemekle birlikte yavaşlattı. Přemyslid II. Otakar, 1278 yılında Avusturya'daki Marchfeld Savaşında öldü ve tahta küçük yaştaki oğlu II. Václav (1278-1305) geçti. Onun döneminde Çek soyluların gücü artmasına rağmen II. Václav Cheb bölgesini ve Silezyayı ele geçirdi ve Krakov civarını aldı. 1300 yılında ise aynı zamanda Polonya Kralı oldu. 1301'de ona Macaristan tahtını alması da teklif edildi ancak II. Václav, Macar tahtının oğlu III. Václav'a (1305-1306) geçmesine izin verdi. III. Václav'ın annesi Rudolf Habsburg'ın kızı Guta Habsburg idi. Bu dönemde Orta Avrupa'daki hanedanlar arası ilişkiler evlilikler yoluyla kullanılmaktaydı ki Çek Přemyslid hanedanı ve Avusturyalı Habsburg hanedanı arasında da bu türden bir ilişki kurulmuştu. III. Václav 1306 yılında öldürüldüğünde Přemyslid hanedanının son erkek üyesi de ölmüş oldu ve böylece Çek Přemyslid hanedanı ortadan kalktı.¹⁹

400 yıl süren Přemyslid hanedanı yönetimi altında Çek devleti doğmuş ve bu devletin toprakları bir değişim ve dönüşümden geçmişti. Yine bu hanedanın döneminde yani XII. yüzyılın başında Hıristiyanlık kesin bir biçimde Çek topraklarına nüfuz etti. Feodal ilişkiler bu dönemde kuruldu ve ilk kentler I. Přemyslid (1197-1230) ve I. Václav (1230-1253) dönemlerinde inşa edildi. Hatta kentlere bazı ayrıcalıklar verildi ancak bu ayrıcalıkların verilmesi değerli madenlerin özellikle de gümüş ve altının

¹⁷ Šarac, *Povijest Češke*, s. 76-79.

¹⁸ Dušan Zupka, "Forms and Communication of the Political Elites in Medieval Central Europe (Hungary, Austria and the Czech Lands 1250-1350)", *Historický Časopis*, 67/5, Bratislava, 2019, s. 790-791.

¹⁹ Mahoney, *The History of the Czech Republic*, s. 46-47.

buralarda işlenmesi ile bağlantılı oldu. XIII. yüzyılın ilk yarısının erken dönemlerinde Jihlava-Havlíčkův Brod bölgelerinde zengin gümüş madenleri açıldı. Kutná Hora bölgesindeki madencilik faaliyetleri ise yine bu yüzyılın ortasında başlatıldı. Aslında madencilik Çek kraliyet gücünün kurulmasında da etkili olmuştur. Bu gelişmelerin yaşanmasıyla birlikte Alman tüccarlar ve zanaatkarlar büyük sayılar halinde Çek topraklarına gelmeye başladılar. Ancak XIII. yüzyıl boyunca yaşanan bu Alman kolonizasyonu sadece kentlerle sınırlı kalmıştır.²⁰ Almanların kent merkezlerinde toplanmaları onların Çek nüfusu içerisinde kolayca asimile olmamalarına neden oldu. Çekler ve Almanlar arasındaki kültürel-dilsel ayrışmaya rağmen uzun vadede Çek toprakları kentleşti. Bunun yanı sıra Almanlar kentlerde soylu bir sınıf meydana getirdiler. Bu durum Çek topraklarında Alman nüfusundan oluşan homojen adacıkların ortaya çıkması anlamına geliyordu. Aslında Alman kolonileşmesi uzun vadede Çek ve Alman ilişkilerinin gerginleşmesine giden yolu açmış oldu²¹ Özellikle milliyetçilik hareketlerinin güçlendiği modern dönemlerde bu iki grup arasındaki çatışmalar da arttı.²²

Ortaçağ dönemindeki Çek kimliğinin varlığı ile ilgili bir takım yazılı belgelere bakıldığında ise örneğin Praglı rahip ve tarihçi Kosmas'ın Latince yazdığı kronikte Çeklerin ayrı bir kültürel topluluk olduklarına dair belli bir bilincin en azından dönemin Çek soyluları arasında bulunduğu belirtilmektedir. Kosmas, *Chronica Boemorum* (Kronika Čechů) denilen bu yapıtını yaşamının son dönemlerinde yani 1119 ile 1125 yılı arasında yazmıştı. Kosmas burada Çek yöneticilerinin Polonyalılar ve Kutsal Roma İmparatoru ile olan çatışmalarında Çek yöneticilerin tarafını tutarken, Prag Piskoposu ile Çek yöneticisi arasındaki çatışmalarda ise piskoposun tarafını tutmuştur. Dolayısıyla buradan Kosmas'ın birincil sadakatinin herhangi bir Çek "ulusu" yerine kiliseye yönelik olduğunu belirtmek gerekir. Eski Çek dilinde yazılan ilk kronik olan Dalimil Kroniği (Dalimilova Kronika) ise 1310-1314 arasında yazılmıştır. Bu kroniğin yazarının soylu biri olduğu düşünülse de ismi bilinmemektedir. Kronikte Alman soylu sınıfına karşı duyulan bir kızgınlığın görülmesinin yanı sıra Çek yöneticilerin Alman prensesleriyle evlenmeyi alışkanlık haline getirmeleri de eleştirilmektedir. Bu kroniğin yazarı "İmparatorluk soyundan bir Alman kadın ile evlenmektense bir Çek köylü kıızıyla evlenmeyi tercih ederim. Herkesin gönlü kendi diline uyar ve bu yüzden halkım bir Alman kadını kabul etmez." şeklinde ifadeler de kullanmaktadır. Bu, aslında o zamanlar köylüler ve soylular arasındaki sosyal konumdaki uçurum göz önüne alındığında oldukça güçlü bir ifade gibi görünmektedir ama aynı zamanda da "milliyetçi" bir bakış açısını göstermektedir.²³

III. Václav Přemyslid'in 1306 yılında öldürülmesi hem Přemyslid hanedanının erkekten devam eden soyunun sonunu getirdi hem de Çek tahtının boş kalması beraberinde bir belirsizliğe neden oldu. Ancak bu belirsiz dönem kısa sürdü. Çünkü son Přemyslid olan III. Václav'ın kızkardeşi Eliška Přemyslid'in kocası Jan (John) Luxemburg Bohemya-Çek tahtını ele geçirme konusunda yaşanan mücadelede başarı kazandı ve 1310 yılında Çek Kralı oldu. Jan (John) Luxemburg, aynı zamanda Kutsal Roma İmparatoru VII. Henry Luxemburg'un oğluydu. Ancak bu "yabancı kral" Çek iç siyasi ilişkilerinde hiçbir zaman önemli bir rol oynamadı. Zaten zamanının çoğunu yetiştirilmiş olduğu Fransız sarayında geçirdi. Diğer taraftan eşi Eliška Přemyslid ile III. Václav'ın dul eşi Alžběta soylularla gizli ilişkilerini sürdürdüler. Yine de Jan Luxemburg'un yönetimi döneminde Cheb bölgesi ve Silezya topraklarının bazı bölümleri Çek topraklarına katıldı. Çünkü kendisi zaten dikkatini Çek iç ilişkilerinden çok dış meselelere vermişti. 1332'den itibaren Jan Luxemburg'un büyük oğlu olan Prens Charles, ki vaftiz ismi de Václav'dı, önemli bir etki yaratmaya başladı. Entelektüel birisi olan Charles Fransa sarayında büyümüş ve burada iyi bir eğitim almıştı. Gençliğinde Lüksemburg ve Kuzey İtalya'da da bulunmuştu. 1333 yılında Çekya'ya döndüğünde Fransızca, İtalyanca, Almanca ve Latince konuşabiliyordu. Çekçesi de iyi düzeydeydi. Çekya'ya geliştinden hemen sonra kendisini iç işlerine adadı. 1334 yılında Moravya uç beyi ve 1337 yılında ise Çek topraklarının yardımcı naibi oldu. 1346 Temmuzunda ise "Seçici Prensler" tarafından Roma Kralı (Rex Romanorum) olarak seçildi ve IV. Karl adını aldı. Aynı yılın Ağustos ayında babasının ölümünden sonra Çek Krallığı'nı miras olarak aldı ve 2

²⁰ Bakke, *Doomed to failure?*, s. 84.

²¹ Bakke, *Doomed to failure?*, s. 85.

²² XX. yüzyılda Almanya Şansölyesi Adolf Hitler Çekoslovakya'daki Sudeten Almanlarını Reich'a dahil etmek amacıyla bu ülkeyi işgal etmiştir. Dolayısıyla Çek Almanlarının bu topraklardaki varlığı XIII. yüzyıldaki Alman kolonileşmesine dayanmaktadır.

²³ Šarac, *Povijest Češke*, s. 83-85.

Eylül 1347 tarihinde Karl'a Çek Krallığı tacı takıldı. Karl, Çek topraklarını 1353'de batıya yani Yukarı Palatinate'ye, 1368'de kuzeye yani Lusatya'ya ve 1373'de de Brandenburg'a genişletmiştir.²⁴ 1355 yılında Kutsal Roma İmparatoru olarak taç giydi. 1356 yılında yayınladığı Altın Ferman aracılığı ile Bohemya Kralını Kutsal Roma İmparatoru'nun yedi seçicisinden birincisi haline getirdi ki bu aynı zamanda Bohemya'ya İmparatorluk'tan tamamen bağımsız bir statü sağlamış oldu. Hatta bu fermanın bazı maddeleri Kutsal Roma İmparatorluğu 1806'da dağılana kadar yürürlükte kaldı. Bu da Bohemya'nın imparatorluk içindeki siyasi statüsünün XIX. yüzyıla kadar tanındığını ve dolayısıyla bu noktada tarihsel bir sürekliliğin olduğunu göstermektedir.

Onun hükümdarlığı, Çek topraklarında ekonomik, kültürel, ve siyasi alanlarda altın bir dönemin yaşandığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Prag şehri sadece Çek topraklarının değil aynı zamanda Kutsal Roma İmparatorluğu'nun da merkezi haline getirilmiştir. IV. Karl, Přemyslid mirasının oldukça farkındaydı çünkü zaten annesi Eliška Přemyslid son Přemyslid olan III. Václav'ın kızkardeşiydi. *Vita Caroli* adını taşıyan biyografisinde de Aziz Václav efsanesi hakkında yazmıştı. Aziz Václav'ın mezarının etrafında bir şapel dahil olmak üzere gotik tarzda anıtsal St. Vitus Katedralinin inşasını da başlattı ve Vltava (Elbe) Nehri üzerinde başta bir taş köprü olmak üzere birçok başka etkileyici projeyi gerçekleştirdi. Ayrıca Doğu Bohemya'daki Litomyšl'de bir piskoposluk kurulmasını sağladı. Zaten eski arkadaşı ve öğretmeni olan Papa VI. Clement Prag piskoposluğunu 1344 yılında başpiskoposluk haline getirdi. IV. Karl, sanatın, edebiyatın, kilisenin ve mimarinin koruyucusu ve geliştiricisi de oldu. Onun yönetimi altında Çekçe bir edebiyat dili haline geldi ve gramer kuralları oluşturuldu. Kraliyet desteğiyle İncil'in çevirisi tamamlandı. 1348 yılında Orta Avrupa'daki ilk üniversiteyi Prag'da açtı ki bugün bu üniversite onun isminden ötürü Univerzita Karlova adını taşımaktadır. IV. Karl, Kutsal Roma İmparatoru olduktan sonra da kendi iktidarının merkezi olarak Bohemya'yı kabul etti. 1348 yılında yayınladığı anayasal bir belge ile birlikte politik anlamda Bohemya Krallığı topraklarını oluşturdu. Bohemya Krallığı, Moravya, Silezya, Yukarı Lusatya ve 1368'den sonra da Aşağı Lusatya'dan oluştu. Bu politik yapı krallık unvanını almasından sonra aynı toprakları kapsar biçimde 1635 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. IV. Karl'ın 1378 yılında ölümünden sonra onun Macaristan Kralı I. Károly'nın torunu olan Anna von Schweidnitz ile evliliğinden doğan oğlu IV. Václav adıyla 1419 yılına kadar hüküm sürdü. Ancak IV. Václav babası IV. Karl gibi yöneticilik yeteneğine sahip değildi. Bu sırada Jan Hus'un başlattığı reform hareketi Çek topraklarında bir dizi savaşın yaşanmasına neden oldu. Ortaya çıkan siyasi gelişmeler süresinde Çek toprakları siyasi istikarsızlık yaşadı ve yaşanan bir dizi karışıklıklardan sonra Çek toprakları önce XVI. yüzyılda kısmen XVII. yüzyılda ise tamamen Habsburg hanedanının yönetimine geçti.²⁵ Bu hanedanın yönetimi 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun yıkılıp yerine Çekoslovakya Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar devam etti. Ancak IX. ve XIV. yüzyıllar arasında Çek devletinin temeli atılmış ve bu devletin varlığı kendi Çek hanedanını kaybetmesinden sonra bile değişik hanedanların yönetimi altında dahi çeşitli fermanlarla ve imtiyazlarla en azında teorik anlamda varlığını sürdürmüş ve bu bağlamda da Çek devletinin tarihsel sürekliliği düşüncesi XIX. yüzyıldaki Çek milliyetçileri tarafından oluşturulabilmiştir.

SONUÇ

Bu makalede IX. yüzyılda ortaya Çek devletinin XIV. yüzyıla kadar devam eden siyasi tarihi anlatılmıştır. Çek devletini kuran Çekler Batı Slavlarındandır ve Pşemyslid hanedanı da bu devleti oluşturan ve 400 yıl boyunca yöneten bir hanedanıdır. Kurucu hanedanın Çek kavminden gelmesi aynı zamanda bölgedeki Batı Slavlarının da Çekler olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Yani bugünkü Çek ulusunun adı IX. yüzyılda devleti kuran yönetici Çek kavminden gelmektedir. Dolayısıyla hem bugünkü Çek devletinin kökeni ve Çek ulusunun adı erken Orta Çağ dönemine kadar gitmektedir. Kuşkusuz bu olgunun bugünlere kadar taşınmasında, farklı hanedanların ve devletlerin yönetimi altında olsalar bile, Çek entelektüelleri tarafından Çek devletinin ve Çek ulusunun bir sürekliliğe sahip olduğu düşüncesinin oluşturulabilmesi ile mümkün olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan Çek devleti ve bu devletin kurucusu olan Çek Pşemyslid hanedanı bugünkü Çekler tarafında da kendi ulusal geçmişlerinin ve kimliklerinin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Çek Ortaçağının bilinmesi bu bağlamda Çek ulusunun modern dönemde hangi tarihsel geçmişe dayanarak oluşturulduğunun da anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Zaten Avrupa'da modern dönemde başlayan tüm milli hareketler kendi milli tarihlerini ve milli

²⁴ Mahoney, *The History of the Czech Republic*, s. 49-50.

²⁵ Čorný; Pokorný, *A Brief History of the Czech Lands*, s. 19-20.

kimliklerini kurgularlarken özellikle geçmişle bir bağlantı kurup kendi milli tarihlerinin bir sürekliliğe sahip olduğu düşüncesini oluşturmuşlardır. Bu durum özellikle Çekler gibi Orta Avrupa'da yaşayan ulusların milli hareketlerinde özellikle belirgindir. Çünkü bu ulusların Ortaçağ dönemindeki devletleri yabancı hanedanların egemenliği altında yüzyıllarca kaldıktan sonra modern dönemde bu ulusların entelektüelleri "ulusal uyanışı" başlatabilmek ve milli hareketlere temel bir referans oluşturabilmek için Ortaçağ araştırmalarına odaklanıp geçmişte "kendilerine" ait olan bir devletin izini sürdürmüşlerdir. Bu şekilde modern dönemde bağımsız bir devlet kurma talebinin gerekçesi Ortaçağ'da sahip olan devletlerinin varlığına dayandırılmış ve bu durum milli politik hareketlere önemli bir meşruiyet sağlamıştır. Bu durum Çekler için de oldukça geçerlidir. Ortaçağ Çek tarihini bilmek modern dönemde Çek milli hareketini anlamak ve bu hareketin liderlerinin geçmişten neyi referans aldıklarını görmek bakımından önemlidir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

Bakke, Elisabeth, *Doomed to failure?: the Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction, 1918-38*, Basılmamış Doktora Tezi, Oslo Üniversitesi, 1998.

- Čorney, Petr, Pokorný, Jiří, *A Brief History of the Czech Lands to 2000*, (Çev. Anna Bryson), Prag, 2000.
- Demir, Hakan; “Hırvatistan’da Yugoslavcılık Düşüncesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/2, İstanbul, 2013, s. 115-168.
- Demir, Hakan; “Hırvat Politikacı Stjepan Radić’in (Kon)Federal Orta Avrupa Programı”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 4/1, Edirne, 2015, s. 19-40.
- Demir, Hakan; “Slovenya’da XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Milli Hareket”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 6/2, Edirne, 2017, s. 289-317.
- Hawes, James, *Kısa Almanya Tarihi*, (Çev. Yavuz Alogan), Say Yayınları, İstanbul, 2019.
- Hroch, Miroslav, *Avrupa’da Milli Uyanış*, (Çev. Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Fulbrook, Mary, *Almanya’nın Kısa Tarihi*, (Çev. Sabri Gürses), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Mahoney, M. William, *The History of the Czech Republic and Slovakia*, Greenwood, Santa Barbara California, 2011.
- Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Šarac, Milan (Ed.), *Povijest Češke Od seobe Slavena do suvremenog doba*, Sandorf, Zagreb, 2014.
- Zupka, Dušan; “Forms and Communication of the Political Elites in Medieval Central Europe (Hungary, Austria and the Czech Lands 1250-1350)”, *Historický Časopis*, 67/5, Bratislava, 2019, s. 785-808.

Çin'in Tang Dönemi İpek Yolu Yönetim Stratejisinde Geçiş İzni Sistemi: “Guosuo Zhidu (过所制度)”*

China Tang Dynasty Silk Road Governance Strategy: “Guosuo System (过所制度)”

Sema GÖKENÇ GÜLEZ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Sema GÖKENÇ GÜLEZ

Neşehir Hacı Bektaş
Üniversitesi <https://ror.org/019jds967>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyat
Bölümü, Neşehir, Türkiye

ORCID: [0000-0002-1787-9328](https://orcid.org/0000-0002-1787-9328)

e-mail: semagokenc@gmail.com

Başvuru/Submitted: 20.04.2023

Kabul/Accepted: 20.06.2023

Atf: Gökenç Gülez, Sema, “Çin'in Tang Dönemi İpek Yolu Yönetim Stratejisinde Geçiş İzni Sistemi: “Guosuo Zhidu (过所制度)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (Haziran 2023), s. 411-426.

Citation: Gökenç Gülez, Sema, “China Tang Dynasty Silk Road Governance Strategy: “Guosuo System (过所制度)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (June 2023), p. 411-426.

Öz– Çin, Batı Han Hanedanlığı döneminden itibaren yöneldiği Batı Bölgesi'nde İpek Yolu güzergâhlarını ve bu güzergâh üzerindeki ticari faaliyetleri kontrol altına almak amacıyla birtakım stratejiler oluşturmuştur. Tang döneminde imparator Gaozu'nun sınır bölgelerinde faaliyete başlamasının ardından tahta geçen İmparator Tai Zong Göktürklere karşı Batı Bölgesi'nde faal bir politika izlemiştir. İmparator Tai Zong'un Anxi Genel Valilik merkezi ve dört garnizonu kurması ile Batı Bölgesi'ne nüfuz etmeyi ve ticari faaliyetlerin yönetimini tek bir merkeze bağlamayı amaçlamıştır. Bu kapsamda İpek Yolu güzergâhlarında kurduğu geçiş izni sistemi; bu hat üzerinde ticaret yapan tüccar ve kervanların geçiş izninin olduğunu gösteren bir belgedir. Bu çalışmanın amacı Çin'in Batı Bölgesi politikasını irdeleyerek, bu politika kapsamında İpek Yolu güzergâhı üzerinde hanedanlığın uyguladığı geçiş izni sistemini ve bu sistemin İpek Yolu ticareti açısından anlamını incelemektir. Bu amaçla çalışmada; Çin tarihi kaynakları ve Çinli araştırmacıların çalışmaları çerçevesinde, İmparator Han Wu Di dönemindeki Batı Bölgesi ele alınarak, Tang Hanedanlığı Batı Bölgesi stratejisi, hanedanlığın ticaret yönetmeliği kapsamında güzergâh üzerinde kurduğu geçiş izni sistemi ve bu sisteminin ticaret faaliyetlerine olan etkileri incelenmiştir. Tang dönemi geçiş izni sistemi ile İpek Yolu güzergâhındaki ticari faaliyetlerin hanedanlığın ticaret yönetmeliğine göre yürütüldüğü, aynı zamanda bu sistemin ticari faaliyetlerin güvenli bir platform üzerinde gerçekleştirilmesini sağlayarak, İpek Yolu ticaretinin gelişmesine katkı sağladığı sonucu çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler– Tang Dönemi İpek Yolu Stratejisi, Guosuo Geçiş İzni Sistemi, Guosuo Belgesi, Tang Hanedanlığı Batı Bölgesi.

Abstract – China adopted various strategies to control the Silk Road routes and the trading activities in the Western Region, that focused since Western Han Dynasty. Emperor Tai Zong implemented an active policy in the Western Region, particularly against the Göktürks, by establishing the Governor-General's headquarters with Anxi as its center. Furthermore, four garrisons were established to facilitate penetration into the Western Region and centralize the management of commercial activities. The pass system which was implemented with scope of Western Region policy, granted permission for merchants and caravans engaged in trade along route. This study aims to examine China's Western Region policy and analyze the significance of the pass system within the context of Silk Road trade in Tang Dynasty. The study explores Chinese historical sources and research conducted by Chinese scholars to investigate the Western Region during Han Wu Di's reign, the Tang Dynasty's strategy concerning the Western Region, the pass system established to regulate trade under the dynasty, and the impact of this system on trade activities. The findings reveal that the Tang Dynasty, through the pass system, exerted exclusive authority over Silk Road commerce, ensuring adherence to trade regulations and promoting secure trade practices, thereby fostering the development of Silk Road trade.

Keywords– Tang Dynasty Silk Road Strategy, Guosuo Pass Permit System, Guosuo Certificate, Tang Dynasty Western Region Strategy.

* Bu çalışma, 20.12.2019 tarihinde savunulan “Çin kaynaklarında Tang Hanedanlığı Dönemi Anxi (Kuça) Genel Valiliği ve Antik İpek Yolu'na Etkileri” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

During the Tang Dynasty, China experienced many developments in policy, literature, culture and also Tang Dynasty had intense interaction with foreign nations during this period. In this period, China followed strategies for the Western Region, which it has focused on since the Western Han Dynasty. In this context, in order to control ancient Silk Road routes and trading activities on these routes, Tang Dynasty had taken some measures. In order to ensure trading activities safely conduct and maintain control over the trading had implemented the guosuo system. The implementation of the guosuo system ensured the trading in a safe environment and also promoted the development of trading between different nations. In this study, the Silk Road management strategy of the Tang Dynasty will be discussed and the guosuo system that implemented on the Silk Road routes will be examined in the context of Chinese sources.

China has focused on the region called the Western Region (西域) in Chinese historical records since the period of the Western Han Dynasty (西汉朝 · (206 BC - 25 AD). has attracted the attention of not only China but also nations such as Göktürks, Tibetan and Arab. During the Western Han Dynasty, the emperor Han Wu Di (汉武帝) sent an envoy named Zhang Qian (张骞) to the region as part of the Western Region strategy. As a result of his travels to the Western Region, he presented the Western Region report to the emperor. The report presented by Zhang Qian enabled China to understand the Western Region, the nations it was foreign to before, and the relations of the nations with each other, and China's strategy in this direction. Travels to the Western Region enabled China to be included in the existing Silk Road routes, and China's commercial and cultural interactions with other nations also started. The Tang Dynasty (618-904 AD) was a period in which many different developments were experienced in the economic, political and cultural fields in China. In this period, China followed strategies to expand its borders and control the commercial activities on the Silk Road route, and as a result, to control the Western Region. In this context, various administrative units were established in the region, which is the intersection point of Silk Road routes. During this period, China was in the struggle for control of the Silk Road routes with the Göktürks, Tibetan nations, and for this reason, the Silk Road routes were under the control of different nations at different times. China adopted various strategies to control the Silk Road routes and the trading activities in the Western Region, that focused since Western Han Dynasty. Emperor Tai Zong implemented an active policy in the Western Region, particularly against the Göktürks, by establishing the Governor-General's headquarters with Anxi as its center. Furthermore, four garrisons were established to facilitate penetration into the Western Region and centralize the management of commercial activities. In addition to establishing administrative structures in the region in the process of controlling the Silk Road routes, China also established postal organizations (驿站), watchtowers (烽燧) along the route and implemented a system such as pass permission (过所制度) depending on political and commercial reasons. The guosuo system on Silk Road routes, which started during the Han Dynasty, continued to be applied during the Tang Dynasty as well. This period is a period when trade was carried out intensively on the Silk Road route. Therefore, in that period, the Tang Dynasty not only established administrative structures in the region, but also implemented the transit permit system in order to control the trade on the Silk Road route and at the same time ensure the safe trade on this route. The pass system, which the Tang Dynasty received under the Western Region administration, ensured the safety of the caravans trading on this line and encouraged the development of trade, traders traded safely and events such as theft and looting were prevented with the pass permit system. For this reason, the implementation of the pass system during the Tang Dynasty was very important in ensuring the safety of people and goods on the Silk Road line. The measures taken by the Tang Dynasty on the Silk Road route played an important role in the transportation of goods belonging to the different nations between east and west. While different nations

brought their unique goods to China, China's silk and woven fabrics reached as far as the west through traders. The safe realization activities on the Silk Road route contributed to the development of trading.

GİRİŞ

Uzun ve köklü bir tarihe sahip olan Çin, neredeyse her hanedanlık döneminde farklı yönetim stratejileri izlemiş, yönetim stratejisini iç ve sınır bölgeler olarak ikiye ayırarak bu bölgelerde farklı yönetim stratejileri oluşturma yoluna gitmiştir. Bazı dönemlerde diğer uluslara karşı daha ılımlı ve barışçıl bir politika izlenirken, bazı dönemler ise tam tersi bir politika izlenmiştir. Çin, iç ve sınır bölgeleri için oluşturduğu bu politikaları, karşı karşıya geldiği ulusların Çin yönetimine karşı olan bakış açısı ve tavırlarına göre belirlemiştir. Çin, özellikle İpek Yolu güzergâhlarını ve bu güzergâhlardaki ticaret geçişlerini kontrol altına almak amacıyla, farklı dönemlerde farklı uluslar ile karşı karşıya gelmiştir. Antik dönemde Çin’in İpek Yolu stratejisi Batı Han Hanedanlığı (西汉朝, M.Ö. 206 - M.S. 25) döneminde imparator Wu Di’nin (汉武帝) Batı Bölgesi’nde (西域)¹ bir takım stratejiler oluşturmaya başlamıştır. Çin’in İpek Yolu stratejisi ve yönetiminin incelenmesi için öncelikle Batı Han Hanedanlığı döneminde Çin’in sınırları dışında Çin tarih kayıtlarında Batı Bölgesi olarak adlandırılan bölgede izlediği stratejileri ele almak gerekmektedir.

Qin Hanedanlığı’nın (秦朝, M.Ö. 221 - M.Ö. 226) yıkılmasından sonra M.Ö. 206 yılında imparator Gaozu (汉高祖) tarafından kurulan Han Hanedanlığı (汉朝, M.Ö. 206 - M.S.220) oldukça güçsüz durumdadır. Qin Hanedanlığı döneminde ülke zor bir dönemden geçmiş ve bu durumun Han Hanedanlığı döneminin başlarında da devam etmiş, ancak bu dönemde izlenen yeni politikalar ile çok uluslu bir yapıya geçiş yapılmıştır. Dolayısıyla, bu dönem Çin ile diğer uluslar arasında gelişmelerin yaşandığı yeni bir dönem olmuştur. Eberhard İmparator Gaozu’nun tecrübeli generalleri görevden alarak, akrabalarına ve taraftarlarına görevler ve beylikler vermesi ile karışık bir idarenin ortaya çıktığını ve bu sebeple, onun devleti nasıl idare edeceğini bilmediğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu dönemde, feodal sistem parçalanarak toprak alınıp satıldığı ve toprak sahibi olan köylülerin ise toprağı aldıkları kişiye kiraya vermeleri ve çalışmayarak başka işlerde uğraşmaları sonucunda da hem mülk sahibi, hem de memur ve âlim olanlar anlamına gelen “gentry” adında bir sınıf oluşmuştur.²

Han Hanedanlığı döneminde izlenen politikalar üç farklı aşamada ele alınabilir. Bunlardan ilki Han Hanedanlığı’nın kurucusu imparator Gaozu döneminden Batı Han Hanedanlığı imparatoru Wu Di dönemine kadar olan süreçtir. Bu dönem Qin Hanedanlığından güçsüz çıkan ülkenin toparlanmaya çalıştığı ve stratejilerin oluşturulduğu başlangıç dönemidir. İkinci dönem ise Batı Han Hanedanlığı dönemi imparatoru Han Wu Di döneminden İmparator Xuan Di dönemine kadar olan süreçtir. Bu dönemde Wu Di özellikle Hunlara karşı politikalar oluşturarak sınır bölgelerde faaliyetlerde bulunmuştur. Wu Di aynı zamanda, yönetim alanını genişletmek, Hunlara karşı koymak, sınır bölgelerde bulunan uluslar için özel yönetim idari birimleri oluşturmuş ve Hunların Han tebaası olması için bazı hamleler yapmıştır. Üçüncü dönem ise imparator Wu Zhao (汉昭帝) ve imparator Xuan (汉宣帝) dönemidir. Bu dönemde, hanedanlığın sınır politikası yanında, sınır bölgelerinde özel idari yönetim birimleri kurulmuştur.

Qin Hanedanlığı döneminden güçsüz çıkan Çin, Han Hanedanlığı imparatoru Gaozu’nun yönetimdeki deneyimsizlikleri nedeniyle ilk başlarda gelişme gösterememiş, ancak bu durum Han Hanedanlığında bir dönün noktası olarak adlandırabileceğimiz Batı Han Hanedanlığı döneminde değişmiştir. Batı Han Hanedanlığı M.Ö. 140 yılında İmparator Han Wu Di tarafından kurulmuştur.

¹ Batı Bölgesi terimi Çin kaynaklarında Xiyü (西域) olarak geçmektedir. Kürşat Yıldırım Doktora Tezinde,西域 terimini Batı Toprakları olarak zikretmiş ve Çin kaynaklarının Xiyü- Batı Toprakları tabiri ile esasen Doğu Türkistan’ı kastettiklerini belirtmiştir. (Bakınız: Kürşat Yıldırım, Çin Kaynaklarına Göre Hunlar ve Gök-türkler Döneminde Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, 14). Çinlilerin Doğu Türkistan için kullandıkları Hsi-yü yani “Batı Toprakları” adını Han sülalesi devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) daha çok Tanrı dağlarının güneyinden kıvrılan yol üzerindeki Yü-men yani “Yeşim taşı kapısı”nın batısındaki topraklar için kullandığı görülmektedir. Esas itibarı ile Doğu Türkistan toprakları söz konusu olsa da yeri geldiğinde daha güneydeki ve batıdaki topraklardan, devletlerden ve halklardan da bahsedilmiştir. Bu surette Çin kaynaklarının “Doğu Türkistan” hakkında bilgi verirken aslında İpek Yolu üzerindeki yerleri anlattığı anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarındaki “Hsi-yü” bölümleri M.S. 111’de tamamlanan Han Shu’dan itibaren görülmektedir. (Bakınız: Kürşat Yıldırım, “İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dair Bazı Hususi Terimler I”, Avrasya Terim Dergisi, 2(2): 20- 25, İstanbul, 2014, s. 21).

² (Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.85-86).

İmparator Wu Di kendisinden önceki dönemlerde izlenen pasif politikaların aksine daha barışçıl, aktif ve dışa açılmaya yönelik politikalar izlemiştir. İmparator Wu Di bu dönemde izlediği stratejileri, kuzeyde giderek güçlenen ve Çinliler için bir tehdit teşkil eden Hunlara karşı oluşturmuştur. Nitekim Çin tarih kayıtlarında Xiongnu (匈奴) olarak adlandırılan Hunlar, askeri olarak zayıf olan Han Hanedanlığı sınırlarını sürekli olarak işgal etmektedir. Dahası Hunlar Batı Bölgesi topraklarında bulunan birçok ulusu kontrolü altına almıştır. Bu sebeple imparator Wu Di Hunlara karşı koymak ve mağlup etmek ve aynı zamanda sınırlarını korumak amacıyla, Hunlara karşı bazı stratejiler oluşturmuş ve bu stratejisini Batı Bölgesi'ne odaklanacak şekilde şekillendirmiştir. Batı Bölgesi sahip olduğu stratejik konumu, geniş ve elverişli toprakları, maden rezervleri ile sadece Çin'in değil aynı zamanda Göktürk, Tibet ve Arap gibi ulusların da dikkatini çekmiştir.

Wu Di, Hunlardan gelen saldırılara engel olmak için Han Hanedanlığı döneminde Hunlara karşı "Hebei Sınır Güvenliğini Sağlama (救安边境) ve Akralılık Yolu ile İlişki Kurma (和亲政策) politikalarını izlemiştir. Bu politikalar Hunlarla anlaşmaya varmak adına izlenen barışçıl politikalar olarak sınıflandırılabilir. Wu Di'nin izlediği bu politikalar bir süre barışçıl bir ortam oluştursa da, Hunlardan gelen akınları durduramamıştır. Hunlardan gelen saldırılara engel olamayan Wu Di, bunun üzerine Hunların, Batı Bölgesi'nde bulunan ve hayvancılıkla uğraşan Yuezhi ulusu ile aralarının kötü olduğunu öğrenmiş ve bu durumu bir fırsat bilerek hemen harekete geçmiştir. Hunların saldırıları sonucunda Yuezhi ulusunun büyük bir kısmı Batı Bölgesi'ne kaçmış ve kaçanlar Büyük Yuezhi olarak adlandırılırken, kalanlar ise Küçük Yuezhi olarak adlandırılmıştır.³ Hunların baskılarından ötürü sürekli yer değiştirmek zorunda kalan Yuezhilar'ın da Hunlara karşı koyacak gücü yoktur. Tüm bunlardan haberdar olan ve Hunlara karşı koymak için bu durumu hanedanlığı için bir fırsata çevirmek isteyen Wu Di, bu görev için en uygun olduğunu düşündüğü hanedanlıkta görev yapan Zhang Qian'i (张骞)⁴ bölgeye elçi olarak göndermiştir. İmparator Wu Di, Zhang Qian'i cesur, azimli ve ne olursa olsun amacından dönmeyecek birisi olmasından ötürü seçmiştir.

Batı Bölgesi'ne iki kez seyahat eden Zhang Qian, ilk seyahatini M.Ö. 138 yılında gerçekleştirmiştir.⁵ Yuezhi topraklarına giden yol Hunlardan geçtiği için varış yerine ulaşamayan Zhang Qian Hunlar tarafından esir alınmıştır. Çok uzun yıllar Hun topraklarında kalan Zhang Qian'den haber alamayan İmparator Wu Di, Hunlara karşı askeri sefer başlatmıştır.⁶ Hun topraklarından kaçan Zhang Qian, amacından vazgeçmeyerek Yuezhi topraklarına ulaşmıştır, ancak Wu Di'nin Hunlara karşı Yuezhilar ile ittifak olmayı sağlama emrini yerine getirememiştir. Uzun yıllar Batı Bölgesi topraklarında kalan Zhang Qian Han Hanedanlığı topraklarına döndükten sonra, imparatora Orta Asya ve Batı Bölgesi ulusları hakkında detaylı bir rapor sunmuştur. Bu rapor, Tarih Kayıtlarında Dayuan Monografisi (史记·大宛列传) ve Han Kayıtlarında "Batı Bölgesi Monografisi" (汉书西域列传) ile "Zhang Qian Biyografisinde" (张骞列传) geçmektedir. Zhang Qian'in sunduğu rapor; Çin'in Batı Bölgesini, daha önce yabancı olduğu ulusları ve ulusların birbiriyle olan ilişkilerini anlamasını ve Çin'in stratejilerini bu yönde oluşturmasını sağlayarak Çin'in mevcut İpek Yolu güzergâhlarına dâhil olmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda Çin'in diğer uluslar ile olan ticari ve kültürel etkileşimleri başlamıştır. Zhang Qian, Wu Di'nin emriyle Hunların sağ kolunu kırma stratejisini gerçekleştirmek ve aynı zamanda Batı Bölgesi'nde bulunan uluslar hakkında bilgi toplamak üzere ikinci seyahatini gerçekleştirmiştir. Zhang Qian, Batı Bölgesi'ne gerçekleştirdiği iki seyahatinde de İmparator Wu Di'nin Hunlara karşı Yuezhilar ve Wusunlar ile ittifak olmayı sağlama emrini yerine getirememiştir. Fakat bunun da ötesinde Zhang Qian, Çin'in dışında Batı Bölgesi ve Orta Asya topraklarının coğrafi konumları hakkında detaylı bilgi edinmiştir. Aynı zamanda, bu topraklarda yaşayan ulusların kültürlerini gözlemlemiş ve burada yaşayan

³ Sima Qian, Shiji, Zhonghua Shuju, Beijing, 1959, s. 3158).

⁴ Zhang Qian (张骞) Batı Han Hanedanlığı döneminde İmparator Wu Di tarafından Batı Bölgesi topraklarına Yuezhi ulusu ile ittifak kurmak amacıyla gönderilmiştir. Zhang Qian Batı Bölgesi topraklarına iki farklı seyahat gerçekleştirmiştir. Zhang Qian oldukça cesur ve kararlı bir kişiliğe sahiptir. Bu dönemde Wu Di'nin Batı Bölgesi stratejisine etkisi olmuştur. Si Ma Qian, Shiji'de Zhang Qian'e övgüde bulunarak Zhang Qian'e övgü de bulunarak ona öncü ve yol açan anlamlarına gelen "zaokong (凿空)" unvanını vermiştir. (Bakınız: Sema Gökenç Gülez, X.Cilt Türk Dünyası Tarihi, İpek Yolu'nun Öncüsü Zhang Qian'in Batı Bölgesi Seyahati ve Hun Çin İlişisine Etkileri, Ankara, 2022, s. 734)

⁵ Tarih Kayıtları (史记), Hunlar Monografi si (Xiongnu Liezhuan, 匈奴列传), <https://ctext.org/shiji/xiongnu-lie-zhuan/ens>

⁶ Li Mingwei, Sichou Zhilu Maoyi Shi, Gansu Renmin Chubanshe, Gansu, 1997: 38-39.

ulusların Han Hanedanlığını tanımasını sağlayarak Batı Bölgesi ve Han ulusu arasındaki etkileşimi başlatmış, doğu ve batı arasında yeni bir dönemin başlamasında etkin rol oynamıştır.

Çin’in antik dönemde Batı Bölgesi stratejisi ve İpek Yolu yönetimi, İmparator Wu Di döneminde başlamış ve bunun sonucunda Çin ve Batı Bölgesi ulusları arasında etkileşimler başlamıştır. Wu Di’nin Batı Bölgesi stratejisi Tang Hanedanlığı da dâhil sonraki dönemlerde bölgede izlenen stratejiler için temel niteliğindedir. Tang Hanedanlığı (唐朝, 618-904) döneminde izlenen İpek Yolu stratejisi aslında Çin’in tarihte Batı Bölgesini kontrol altına alma mücadelesi ile yakından ilişkilidir. Bu sebeple bu dönemde Çin sınırlarını genişletmek ve İpek Yolu güzergâhındaki ticari faaliyetleri ve bunun sonucunda da Batı Bölgesini kontrol altına almak için bu dönemde karşı karşıya geldiği Göktürkler ve Tibet ulusuna karşı stratejiler oluşturmuştur. Bu kapsamda İpek Yolu güzergâhlarının kesişim noktası olan bölgelerde çeşitli yönetim birimleri kurmuştur. Çin İpek Yolu güzergâhlarını kontrol etme sürecinde bölgede idari yapılar kurmasının yanında, aynı zamanda siyasi ve ticari sebeplere bağlı olarak güzergâh boyunca posta teşkilatları (驿站), gözetleme-işaret kuleleri (烽燧) ve geçiş izni (过所制度) sistemini kurmuştur. Bu çalışmanın ilk kısmında Çin’in Han Wu Di döneminde Zhang Qian’i bölgeye göndermesiyle izlediği stratejiler ve Tang Hanedanlığı dönemi Batı Bölgesi ve İpek Yolu stratejisi Çinli kaynaklar doğrultusunda ele alınarak, Tang Hanedanlığı Batı Bölgesi stratejisi kapsamında İpek Yolu yönetimi ve güzergâh üzerinde kurduğu geçiş izni sistemi, Çin tarihi kaynakları ve Çinli araştırmacıların çalışmaları çerçevesinde incelenecektir.

Tang Hanedanlığı Dönemi İpek Yolu Yönetim Stratejisi

Sui Hanedanlığı (隋朝, 581-618) son dönemlerinde İmparator Wen Di’nin (隋文帝) aşırı harcamaları ülkeyi fakirliğe sürüklemiş, plansızca yapılan harcamalar büyük kargaşa ve taht kavgalarına sebep olmuştur. Eberhard, Sui Hanedanlığı çöküş sebepleri arasında devamlı olan savaşların çok pahalıya mal olduğunu ve entrikaların da aynı derecede masraflı olduğunu göstermiş ve bunların da yanında en masraflısının da büyük kanal inşasının olduğunu belirtmiştir.⁷ Sui Hanedanlığının son dönemlerinde tüm bu kargaşalara şahit olan General Li Yuan (李渊)⁸ ordularını hazırlamakta ve yeni bir yönetim kurmak için fırsat kollamaktadır. Yeni bir yönetim kurma yolunda harekete geçmek için hazırda bekleyen Li Yuan, kısa zaman içerisinde on bine yakın asker toplamayı başarmıştır. Taiyuan’de resmi olarak askeri bir birim kuran Li Yuan, bu süreçte Liu Weijing adında bir elçiyi Göktürkler’e göndererek onlardan yardım istemiş, yeni bir yönetim kurma yolunda Göktürklerle ittifak kurmuştur.⁹ Göktürkler’in de desteğini yanına alan Li Yuan, Sui Hanedanlığının ilk yönetim merkezi olan başkent Chang-an’da saldırıya geçerek 618 yılında Tang Hanedanlığını kurmuştur. Li Yuan Gaozu unvanı ile Tang Hanedanlığının ilk imparatoru olarak tahta geçmiştir. Göktürklerin Tang Hanedanlığının kuruluşunda göz ardı edilemeyecek katkıları olduğundan, İmparator Gaozu Göktürlere karşı ılımlı bir politika izlemiştir. Çinli tarihçi Wu Yugui, İmparator Gaozu’nun Göktürlere karşı ılımlı ve barışçıl bir politika izlediğini¹⁰, ancak kuzeydeki Göktürklerin Tang Hanedanlığı topraklarına sürekli olarak akınlar düzenleyerek yönetim merkezi için tehdit teşkil ettiğini vurgulamıştır.¹¹ İmparator Gaozu bu dönemde stratejilerini oluştururken oğlu ve daha sonra tahta geçecek olan Li Shimin’in (李世民) önerilerini dikkate almıştır.

İmparator Gaozu’dan sonra babasının döneminde, yönetimde ve stratejide kendisini kanıtlayan Li Shimin, 626 yılında Tang Hanedanlığının ikinci imparatoru olarak Tang Taizong (唐太宗) unvanı ile tahta geçmiştir. Taizong unvanı ile tahta geçmesinin ardından yeni bir idari sistem oluşturarak, askeri idari sistemi kurmuştur. Hanedanlığın kuruluşunda Göktürklerden yardım isteyen imparator Gaozu’nun Göktürlere karşı izlediği ılımlı politikanın aksine, Taizong Göktürlere karşı barışçıl bir politika izlememiş ve bunun sonucunda bu dönemde Tang Hanedanlığı ile Göktürk ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Bu sebeple İmparator Taizong kuzeyden gelen Göktürk baskısını azaltmak için farklı

⁷ Eberhard, Çin Tarihi, s. 196.

⁸ Li Yuan (李渊) Tang Hanedanlığı dönemi kurucusu ve ilk İmparatorudur. İmparatorluk unvanı ise Tang Gaozu (唐高祖) olarak adlandırılmaktadır.

⁹ Chen Yinke, Tang Dai Zhengzhi Shi Shulun Gao, Beijing: Shangwu Yinshu Guan, 2017, 42.

¹⁰ Wu Yugui, Tujue Kehan Guo Yu Sui-Tang Guanxi Shi Yanjiu, Shangwu Yinshuguan, Shanghai, 2017, s. 160.

¹¹ Wu, Tujue Kehan..., s.243.

stratejiler izleme yoluna gitmiştir. Taşağıl, Göktürkler ve Tang Hanedanlığı arasındaki bozulan ilişkiye dikkat çekerek, 624 yılında Göktürk ordularının Tang hanedanlığı topraklarına hücumlarını sürdürdüğünü, üçüncü ayda Yuan, beşinci ayda Shuo, altıncı ayda Tai eyaletlerinin Göktürkler'in saldırılarına maruz kaldığını ve en sonda Wu şehrinde mağlup edildiğini ancak yedinci ayda daha büyük bir Göktürk akını gelerek Yuan eyaleti ardından Lung eyaletinin de istila edildiğini ve bunun üzerine bazı devlet adamlarının yıllardır Göktürk saldırılarından kurtulamayan Tang imparatoru Gaozu'ya, başkenti Chang-an'dan daha güvenli bir yere taşımalarını ancak bu fikre Li Shimin'in itiraz ettiğini vurgulamaktadır.¹² İmparator Gaozu'nun başkenti güneye taşımaktan vazgeçmesi, izlediği stratejilerde oğlu Lishimin'in ne derece etkili olduğunun bir göstergesidir. Wu Yugui kuzeydeki Göktürklerin Tang Hanedanlığı yönetim merkezi için tehdit teşkil ettiğini, Batı Bölgesi'nde bulunan Gaochang gibi bazı bölgelerin de Tang Hanedanlığı vassalı olarak görülüp aylık haraca bağlansa da o bölgelerin sürekli olarak Tang Hanedanlığına karşı koymaya devam ettiğini belirtmektedir.¹³

İmparator Taizong hanedanlıkta yeni idari yönetim sistemi oluşturmasıyla, Batı Bölgesi topraklarına odaklanmış ve bu doğrultuda stratejiler izlemeye başlamıştır. Fakat Göktürkler'in Tang Hanedanlığı'na gerçekleştirdikleri akın ve saldırılar yüzünden, 618 - 626 yılları arasında Tang Hanedanlığı Batı Bölgesine yönelik stratejisini sürdürmemiştir. 627 yılında Göktürkler'in zayıfladığını ve hanedanlığa karşı düzenledikleri akınların azaldığını gören İmparator Taizong harekete geçmiştir. Ülkesi tam bir kargaşa içinde sürüklenen İl Kağan, kıtlık da çıkınca kendisine bağlı grupları toplayarak Çin'in kuzeyine yakın yerlere yaklaşmaya başlamış ve bunu fırsat bilen İmparator Taizong Göktürlere baskın düzenleyerek ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Saldırıyı gerçekleştiren General Li Qi elli binden fazla Göktürk esiriyle geri dönerken Yin Dağı'ndan Gobi Çölü'ne kadar uzanan geniş topraklar tamamen Tang Hanedanlığı'nın hâkimiyetine girmiştir.¹⁴ 630 yılında Doğu Göktürkleri yenilgiye uğratan Taizong, bu yenilgi ile Batı Bölgesi kapılarını Tang Hanedanlığı için aralamıştır. Bu sebeple bu yenilgi İmparator Taizong'un Batı Bölgesi stratejisini ilerletmesine sebep olmuştur. 639 yılında Batı Bölgesi uluslarından Gaochang'ın (高昌)¹⁵ hanedanlığın fermanlarına itaat etmediği ve yönetim sistemine de karşı çıktığı için imparator Taizong bölgeye asker çıkarmaya karar vermiş ve bunun sonucunda hanedanlık Gaochang, Yanqi (Karaşeh) gibi Batı Bölgesi uluslarına saldırıda bulunmuştur.¹⁶ Tang Hanedanlığı ordusunun saldırısına karşılık vermeyen Gaochang ulusunun teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştır. Bunun sonucunda, imparator Taizong 640 yılında öncelikle bölgede Xizhou (西州) eyaletini, daha sonra Xizhou merkez olmak üzere Anxi Genel Valilik (安西都护府) yönetim birimini kurmuştur.¹⁷ İmparator Taizong bölgede askeri politikaya önem verdiği için, Göktürkler'in eski topraklarını ayırarak Mengchi ve Kunling valilik birimlerini de kurarak diğer küçük devletleri eyaletlere ayırmıştır. Bu birimlerin hepsini de Anxi Valilik Merkezi yönetimine bağlamıştır.¹⁸ Bu şekilde Anxi Valilik birimi bölgedeki merkezi idari yönetim birimi olarak görev yapacak ve tek bir merkezden yönetilecektir.

Çince "duhufu,都护制度" olarak adlandırılan genel valilik yönetim birimi, Tang dönemi başarılarında izlenen stratejiler sonucunda, önemli görülen ve stratejik öneme sahip yerlerde kurulan idari bir birimdir. Tang Hanedanlığı döneminde kurulan bu tür idari yönetim birimleri Genel Valilik (都护府) ve kapsamı bundan daha geniş olan Büyük Valilik (大都护府) olarak ikiye ayrılmaktadır. Aynı zamanda askeri ve sivil işleri yönetmek amacıyla dudufu (都督府) olarak adlandırılan başka bir idari birim de kurulmuştur. İmparator Taizong tahta geçip Göktürkleri yenilgiye uğratmasından ve Gaochang'ı ele geçirmesinden sonra, bölgede bu tür idari yönetim birimleri kurmaya başlamıştır.

¹² Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler 1-2-3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s. 93.

¹³ Wu, Tujue Kehan..., s.243.

¹⁴ Taşağıl, Göktürkler... s. 232 - 233.

¹⁵ Gök-Türkler devrinde Kao-ch'ang olarak kaydedilen Turfan, Çin payitahtına kuş uçuşu 4.000 li uzaklıktaydı. Doğudan batıya uzunluğu 800 li, kuzeyden güneye uzunluğu ise 500 li idi (Yıldırım, Çin Kaynaklarına Göre..., s.81). Xizhou Huihe, Gaochang Huihe olarak da adlandırılır. Yönetim sınır bölgeleri, güneyde Yutian, güneybatıda Arap yarımadası, İran, batıda Xueshan, Congling'e (Pamir) kadar uzanmaktadır (Deng Guangming, Zhongguo Lishi Da Cidian, Shanghai Cishu Chubanshe, Shanghai, 1984, s. 405.)

¹⁶ Rong Xinjiang, Zhongguo Zhongguo yu Wailai de Wenming, Sanlian Shudian, Beijing, 2014, s. 173.

¹⁷ Liu Xu, Jiu Tang Shu, Zhonghua Shuju, Juan 198, Liezhuan 148, Xirong, Beijing, 1975, s. 5296.

¹⁸ Li, Sichou Zhilu..., s. 131.

İmparator Taizong izlediği Batı Bölgesi stratejisi kapsamında, Batı Bölgesi’nde kurduğu bu tür idari yönetim birimleriyle dışardan gelen akınları önlemek, sınır bölgelerinde bulunan uluslara seferler düzenlemek, sınırdaki ulusları kontrol altına almak ve bunun sonucunda da stratejik öneme sahip olan bölgeleri ve İpek Yolu ticaret geçiş güzergâhlarını ve bu güzergâh üzerindeki ticari faaliyetleri kontrol altına almayı amaçlamıştır. Nitekim İpek Yolu güzergâhlarının kavşak noktası olan bölgede valilik yönetim birimini kurması bunun bir göstergesidir.

İmparator Taizong Xizhou merkez olmak üzere Anxi Genel Valilik merkezini kurmasının ardından valilik yönetim birimi altında “Anxi sizhen (安西四镇)” olarak adlandırılan Anxi Dört Garnizon’u kurmuştur. Bu dört garnizon; Kuça (Qiuci, 龟兹)¹⁹, Hoten (Yutian, 于阆)²⁰, Karaşehar (Yanqi, 焉耆)²¹ ve Kaşgar (Shule, 疏勒)²²’dir. Söz konusu garnizonlar İmparator Taizong tarafından askeri amaçla kurulmuştur. Valilik merkezinin kurulmasından sonra valilik merkezi Xizhou ve Kuça arasında sürekli olarak yer değiştirmiştir. Bu durum hanedanlığın güvenlik sorunu olduğunu göstermektedir. Öyle ki, bu dönemde hanedanlık Göktürkler dışında Tibet ulusu ile sürekli olarak karşı karşıya gelmektedir. Çünkü stratejik konumda yer alan Tarım Havzası tarım ve hayvancılıkla uğraşan Tibetliler için son derece önemli olmuştur. Bu sebeple Tarım Havzası’na yakın olan Anxi, tarım ve hayvancılık yapmak için elverişli koşulları sunmaktadır. Aynı zamanda Tibetliler bölgenin doğal kaynaklarında yararlanmak istemişlerdir. Bu sebepler doğrultusunda Tang Hanedanlığı ile karşı karşıya gelmişlerdir. Çinli araştırmacı Lin Kouqun, Tang Hanedanlığı ve Tibet İmparatorluğu’nun stratejik amaçlar doğrultusunda karşı karşıya gelerek çatıştıklarını, Tang Hanedanlığı’nın Anxi Genel Valilik merkezinin Kuça’ya taşındığı dönemde, Tibetlilerin de genişleme stratejisi doğrultusunda doğuya ve kuzeye doğru ilerlediğini belirtmiştir.²³

İmparator Taizong’un Batı Bölgesi stratejisi kapsamında hanedanlığın üst düzey idari merkezi ve askeri yapısı olan Anxi Genel Valiliğini Qiuci (Kuça) merkez olarak kurmasının bazı sebepleri bulunmaktadır. Bu bölge, dört garnizon ana geçiş hattı üzerinde yer almaktadır (Bakınız: Harita 3 ve 4).

¹⁹ Hunlar devrinde Kuei-tzu (Kuça) Devleti’nin payitahtı Yen şehriydi. Ch’angan’a uzaklığı 7.480 li idi. Güneyde Ching-chüeh (Niya), güneydoğuda Ch’ieh-mo (Çerçen?), güneybatıda Yü-mi, kuzeyde Wu-sun’lar, batıda Ku-mo (Aksu) ile komşuydu. Gök-Türkler devrinde Kuça, batıdaki Çin payitahtı Ch’ang-an’a 7.000 küsur li uzaktaydı. Karaşehar’dan 100 li güneybatıya yürünürse, küçük bir dağ aşılarak iki büyük ırmak geçilir sonra 700 li kadar daha yürünürse Kuça’ya gelinirdi. Topraklar doğudan batıya ve kuzeyden güneye 600 li idi (Yıldırım, Çin Kaynaklarına Göre..., s.55).

²⁰ Milâttan önceki devirlerde Yü-t’ien (Hoten) Devleti’nin payitahtı Hsi-ch’eng (“Batı Şehri”) idi ve Ch’ang-an’a uzaklığı 9.670 li idi. Güneyde Ch’o-ch’iang, kuzeyde Ku-mo (Aksu) ile komşuydu. Yü-t’ien (Hoten)’in batısında, ırmakların hepsi batıya akar ve Batı Denizi’ne dökülürdü. Onun doğusunda, ırmaklar doğuya akar, Yen-tse (Lop Nur)’ya ve Sarı Irmağın doğduğu yere dökülürdü. Batıdaki P’i-shan (Guma)’a uzaklığı 380 li idi. Milâdın başlarında ise Hoten Devleti’nin payitahtı yine Hsi-ch’eng (“Batı Şehri”) idi. Liu-chung (Lükçün)’a 5.300 li, Lo-yang’a ise 11.700 li uzaklıktaydı. Gök-Türkler devrinde ise devletin payitahtı Ts’ung-ling (Pamir)’in 200 küsur li kuzeyindeydi. Payitahta 9.700 li, Kua-chou’ya 4.000 li küsur li uzaklıktaydı. Hunlar devrindeki Jung-lu, Ch’u-le ve P’i-shan’ın eski topraklarının tamamını ilhak etmişti (Yıldırım, Çin Kaynaklarına Göre..., s.48).

²¹ Karaşehar (Yen-ch’i) Devleti’nin payitahtı Yüan-ch’ü idi. Ch’ang-an’a 7.300 li, güneybatıdaki Wu-lei (Çedir etrafı)’ye 400 li, güneydeki Wei-li (Korla)’ye 100 li uzaklıktaydı ve kuzeydeki Wu-sun’lar ile komşuydu. Milâdın başlarında Karaşehar Devleti’nin payitahtı Nan-he şehriydi. Kuzeyde Lükçün’e 800 li, doğuda Lo-yang’a 8.200 li uzaklıktaydı. Bu ülkenin dört tarafı sıradağlarla çevriliydi ve Kuei-tzu (Kuça) ile sınırdışı. Kuei-tzu (Kuça)’ya giden yollar tabii engeller sayesinde kolayca müdafaa edilebiliyordu. Bir gölün suları dört taraftaki dağların arasından akıp içeri girer ki şehrin etrafını 30 li’den fazla kaplardı. Gök-Türkler devrinde Karaşehar Devleti, batıdaki Lo-yang’a 7.000 li uzaktaydı. Toprakları doğudan batıya uzunluğu 600 li, kuzeyden güneye ise 400 li idi. Doğusunda Kao-ch’ang (Turfan), batısında Kuei-tzu (Kuça), güneyinde Wei-li (Korla), kuzeyinde Wu-sun toprakları bulunurdu (Yıldırım, Çin Kaynaklarına Göre..., s.51-52).

²² İlk Çin kaynaklarında Shu-le adıyla kaydedilen bugünkü Kaşgar havalisinde yaşayanları W. Eberhard Doğu Sakalarına dâhil etmektedir. Milâda takaddüm eden yüzyıllarda büyük bir kısmı kumlu çöl, pek az kısmı ekilebilir topraklarla kaplı olan bu toprakların konumu şöyleydi: Ch’ang-an’a 9.350 li, doğudaki Wu-lei’ye (Karaşehar’ın batısı, Çedir havalisi) 2.210, güneydeki Sha-ch’e (Yarkend)’ya 560 li uzaklıktaydı. Batıya doğru giden Ta (Büyük) Yüeh-chih (Kuşan), Ta-wan (Fergana) ve K’ang-chü yolları üzerindediydi. Sha-ch’e (Yarkend)’dan kuzeydoğuya gidilirse Shu-le (Kaşkar)’ya varılırdı. Milâdın başlarında ise Shu-le (Kaşkar), Liu-chung (Lükçün)’a 5.000, Lo-yang’a ise 10.300 li uzaklıktaydı. Gök-Türkler devrindeki konum şöyle tasvir edilmektedir: “Hükümdar Shu-le Şehri’nde hükmeder. Ch’ang-an’a uzaklığı 9.300 li uzaktadır. Payitahtı Pai (“ak”) Dağ’ın yüz küsur li güneyindedir. Buranın güneyinde ırmak ve batısında Ts’ung-ling’in bir silsilesi olan Hsüeh (“kar”) Dağı vardır. Buranın 100 küsur li kuzeybatısında ırmak akar. Doğudaki Kuei-tzu (Kuça)’ya 1.500 li sonra varılır, batıdaki Po-han (Fergana) Devleti’ne ise 1.000 küsur li uzaktadır. Güneydeki Sh’a-ch’e (Yarkend)’ya 500-600 li ve kuzeydeki Chu-chü-po’ya 800-900 li sonra varılır. Kuzeydoğudaki T’u-chüeh (GökTürk) otağına 1.000 küsur li ve güneydoğudaki Kua-chou’ya 4.600 li sonra varılır (Yıldırım, Çin Kaynaklarına Göre..., s.31).

²³ Lin Kouqun, Tangdai Tubo Shi Yanjiu, Lianjing Chubanshe, 2011, s. 408, 410.

Anxi Valilik biriminin bu ana geçiş hattı üzerinde konumlandırılması hanedanlığın nüfuz alanını genişlettiği gibi aynı zamanda idari birimler arasında kolay bir şekilde koordine olmasını da sağlamaktadır. Nitekim bölgede idari birimlerin kurulmasından sonra hanedanlık tarafından güzergâh üzerinde haberleşmenin sağlanması için gözetleme ve işaret kuleleri²⁴ kurulmuştur. Öte yandan İpek Yolu güzergâhlarının kavşak noktasında yer alan Qiuci'nin tarıma elverişli topraklarının olması, doğal kaynaklara sahip olması ve Tarım Havzası'nın merkezi konumunda olması bölgeyi hem Tang Hanedanlığı, hem de diğer uluslar için cezbedici kılmıştır. Bu sebeple de Tang Hanedanlığı Göktürk ve Tibet ulusu ile sürekli olarak karşı karşıya gelmiştir. Özerdim, Kuça Krallığının doğudan batıya olan mesafesinin 1000 li'den fazla olduğunu, toprağın hububat, pirinç yetiştirmeye müsait olduğunu ve bu sebeple bölgede üzüm, erik, badem, armut, şeftali gibi meyvelerin bol olduğunu aynı zamanda bölgenin maden bakımından da zengin olduğunu, altın bakır, kurşun ve demir madenleri olduğunu, ikliminin yumuşak halkının nazik olduğunu belirtmektedir.²⁵

İmparator Taizong dönemi öncesinde, Tang Hanedanlığı dönemi başlarında hanedanlık Qiuci ve diğer Batı Bölgesi ulusları ile etkileşim içinde olmuştur. İmparator Gaozu döneminde Batı Bölgesi ulusları ile ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Jiu Tang Shu, 148. Qiuci kayıtlarında, İmparator Gaozu döneminde bölgeye atlar ve hediyeler gönderildiği, valilik biriminde görev yapan General Guo Xiaoke'nın Yanqi ve Qiuci bölgelerine elçi asker göndererek yardım ettiği geçmektedir.²⁶

Dört garnizondan biri olan Kuça dışında, İmparator Taizong'un garnizonları Kaşgar, Hoten ve Karaşehir'de kurmasının bazı stratejik sebepleri vardır. Öncelikle dört garnizondan biri olan Hoten (Yutian) Batı Bölgesi antik eyaleti günümüz Xinjiang²⁷ güneyinde yer alan antik İran ve Saka Budist devleti idi. Coğrafi konum olarak kuzeyinde özel bir iklime sahip olan Taklamakan Çölü yer almaktaydı. Güneyi ise Kunlun Dağı'na kadar uzanmaktaydı.²⁸ Yutian (Hoten) eyaleti Tarım Havzası'nda bulunan Yurung-kash ve Kara-kash nehirlerinden su ihtiyacını karşılamaktaydı.²⁹ Arazi taşlı ve kumlu. Hava ılımandı. Toprak verimli ve bereketliydi. Pirinç, buğday, üzüm bol yetişirdi. Burada içinden yeşimtaşı çıkan ırmak vardı, buna "Yeşimtaşı Irmağı" denirdi. Halk bakır işlemede ustaydı. Halkın yaşadığı şehre "Hsi-shan" ("Batı Dağı") Şehri denirdi. Evler, binalar, pazarlar, kuyular, kavunlar, meyve-sebzeler Çin'dekilerle aynıydı. Hükümdarın yaşadığı yer kırmızıya boyanırdı.³⁰ Han Shu, Xiyu Zhuan kayıtlarında Yutian (Hoten) bölgesinde çok sık yeşim taşı çıktığı yazmaktadır.³¹ Dört garnizondan bir diğeri olan Kaşgar (Shule) Tang Hanedanlığı tarafından işgal edildikten sonra, 640-790 yılları arasında Tang Hanedanlığı'nın Batı Bölgesinde kurduğu Anxi Valilik birimi altındaki Anxi Dört Garnizon'dan biriydi.³² Doğu - Batı kültürel ve ticari etkileşimde kavşak noktada bulunan Shule (Kaşgar),

Tibet ulusuna karşı askeri savunma açısından oldukça önemli bir pozisyonda yer alıyordu. Aynı zamanda Orta Asya, Avrupa doğu - batı arasında kültürel etkileşimde büyük rolü olan Pamir, askeri savunma açısından da bariyer görevi görmesi sebebiyle de son derece

önemliydi. Dolayısıyla, Kaşgar'ın batıda bulunan Pamir hattına oldukça yakın bir mesafede bulunması bölgenin stratejik öneme sahip olmasını sağlamıştır. Çünkü Pamir batıya açılma noktasında bir köprü vazifesi görmekteydi ve Pamir'e ulaşım Kaşgar antik İpek Yolu güney geçiş hatları ile mümkündü. Kaşgar'ın konum olarak Kuzey İpek Yolu hattı üzerinde yer aldığından, İpek Yolu ticareti

²⁴Çin kaynaklarında "fengsui (烽燧)" olarak adlandırılmaktadır. Batı Bölgesi topraklarında Antik İpek Yolu güzergâhınca antik Han ve Tang Hanedanlığı dönemlerine ait bu yapıların kalıntılarını görmek mümkündür.

²⁵ Muaddere N. Özerdim, Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ın Şehirleri, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, C. IX, Nu: 1-2, Ankara, 1951, s. 110.

²⁶ Liu, Jiu Tang Shu, s. 5303.

²⁷ Bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yer almakta ve Çin idari yapısı içinde "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi" olarak adlandırılmaktadır. Batısında Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan ve Tacikistan; güney batısında Pakistan ve Hindistan; güneyinde Tibet; kuzeyinde Rusya ve Moğolistan ve doğusunda Çin ile komşudur (Yıldırım, Çin Kaynaklarına Göre..., s.91).

²⁸ Mallory, J. P., Mair, Victor H., The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West, London: Thames & Hudson, 2000, s.77-81.

²⁹ Aurel Stein, "Memoir on Maps of Chinese Turkistan and Kansu : vol.1", <http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/VIII-5-B2-11/V-1/page-hr/0043.html.en> 03.02.2019 tarihinde erişilmiştir.

³⁰ Kürşat, Çin Kaynaklarına Göre...,s.50.

³¹ Ban Gu,Han Shu, Zhonghua Shuju, Juan 96 Xiyu Zhuan, Beijing, 1962, s. 3881.

³² Millward, James A., Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang, Columbia University Press, 2007, s. 138.

çoğunlukla Yumen Geçidi (玉门关) ve Pamir Platosu (葱岭) üzerinden gerçekleşmiştir.³³ Diğer bir garnizon olan Karaşehar (Yanqi) sahip olduğu özel ulaşım güzergâhı, stratejik coğrafi konumu ve elverişli iklim koşulları ile Tang Hanedanlığı'nın Batı Bölgesi faaliyetinde önemli bir yere sahip olmuştur. Öncelikle Tang Hanedanlığı Gaochang'ı yenilgiye uğratarak Xizhou'a girmesinden sonra, Yanqi (Karaşehar) ulaşım güzergâhında yer almasından dolayı bu bölge Tang Hanedanlığı'nın sınır bölgesindeki savunma güzergâhı konumunda olmuştur. Yanqi (Karaşehar) hem konumu, hem de sahip olduğu iklimi sayesinde tarım için oldukça elverişli bir bölgedir. İmparator Taizong Anxi Dört Garnizon'u kurmasından sonra, Yanqi (Karaşehar) bölgesine çok sayıda savunma amaçlı asker göndererek askeri tarım topluluğu (tuntian) sistemini³⁴ kurmuştur. Bölgenin tarıma açılmasıyla öncelikle bölgeye savunma amaçlı gönderilen askerlerin yeme ve gıda ihtiyaçları karşılanmıştır. Daha sonra bölgede askeri tarım sisteminin gelişmesiyle Tang Hanedanlığı bölgede gittikçe yayılmış ve genişlemeye başlamıştır. Tarımın gelişmesi sonucunda bölge üzerine yapılan ticaret artmış, söz konusu askerlerin ihtiyaçları karşılandığı gibi aynı zamanda da bölge toplum ekonomisinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Tarıma dayalı olarak hayvan yetiştiriciliği de gittikçe artmıştır.

Geçiş İzni Sistemi: *Guosuo Zhidu*

Tang Hanedanlığı Batı Bölgesi stratejisi kapsamında, sahip olduğu stratejik konumundan dolayı idari yönetim merkezini Anxi merkez olmak üzere kurmuştur. Bölge, elverişli tarım toprakları ve ılıman iklime sahip olmasının yanında, aynı zamanda İpek Yolu güzergâhlarının da kavşak noktasında yer almaktadır. Dolayısıyla Anxi'nin İpek Yolu ticaret rotalarının kesişim noktasında yer alması, Çin'in o dönemde bölgeye odaklanmasına ve bu yönde stratejiler izlemesine sebep olmuştur. Tang Hanedanlığın o dönemde izlediği stratejilerden biri de İpek Yolu güzergâhlarında gusuo (过所制度) geçiş izni sistemi kurmak olmuştur. Guosuo sistemi antik dönemde İpek Yolu güzergâhlarında ticaret yapan kişi ve kervanların geçiş izninin olduğunu gösteren bir belge niteliğindedir. Bu belge, güzergâhtan geçen kişinin ticari faaliyeti, ticaretini yaptığı eşyalar ve beraberinde bulunan kişiler hakkında bilgi veren bir belgedir.

Tang Hanedanlığı Anxi'de idari yönetim birimleri kurmasıyla İpek Yolu geçiş hatlarını kontrol altına almıştır. Farklı uluslardan gelen tüccarlar ve kervanlar kendilerine has, sahip oldukları eşyanın ticaretini yapabilmek ve aynı zamanda kendi eşyalarını Çin ipeği gibi değerli eşyalarla değiş-tokuş yapabilmek adına birbirleriyle rekabet halindeydiler. Dolayısıyla İpek Yolu güzergâhında hareketli bir ticari etkileşim söz konusu idi. O dönemde başkent Chang-an'dan yola çıkan birinin hanedanlığın kurduğu genel valilik merkezi ve aynı zamanda İpek Yolu güzergâhları kavşak noktasında yer alan Kuça'dan geçmesi gerekiyordu. Bu sebeple, Qiuci (Kuça) İpek Yolu üzerinde ticaret yapan tüccar ve kervanların uğrak noktası ve aynı zamanda geçmeleri gereken zorunlu bir güzergâhtı. O dönemde ticaret yapan kervanlar özellikle Soğdu tüccarlar, Kuça merkez olmak üzere kuzeye doğru Gongyue, doğuya doğru Gaochang rotasını sık sık kullanmışlardır.³⁵ Herhangi bir denetim veya kontrole tabi tutulmayan kervanlar güzergâh üzerinde kargaşaya sebep oluyordu. Aynı zamanda kervanların hat üzerinde sürekli olarak yer değiştirmesi hanedanlığı tedirgin ediyor ve hanedanlık kontrolü altında olan bölgelerde tedbir almak istiyordu. Bu sebeple geçiş izni sistemi o dönemde ticari faaliyette bulunan kervanların güvenliğini sağlamak, ticari faaliyetler ve kervanlar üzerinde söz sahibi olmak ve bu hat üzerindeki ticaretin hanedanlığın kural ve yönetmeliğine göre gerçekleştirilmesini sağlamak için oluşturulan bir sistemdir.

Tang Hanedanlığı, hat üzerinde gelip giden ve ticaret yapan tüccar ve kervanlar için ticaret yönetmeliği belirlemiş ve bu hat üzerinde faaliyette bulunan herkesin ticaret yönetmeliğindeki kurallara bağlı olarak hareket etmesini istemiştir. Güzergâh üzerinden geçen kişinin hangi ulustan olduğuna

³³ Silk Road Trade Routes. University of Washington. Retrieved August 25, 2007

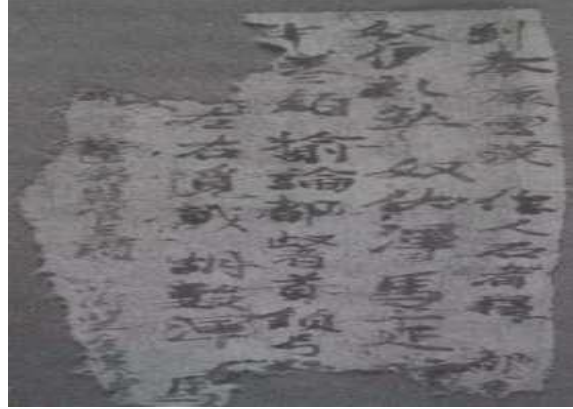
³⁴ Tun-t'ien 屯田 teriminin kelimesi kelimesine tercümesi “askeri kışla ve tarım”dır. Çin dışındaki bölgelerde konuşlanan Çin memur ve askerlerinin kurduğu bir tür toprak işletme sistemidir. Tımar sistemi şöyle işliyordu: İçinde gözetleme kulesi olan sınırdaki kışlalar sivil ve askeri tarım kolonileri ile destekleniyordu. Bu istihkâm hatlarının ardında Çin İmparatorluğu, Doğu Türkistan ile olan iletişimini sağlıyor, iskân siyasetini sürdürüyor ve kuzeyinden gelen saldırılara karşı umumi bir müdafaa temin ediyordu. Kurulan bu sistemde imparatorun başlamak üzere hanedan üyelerine, yüksek orun sahibi memurlara, soylulara, kurmay kademesindeki komutanlara ve benzeri kimselere toprak tahsis ediliyordu. Her bir toprak yıllık olarak verdiği tahıl miktarına göre tasnif edilmekteydi (Yıldırım, İlk Çin Yıllıkları..., s.22).

³⁵ Rong Xinjiang, Zhongguo Zhongguo Yu Sute Wenming, Sanlian Shudian, 2014, Beijing, s.126.

bakılmaksızın, kişinin hat giriş ve çıkışında geçiş izin belgesini hanedanlık bünyesinde görev yapan memura ibraz etmesi gerekiyordu.³⁶ Togan'ın belirttiği gibi bu durum tarih boyunca geçerli olmuştur. Eski çağlarda ticari ilişkiler, Türk tüccarları kervan ticareti çerçevesinde Çin'e giderek mal götürüp getirmeleri şeklinde gerçekleşmekte ve ticaretin koşullarını Çin'deki devlet belirlemekteydi.³⁷ Hanedanlığın ticaret yönetmeliği ve geçiş izni sistemi kuralarına göre, hat üzerinde ticaret yapan tüccar ve kervanların geçiş izni sistemine kayıt yaptırarak geçiş izni belgelerini almaları gerekiyordu. Bu belgede tüccar ve kervanların beraberindeki kişiler ve aynı zamanda ticaretini yaptıkları eşyalar da kayıt altına alınıyor ve denetleniyordu. Da Tang Liu Dian kayıtlarında: "Bu hat üzerinden gelip giden yolcular ve beraberlerindeki eşya taşıyan at ve develer muhakkak guosuo geçiş izni onayından geçmesi gerekir." şeklinde geçmektedir.³⁸ Hat üzerinde herhangi bir hırsızlık ya da yağmalama olması durumunda ise hanedanlık tarafından müdahale ediliyor ve askeri güce başvuruluyordu. Hanedanlığın geçiş izni sistemine kayıt yaptırmayan ve geçiş izni belgesi olmayan kimselere ise hanedanlığın yönetim kurallarına uymamalarından ötürü ticaret yönetmeliğince yaptırım uygulanmıştır.

Geçiş izni belgesi, güzergâh üzerinde ticaret yapan kervan ve tüccarların kimliği ve aynı zamanda ticaret yapabileceklerine dair lisans işlevi de görmektedir. Bu belge güzergâhtan geçen kişinin hangi ulustan olduğunu, ticaretini yaptığı hangi eşyayı taşıdığını ve beraberinde kimlerin olduğunu gösteren bir belgedir. Bu belge iki nüsha olarak düzenlenmekte ve belgenin aslı hanedanlık tarafından görevlendirilen memur tarafından mühürlenmektedir. Geçiş izninin bir aylık geçerlilik süresi olmakla beraber, bu belgeyi almak ve başvurmak için bazı şartlar bulunmaktadır. Öncelikle, geçiş izni belgesini almaya başvuran kişi güzergâh üzerinden geçme gereğini, aynı zamanda adı soyadı, yaşı gibi bilgileri kaydı yapan memura ibraz etmesi gerekmektedir. Geçiş izin sistemine başvuran kişi beraberinde bulunan kişilerin bilgilerini ve ticaretini yaptığı, taşıdığı eşyanın menşei ve miktarı hakkındaki detaylı bilgileri de ibraz etmesi gerekmektedir. Son olarak, güzergâh üzerinden gelip giden tüccar ve kervanların yük ve eşya taşımak için beraberlerinde bulunan at ve develer için de onay olması gerekmektedir.³⁹

Orta Asya arkeolojik keşifleri ile tanınan ünlü İngiliz Arkeolog ve Coğrafyacı Aurel Stein (1862-1943) Mazar Tagh'da geçiş izni sistemine dair belgeyi keşfetmiştir. (Resim:1) Aşağıda Stein'in keşfettiği geçiş izni belgesinin Çince orijinal kaydı⁴⁰ ve Türkçe tercümesi yer almaktadır.

Resim 1: Hoten Mazatage'da Çıkarılan Guosuo Geçiş İzni Belgesi Orijinal Kaydı⁴¹

³⁶ Guo Pingliang, Tang Chao Wang Feng Xian Bei Zhuo An Shu Kao Shi Tang Dai Xiyu Lulu Jiaotong Yunshu Chu Tan'', Zhongguo Shi Yanjiu , 1986, Sayı: 1, s. 136-145.

³⁷ İsenbike Togan, Türk-Çin İlişkilerinde Ticaretin Rolü, Türkiye'de Çin'i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar'', Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2013, s.12.

³⁸ Guang Chi Qian Long, Da Tang Liu Dian, Neitian Zhi Xiong, Bu Ding, Guang Chi Xueyuan Shiye Bu Kanxing, 1973.

³⁹ Li Yehong, Tang Chao Sichou Zhilu Maoyi Guanli Falü Zhidu Tanxi Yi Guosuo Weilie, Wuhan Ligong Daxue Xuebao, 22.cilt Sayı:5,Wuhan, 2019, s. 135 -136.

⁴⁰ Geçiş izni sistemine dair orijinal belge ilgili kaynaktan alınmıştır: Wu Fangsi, Sitanyin Di Sancı Zhongya Kaogu Suo Huo Hanwen Wenshu, Juan 2,Shanghai Cishu Chubanshe, Shanghai, 2005, s. 217.

⁴¹ Tang Bie Qin Zou Kang Yunhan wenshu, M. Tagh, Bian Hao: Or.8212/1557.

Çince Orijinali

前缺

- 1 别奉 (奏) 康云 汉 作人石者揭 都多 [
- 2 奴伊礼然 奴伏浑 马一匹驴 [
- 3 牛叁头 瑜论都督首领弓弩 [
- 4 左右觅战 胡数浑 马 [
- 5 连衡监官王瓚 欣衡监官口口 [

Türkçe Çevirisi:

1. Kang Yunhan, belge oluşturan memur: Shi Zhejie
2. Yi Liran, Fuhun adlarında köle, bir at ve bir eşek
3. Üç baş inek, Yulun adında idari memur, yay (harp aleti)
4. Etraflıca arandılar, yabancılar ve at çamur içinde kaldı
5. Denetleyen memur Wang Zan

Stein'in keşfettiği guosuo geçiş izni kaydına dair belgenin ilk satırında hanedanlık tarafından görevlendirilen ve belge kaydını yapan memurların ad ve soyad bilgisi yer almaktadır. İkinci satır güzergâh üzerinden geçiş yapan ve geçiş izni almak için başvuran kişinin beraberinde olan kişiler ve eşyalar hakkında bilgi vermektedir. Belgeden geçiş izni almak isteyen kişinin yanında Yi Liran ve Fuhun adında iki köle, aynı zamanda bir eşek ve bir at olduğu anlaşılmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere tüccarların beraberinde yanlarında olan kişiler, eşyalar ve yükleri taşıyan hayvanlar kayıt altına alınmıştır. Ticaret faaliyetinde bulunan tüccarın beraberinde köle bulundurması, köle ticaretinin yapıldığı ya da kölelerin çeşitli eşyalar ile değiş tokuşunun yapılmış olabileceğinin bir göstergesi şeklinde değerlendirilebilir. Üçüncü satırda üç baş inek ve bir harp aletinden bahsedilmektedir. O dönemde at ve eşek eşya ve yük taşımada kullanıldığından ticari faaliyetlerde önemli bir yere sahiptir. Geçiş izni kayıt belgesinde tüccar ya da kervanın taşıdığı eşyaların menşei ve hakkında da bilgi verilmiştir. Dördüncü satırda sağ ve solun etraflıca arandığı, yabancıların ve atların çamura bulandığı yazmaktadır. Beşinci satırda ise kontrol eden ve denetleyen memurun adı belirtilmiştir. İlgili kayıta güzergâh üzerinden geçiş yapan, hu (胡) olarak kaydedilen kişi Çin'in Han ulusu dışında olan yabancılar için kullanılan bir tabirdir. Dördüncü satırda belirtildiği üzere yabancıların ve atın çamur içinde kalması kaydı yapan memurun geçiş yapan yabancıya karşı askeri güç uygulamış olabileceği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi hanedanlığın belirttiği geçiş izni kurallarına uyulmaması durumunda hanedanlık tarafından çeşitli yaptırımlar uygulanmaktadır.

Turfan'da Tang Chuigong Yuannian (唐垂拱元年) kayıtlarında da geçiş iznine dair bir belge keşfedilmiştir. İlgili belge hanedanlığın kontrolü altında olduğu güzergâhtan geçenlerin geçiş izni kaydı hakkında detaylı bilgi vermektedir. İlgili kaydın Çince orijinal kaydı⁴² ve Türkçe çevirisi ise şu şekildedir:

Çince Orijinali:

上略

1. 康尾义罗施年卅作人曹伏磨
2. 婢可婢支 驴三头 马一匹

⁴² Geçiş izni sistemine dair orijinal kayıt ilgili kaynaktan alınmıştır: Tang Zhangru, Tulufan Chutu Wenshu, Wenwu Chubanshe, Xinjiang, 1992-1996, s. 88-94.

3. 吐火罗拂延年卅 奴突蜜
4. 奴割逻吉 驴三头
5. 吐火罗磨色多
6. 奴莫贺咄
7. 婢颯婢

(下略)

Türkçe Çevirisi:

(Üst kısım)

1. Kang Weiyi 30 yaşında, memur: Cao Fumo
2. Köle bir kız, üç baş eşek ve bir baş at
3. Tokharlar'dan olan 30 yaşında köle Tumi
4. Köle Geluoji, üç baş eşek
5. Tokharlar epey sorun çıkardı
6. Köle Moheduo
7. Köle kıza el konuldu

(Alt kısım)

Turfan'da keşfedilen bir diğer geçiş izni belgesinde yer alan bilgilerde ilk satırda güzergâhtan geçen kişinin ve belgeyi düzenleyen memurun ad ve soyad bilgisi yazmaktadır. İkinci satırda geçiş belgesi almak için kayıt yaptıran kişinin yanında bulunan kişiler ve eşyalar hakkında bilgi verilmiştir. Burada köle bir kız, üç adet eşek ve bir adet de atın olduğu yazmaktadır. Üçüncü satırda, Tokharlar'dan gelen 30 yaşında köle ve adı yazmaktadır. Dördüncü satırda yine geçiş izni belgesine başvuran ve bu güzergâhtan geçen kişinin beraberindeki kölenin adı ve yanında bulunan üç adet eşek olduğu belirtilmiştir. Beşinci satırda, Tokharlar'ın sorun çıkardığı belirtilmiştir. Altıncı satırda yine geçiş yapan kişinin beraberinde bulunan köle belirtilmiştir. Son satırda da köle kıza denetleyen memur tarafından el konulduğu belirtilmiştir. Son satırda denetleyen memur tarafından, geçiz izni belgesi almak için kayıt yaptıran kişinin beraberinde getirdiği köleye el konulması hususunda herhangi bir gerekçe belirtilmemiştir. Burada kontrol eden ve kaydı yapan memur, tüccar tarafından sunulan bilgilerin doğruluğundan endişe etmiş olabilir ya da beraberinde bulunan kölelerin yağmalama gibi usulsüz yollarla elde etmiş olduğunu da öğrenmiş olabilir. Tüm bunlar ihtimal olmakla beraber, geçiş izninde konuya dair herhangi bir gerekçe belirtilmemiştir.

SONUÇ

Çin'in altın çağını yaşadığı ve birçok farklı alanda gelişmelerin yaşandığı Tang Hanedanlığı dönemi, Çin'in yabancı uluslarla en çok etkileşimde bulunduğu dönemdir. Çin'in antik İpek Yolu stratejisi, Çin tarih kayıtlarında Batı Bölgesi olarak adlandırılan bölge ile yakından ilişkilidir. Nitekim Batı Bölgesi İpek Yolu güzergâh ve hatlarının kesişim noktasıdır. Bu sebeple Çin, antik dönemde Batı Han Hanedanlığı imparatoru Han Wu Di döneminden itibaren bölgeye odaklanmış ve bu doğrultuda stratejiler izlemiştir. Han Wu Di'nin hanedanlıkta görevli Zhang Qian'i elçi olarak Batı Bölgesi'ne göndermesiyle başlayan Çin'in Batı Bölgesi politikası, Çin'in Tang Hanedanlığı döneminde de devam etmiştir. Çin'in antik dönemde, Batı Han Hanedanlığı ve Tang Hanedanlığı dönemlerinde izlediği Batı Bölgesi stratejisi aslında hanedanlığın karşı karşıya geldiği uluslara karşı izlediği politika doğrultusunda oluşturulmuştur. Öyle ki, Batı Han Hanedanlığı imparatoru Han Wu Di Hunlardan gelen akınlara engel olmak amacıyla bölgeye elçi göndermiştir. Yine Tang Hanedanlığı döneminde Göktürkler'den gelen akınlara bir son vermek amacıyla Batı Bölgesi'nde stratejiler izlenmiştir. Çünkü, Sui Hanedanlığı son dönemlerinde Batı Göktürkleri güçlenmeye başlamış ve Batı İpek Yolu güzergâhının tamamı Batı Göktürkleri'in kontrolü altında olmuştur. Bu sebeple hanedanlığın sınırlarına yapılan akınlara son vererek Göktürkler'e karşı çıkmak ve aynı zamanda İpek Yolu geçiş güzergâhlarını kontrol etmek amacıyla özellikle imparator Tai Zong döneminde Batı Bölgesine odaklanılmıştır. Dolayısıyla, Çin'in

antik dönemde Batı Bölgesinde oluşturduğu ve izlediği stratejiler Batı Han Hanedanlığı’nda Hunlar, Tang Hanedanlığı’nda Göktürkler ile olan ilişkilerinin bir sonucudur.

Tang Hanedanlığı döneminde İmparator Tai Zong, Batı Bölgesini ve İpek Yolu güzergâhlarını kontrol altına almak ve bu güzergâh üzerinde gerçekleştirilen ticari faaliyetlerde söz sahibi olmak için bölgede aktif bir strateji izlemiştir. Bu bağlamda, İmparator Tai Zong İpek Yolu’nun kavşak noktası olan Kuça’da Anxi Genel Valilik idari yönetim birimini kurmuştur. Daha sonra stratejik konuma sahip olan Kuça’da Genel Valilik birimi altında *sizhen* olarak adlandırılan dört garnizonu kurmuştur. Hanedanlığın izlediği bu strateji Tang Hanedanlığı’nın sınır hattını batıya doğru genişletmek istemesinin bir sonucudur. Nitekim, Batı Bölgesi verimli tarım toprakları olan, coğrafi yapısından ötürü stratejik konuma ve değerli maden rezervlerine sahip bir bölgedir. Bu bölgeyi ve İpek Yolu ticaret hatlarını kontrol altına almanın yolu Batı Göktürkleri yenilgiye uğratmadan geçtiği için, hanedanlığın izlediği bu strateji askeri ve savunma amaçlı bir stratejidir. Anxi Genel Valilik merkezinin Xizhou ve Qiuci arasında sürekli olarak yer değiştirmesi ve hatta bazı dönemlerde birimlerin yönetiminin hanedanlıktan çıkması o dönemde Tang Hanedanlığının Göktürk ve Tibet gibi uluslarla çekişmede olduğunun göstergesidir. Genel Valilik idari merkezinin sürekli olarak yer değiştirmek zorunda kalması, hanedanlığın izlediği stratejinin sürekliliği olmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

İpek Yolu güzergâhlarında Han Hanedanlığı döneminde uygulanmaya başlayan *geçiş izni sistemi (guosuo)* Tang Hanedanlığı döneminde de uygulanmaya devam etmiştir. Bu dönem İpek Yolu güzergâhlarında ticari faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştiği bir dönemdir. Tang Hanedanlığı döneminde, hanedanlığın kontrolü altında olan güzergâhlarda geçiş izni sisteminin uygulanmasıyla, hanedanlık güzergâh üzerinde söz sahibi olmak istemiş ve aynı zamanda İpek Yolu güzergâhlarındaki farklı uluslar tarafından gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin Tang Hanedanlığı ticaret yönetmeliğine uygun olarak gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Ticaret yapan kervan ve tüccarlardan hat girişinde geçiş izni sistemine kayıt yaptırmaları ve hattın çıkışında da bu belgeyi ibraz etmeleri ticari faaliyetlerin hanedanlık tarafından yönetildiğinin bir göstergesidir. Hanedanlığın hat üzerinde ticari faaliyet yapanların bilgilerini ve aynı zamanda beraberinde bulunduğu kişileri, yükleri taşıdıkları hayvanları ve ticaretini yaptıkları eşyaların detaylı bilgilerini kayıt altına alması, hat üzerinde ticari faaliyetlere bir düzen getirip ticaretin daha güvenli bir şekilde yapılmasını sağlarken, aynı zamanda hanedanlığın ticari faaliyetlerde tek söz sahibi olmak istemesinin de bir sonucudur. Öte yandan, Tang Hanedanlığı döneminde geçiş izni sistemi ile tüccar ve kervanlara karşı sert ve kuralcı bir yönetmelik uygulansa da, bu tutum kervanların ticaretini yaptıkları eşyaların yağmalanmasına engel olmuştur. Bu durum da İpek Yolu ticaretinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler 1-2-3*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.
- Ban Gu, *Han Shu*, Zhonghua Shuju, Juan 96 Xiyu Zhuan, Beijing, 1962.
- Chen Yinke, *Tang Dai Zhengzhi Shi Shulun Gao*, Beijing: Shangwu Yinshu Guan, 2017.
- Deng Guangming, *Zhongguo Lishi Da Cidian*, Shanghai Cishu Chubanshe, Shanghai, 1984.
- Guang Chi Qian Long, *Da Tang Liu Dian*, Neitian Zhi Xiong, Bu Ding, Guang Chi Xueyuan Shiye Bu Kanxing, 1973.
- Guo Pingliang, "Tang Chao Wang Feng Xian Bei Zhuo An Shu Kao Shi Tang Dai Xiyu Lulu Jiaotong Yunshu Chu Tan", *Zhongguo Shi Yanjiu*, 1986, Sayı: 1, s. 136-145.
- İsenbike Togan, *Türk-Çin İlişkilerinde Ticaretin Rolü, Türkiye'de Çin'i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Kürşat Yıldırım, "İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dair Bazı Hususi Terimler I", *Avrasya Terim Dergisi*, 2(2): 20- 25, İstanbul, 2014.
- Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarına Göre Hunlar ve Gök-türkler Döneminde Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.
- Li Mingwei, *Sichou Zhilu Maoyi Shi*, Gansu Renmin Chubanshe, Gansu, 1997.
- Li Yehong, "Tang Chao Sichou Zhilu Maoyi Guanli Falü Zhidu Tanxi Yi Guosuo Weilie", *Wuhan Ligong Daxue Xuebao*, 22.cilt Sayı:5, Wuhan, 2019, 135-136.
- Lin Kouqun, *Tangdai Tubo Shi Yanjiu*, Lianjing Chubanshe, 2011.
- Liu Xu, *Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1975.
- Mallory, J. P., Mair, Victor H., *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London: Thames & Hudson, 2000.

- Muaddere N. Özerdim, “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan’ın Şehirleri”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, C. IX, Nu: 1-2, Ankara, 1951.
- Ouyang Xiu, *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1975.
- Rong Xinjiang, *Zhongguo Zhongguo yu Sute Wenming*, Sanlian Shudian, Beijing, 2014.
- Rong Xinjiang, *Zhongguo Zhongguo yu Wailai de Wenming*, Sanlian Shudian, Beijing, 2014.
- Sema Gökenç Gülez, X.Cilt Türk Dünyası Tarihi, *İpek Yolu’nun Öncüsü Zhang Qian’in Batı Bölgesi Seyahati ve Hun Çin İlişkisine Etkileri*, Ankara, 2022.
- Sima Qian, *Shiji*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1959.
- Tang Bie Qin Zou Kang Yunhan wenshu, M. Tagh, Bian Hao: Or.8212/1557.
- Tang Zhangru, *Tulufan Chutu Wenshu*, Wenwu Chubanshe, Xinjiang, 1992-1996.
- Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
- Wu Fangsi, *Sitanyin Di Sancı Zhongya Kaogu Suo Huo Hanwen Wenshu*, Juan 2, Shanghai Cishu Chubanshe, Shanghai, 2005.
- Wu Yugui, *Tujue Kehan Guo Yu Sui-Tang Guanxi Shi Yanjiu*, Shangwu Yinshuguan, Shanghai, 2017.
- Xiang Da, *Tang Dai Chang-an yu Xiyu Wenming*, Xuelin Chubanshe, Shanghai, 2017.
- Xu Xuya, *Tang Dai Sichouzhilu Yu Zhongya Shidi Congkao – Yi Tang Dai Wenxian Wei Yanjiu Zhongxin*, Shangwu Yinshu, Beijing, 2015.
- Yu Taishan, *Xiyu Tongshi*, Zhongzhou Guji Chubanshe, Zhengzhou, 2003.

On Birinci Yüzyılda Bir Keşişin İzinden: Patmoslu Christodoulos ve Güneybatı Anadolu'nun Türkleşmesiyle İlgili Bazı Tespitler

On the Trail of a Monk in the Eleventh Century: Christodoulos of Patmos and Some Findings About Turkization of Southwest Anatolia

Cüneyt GÜNEŞ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt GÜNEŞ

Milli Savunma Üniversitesi <https://ror.org/010t24d82>

Kara Harp Okulu, Doğu Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCID: [0000-0001-5960-5926](https://orcid.org/0000-0001-5960-5926)

e-mail: cgunes@kho.msu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.04.2023

Kabul/Accepted: 25.06.2023

Atf: Güneş, Cüneyt, "On Birinci Yüzyılda Bir Keşişin İzinden: Patmoslu Christodoulos ve Güneybatı Anadolu'nun Türkleşmesiyle İlgili Bazı Tespitler", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (Haziran 2023), s. 427-446.

Citation: Güneş, Cüneyt, "On the Trail of a Monk in the Eleventh Century: Christodoulos of Patmos and Some Findings About Turkization of Southwest Anatolia", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (June 2023), p. 427-446.

Öz- Yunanistan'daki Patmos Manastırının kurucusu olarak bilinen Christodoulos, Bithynia bölgesindeki Nikeia'da 1020 (ö. 1093) yılında doğdu. Bizans İmparatorluğu'nun tehlikeli ve çalkantılı bir döneminde Filistin'de, Latros Dağı'nda, Kos Adası'nda ve Patmos'ta görev yaptı. Patmoslu Christodoulos son olarak 1088 yılında Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından kendisine başış olarak verilen Patmos Adası'nda Aziz Theologos/Yuhanna Manastırını kurdu. Christodoulos ilk başta Kudüs'te sonra Latros, Strobilos, Kos Adası ve Patmos Adası'nda Türk saldırılarına uğradı ve bu saldırılardan kurtuldu. 1091'de *Hypotyposis* adlı çalışmasını yazdı. Grekçe yazılan *Hypotyposis* metni hem Türkler hem de Aziz Christodoulos'un hayatı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Ne yazık ki bu metin ülkemizde detaylı bir çalışmanın konusu olmamıştır. Selçuklu Türkleri'nin saldırısı sonrasında Kudüs'ten kaçtıktan sonra Christodoulos'un vermiş olduğu bilgiler, sadece Doğu Akdeniz tarihi için değil hem Güneybatı Anadolu hem de Türk tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Bu makalede, hem Christodoulos'un hayatı hem de Türkler hakkında vermiş olduğu bilgiler Güneybatı Anadolu özelinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler- Christodoulos, Bizans, Türkler, Patmos, Latros.

Abstract – Christodoulos, known as the founder of the monastery of Patmos in Greece was born in Niceia in Bithynia in 1020 (d. 1093). During the dangerous and turbulent period of the Byzantine Empire, he served in Palestine, on Mount Latros, on the island of Kos and Patmos. Saint Christodoulos of Patmos founded the the Monastery of Saint John the Theologian, founded in 1088 with the support of Emperor Alexios I Komnenos (1081-1118), who donated the island of Patmos. First Christodoulos was attacked by the Turks and survived the Turks' attacks in Jerusalem, then in Latros, Strobilos, on the island of Kos and on the island of Patmos. He wrote his work called *Hypotyposis* in 1091. The text of *Hypotyposis* contains important information about both the life of Saint Christodoulos and the Turks. Unfortunately, this text has not been the subject of a detailed study. The information given by Christodoulos after escaping from Jerusalem is very valuable not only for the history of the Eastern Mediterranean, but also for the history of Southwest Anatolia and Turk. In this article will be study both the life of Christodoulos and the informations he gave about the Turks.

Keywords- Christodoulos, Byzantine, Turks, Patmos, Latros.

EXTENDED ABSTRACT

Christodoulos, known as the founder of the island of Patmos in Greece was born in Niceia in Asia Minor in 1020-1093. Christodoulos became a monk at a young age on Mount Olympos (Uludag) in the region of Bithynia. During the dangerous and turbulent period of the Byzantine Empire, he served in Palestine, on Mount Latros or Latmos, on the island of Kos and Patmos. Saint Christodoulos of Patmos is considered the founder of the Monastery of Saint John the Theologian, founded in 1088 with the support of Emperor Alexios I Komnenos (1081-1118), who donated the island of Patmos for this purpose. The island of Patmos is a small Greek island in the Aegean Sea, and this place was also important in early Christian times. His aim was to create one of the most important pilgrimage sites of Christianity on the island of Patmos in the XI century. On the other hand, it seems that the Turks persecuted Christodoulos during this period. First Christodoulos was attacked by the Turks and survived the Turks' attacks in Jerusalem, then in Latros, Strobilos, on the island of Kos and on the island of Patmos. He wrote his study *Hypotyposis* in 1091. The text of *Hypotyposis* contains important information about both Christodoulos and the text Turks. The information about the Turks contained in this text proves that the Turks reached the southwestern region of Anatolian shortly after the Battle of Manzikert (1071). According to him, the Turks, who were the right arm of the Persians (Seljuks), wiped out and cruelly devastated the entire east. According to him, the Turks were a "lawless people". On the other hand, Christodoulos attributes the reason that the Turks fought very well and that they were sent to "the multitude of our sins". This text contains both fiction and reality. In this study, the life of St. Christodoulos of Patmos and his study called *Hypotyposis* will be explained in terms of their significance for Byzantine and Turkish history.

GİRİŞ

Volkanik bir oluşum olan Patmos Adası, Ege Denizi'nde küçük bir Yunan adasıdır. Bu ada, coğrafi olarak bir “Denizati”na benzemekle birlikte kapladığı alan yaklaşık 34.05 km² dir. Çeşitli koylardan ve burunlardan oluşan kıyı şeridi ise, 37 mil (60 km)'dir ve etrafında beş küçük adacık mevcuttur. Ege Denizi'nin en büyük adalarından birisi olan Samos [Sisam] Adası'na kuzey ve kuzeydoğudan uzaklığı, yaklaşık 22 mil yani 35 km. olup Anadolu'nun en batı kıyısına yani Mykale [Dilek] Dağı'na olan uzaklığı ise, 30 mil yani 49 km.'dir.¹

Roma İmparatorluk döneminde Rodos, Kos ve Samos adaları gibi bir sürgün yeri olan Patmos Adası, Erken Hıristiyanlık dönemi için de bu önemini devam ettirmiştir. Bunun nedeni, hem Hıristiyanlık inancına hem de Yeni Ahit'in “Vahiy” bölümünde verilen bilgiye göre, Hz. İsa'nın havarilerinden birisi olan Havari Yuhanna, “Tanrı'nın sözü ve İsa'nın şehadeti için Patmos denilen adada” bulunmaktaydı.² Dolayısıyla Hıristiyanların kovuşturmaya uğradığı Roma İmparatoru Domitianus (MS 81-96) döneminde³ Havari Yuhanna, Patmos Adası'na sürgüne gönderilmiş ve adadaki bir mağarada sürgün hayatı yaşamıştır.⁴ Yeni Ahit'te geçen bilgiler dolayısıyla kilise geleneklerine göre, bir müddet sonra Patmos Adası, Hıristiyanlar için önemli bir hac merkezi haline gelmiştir.

Havari Yuhanna'dan sonra adanın en önemli dinî temsilcisi, bu çalışmada mevzu bahis edilen ve 1088 yılında Ada'ya gelen Aziz Christodoulos olmuştur. Ege Denizi'nin Doğu Akdeniz'e açılan stratejik noktalarından birisi olan Patmos Adası'nda, Hıristiyanlığın en önemli hac merkezlerinden birisini kurmadan önce Aziz Christodoulos, doğuda hızla yükselen ve güçlü yeni bir imparatorluğun temellerini atan Türkler tarafından sanki takip edilmiştir. Genç yaşta keşiş olduktan sonra Christodoulos, çeşitli aralıklarla ilk başta Kudüs'te sonra Latros/Latmos [Beşparmak]⁵, Kos Adası [İstanköy] ve Patmos Adası'nda Türklerin saldırılarına maruz kalmıştır.⁶

1091 yılından 1093 yılındaki ölümüne kadar Grekçe'de *Hypotyposis*⁷ (1091), *Diathēkē*⁸ ve *Kodikellos*⁹ (1093) olarak adlandırılan eserlerini yazdı.¹⁰ *Hypotyposis* adlı eserinde vermiş olduğu bilgilerden anlaşılan Christodoulos ve yanındakiler birçok sıkıntıya rağmen Türklerin saldırılarından sağ kurtuldular. Patmos Adası'ndaki hayatından sonra Euboea [Eğriboz]'ya taşındı ve muhtelemen 1093 yılında da burada öldü.¹¹

A. Aziz Christodoulos'un Hayatı ve Türklerden Kaçışı

Günümüzde Yunanistan'a bağlı olan Patmos Adası'nın “Azizi” olarak bilinen Christodoulos Latrinos, 1030'dan önce Bithynia'daki Nikeia [İznik] yakınlarındaki bir köyde doğdu. Christodoulos dindâr bir aileye sahip olup ailesi¹², evlilik çağına gelinceye kadar bir öğretmen tutarak eğitimine katkıda bulunmak istemesine rağmen Christodoulos¹³, çocukluk yaşlarında dinî meselelere kafa yormaya

¹ Mark Wilson, “Geography of the Island of Patmos”, *Lexham Geographic Commentary on Acts through Revelation*, (Ed. Barry J. Beitzel), Lexham Press 2019, s. 619-620.

² *Yeni Ahit-Vahiy*.1.9-12.

³ Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk-Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 121.

⁴ Ömer Faruk Harman, “İncil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 272.

⁵ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Yay., İstanbul 1993, s. 510.

⁶ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, (Trans. P. Karlin-Hayter, Ed. J. P. Thomas-A. C. Hero), Vol. V, Dumbarton Oaks 2000, s. 565.

⁷ Kurallar/Tâlimatlar.

⁸ Vasiyetnâme.

⁹ Vasiyetnâme Zeyli.

¹⁰ Miklosich-Mülller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 59, 81, 85; Christodoulos hakkındaki bazı önemli detayları, ilk kez onun hayat hikâyesini (Encomia) yazan Rodos Metropoliti John vermektedir. John eserini II. Ioannes Komnenos (1118-1143) döneminde tamamlamıştır. Eser hakkında bkz. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, (Ed. Ioannis Polemis-Theodora Antonopoulou), Vienna 2021, s. 145-167.

¹¹ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 565.

¹² *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 148.

¹³ Anlaşılan çocukluk çağlarında Christodoulos çeşitli yeteneklere sahip, alçakgönüllü bir çocuktü ve bundan dolayı da ailesi bir öğretmen tutma gereği hissetmiştir. Eğitim hayatında da derslerini hızlı şekilde kavramaktaydı. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s.149.

başlamış ve ailesinin isteklerini yerine getirmeyip¹⁴ Bithynia’da Olympos [Uludağ] Dağı’ndaki bir manastıra kaçmıştır.¹⁵ Bu manastırda, metne göre manevî babası olacak olan bir münzevi ile tanışmış ve kendisine göre dinî anlamda “*erdem giden yolu*” ondan öğrenerek genç yaşta keşiş olmuştur. Christodoulos, üç yıl birlikte yaşadığı manevî babasının ölümünden sonra çok üzülmüş ve bu manastıra yerleşmiştir. Arkasından muhtemelen 1054 yılı¹⁶ civarında Petrus ve Paulos’un mezarlarına dinî saygısını göstermek için Roma’ya seyahat etti. Ardından yirmi beş yaşındayken “Yeniden Diriliş Kilisesini” ziyaret etmek için Kudüs’e gitti. Aziz Sabbas Lavrası’nda bir münzevi olarak biraz zaman geçirdikten sonra çöllere çekildi. Arap bedevi kabilelerinin baskınları ve Selçuklu Türkleri’nin Kudüs’ü fethi¹⁷, Cristodoulos’u Filistin’i dolayısıyla Kudüs’ü terk etmeye zorladı. 1075 yılı civarında “kardeşleriyle” beraber Küçük Asya’daki Miletos [Balat]’a gitmeye karar verdiler ve deniz yoluyla buraya ulaştılar. Miletos’a oldukça yakın olan ve birçok münzevinin yaşadığı Latros Dağı’na yerleştiler.¹⁸

Doğu Roma [Bizans] İmparatorluğu’nun tehlikeli ve çalkantılı bir döneminde, XI. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs’te, Latros/Latmos Dağı’nda, Kos ve Patmos Adaları’nda dinî hayatını yaşayan Christodoulos, belirtildiği üzere manevî babasının ölümünden sonra Roma’ya ve Kutsal Topraklar’a hac için seyahat etmiştir. 1076’dan 1079’a kadar *protos*¹⁹ olarak görev yaptığı yer olan Latros’daydı.

Bu göreve, 1075-1081 yılları arasında Konstantinopolis Patrikliği yapan ve İmparatorlar III. Nikephoros Botaniates (1079-1081)’e ve I. Aleksios Komnenos (1081-1118)’a taç giydiren Patrik I. Kosmas tarafından 1076 yılında atanmış olup²⁰ görevi, Latros’un tüm manastır topluluğunun denetimini sağlamaktı.²¹

Son olarak Christodoulos, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos tarafından kendisine mülk olarak verilen Patmos Adası’nda 1088 yılında imparatorluğun en önemli manastırlarından birini kurdu. Bu manastıra, Havari Yuhanna’ya ithafen Theologos adını verdi ve Patmos Adası’nda kaldığı sürece iyi ve samimi bir Hıristiyan olarak hizmette bulunduğu için “Patmoslu” olarak adlandırıldı.²² Daha öncede bahsedildiği gibi 1091 yılından 1093 yılındaki ölümüne kadar *Hypotyposis* (1091), *Diathēkē* ve *Kodikellos* (1093) adlarındaki eserlerini yazdı.²³

Christodoulos’un bizzat verdiği bilgilere bakılırsa, onun esas amacı bir manastır kurmaktır. Çünkü bu sayede hem Tanrı’ya daha iyi hizmet edebileceğine inanıyordu hem de münzevi hayatı dilediği gibi yaşayabilecekti. Ayrıca, böyle bir manastır sayesinde, o sıralarda bölgeyi tehdit eden Türk akınlarından da korunmayı umuyordu.

¹⁴ Ailesi, gençlik yaşına gelince onun geçimini sağlaması için para kazanmasını ve evlenmesini istemekteydi. Nitekim kendi isteği dışında bir müddet sonra da evlendirilmiştir. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 150.

¹⁵ Prousa [Bursa] yakınlarındaki Olympos Dağı’nda birçok manastırın var olduğu bilinmektedir. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 151; Bu konu hakkında detaylı bilgi almak için bkz. Klaus Belke, *Bithynien und Hellespont*, Vienna 2020, s. 860-865.

¹⁶ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 17, dpnt. 4.

¹⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 46-47.

¹⁸ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 17, 152-154; Christodoulos kendisinin doğudan geldiğini ifade etmektedir. Bk. F. Miklosich-I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, Vol. 6, Vienna 1890, s. 60.

¹⁹ İmparatorlukta birçok dinî yapının inşa edildiği ve bir kompleks olarak değerlendirilebilecek, örneğin Athos ve Latmos Dağı bölgelerinde bulunan manastır ve lavralarındaki toplulukların başıdır. Bk. A. Kazhdan-A. M. Talbot, “Protos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, s. 1746-1747.

²⁰ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 18; I. Kosmas için bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 93-94, 100.

²¹ Latros’ta bulunan keşişler, Christodoulos’un Latros yöneticisi olması için kendisine baskı yapmışlar ancak Christodoulos bunu kabul etmemiştir. Arkasından keşişler, dönemin Konstantinopolis Patriğiyle görüşerek Christodoulos’un Latros yöneticisi olarak atanmasını sağlamışlardır. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 155.

²² Theodora Antonopoulou, “The Canon on St Christodoulos of Patmos by Daniel, Metropolitan of Smyrna”, *HMATA IIANTA, Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature, Philosophy and Culture in Honour of Prof. Andreas I. Voskos*, (Ed. A. Papatthomas-G. Karla-D. Stamatis), Athens 2020, s. 535.

²³ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 59, 81, 85; Christodoulos hakkındaki bazı önemli detayları, ilk kez onun hayat hikâyesini (Encomia) yazan Rodos Metropoliti John vermektedir. John eserini II. Ioannes Komnenos (1118-1143) döneminde tamamlamıştır. Eser hakkında bkz. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, (Ed. Ioannis Polemis-Theodora Antonopoulou), Vienna 2021, s. 145-167.

Bunun yanı sıra kendisi, özellikle manastır hayatında bir düzenin, kuralların ve ilkelerin olması gerektiğine dair hayatı ifade eden cenobitic/senobitik manastır geleneğini benimsemiştir.²⁴ Nitekim *Hypotyposis* eserini yazmasındaki esas amacı da manastırlarda uygulanacak olan bu kurallar bütününe ortaya koymaktır.²⁵

Selçuklu Türkleri'nin tam anlamıyla Ortadoğu'ya yöneldikleri Sultan Melikşâh (1072-1092) döneminde Melikşâh, Suriye ve Mısır'ın fethi ile doğrudan ilgilenmemiş ve bu meselenin çözümünü Türkmen beylerine bırakmıştır. 1070 yılında Kızılı, Şöklü ve özellikle Suriye ve Filistin'deki siyasi faaliyetleri sonucunda Atsız b. Uvâk, Fâtımîlerin hâkimiyetindeki Kudüs'ü 1071/1073 yılında ele geçirmiş ve bölgede Türk hâkimiyetini tesis etmiştir. Ayrıca Atsız, bölgede Kudüs merkez olmak üzere Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olan bir Türkmen Beyliği de tesis etmiştir.²⁶

Türkmen Beyi Atsız b. Uvâk'ın fetihleri sırasında uygun şekilde Hıristiyanlığı öğrenmek ve keşiş hayatı yaşamak için Christodoulos da Filistin'de bulunmaktaydı. Dolayısıyla Christodoulos, Türkleri bizzat görmüş ve Türkler hakkında bazı bilgiler vermiştir. Ancak bu bilgilerinde sadece Türkler için değil genel olarak Müslümanlar hakkında da pek olumlu ifadeler kullanmamıştır. *Hypotyposis* adlı eserinde o, "Serasen"²⁷ tabir ettiği Müslümanların Filistin Bölgesi'ndeki askerî faaliyetlerinden bahsetmiş, onların "anlaşılmaz" ve "uğultulu" konuştuklarını ileri sürmüş, bu sırada bölgedeki Hristiyanların onlar karşısındaki kayıplarını da anlatmıştır.

"Asya ve Ionia'da şimdi Tanrı'nın kılıcı, kınına dönmeyi reddederek durmaksızın ya da dinlenmeden saplanmak için düşüyor. Bu topraklara karşı parlak kılıç da sallandı, ölümcül silahlarıyla yaylar çekildi. Onun okları, tutsakların ve yaralıların kanlarıyla ıslandı. Burada Tanrı'nın gazabıyla tutuşturulan, Romalıların topraklarını yiyip bitiren ve dağların temellerini ateşe veren ateş yanıyor."²⁸

"Kılıç", "Yay" "Sarhoş Oklar" ve "Tutuşturulmuş Ateş" ne anlatmak istiyorum? Türklerin vahşileri, Perslilerin sağ kolu [Selçuklular] doğunun tamamını yok etti ve zalimce yağmaladı. Kasabaları ve şehirleri aynı şekilde yıkan bu kanunsuz millet, üzerinde halkın yaşadığı aynı yıkımları getirerek bu araziye [Filistin] de saldırdı. Çünkü günahlarımızın çokluğu Agareneslerin²⁹ [Haceroğulları] başarılarını arttırdı."³⁰

Christodoulos'un bu ifadeleri, onun sadece Müslümanlar için değil Selçuklu Türkleri için de nasıl bir algıya sahip olduğu noktasında oldukça çarpıcıdır. Genel itibarıyla Hıristiyan kaynaklarında, İslâmiyet'in ortaya çıkış sürecinde ve sonrasında da karşımıza çıkan bu algı, esasında doğunun tamamen yakılıp yıkıldığı ve tüm halkın katledildiği şeklinde ifade edilmekle birlikte bu bilginin ne kadar gerçekliği yansıttığı şüphelidir. Ancak şu ifade edilmelidir ki, akınlarıyla birlikte Selçuklu Türkleri'nin, imparatorluk birlikleri ve halkı üzerinde ciddi bir baskı oluşturduğu kesindir³¹ ve Cahen'in de belirttiği gibi bu dönemde Türklere hiçbir askerî veya idarî direnç gösterilmedi.³² Dolayısıyla daha sonra da ifade edileceği üzere Christodoulos'un korkusu bu baskı ve direncin gösterilememesidir. Nitekim *Hypotyposis* eserinde bundan dolayı Christodoulos, kendisine göre Tanrı'nın emretmiş olduklarını,

²⁴ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 20.

²⁵ Hem kendi hayatını hem de manastır kurallarını anlattığı *Hypotyposis* adlı eserini, ölmeden önce özellikle onu takip eden keşişlere bıraktı. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 21.

²⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 46-47; Ayşe D. Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 659-660; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 33, 35-36; Farhad Daftary, *İsmaililer-Tarihleri ve Öğretileri-*, (Çev. Ahmet Fethi), Alfa Yay., İstanbul 2014, s. 308-309; A. C. S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, (Çev. Özkan Akpınar), İletişim Yay., İstanbul 2020, s. 74.

²⁷ Ortaçağ'da ve Haçlı Seferleri sırasında tüm Müslümanları tanımlamak üzere "Saraceni" terimi kullanılmıştır. Bk. Zafer Duygu, *İslâm ve Hristiyanlık*, Timaş Yay., İstanbul 2021, s. 190.

²⁸ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 61.

²⁹ Ortaçağ kaynaklarında eğer Müslümanlar veya Türkler, fetihleri çerçevesinde kökenleri üzerinden tanımlanacaklarsa, bu durumda "Serasen" adlandırmasının yerine Hz. İbrahim, Hz. Hacer ve Hz. İsmail'in adları ön plana çıkartılır ve burada ifade edilen "Agaranes" ile Hacer'e dayanan soydan geldiklerini ifade edilir. Bk. Duygu, *İslâm ve Hristiyanlık*, s. 190.

³⁰ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 61-62.

³¹ A. Daniel Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, (Çev. Tanık Özbek), Koyusiyah Yay., Ankara 2022, s. 225.

³² Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002, s. 1.

istediği münzevi hayatı yaşayamadığını ve günaha düşmemek için Müslümanlar tarafından adeta Kudüs'ten sürgün edildiğini ifade etmektedir.³³

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere sadece Doğu'da değil Anadolu'da da Türklere karşı koyabilecek bir güç söz konusu değildir ve ileride de bahsedileceği üzere Türkler, Anadolu'nun en batısına, Latros'a kadar ulaşmışlardır.

Christodoulos metninde Türklere sıkça, "Barbar", "Kanun Tanımaz" ve "Tanrı Tanımaz" bir millet olarak bahsederek Türkler hakkında son derece olumsuz bir algıya sahiptir. Ancak bununla birlikte Selçuklu Türkleri'nin fetihlerinin sebebinin, "günahlarının çokluğuna" dolayısıyla kendilerini Tanrı'nın bir cezası ve gazabı olduğuna da bağlamaktadır.³⁴ Dolayısıyla Christodoulos, Selçuklu Türkleri'nin Tanrı tarafından gönderildiği kanaatini taşımaktadır. Zira ona göre, Tanrı'nın hâlis kulları olan Hristiyanlar pek çok günah işlemişler ve bu nedenle cezalandırılmayı hak etmişlerdir. Christodoulos, işte bu bağlamda Selçuklu Türkleri'nin askerî faaliyetlerini âdeta takdir-i ilâhî gibi görmektedir; onların başarılarını ise Hristiyanlar açısından, "günahları yüzünden maruz kaldıkları bir tür ceza" olarak yorumlamaktadır.³⁵

Bu bakış açısıyla birlikte özellikle Selçuklu Türkleri'nin faaliyetleri sonucunda Christodoulos, Kudüs'ten bugünkü Bafa Gölü'nün Beşparmak Dağları'na tekabül eden Latros bölgesine gelmiştir. Latros'a geldikten sonra burada detayları verilecek olan Genç Paulos (ö. 955)'un kurmuş olduğu Stylos Manastırı'na yerleşmiş ve Stylos Manastırı'nın yöneticiliğini üstlenmiştir.³⁶ Yani kendisinin deyimiyile Asia'da [Batı Anadolu], yerelde "Latros" olarak adlandırılan hoş bir yerdeki huzurlu bir dağa yerleşmiştir.³⁷ Ancak bu yerleşmeden önce Latros bölgesinin, Christodoulos tarafından neden tercih edildiği ve Latros'un, hem Doğu Roma hem de Hristiyanlık tarihi açısından önemine değinmek konunun anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

B. Aziz Christodoulos'un Latros'a Gelişi ve Latros

Türkiye'nin batı kıyısında yer alan ve Antik Miletos [Balat] kentinin hinterlandını oluşturan Latros [Beşparmak] Dağları, Antik Çağ'daki adı "Herakleia" olan Bafa Gölü'nün doğu kıyılarından dik bir şekilde yükselerek yaklaşık 1.400 m.'ye kadar ulaşmaktadır. Antik Çağ'da "Latmos" olarak bilinen bu bölge, Doğu Roma döneminde "Latros" olarak adlandırılmıştır.³⁸

Resim 1. Latros Dağları Genel Görünüm

³³ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 60.

³⁴ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 61-62.

³⁵ 634 yılı sonlarında Kudüs'ün bu dönemdeki başpiskoposu Sophronios'un, Müslüman fetihlerinin başladığı bir dönemde vermiş olduğu bir vaaz bu durumun erken tarihli bir örneğini ihtiva etmektedir: "Bununla birlikte bizler, sayısız günahlarımız ve ciddi kötü davranışlarımız nedeniyle bu şeyleri görmekten mahrum kaldık ve güzergâh üzerinden Beytüllâhim'e girmekten de engellendik. Gerçekten, gönülsüzce ve isteğimizin hilafına, vücudumuzu bağlayan bir şeyden değil fakat Arapların korkusu yüzünden evlerimizde oturmak durumundayız." Bk. Duygu, *İslâm ve Hristiyanlık*, s. 193.

³⁶ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 62; Thomas Arentzen-Derek Krueger, "Romanos in Manuscript: Some Observations on the Patmos Kontakarion", *Proceeding of the 23rd International Congress of Byzantine Studies*, (Ed. Bojana Krsmanović-Ljubomir Milanović, Belgrade 2016, s. 648.

³⁷ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 60.

³⁸ A. Herda-H. Brückner-M. Müllenhoff-M. Knipping, "From the Gulf of Latmos to Lake Bafa: On the History, Geoarchaeology, and Palynology of the Lower Maeander Valley at the Foot of the Latmos Mountains", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 88, No. 1, 2019, s. 1-3; Dolayısıyla çalışmada döneme uygun olarak "Latros" adlandırılmasının kullanılması daha uygun olacaktır.

Latros Dağları, Antik Çağ'da Anadolu'nun kutsal kabul edilen bölgelerinden birisi olup Doğu Roma İmparatorluğu döneminde de manastır yaşantısının merkezlerinden birisidir.³⁹ Herakleia Gölü'ndeki adacıklarda dâhil Latros Dağlarının yüksek kesimlerinde de çeşitli dönemlerde yapılmış manastırlar mevcuttur. Latros'da manastırların ilk kez ortaya çıkışı, muhtemelen VII. yüzyılda Arap fetihleri dolayısıyla Sina Yarımadası'ndan kaçan keşişler vasıtasıyla gerçekleşmiştir.⁴⁰ Kendisine kadar ulaşan birtakım “eskilerden almış olduğu” bilgilere dayanarak Christodoulos, “Latros” olarak adlandırılan bu yere, Sina ve Raithou'da⁴¹ yaşayan kutsal azizlerin, hepsinin olmasa da çoğunluğunun yerleştiğinden ve Latros'un ününü buna borçlu olduğunu öne sürmektedir.⁴² Dolayısıyla Latros, tarihî Karia coğrafyasında bulunan ve özellikle Arap ve Türk saldırılardan kaçan keşişlerin sığındıkları önemli bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk saldırıları kesintiye uğradıktan sonra bu önemini, özellikle XII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar tekrar devam ettirmiştir.

Akdeniz'den bölgeye ulaşan Arap saldırılarından dolayı Herakleia Gölü çevresinde bulunan manastırlar terk edilmiş ve tehlikeden korunmak için keşişler, Arapların ulaşamayacağı Latros Dağlarının yüksek kesimlerine kaçarak yeni manastır kompleksleri ve lavralar⁴³ inşa etmişlerdir.⁴⁴

Ulaşımı oldukça zor olan bu lavralar ve manastırlar, halk arasında günümüzde Latros'ta, “Arap Avlusu” olarak adlandırılan mevkide kurulmuştur. Herakleia Gölü'nden Latros Dağları'ndaki bu yaşam alanına/yapılara bakıldığında bunların görülmesi, eğer coğrafya bilinmiyor ise bulunması neredeyse imkânsızdır.

Resim 2. Latros Dağları'ndan Herakleia Gölü

Bölgenin Hıristiyanlık tarihindeki diğer bir önemi, 787 yılında toplanan II. Nikeia Konsili'ne, kilise yöneticisi olan *hegoumenos*⁴⁵ İsidoros'un katılmış olmasıdır. Bölgeden onun bu konsile katılması, VIII.

³⁹ Herda-Brückner-Müllenhoff-Knipping, “From the Gulf of Latmos to Lake Bafa: On the History, Geoarchaeology, and Palynology of the Lower Maeander Valley at the Foot of the Latmos Mountains”, s. 4; A. Peschlow-Bindokat, “Latmos'taki Prehistorik Kaya Resimleri”, *Karialılar-Denizcilerden Kent Kuruculara*, (Çev. Güler Ateş), (Haz. O. C. Henry-Ayşe Belgin-Henry), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 174, 176.

⁴⁰ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 1237; Nitekim VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Arapların, Ege Denizi kıyılarında ve adalarda siyasî istikrarsızlık oluşturduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Arap saldırılarından kaçan yerli halk ve din adamları, kıyı ve kırsal bölgeleri boşaltmış ve kendilerini güvende hissedebilecekleri yüksek kesimlere kaçmışlardır. Bu yüksek kesimlerde ise güvenlik bölgeleri yani *kastron*lar inşa etmişlerdir. Nitekim hem Arap hem de Türk saldırılarına karşı koymak için bölgede birçok *kastron* inşa edilmiştir. Bk. Cüneyt Güneş, “On İkinci Yüzyılda Bizans ve Türkler Arasında Bir Sınır Garnizonu: Phileta”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. 5, S. 9, 2023, s. 121.

⁴¹ Sina Yarımadası'nın güneybatısında bulunan önemli bir manastır merkezidir. Bk. Leslie S. B. MacCoull-N. P. Ševčenko, “Raithou”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, s. 1770.

⁴² Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 60.

⁴³ Lavra, kilise ve yemekhaneden oluşan bir çekirdeğin etrafında şekillenen ve bir baş münzevinin rehberliğinde olan topluluklar ve yaşam alanlarını ifade etmektedir. Bk. Ayça Tiryaki, “Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVI/2, 2007, s. 55.

⁴⁴ Ayça Tiryaki, “Anadolu'da Manastır Hareketi ve Manastır Mimarisi”, *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, Çev. G. Bike Yazıcıoğlu, Haz. Engin Akyürek-Koray Durak, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2021, s. 167; Lavra hakkında ayrıca bkz. A. M. Talbot-A. Kazhdan, “Lavra”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, s. 1190.

⁴⁵ Hegoumenos, bir kilise topluluğunun dinî lideri olup bu kişi, kilisenin idarî ve ekonomik yönetiminden sorumluydu. Bir seçimle bu göreve getirilenler, kilise içinden özellikle bilgili ve dindâr olan kişilerdi. Bu kişi, örneğin dış dünya ile ilişki kurma,

yüzyılda Latros'da, hem Hıristiyanlığı hem de İmparatorluğu temsil eden yöneticilerin olduğunu kanıtlamaktadır. Bu tarihten sonra bölgenin en önemli din adamlarından birisi olacak olan “Latroslu Genç Paulos” olarak bilinen kişi, X. yüzyılın başlarında bölgeye gelmiştir. Kendisi IX. yüzyılın sonlarına doğru Pergamon [Bergama]'da doğmuş olup küçük yaşta yetim kaldıktan sonra kardeşi tarafından Karia Manastırı'nın kurucusu Petrus'a getirilmiş ve böylece Paulos münzevi yaşamla tanışmıştır. Petrus'un ölümünden sonra halefi, Paulos'un Latros'ta münzevi bir yaşam sürmesine müsaade etmiş⁴⁶ ve Paulos, burada münzevi hayatını yaşayabileceği üç yeni manastır kompleksi oluşturmuştur.⁴⁷ Paulos kendisine, Hıristiyanlıkta da bir gelenek olan⁴⁸ oldukça sarp-dik bir kayanın üstüne ve etrafı surlarla çevrili yeni bir manastır inşa etmiştir.⁴⁹ Bu manastır, yüksek bir kaya üzerine inşa edildiği ve münzevi hayatını bu kaya üzerinde yaşadığı için “Stylos”; manastırı ise, “Stylos Manastırı” olarak adlandırıldı. Bu inşasından ve ilk Hıristiyan azizlerinden birisi olan Paulos ile karıştırılmaması için de kendisine “Aziz Stylos” denildi.⁵⁰

Resim 3. Aziz Stylos Manastırı

Doğu Roma İmparatorluğu'nun en önemli ve en dindâr imparatorlarından birisi olan İmparator VI. Leo (886-912) döneminde, Latros'a diğer arazilerle birlikte *proasteion* olarak adlandırılan ve üzerinde köylülerin yaşadığı “mülkler” verildi⁵¹; İmparator I. Romanos Lakapenos döneminde ise bağışlar yapıldı.⁵² Bu mülklerde, Orta Bizans döneminin ekonomisinin temelini oluşturan tarım ve hayvancılık gerçekleştirildi. Herakleia Gölü ve çevresinde anlaşılan bu faaliyetlere bölgedeki manastır yetkilileri de katıldı.⁵³ Dolayısıyla bölge din adamları, Bizans kırsal hayatının önemli bir parçası olmakla birlikte, her ne kadar izole bir yaşantıyı dikkate alıyor olsalar da toplumla bağlarını sürdürmek, iletişim kurmak, himaye etmek ve erişilebilir olmaları da gerekmektedir.⁵⁴ Bu açıdan mülklerin verilmesi, bölgede sadece din adamlarının değil aynı zamanda halkın da yaşadığını kanıtlamaktadır.

imparatorluk sarayında ve patriklikte etkili olma ve daha iyi yeme-içme gibi ayrıcalıklara sahipti. Bk. A. M. Talbot-A. Kazhdan, “Hegoumenos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, s. 907.

⁴⁶ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 135.

⁴⁷ Aziz Stylos, ilk lavrasını muhtemelen 920-930 yılları arasında kurdu. Bk. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*: Vol. II, Paris 1975, s. 234.

⁴⁸ Hıristiyanlıktaki bu gelenek hakkında detaylı bilgi almak için bkz. İlknur Kaya, “Münzevi Yaşam Fikrinin Bizans Tasvirlerindeki Yansımaları: Sütun Üzerinde Yaşayan Azizler”, *Sosyal Bilimlerde Güncel Akademik Çalışmalar*, Vol. III, (Ed. Mehmet Evsile vd.), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 1-37.

⁴⁹ Bölgedeki diğer büyük bir manastır olan Kellibara (Yediler) Manastırı'nın da etrafı da surlarla çevrilidir. Bu manastır da büyük bir kayanın üstüne inşa edilmiştir.

⁵⁰ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 135.

⁵¹ A. M. Talbot-A. J. Wharton, “Latros”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, s. 1188-1189; Proasteion hakkında bkz. M. Bartusis, “Proasteion”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, s. 1724.

⁵² *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 136.

⁵³ Philipp Niewöhner, “The Byzantine Settlement History of Miletus and Its Hinterland – Quantitative Aspects. Stratigraphy, Pottery, Anthropology, Coins, and Palynology”, *Archäologischer Anzeiger*, S. 2, 2016, s. 278; Günümüzde Herakleia'nın yüksek kesimleri de dâhil zeytincilik; Göl çevresindeki yerleşimlerde ise yoğun şekilde hayvancılık faaliyetlerinin devam ettiği gözlemlenebilmektedir.

⁵⁴ Kostis Smyrlis, “Monasteries, Society, Economy, and the State in the Byzantine Empire”, *The Oxford Handbook of Christian Monasticism*, (Ed. B. M. Kaczynski), Oxford University Press 2020, s. 156.

Bu açıdan X. yüzyılda Latros bölgesinde özellikle denizden gelebilecek saldırılara karşı koymak için “Herakleia Korphitianoileri” olarak adlandırılan muhtemelen bölgenin yerlisi olan bir halk da yaşamaktaydı. İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-920/945-959)’un vermiş olduğu bilgiye göre, 911-949 yıllarında Arapların elinde bulunan Girit’i almak için yapılan seferlerde, hem askerî seferler sırasında bölgedeki keşişlerden Tanrı’ya dua etmesi istenmiş⁵⁵ hem de Latros bölgesindeki bu halktan da asker olarak istifade edilmiştir. Anlaşılan askerî nitelikleri de ön planda olan bu halktan, her bir sandala dört kişinin alınabileceği şekilde “Herakleia Korphitianoileri” bindirilmeli ve *prōtokankellarios*⁵⁶ olarak adlandırılan görevli vakit kaybetmeden sandalları göndermelidir bilgisi verilmektedir.⁵⁷ Bu halk, XI. yüzyılın sonlarına tekabül eden ve bölgeye ulaşan Türk saldırıları dolayısıyla muhtemelen bölgeden ayrılmak ya da Aziz Christodoulos’un yaptığı gibi Adalara sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra yine bölgenin dinî öneminin olduğuna dair en önemli bilgileri, kilise kayıtları olan *Notitiae*’den edinmekteyiz. Nitekim Latros Piskoposluğu, VII. yüzyıldan itibaren *Notitia Episcopatum* [Kilise] kayıtlarında herhangi bir kesintiye uğramadan, Karia *Eparkhiası*’nda Stauroupolis [Geyre] Metropolitliği’ne bağlı bir piskoposluk bölgesi olarak kaydedilmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla bölgenin, hem imparatorluğun idarî ve askerî hem de dinî açıdan hiç şüphesiz ciddi bir önemi vardı.

Resim 4. Stylos Manastırını Çevreleyen Sur Duvarı

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Christodoulos, Kudüs’ün Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra dinî önemi olan, kendisini güvende hissedebileceği ve istediği münzevi hayatı Türklerden oldukça uzakta yaşayabileceği Latros’a gelmiştir. Onun Latros’a gelmesinde, hiç şüphesiz Sina ve Raithou’dan kaçan azizlerin bu bölgeye yerleşmesi, kendisinin deyimiyle onlara olan sevgisi⁵⁹, Aziz Stylos’un hayatı ve bölgenin dinî önemi etkili olmuştur. Kendi iradesiyle bölgeye yerleşen Christodoulos, Latros’a geldikten sonra Aziz Stylos’un ardından Latros’un en ünlü din adamı olmuştur.⁶⁰

⁵⁵ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 136.

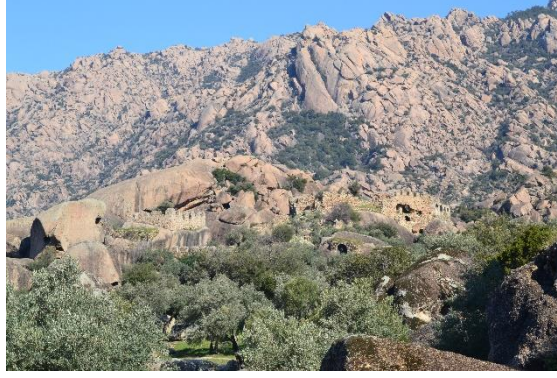
⁵⁶ Geç Roma döneminde *Praetōrian Prefekti*’nin yardımcısı *kankellarios*, X. yüzyılda *prōtokankellarios* olarak adlandırılmıştır. Bu kişi, imparatorluğun çeşitli birimlerinde sekreterlik görevini yerine yetkilidir. Bk. Cüneyt Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 159.

⁵⁷ John. F. Haldon, “Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration- Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies”, *Travaux et Mémoires*, 13, Paris, 2000, s. 213.

⁵⁸ *Notitiae*, 1.288; *Notitiae*, 2.351; *Notitiae*, 3.469; *Notitiae*, 4.306; *Notitiae*, 7.365; *Notitiae*, 9.247; *Notitiae*, 10.299; *Notitiae*, 13.303.

⁵⁹ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 61.

⁶⁰ Theodor Wiegand, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899-Der Latmos*, Band 3/1, Berlin 1899, s. 185.

Resim 5. Latmos Eteklerindeki Kellibara Manastırı

Kudüs'ün Türkler tarafından ele geçirilmesi, Türklerden kaçan Christodoulos'un güvende olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü Beihammer'ın da ifade ettiği gibi 1077 Haziranı'nda Nikephoros Botaniates ayaklanması ve Nisan 1081 Aleksios Komnenos'un ayaklanması arasındaki dönem, Türkmenlerin savaşçı ve göçebe gruplarının kalıcı olarak Anadolu'ya yerleşmeye başladığı dönemi ifade etmektedir. Dolayısıyla imparatorluğun içine düşmüş olduğu istikrarsız dönemi de göz önünde bulundurduğumuzda, 1077 yılına kadar Batı Anadolu'daki Türk varlığı zaten giderek artmaktaydı.⁶¹

Resim 6. Kellibara Manastırı'nı Koruyan Sur Duvarı

C- Aziz Christodoulos'un Strabilos'a Gelişi ve Türk Korkusu

Türk varlığının, Batı Anadolu'da artmaya başladığı bir dönemde, Anadolu'nun en batısına kaçan Christodoulos, 1091 yılında kaleme almış olduğu *Hypotyposis* adlı eserinde, ölünceye kadar kalmak istediği yer olan Latros'a, 1079 yılında Türklerin saldırdıkları ve bu saldırı dolayısıyla yanına almış olduğu birkaç keşişle, muhtemelen Mart 1079'dan sonra ya da Mart 1080'den önce Strobilos [Aspat]⁶² kaçtıklarının bilgisini vermektedir.⁶³ Dolayısıyla kaynakta verilen Mart 1079 tarihini dikkate alacak olursak, bu tarihten çok kısa süre önce Türkler, Batı Anadolu'ya akınlar yapmaya, keşif seferleri gerçekleştirmeye ve muhtemelen yerleşmeye başlamışlardır. Bu saldırı sonrasında diğer keşişler ise Latros Dağları'nın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır.⁶⁴

Peki konumu itibarıyla ulaşımı oldukça zor olan Latros'a hangi Türkler saldırmıştır? Bu konuya farklı yorumlar getirilebilmekle birlikte Beihammer, net şekilde akıncılık faaliyetlerini güney sahil yönünde genişleten Selçuklu Türkleri tarafından yapıldığını belirtmektedir.⁶⁵ Ancak dönemin kaynağı

⁶¹ Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, s. 224-225.

⁶² X. yüzyılda Strabilos [Aspat], İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un vermiş olduğu bilgiye göre, imparatorluğun deniz kıyılarını koruyan Kıbyrraioton deniz temasının donanma üslerinden birisidir. Dolayısıyla bölge, Ege ve Akdeniz'e açılan önemli idarî ve askerî merkezlerden birisidir. Bk. Konstantinos Porphyrogenetos, *De Thematibus*, (Ed. A. Pertusi), Vaticano 1952, XIV.5.

⁶³ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 62; *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 19; Beihammer'ın iddia ettiği gibi Türklerin Latros'a saldırısı 1080'ler başına tekabül etmemektedir. Bk. Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, s. 287.

⁶⁴ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 156.

⁶⁵ Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, s. 287.

Christodoulos, Türkler özelinde böyle bir ayırım yapmamakla birlikte Kudüs'teki faaliyetleri dolayısıyla Türkleri tanımaktadır. Dönemin başka bir kaynağı olan *Aleksiad*'da ise detayları verilmemekle birlikte bölgede akıncılık yapan *Ταγγριπερμῆς* [Tangrıpermes/Tanrıvermiş/Tanrıbermiş] adında bir Türkmen beyinin yanı sıra isimlerini vermediği yine çeşitli Türk beylerinden bahsedilmektedir.⁶⁶ Çaka ile olan ilişkisinin ne olduğu net şekilde belli olmasa da Tangrıpermes, anlaşıldığı kadarıyla bir müddet sonra Ephesos merkezli bir Türkmen Beyliği kurmuştur (1081-1093).⁶⁷ Bu çerçevede kaynağımız *Aleksiad*'da geçen bilgiye göre:

“... Çaka [Τζαχᾶς], sanki kendi mülküymüş gibi Smyrna'yı işgal etmekteyken diğer yandan *Ταγγριπερμῆς* [Tangrıpermes/Tanrıvermiş] olarak adlandırılan kişi, deniz kıyısında, vaktiyle Theologos denen Apostolos [Havari] Ioannes onuruna bir kilisenin yapılmış bulunduğu Ephessos adlı kenti elinde tutuyordu. Bunun gibi başka satraplar [beyler] başka kaleleri işgal altında tutmakta, Hıristiyanlara kölelermiş gibi davranmakta ve her şeyi yağmalamaktaydılar. Ayrıca bu satraplar, Kios ve Rodos gibi adaları da işgal etmiştiler ve buralarda kendileri için ληστρικὰς [korsanlık] edecek gemiler yaptırmaktaydılar.”⁶⁸

Aleksiad'ın vermiş olduğu bu bilgi net şekilde hem Çaka hem Tangrıpermes hem de adları verilmeyen Türkmen beyleri ve onlara bağlı Türklerin karada ve denizde ciddi faaliyetler gösterdiklerini kanıtlamaktadır. Bu faaliyetlerinde Türkler sadece karadaki kaleleri ele geçirmemişler; aynı zamanda muhtemelen Adalar'da dâhil yereldeki unsurları da kullanarak donanma inşa ettirmişler ve var olan donanmalarını da güçlendirmişlerdir.⁶⁹ Böylece Ege Denizi'nde, Adalarda ve kıyılarında hiç şüphesiz daha güçlü bir konuma gelmişlerdir. Bu çerçevede Türk akıncılarının ilk başta karadaki faaliyetleri, çevreyi tanımak ve keşfetmek açısından önemli olup Ephesos'a yakın olan Latros'un hedef haline gelmesi de mümkündür. Nitekim Latros'a sadece güneyden değil kuzeyden de ulaşan bir yol mevcuttur ve bu detay kesinlikle atlanmaması gereken bir detaydır.

Resim 7. Latros'u Kuzey'den Güney'e Bağlayan Yol

Bu durum Türk akıncılarının keşifçi niteliğini de ortaya koymakla birlikte Latros'da muhtemelen bu keşif seferinin bir sonucu olarak saldırıya uğramıştır. Bu saldırının kuzeyden mi güneyden mi yapıldığı noktasında bir belirsizlik olmakla birlikte tahminimize göre kuzeyden gerçekleşmiştir. Burada

⁶⁶ Annae Komnenae, *Alexsias*, Vol. II, Rec. A. Reifferscheir, Lipsiae 1884, XI.5.6.

⁶⁷ Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey-İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M. S. 1081-1096*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1966, s. 26; Mutlu Adak, *Çaka Bey ve Emirliği-Coğrafi İmkânlar ve Siyasî Hayatın Dinamik Unsurları*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2022, s. 72.

⁶⁸ Annae Komnenae, *Alexsias*, Vol. II, Rec. A. Reifferscheir, Lipsiae 1884, XI.5.4-12; Karşılaştırma için bkz. Komnena, *Alexiad*, s. 336.

⁶⁹ Komnenoslar döneminde Marmara sahilleri dâhil olmak üzere imparatorluğun özellikle Adalar Denizi'nde birçok tersanesi ve limanı mevcuttu. Bu limanlardan en önemlisi de hiç şüphesiz Smyrna idi. Nitekim Türkler bölgeye geldiklerinde imparatorluğun bir donanma altyapısı mevcuttu ve anlaşılan Türkler bu altyapıya zarar vermek yerine bu yapıyı kullandılar ve geliştirdiler. Bk. Adak, *Çaka Bey ve Emirliği-Coğrafi İmkânlar ve Siyasî Hayatın Dinamik Unsurları*, s. 107.

da karşımıza Latros'un kuzeyindeki ovalık alandan geçen Maiandros [Büyük Menderes] Nehri problemi çıkmakla birlikte bu zamanda birlikler için, en azından belli noktalarda, bu nehrin geçilmesi imkânsız değildir. Bir müddet sonra Bizans ve Tangrıpermes ve yanındaki beylerle gerçekleşen savaş hakkında Komnena, "Türklerden kaçabilenler, Maiandros [Menderes] Irmağı'nı geçtiler." bilgisini vererek bunu doğrulamaktadır.

Resim 8. Latros'un Eteklerinden Büyük Menderes Ovası

Christodoulos, Latros'ta 1076'dan 1079'a kadar *protos* olarak görev yaptı ve tarihî kaynaklarda tam olarak belirtilmeyen ancak bölgeye en yakın beylik olan Tangrıpermes veya ona bağlı beylerin yapmış olduğunu düşündüğümüz bir Türk saldırısı sonrasında muhtemelen 1079 yılında Latros'u terk etmiştir. Stylos Manastırı'nın yönetimini ise "Sabas" ve "Loukas" adındaki keşişlere bırakarak⁷⁰ birkaç kişiyle teknelerle Bodrum Yarımadası'nın güneybatısında, Kos Adası'nın karşısında yer alan ve günümüzde "Aspat"⁷¹ olarak adlandırılan Strobilos'a kaçmıştır.⁷² Bu kaçışlarını ise Christodoulos şu şekilde açıklamaktadır:

"...Ancak, her zaman Tanrı'nın merhametine dönen ve bu sayede cesaretlendirilen insanın acziyeti, yukarıda bahsedilen düşmanların, Türklerin, neden olduğu büyük sıkıntı nedeniyle bir kez daha göç etmekte yanlış yapmadığım konusunda bana güven verdi."⁷³

Christodoulos'un vermiş olduğu başka bir bilgiye göre ise kaçış sırasında, hem manastırın kütüphanesindeki hem de kendisine ait kitaplardan ve elyazmalarından⁷⁴ alabildiği kadarını yanına almış ve geresini de teknelerle Konstantinopolis'e Ayasofya Patrikliği'ne göndermiştir.⁷⁵

1088 yılında Patmos Adası'na yerleştikten sonra ise, vermiş olduğu bilgilerden anlaşılan Konstantinopolis'e gönderdiği kitapları geri istemiş, denizdeki Türk tehlikesine rağmen Konstantinopolis'e tekne göndermiş ve büyük kısmı alınan bu kitaplarla Patmos kütüphanesini kurmuştur.⁷⁶ Dolayısıyla günümüzde Theologos Manastırı'ndaki kütüphanenin ve arşivinin temelini, içinde Christodoulos'a da ait olan Latros'tan götürülen kitaplar ve bizzat imparatorların Christodoulos'a göndermiş oldukları bazı *khrysopullos*lar oluşturmuştur.

Bu kaçışta, günümüzdeki Bafa Gölü'nün Ege Denizi ile olan bağlantısının nasıl sağlandığı dolayısıyla teknelerle kaçışın nasıl gerçekleştirildiğine dair akla soru gelebilir. Çünkü günümüzde Bafa

⁷⁰ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 16; Wiegand, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899-Der Latmos*, s. 185.

⁷¹ Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, s. 122.

⁷² Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 62.

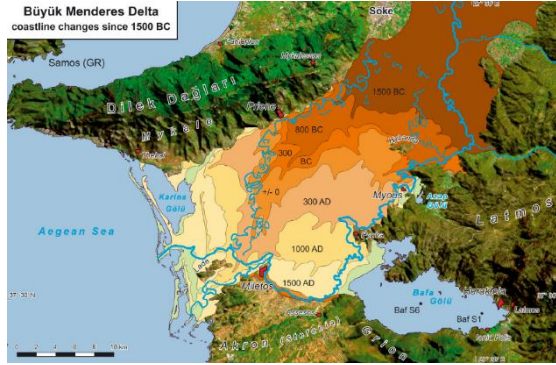
⁷³ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 63.

⁷⁴ Latros'ta özellikle Aziz Stylos Manastırı aynı zamanda elyazmalarının üretildiği bir yerdir. Bk. Stratis Papaioannou, "Sicily, Constantinople, Miletos: The Life of a Eunuch and the History of Byzantine Humanism", *Myriobiblos*, (Ed. Theodora Antonopoulos vd.), De Gruyter, Berlin 2015, s. 268.

⁷⁵ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 87; Wiegand, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899-Der Latmos*, s. 185.

⁷⁶ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 87; Arentzen-Krueger, "Romanos in Manuscript: Some Observations on the Patmos Kontakarion", s. 648; Papaioannou, "Sicily, Constantinople, Miletos: The Life of a Eunuch and the History of Byzantine Humanism", s. 269.

Gölü ile Ege Denizi'ni birbirine bağlayan bir su yolu mevcut değildir.⁷⁷ Dolayısıyla burada değişen bir coğrafi durumdan bahsedilmekle birlikte ancak XI. yüzyılda, bölgenin coğrafi durumuna bakıldığında, Herakleia'nın Latrosla olan bağlantısını sağlayan ulaşım noktasının denizle bağlantısının açık olduğu tahmin edilebilir.

Harita 1. MÖ 1500 Yılından İtibaren Büyük Menderes Nehri'nin Delta Oluşumu⁷⁸

Harita 1'den de anlaşılacağı üzere günümüzde Bafa Gölü olarak adlandırılan göl, XI. yüzyıl ve öncesinde, henüz Büyük Menderes'in taşımış olduğu alüvyonlar dolayısıyla tamamen kapanmış durumda değildir. Dolayısıyla Ege Denizi ile Herakleia ve Latros'un su yolu bağlantısı söz konusudur. Strabilos'a en kolay ulaşım yolu ise deniz yoludur.

Christodoulos'un vermiş olduğu bilgiye göre, XI. yüzyılda imparatorluk için sadece karada değil denizde de Türklerin tehdit olduğu aşikârdır.⁷⁹ Bu bilgi, imparatorluğun sadece iç kesimlerde değil güney kesimlerde de askerî niteliğinin zayıflamış olduğunu ve bölge özelinde Türk saldırılarına karşı koruma sağlayamadığını göstermektedir. Nitekim Latros'taki manastırların güvenliği kalmayınca Aziz Christodoulos, birkaç keşişle Strobilos'a kaçmış; burada, kendisinin ifadesiyle seçkin, nüfuzlu, dindâr, ağırbaşlı, yumuşak huylu ve etkileyici bir rahip olan Arsenios Skenouriosla tanışmıştır.⁸⁰

“...Bu yüzden zamani gelince deniz kenarında bir şehir olan Strobilos [Aspat]'a geldim. Makul bir adam ne dileyebilirse onu, kendimi ve benimle göç etmenin dualarına verilen bir yanıt olduğunu düşünen bazı kardeşlerimi bir şekilde barbarların eziyetinden sakınabilmeyi diledim! Fakat varlığımız ile henüz Tanrı'ya memnun edememiştik ki Tanrı bize sükûneti bahşetmemişti. Yaşadığımız onca şeye rağmen orada bile huzur bulamadık. Aynı korku bizi takip etmeye devam etti. Strabilos'ta orada doğan, yerlisi ve saygı duyulan seçkin bir adamla karşılaştık. Dindâr, görünüşü yumuşak, kişiliği etkileyici, karakteri ağırbaşlı bir keşişti. Adı, Arsenios; soyadı ise Skenourios'tur. Kendini tamamen bize bakmaya adadı. Strabilos'taki kendisine ait olan manastırı bana teklif ederek işe koyuldu.”

Resim 9. Strabilos (Aspat) Genel Görünüm

⁷⁷ Bu coğrafi değişim hakkında bkz. Süha Göney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1985, s. 53.

⁷⁸ Herda-Brückner-Müllenhoff-Knipping, “From the Gulf of Latmos to Lake Bafa: On the History, Geoarchaeology, and Palynology of the Lower Maeander Valley at the Foot of the Latmos Mountains”, s. 21.

⁷⁹ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 87.

⁸⁰ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 62; İmparator III. Nikephoros Botaniates, Arsenios Skenourios'un yönetimindeki keşişlere Kiklad Adaları yöneticisi tarafından verilecek yıllık bir gelir tahsis etmiştir.

Nüfuzlu bir kişi olduğu anlaşılan ve Kos ve Leros adalarının dinî yönetimini üstlenen Skenourios tarafından yanındaki keşişlerle birlikte misafir edilen Christodoulos'a, Strabilos'ta bir manastır verilmesi bizzat Skenourios tarafından teklif edilmiş ancak Christodoulos, her an Strabilos'a da ulaşabilecek Türk saldırısı korkusu dolayısıyla bu teklife sıcak bakmamıştır.⁸¹ Bunun üzerine Skenourios, Strabilos'a oldukça yakın ve kendi mülkleri de olan Kos Adası'na gitmesi, dolaşması ve inceleme yapması için Christodoulos'a ısrarcı olmuştur. Korkusunda oldukça haklı olan Christodoulos ve yanındakiler, bölgede Türk tehdidinin giderek büyümesi nedeniyle⁸² Skenourios tarafından teknelerle Kos Adası'na geçirilmiştir.⁸³

Resim 10. Aspat Kalesi Sur Duvarı

Kos Adası'na ulaşmak ve incelemelerde bulunmak için bir an önce harekete geçen Christodoulos, ılıman, sulak, iyi görünen bir yerde ancak yerleşim yeri olmayan geniş bir tepeyi kendisine manastır kurmak için uygun gördü. Burası yerliler tarafından "Pelion" olarak adlandırılmaktaydı ve hem huzur bulmak hem de manastır kurmak için uygun bir yerdi.⁸⁴ Dolayısıyla bir süreliğine buraya yerleştiler ve burada manastır inşasına başladılar.⁸⁵ Ancak onun deyimiyle Tanrı bu plana razı gelmemiştir. Christodoulos'un en çok istediği, bir manastır kurmak ve yanındakileri Türk saldırısından korumaktır. Ancak dualarına rağmen Tanrı'yı henüz memnun edemediklerini, Tanrı'nın izniyle sükûnete erişemediklerini, yaşadıkları onca zorluğa rağmen huzuru bulamadıklarını ve aynı korkunun onları takip etmeye devam ettiğini endişeyle dile getirmektedir.⁸⁶ Türk fütuhatları çerçevesinde Christodoulos'un çaresizliği, net şekilde Tanrı'nın takdiri, Tanrı'nın memnuniyetsizliği ve dualarının kabul edilmemesi şeklinde ifade edilmektedir.

⁸¹ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 63; Ancak Christodoulos'a Strabilos'ta bir mülk verilmiş olması mümkündür.

⁸² Kısa süre sonra Strabilos'un 1103 yılında bir Türk saldırısına maruz kaldığı bilinmektedir. Bk. Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, (Çev. O. Ş. Gökyay), TTK Yay., Ankara 1999, s. 3; Dolayısıyla her ne kadar biraz geç bir tarih olsa da Christodoulos endişesinde haklı görünmektedir.

⁸³ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 63; Derya Şahin-Emine Tok, "Myndos Asar/Tavşan Adası Ekmek Mühür Kalıbı ve Hacı Pulları", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S. 10, 2012, s. 18.

⁸⁴ Anlaşılan Christodoulos'a, Kos Adası'nda ilki, Mart 1080'de İmparator III. Nikephoros Botaniates; ikincisi Mart 1085'te İmparator Aleksios Komnenos tarafından olmak üzere iki yer bağışlanmıştır. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 19.

⁸⁵ Christodoulos'un ve yanındaki keşişlerin manastır inşasına başladıkları süreçte Arsenios Skenourios, hac ziyareti için Kudüs'e seyahat etmiştir. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 19.

⁸⁶ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 63.

Resim 11. Strabilos İç Kalesi

Bu ümitsizlik içinde yanındakilerle bir süre Kos Adası'na yerleşen Christodoulos, burada İmparator III. Nikephoros Botaneiates tarafından Arsenios Skenourios'a bağışlanan bir arazide bulunan vakıf için bir *khrysobullos* aldı. Ancak bunun özellikle bölgede bir tartışmaya yol açmasından sonra Christodoulos ve keşişler, Kos Adası'nın kuzeybatısında ve yaklaşık 68 mil uzaklıkta bulunan ıssız Patmos Adası'na yerleşmeye karar verdiler.⁸⁷

Christodoulos anlaşılan artık kendisini ve yanındakileri güvende tutabileceği Patmos Adası'na geçip tekrar bir manastır inşa etme niyetine düştü. Patmos'ta yeni bir manastır inşa etmek için Strabilos'taki ve Kos Adası'ndaki mülklerinin⁸⁸ değiştirilmesi noktasında dönemin İmparatoru I. Aleksios Komnenos'a mektup göndererek bir teklifte bulunmuştur.⁸⁹ Anlaşılan teklife, ilk başta sıcak bakmayan Aleksios Komnenos'u, teklifi kabul etmesi konusunda oldukça dindâr olduğu bilinen annesi Anna Dalassene ikna etmiştir.⁹⁰ Böylece Patmos Manastırı'nda günümüzde dâhi varlığı bilinen ve İmparator Aleksios Komnenos tarafından Christodoulos'a yazılan bir *khrysobullos*⁹¹ Aziz, Strabilos ve Kos Adası'ndaki mülklerini imparatorluğa devretmiş ve aynı zamanda vergi muafiyeti verilerek Patmos Adası'nın mülkleri ona bağışlanmıştır.⁹² Ayrıca İmparator, dinî amaçlı kullanılacağı için bu manastıra ait olan teknelerin de geleneksel vergilerden muaf tutulmasını emreden başka bir *khrysobullos* daha göndermiştir. Böylece Patmos Adası'nın mülk hakları, kendisinin de adada bulunduğu 1088 yılı Ağustos ayında Christodoulos'a, Kiklad Adaları'nın⁹³ *Magistrosu*, *Anagrapheusu* ve *Kritēsi* Nikholas Tzanes tarafından bir *praktikon*la devredilmiştir.⁹⁴ Bu belgeye göre, ada ıssızdı ve adada su yoktu; ayrıca kalabilecekleri herhangi bir ev veya başka konut da yoktu. Sadece St. John Theologos'a ait küçük bir bazilika mevcuttu. Bu mülk devriyle birlikte Christodoulos, çok hızlı bir şekilde bu şapelin kalıntıları üzerinde ve denizden gelebilecek Türk saldırılarına karşı koymak için adeta bir kale görüntüsünde ve etrafı surlarla güçlendirilmiş olan bir manastır inşasına başladı.⁹⁵ Patmos limanının tam karşısında başlanan manastırın inşası, anlaşılan onun ölüm zamanında henüz tamamlanmamış, ancak bayağı yol kat edilmişti.⁹⁶

Bu bilgiler, Christodoulos'a, imparatorluk kara topraklarından uzakta olmayan adalarda mülkler verilmek istenmesi ve dinî ve özellikle de idarî görevlilerin bölgelerindeki varlığı, imparatorluğun Adalardaki idarî yapısının en azından 1088 yılına kadar tam anlamıyla çökmediği anlamına gelmektedir. Bunun nedeni, muhtemelen yerel emirlerle yapılan anlaşmalara dayalı ve keşişlerin manastır merkezlerini yeniden teşkilatlandırmalarına, ekonomik faaliyetlerini geliştirmelerine olanak sağlayan sükûnet dönemleridir.⁹⁷

Ancak bu süreçte Konstantinopolis [İstanbul]'ten Smyrna'ya kaçan Çaka Bey, bölgeye yeni gelmiş bulunan Türkleri etrafında toplayarak süratle bir sahil beyliği kurmayı başarmıştır. Çaka Bey, 1081 yılında ilk Türk donanmasını hazırladı, Smyrna kıyılarındaki şehirleri aldı ve Adalar Denizi'ne açıldı.

⁸⁷ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 63; *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 19.

⁸⁸ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 66.

⁸⁹ Bu süreçte Christodoulos, Latros'tan süregelen meseleleri halletmek, yaptıklarını anlatmak ve malî problemlerini iletmek tartışmaları dolayısıyla kendisini savunmak için Konstantinopolis'e bir ziyaret de gerçekleştirmiştir. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 19.

⁹⁰ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 19; İmparator'un annesi Anna Dalassena'nın, hem dindâr hem de imparatorluk yönetiminde etkili bir şahsiyet olduğu Anna Komnena'nın eserinde açıkça ifade edilmektedir. Bk. Komnena, *Alexiad*, s. 111; Ayrıca Christodoulos, 1087'de verilen *khrysobullosa* göre, Leros Adası'ndaki bazı yerlerin ve Leipsia Adası'nın kendisine bağışlanması noktasında Anna Dalassene'yi ve İmparator Aleksios Komnenos'u da ikna etmiştir. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 19-20.

⁹¹ İmparatorluk fermanı.

⁹² *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 20-21.

⁹³ XI. yüzyılda Kiklad Adaları *theması* var olup Patmos ve Kos Adası anlaşılan bu *thema* yönetimine bağlıdır.

⁹⁴ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 55; Anlaşılan Haziran 1087 yılına kadar Christodoulos, Stylos Manastırı'ndaki görevine devam etmiştir. Bk. *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 21.

⁹⁵ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 56-57; Christodoulos'a ait olan bir Kanon'da bu manastır, Aziz Yuhanna'nın kendisi Christodoulos'a ilahî mucizeleri öğrettiği için şükran ve kişisel bağlılıkla inşa edilen ilahî bir yapı olarak övülür. Bk. Antonopoulou, "The Canon on St Christodoulos of Patmos by Daniel, Metropolitan of Smyrna", s. 538.

⁹⁶ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 21.

⁹⁷ Beihammer, *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, s. 287.

İlk başta Lesbos [Midilli], Khios [Sakız] ve Samos [Sisam]; kısa süre sonra ise Kos, Rodos ve diğer adaları da hızla ele geçirdi.⁹⁸ Bundan sonra anlaşılan Christodoulos'un denizdeki korkulu rüyası Çaka Bey olmuş ve tahminen 1090 yılında Patmos Adası, Smyrna Emiri Çaka Bey tarafından Türk saldırısına uğramıştır.⁹⁹ Christodoulos 1091 yılının Mayıs ayından itibaren bu olaylardan bahseder. Bu saldırı sonrasında 1092 yılında ise, Christodoulos yanındakilerle yaşamış olduğu tartışmalar ve devam edecek Türk saldırılarının korkusundan Patmos'u terk etti. Mayıs 1092 yılında, 16 Mart 1093'te öleceği yer olan Euboeia [Eğriboz] Adası'na yerleşti.¹⁰⁰ Burada hem Hellas *Praetoru* hem de güçlü bir şahsiyet olan arkadaşı Eumathios Philokales, hayatta kalabilmeleri için Christodoulos yanındakilerle ilgilendi.¹⁰¹

Euboea'ya yerleşmeden önce Christodoulos, Patmos Adası'nda yaklaşık üç yıl on ay kaldı. Bu süreçte zorlu şartlar altında etrafı surlarla çevrili ve Patmos'un ulaşılması en zor olan mevkinde günümüzde dahi Hıristiyanlık açısından önemini koruyan dinî bir merkez inşa etti. Her ne kadar kendisi itiraf etmese de Türk saldırıları, Christodoulos'un kendisi de dâhil olmak üzere keşişlerin çoğunu dağıtmıştır. Anlaşılan Türkler, hem karadan hem de denizden Doğu Roma topraklarına saldırmışlar ve bölge halkı, bu saldırılar karşısında çaresiz kalmıştır. Nitekim bu dönemde özellikle Adalar ve Ege kıyılarında denizci Türk Beyi Çaka Bey ve destekçilerinin ciddi şekilde faaliyetleri mevcuttur. Dolayısıyla Christodoulos'un bu kaçışları bize, hem karanın hem de adaların bu dönemde sığınmak için pek de korunaklı bir yer olmadığını ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Bu makalede, Patmoslu olarak bilinen Aziz Christodoulos'un hayatı ve onun özellikle *Hypotyposis* adlı eserinde Türkler ve Müslümanlar hakkında vermiş olduğu bilgiler sunulmuştur. Aziz Christodoulos, Türkleri ilk kez Kudüs'te görmüş ve Türkler hakkında ilk izlenimlerini de Kudüs'teyken edinmiştir. 1071 yılında Kudüs'ün Türkler tarafından fethedilmesinden sonra bu bölgede bulunan Christodoulos, Batı Anadolu'da önemli bir Hıristiyanlık merkezi olan ve geçmişte de önemi bilinen Latros bölgesine kaçmıştır. Bu çerçevede hem Bizans hem de Anadolu-Türk tarihi açısından Latros bölgesinin daha çok araştırılmaya değer olduğu aşikârdır.

Latros'a anlaşılan 1079 yılında da bir Türk saldırısı gerçekleşmiştir. Bu saldırıdan sonra Strabilos'a; arkasından Kos ve Patmos Adası'na kaçmıştır. Bu kaçışlarının sebebi, Anadolu ve Adalar'da da diğer Türk beyleri ve özellikle de Çaka Beyle birlikte Türk fetihlerinin başlamasıdır. Türk fetihleri hiç şüphesiz Adalar Denizi'nde ve kıyılarında ciddi bir karışıklık yaşatmakla birlikte hem Christodoulos'un yazmış olduğu metinlerde hem de zihin dünyasında bu karışıklığı net şekilde okuyabilmekteyiz. Nitekim 1091'de de Türk korkusundan dolayı Patmos Adası'na yerleşmiş ve burada Hıristiyanlığın önemli manastırlarından birisini ve yerleştikten sonra da günümüzde varlığı bilinen ve tarihî belgelere ev sahipliği yapan Patmos Kütüphanesi'ni tesis etmiştir. Bu detay, hiç şüphesiz Aziz Christodoulos'un kitaplara ne kadar değer verdiğini göstermekle birlikte kurmuş olduğu kütüphane, Bizans kültür hayatının da önemli bir parçası olmuştur.

Christodoulos, 1091 yılından 1093 yılındaki ölümüne kadar farklı konuları işleyen *Hypotyposis*, *Diathēkē* ve *Kodikellos* adındaki eserlerini kaleme aldı. *Hypotyposis*, ve *Kodikellos* adlı eserlerinde Christodoulos tarafından Türkler, “Barbar”, “Kanun Tanımaz”, “Tanrı Tanımaz” gibi ifadelerle tanımlanmış ve Türklerin Hıristiyan bölgelerine yönelmesi, “günahlarının çokluğu” ve “Tanrı'nın bir cezası” olarak değerlendirilmiştir. Ancak Ortaçağ Hıristiyan din adamlarının kaleme almış olduğu metinlerde de sıklıkla karşımıza çıktığı üzere, Türklerle ve Müslümanlara karşı oldukça olumsuz bir bakış açısını yansıtmalarına rağmen bu metinler, sadece Doğu Akdeniz için değil hem Güneybatı Anadolu hem de Türk tarihi açısından da oldukça kıymetlidir. Nitekim bilgiler, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan kısa süre sonra Türklerin, Güneybatı Anadolu'ya muhtemelen akın için geldiklerini ve bu akınlarında başarılı

⁹⁸ Adak, *Çaka Bey ve Emirliği-Coğrafi İmkânlar ve Siyasî Hayatın Dinamik Unsurları*, s. 75; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 89-90; Yusuf Ayönü, “İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IX, S. 1, 2009, s. 3-4.

⁹⁹ *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 565.

¹⁰⁰ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, s. 81; *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 21-22; *Byzantine Monastic Foundation Documents*, s. 565; Antonopoulou, “The Canon on St Christodoulos of Patmos by Daniel, Metropolitan of Smyrna”, s. 538.

¹⁰¹ *Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis*, s. 22.

olduklarını kanıtlamaktadır. Bu açıdan Güneybatı Anadolu'ya ulaşan en erken Türk akınları hakkında tarihî kaynaklarda detaylı bilgiler bulunmamasıyla birlikte Christodoulos'un bölge özelinde, Türkler hakkında bilgi vermesi bölge tarihi açısından oldukça kıymetlidir.

Yazar Notu: Bütün görsellerin yayın hakkı yazara aittir.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

Adak, Mutlu, *Çaka Bey ve Emirliği-Coğrafi İmkânlar ve Siyasî Hayatın Dinamik Unsurları*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2022.

Antonopoulou, Theodora, "The Canon on St Christodoulos of Patmos by Daniel, Metropolitan of Smyrna", *HMATA IIANTA, Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature, Philosophy and Culture in Honour of Prof. Andreas I. Voskos*, (Ed. A. Papatthomas-G. Karla-D. Stamatis), Athens 2020, ss. 535-556.

- Arentzen, Thomas-Krueger, Derek, “Romanos in Manuscript: Some Observations on the Patmos Kontakarion”, *Proceeding of the 23rd International Congress of Byzantine Studies*, (Ed. Bojana Krsmanović-Ljubomir Milanović, Belgrade 2016, ss. 648-654.
- Ayönü, Yusuf, “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IX, S. 1, 2009, ss. 1-8.
- Bartusis, M., “Proasteion”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, ss. 1724.
- Beihammer, Daniel, A., *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu’nun Doğuşu (1040-1130)*, (Çev. Tarık Özbek), Koyusiyah Yay., Ankara 2022.
- Belke, Klaus, *Bithynien und Hellespont*, Vienna 2020.
- Bindokat-Peschlow, A., “Latmos’taki Prehistorik Kaya Resimleri”, *Karialılar-Denizcilerden Kent Kuruculara*, (Çev. Güler Ateş), (Haz. O. C. Henry-Ayşe Belgin-Henry), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, ss. 174-187.
- Byzantine Monastic Foundation Documents*, Vol. V, (Trans. P. Karlin-Hayter), (Ed. J. P. Thomas-A. C. Hero), Dumbarton Oaks 2000.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer-Tarihleri ve Öğretileri-*, (Çev. Ahmet Fethi), Alfa Yay., İstanbul 2014.
- Duygu, Zafer, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk-Geç Antikçağ’da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap Yay., İstanbul 2017.
- Duygu, Zafer, *İslâm ve Hristiyanlık*, Timaş Yay., İstanbul 2021.
- Herda, A.-Brückner, H.-Müllenhoff, M.-Knipping, M., “From the Gulf of Latmos to Lake Bafa: On the History, Geoarchaeology, and Palynology of the Lower Maeander Valley at the Foot of the Latmos Mountains”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 88, No. 1, 2019, s. 1-86.
- Kazhdan, A.-Talbot, M. A., “Protos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, ss. 1746-1747.
- Kurat, Nimet, Akdes, *Çaka Bey-İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M. S. 1081-1096*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1966.
- Göney, Süha, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1985.
- Güneş, Cüneyt, “On İkinci Yüzyılda Bizans ve Türkler Arasında Bir Sınır Garnizonu: Phileta”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. 5, S. 9, 2023, ss. 117-128.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yay., İstanbul 2021.
- Haldon, F. John, “Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration-Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies”, *Travaux et Mémoires*, 13, Paris, 2000, ss. 201-352.
- Harman, Faruk, Harun, “İncil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 270-276.

- Janin, R., *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*: Vol. II, Paris 1975.
- Kaya, İlknur, “Münzevi Yaşam Fikrinin Bizans Tasvirlerindeki Yansımaları: Sütun Üzerinde Yaşayan Azizler”, *Sosyal Bilimlerde Güncel Akademik Çalışmalar*, Vol. III, (Ed. Mehmet Evsile vd.), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 1-37.
- Kuşçu, D. Ayşe, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, ss. 637-664.
- Komnena, Anna, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- Komnenae, Annae, *Alexsias*, Vol. II, Rec. A. Reifferscheir, Lipsiae 1884.
- MacCoull, B. S. Leslie-Ševčenko, P. N., “Raithou”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, ss. 1770.
- Miklosich, F.-Müller, I., *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, Vol. 6, Vienna 1890.
- Niewöhner, Philipp, “The Byzantine Settlement History of Miletus and Its Hinterland – Quantitative Aspects. Stratigraphy, Pottery, Antropology, Coins, and Palynology”, *Archäologischer Anzeiger*, S. 2, 2016, ss. 225-290.
- Notitiae, Geographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin: Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte Critique, Introduction et Notes par Jean Darrouzès, Paris 1981.
- Peacock, S. C. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, (Çev. Özkan Akpınar), İletişim Yay., İstanbul 2020.
- Porphrogennetos, Konstantinos, *De Thematibus*, (Ed. A. Pertusi), Vaticano 1952.
- Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK Yay., Ankara 2011.
- Smyrlis, Kostis, “Monasteries, Society, Economy, and the State in the Byzantine Empire”, *The Oxford Handbook of Christian Monasticism*, (Ed. B. M. Kaczynski), Oxford University Press 2020, ss. 155-167.
- Papaioannou, Stratis, “Sicily, Constantinople, Miletos: The Life of a Eunuch and the History of Byzantine Humanism”, *Myriobiblos*, (Ed. Theodora Antonopoulos vd.), De Gruyter, Berlin 2015, ss. 261-284.
- Şahin, Derya-Tok, Emine, “Myndos Asar/Tavşan Adası Ekmek Mühür Kalıbı ve Hacı Pulları”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S. 10, 2012, ss. 9-20.
- Talbot, M. A.-Kazhdan, A., “Lavra”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, ss. 1190.
- Talbot, M. A.-Kazhdan, A., “Hegoumenos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, ss. 907-908.
- Talbot, M. A.-Wharton, J. A., “Latros”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, (Ed. A. P. Kazhdan vd.), Oxford University Press 1991, ss. 1188-1189.
- Tiryaki, Ayça, “Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVI/2, 2007, ss. 49-65.

Tiryaki, Ayça, “Anadolu’da Manastır Hareketi ve Manastır Mimarisi”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu*, (Çev. G. Bike Yazıcıoğlu), (Haz. Engin Akyürek-Koray Durak), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2021, ss. 160-175.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Vitae et Miracula Sancti Christoduli Patmensis, (Ed. Ioannis Polemis-Theodora Antonopoulou), Vienna 2021.

Wiegand, Theodor, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899-Der Latmos*, Band 3/1, Berlin 1899.

Wilson, Mark, “Geography of the Island of Patmos”, *Lexham Geographic Commentary on Acts through Revelation*, (Ed. Barry J. Beitzel), Lexham Press 2019, ss. 619-628.

Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği*, (Çev. O. Ş. Gökyay), TTK Yay., Ankara 1999.

Yeni Ahit-Vahiy.

Hicri VI. Yüzyıl'da Rey Kabirlerine Ait İki Yazılı Demir Levha¹

Two Inscribed Iron Plates Belonging to the Tombs of Rayy in the 6th Century Hijri

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Ahmed HÂMEYÂR

Sorumlu Çevirmen/Corresponding Translator

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR

Bitlis Eren Üniversitesi <https://ror.org/00mm4ys28>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis, Türkiye

ORCID: 0000-0002-5536-283X

e-mail: mustafaaylar@gmail.com

Başvuru/Submitted: 30.10.2022

Kabul/Accepted: 18.01.2023

Atıf: Hâmeyâr, Ahmed, "Hicri VI. Yüzyıl'da Rey Kabirlerine Ait İki Yazılı Demir Levha", (Çev: Mustafa AYLAR), *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (Haziran 2023), s. 447-451.

Citation: Hâmeyâr, Ahmed, "Two Inscribed Iron Plates Belonging to the Tombs of Rayy in the 6th Century Hijri", (Trans: Mustafa AYLAR), *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 6/1 (June 2023), p. 447-451.

Öz– Bu yazıda, Burc-i Tuğrul ve Hazreti Şah Abdülazîm Türbesinin kapılarına ait Kûfî hatla yazılı iki demir levha, yeniden okunmuş ve tanıtılmıştır. Bu iki kitabenin bânisi olarak Abdüssamed b. Fahrâver ve Abdülvehhâb b. Fahrâver Kazvîni geçmektedir. Makalenin yazarı bu iki kitabe arasında bir bağlantı kurmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler– Kitabe, Kûfî Hattı, Kabir, İslâm Mimarisi, Şehr-i Rey, Hazret-i Abdülazîm Türbesi, Burc-i Tuğrul.

Abstract – In this article, two iron plates inscribed in Kufic script belonging to the gates of the Toghrol Tower and Hazrat Shah Abd al-Azîm Tomb are re-read and introduced. These two inscriptions list Abd al-Samad b. Fakhârver and Abd al-Vahhâb b. Fakhârver Qazvîni as the builder. The author of the article tried to establish a connection between these two inscriptions.

Keywords– Inscription, Kufic Script, Tomb, Islamic Architecture, City of Rayy, Tomb of Hazrat Abd al-Azîm, Toghrol Tower.

¹ Ahmed Hâmeyâr, "Do Levh-i Âhenî Ketîbedâr Muteallik be Mekâbir-i Rey ez Sede-yi Şişom-i Hicri", *Peyâm-i Behârîstân*, S. 9, Şomare 28, Pâyîz u Zemîstân 1395, s. 152-155, Makaleye mütercim tarafından yapılan eklemeler köşeli parantez [] ile gösterilmiştir.

Rey'deki Hazreti Abdülazîm² Türbesi'nin Müzesinde, bir çift eski demir tokmağa sahip bir kapıya ait olduğu anlaşılan, üzerinde Kûfi hatla yazılmış eski bir demir levhanın iki parçası vardır ve bu demir tokmaklı kapı günümüzde aynı müzeye intikal etmiştir. Merhum Muhammed Takî Mustafavî belki de bu demir levhayı ilk kez tanıtan ve yeniden okuyan kişidir ve açıklamasında şunları belirtmiştir:

“Abdülazîm Türbesindeki en eski eser, her birinin uzunluğu 70 cm, genişliği 12 cm olan, birkaç yıl önce şimdi İmamzâde Hamza'nın avlusunun güneybatı köşesindeki geçidin sonunda bulunan, eski taç kapıya ve bir çift eski demir kapı tokmağına sahip kapı üzerine yerleştirilen iki adet demir Kûfi kitabedir ve bunlar buradan alınarak türbenin hazinesinde saklanmıştır. Bu iki demir levhanın biri sağ kapının üstüne; diğeri sol kapının üstüne konulmuştur ve konumları üst kısımda açıkça görülmektedir.”³

Merhum Mustafavî'nin bu iki demir levhanın türbedeki en eski eserler olduğu görüşü belki de doğru değildir ve büyük ihtimalle Selçuklu Sultanı Berkıyaruk'un veziri Mecdülmülk Beravestâni Kummî (495'de [1101-02] öldürüldü) tarafından yaptırılan Hz. Abdülazîm'in kubbesindeki taç kapının tuğla kitabesi türbenin en eski eseridir. Her neyse, merhum Mustafavî'nin bundan önce okuduğu bahsi geçen iki demir levhanın metni şöyledir:

Sağ kanatta: امر العبد الضعيف المذنب المرجى الى

Sol kanatta: رحمة الله تعالى عبدالصمد بن فخر اور

[Günahkâr, suçlu, Allah'ın rahmetini arzulayan kul Abdüssamed b. Fahrâver [yapımını] emretti].

Merhum Mîr Celaleddîn Muhaddis Urmevî Nakz, kitabı üzerindeki değerli notlarında, demir levhada adı geçen kişinin kim olabileceği konusunda görüşünü dile getirmiştir. Levhada adı geçen kişi yani Abdüssamed b. Fahrâver, Hicri VI. Yüzyılda [Miladi XII. yüzyıl] Rey'in Şîî liderlerinden ve Muntecebeddîn Râzî ve Abdülcelîl Râzî Kazvîni'nin muasırlarından idi. Bu iki kişiden kalan *Kitâb-ı Fihrist* ve *Kitâb-ı Nakz* adlı iki eserde ondan bahsedilmiştir.⁴

Buna göre Şeyh Muntecebeddîn Râzî bu şahıs hakkında şunları yazmıştır: “*el-Reis Abdüssamed b. Fahrâver el-Heşcerdî: Dindar bir fazıl*”.⁵ Şeyh Abdülcelîl Râzî Kazvîni, o ve babası hakkında: “*Dehhoda-yi Fahrâver Heştverdi ve oğlu Cemaleddîn Abdüssamed Gâzî-yi Şehîd rahmetullahi aleyh*”⁶ diye bahsetmiştir. Merhum Muhaddis Urmevî'nin onun hakkında Gâzî-yi Şehîd tabirini kullanması, onun din yolunun mücahitlerinden biri olduğu sonucuna varılmış, ancak mevcut kaynaklarda şehadetinin yeri ve niteliği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁷

Elbette Şeyh Abdülcelîl Râzî Kazvîni başka bir yerde de Dehhoda-yi Fahrâver Heştverdi ve oğlu Cemaleddîn Abdüssamed hakkında “Şîî” diye bahsetmiş ve bu iki kişinin “Mülâhide” (Alamût'a bağlı Nizârî İsmâîlîleri) ile başa çıkma ve onları takip etme rolüne işaret edilmiştir.⁸ Bu nedenle bu satırların yazarı Abdüssamed b. Fahrâver'in “Mülâhide”ye karşı gerçekleştirilen saldırıların birinde öldürüldüğünü, bu nedenle *Nakz* kitabı müellifinin onun hakkında Gâzî-yi Şehîd tabirini kullandığı ihtimalini vermektedir.

Ayrıca merhum Muhaddis Urmevî'nin düşüncesine göre, onun hakkında hiciv yazan Arap şair İbn Hayyât Dimaşkı'nın (ö. 517) [1123-24] muasırı olan⁹ Fahrâver adındaki Rey Müstevfi'si, *Nakz* kitabında geçen Abdüssamed'in babası Dehhoda-yi Fahrâver ile aynı kişi olabilir. İbn Hayyât'ın 487 yılında [1094-95]¹⁰ Rey'e bir ziyareti olduğu dikkate alınırsa, bahsi geçen kişinin bu tarihte hayatta olduğu söylenmesi gerekir.¹¹

² İran'da Meşhed ve Kum'dan sonra en fazla ziyaret edilen mekân ve Hz. Ali'nin oğlu Hasan neslinden gelen torunlarından biri olan Şah Abdülazîm'in (ö. 250/864'ten önce [?]) türbesi Rey'de bulunmaktadır. Çevirenin Notu.

³ Mustafavî, Muhammed Takî, *Âsâr-i Târihi-yi Tahran: Emâkin-i Müteberrike*, s. 154.

⁴ Urmevî, Mîr Celaleddîn Muhaddis, *Talikât-i Nakz*, C.1, s. 325-329.

⁵ Muntecebeddîn Râzî, *el-Fihrist*, s. 93.

⁶ Kazvîni Râzî, Abdülcelîl, *Nakz*, s. 223.

⁷ Urmevî, *Talikât-i Nakz*, C.1, s. 326.

⁸ Kazvîni Râzî, *Nakz*, s. 129-130.

⁹ *Dîvanu İbn Hayyât el-Dimaşkı*, s. 153. İbn Hayyât'ın Divan'ında şöyle denilmiştir: “*ve kâle yehcû müstevfi Rey ve ismuhu Fahrâver... kavlen li Fahrâver kavlu emriyyin, fi ardihi âse ve fi el-rîş räsün*”

¹⁰ Aynı yer, Mukaddeme-yi Musahhih, s. 11

¹¹ *Talikât-i Nakz*, C.1, s. 327.

Bu şahıs hakkındaki *Fihrist* ve *Nakz* kitaplarında belirtilen Heştcerdî ya da Heştverdî nisbesi, bugün hâlâ Heştgerd olarak bilinen Kazvîn'in bir köyü idi.¹² Râfî kendî derlemesinde, bu köye mensup bazı şahsiyetlerden, örneğin Ebû İshâk Abdurrahîm b. İbrahim b. Yusuf el-Heştcerdî el-Hatîb¹³ ve Muhammed b. Abdüsselâm b. Abdurrahman el-Kâzî el-Heştcerdî adlı kişilerden bahsetmiş ve son şahıs hakkında şöyle yazmıştır: “*Kadılık yapıyordu, köyünü ve diğer köyleri hatırlıyordu*”.¹⁴

Ancak Hz. Abdülazîm türbesine ait olan demir levha -ki merhum Muhaddis onu görmemiştir- ile ilgili önemli bir diğer nokta ise, türbenin levhasına benzeyen ve görünüşe göre aynı döneme ait yazılı başka bir demir levhanın bulunmasıdır. Bu levhanın Rey'deki Burc-i Tuğrul'un kapısına ait olduğu söylenmektedir. Burada bulunan bu türbe Merhum Muhammed Muhît-i Tabâtabâyî'nin ve ayrıca bu satırların yazarının görüşüne göre, şöhretine ve Tuğrul ile olan ilişkisine aykırı olarak, bu Selçuklu padişahının mezar yeri değil, Hicri III. yüzyılın [Miladi IX. yüzyıl] ünlü bir Sûfî'si İbrahim Havvâs'ın (ö. 291) [903-04] mezarıydı.

Burc-i Tuğrul'un demir levhası ilk kez Alman Arkeolog Herzfeld tarafından tespit edilerek tanıtılmış ve yaşamı boyunca kişisel koleksiyonunda muhafaza edilmiştir. Ancak sonraları Amerika'daki Michigan Sanat Müzesine intikal ettirilmiş ve günümüzde 1965/1.167 numarasıyla bu müzede saklanmaktadır. Bu tablet dikdörtgen şeklinde, 80 cm uzunluğunda ve 13 cm genişliğinde olup, Kûfî kitabesinde “Abdülvehhâb b. Fahrâver Kazvînî” adındaki bir kişi tarafından yapıldığı söylenmiş ve yapılış tarihi olarak ise H. 534 [1140] yılı Recep ayının sonu olduğu belirtilmiştir. Kitabenin tam metni ise aşağıdadır:

عمل عبدالوهاب القزويني بن فخر اور في سلخ رجب سنة اربع وثلثين وخمس مائة

[534 yılı Recep ayının sonunda [Mart 1140] Abdülvehhâb b. Fahrâver Kazvînî yaptı.]

Bu levhada adı geçen kişinin Dehhoda-yi Fahrâver Heştcerdî'nin diğer oğlu, Reis Abdüssamed'in kardeşi olması ihtimali vardır ve Heştcerd köyünün Kazvîn'e tâbi olduğuna dikkat ederek kendisini bu şehre nisbet etmiştir. Bu ihtimali kabul ederek bu iki kardeşin, yani Dehhoda-yi Fahrâver'in çocukları Abdüssamed ve Abdülvehhâb'ın, Rey'in dinî kabirleri ve türbelerinin mimarisine ve yapımına en azından kapılarının kurulumuna özen gösterdiklerini söyleyebiliriz.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member)

¹² *Talîkât-i Nakz*, C.1, s. 325.

¹³ El-Râfî, Abdülkerîm b. Muhammed, *et-Tedvîn fî Ahbarü Kazvîn*, C. 3, s. 166.

¹⁴ Aynı yer, C. 1, s. 320.

	Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- İbn Hayyât, Ahmed b. Muhammed el-Dımaşkî, *Dıvanu İbn Hayyât*, Tahkîk: Halil Murdem Bek, Dımaşk: el-Mecmaü'l-Alemî'l-Arabî, 1377/1958.
- Müntecebüddin Râzî, *el-Fihrist*, Tahkîk: Seyyid Celaledîn Muhaddis Urmevî, Kum: Mektebet-i Ayetullahü'l-Uzma-yi Maraşî-yi Necefi, 1366.
- El-Râfî, Abdülkerîm b. Muhammed, *et-Tedvîn fî Ahbarû Kazvîn*, Tahkîk: Azîzullah el-Uttâridî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987.
- Kazvînî Râzî, Abdülcelîl, *Bazu Mesâlibi'n-Nevâsıb fî Nakz-ı Bazu Fezâyihü'r-Refâvız*, Mîr Celaledîn Muhaddis Urmevî, Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Millî, 1358.
- Urmevî, Mîr Celaledîn Muhaddis, *Talîkât-ı Nakz*, Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Millî, 1358.
- Mustafavî, Muhammed Takî, *Âsâr-ı Târîhî-yi Tahran: Emâkin-i Müteberrike*, Tanzîm ve Tashîh: Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran: Encümen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengî, Çap 2, 1357.
- Hidâyetî, Muhammed Ali, *Âsitâne-yi Rey: Mecmûa-yi İsnâd u Ferâmîn*, 1344.
- Michigan Sanat Müzesi web sayfası (<http://quod.lib.umich.edu>)

EKLER

Şekil 1. Hazreti Abdülazim Türbesi'ne Ait Yazılı Levha (Kaynak: Hidâyetî, Âsitâne-yi Rey, s. 70)

Şekil 2. Burc-i Tuğrul'a ait Demir Levha (Kaynak: <http://quod.lib.umich.edu/m/musart/x-1965-sl-1.167>)